બ્રિટિશ હિંદનો ઇતિહાસ

(ગુજરાત સાથે)

કર્તા,

પ્રોફેસર કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર,

એમ. એ.

કિંમત ૧–૮–૦

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

(રાજ્યતંત્ર સાથે)

લેખક

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર, એમ. એ.,

વડોદરા કૉલેજમાં પ્રોફેસર

કલ્યાનદાસ મંછારામ તથા ધીરજરામ મથુરાદાસ સ્કૉલર

[મુંબઈ યુનિવર્સિટી]

પ્રકાશક

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ—સૂરત

ઇ. સ. ૧૯૩૯

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

પ્રોફેસર કામદારનાં બીજાં પુસ્તકો

A Survey of Indian History: 1757-1858 — Rs. 3

A History of India, Political and Administrative, 1757-1920 — Rs. 2-8-0

A History of the Mogul Rule in India: 1526-1761 — Rs. 3-0-0

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ. — રૂ. ૧-૧૨-૦

હિંદની પ્રજાનો ટૂંકો ઇતિહાસ. — રૂ. ૦-૧૨-૦

અર્થશાસ્ત્ર. (વડોદરા રાજ્ય-પ્રકાશિત) — રૂ. ૨- ૮-૦

સરળ રાજ્યશાસ્ત્ર (ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર મહેતાએ લખેલા અંગ્રેજી પાઠનો અનુવાદ-વડોદરા રાજ્ય-પ્રકાશિત)

Note on Central Banking, (Baroda Government Publication)

Report of the Baroda Banking Inquiry Committee. (Baroda Government Publication)

Report of unemployment in the Baroda City.

Printed by
GANPATRAO NARAYANRAO NICUM
N. L. Nicum & Sons, The "Shanker" Printing Press,
Near Chouta Bridge, SURAT.

&

Published by
NAVNITLAL BALUBHAI
of Messrs Karsandas Narandas & Sons,
Book-Sellers & Publishers, Nanavat, SURAT.

પ્રસ્તાવના

કર્તા તરફથી. તા. ૧૧–૮–૧૯૨૯, મુ. વડોદરા.

"શું હવે તમારે સાહેબ લોકોનો ઇતિહાસ સાંભળવો છે? તો બહુ સારૂં, હું તે કહું છું. તમારી એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક અને વખાણવાજોગ છે. અંગ્રેજો આપણા દેશમાં એકચક્રી રાજ્ય કરે છે અને વળી તેમની ચતુરાઈ બધી બાબતમાં બેહદ છે, તેથી એવા લોકોનો ઇતિહાસ આપણે ખસૂસ જાણવો જોઈએ." આવાં સાદાં વાક્યોથી આરંભ કરી સ્વ. નવલરામભાઈએ "શાળાપત્ર"માં ઇ. સ. ૧૮૮૦ના ઑગસ્ટ માસથી તે ઠેઠ ઇ. સ ૧૮૮૭ના માર્ચ માસ સુધી ઇંગ્લંડનો ઇ. સ. ૧૭૨૦ સુધીનો ઇતિહાસ આપ્યો હતો. તેને આજે ૪૧ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં છે. ત્યારપછી તો ઠેઠ ઇ. સ. ૧૯૨૮ સુધીના ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ ઉપર કેટલાંયે પુસ્તકો લખાયાં છે. આ પુસ્તક પણ એ સાહિત્યમાં નવી કૃતિ તરીકે બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

પુસ્તકને લખવાનાં ને બહાર પાડવાનાં બે કારણો અહીં જણાવવામાં વાંધો હોઈ શકે નહીં. પહેલું તો, આવી એક કૃતિની મને ખાસ આવશ્યકતા લાગી; બીજું, "હિંદુસ્તાનનો શાળોપયોગી ઇતિહાસ" ને "હિંદની પ્રજાનો ટૂંકો ઇતિહાસ" એ બે પુસ્તકોને શાળાઓમાં મળેલા ઉત્તેજનથી તેવી જ શૈલી ઉપર ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખવાનું મને પ્રોત્સાહન મળ્યું.

એક જ વિષય ઉપર વધારે પાઠ્ય પુસ્તકો શામાટે લખાતાં હશે? આવો સવાલ ઘણી વાર જુદી જુદી મનોવૃત્તિવાળાં માણસો કરે છે. તે સવાલના ઉત્તરો ઘણા છે. બીજા દેશોમાં દર વર્ષે કેટલાંયે પાઠ્ય પુસ્તકો બહાર પડે છે? તેમના લખનારાઓ કોણ હોય છે? વિષયના સારા અભ્યાસ પછી વિદ્યાર્થીઓને ને શિક્ષકોને ઉપયોગી નીવડે તેવું સાહિત્ય શામાટે ન આપવું? ઇતિહાસના શાસ્ત્રીય અભ્યાસનો પાયો શાળા નહીં તો બીજી કઈ સંસ્થા? છેલ્લો જવાબ તો એ છે કે સેંકડો વર્ષના ઇતિહાસનું યોગ્ય પાઠ્ય પુસ્તક લખતાં જેટલાં સાહિત્યને જોવાની ને વિચારવાની જરુર પડે છે

તેટલું સાહિત્ય સંશોધન (Research)ના કાર્ય અર્થે જોવું કે વિચારવું પડતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ છે.

આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે લખવામાં આવ્યું છે. આપણી યુનિવર્સિટીએ માધ્યમિક અભ્યાસક્રમની પરાકાષ્ટા–સ્કૂલ લીવિંગ પરીક્ષા માટે અત્યારે ઈંગ્લંડનો ઇ. સ. ૧૪૮૫થી તે ઇ. સ. ૧૯૩૧ સુધીનો ઇતિહાસ મૂક્યો છે. હવે ઇ. સ. ૧૪૮૫ પહેલાંનો ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ શાળાઓમાં ચોથા ધોરણમાં એક વર્ષ સુધી શીખવાય છે; વળી ઇ. સ. ૧૪૮૫ પછીનો ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ તે સાલની પહેલાંનો વૃત્તાંત વાંચ્યા સિવાય બરાબર સમજી શકાય નહીં: આ કારણોથી આ પુસ્તકનાં થોડાંએક પાનાંમાં ઇ. સ. ૧૪૮૫ પહેલાંનો ઇતિહાસ સરળતાથી સમજાવવામાં આવ્યો છે. ટ્યુડર રાજાઓના અમલ પછીનો ઇતિહાસ સ્કૂલ લીવિંગ પરીક્ષામાં મૂકવામાં આવ્યો છે; તે ઉપરાંત કૉલેજોમાં પણ આર્વાચીન યુગનો કેટલોક ઇતિહાસ શીખવાય છે. આ યુગનો ઇતિહાસ વિદ્યાર્થીઓએ વધારે વિચારપૂર્વક જોવો જોઈએ. પુસ્તકમાં આ બાબતની ઉપયોગિતા સ્વીકારવામાં આવી છે ને લખાણની યોજના પણ એ વિચાર ઉપર ઘડાઈ છે.

ઈંગ્લંડના ઇતિહાસનાં કેટલાંએક પારિભાષિકો અહીં મૂળમાં જ મેં આપ્યાં છે; તેમનું બેડોળ "ગૂજરાતી" કરવાની ધૃષ્ટતા મેં કરી નથી, કારણકે તેની જરુર જ નહોતી.

ઇ. સ. ૧૪૮૫ પછીનો ઇતિહાસ લખતાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી ને ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાંથી અનુકૂળ પ્રસાદીઓ ઉમેરવામાં આવી છે, પણ ઇ. સ. ૧૪૮૫ પહેલાંના ઇતિહાસ માટે નહીં; કારણકે ચોથા ધોરણનાં બાળકો માટે તે યોગ્ય કહેવાય નહીં.

આ ઇતિહાસમાં નીચેની હકીકતો ઉપર મેં ખાસ લક્ષ આપ્યું છે:— (૧) સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રોનું નિરૂપણ. (૨) કાર્યકારણોનો સાંકળના આંકડાઓ જેવો પૂર્વાપર સંબંધ. (૩) રાજકીય, આર્થિક ને સામાજિક સંસ્થાઓ. (૪) દેશાવર સાથેનો સંબંધ. (૫) માત્ર પરીક્ષામાં "પાસ" થવાય તેટલું નહીં, પણ ઈંગ્લંડના ઇતિહાસનું યોગ્ય જ્ઞાન. (૬) નકશાઓ.

ઇતિહાસ એ યાદદાસ્તનો વિષય છે–કયા વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન યાદદાસ્તનો વિષય નથી ? અત્યારે ઈંગ્લંડની શાળાઓમાં ઇતિહાસ કેમ શીખવાય છે તે, સી. ઇ. રૉબિન્સને લખેલાં, ને હમણાં જ બહાર પાડેલાં, પણ પાંચ પાંચ આવૃત્તિઓ જેની નીકળી ગઈ છે, તે ચાર પુસ્તકોની દરેક પ્રસ્તાવનાનો ઉપયોગી ભાગ નીચે આપ્યો છે તેથી તરત જણાઈ આવશે.

"Too often progress flags for want of it (memory); and a course of history leaves but a vague and inaccurate impression after the lapse of six months' time. × × × The memory of them (the main facts) will gain rather than lose by ample illustration and discussion. Here therefore there is no excuse for economy of detail; and what space has been gained by the suppression of smaller issues may usefully be given to a more generous treatment of the large. Detail is of two sorts or rather may serve a double purpose. It supplies the means to a completer judgment, discovers the spring of human character and action, reveals the concrete beginnings from which great historical movements have been born. But besides this, there is another gain. Detail clothes the dry bones of fact with the warm substance of reality. It will make even the dull tale live; and the trifling gossip of a Froissart or a Pepys stirs in us an interest which the vague generalisations of a textbook fail to move. Such details will not confuse the main impressions, but rather strengthen them; and so, whenever an episode seems worth mentioning at all, I have tried within the limits of my space to tell it properly."

આપણા પૂર્વજોએ ઇતિહાસને **पूर्ववृत्तं कथायुक्तं** કહ્યો હતો તે આપણે શું ભૂલી જઈશું ?

આ આવૃત્તિ વિષે બે બોલ

ઇ. સ. ૧૯૨૯ની આખરે મેં "બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ" એ નામનો જે આ ગ્રંથ લખ્યો હતો, તેમાં બ્રિટિશ લોકોના સમગ્ર ઇતિહાસને મેં ચર્ચ્યો હતો. તેમાં જે જે બાબતો વિષે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું તે આ પ્રમાણે હતીઃ (૧) ચારિત્ર્યનું નિરૂપણ, (૨) કાર્યકારણોનો પૂર્વાપર સંબંધ, (૩) રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક સંસ્થાઓ, (૪) દેશાવર સાથેનો વ્યવહાર, (૫) નકશાઓ, (૬) સાહિત્ય, કળા વગેરેનો વિકાસ. તેમાં ઘણે ઠેકાણે અંગ્રેજી સાહિત્યનાં અવતરણો આપવામાં આવેલાં હતાં. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૯૩૬માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ સુધારેલા અભ્યાસક્રમ મુજબ માત્ર મેટ્રિકયુલેશનના વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે હૅનોવર યુગનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું, અને અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં રાખેલાં દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષમાં રાખીને તેની રચના કરવામાં આવી. આ પ્રસંગે મૂળ ગ્રંથને નવીન સ્વરૂપે રજૂ કરવાની ઇચ્છા થઈ, અને તેથી બધી જરુરિયાતોનો વિચાર કરીને યોગ્ય સંકલનાની ગૂંથણી કરીને આ ગ્રંથને પ્રગટ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું. આશા છે કે આ પ્રયાસ મારા ભૂતપૂર્વ પ્રયાસ જેટલો સત્કાર પામશે.

તા. ૧–૬–૩૯
વડોદરા

કેશવલાલ હિં. કામદાર

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૪થો. હૅનોવર વંશનો અમલ: પ્રથમ યુગ.

ઇ. સ. ૧૭૧૪–૧૮૩૭

હૅનોવર વંશનો અમલ: દ્વિતીય યુગ–નવીન યુગ

ઇ. સ. ૧૮૩૭–૧૯૩૫

૨૧૬૨૬

નકશા

વંશવૃક્ષો

ચિત્રો

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

ખંડ ૧લો. ઇ. સ. ૧૪૮૫ સુધી.

પ્રકરણ ૧લું

પ્રસ્તાવના

બ્રિટિશ ઇતિહાસ.—યુરોપની પશ્ચિમ દિશામાં વાયવ્ય કોણમાં આવેલા અને દરિયાથી તે ખંડથી એકદમ જુદા પડતા જુદા જુદા ટાપુઓની હારને બ્રિટિશ ટાપુઓ કહેવામાં આવે છે. એ ટાપુઓમાં ગ્રેટ બ્રિટન (Great Britain) અથવા ઇંગ્લંડ, સ્કૉટ્લંડ ને આયર્લંડ મુખ્ય છે. ઇંગ્લંડના લોકોનો ઇતિહાસ અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ કહેવાય છે, જો કે કેટલોક વખત થયાં આ ઇતિહાસમાં સ્કૉટ્લંડ ને આયર્લંડના લોકોના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. અત્યારે તો અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ એટલે ઇંગ્લંડ, સ્કૉટ્લંડ ને આયર્લંડના લોકોનો ઇતિહાસ ગણાય છે. એ લોકોએ છેલ્લાં બસો વર્ષ દરમ્યાન દુનિયાના જુદા જુદા ભાગો ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તેથી તેમના ઇતિહાસમાં તેમની આ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન પણ આવી જવું જોઈએ. એ ઉપરાંત, તેમની ધાર્મિક, આર્થિક ને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર પણ આપણે આ પુસ્તકમાં થોડે અંશે કરીશું.

બ્રિટિશ ઇતિહાસ શીખવાનું પ્રયોજન.—વિદ્યાર્થી અને વાચક એકદમ પૂછશે કે યુરોપના ખુણામાં આવેલા એક નાના દેશના લોકોનો ઇતિહાસ વાંચી હિંદુસ્તાન દેશનાં બાળકો શું કરશે? આ સવાલ બરોબર છે અને તેનો જવાબ આપવાની ખાસ જરુર છે. આપણે ઇંગ્લંડનો ને તેની પ્રજાનો ઇતિહાસ ખરેખર સમજવો જોઈએ. પહેલું કારણ તો ચોખ્ખું છે. આપણે ત્યાં અત્યારે અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે. અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ, તેમના રિવાજો ને તે પ્રજાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો આપણે જાણવાની

ખાસ અગત્ય છે, કારણકે આપણા રાજ્યતંત્રમાં તેમનોજ હાથ છે. યુરોપના બીજા દેશો કરતાં ઇંગ્લંડની સાથે આપણે ઘણા નિકટ સંબંધમાં આવ્યા છીએ ને હજુ પણ છીએ. તે લોકોનો ઇતિહાસ આપણે જેટલી સહેલાઈથી વાંચી ને સમજી શકીશું તેટલી સહેલાઈથી અત્યારે આપણે બીજા કોઈપણ દેશનો ઇતિહાસ વાંચી કે સમજી શકીશું નહિ. આપણે હવે નાનપણથી જ અંગ્રેજી ભાષા વાંચી ને સમજી શકીએ છીએ. ઇંગ્લંડે આખી દુનિયામાં પોતાનું રાજ્ય ને પોતાનો વેપાર એવી સુંદર રીતે અત્યારે જમાવ્યાં છે, કે આપણા દેશમાં તેમનું રાજ્ય ન હોત તોપણ આપણે તે દેશનો ઇતિહાસ વાંચવા લલચાત. ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ કાંઈ પૃથ્વીના ખુણામાં આવેલા એક અજાણ્યા દેશનો ઇતિહાસ નથી. રાજ્યવહીવટમાં, અર્થશાસ્ત્રમાં, સાહિત્યમાં ને સ્વતંત્રતાની લડતમાં ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના વાચનથી હરકોઈ માણસને ઉત્તમ બોધ મળી શકશે. ઇંગ્લંડે આખા યુરોપને રાજ્યતંત્રના ને સ્વતંત્રતાના પાઠો શીખવ્યા છે. ઇંગ્લંડની પાર્લમેંટનું અનુકરણ બીજાં તમામ રાજ્યોએ કર્યું છે. આ કારણથી પણ આપણે ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ સમજવો જોઈએ. સ્વતંત્રતા, આત્મભોગ, રાજ્યવહીવટની કળા, વેપારની વૃદ્ધિ વગેરે માટે આપણે કોઈપણ ઉપાયો લેવા જોઈએ, અને તે માટે ઇંગ્લંડ પાસેથી આપણે ઘણું શીખીએ તેમ છે. વળી છેલ્લાં બસો વર્ષથી ઇંગ્લંડ યુરોપમાં મુખ્ય ગણાતું આવ્યું છે, ને છેલ્લાં સો વર્ષથી તો તે આખી પૃથ્વી ઉપર એક પહેલી પંક્તિનું રાજ્ય ગણાય છે.

ઇંગ્લંડનો હમણાંનો ઇતિહાસ એટલે બીજાં રાજ્યોના પરસ્પર સંબંધના ઇતિહાસનો ટૂંકો સાર, એમ કહેતાં જરાય ખોટું નહીં કહેવાય. વળી ઇંગ્લંડનો છેલ્લાં બસો વર્ષનો ઇતિહાસ, એટલે યુરોપનાં રાજ્યોના પરસ્પર વ્યવહારના ઇતિહાસનો ટૂંકો સાર એમ કહીએ તો ખોટું કહેવાશે નહીં. આ કારણથી પણ આપણે ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનું વાચન અવશ્ય રાખવું જોઈએ. એ ઇતિહાસની હકીકતો જાણવાથી આપણે "એક પંથ ને દો કાજ" નહીં, પણ એક પંથ ને અનેક કાર્યો સાધીશું.—આપણે ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ જોઈશું એટલું જ નહીં, પણ સાથે સાથે ઘણી વાર આપણે યુરોપનાં રાજ્યોનો પણ

ઇતિહાસ, ને તેની સંસ્કૃતિ–પ્રગતિ (Progress) નો ઇતિહાસ પણ જોઈ શકીશું; કારણકે સંસ્કૃતિ કે પ્રગતિમાં અત્યારે યુરોપનાં રાજ્યો આગેવાની ધરાવે છે, અને એશિયાના ને આફ્રિકાના મોટા મોટા મુત્સદ્દીઓ ને આગેવાનો તેમને પગલે ચાલે છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, દેશાવરનો વ્યવહાર, ને હુન્નરઉદ્યોગનો વિકાસ, એટલાં વાનાં સમજવા માટે પણ અંગ્રેજી ઇતિહાસ વાંચવાની ખાસ અગત્ય છે.

બ્રિટિશ ટાપુઓ.—બ્રિટિશ ટાપુઓનું કુલ ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૨૧,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે; ને તેમાં આયર્લંડનું ૩૨,૬૦૦ ચોરસ માઇલનું ક્ષેત્રફળ સમાઈ જાય છે. તેમાં પ્રથમ ગ્રેટ બ્રિટન અથવા ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટ્લંડ આવે છે ને તેમાં પ્રથમ ઇંગ્લંડ આવે છે. ઇંગ્લંડનું ક્ષેત્રફળ ચૅનલના ટાપુઓ ને વેઇલ્સ (Wales) સહિત ૫૮,૬૧૧ ચોરસ માઇલ છે અને તેની લંબાઈ પહોળાઈ અનુક્રમે લગભગ ૪૨૦ ને ૩૬૦ માઇલ છે. ટ્વીડ નદીની ઉત્તરનો ભાગ સ્કૉટ્લંડ ને દક્ષિણનો ભાગ ઇંગ્લંડ કહેવાય છે. તેની ઉત્તરે આર્ક્ટિક સમુદ્ર, પૂર્વે ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે બ્રિટિશ સામુદ્રધુની, અને પશ્ચિમે ઍટ્લૅંટિક મહાસાગર, આઇરિશ સમુદ્ર ને સેઇન્ટ જ્યૉર્જની સામુદ્રધુની આવેલાં છે. ઇંગ્લંડની પશ્ચિમ દિશા તરફ ને સ્કૉટ્લંડની ઉત્તર દિશામાં નાના પર્વતો આવેલા છે, પણ તે પર્વતોમાંનો કોઈપણ ગિરનાર કે પાવાગઢના ડુંગરથી વધારે ઊંચો તો નહીં હોય. ટાપુઓના ચારે કિનારાઓ ભાંગ્યાતૂટ્યા છે તેથી તે ઠેકાણે બંદરો, ગોદીઓ, વગેરે માટે પૂરતાં સાધનો મળી શકે છે. આ જ કારણથી બ્રિટિશ સમૃદ્ધિ દેશાવરના વેપાર ઉપર ને નૌકાબળ ઉપર રહી છે, અને બ્રિટિશ લોકો નૌકાબળમાં પ્રથમ પંક્તિમાં રહેવા પ્રયત્ન કરે છે.

ઇંગ્લંડની આબોહવા શીતળ ને તંદુરસ્ત છે. ત્યાં ઠંડી ઘણી પડે છે પણ કામ ન કરી શકાય એટલી સખ્ત ઠંડી પડતી નથી. ઇંગ્લંડનો ઉનાળો તે આપણો શિયાળો જાણવો. વરસાદ પણ ત્યાં સામાન્ય રહે છે, તેથી ખેતી ને હુન્નરઉદ્યોગને પુષ્ટિ મળી શકે છે. આ ટાપુઓમાં કેટલાંક સુંદર સરોવરો છે. ઘઉં, વટાણા, જવ, ઓટ (Oat), બટાટા, ગાજર, કોબીચ, ઍપલ,

શાકભાજી ને લીલો મેવો ઇંગ્લંડમાં પાકે છે. પણ હાલ મુખ્યત્વે તો અંગ્રેજો દેશાવરના વેપાર ઉપર ને પોતાનાં કારખાનાંઓમાં તૈયાર થતા માલની નિકાસ ઉપર જીવે છે. ખાધાખોરાકીની વસ્તુઓ અત્યારે ઇંગ્લંડમાં બહુ નીપજતી નથી. દરિયામાં ને નદીઓમાં સરસ માછલીઓ નીપજે છે તેના ઉપર હજારો માણુસો નીભે છે. આખા દેશમાં સુતરાઉ, રેશમી, ગરમ ને શણનું કાપડ તૈયાર કરવાનાં અનેક કારખાનાંઓ છે; જેમકે માન્ચેસ્ટર, લીડ્ઝ, ગ્લાસગો, ડંડી અને ડર્બિમાં. બાર્મિંગહામ જેવે સ્થળે પહેલા દરજ્જાનાં લોઢાનાં કારખાનાંઓ છે. કોલસો, લોઢું, કલાઈ, મીઠું, સીસું, તાંબું, જસત, વગેરે પણ પુષ્કળ મળી શકે છે. ઇંગ્લંડનું વહાણવટું આખી દુનિયામાં મશહૂર છે. ઇંગ્લંડના લોકો મોટે ભાગે પ્રૉટેસ્ટંટ છે ને તેઓ જુદા જુદા પંથો પાળે છે. આયર્લંડના લોકો રોમન કૅથોલિક છે; અલ્સ્ટરના પ્રદેશમાં પ્રૉટેસ્ટંટ પંથનું સારૂં બળ છે. આયર્લંડ ખેડૂતોનો મુલક કહી શકાય.

આ બધા ટાપુઓમાં રાજ્યભાષા અંગ્રેજી છે, ને ઇંગ્લંડના લોકો અંગ્રેજી ભાષા બોલે છે; પણ વેઇલ્સમાં જૂની વેલ્શ (Welsh) ભાષા બોલાય છે અને સ્કૉટ્લંડમાં ને આયર્લંડમાં જુદી જુદી ગેઇલિક ભાષાઓ બોલાય છે.

ગ્રેટ બ્રિટન પહેલાં તો યુરોપ ખંડ સાથે જમીનવાટે જોડાએલું હતું, પણ કરોડો વર્ષ અગાઉ તે પ્રદેશ યુરોપ ખંડથી વિખૂટો પડી ગયો. એ ટાપુઓના લોકોમાં બ્રિટન, રોમન, સૅકસન, ડેઇન, ને નૉર્મન લોકોના વંશજો છે અને તે દરેક જાતની જુદી જુદી ખાસિયતો હજુ પણ બ્રિટિશ લોકોનાં ચારિત્રમાં જોવામાં આવે છે.

અંગ્રેજી ઇતિહાસનું વિવિધપણું.—ઇંગ્લંડની ઉત્તરે જ સ્કૉટ્લંડનો દેશ આવેલો છે; તેથી ઇ. સ. ૧૬૦૩ સુધી ઇંગ્લંડના દરેક રાજાનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ હતું કે સ્કૉટ્લંડમાં વિરુદ્ધ સત્તા જામે નહીં. આયર્લંડ પણ તદ્દન નજીક હોવાથી તે દેશ ઉપર ઇંગ્લંડના રાજ્યકર્તાઓ પહેલેથી જ ચોકસ નજર રાખતા આવ્યા છે, ને ત્યાં પણ પરદેશી સત્તા ન સ્થપાય તે માટે

તેઓએ કાળજી રાખી છે. ઉત્તર સમુદ્ર તરફ પોતાનો ચોખ્ખો સ્વાર્થ હોવાથી ઇંગ્લંડે તે ભાગમાં કોઈ પરદેશી રાજ્યને બહુ બળવાળું થવા દીધું નથી. ડોવર મુકામેથી યુરોપ માત્ર બાર ગાઉ જ છેટો રહી જાય છે, તેથી હૉલંડ ને બેલ્જિયમ ઉપર પણ અંગ્રેજો હંમેશાં સ્વાર્થની દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા છે. ફ્રાંસ ઇંગ્લંડની એકદમ પાડોશમાં જ છે; તેથી તે રાજ્ય યુરોપમાં બહુ પ્રબળ ન થાય તે માટે પણ અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ કાળજી રાખે છે. અત્યારે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જિબ્રાલ્ટર, માલ્ટા ને ગોઝો ઉપર અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય છે; તેથી તે દિશામાં ફ્રાંસ, ઇટલિ, સ્પેન, ગ્રીસ, તુર્કી ને રશિયાને ઇંગ્લંડ બળ જમાવવા દેતું નથી. હિંદુસ્તાન અત્યારે ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યનો એક ઉપયોગી ભાગ છે. હિંદ ને ઇંગ્લંડ વચ્ચેના ધોરી માર્ગો ઇંગ્લંડની સત્તામાં રહે એ કારણથી માત્ર ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર જ નહીં, પણ રાતા સમુદ્ર ઉપર, ઇજિપ્ત ઉપર, ઇરાનના અખાત ઉપર, અફ્ઘાનિસ્તાન ઉપર, અરબી સમુદ્ર ઉપર, હિંદી મહાસાગર ઉપર, આફ્રિકાના પૂર્વ ને પશ્ચિમ કિનારાઓ ઉપર, અને બંગાળના સાગર ઉપર પણ અંગ્રેજો નજર રાખે છે. અમેરિકામાં કૅનેડા, વેસ્ટ ઇન્ડીઝના કેટલાક ટાપુઓ, ને મધ્ય અમેરિકામાં કેટલોક પ્રદેશ ઇંગ્લંડના કબજામાં છે તેથી ત્યાં પણ ઇંગ્લંડની સરકારને સાવચેત રહેવું પડે છે. ચીનમાં પણ ઇંગ્લંડ કેટલાએક ઉપયોગી હકો ધરાવે છે. ઑસ્ટ્રેલિયા ને ન્યુઝીલંડ તેના જ મહારાજ્યમાં આવી જાય છે, તેથી પૅસિફિક મહાસાગરમાં ને પીળા સમુદ્રમાં પણ ઇંગ્લંડ લાગવગ ધરાવે છે ને તે વગ ઓછી ન થાય તેનું ધ્યાન રાખે છે. છેવટે આફ્રિકામાં પણ અંગ્રેજ સંસ્થાનો ને મુલકો છે તેથી ત્યાં પણ ઇંગ્લંડની સરકારને પોતાનો અર્થ સાધવો પડે છે. આવી રીતે અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય દુનિયાના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં આવેલું હોવાથી, ને તે સામ્રાજ્યના લોકો, તેમની સામાજિક સંસ્થાઓ વગેરે જુદા જુદા પ્રકારનાં હોવાથી, ઇંગ્લંડની સરકારને રાજ્યવહીવટમાં જુદા જુદા પ્રકારની સંસ્થાઓની યોજનાઓ દાખલ કરવી પડે છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં હજુ સુધી એના જેવું એક પણ મહારાજ્ય થયું નથી. આ કારણોથી અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ વિવિધ, રસિક ને બોધમય બને છે.

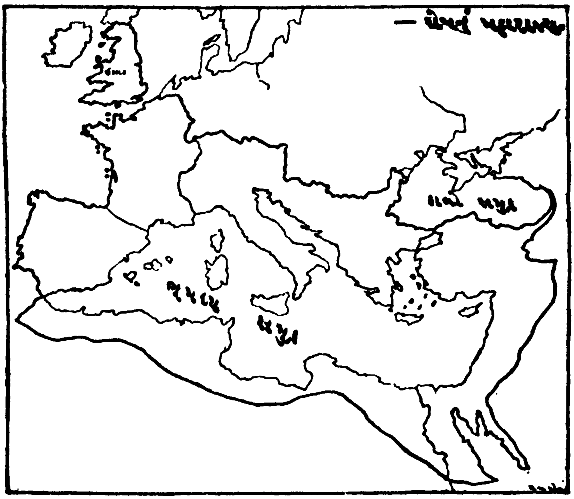
પ્રકરણ ૨જું

કેલ્ટ, બ્રિટન ને રોમન

પુરાતન ઇંગ્લંડ, કેલ્ટ ને બ્રિટન.—ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાં હજારો વર્ષ અગાઉ ઇંગ્લંડમાં પૂર્વ ને દક્ષિણ દિશાએથી કેટલાએક લોકો વસ્યા. તેઓ વર્ણે કાળા ને કદે ઠીંગણા હતા. ઘણાં વર્ષ સુધી તેમણે ઇંગ્લંડમાં પોતાનું વતન કર્યું. હજુ પણ તેમના કેટલાએક વંશજો વેઇલ્સમાં જોવામાં આવે છે. તેમના પછી તે જ દિશાએથી બીજા લોકો ઇંગ્લંડમાં દાખલ થયા. તેઓ કેલ્ટ (Celt) કહેવાય છે ને તેમની ભાષા ફ્રાંસના લોકોની ભાષા સાથે મળતી આવે છે. આ કેલ્ટ લોકો ઇંગ્લંડના પુરાતન લોકો સાથે ભળી ગયા. તેઓ 'Brythons' કહેવાતા ને તેમના ઉપરથી ઇંગ્લંડનું નામ 'Britannica' પડયું. આ લોકો વર્ણે ગોરા અને કદે ઊંચા હતા. યુદ્ધમાં તેઓ ઘણા શૂરવીર હતા. તેઓ સોનું, રૂપું, કલાઈ વગેરે ધાતુનો ઉપયોગ કરતા ને દેશાવરના લોકો સાથે વેપાર ખેડતા. તેઓ ગામડાંઓમાં રહેતા ને ઢોર ઉપર નિર્વાહ ચલાવતા. તેમની જુદી જુદી ટોળીઓ પરસ્પર લડતી. તેઓ ડ્રુઇડ (Druid) ધર્મગુરુઓથી ઘણા જ ડરતા, સૂર્ય વગેરેને પૂજતા, યજ્ઞો કરતા ને તેમાં જીવતાં માણસોને પણ હોમી દેતા. આ વખતે ગ્રીક લોકો યુરોપમાં સુધરેલા લોકો ગણાતા. પણ તેમને બ્રિટનનો ટાપુ અજાણ્યો હતો, જો કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ની સાલમાં પિથિયાસ નામનો એક ગ્રીક મુસાફર બ્રિટનની આસપાસ ફરી ગયો હતો.

બ્રિટનમાં રોમનું રાજ્ય.—ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં રોમના કે ઇટલિના લોકોએ જર્મનિ અને રશિયા સિવાય આખો યુરોપ પોતાને તાબે કરી દીધો હતો. તેમના સામ્રાજ્યની પૂર્વ દિશાએ ટાઇગ્રિસ ને યુફ્રેટિસ નદીઓ, દક્ષિણે નાઇલ નદી ને સહરાનું રણ, પશ્ચિમે ઍટ્લૅંટિક મહાસાગર, ને ઉત્તરે ડૅન્યુબ ને હ્રાઇન નદીઓ ને બ્રિટિશ સામુદ્રધુની આવેલાં હતાં. રોમ નગરના એક મહાપુરુષ Caesar–સીઝરે ગૉલ અથવા ફ્રાંસનો દેશ જિતી લીધો. ગૉલના વતનીઓને બ્રિટનો મદદ મોકલતા હતા.

તેથી સીઝરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪ની સાલમાં બ્રિટનના ટાપુમાં ૧૫,૦૦૦ માણસોનું લશ્કર ઉતાર્યું; પણ તેણે ત્યાંના લોકોને પૂરેપૂરા જિતી લીધા નહીં. સીઝર

નેપોલિયન જેવો મહાન્ યોદ્ધો ને મુત્સદ્દી હતો. તેણે પોતાનાં નિવેદનો (Commentaries) લખ્યાં છે ને તે ઉપરથી આપણે ઇંગ્લંડના રહેવાસીઓ–બ્રિટનો–ની પરિસ્થિતિ જાણી શકીએ છીએ. સીઝર પછી રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો નાશ થયો ને તેના સામ્રાજ્યમાં પાદશાહી (Empire) સ્થપાઈ. રોમન સરદારોએ હવે ઇંગ્લંડના ઘણાએક ભાગો કાયમને માટે સર કર્યા, ઇ. સ. ૪૩–૮૫. એક બ્રિટન ટોળીની રાણી બોએડિશિયા (Boadicea) એ આ વખતે રોમના લશ્કર સાથે લડવામાં ઘણી બહાદુરી બતાવી, ઇ. સ. ૬૦–૬૧.

ઇંગ્લંડમાં રોમની પાદશાહીનું મુખ્ય નગર યૉર્ક હતું. રોમનો સ્કૉટ્લંડ, વેઇલ્સ ને આયર્લંડ તાબે કરી શકયા નહીં; છતાં તેઓએ ઇંગ્લંડ ઉપર લગભગ સવાચારસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. જે લોકો હિંદુસ્તાનને પરાજિત દેશ કહે છે તે લોકોએ આ હકીકત યાદ રાખવાની જરુર છે.

ચાર સૈકાં દરમ્યાન રોમનોએ ઈંગ્લંડમાં પોતાની સંસ્કૃતિ ફેલાવી. તેમણે બચાવ માટે સરહદો ઉપર મોટી દીવાલો ઊભી કરી, નિશાળો ઊઘાડી, શહેરો વસાવ્યાં, મંદિરો કર્યાં, બજારો ઊભાં કર્યાં, મોટા મોટા રસ્તાઓ બંધાવ્યા, નહેરો ખોદાવી, જુદે જુદે સ્થળે સિપાઇઓનાં થાણાંઓ ગોઠવ્યાં, ખેતી, વેપાર, ને કળાને ઉત્તેજન આપ્યું, ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના કરી, પોતાનો પોશાક, પોતાની ભાષા, કાયદાઓ વગેરે નવા પ્રાંતમાં દાખલ કર્યાં, અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પણ પોષ્યું. પણ આથી બ્રિટનો યુદ્ધકળા ભૂલી ગયા. તેનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવ્યું.

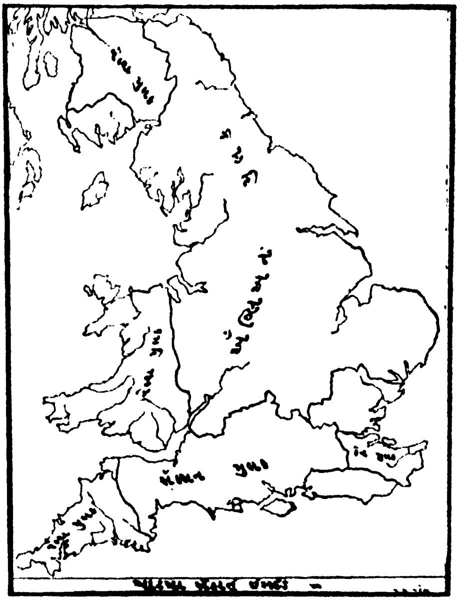
પ્રકરણ ૩જું

ઍંગ્લો-સૅક્સનો–Anglo-Saxons

જ્યૂટ, ઍંગલ ને સૅક્સન વસવાટ, ઇ. સ. ૪૫૦–૬૦૦.
Jutes, Angles, Saxons.

પાંચમા સૈકામાં રોમના મહારાજ્યની પડતી શરુ થઈ: જર્મનિના પ્રદેશમાંથી જંગલી લોકોની ટોળીઓ તે રાજ્યના પ્રાંતો ઉપર ધસી આવવા લાગી; રોમના પાદશાહો રાજ્યકારભાર ઉપર પૂરતું લક્ષ આપી શક્યા નહીં; બ્રિટનના પ્રાંતમાંથી પાદશાહી લશ્કરો ખેંચાવાં લાગ્યાં. આ કારણોથી બ્રિટનો ઉપર ઉત્તર તરફથી પિક્ટ (Picts) લોકો, પશ્ચિમ તરફથી સ્કૉટ (Scots) લોકો, ને જર્મનિના કિનારા તરફથી સૅક્સન લોકો ચઢી આવવા લાગ્યા. પહેલાં તો સૅક્સનોએ બ્રિટનનો અગ્નિ કોણનો ભાગ દબાવ્યો. એક બ્રિટન સરદારે હેંગિસ્ટ (Hengist) અને હૉર્સા (Horsa) નામના જ્યૂટ (Jute) જાતિના સરદારોને દુશ્મનો સામે બચાવ કરવા મદદે બોલાવ્યા. તે સરદારોએ પહેલાં બ્રિટનોના શત્રુઓને ને પછી બ્રિટનોને તાબે કર્યા ને બ્રિટન પ્રાંતમાં કાયમનો વાસ કર્યો, ઇ. સ. ૪૪૯. જ્યૂટ લોકો સૅક્સન લોકોના એક વિભાગના હતા. સૅક્સનોએ સસેક્સ, વેસેક્સ (Sussex, Wessex) વગેરે પરગણાંઓ દક્ષિણમાં ને પશ્ચિમમાં વસાવ્યાં. પૂર્વમાં તેઓ Essex–

ઈ સેકસમાં વસ્યા. Angles-ઍંગલ્સ નામની તેમની એક ટોળી East Anglia-પૂર્વ ઍંગ્લિયામાં ને Mercia-મર્શિયામાં જઈ ચઢી. ઇ. સ.

૫૭૭માં ને ઇ. સ. ૬૨૩માં એ લોકોએ અસલ વતની બ્રિટનોને સખ્ત ને છેલ્લી હાર ખવરાવી, એટલે જિતાએલા બ્રિટનો વેઇલ્સમાં ભરાઈ ગયા. કેટલાએક એમ પણ કહે છે કે છેલ્લા બ્રિટન રાજા આર્થરે ને તેના સરદારોએ ઇંગ્લંડના નૈઋર્ત્ય કોણમાં સૅકસનો સામે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો હતો. કવિ ટેનિસને આર્થર રાજાનાં આ પરાક્રમોને સુંદર કાવ્ય-Idylls of the King-માં વર્ણવ્યાં છે. આ સૅકસન લોકોએ રોમન રાજ્યની દરેક યાદગીરીનો નાશ કર્યો ને અત્યારે થોડાંએક જૂનાં નામો ને કોઈ જૂના રસ્તાઓને ક્યાંક ક્યાંક ખોદકામથી જડી આવતા તે વખતના અવશેષો સિવાય ઇંગ્લંડમાં રોમન સંસ્કૃતિની યાદગીરીરૂપે કાંઈપણ મળતું નથી.

ઍંગલોની ટોળી ઉપરથી બ્રિટનનું નામ ઍંગલ-લૅન્ડ અથવા ઈંગ્લંડ પડયું, અને રોમનોને અને બ્રિટનોને જિતનાર લોકો ઍંગ્લો-સૅક્સનો કહેવાયા.

ઍંગ્લો સૅક્સનો (Anglo-Saxons), Northumbria. Mercia, Wessex —ઍંગ્લો-સૅક્સનો જર્મન ભાષા બોલતા, શૂરવીરપણે

લડાઈઓ કરતા, ઢોર ઉછેરતા, માછીમારોનો ધંધો કરતા અને ક્રૂર દેવદેવીઓને માનતા. અંગ્રેજી ભાષામાં અઠવાડીઆના કેટલાક દિવસોનાં નામ આ દેવોનાં નામો ઉપરથી પડયાં છે; દાખલા તરીકે, Tiw દેવનો વાર Tuesday, Woden નામ ઉપરથી Wednesday, Thor ઉપરથી Thursday, ને Frea ઉપરથી Friday. તેઓ ઘણા ક્રૂર હતા. પણ તેઓ કુટુંબ ને

સગાંઓ ઉપર ઘણી પ્રીતિ રાખતા, ને સ્ત્રીઓને પુરુષો સાથે સમાન ભાવે ગણતા. ગુલામીની સંસ્થા તેમનામાં હતી. પોતાની જાતમાંથી કોઈપણ બળવાન સરદારને તેઓ રાજા બનાવતા ને તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તતા. આ રાજા King કહેવાતો. મોટા મોટા સરદારો Earls–અર્લ કહેવાતા ને નાના સરદારો Ceorls–કર્લ કહેવાતા. તેમનું ધર્મગુરુઓનું મહામંડળ Witen કહેવાતું. એ વિટનની સલાહ રાજા બનતાં સુધી લેતો. તમામ લોકોની સભા Witenagemot કહેવાતી. દેશનાં નાનાં પરગણાંઓ Shires કહેવાતાં ને તેનાથી નાના વિભાગો Hundreds કહેવાતા. ગામડાંઓ Tun કહેવાતાં. ઇંગ્લંડમાં પહેલાં તો અનેક રાજાઓ થયા, પણ ધીમેધીમે તે બધાને એકછત્ર નીચે આવવાની ફરજ પડી. પરિણામે ઇંગ્લંડમાં ત્રણ મુખ્ય રાજ્યો થયાં–ઉત્તરમાં નૉર્ધમ્બ્રિયા, મધ્યદેશમાં મર્શિયા ને દક્ષિણમાં વેસેકસ. પહેલાં તો Northumbriaના રાજા એડ્‌વિને આખા ઇંગ્લંડમાં એકચક્રી રાજ્યની સ્થાપના કરી. Edinburgh–એડિનબરો શહેર હજુ પણ તેના નામને યાદ દેવરાવે છે, ઇ. સ. ૬૨૦. આ એડ્‌વિને ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો સો વર્ષ પછી Mercia–મર્શિયાનો ઓફા (Offa) ઇંગ્લંડનો સાર્વભૌમ રાજા થયો. તે પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ભળ્યો હતો, ઇ. સ. ૭૫૭–૯૬. મર્શિયા પછી વેસેક્સનો વારો આવ્યો. ઇ. સ. ૮૨૩માં વેસેકસના રાજા એગબર્ટે (ઇ. સ. ૮૦૦–૮૩૯) આખા ઇંગ્લંડને પોતાના છત્ર નીચે આણ્યું. તેના વખતમાં આખા દેશને ઇંગ્લંડ નામ આપવામાં આવ્યું ને વિંચેસ્ટર પાટનગર બન્યું. અલબત, આ વખત દરમ્યાન નાના નાના રાજાઓને રાજ્ય કરવા દેવામાં આવતું; પણ જેમ અત્યારે આપણા દેશમાં નાનાં મોટાં ઘણાં સંસ્થાનો છે પણ તેમના બધા ઉપર ઇંગ્લંડના શાહેનશાહની આણ ફરે છે, તેમ તે વખતે પણ થોડા સમય માટે Northumbria કે Mercia કે Wessexના રાજાની આખા ઇંગ્લંડના નાના મોટા રાજાઓ ઉપર આણ ફરતી.

ઇંગ્લંડ ને ખ્રિસ્તી ધર્મ.—ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મ સુધી રોમન મહારાજ્યના લોકો જુદા જુદા ધર્મો પાળતા. ઇસુ પછી તેના અનુયાયીઓએ

ઘણાં દુઃખો વેઠીને પણ યુરોપમાં ને એશિયામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવ્યો. ઈ. સ. ૩૨૩માં રોમનો એક પાદશાહ ખ્રિસ્તી થયો. ખ્રિસ્તી ધર્મ ઇંગ્લંડના અસલનાં વતનીઓએ પણ સ્વીકાર્યો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ; પણ પાંચમા સૈકામાં રોમના રાજ્યનો નાશ થયો એટલે સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ઇંગ્લંડમાંથી લગભગ નાબૂદ થઈ ગયો. માત્ર વેઇલ્સના બ્રિટનોએ તે ધર્મ પોતાના નવા વતનમાં ટકાવી રાખ્યો. ત્યાંથી સેઇન્ટ પૅટ્રિકે આયર્લંડમાં તે પંથ ફેલાવ્યો. ઇ. સ. ૫૯૭માં રોમના પોપે ઑગસ્ટિન નામના ધર્મગુરુને ઇંગ્લંડ મોકલ્યો. તેણે કેન્ટના રાજાને ખ્રિસ્તી કર્યો: ત્યારપછી મર્શિયા, વેસેક્સ ને નોર્ધમ્બ્રિયાના રાજાઓ પણ રોમના ધર્મમાં ભળ્યા. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ભળવાથી ઇંગ્લંડના લોકોમાં એકત્વની ભાવના પ્રકટ થવા પામી અને તેઓએ પોતાની કુટેવોનો ત્યાગ કર્યો. ઉપરાંત યુરોપના ઘણા મોટા રાજાઓ એ વખતે તે ધર્મ પાળતા હતા, તેથી ઇંગ્લંડના રાજાઓ તેમના નિકટ સંબંધમાં આવ્યા ને પરિણામે ઇંગ્લંડ ને યુરોપ વચ્ચેનો વ્યવહાર વધ્યો. રોમ એ વખતે ખ્રિસ્તી ધર્મનું પાટનગર હતું, તેથી રોમના વિચારો ને આચારો પણ ઇંગ્લંડમાં ફેલાયા. ચર્ચ (Church)ની સાથેના નિકટ સંબંધથી રાજાની સત્તા વધી. ધર્મગુરુઓ રાજ્યકારભારમાં ને ખાસ કરીને અદાલતોમાં કામકાજ કરવા મંડ્યા. ચર્ચને ઘણી જમીન બક્ષિસ આપવામાં આવી તેથી પણ ધર્મગુરુઓની સત્તા વધી.

પ્રકરણ ૪થું

ડેઈનો ને સૅક્સનો, ઇ. સ. ૭૮૭–૧૦૬૬.

ડેઈન લોકોની સવારીઓ.—ડેનમાર્કમાં અને સ્કૅન્ડિનેવિયાના દ્વીપકલ્પના કિનારા ઉપર ઘણો વખત થયાં ડેન (Dane) અથવા વાઇકિંગ (Viking) નામના લોકો રહેતા હતા. આઠમા સૈકાની આખરના ભાગમાં ફ્રાંસના રાજા મહાન્ ચાર્લ્સે જર્મનિના ઉત્તર કિનારાના પ્રદેશને જિતી લીધો ને પછી તેણે આ લોકોને પણ છંછેડ્યા. ત્યારથી ડેઈનો પશ્ચિમ યુરોપના જુદા જુદા ભાગો ઉપર હુમલાઓ કરવા લાગ્યા. રાજા ઑફાના વખતમાં

તેઓ ઈંગ્લંડમાં દાખલ થયા ને પછી તો તીડનાં ટોળાંની માફક દર વર્ષે

ઈંગ્લંડ ઉપર ધસી આવવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડનો ઉત્તર ને પૂર્વ ભાગ તેઓએ દબાવ્યો. માત્ર દક્ષિણમાં વેસેક્સનું રાજ્ય જ બાકી રહ્યું; અને જો ત્યાં આલ્ફ્રેડ જેવા મહાન્ યોદ્ધો ને મુત્સદ્દી રાજા ન હોત તો તે ભાગને પણ ડેઈન લોકોએ પોતાને તાબે કરી દીધો હોત, ઇ. સ. ૭૮૭–૮૭૧.

મહાન આલ્ફ્રેડ, ઇ. સ. ૮૭૧–૯૦૦. ડેઇનોની સખ્ત હાર.— ડેઈન લોકોને હરાવનાર, ઇંગ્લંડને જંગલી રાજ્યથી બચાવનાર, ઍંગ્લો-સૅક્સનો ને ડેઈનોને એકત્વની ભાવના પ્રેરનાર, કેળવણી, સાહિત્ય, ધર્મ, રાજ્યવ્યવસ્થા, વગેરે રાષ્ટ્રીય જીવનના દરેક ક્ષેત્રને વ્યવસ્થિત કરનાર, અને તેજ સાથે ચરિત્રમાં તદ્દન ચોખ્ખા, આ ઈંગ્લંડના પહેલા મહાપુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૮૪૯માં થયો હતો. તેનો બાપ વેસેક્સનો રાજા હતો. ઘણી નાની

ઉંમરે તે રોમ ગયો હતો. બાર વર્ષ સુધી તો તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહીં; પણ અકબરની માફક તેની યાદદાસ્ત ઘણી જ સુંદર હતી અને તે જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ પોતાની માતૃભાષા ને ઉપરાંત લૅટિન પણ શીખતો ગયો. નાનપણમાં જ તેનાં માબાપ મરી ગયાં. તેનું શરીર કસાએલું હતું. પણ પહેલેથી જ આલ્ફ્રેડને કેટલાએક ભયંકર ને જીવલેણ રોગો લાગુ પડ્યા હતા. છતાં છેવટ સુધી તે પોતાનું શરીર સાચવી શક્યો હતો. ઓગણીસમા વર્ષની ઉંમરે તે મર્શિયાના રાજાની કુંવરી સાથે પરણ્યો. આ વખતે ડેઈન લોકો ટોળાબંધ મર્શિયા ઉપર ચઢી આવતા હતા. આલ્ફ્રેડ તેમની સામે ગયો હતો. તેનો ભાઈ આ સામાન્ય શત્રુ સામે લડતાં ઘવાયો ને મરી ગયો. આલ્ફ્રેડ સૌથી નાનો કુંવર હતો છતાં વિટને તેને વેસેક્સનો રાજા બનાવ્યો. તેના અમલના પહેલા જ વર્ષમાં ડેઈન લોકોએ તેને હરાવ્યો. આલ્ફ્રેડે તેમને મોટો દંડ ભર્યો ને ચાર વર્ષ સુધી તો શત્રુઓએ વેસેક્સ ઉપર મીટ માંડી નહીં. પણ લડાઈના પહેલા અનુભવથી યુવાન રાજાએ જાણી લીધું કે વેસેક્સનું નૌકાસૈન્ય ઘણું જ નબળું છે, તેથી તેણે નૌકાસૈન્યને ને જમીન ઉપરના લશ્કરને સુધારી દીધાં. ડેઈન લોકોએ મર્શિયા ને નૉર્ધમ્બ્રિયા જિતી લીધાં. ઇ. સ. ૮૭૬માં ડેઈન રાજા વેસેક્સ ઉપર ચઢી આવ્યો પણ આલ્ફ્રેડની તૈયારી જોઈ લડાઈ ન કરતાં તે પાછો ચાલ્યો ગયો. ઇ. સ. ૮૭૮માં એ રાજા ફરી આલ્ફ્રેડ ઉપર ચઢી આવ્યો. રાજા પહેલાં તો નાસી ગયો: પણ તેના અમીરોએ છેવટે શત્રુઓને હરાવ્યા; આલ્ફ્રેડે પણ દુશ્મનોને હરાવ્યા. ડેઈન રાજાએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ને વેસેક્સ ઉપર ફરી સવારી ન કરવાનું વચન આપ્યું, ઇ. સ. ૮૭૯. આ સમાધાની તેર વર્ષ સુધી ચાલી ને તે દરમ્યાન ડેઈન લોકોએ આલ્ફ્રેડને છંછેડ્યો નહીં. ઇ. સ. ૮૯૧માં ડેઈન સરદાર હેસ્ટિંગ્સે વળી ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરી, પણ તેમાં તે ફાવ્યા નહીં.

આલ્ફ્રેડના સુધારા.—અત્યારસુધીમાં આલ્ફ્રેડ માત્ર વેસેક્સ, સસેક્સ ને કેન્ટનો રાજા હતો. હવે તેણે પોતાની એક પુત્રીને પશ્ચિમ મર્શિયાના રાજા વેરે પરણાવી ને તે રાજાને પોતાનો માંડળિક બનાવ્યો. વેઈલ્સના નાના રાજાઓએ પણ આલ્ફ્રેડની સત્તાને માન્ય કરી. ડેઈનોના

રાજ્યની ને વેસેક્સના રાજ્યની પરસ્પર સરહદો નક્કી કરવામાં આવી અને બંને પક્ષ વચ્ચે બીજા અગત્યના કરારો પણ થયા. રાજાએ નૌકાસૈન્ય તૈયાર કર્યું. તેણે પોતાના લશ્કરની સ્થિતિ સુધારી અને સિપાઈઓની સંખ્યામાં મોટો વધારો કર્યો. દેશના અગત્યના ભાગમાં કિલ્લાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા ને તેમના બચાવ માટે ઉપયોગી નિયમો રચવામાં આવ્યા. લશ્કરમાં ઘણે ભાગે ખેડુતો આવતા તેથી ખેતીને નુકસાન ન પહોંચે તેવી રીતે ખેડૂતોને લશ્કરી નોકરીમાં લેવાનો નિયમ થયો. પોતાના અંગરક્ષકની સંખ્યામાં પણ રાજાએ વધારો કર્યો, અને માત્ર અમીરોને જ નહીં, પણ મધ્યમ વર્ગના લોકોને પણ એ અગત્યની નોકરી આપવાનો ચાલ તેણે શરુ કર્યો. આગલા રાજાઓએ કરેલા કાયદાઓનું આલ્ફ્રેડે એકીકરણ કરાવ્યું. પ્રજાની પરસ્પર તકરારોનું સમાધાન આલ્ફ્રેડ સુંદર રીતે કરી શકતો; આ વિષયમાં તેની કીર્તિ આખા યુરોપમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. રાજ્યના ઉત્પન્નના તે બે સરખા ભાગ કરતો; એક ભાગ ધર્માદા ખાતે વપરાતો ને બીજો ભાગ રાજકારણ માટે વપરાતો. આ બીજા ભાગના તે ત્રણ સરખા ભાગ કરતો. પહેલો ભાગ લશ્કરમાં વપરાતો, બીજો ભાગ વેપારઉદ્યોગ ઉપર વપરાતો, ને છેલ્લો ભાગ પરદેશીઓ માટે અલગ રાખવામાં આવતો. ધર્માદાના ભાગમાંથી ગરીબો માટે, મઠો માટે, કેળવણી માટે, ને ખાસ દાનમાં, એમ ચાર સરખા હિસ્સા પડતા. આલ્ફ્રેડ મોટો દાનેશ્વરી હતો. તેનો પૈસો યુરોપના જુદા જુદા મઠોમાં જતો; તેણે જેરુસલેમ, મલબાર, વગેરે જગ્યાઓના ખ્રિસ્તી મઠોને જુદી જુદી રીતે સારી મદદ કરી. ઈંગ્લંડના ને યુરોપના વિદ્વાનોને તે પોતાના દરબારમાં નોતરતો. તેણે પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં, નિશાળો ઊભી કરી, લોકોને કેળવણી આપવા ઉપાયો લીધા, લૅટિન પુસ્તકોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરાવ્યો, ભણેલાઓને મોટી જગ્યાઓ આપી, અને ઘણા હુન્નરો ઈંગ્લંડમાં દાખલ કર્યા. રાજા પોતે એક સારો ઝવેરી હતો. સ્થાપત્ય (Architecture)ને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું, ને કેટલાંએક નવાં યંત્રો દેશમાં ચાલુ કર્યાં.

આલ્ફ્રેડ મોટો સરદાર, મુત્સદ્દી, રાજા ને સાહિત્યસેવક માત્ર નહોતો; તે એટલો જ ધાર્મિક હતો. એ રાજા પોતાના નિત્યનિયમો કદિ ચૂકતો નહીં.

તે રહેણીકરણીમાં ઘણો સાદો હતો. રાજા તરીકે મિથ્યાભિમાન તે કદિ રાખતો નહીં. ઇ. સ. ૯૦૦માં તે મરી ગયો. આલ્ફ્રેડ જેવા મહાન્ રાજાએ ડેઈનોને હરાવ્યા ન હોત તો ઇંગ્લંડ સ્કૅન્ડિનેવિયાને તાબે થઈ ગયું હોત.

સૅક્સનો ને ડેઈનો (ઇ. સ. ૯૦૦–૧૦૧૬).—આલ્ફ્રેડ પછી તેનો પુત્ર એડવર્ડ ગાદીએ આવ્યો. તેણે ડેઈનો પાસેથી મર્શિયા, ઈસેક્સ

ને ઈસ્ટ ઍંગ્લિયા સર કર્યાં, અને નૉર્થંબ્રિયા, વેલ્સ ને સ્કૉટ્લંડના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરી, ઇ. સ. ૯૦૦–૯૨૫. એડવર્ડનો પુત્ર ઍથલસ્ટન પણ બાપના જેવો પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો, ઇ. સ. ૯૨૫–૯૪૧. તેના પછી તેના ભાઈઓ રાજાઓ થયા. છેવટે આલ્ફ્રેડનો પૌત્ર એડગર જ્યારે રાજા થયો ત્યારે ફરીથી વેસેક્સના રાજ્યની સત્તા બપોરના

સૂર્ય જેવી તપવા માંડી, ઇ. સ. ૯૫૯–૭૫. તેનો મુખ્ય પ્રધાન કેન્ટરબરિનો આર્ચબિશપ–ધર્માધ્યક્ષ–ડનસ્ટન હતો. એના વખતમાં ડેઈન લોકો સૅક્સનોના મિત્રો થયા. પણ એડગર ભરજુવાનીમાં મરી ગયો અને તેના પુત્રો નમાલા થયા તેથી આ મૈત્રી તૂટી ગઈ. એથલ્‌રેડના વખતમાં ડેન્માર્કના રાજાએ ને ડેઈન ચાંચીઆઓએ એક થઈ ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈઓ કરવા માંડી વેસેક્સના રાજાએ પહેલાં તો આ નવા ને ભયંકર શત્રુઓને પૈસા આપી રાજી કર્યા; પણ તેથી તેઓ વધારે લલચાયા. એથલ્‌રેડે પોતાના રાજ્યના ઘણા ડેઈનોનો ક્રૂર રીતે નાશ કરાવ્યો, એથી પરદેશી ડેઈનો ખીજવાયા તેઓએ વળી વેસેક્સ ઉપર હુમલાઓ કરવા માંડયા. પરિણામે લોકોએ ડેઈન રાજાને પોતાનો રાજા બનાવ્યો, ઇ. સ. ૧૦૧૩. પણ રાજા છ માસમ મરી ગયો તેથી તેનો પુત્ર કૅન્યુટ (Canute or Cnut) ગાદીએ આવ્યો એથલ્‌રેડના પુત્ર એડમંડ આયર્નસાઈડે (Edmund Ironside) થોડ વખત માટે પોતાના વડવાઓની ગાદી પાછી મેળવવા યત્નો કર્યા પણ તેન શકમંદ મરણ પછી ડેઈન રાજા કૅન્યુટ વગર વિરોધે ઇગ્લંડનો ખરો રાજ થયો, ઇ. સ. ૧૦૧૬. આ વખતે કૅન્યુટની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી.

ડેઇન રાજા કૅન્યુટ, ઇ. સ. ૧૦૧૬–૩૫.—કૅન્યુટ ઇંગ્લંડનો જ નહીં પણ ડેન્માર્ક અને નોર્વેનો પણ રાજા હતો. તેણે એક અંગ્રેજ રાજ તરીકે આખા ઇંગ્લંડ ઉપર રાજ્ય કર્યું. તે એથલ્‌રેડની વિધવાને પરણ્યો સૅક્સન અમીરોને તેણે રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગોના અમલદારોન હોદ્દાઓ આપ્યા. લશ્કરમાં પણ તેમને મોટી મોટી નોકરીઓ આપી, ચર્ચને પણ સારી બક્ષિસો આપી. તેણે ઇંગ્લંડના જૂના કાયદા પ્રમાણે લોકો ઉપર અમલ કર્યો. અંગ્રેજોની ધાર્મિક લાગણીઓને તે કદિ દૂભવતે નહીં. તેણે રાજ્યનો થોડોક ભાગ સર કર્યો ને સ્કૉટ્‌લંડના રાજા સાથે મૈત્રી કરી. પોતાની એકની એક પુત્રીનું સગપણ તેણે હેનરિ ઍંપર (Emperor) સાથે કર્યું ને તેની પાસેથી ને રોમના પોપ પાસેથી તેણે અંગ્રેજો માટે વેપાર વગેરેના સારા હકો લીધા. ઇંગ્લંડની સમૃદ્ધિને તેણે ઘણી જ વધારી. આ રાજા ઇ. સ. ૧૦૩૫માં ૩૮ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયે

તેના પછી તેના બે પુત્રો ગાદીએ આવ્યા પણ તેઓ મરી ગયા એટલે મર્હુમ સૅકસન રાજા એથલ્રેડની રાણી એમ્માના પુત્ર એડવર્ડ ધ કન્ફેસર (Edward the Confessor)ને વિટને ગાદી આપી, ઇ. સ. ૧૦૪૩.

એડવર્ડ ધ કન્ફેસર (Edward the Confessor) ઇ. સ. ૧૦૪૩–૧૦૬૬.—એડવર્ડની મા ફ્રાંસના વાયવ્ય કોણમાં આવેલા નૉર્મંડિ (Normandy)ના રાજાની કુંવરી હતી અને ડેઈન રાજાઓના અમલ દરમ્યાન નાનો એડવર્ડ નૉર્મંડિમાં પોતાને મોસાળે ઉછર્યો હતો. આ કારણોથી જ્યારે એડવર્ડ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો, ત્યારે તેણે પોતાના મોસાળના માણસોને રાજ્યકારભારમાં ગોઠવ્યા ને અંગ્રેજોના હક્કોને ડૂબાવ્યા. એડવર્ડ રાજા નહીં પણ સંત હતો, કારણકે તે દરેક બાબતમાં ધર્મને મોખરે કરતો. આ કારણથી તેની હયાતીમાં જ લોકો તેને Confessor કહેતા ને તેના મરણ પછી રોમના પોપે તેને Saint–સંતની હારમાં મૂક્યો. નાર્મંડિનો રાજ્યકર્તા વિલિયમ ઘણો બાહોશ ને મહાત્ત્વાકાંક્ષી રાજ્યપુરુષ હતો. તેને ઇંગ્લંડ તાબે કરવું હતું. ઇંગ્લંડના રાજ્યકારભારમાં નૉર્મનો તો ગોઠવાઈ ગયા હતા; માત્ર એડવર્ડ પોતે જો વિલિયમને ગાદીનો વારસ ઠરાવતો જાય તો વિના લડાઈએ કે ખર્ચે વિલિયમ ઇંગ્લંડનો ધણી થઈ શકે. આ કારસ્તાનમાં માત્ર એક જ વિઘ્ન આડે આવતું હતું–ઇંગ્લંડના લોકો કદિ પણ પરદેશીને પોતાના રાજા તરીકે કબૂલ કરે નહીં. વળી ડેઈન રાજાઓએ ગૉડ્વિન (Godwin) અર્લ ઑવ્ વેસેક્સ નામના સૅકસનના હાથમાં ઘણી સત્તા રહેવા દીધી હતી; પૂર્વ અને પશ્ચિમના પ્રદેશમાં પણ આ અમીરની લાગવગ ઘણી હતી. ગૉડ્વિને પોતાની કન્યાને રાજા સાથે પરણાવી એટલે તો તે રાજ્યનો ધણીરણી થઈ ગયો. નૉર્મંડિના વિલિયમે આ હકીકત જોઈ ત્યારે તેણે ગૉડ્વિનની વગનો નાશ કરવા ખટપટ કરવા માંડી, ને થોડાએક નૉર્મનોને અંગ્રેજોએ સતાવ્યા હશે તેનો લાભ લઈ અર્લ ઑવ્ વેસેક્સને ને તેના કુટુંબને તેણે રાજા પાસે દેશવટો અપાવ્યો. ગૉડ્વિન મરી ગયો. તેનો પુત્ર હેરૉલ્ડ બાપના જેવો બાહોશ હતો. પોતાના ભાઈઓને હેરૉલ્ડે મર્શિયા સિવાય ઇંગ્લંડના બીજા પ્રદેશો અપાવ્યા ને પોતે રાજ્યનો ધણીરણી થઈ રહેવા લાગ્યો. એકવાર હેરૉલ્ડ નૉર્મંડિમાં કેદ પકડાયો ને ત્યાં વિલિયમે

તેની પાસે પરાણે સોગન લેવરાવી ગાદીનું વચન લઈ લીધું. પણ એડવર્ડના મરણ વખતે હેરૉલ્ડે પોતે વિટન પાસેથી દેશની ગાદી લીધી. વિલિયમ છેતરાયો; તેણે ઈંગ્લંડ તાબે કરવા હવે જબરી તૈયારીઓ કરવા માંડી.

હેરૉલ્ડ, નૉર્મન વિલિયમની સવારી ને હેસ્ટિંગ્સની લડાઈ, ઇ. સ. ૧૦૬૬, ઍંગ્લો-સૅક્સન પરાજય.—હેરૉલ્ડ મુત્સદ્દી, યોદ્ધો ને કાબેલ રાજા હતો, પણ તેને બે દુશ્મનો સાથે લડવું પડયું. વિલિયમ ઇ. સ. ૧૦૬૬ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સસેક્સના પરગણામાં મોટા લશ્કર સાથે દાખલ થયો. એ જ વખતે ઉત્તરમાં રાજાના બેવફા ભાઇને નૉર્ધમ્બ્રિયાની પ્રજાએ કાઢી મૂક્યો હતો તેથી તેણે નૉર્વેના રાજાને પોતાની મદદે બોલાવ્યો હતો. હેરૉલ્ડે તેમને હરાવ્યા ને માર્યા. આ ફતેહ પછી તે વિલિયમ સામે ગયો. તેના ભાઈઓએ તેને યોગ્ય મદદ આપી નહીં. સેન્લૅક (Senlac) અથવા હેસ્ટિંગ્સ (Hastings) પાસે બંને લશ્કરો સામસામાં આવ્યાં. સૅક્સનો સારા ઘોડેસવારો નહોતા; વિલિયમ પાસે ઘોડેસવારોની ચુનંદી પલટનો હતી. વળી નૉર્મનો યુદ્ધકળામાં ઘણા પ્રવીણ ને અનુભવી હતા; અંગ્રેજો જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે લડતા. તેમની પાસે નહોતા સારા ભાલાઓ, તીરો, બખ્તરો, તરવારો, કે તોપો. વિલિયમ પોતે કાબેલ સેનાપતિ હતો. ઇ. સ. ૧૦૬૬ના ઑક્ટોબરની ૧૮મી તારીખ ને શનિવારે સવારથી તે ઠેઠ રાત સુધી બંને પક્ષ વચ્ચે ઘનઘોર યુદ્ધ થયું. હેરૉલ્ડ, તેના મોટા મોટા અમીરો, તમામ માર્યા ગયા ને વિલિયમની ફતેહ થઈ. લંડનમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. સૅક્સન અમલનો અંત આવ્યો. તે જ સાથે ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં પણ જૂનો યુગ ખલાસ થયો ને નવો યુગ બેઠો.

સાહિત્ય વગેરે.—ઍંગ્લો-સૅક્સનો બહુ ભણેલા નહોતા. છતાં આપણી માફક તેમને ભાટચારણોની કવિતા ને તેમની વાર્તાઓ સાંભળવાનો સારો શોખ હતો. તેમાં કેડમન (Cadmon) નામના કવિએ બાઇબલમાંથી કેટલીએક હકીકતોને આ વખતે કાવ્યમાં ઉતારી. બીડ (Beade) નામનો એક સાધુ ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખતો ગયો છે.

પ્રકરણ ૫ મું
નૉર્મન રાજાઓનો અમલ

William the Conpueror–વિલિયમ ધ કૉન્કરર–આખું ઈંગ્લંડ સર.—વેસેક્સ ને લંડન વિલિયમના હાથમાં આવ્યાં. ઈંગ્લંડના નૈઋર્ત્ય કોણમાં હેરૉલ્ડની માએ, મધ્ય દેશમાં તેના ભાઈઓએ, અને પૂર્વમાં હેરિવર્ડ ધ વેઇક (Hereward the Wake) નામના સૅક્સન બૅરને–અમીરે–વિલિયમ સામે બંડ ઊઠાવ્યાં; પણ નૉર્મનોએ તેમને હરાવ્યા. ઉત્તરમાં નૉર્ધમ્બ્રિયાના લોકોએ ડેન્માર્કના રાજાની મદદ લઈ બંડ ઊઠાવ્યું. વિલિયમે એ બંડખોરોને પણ સખ્ત રીતે દબાવી દીધા. તેણે તેમનાં ગામડાંઓ બાળી નાખ્યાં, અસલ વતનીઓને કાપી નાખ્યા, તેમની તમામ મિલકત જપ્ત કરી, અને એ પ્રદેશને એવો તો વેરાન બનાવી દીધો કે પાંચસો વર્ષ સુધી તે સુધરી શકયો નહીં. સૅક્સન લોકો હવે નવા રાજ્યના પૂરા તાબેદાર થયા, ઇ. સ. ૧૦૬૬–૭૨.

નવી રાજ્યવ્યવસ્થા (The Feudal System).—વિલિયમે એડવર્ડના વખતના કાયદા પ્રમાણે રાજ્ય કરવા વચન આપ્યું. તેણે અંગ્રેજોની જમીન ખાલસા કરી અને તે પોતાના મોટા અમલદારોને અમુક શરતે આપી. આ દરેક અમલદારે પોતાના ભાગની જમીન નાના નૉર્મન અમલદારોને અમુક શરતે આપી, ને તે નાના અમલદારોએ વળી તેજ જમીન પોતાની શરતે નૉર્મન અને સૅક્સન ખેડૂતોને ખેડવા આપી. આવી રીતે જીવાઈદારોની ઉત્તરોત્તર ક્રમિક સંસ્થા ઈંગ્લંડમાં દાખલ થઈ. રાજા તમામ જમીનનો માલિક થયો. દરેક નાનો મોટો જીવાઈદાર લડાઈ વખતે રાજાના લશ્કરમાં પોતાના માણસો લઈ લડવા બંધાયો; પણ એ માણસો રાજાના નહીં, પણ જમીનદાર કે જાગીરદારના પોતાના નોકરો થયા. લગ્ન વખતે, મૃત્યુ પછી, પુત્ર સમજણો થાય ત્યારે, ને રાજા કેદ પકડાય ત્યારે, જીવાઈદાર રાજાને ઠરાવેલી રકમ ભરતો. જીવાઈદાર પોતાની જીવાઈમાં બચાવ માટે કોટકિલ્લાઓ બાંધતો, પોતાની જીવાઈમાં તે કેટલીક વાર ન્યાય પણ આપતો, અને સુલેહશાંતિ માટે પોતે જવાબદાર રહેતો. જીવાઈદારોની સત્તા વધી.

ન પડે તે માટે વિલિયમે કેટલીક સાવચેતી રાખી. પહેલાં તો જે જમીન તેણે તેમને આપી તે આખા દેશમાં છૂટીછવાયી હતી; માત્ર સરહદો ઉપર તેણે કેટલીક ઘણી મોટી જીવાઈઓ એકસાથે વહેંચી, કારણકે તે પ્રદેશના રક્ષણ માટે એટલું જરુરનું હતું. બીજું, રાજાએ પોતાને માટે આખા દેશમાં છૂટીછવાયી ઘણી જમીન રાખી. એ જમીનના ઉત્પન્નમાંથી રાજા પોતાનું ને રાજ્યનું પણ ઘણું ખર્ચ નીભાવતો. ત્રીજું, જેટલા સારા કિલ્લા હતા તે બધા રાજાએ પોતાના કબજામાં રાખ્યા. આ કારણથી પણ જીવાઈદારો રાજાના કબજામાં રહી શકયા. વિલિયમે બીજા નવા ને ઘણા મજબૂત કિલ્લા તૈયાર કર્યા. ચોથું, રાજાએ દરેક માણસ પાસે રૂબરૂ વફાદારીના સોગંદ લેવરાવ્યા. પાંચમું, વિલિયમ પોતાના અમલદારોને આ બધી નવી જીવાઈઓની સ્થિતિ તપાસવા વારંવાર મોકલતો.

ડૂમ્સડે બૂક. કરફ્યુ બેલ.—ઇ. સ. ૧૦૮૫માં વિલિયમે ખાસ અમલદારોને આ પરિસ્થિતિની ઝીણામાં ઝીણી માહિતી મેળવવાને આખા દેશમાં મોકલ્યા. આ અમલદારોએ દરેક જીવાઈની એક એક ઝીણી હકીકત નોંધી લીધી. આવી તમામ નોંધોનું એક દફતર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. તે દફતર Domesday **Book** કહેવાય છે; કારણકે જેવી રીતે Domesday–પ્રલયના દિવસે ઇશ્વર દરેક માણસનાં તમામ કાર્યોનો તોલ કરશે એમ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ આ રાજાના વખતમાં પણ ઇંગ્લંડમાં દરેક વતની, ઢોર, વગેરેનું એક સંપૂર્ણ પત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું. સૅક્સનોને વશ રાખવા વિલિયમે એવો હુકમ બહાર પાડયો કે સૂર્ય આથમે ત્યારે બધા લોકોએ ચુલો ઠારી નાખવો ને રાત્રે કોઈએ બહાર નીકળવું નહીં. ચુલો ઠારી નાખવાના વખતે દરેક ગામમાં એક ઘંટ વગાડવામાં આવતો, જે Curfew Bell કહેવાતો. વિલિયમે શિકાર માટે મોટાં જંગલો પોતાના કબજામાં રાખ્યાં ને તે માટે સખ્ત કાયદા કર્યાં.

રાજાનું ચારિત્ર્ય.—વિલિયમ ઘણો કડક રાજા હતો. તેણે ઇંગ્લંડના જૂના વતનીઓને દેશના કારભારમાંથી બાતલ કર્યા ને તેમને બદલે પોતાના જાતભાઈઓ નૉર્મનોને ગોઠવ્યા. તે ઘણી ક્રૂર શિક્ષા કરતો. ગુનેગારોને

સજા કરતી વખતે તે સૅક્સન કે નૉર્મનનો ભેદ કદિ પણ ગણતો નહીં. ચર્ચની વ્યવસ્થામાંથી પણ તેણે સૅક્સનોને તદ્દન બાતલ કર્યા ને તેમને બદલે વિદ્વાન્ ને સારા ચરિત્રવાળા નૉર્મનોને નીમ્યા. લાનફ્રાંક (Lanfranc) તેનો ખરો મિત્ર હતો. રાજાના પોતાનાજ માણસો એકવાર આવા કડક અમલની સામે થયા હતા, પણ વિલિયમે તેમને તરત દાબી દીધા. તે કારભારની નાનામાં નાની હકીકત પણ જોતો, પણ કારભારની જૂની પદ્ધતિમાં તેણે ઝાઝો ફેરફાર કર્યો નહીં. તે ઘણો લોભી ને કપટી હતો; પણ એકંદરે તેણે ઇંગ્લંડમાં સુલેહ ને નવી સંસ્કૃતિ સ્થાપ્યાં. ઇ. સ. ૧૦૮૭ના સપ્ટેંબર માસમાં તે ફ્રાંસના રાજા સાથે લડવા ગયો હતો ત્યારે પૅરિસ પાસે તેનો ઘોડો લથડ્યો ને તેને પોતાને સખ્ત વાગ્યું. આ અકસ્માતથી વિલિયમ મરી ગયો.

વિલિયમ રુફસ (William Rufus) ઇ. સ. ૧૦૮૭–૧૧૦૦. મોટાભાઈ રૉબર્ટનું બંડ. રાજાનું ચરિત્ર.—પહેલા નૉર્મન રાજા વિલિયમને ત્રણ પુત્રો હતા: (૧) રૉબર્ટ (૨) વિલિયમ (૩) હેન્રિ. મોટો પુત્ર રૉબર્ટ નૉર્મંડિના ડ્યુક તરીકે રહેતો; પણ બાપદીકરા વચ્ચે ઘણો અણબનાવ રહેતો, અને એકવાર તો દીકરાએ બાપને લગભગ મારી નાખ્યા જેટલે વાત પહોંચી ગઈ હતી; વળી રૉબર્ટ બહાદુર, પણ મૂર્ખ ને ઉડાઉ હતો. આ કારણથી વિલિયમ મરતી વખતે પોતાના બીજા પુત્રને ઇંગ્લંડની ગાદી આપતો ગતો. રૉબર્ટને સ્વાભાવિક રીતે આ વાત પસંદ પડી નહીં, તેથી તેણે નૉર્મંડિનો થોડોક ભાગ નાના ભાઈ હેન્રિને વેચી નાખી બંડ કર્યું. વિલિયમે તેને બે વાર હરાવ્યો એટલે રૉબર્ટ પોતાનો બાકી રહેલો તમામ ભાગ ઇંગ્લંડના રાજાને ત્યાં ગીરો મૂકી મુસલમાનો સામે લડવા જેરુસલેમ તરફ ચાલ્યો ગયો. રુફસે હવે બંડખોર ભાઈના મદદનીશ નૉર્મન અમીરોને હરાવ્યા, સ્કૉટ લોકોને કંબર્લેંડ (Cumberland)માંથી કાઢી મૂક્યા ને વેઇલ્સ ઉપર પણ ચડાઈ કરી. આ લડાઈઓમાં રુફસને સૅક્સન લોકોએ સારી

નોંધ—જીવાઈ = Fief. જીવાઈદાર = Fiefholder. રાજા = Over-lord. જીવાઈદાર જે રકમો રાજાને આપતો તે રકમો = Feudal dues. મુખ્ય જીવાઈદાર જેને જમીન આપે તે = Tenant. રાજા ને જીવાઈદાર વચ્ચેનો કરાર = Feudal homage.

મદદ કરી, છતાં રાજાએ તેમની મદદનો બદલો જરા પણ આપ્યો નહીં; ઊલટું, તેણે લોકોને સતાવ્યા, ને બાપે કરેલા શિકારના કાયદા ઘણા વધારે સખ્ત કર્યા. આ રાજા શરીરે ઘણો જાડો, વર્ણે ઘણો જ લાલ–તેથી તે Rufus કહેવાય છે–ખરાબ ચાલનો, ઉડાઉ ને ઘણો ક્રૂર, લોભી, અભણ, અહંકારી, ક્રોધી, એકદમ ઉદ્ધત અને અસભ્ય હતો. કૅન્ટરબરિના ધર્માધ્યક્ષની જગ્યા તેણે ઘણા વખત સુધી લોભને લીધે ખાલી રાખી; પણ પોપ સાથેની તકરારમાં રુફસને નમતું આપવું પડ્યું. તેણે પોતાના દરબારમાં યુરોપના મોટા મોટા લડવૈયાઓને બોલાવ્યા. આ શેખચલ્લી રાજાને તો ફ્રાંસ, સ્કૉટ્લંડ, આયર્લંડ અને રોમ પણ જિતી લેવાં હતાં. તેણે જાણેઅજાણે અમીરોની ને ચર્ચની સત્તા વધતી જતી અટકાવી. નૉર્મંડિને ખાલસા કરવાથી તેણે નૉર્મન રાજ્યને એક કર્યું; પણ તેનો જુલમ એટલો બધો વધી ગયો કે ઇ. સ. ૧૧૦૦ના ઑગસ્ટમાં જ્યારે તે શિકારે ગયો ત્યારે એક નોકરે તેને તીરથી વીંધી નાખ્યો. ઈંગ્લંડના લોકો આ રાજાને ધિક્કારતા, પણ કેટલાએક ખુશામતખોર ને મૂર્ખ લેખકો તેને સીઝર જેવા નામાંકિત માણસ સાથે પણ સરખાવી ગયા છે. એના વખતમાં વેસ્ટમિન્સ્ટર હૉલ (Westminster Hall)ના પાયા નંખાયા હતા.

પહેલો હેન્‌રિ, ઇ. સ. ૧૧૦૦–૩૫.—રાજ્યનીતિમાં હેન્‌રિનો અમલ ને રુફસનો અમલ લગભગ સરખા હતા; પણ સ્વભાવે એ બે ભાઈઓ તદ્દન જુદા હતા. હેન્‌રિ કપટી, ખંધો, આગ્રહી, ભણેલો, (લોકો તેને Beauclerc–વિદ્વાન–કહેતા), લોભી અને ટાઢો હતો. તે કાયદેસર અમલ કરવાનો ડોળ કરતો. ગાદીએ આવ્યા કેડે તરત જ હેન્‌રિએ સ્કૉટ કુંવરી અને સૅક્સન રાજા એડ્વર્ડ ધ કન્ફેસરના વંશની એડિથ સાથે લગ્ન કર્યું. આ લગ્નથી સૅક્સન લોકો ઘણા ખૂશ થયા, કારણકે એડિથ સૅક્સન વંશની હતી. રાજાના મોટા ભાઈ રૉબર્ટે ઈંગ્લંડ ઉપર સવારી કરી પણ તેમ હારી જવાથી તે પાછો ગયો. હેન્‌રિએ તરત નૉર્મંડિનો કબજો પોતાન હાથમાં લીધો. બૅરનો–અમીરો–ને પણ દાબી દેવામાં આવ્યા; રૉબર્ટે રાજ્યન કેદી તરીકે પોતાની બાકીની જિંદગી પૂરી કરી. હેન્‌રિએ પોપની સત્ત

સામે ઈંગ્લંડના રાજ્યની સત્તાનું રક્ષણ કર્યું. આ બંને બાબતોમાં તેને ખાસ કરીને સૅકસન પ્રજાની મદદ હતી. હેનરિએ અમીરો-ઍરનો-ની સત્તાને ઘટાડી ને હરામખોરોને નાના ગુના માટે પણ વધારે સજા કરી દેશમાં સુલેહ સ્થાપી. ન્યાય ને કારભાર કરવા માટે તેણે ઍરનોની એક સમિતિ (Curia Regis) સ્થાપી. જુદા જુદા પ્રાંતોના જુદા જુદા કાયદાને તેણે એક કરાવ્યા. પરગણાંઓમાં ન્યાય કરવા તેણે ખાસ અમલદારો મોકલવાનો ચાલ શરુ કર્યો. તેણે નાણાંખાતાને વ્યવસ્થિત કર્યું, શહેરોના સ્થાનિક સ્વરાજ્યને ઉત્તેજન આપ્યું અને વેપારીઓનાં મહાજનો (Guilds)ને વેપારના એકહથ્થુ હકો આપી તેમની પ્રીતિ મેળવી. લંડન શહેરને તેણે ખાસ હકો આપ્યા. આ વખતે રોમનો પોપ યુરોપનાં બધાં ખ્રિસ્તી રાજ્યો ઉપર ધાર્મિક ને રાજકીય વિષયોમાં કુલ સત્તા સ્થાપવા યત્ન કરતો હતો. વિલિયમ રુફ્સના વખતમાં પણ પોપ અને રાજા વચ્ચે તકરારો થઈ હતી. એ તકરારોમાં એન્સેલમ (Anselem) નામના એક Abbot–ધર્મગુરુ–એ પોપનો પક્ષ લીધો હતો. હેનરિના વખતમાં પણ આ તકરારો ચાલુ રહી. તેમાં રાજા એકંદરે પોતાનો મોભો ને પોતાની સત્તા સાચવી શક્યો. ફ્રાંસના રાજાએ હેનરિના મોટા ભાઈ રૉબર્ટને પડખે રહી નૉર્મંડિને નબળું બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે રાજાએ તેની સામે લડાઈ કરી, અને પરિણામે ઈંગ્લંડના રાજાને ફ્રાંસનાં પરગણાં બ્રિટનિ ને મેઇનમાં પણ સાર્વભૌમ હક મળ્યો. આવી રીતે દરેક બાબતમાં હેનરિએ તાજનું અને ઇંગ્લંડનું ગૌરવ વધાર્યું, પણ એક વિષયમાં તે ખરેખર ઘણો કમનસીબ હતો. તેનો એક પુત્ર વિલિયમ નૉર્મંડિથી પાછો ફરતો હતો ત્યારે દારુડીઆ ખલાસીની બેપરવાઈથી મછવો ખડક સાથે અથડાયો ને પાટવી કુંવર ડૂબી મુઓ. રાજાની એક પુત્રી મટિલ્ડા (Matilda) રોમન પાદશાહ સાથે પરણી હતી. તે હવે ઇંગ્લંડની ગાદીની વારસદાર થઈ. એ હક ઘણા અમીરોએ પણ સ્વીકાર્યો, પણ કેટલાએકોએ ફ્રેંચ રિવાજ પ્રમાણે એક રાજપુત્રીને ગાદીનશીન કરવા ના પાડી. મટિલ્ડા વિધવા થઈ એટલે તેનું લગ્ન અંજૂ (Anjou)-ના કુંવર વેરે થયું. તેમને હેનરિ નામનો પુત્ર થયો. એ રાજકુમાર ભવિષ્યમાં બીજા હેનરિ તરીકે ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર આવ્યો. આ રાજા ઇ. સ. ૧૧૩૫માં મરી ગયો.

સ્ટિવન (Stephen), ઇ. સ. ૧૧૩૫-૫૪.—જ્યારે હેન્રિ મરી ગયો ત્યારે ખરી વારસદાર રાજપુત્રી મટિલ્ડા પરદેશ હતી. પણ વિલિયમ ધ કૉન્કરરની પુત્રી એડિલા (Adela)ના પુત્ર સ્ટિવન ઇંગ્લંડમાં હતો, તેથી તે સહેલાઈથી મંત્રીમંડળ પાસેથી ગાદી લઈ શક્યો. મટિલ્ડાએ નિરાશ થઈ નૉર્મંડિથી લડાઈ જાહેર કરી. આ લડાઈ લગભગ વીસ વર્ષ સુધી ચાલી. મટિલ્ડાએ લંડનમાં આવી રાજ્ય હાથમાં લીધું; પણ તે કડક ને આપખુદ હોવાથી બૅરનો તેની સામે થયા. સ્કૉટ્લંડના રાજાએ મટિલ્ડાને મદદ કરી પણ અંગ્રેજોએ તેને હરાવ્યો. સ્ટિવન શૂરવીર ને ભલો, પણ જલાલુદ્દીન ખિલજી જેવો નબળો હતો. તેથી બૅરનોએ તેનો મનમાનતો લાભ લીધો. તેમણે ને બિશપોએ નવા હક્કો સ્થાપ્યા ને લોકોને ખૂબ કનડ્યા. એકવાર તો બિશપોએ રાજાને અદાલતમાં પોતાની પાસેથી ન્યાય લેવા પણ બોલાવ્યો. આ વખતની અંધાધુંધી હિંદમાં પિંઢારાઓએ ચલાવેલા જુલમ સાથે કાંઈક અંશે સરખાવી શકાય. ખૂનરેજી, દુષ્કાળ, મારામારી, ભૂખમરો, લૂંટ, ચોતરફ ઘર કરી ગયાં. છેવટે બીજો હેન્રિ ઇંગ્લંડ આવ્યો ત્યારે આ સંગ્રામનો અંત આવ્યો. બંને વચ્ચે સમાધાની થઈ કે સ્ટિવનની હયાતી દરમ્યાન તે પોતે રાજા રહે, પણ મુખ્ય સત્તા હેન્રિના હાથમાં રહે; ને સ્ટિવનના મરણ પછી હેન્રિ પોતે રાજા થાય. ઇ. સ. ૧૧૫૪માં સ્ટિવન સાઠ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો એટલે આ કરાર મુજબ હેન્રિ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. સ્ટિવનના અમલ દરમ્યાન ડેઈન લોકોએ છેલ્લી વાર ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરી, ઇ. સ. ૧૧૫૩.

સ્ટિવનના મરણ સાથે નૉર્મન વંશના રાજાઓના અમલનો પણ અંત આવ્યો.

નૉર્મન યુગ.—બીજા હેન્રિના વંશનો અમલ આપણે શરુ કરીએ તે અગાઉ નૉર્મન રાજાઓના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લંડની સામાન્ય સ્થિતિનો આપણે ટૂંકમાં વિચાર કરીશું.

નૉર્મન લોકો જ્યારે ઇંગ્લંડમાં આવ્યા ત્યારે પ્રથમ તો તેઓ તે દેશના અસલ વતનીઓથી અલગ રહેતા; પણ ધીમેધીમે તેઓ સૅકસનો સાથે ભળવા મંડ્યા. બંને પ્રજા વચ્ચે લગ્નના સંબંધો થતા ગયા. પરિણામે નૉર્મન વંશના અંત વખતે ઇંગ્લંડની આ બંને પ્રજાઓ ભેળસેળ થઈ ગઈ. નૉર્મનોએ

દેશની ભાષા શીખી લીધી ને તેના રીતરિવાજો સમજી લીધા. નવા નૉર્મન બૅરનો હવે અંગ્રેજ ખેડૂત ને નોકર સાથે સભ્યતાથી વર્તવા લાગ્યા. અંગ્રેજો પણ વખત જતાં નવા વંશ તરફ વફાદાર થઈ ગયા. નવા વસનારાઓએ ઇંગ્લંડના રિવાજો મુજબ રહેવા માંડયું. સૅકસનો પણ નૉર્મનોની બોલી, તેમના રીતરિવાજો વગેરે શીખ્યા. રાજદરબારમાં ને અદાલતોમાં હજુ નૉર્મનોની ભાષા વપરાતી; આમાં નવાઈ પણ નહોતી; કારણકે ખુદ ઇંગ્લંડમાં હજુ અનેક બોલીઓ બોલાતી, ને ઉત્તરનો અંગ્રેજ દક્ષિણના અંગ્રેજ પાસે પરદેશી જ ગણાતો. પહેલા હેન્‌રિના અમલ દરમ્યાન બંને પ્રજા વચ્ચે ભાઈચારો વધવા લાગ્યો. એન્જેવિન રાજાઓના વખતમાં બંને પ્રજા એક થઈ ગઈ ને નૉર્મનો ને સૅકસનો અંગ્રેજ નામથી મગરૂર થતાં શીખ્યા. આ જમાનામાં Chivalry —રજપૂતાઈએ ઇંગ્લંડમાં ઘર કરવા માંડયું. બૅરનોના પુત્રો વેપાર કરતાં શરમાતા. તેઓ યુદ્ધમાં ભયંકર રસ લેતા અને સ્ત્રીજાતિને ને ગરીબોને મદદ કરવા સખ્ત નિયમો પાળતા. લડનારાઓનો એક નોખો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. ભણેલા અંગ્રેજોએ હજુ સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન—સાયન્સ—માં નામ કાઢ્યાં નહોતાં. કેળવણી આપવાનું કામ ધર્મગુરુઓ ને પાદરીઓના હાથમાં હતું, પણ ધર્મગુરુઓ વિદ્વાન્ નહોતા. આ જમાનામાં ઇંગ્લંડમાં ને આખા યુરોપમાં કેટલાએક લોકો સાધુની જિંદગી ગાળતા ને મઠોમાં રહી ઉપવાસ, ઉપાસના, પ્રાયશ્ચિત્ત, વગેરે કરતા. રાજાઓ, અમીરો ને સાધારણ સ્થિતિનાં માણસો પણ આ મઠોમાં પોતાનો પૈસો આપી દેતાં, ને રાણીઓ, કુંવરીઓ, ને ખાનદાન સ્ત્રીપુરુષો મઠોમાં જઈ પોતાનાં જીવન પૂરાં કરતાં.

નૉર્મન લોકો ઇંગ્લંડમાં આવ્યા તેથી ઇંગ્લંડમાં લૅટિન, ફ્રેંચ ને યુરોપની સંસ્કૃતિનું બળ વધ્યું, ને યુરોપમાં ને ફ્રાંસમાં જે જે હીલચાલો થઈ તે બધી હીલચાલો ધીમેધીમે ઇંગ્લંડમાં પણ થવા પામી. નૉર્મનો સારી સિપાઇગીરી જાણતા. તેઓ મુત્સદ્દીઓ હતા. તેમના આગેવાનો સારા સરદારો હતા. કેટલાએક મોટા કારભારીઓની શક્તિઓ ધરાવતા હતા. એ બધી જુદી જુદી શક્તિઓનો હવે ઇંગ્લંડની પુરાણી ભૂમિને લાભ મળ્યો.

આવી રીતે નૉર્મન અમલથી ઇંગ્લંડ યુરોપના સંસ્કારો સાથે એકતાર બની શકયું.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

Angevin-એન્જેવિન અથવા પ્લૅન્ટેજેનેટ (Plantagenet) વંશનો અમલ, ઈ. સ. ૧૧૫૪-૧૨૧૬.

એન્જેવિન કે પ્લૅન્ટેજેનેટ વંશ.—હેન્રિનો બાપ Geoffrey–જ્યૉફ્રે Count of Anjou–કાઉંટ ઑવ્ અંજૂ–ફ્રાંસ દેશનો વતની હતો. તે પોતાના ટોપ–માથા ઉપરની ટોપી–ઉપર એક ફૂલ રાખતો ને તે ફૂલ લૅટિન બોલીમાં Planta genista કહેવાતું; તેથી લોકો પણ જ્યૉફ્રેને Plantagenet અથવા ફૂલવાળો કહેતા. હેન્રિ જ્યૉફ્રે અને મટિલ્ડાનો પુત્ર હતો, તેથી હેન્રિ ને તેના વંશજો Plantagenets અથવા Angevins–અંજૂ દેશના પુત્ર કહેવાય છે.

બીજો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૧૫૪-૮૯. યુવાન્ રાજાના સુધારા.—જ્યારે હેન્રિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી; પણ તેનામાં પહેલા વિલિયમના જેટલી અપાર શક્તિ હતી. સહેજ રાતા વાળ, ગોળમટોળ ને ભરાઉ મોઢું, ભારે પણ મજબૂત બાંધાનું શરીર, મોટી મોટી ભૂરી આંખો; એટલેથી જ ગમે તે માણસ આ નવા ને યુવાન્ રાજાથી અંજાઈને દબાઈ જતો; પણ હેન્રિ માત્ર કદાવર ને મજબૂત જ નહોતો. તે શિકારનો ને રમતગમતનો ઘણો જ શોખીન હતો. રહેણીકરણીએ તે એક ગરીબ અંગ્રેજ જેવો દેખાતો. ગમે તે ખોરાક ગમે તે વખતે તે લઈ શકતો. કામ કરવાની તેનામાં અજબ શક્તિ હતી. કોઈવાર તે નવરો બેસતો નહીં. એવું કહેવાય છે કે તે ચાલુ બે રાત સુધી એક જ ઠેકાણે કદિ સૂતો નહીં હોય. તે દરેક વિષયનું જ્ઞાન ધરાવતો. ઇતિહાસ, કાયદાઓ, ફિલસુફી, સાહિત્ય, એ બધું તેને ઘણું ગમતું. યુરોપની ઘણી ભાષાઓ તે જાણતો. તે પ્રજાની ફરિયાદોની દાદ એકદમ આપતો ને શાંતપણે તેનું બધું કહેવું સાંભળતો. તે વફાદાર મિત્ર થઈ શકતો, તેમ તેટલો જ કટ્ટો વેરી પણ થઈ શકતો. રાજા ક્રોધે ભરાતો ત્યારે તેને કોઈ કાંઈ કહી શકતું નહીં. હેન્રિ દૂરંદેશીવાળો રાજા હતો. તેણે સ્ટિવનના નબળા રાજ્યતંત્રને ઉડાડી દીધું, કડક પણ વ્યવસ્થિત રાજ્યવ્યવસ્થા ઇંગ્લંડમાં દાખલ કરી, દેશના કાયદાઓનો

અભ્યાસ કરાવ્યો, રોમના મહારાજ્યના કાયદાઓના કેટલાક સારા સારા ભાગો તેમાં ઊતાર્યા. તેણે જૂના લાંચીઆ ન્યાય કરવાવાળા અમલદારોને કાઢી મૂક્યા, ન્યાયની અદાલતો ઉપર પોતાનો અંકુશ રાખી પ્રજાને અદલ ઇન્સાફ આપ્યો, ઈંગ્લંડનાં જૂનાં ને નોખાં નોખાં ચલણોને કાઢી એકસરખું ચલણ આખા દેશમાં દાખલ કર્યું, ને કરપદ્ધતિમાં પણ સુધારા કર્યા. પરિણામે રાજ્યનું ઉત્પન્ન ત્રણ ગણું વધી પડ્યું. વધેલા પૈસા વડે તેણે ભાડૂતી લશ્કરો રાખ્યાં ને ઈંગ્લંડના બધા સ્વતંત્ર લોકો (Freemen)ને લશ્કરમાં દાખલ કર્યા. બૅરનોનું લશ્કરી બળ આ સુધારાથી કમી થઈ ગયું. આ બધા લોકો માટે તેણે એકસરખી અદાલતો સ્થાપી ને એકસરખા કાયદા કર્યા. બૅરનોની અદાલતોની સત્તા નાબૂદ થઈ. હેનરિએ પંચથી ઇન્સાફ કરવાનું ધારણ ઈંગ્લંડમાં દાખલ કર્યું, પુરાવાના કાયદાઓને શિષ્ટ બનાવ્યા, ને દેહશુદ્ધિ (Ordeal)નો પુરાવો કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે તાજની સત્તા ફરી તાજી કરી.

ફાટેલા અમીરોના કિલ્લાઓમાં તેણે રાજાના માણસો ઘુસાડ્યા, નવા માણસોને બૅરનો બનાવ્યા ને બાહોશ લોકોને નોકરીમાં રાખી તેમની સત્તાને ઘટાડી નાખી. હેનરિએ યાહુદીઓ (Jews)ને સારા લાભો આપી ઈંગ્લંડમાં શરાફીના ધંધાને ખીલવ્યો. જંગલોની પેદાશ વધારવામાં આવી. શહેરોનો વહીવટ પણ રાજાના અંગત કાબૂ નીચે લેવામાં આવ્યો. પોતાની કાઉંસિલ (Curia Regis)ના કામકાજના તેણે બે વિભાગ પાડી નાખ્યા–એક ન્યાયનો વિભાગ ને બીજો વહીવટ કરવાનો વિભાગ.

આવી રીતે બીજા હેનરિએ ઈંગ્લંડના રાજ્યને યુરોપમાં વ્યવસ્થિત ને જોરાવર બનાવ્યું.

હેનરિની સત્તા.—આ બધા સુધારા હેનરિ કેટલીક સરળતાથી દાખલ કરી શક્યો. હેનરિએ ફ્રાંસમાં કેળવણી લીધી હતી. યુરોપમાં જે હીલચાલો જોસભેર ચાલી રહી હતી તે તે નજરે જોઈ શક્યો હતો. તેનો લાભ ઈંગ્લંડને મળ્યો. વળી હેનરિ માત્ર ઈંગ્લંડનો જ રાજા નહોતો; નૉર્મંડિ ને મેઈનનાં સંસ્થાનો તેને નૉર્મન વંશના વારસ તરીકે મળ્યાં હતાં; બાપ પાસેથી હેનરિને અંજૂનું પરગણું મળ્યું હતું, ફ્રેંચ રાજા લૂઈની તજાએલી

રાણી Eleaner–ઈલીનોરને પરણવાથી તેનો ભાગ એક્વિટેઈન (Aquitain) પણ હેન્રિને મળ્યો હતો. તેણે આયર્લેંડનો કેટલોક ભાગ જિતી લીધો ને બ્રિટનિ પણ કબજામાં લીધું. આવી રીતે તે યુરોપમાં એક મોટા રાજ્યનો રાજા હતો ને ઇંગ્લંડમાં રહેતા નૉર્મન બૅરનો સામે થાય તો તેમને તોડી પાડતાં હેન્રિને જરા પણ વાર લાગે એમ નહોતું. માત્ર ચર્ચ ને રાજ્યનો પરસ્પર સંબંધ સુધારવા જતાં તેને નિષ્ફળતા મળી. એ બાબત હવે આપણે તપાસીએ.

ટૉમસ બેકેટ (એન્સેલમ).—હેન્રિ બૅરનોને દબાવી શક્યો, પણ ચર્ચના સંબંધમાં તે ફાવી શક્યો નહીં; કારણકે ચર્ચનો મુખી Anselem એન્સેલમ અથવા ટૉમસ બેકેટ (Thomas Becket) તેની સામે થયો.

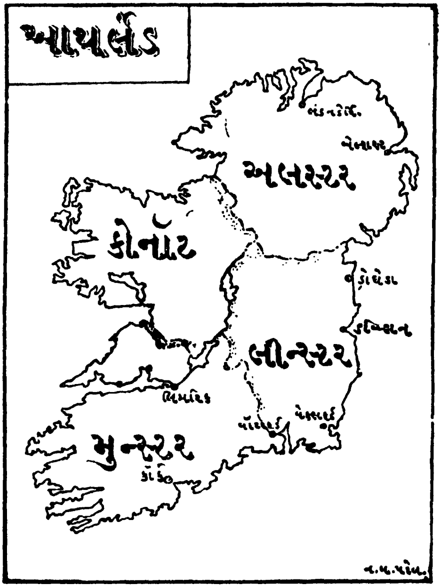
ટૉમસ બેકેટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૧૮માં થયો હતો. તેનો બાપ અસલ રુએન (નૉર્મંડિ)નો વતની હતો, પણ ઇંગ્લંડમાં વસવાથી તે લગભગ પાકો અંગ્રેજ થઈ ગયો હતો. લંડનના મેયર (Mayor) તરીકે પણ તેણે

કામ કર્યું હતું. બેકેટ પહેલેથી જ ચાલાક ને બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે કૅન્ટરબરિના આર્ચબિશપ પાસે નાનપણમાં તાલીમ લીધી હતી. સ્ટિવન રાજાના વખતમાં ઘણી વાર તે રોમના પોપ પાસે વકીલ તરીકે જતો. તે ઇટલીમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરી તેમાં કાબેલ બન્યો હતો. મટિલ્ડા સાથેની લડાઈમાં તેણે ઍન્જેવિનનો પક્ષ કર્યો હતો. હેન્રિ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે બેકટને ચૅન્સેલર-વજીર બનાવ્યો. બેકટે એ હોદ્દાનું કામકાજ ઘણી ચાલાકીથી ને બાહોશીથી કર્યું. પરિણામે તે હેન્રિનો માનીતો થઈ પડ્યો. ઇ. સ. ૧૧૬૨માં રાજાએ બેકેટને કૅન્ટરબરિનો આર્ચબિશપ બનાવ્યો. રાજાના મનમાં એમ હતું કે જો પોતાનો મિત્ર ને સલાહકાર ચર્ચનો મુખી હોય તો ચર્ચની ને રાજ્યની તકરારોમાં રાજા મનમાનતું કામ કરી શકે; પણ હેન્રિ બેકેટને બરાબર સમજી શક્યો નહોતો. બેકટે હવે પોતાની અસલ ટેવોનો ત્યાગ કર્યો. તે સાધુનું જીવન ગાળવા લાગ્યો. મોટા મોટા બૅરનોને તે હવે ધમકાવતો. તેણે રાજાની દરમ્યાનગીરી જરા પણ સ્વીકારી નહીં. એ જમાનામાં ચર્ચની અદાલતોમાં પ્રજાનો ઇન્સાફ થતો ને ચર્ચનો કાયદો રાજ્યના કાયદા કરતાં વધારે શિષ્ટ ને નિષ્પક્ષપાતી હતો. પણ ચર્ચની અદાલતો ગુનેગાર બિશપોને ઘણી વાર ઇરાદાપૂર્વક નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકતી. દેશનું રાજ્યતંત્ર આ કારણથી ઢીલું પડી જતું. તેથી રાજાને ચર્ચની અદાલતોના અધિકારો લઈ લેવા હતા; તે ઉપરાંત રોમના પોપને અપીલ કરવાનો જે હક હતો, તે રાજાની સત્તાને પૂરેપૂરો ખૂંચતો હતો. તેથી રાજા ને આર્ચબિશપ વચ્ચેનો મતભેદ રોજ રોજ તીવ્ર થતો ગયો. એકવાર એક પાદરીએ ખૂન કર્યું. ચર્ચની અદાલતે તેને છોડી મૂક્યો. તે ઉપર રાજાએ અપીલ કરી; પણ બેકટે ગુનેગારને થોડી જ શિક્ષા કરી, જો કે રાજા ગુનેગારને ફાંસી દેવા ઇચ્છતો હતો. તેથી એ વિશે મોટી તકરાર જામી. રોમનો પોપ વચ્ચે આવ્યો. બેકટને નમવું પડ્યું. રાજાએ હવે બેકેટ પાસે જૂનું લેણું કાઢ્યું. બેકટે રોમના પોપને અપીલ કરી; રાજાએ આ કૃત્યને વચનભંગ ગણ્યું ને બૅરનોની કાઉંસિલે બેકટને ગુનેગાર ઠરાવ્યો. બેકટ છાનોમાનો ફ્રાંસ નાસી ગયો, ઇ. સ. ૧૧૬૫. પણ પોપે બેકટનો પક્ષ લીધો; તેથી બેકટે પોતાના શત્રુઓને Excommunicate-ધર્મપાર

કર્યાં. આ વખતે હેન્‌રિએ પોતાના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રસંગ ઉપર બેકેટની હાજરીની જરુર હતી; છતાં તેની ગેરહાજરીમાં રાજાએ બધી ક્રિયાઓ કરાવી. પછી તેણે બેકેટ સાથે ઉપર ઉપરથી સમાધાની કરી. બેકેટ ઇગ્લંડ આવ્યો, પણ તે પહેલાં તેણે પોપની રજાથી રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાઓમાં જે બિશપોએ ભાગ લીધો હતો તેમને બધાને ધર્મપાર કર્યા. રાજા આ વખતે ફ્રાંસમાં હતો. તેને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. આવેશમાં તે બોલી ઊઠયો:—"મારી પ્રજા બાયલી છે ને તેનામાં કાંઈ પાણી નથી. તે પોતાના રાજાનું કહ્યું પણ માનતી નથી ને મને એક હલકા બિશપ (બેકેટ) પાસે હાંસીપાત્ર કરે છે." ચાર નાઈટો (Knights) એ વખતે હાજર હતા. હેન્‌રિનો વિચાર કાંઈ બેકેટનું ખૂન કરાવવાનો નહોતો; પણ પાસે ઉમેદા લોકો એમ માની બેઠા કે બેકેટને મારી નાખવો જોઈએ. તેઓ કૅન્ટરબરિ ગયા. ત્યાં તેમણે એક અંધારી રાત્રે બેકેટના ઘરમાં ઘૂસી તેનું ભયંકર રીતે ખૂન કર્યું, ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૧૭૦.

બેકેટનું ખૂન થયું. તે વાત યુરોપમાં ઘેરઘેર ફેલાઈ. લોકોએ રાજાને ફિટકાર આપ્યો. બેકેટ શહીદ થયો. રાજાએ પોતાની નિર્દોષતા જાહેર કરી. પણ યુરોપના રાજાઓ ને રોમનો પોપ તે કેમ માને? તેથી રાજાએ ખૂનનું ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. ઉઘાડે પગે, રાજાનો પોશાક ઊતારીને, સાદે વેશે તે બેકેટની કબર પાસે ગયો. અમીરો, પ્રધાનો ને બિશપો પણ સાથે હતા. કબર પાસે દરેક બિશપે રાજાને ખુલ્લા ખભા ઉપર તેની પરવાનગીથી કોરડા માર્યા. પછી આખી રાત ખાધા સિવાય તે ત્યાં પડી રહ્યો, ને જીવ્યો ત્યાંસુધી ચર્ચને તેણે કોઈ દિવસ સતાવ્યું નહીં. આવી રીતે તે વખતે બિશપો આપખુદ સત્તાનો ઉપયોગ કરતા: તેઓ ભલભલા રાજાઓને પણ ઉભે પગે રાખતા.

આયર્લેંડ જિતાયું. બાપદીકરાઓ વચ્ચે તકરાર. ફ્રાંસ. રાજાનું મૃત્યુ.—હેન્‌રિને યુરોપમાં મહાન્ રાજા તરીકે ખપવું હતું. નૉર્મેંડિના ડયુક તરીકે તેને ફ્રાંસના રાજાની તાબેદારી ઊઠાવવી પડતી તે તેને ગમતું નહીં. તેથી તેણે ફ્રાંસની સત્તાને ઓછી કરવા મહેનત કરી. પોતાના પુત્રનું સગપણ તેણે ફ્રાંસના રાજાની કુંવરી સાથે કર્યું ને ફ્રાંસના શહેર

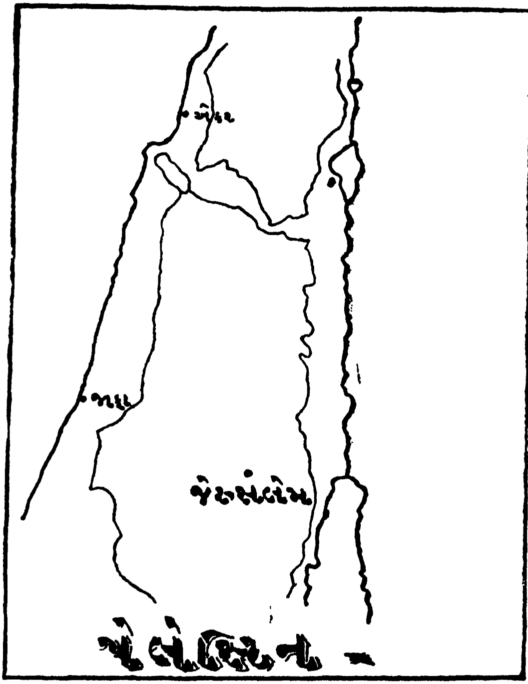
ટુલૂઝ (Tolouse)નો કબજો લેવા યત્ન કર્યો, ઇ. સ. ૧૧૫૯–૬૧. સ્કૉટ્લંડના સગીર રાજા માલ્કમ પાસેથી તેણે કંબર્લંડ ને નૉર્ધમ્બ્રિયા પડાવી લીધાં અને ઉત્તર વેઇલ્સના રાજા પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરી.

આયર્લંડમાં એક બંડખોરે લીન્સ્ટર ઉપર હુમલો કર્યો ને તેના રાજાને કાઢી મૂક્યો. લીન્સ્ટરના રાજાએ હેનરિની મદદ માગી. વેઇલ્સના બૅરનો પણ લીન્સ્ટરની વહારે ચઢ્યા, ને અર્લ ઑવ્ પેમ્બ્રોકે તેમની આગેવાની લીધી. પોપે આ કૃત્યને પોતાની અનુમતિ આપી; તેથી અંગ્રેજોએ આયર્લંડનો ઘણો ભાગ જિતી લીધો ને હેનરિએ તે દેશના રાજ્યકર્તાઓ પાસે ઇંગ્લંડનું સર્વોપરિપણું કબૂલ કરાવ્યું, ઇ. સ. ૧૧૬૯–૭૨.

હેનરિને ચાર પુત્રો હતા: હેનરિ, જ્યૉફ્રે, રિચર્ડ ને જ્હૉન. પણ તેને તેમની સાથે બનતું નહીં. રાજાના શત્રુઓ ફ્રાંસનો રાજા, સ્કૉટલંડનો રાજા,

બૅરનો ને યુરોપના કેટલાએક રાજ્યકર્તાઓ, તેમને મદદ કરતા. હેન્‌રિ ને જ્યૉફ્રિ મરી ગયા તેથી રાજાના મરણ પછી રિચર્ડ ગાદીએ આવ્યો, જુલાઇ, ઇ. સ. ૧૧૮૯

પહેલો રિચર્ડ (Richard Coeur de Lion), ઇ. સ. ૧૧૮૯–૯૯.—રિચર્ડ સ્વભાવે વિલિયમ રુફસ જેવો હતો. તે એટલો બધો લઠ્ઠ ને જોરાવર હતો કે લોકો તેને (Coeur de Lion) સિંહના જેવી છાતીવાળો કહેતા. તે હાથનો ઘણો છૂટો હતો ને લડવામાં ઘણો બહાદુર ને સાહસિક હતો. સંગીત, મેળાઓ, ભપકો એવું રિચર્ડને બહુ ગમતું. તેની ટેવો રાજાના જેવી નહોતી; વચનોનો તે ભંગ કરતો ને ખરો ધર્મ શું તે સમજતો નહીં, છતાં તે ખરો નાઈટ (Knight) હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મને માટે સ્ત્રીજાતિને માટે અને સિપાઈગીરી માટે તે ગમે તે જોખમ ખેડતો. ઇંગ્લંડમાં તે દસેક માસ રહ્યો હશે; બાકીનો વખત તેણે દેશાવરમાં ને ખાસ કરીને જેરુસલેમ કબજે કરવામાં ગાળ્યો. મુસલમાનો–તુર્કો પાસેથી તે પવિત્ર શહેરનો કબજો લેવા આ વખતે યુરોપની નાની મોટી તમામ ખ્રિસ્તી પ્રજા તનતોડ મહેનત કરી રહી હતી. લગભગ સો વર્ષ અગાઉ એક વૃદ્ધ, ઠીંગણો ને ધોળી દાઢીવાળા પિટર નામના સાધુએ ખચ્ચર ઉપર હાથમાં "ક્રૉસ" (Cross) લઈ યુરોપમાં ગામેગામ ફરી રાજાઓને, ધર્મગુરુઓને, બૅરનોને વેપારીઓને, ને ખેડૂતોને ક્રાઈસ્ટની પવિત્ર ભૂમિ જેરુસલેમને બચાવવા તેના ઝીણા પણ મનોહર અવાજથી ઉશ્કેર્યા હતા. સો વર્ષ થયાં યુરોપની ખ્રિસ્તી પ્રજા તે દિશા તરફ પોતાનું નાણું, લોહી, વગેરે વરસાવતી હતી. રિચર્ડના વખતમાં ત્રીજી વાર આવી લડાઈ કરવાની પોપે આજ્ઞા કરી. રિચર્ડ તરત જ તેમાં ઝંપલાવ્યું. અંગ્રેજ પ્રજા સામાન્ય રીતે તે સાહસથી અલગ રહી જો કે યુરોપની બીજી પ્રજાઓ તો ક્રુઝેડ (Cross-aid)થી ગાંડીતુર થઈ ગઈ હતી, તે એટલે સુધી કે છોકરાછોકરીઓની એક પલટન પણ તુર્ક રાજધાની ઇસ્તંબૂલ સુધી પહોંચી ગઈ હતી. રિચર્ડે ઇંગ્લંડના લોકો પાસે ખૂબ નાણું કઢાવ્યું, રાજ્યનો કારભાર લૉંગચૅપ નામના પોતાના વફાદાર નોકરને સોંપ્યો, ગમે તે પ્રકારે બૅરનો પાસેથી પૈસા લઈ તેમના જૂના હક તેમને પાછા સોંપ્યા, પોતાના બે ભાઈઓ જ્હૉન ને જ્યૉફ્રેને પણ ખૂબ જમીન આપી ખુશ કર્યા, ને પછી ધર્મનું યુદ્ધ કરવા કૂચ કરી, ઇ. સ.

૧૧૯૧. તેની સાથે ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિયા ને સિસિલિના રાજાઓ ને ખુદ પાદશાહ (Emperor) પોતે, એટલા રાજવંશીઓ નીકળી પડ્યા; પૅલેસ્ટિનમાં તેઓએ એકર, જાફા ને જેરુસલેમ ઘણી મહેનતે સર કર્યાં; પણ લૂંટના ભાગ પાડતાં તેઓ અંદર અંદર લડી પડ્યા ને જો મુસલમાન સુલતાન મરી ગયો ન હોત તો તેમને ઘણું વેઠવું પડત પણ ખરું, ઇ. સ. ૧૧૯૩. દરમ્યાન ઇંગ્લંડમાં લોકોએ નિર્દોષ યાહુદીઓનો વધ કર્યો અને તેમાંના કેટલાકોને રજપૂતોના જેવું જૌહર કરવાની ફરજ પણ પાડી. રિચર્ડના અમલદારો લોકો ઉપર ખૂબ જુલમ કરતા. બૅરનો રાજાના નાના ભાઈ જહૉનના પક્ષમાં ભળ્યા. જહૉનને ગાદી જોઈતી હતી; ફ્રાંસના રાજાએ તેને મદદ

આપી. રાજા રિચર્ડ જ્યારે ઇંગ્લંડ પાછો ફરતો હતો ત્યારે ઑસ્ટ્રિયાના રાજાએ તેને રસ્તામાં પકડી કેદમાં પૂર્યો ને જ્યારે ઇંગ્લંડની સરકારે મોટો દંડ ભર્યો ત્યારે જ તેને છોડયો; પણ રાજા ઇંગ્લંડમાં બહુ રહ્યો નહીં. રિચર્ડ ફ્રાંસના રાજા સાથે લડાઈ કરવામાં રોકાયો. એકવાર એક અમીરે ખેતરમાં જડેલું એક ઘરેણું રાજાને સોંપવાની ના પાડતાં રિચર્ડે તેના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો ને લડતાં લડતાં તે માર્યો ગયો, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૧૯૯. જે સિપાઈના તીરના ઘાથી રિચર્ડ મરી ગયો તેને જ્યારે તેની પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે રાજાએ તેને માફી આપી, એવો તો તે કોઈ કોઈ વાર ઉદાર બની જતો.

જ્હૉન, ઇ. સ. ૧૧૯૯-૧૨૧૬. કાકોભત્રીજો—જ્હૉન ને આર્થર.—મરતી વખતે રિચર્ડ પોતાના નાના ભાઈ જ્હૉનને ગાદીનો વારસ નીમતો ગયો હતો; પણ જ્હૉનના મોટા ભાઈ જ્યૉફ્રેનો પુત્ર આર્થર હયાત હતો તેથી જ્હૉન જો કે ગાદીએ આવ્યો તોપણ તેને આર્થરની હંમેશાં બીક લાગ્યા કરતી. આર્થરને રાજ્યના ઘણા સારા માણસોની ગુપ્ત મદદ હતી. ફ્રાંસમાં અંજૂ ને બ્રિટનિના લોકોએ તેને છયોક મદદ મોકલી ને ફ્રાંસના રાજા ફિલિપે પણ તેનો પક્ષ લીધો. તેથી જ્હૉને આર્થરને એક કિલ્લાના ઘેરા વખતે કેદ કર્યો ને ઇ. સ. ૧૨૦૩માં મારી નંખાવ્યો.

નાર્મંડિનું નુકસાન.—રિચર્ડના વખતમાં જ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે નાર્મંડિમાં લડાઈ શરુ થઈ હતી, તે જ્હૉનના વખતમાં પણ ચાલુ રહી. નૉર્મંડિના લોકો જ્હૉનથી કંટાળી ગયા હતા ને તેનો તેમને જરાપણ ભરોસો નહોતો. આર્થરના ખૂન પછી આ અવિશ્વાસ ઘણો વધી ગયો, તેથી ઇ. સ. ૧૨૦૪માં આખો નૉર્મંડિ પ્રાંત ફ્રાંસના રાજા ફિલિપે જિતી લીધો. જ્હૉને તેને પાછો મેળવવા બીજી વાર યત્ન કર્યો નહીં. નૉર્મંડિમાંથી રાજાને ઘણું સારું ઉત્પન્ન આવતું તે હવે બંધ થયું ને ફ્રાંસ પ્રમાણમાં વધારે સત્તાવાન્ થયું.

પોપ સાથે તકરાર.—જ્હૉને ભત્રીજાને માર્યો; નૉર્મંડિ જેવા દૂઝણા પ્રાંતને ખોયો; હવે તેણે પોપને નમતું આપી પોતાની આબરૂ ખોઈ. ઇ. સ. ૧૨૦૬માં કૅન્ટરબરિના આર્ચબિશપની જગ્યા ખાલી પડી. કૅન્ટરબરિના સાધુઓએ રાજાને ખબર ન પડે તેમ પોતાના માનીતા માણસ રેજિનાલ્ડની

ચૂંટણી કરી, ને પોપની અનુમતિ માટે તેને ખાનગી રીતે રોમ તરફ રવાના કરી દીધો. જ્હૉનને ખબર પડી એટલે તેણે જ્હૉન દ ગ્રે નામના પોતાના માનીતાને જગ્યા આપી, ને તે માટે પોપની "હા" માગી. પોપે ઉસ્તાદીથી બંને ઉમેદવારોને ઉડાડી મૂક્યા ને એક વિદ્વાન્ અંગ્રેજ (Stephen Langton)–સ્ટિવન લૅન્ગટનને નીમ્યો. જ્હૉનનો મિજાજ ઊકળી ગયો. તેણે કૅન્ટરબરિના સાધુઓની મિલકત જપ્ત કરી. પોપે તેને ધર્મપાર કરવાની ધમકી આપી. રાજા ચમકયો, પણ નમ્યો નહીં. પોપે ધર્મપારનો હુકમ બહાર પાડ્યો, ઇ. સ. ૧૨૦૮. રાજાએ પણ ચર્ચની મિલકત જપ્ત કરી. પોપે સામો એવો જ કડક જવાબ વાળ્યો. ઘણા બિશપો ધર્મપાર થયા ને ઇ. સ. ૧૨૦૯માં રાજા પોતે ધર્મપાર થયો. જ્હૉન આ વખતે સ્કૉટ્લંડમાં, આયર્લૅંડમાં ને વેલ્સમાં ફતેહ ઉપર ફતેહ મેળવતો જતો હતો. તેના જુલમનો હવે પાર રહ્યો નહીં. પ્રથમ તેણે ચર્ચની ઘણી મિલકત ખાલસા કરી હતી; હવે તે બૅરનો પાછળ પડયો. તેમની પાસેથી તેણે જબરદસ્તીથી નાણું કઢાવવા માંડયું, ને જેઓ સામા થયા તેમનાં બૈરાંછોકરાંને તેણે ઘાતકી રીતે કેદમાં પૂર્યાં ને મારી નંખાવ્યાં. રોમના પોપે ફ્રાંસના રાજા ફિલિપને ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરવા કહેવડાવ્યું. ફિલિપને તો એટલું જ જોઈતું હતું. જો જ્હૉન આ મામલા વખતે મક્કમ રહ્યો હોત ને જો તેણે પ્રજાને સાથે રાખી હોત, તો પોપ ને ફિલિપ, બંને બની જાત; પણ જ્હૉન ખરે વખતે નાહિંમત થતો. તે ગભરાયો. ઇ. સ. ૧૨૧૩ના મે માસમાં તેણે પોપને નમતું આપી દીધું. તેણે લૅન્ગટનની નિમણૂક સ્વીકારી, પોપને દંડ ભર્યો, રોમના ચર્ચની તાબેદારી સ્વીકારી, અને બિશપોને થયેલા નુકસાનનો બદલો વાળી આપ્યો. રાજાનો આ બીજો પરાજય હતો.

બૅરનો સાથે તકરાર, ઇ. સ. ૧૨૧૪–૧૫.—ઉપર આપણે જોયું કે જ્હૉન ને બૅરનો વચ્ચે ઘણો ગંભીર અણબનાવ થઈ ગયો હતો. પોપને નમતું આપ્યા પછી જ્હૉને બૅરનોને પોતાની સાથે ફ્રાંસ જવા ને ત્યાં રાજા ફિલિપ સામે લડવા હુકમ કર્યો, ને તે માટે ફરી તે તેમની પાસે સખ્ત રીતે નાણું કઢાવવા મંડયો. પોપે આ વખતે રાજાનો પક્ષ લીધો; પણ નવો આર્ચબિશપ લૅન્ગટન બૅરનો સાથે ભળી ગયો. તેણે તેમને ઘણી ઉપયોગી સલાહ

આપી. બૅરનોએ હવે રાજા પાસે પહેલા હેન્‌રિનાં ચાર્ટર-વચનો-ને તાજાં કરવાની માગણી કરી. દરમ્યાન રાજા ફ્રાંસમાં હારી ગયો તેથી તે લાચાર બની ગયો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૨૧૪. ઉત્તર પ્રદેશના બૅરનો સામે થયા. તેમણે રાજા પાસેથી યોગ્ય શરતો કરાવવા પરસ્પર સોગંદ લીધા ને લંડનમાં આવી રાજાને છેવટનો સંદેશો કહેવરાવ્યો. પ્રજા જ્હૉન તરફ નહોતી. બૅરનો લશ્કર સાથે લંડનમાં દાખલ થયા. રાજ્યતંત્ર આખું તેમના તરફ વળી ગયું. લાચારીથી જ્હૉને રનિમિડ (Runnemede) પાસે ઇ. સ. ૧૨૧૫ના જૂનની સાતમી તારીખે મૅગ્નાચાર્ટા ઉપર પોતાની સહી આપી. જ્હૉનનો આ ત્રીજો પરાજય હતો.

મૅગ્નાચાર્ટા.—મૅગ્નાચાર્ટાની ૬૩ કલમોમાંની ઘણીખરી કલમો પહેલા હેન્‌રિએ આપેલા ચાર્ટર-હકપત્ર (Charter)ને મળતી આવે છે. રાજા પાસેથી ચાર્ટર કઢાવનાર બૅરનો સ્વાર્થી ને સામાન્ય શક્તિના હતા એ બાબત ખરી છે; છતાં જ્હૉને જે ચાર્ટર ઉપર સહી કરી આપી તે ચાર્ટરમાં અંગ્રેજ પ્રજાના તમામ વર્ગોના હકો સંબંધી પણ કેટલેક સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ કારણોથી મૅગ્નાચાર્ટા બ્રિટિશ સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. રાજાએ આટલી બાબતોનાં વચનો આપ્યાં:—(૧) લોકોને ગુનાઓથી વધારે દંડવા નહીં. (૨) યોગ્ય અદાલતોમાં અને તે પણ પંચની મદદ વડે જ લોકોનો ન્યાય કરવો; માત્ર શક ઉપરથી ને સાક્ષી વગર કોઈ માણસને પકડવો નહીં. (૩) ઇન્સાફ ચોખ્ખો, પ્રમાણિક, એકદમ, ને નિયમસર આપવો. (૪) ચર્ચના તમામ જૂના હકો એમને એમ રાખવા. (૫) લંડનના હકોને કાયમ રાખવા. (૬) રાજાની અદાલતોએ બૅરનોની અદાલતોના કામકાજમાં વચ્ચે આવવું નહીં. (૭) Curia Regis-ક્યુરિયા રેજિસની મારફત કર વગેરે નાખવા. ૮) કોઈ અંગ્રેજની મિલકત ઉપર રાજા ગેરકાયદેસર હાથ નાખે નહીં. (૯) કોઈ વેપારી કે ખેડૂત પાસેથી તેના ગુજરાનનું સાધન રાજા લઈ શકે નહીં. આ સિવાય મૅગ્નાચાર્ટામાં વારસો, શિકાર, જંગલ, તોલ, માપ, પરદેશીઓની આવજા, વગેરે સંબંધી પણ ઘણી કલમો ઉમેરવામાં આવી હતી. તેમની ઉપયોગિતા અત્યારે હવે કાંઈ નથી એટલે અહીં તેમના સંબંધી કાંઈ લખવામાં આવ્યું નથી.

આ તમામ શરતો રાજા બરોબર પાળે છે કે કેમ તેની તપાસ રાખવા અને રાજા સામેની તમામ ફરિયાદોનો નિકાલ લાવવા બૅરનોએ મૅગ્નાચાર્ટાની એક કલમથી પચીસ જણાઓની સમિતિ-કમિટી નીમી. રાજાએ શરતોનો ભંગ કરવા માંડ્યો. તેણે પોપની મદદ માગી ને ભાડૂતી લશ્કર રોક્યું. બૅરનોએ પણ રાજા સામી ફરી તૈયારી કરવા માંડી ને ફ્રાંસના કુંવર લૂઇને ગાદીનું વચન આપી તેને મદદે બોલાવ્યો. લૂઇ પોતે લંડનમાં દાખલ થયો. જ્હૉન ને લૂઇ વચ્ચે હવે ખુનખાર લડાઈ શરુ થઈ; પણ ઇ. સ. ૧૨૧૬ ના ઑક્ટોબર માસમાં જ્હૉન મરી ગયો એટલે વસ્તુસ્થિતિ એકદમ ફરી ગઈ.

જ્હૉનનું ચારિત્ર્ય.—જ્હૉન દોષોથી ભરેલો હતો. તે કપટી, બેવફા, વ્યભિચારી, શિકારી, ક્રૂર, કૃતઘ્ની, ખટપટીઓ ચીડિયો, મહત્ત્વાકાંક્ષી, ક્રોધી, નીતિન્યાયના ખ્યાલ વગરનો, ડોળી ને નાલાયક રાજા હતો. તેનામાં બે ચાર સારા ગુણો હતા: તે ખુશમિજાજી હતો, ગરીબોને ઘણું દાન આપતો, ને લશ્કરી કામકાજમાં ઘણો બાહોશ હતો.

પ્રકરણ ૭ મું

પ્લૅન્ટેજેનેટ વંશ (ચાલુ)

ત્રીજો હેન્‌રિ, ઇ. સ. ૧૨૧૬-૭૨. સગીર રાજા, ઇ. સ. ૧૨૧૬-૩૨.—જ્હૉનના મરી ગયા પછી તેનો નવ વર્ષનો કુંવર ત્રીજો હેન્‌રિ ઇંગ્લંડની ગાદીએ આવ્યો. રાજા સગીર હોવાથી રાજ્યકારભાર માર્શલ (Marshall) અર્લ ઑવ્ પેમ્બ્રોક (Earl of Pembroke) નામના એંશી વર્ષના અનુભવી મુત્સદ્દીએ સંભાળ્યો, અને પોપનો પ્રતિનિધિ તેના પક્ષનો હોવાથી કામકાજ વિના વિઘ્ને ચાલવા માંડ્યું. પેમ્બ્રોકને બે કામ કરવાનાં હતાં: ઇંગ્લંડના પૂર્વ ને દક્ષિણ ભાગમાંથી પરદેશી ફ્રેંચ કુંવર લૂઇ અને તેના લશ્કરને દેશમાંથી કાઢી મૂકવાની જરુર હતી; અને બીજું, બૅરનોને ને શહેરોને જ્હૉનના વંશના પક્ષમાં લેવાની જરુર હતી. આ કામો પાર પાડવા પેમ્બ્રોકે મૅગ્નાચાર્ટાની લગભગ તમામ શરતો રાજાને નામે કબૂલ કરી ને બધાને તેમની મિલકત પાછી સોંપી માફી આપી. ફ્રેંચો હારી ગયા ને

લૂઈ પોતે ફ્રાંસ ચાલ્યો ગયો. પણ પેમ્બ્રોક પોતે બે વર્ષ પછી મરી ગયો તેથી રાજ્યસત્તા માટે ત્રણ પક્ષ અંદર અંદર લડી મરવા લાગ્યા: (૧) રોમના પોપના પ્રતિનિધિઓ, (૨) રાજા ને રાણીના માનીતા પરદેશીઓ, ને (૩) ઇંગ્લંડના વતનીઓ. પહેલાં તો હ્યુબર્ટ ડિ બર્ગ–Hubert de Burg નામે અંગ્રેજ મુખ્ય સત્તા ઉપર રહ્યો. તેણે દેશમાં ચાલતી ખુનામરકી બંધ કરી અને મોટા મોટા બળવાન બૅરનોને દબાવી દીધા. પણ તે ફ્રાંસમાં ઇંગ્લંડના મુલકનો બચાવ કરી શક્યો નહીં; તેથી જ્યારે હેન્‌રિ ઉંમરલાયક થયો ને પરદેશીઓ ને પોપનો પ્રતિનિધિ તેના માનીતાઓ થઈ પડ્યા, ત્યારે હ્યુબર્ટ ઉપર કેટલાએક આરોપો મૂકવામાં આવ્યા. તેને રજા આપવામાં આવી ને તેની કેટલીક મિલકત પણ જપ્ત કરવામાં આવી.

રાજા અને તેના માનીતા પરદેશીઓ, ઇ. સ. ૧૨૩૨–૫૮.— ત્રીજો હેન્‌રિ હંમેશાં ખુશામતીઆઓને પોતાની પાસે રાખતો. તેનામાં રાજ્ય કરવાની કશી આવડત નહોતી. ઘણી વાર તે શેખચલ્લીના વિચારો કરતો પણ એ વિચારો પાર પાડવાની તેનામાં કાંઈપણ શક્તિ નહોતી. તે ઘણો હઠીલો હતો ને વચનનો ભંગ કરવો તે તો રમત જ સમજતો. તે ઉડાઉ હતો. રોમના પોપે તેને ગાદી મેળવવામાં મદદ કરી હતી, તેથી તેની ગમે તેવી માગણીઓ આવે તોપણ તે તેમને હંમેશાં સ્વીકારતો. પોપનો ગુલામ થવા પણ તે ખુશી હતો. હેન્‌રિ ફ્રૅંચ કુંવરી સાથે પરણ્યો હતો તેથી કારભારમાં રાણીના સગાઓ ને પોપના માણસો આપખુદ થઈ પડ્યા. હેન્‌રિને પોતાના કુંવર એડવર્ડને સિસિલિનો રાજા બનાવવો હતો; પોપને પોતાના હરીફ઼ ઍંપરર (Emperor) સામે ને જેરુસલેમના મુસલમાનો સામે લડાઈ કરવા પૈસા જોઇતા હતા. રાજાને ફ્રાંસનો બાપીકો મુલક કબજે કરવો હતો, તેથી તેણે નાણાં માટે પોતાની પ્રજાને પીડવા માંડી. સાઇમન દ મૉન્ટફર્ડ નામનો એક પરદેશી બૅરન આ જુલમ સામે થયો. તેમાં તેને લિંકનના બિશપ ગ્રૉસટેસ્ટ (Grossetesto) જેવા સમર્થ વિદ્વાનની મદદ હતી.

સાઇમન દ મૉન્ટફર્ડ Simon de Montford.— સાઇમન દ મૉન્ટફર્ડ, અર્લ ઑવ્ લીસ્ટર (Leicester) જન્મે નૉર્મેંડિનો ફ્રૅંચ હતો.

તેનો બાપ જ્હૉન સામે થયો હતો. કુટુંબની સ્થિતિ સારી નહોતી; પણ ત્રીજા હેન્રિના વખતમાં યુવાન્ સાઇમનને પોતાની જાગીર પાછી સોંપવામાં આવી અને તેને રાજા પાસે નોકરી પણ મળી. ઇ. સ. ૧૨૩૮માં રાજાએ પોતાની બેન ઇલીનોર તેને પરણાવી; પણ સાળાબનેવી વચ્ચેની પ્રીતિ ઝાઝો વખત નભી શકી નહીં. હેન્રિએ સાઈમનને એક જૂનું દેવું આપવા ના પાડી ને તેના ઉપર જૂઠા આરોપો મૂકયા. સાઇમન પરદેશ ચાલ્યો ગયો ને પછી ક્રુઝેઈડમાં ભળ્યો. આ વખત દરમ્યાન સાઈમનને દેશાવરનો, ત્યાંના રાજકારણનો ને જુદા જુદા લોકોનો અનુભવ મળ્યો. હવે તે એક સરદાર ને મુત્સદ્દીમાં ખપવા લાગ્યો. દરમ્યાન ઇંગ્લંડમાં તો અંધાધુંધી વધતી જતી હતી. લૂંટફાટ, શહેરોમાં શેરીએ શેરીએ ટંટાફિસાદો, દરેક કિલ્લામાં તોફાન, અસહ્ય જુલમ, વગેરેથી લોકો કંટાળી ગયા હતા. ઇ. સ. ૧૨૪૪માં સાઈમન ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો. રાજા સાથે થોડા વખત સુધી તો સારું ચાલ્યું. પ્રજાની ફરિયાદો જોવા નીમાએલી એક સમિતિમાં તેણે કામકાજ કર્યું; પણ પાછો અણબનાવ શરુ થયો. રાજાએ તેને ફ્રાંસમાં ગૅસ્કનિ (Gascony) ના બખેડાઓ દાબી દેવા મોકલ્યો. ત્યાં તે સાત વર્ષ રહ્યો. શત્રુઓએ રાજાના કાન ભંભેર્યા પણ સાઈમન નિર્દોષ ઠર્યો. સાઈમનને હવે ચોક્કસ ખાતરી થઈ ગઈ કે રાજાની સામે થવામાંજ ઇંગ્લંડના લોકોનું હિત સમાએલું છે. તે પોતે પરદેશી હતો પણ ઇંગ્લંડમાં ઘણાં વર્ષો સુધી રહેવાથી તે ખરો અંગ્રેજ થઈ ગયો હતો.

ઑાકસફર્ડનો કરાર, ઇ. સ. ૧૨૫૮. હેન્રિની હાર; બૅરનોનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૨૫૮–૬૪.—ફ્રાંસના અંગ્રેજ મુલકોમાં હેન્રિ હારી ગયો હતો; વેઇલ્સમાં પણ અંગ્રેજોનો પરાજય થયો હતો; ખુદ ઇંગ્લંડમાં બધે અંધાધુંધી ચાલી રહી હતી; કારભાર પરદેશીઓના હાથમાં હતો; રાજાને પોપ માટે, સિસિલિ માટે, ફ્રેંચ લડાઈ માટે, ને વેઇલ્સ માટે નાણું જોઈતું હતું. જ્યાંસુધી પ્રજાની ફરિયાદોનો રીતસર નિકાલ ન થાય ત્યાંસુધી બૅરનો નાણું કાઢતા નહોતા; સાઇમન જેવા મુત્સદ્દીની તેમને મદદ હતી. તેથી લાચાર થઈ રાજાએ દરેક પરગણામાંથી બબ્બે માણસોને ને બૅરનોને બોલાવ્યા; તેમની બાર જણાઓની ને રાજાએ નીમેલી બાર જણાઓની

સમિતિએ ઑક્સફર્ડ મુકામે રાજા સાથે કરાર કર્યો. શરતો પ્રમાણે રાજાએ કારભાર ચલાવવાનું કબૂલ્યું. કારભાર કરવા માટે બે સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવી: (૧) રાજાએ ને બૅરનોએ નીમેલી પંદર જણાની એક નાની સમિતિ; આ મંડળ પાસે બધો કારભાર રાખવામાં આવ્યો. (૨) પાર્લમેંટ. બધા બૅરનો આ સંસ્થામાં પંદર પ્રતિનિધિઓ મોકલે ને તેઓ દર વર્ષે ત્રણ વાર કારભારી મંડળને મળી કારભાર તપાસે, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું.

બૅરનોએ હવે રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું. તેમણે પરદેશીઓને રજા આપી, પાટવી કુંવર એડવર્ડના દબાણથી ખેડૂતોને કેટલાક હક્કો આપ્યા ને ફ્રાંસ સાથે સુલેહ કરી. પણ રાજા પાછો સામે થયો. તેથી બૅરનો વચ્ચે ને રાજા વચ્ચે લડાઈ શરુ થઈ. મૉંટફર્ડે બૅરનોની આગેવાની લીધી. બંને પક્ષે ફ્રાંસના રાજા નવમા લૂઈને પંચ તરીકે નીમ્યો. પણ પંચે રાજાના લાભમાં ફેંસલો આપ્યો તેથી લડાઈ પાછી શરુ થઈ. મૉંટફર્ડનો પક્ષ નબળો પડતો જતો હતો, છતાં તેની ધીરજ ડગી નહીં. રાજા હારી ગયો: પરિણામે મૉંટફર્ડના હાથમાં આખું રાજ્યતંત્ર આવ્યું, ઇ. સ. ૧૨૬૪.

'પાર્લમેંટ', મૉંટફર્ડનું મરણ, હેન્‌રિનો અંત.—માટફર્ડે હવે બૅરનોને, બિશપોને ને ઉપરાંત દરેક પરગણામાંથી ચાર પ્રતિનિધિઓને દેશના કારભાર ઉપર વિચાર કરવા 'પાર્લમેંટ'માં બોલાવ્યા, ને તે સંસ્થા પાસે રાજ્યતંત્ર ઉપર તૈયાર કરેલી પોતાની યોજના તેણે રજૂ કરી. જો એ યોજના મંજૂર થઈ હોત તો રાજાની સત્તા એકદમ પડી ભાંગત ને મૉંટફર્ડ પોતે રાજ્યનો ધણી થઈ પડત. ઇ. સ. ૧૨૬૫માં તેણે જે પાર્લમેંટ બોલાવી તેમાં શહેરોના ને કસબાઓના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. દરમ્યાન લડાઈ પાછી શરુ થઈ. પાટવી કુંવર એડવર્ડ મૉંટફર્ડના કબજામાંથી સટકી ગયો. સાઈમનના કેટલાક મિત્રો પણ રાજાને જઈ મળ્યા. મૉંટફર્ડ પોતે માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૨૬૫. લડાઈ ઠેઠ ઇ. સ. ૧૨૭૦ સુધી ચાલી. પણ બધે હવે રાજાના કે એડવર્ડના પક્ષનો વિજય થયો. એડવર્ડ પોતે જેરુસલેમ ગયો; પણ દરમ્યાન વૃદ્ધ રાજા હેન્‌રિ મરી ગયો તેથી તેને ઇંગ્લંડ પાછું આવવું પડયું, નવેંબર, ઇ. સ. ૧૨૭૨.

મૉંટફર્ડના ગુણદોષ.—મૉંટફર્ડ ગરીબોનો ને અનાથોનો બેલી હતો. રાજાની ને બૅરનોની સત્તા તોડી તેને ઇંગ્લંડના મધ્યમ વર્ગના લોકોને રાજ્યતંત્રમાં ભાગ આપવો હતો, ને કારભાર આ લોકોના પ્રતિનિધિઓ કરે તેમ તે ઇચ્છતો હતો. પોતે પરદેશી હોવા છતાં ઈંગ્લંડનું તંત્ર પરદેશીઓ ચલાવે તે તેને જરાપણ ગમતું નહીં. મૉંટફર્ડ મોટો મુત્સદ્દી ને સરદાર હતો. તે મોટો કારભારી હતો. ગૅસ્કનિના સાત વર્ષના કારભારમાં તે પોતાની અજબ કામગીરી બતાવી ગયો. તે મોટો આશાવાદી હતો. પોતાના ઊંચા આદર્શો પાર પાડવા તેણે ઘણા જૂના રિવાજોને ને ખરાબ ધોરણોને એક બાજુ મૂકયાં, પણ સામાન્ય વર્ગના લોકો તેના વિચારો સમજી શકયા નહીં. તે ઓગણીસમી સદીના વિચારો તેરમા સૈકામાં પાર પાડવા માગતો હતો એ તેની ગંભીર ભૂલ હતી; પણ તેથી કાંઈ તેની પ્રતિભા ઓછી થતી નથી.

તેરમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ.—ઉપરના એક પ્રકરણમાં આપણે અગિયારમા ને બારમા સૈકાની ઇંગ્લંડની સ્થિતિ જોઈ ગયા; હવે આપણે તેરમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ કેવું હતું તે ટૂંકામાં જોઈએ. તેરમા સૈકામાં બૅરનોનું જોર ઓછું થઈ ગયું હતું; વેપારીઓ ને ખેડૂતો સ્વાર્થ સમજતા થયા હતા; તેમણે બૅરનોને રાજા સામે થવામાં કેટલીક વાર મદદ પણ કરી હતી; છતાં હજુ તેમનામાં રાજ્યકારભાર હાથમાં લેવાની શક્તિ આવી નહોતી. રાજા ને તેનું કુટુંબ હવે ઇંગ્લિશ થતાં જતાં હતાં; હજુ ફ્રેંચ રાજભાષા ગણાતી; પણ લોકો ને તેમના આગેવાનો અને બૅરનો ને રાજકુટુંબનાં માણસો અરધી ફ્રેંચ ને અરધી અંગ્રેજી, એવી મિશ્રભાષા બોલતા હતા; પણ ધીમેધીમે તેઓ આચારવિચારમાં બ્રિટિશ થતા જતા હતા. અંગ્રેજી ભાષા નવું રૂપાંતર પામતી હતી. થોડાએક દેશી લેખકોએ માતૃભાષામાં ગદ્યપદ્ય લખ્યાં. એ લખાણોમાં પરદેશી સંસ્કૃતિ ઉપર ને ઇંગ્લંડની પોતાની સંસ્કૃતિ ઉપર તેમણે પ્રજાને ઉપયોગી સાહિત્ય આપ્યું. શહેરોમાં કેટલાએક માણસોએ તમામ કારભાર પોતાના હાથમાં પચાવી પાડયો. વેપારીઓનાં મહાજનો રાજા પાસેથી સારા અધિકારો મેળવતાં, ને બૅરનો કે અમલદારો સામે થાય તો રક્ષણ કરતાં. તેરમા સૈકામાં બૅરનોના હકો ઓછા થતા જતા હતા તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એ સૈકામાં મોટા મોટા ધારાશાસ્ત્રીઓ થયા. તેમણે લોકોને

કાયદાને તાબે રહેતાં શીખવ્યું ને જૂના ને જેમ તેમ પડેલા નિયમોને એક કરી કાયદાને સર્વમાન્ય ને સર્વગ્રાહ્ય બનાવ્યો. અલબત, એ વખતની અદાલતોમાં રુશવત બહુ ચાલતી; પોલિસ પણ જુલમી, લાલચુ ને નબળી હતી; છતાં ધીમેધીમે રાજાપ્રજાને કાયદાની અદાલતોની ને સારી પોલિસની ઉપયોગિતા સમજાતી ગઈ. આ સાથે લોકોમાં કેળવણી વધતી જતી હતી. તેરમા સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં ઘણા મઠો સ્થપાયા. આ મઠના સાધુઓ લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ આપતા, ભણાવતા, વૈદકનો ધંધો કરતા, વેપારીઓનું નાણું સાચવતા, ગરીબોની નજર રાખતા, ને જુલમી રાજાઓને દબાવતા. આ સૈકામાં ઑક્સફર્ડ ને કેંબ્રિજનાં વિદ્યાપીઠો–યુનિવર્સિટીઓ (Universities) સ્થપાયાં. તેમની ખ્યાતિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી. ત્યાં રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, ધર્મ, સાહિત્ય, વગેરેનો અભ્યાસ થતો. તેમાંના વિદ્યાર્થીઓ યુરોપમાં પણ વિદ્વાનોમાં ખપવા લાગ્યા. રૉજર બેકન નામનો વિદ્વાન વિજ્ઞાની–સાયંટિસ્ટ–આ જમાનામાં થઈ ગયો. કળામાં પણ રૂપાંતર થયું: બારમા સૈકાની કળા ઘણી સાદી હતી. તેરમા સૈકાની કળામાં વિવિધપણું, ઝીણવટ, સગવડ વગેરે લેવામાં આવ્યાં. ઇંગ્લંડ આ વેળા ખેતીનો દેશ હતો. દરેક ગામમાં જરુર પડતી ચીજો મળી શકતી. કાચો માલ બહાર જતો. વણાટકામ, રંગકામ, લોઢું બનાવવાની કળા, વહાણવટું, એટલા હુનરો અંગ્રેજો સહેજ સહેજ જાણતા. બૅરનના કિલ્લા (Manor)માં ઘરગથુ ચીજોની પેદાશ થતી. ઘરમાં ટેબલખુરસીઓ, શેતરંજી કે એવું અત્યારે વપરાતું રાચરચીલું જરાપણ જોવામાં આવતું નહીં. રાજાના મહેલોમાં પણ એવી વસ્તુઓ સંઘરાતી નહીં. એક ઓરડામાં કુટુંબનાં બધાં માણસો સૂઈ રહેતાં ને લખતાં વાંચતાં કોઈકને જ આવડતું. તે સૈકામાં આપણા હિંદુસ્તાન દેશની સ્થિતિ ઇંગ્લંડ કરતાં ઘણી સારી કહેવાય.

પહેલો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૨૭૨–૧૩૦૭.—જ્યારે ત્રીજો હેનરિ મરી ગયો ત્યારે ગાદીનો વારસ એડવર્ડ સિસિલિમાં હતો; પણ તેના હક વિષે કોઈએ વાંધો ઊઠાવ્યો નહીં ને તેની બે વર્ષની ગેરહાજરી દરમ્યાન રાજ્યતંત્રમાં કશી મુસ્કેલી પડી નહીં. નવો રાજા જુવાન હતો. તેનું ચારિત્ર્ય તદ્દન દોષ વિનાનું હતું. શરીરે તે એકદમ મજબૂત ને કસરતી હતો. તેને દ્વંદ્વયુદ્ધનો ને શિકારનો બહુ શોખ હતો. તેના શરીરના અવયવો

એટલા તો લાંબા હતા કે લોકો તેને Longshanks કે Longchamps કહેતા. બાપના વખતમાં એડવર્ડે કારભારનો ને લડાઈનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. મૉંટફૂર્ડના સુધારાઓ તેને ગમ્યા નહોતા, કારણકે તે સુધારાઓથી રાજાની સત્તા ઓછી થઈ ગઇ હતી. પણ જ્યારે તે પોતે રાજા થયો ત્યારે તેણે તેવા જ સુધારાઓ હાથમાં લીધા ને તેથી રાજાની ને આમવર્ગની બંનેની સત્તા વધારી. ઘણી વાર તેને ક્રોધ ચઢી આવતો; તે કોઈ કોઈ વાર નિર્દય થઈ જતો; પણ તે મોટો સરદાર, મુત્સદ્દી ને દૂરંદેશીવાળો રાજા હતો. આ કારણોથી એડવર્ડ ઇંગ્લંડના મોટા રાજાઓમાં ખપે છે.

એડવર્ડના સુધારા.—યુરોપમાં કાયદાઓનું એકીકરણ (Codification) કેમ થાય છે તે એડવર્ડે જાતે જોયું હતું. વળી આ જમાનામાં આપણે ઉપરના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ કાયદાનો અભ્યાસ ઘણા વિદ્વાન લોકો કરતા હતા; તેથી એડવર્ડે આ લોકોના વિચારો ને સલાહ પ્રમાણે ઈંગ્લંડના કાયદાઓને સુધાર્યા, છૂટાછવાયા કાયદાઓને એકત્રિત કર્યા, ને કેટલાક નવા ધારાઓ કર્યા. એડવર્ડના અમલ દરમ્યાન કાયદા ઉપર સંગીન સાહિત્ય બહાર પડયું. આ સુધારાઓથી રાજાની ને બૅરનોની અદાલતોના અધિકારો સ્પષ્ટ થયા ને બૅરનોની અદાલતો વધારે અધિકારો જમાવી શકી નહીં. રાજાએ હરામખોર અમલદારોને કાઢી મૂક્યા ને પોલિસખાતાને મજબૂત બનાવી લુચ્ચા, બંડખોર ને ધાડપાડુ લોકોને દબાવી દીધા. એડવર્ડે રાજ્યનું ઉત્પન્ન વધાર્યું ને વેપારને ઉત્તેજન આપી પ્રજાની આબાદી પણ વધારી. વેપારીઓનું લેણું સરળ રીતે વસૂલ થાય, ને પરદેશીઓ ઇંગ્લંડમાં વસે ને સારો વેપાર ખેડે, એ હેતુથી તેણે દેવાના ને જગાતના ધારાઓમાં પણ સુધારો કર્યો. ઇટલિના સાહુકારોને ઇંગ્લંડમાં વસાવા દઈ એડવર્ડે શરાફીના ધંધાને પણ ઉત્તેજન આપ્યું. પણ યાહુદી લોકોને તેણે ઘણા સતાવ્યા. આ બધા સુધારા ઇ. સ. ૧૨૯૦ સુધીમાં થયા. તે સાલમાં પવિત્ર, ભલી ને માયાળુ રાણી ઇલીનૉર મરી ગઈ. તે રાણી ઘણી નસીબદાર હતી, કારણકે તેના મરણ પછી રાજા પણ દુ:ખી થઈ ગયો; છતાં સુધારા તો ચાલુ જ રહ્યા. એડવર્ડે લશ્કરી તાલીમમાં નવું ધોરણ દાખલ કર્યું. તેણે વેઇલ્સના વિખ્યાત તીરંદાજોને લશ્કરમાં લીધા ને સિપાઈઓને રોકડ પગાર આપવાનો ચાલ

શરુ કર્યો. તેઓ હવે માત્ર રાજાનોજ હુકમ માનવા બંધાયા. તીરંદાજો ખેડૂતવર્ગમાંથી આવતા; તેથી લશ્કરમાં પણ બૅરનોની વગ ઘટવા માંડી. એડવર્ડે બૅરનોને બીજી રીતે નરમ કર્યા. તેમના ઘણા બંડખોર આગેવાનોની સાથે તેણે લગ્નના સંબંધો કર્યા. વળી તેણે તે લોકોને પોપથી ને ચર્ચના આગેવાનોથી વિખૂટા પાડી નાખ્યા. આ રીતે એડવર્ડે રાજાની સત્તા વધારી.

વેઈલ્સ જિતાયું, ઇ. સ. ૧૨૭૫. પ્રિન્સ ઑવ્ વેઈલ્સ.—ઉત્તર વેઈલ્સમાં ઇંગ્લંડના અસલ વતનીઓ એટલે બ્રિટન લોકો ભરાઈ રહ્યા હતા. તેઓ સૅક્સન ને નૉર્મન રાજાઓને ખંડણી ભરતા. હેન્‌રિના વખતમાં ઉત્તર વેઈલ્સમાં લેવેલિન (Llewelyn નામનો સરદાર ઈંગ્લંડની હકૂમત સ્વીકારવા ના પાડતો હતો એટલુંજ નહીં, પણ તે ફ્રાંસ, પોપ અને ઇંગ્લંડના બૅરનો સાથે કાવાદાવ કરી ઇંગ્લંડના રાજાને સતાવતો હતો. એડવર્ડે તેને તાબે થવા કહેવરાવ્યું. લેવેલિને ના પાડી, એટલે બંને વચ્ચે લડાઈ શરુ થઈ. એડવર્ડે તેના બંડખોર ભાઈ ડેવિડ અને પોવિસના લૉર્ડને આશરો આપ્યો અને તેની વિવાહિત સ્ત્રીને લંડનમાં કેદ કરી વેઈલ્સ જતાં અટકાવી. વેઈલ્સના લોકો ઈંગ્લંડમાં વારંવાર ચાલ્યા આવતા ને લોકોનાં ઢોરઢાંખર ને મિલકત ઊઠાવી જતા. આ કારણોથી વેઈલ્સને જિતવાની જરુર હતી. લેવેલિન ઇ. સ. ૧૨૭૮માં શરણ થયો પણ એડવર્ડે વેઇલ્સમાં ઇંગ્લંડના કાયદાઓ લાગુ કરવા માંડ્યા, તેથી લેવેલિનના ભાઈ ડેવિડે ઇ. સ. ૧૨૮૨માં બંડ કર્યું. લડાઈમાં લેવેલિન માર્યો ગયો ને ડેવિડ કેદ પકડાયો, એટલે તેનો પણ વધ કરવામાં આવ્યો. વેઇલ્સને હવે અંગ્રેજી કાયદો લાગુ પાડવામાં આવ્યો. તે દેશમાં ઠામઠામ કિલ્લાઓ બાંધી, જંગલો કાપી તથા રસ્તાઓ કરી, એડવર્ડે લોકોને કબજામાં રાખ્યા. પાટવી કુંવર એડવર્ડ વેઇલ્સના કાર્નાર્‌વન (Carnarvon) ના કિલ્લામાં જન્મ્યો તેથી રાજાએ તેને Prince of Walesનો ઇલ્કાબ આપ્યો. ઇંગ્લંડનો પાટવી કુંવર તે વખતથી આ નામથી હંમેશાં ઓળખાય છે.

એડવર્ડ ને ફ્રાંસ.—એડવર્ડે યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્ય સાથે લગ્નથી કે કરારથી સંબંધ બાંધવા મહેનત કરી. તેનો હેતુ ફ્રાંસને ગમે તે પ્રકારે નબળું રાખવાનો હતો, પણ એ બાબતમાં તેને ખાસ જશ મળ્યો નહીં.

ફ્રાંસના રાજાઓને ઇંગ્લંડના રાજાની એકિવટેઈન ઉપરની હકૂમત હંમેશાં ખૂંચતી. ઈંગ્લંડના રાજાઓ નૉર્મંડિ, મેઇન, પૉઇટુ, અંજૂ, વગેરે પરગણાંઓ ઉપર પોતાનો અસલનો દાવો સમૂળગો ઊઠાવી લેવા હજુ આનાકાની કરતા. વળી ઈંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે વેપારમાં સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હતી ને કેટલાક અંગ્રેજ ખલાસીઓએ ફ્રેંચ વેપારને નુકસાન કર્યું હતું. આ કારણોથી થોડી મુદત માટે બંને દેશો વચ્ચે લડાઈ રહી, ઇ. સ. ૧૩૦૩.

સ્કૉટ્લંડ ને ઇંગ્લંડ.—સ્કૉટ્લંડમાં ઈંગ્લંડના રાજાઓ હજુ પોતાની વગ સ્થાપી શક્યા નહોતા. એડવર્ડનો વિચાર ઇંગ્લંડ, સ્કૉટ્લંડ ને વેઇલ્સને એક છત્ર નીચે મૂકવાનો હતો. વેઇલ્સમાં તો તેને ફતેહ મળી; હવે સ્કૉટ્લંડનો સવાલ ઊભો થયો. ઇ. સ. ૧૨૮૬માં તે દેશનો રાજા અલેક્ઝાંડર અપુત્ર મરી ગયો. તેની એક પુત્રી માર્ગરેટ નૉર્વેના રાજા સાથે પરણી હતી. તેની દીકરી સ્કૉટ્લંડની ગાદીની ખરી વારસ હતી, પણ તે પોતાને મોસાળ આવતાં રસ્તામાં મરી ગઈ. હવે સ્કૉટ્લંડમાં ગાદી માટે ઘણા ઉમેદવારો બહાર પડ્યા. તેમાં ત્રણ મુખ્ય હતા: (૧) જ્હૉન બેલિયલ (John Balliol) (૨) રૉબર્ટ બ્રુસ (Robert Bruce) (૩) જ્હૉન હેસ્ટિંગ્સ (John Hastings). તેમાં નજીકના હકદારો તો પહેલા બે જ હતા. તેમણે એડવર્ડને પંચ નીમી ફેંસલો માગ્યો. એડવર્ડે પહેલા બંને પાસે પોતાનું સાર્વભૌમપણું લખાવી લીધું ને પછી તેમના પરસ્પર હકોનું સમાધાન કરવા એક સમિતિ નીમી. તેના ઠરાવ પ્રમાણે બેલિયલ સ્કૉટ્લંડનો રાજા થયો. એડવર્ડનો મનોરથ પાર પડ્યો હોય એમ જણાયું. પણ ઇ. સ. ૧૨૯૫માં કેટલાએક સ્કૉટ લોકોએ બંડ ઊઠાવ્યું તેથી એડવર્ડે તેમના ઉપર ચઢાઈ કરી ડનબાર પાસે તેમને હરાવ્યા ને બેલિયલને ઈંગ્લંડ મોકલી આપ્યો. પણ એડવર્ડે સ્કૉટ્લંડમાં અંગ્રેજી ધોરણો લાગુ પાડ્યાં તેથી ત્યાંની સમસ્ત પ્રજા હવે ઈંગ્લંડ સામે થઈ, ને વિલિયમ વૉલેઇસ (William Wallace) નામના એક સામાન્ય સ્થિતિના, પણ બાહોશ ને સમર્થ સરદારની આગેવાની નીચે તેમણે અંગ્રેજોને સ્ટર્લિંગ (Stirling) પાસે હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૨૯૭. વૉલેઇસ શિવાજીની રીતે અંગ્રેજો સામે લડતો તેથી તેને હરાવવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડયું. એડવર્ડ આ વખતે ગેરહાજર હતો. તે તરત ઈંગ્લંડ આવ્યો. તેણે વૉલેઇસને મારવા

જબરદસ્ત તૈયારી કરી ઇ. સ. ૧૨૯૮માં તેણે સ્કૉટ લોકોને ફૉલ્કર્ક (Falkirk) પાસે સખ્ત હરાવ્યા; પણ આ હારથી સ્કૉટ લોકો જિતાયા નહીં. તેમનો દેશ ડુંગરાળ હતો; તેઓ મેદાનમાં આવી લડતા નહીં; વળી જિત્યા પછી પણ તેમને કબજામાં રાખવાનું કામ દુષ્કર હતું. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૦૪માં સ્કૉટ લોકોએ સુલેહ કરી ને વૉલેઈસને શરણ કર્યો. એડવર્ડે તેના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. બે વર્ષ સુધી તો સ્કૉટ્લંડ દેશ અંગ્રેજોના પંજામાં રહ્યો, પણ ઇ. સ. ૧૩૦૬માં રૉબર્ટ બ્રુસ (Robert Bruce) નામના એક બૅરને બેલેયલના પુત્રનું ખૂન કર્યું ને સ્કૉટ લોકોને પાછા ઇંગ્લંડ સામે થવા ઉશ્કેર્યા. ટૂંક મુદ્દતમાં અંગ્રેજો દેશમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા ને બ્રુસ પોતે સ્કૉટ લોકોનો રાજા થયો. એડવર્ડે વળી સ્કૉટ્લંડ ઉપર લશ્કરો મોકલ્યાં. તે પોતે પણ ત્યાં ગયો. પણ તે હવે વૃદ્ધ ને અશક્ત થઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૩૦૭ના જુલાઈ માસમાં તે મરી ગયો.

આદર્શ (Model) પાર્લમેંટ, ઇ. સ. ૧૨૯૫.—વેઇલ્સ, ફ્રાંસ ને સ્કૉટ્લંડની લડાઈઓ લડવા માટે એડવર્ડને પૈસાની ઘણી જરુર પડી. આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે સાઈમને પણ પૈસા માટે ને રાજ્યતંત્ર ઉપર કબજો મેળવવા પાર્લમેંટ બોલાવી હતી ને તેમાં બૅરનો, બિશપો, પરગણાંઓના પ્રતિનિધિઓ, ને ઉપરાંત કસબાઓના પ્રતિનિધિઓ પણ એકવાર તો હાજર રહ્યા હતા. એડવર્ડની ઇ. સ. ૧૨૭૩ની પહેલી પાર્લમેંટમાં આ બધા લોકોને બોલાવવામાં આવ્યા; પણ પછી તે પ્રથાને છોડી દેવામાં આવી ને બીજી ચાર પાર્લમેંટમાં કસબાઓના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા નહોતા. ઇ. સ. ૧૨૯૫માં રાજાને પૈસાની ઘણી જરુર પડી; તેથી તેણે બૅરનોને, બિશપોને, મઠના સાધુઓને અને દરેક પરગણુંમાંથી ને શહેર ને કસબામાંથી બબ્બે પ્રતિનિધિઓને પાર્લમેંટમાં બોલાવ્યા. આ પાર્લમેંટના કેટલાક સભ્યોએ એડવર્ડના જોહુકમી અમલ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો તેથી રાજાએ કસબાના પ્રતિનિધિઓને ફરીથી બોલાવ્યા નહીં; છતાં એકવાર ચાલુ થયેલો રિવાજ બંધ થયો નહીં અને ઈંગ્લંડનો મધ્યમ વર્ગ ધીમેધીમે રાજ્યતંત્રની રીતભાતથી પરિચિત થતો ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું

પ્લૅન્ટેજેનેટ વંશ (ચાલુ)

બીજો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૩૦૭–૨૭. સ્વાર્થી રાજા અને સ્વાર્થી બૅરનો.—પહેલા એડવર્ડનો પુત્ર બીજો એડવર્ડ નબળો, ઉદ્ધત, નિર્દય, અણસમજુ, વ્યભિચારી, દારુડીઓ, રંગીલો, ઉડાઉ, જુગારી, શિકાર, સંગીત અને હલકા માણસોની સોબત કરનારો, આળસુ, ને નાલાયક રાજા હતો. તે ગાદીએ આવ્યો કે તરત મર્હુમ રાજાના માનીતા અમલદારોને રજા આપવામાં આવી ને પિટર ગેવસ્ટન (Peter Gaveston) નામનો એક માનીતો રાજ્યમાં કુલ સત્તા ભોગવવા લાગ્યો. એડવર્ડે તેને અર્લ ઑવ્ કૉર્નવૉલ બનાવ્યો ને એક રાજકુંવરી પરણાવી. જૂના નોકરો અને અમીરો આવી હલકી સોબતથી રાજાની સામે થયા. પાર્લમેંટે પણ રાજ્યતંત્ર ઉપર ટીકા કરવા માંડી; છતાં રાજા તો ઇન્સાફને વેચતો, ખોટું નાણું કાઢતો, ને જગાતના દર વધારી દેતો. તેથી ઇ. સ. ૧૩૧૦માં બૅરનોએ રાજા પાસેથી બધો કારભાર છીનવી લીધો, ને ગેવસ્ટન દેશાવર નાસભાગ કર્યા પછી શરણ થયો એટલે તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. પણ બૅરનો સ્વાર્થી હતા. સ્કૉટ્લંડ, આયર્લંડ ને વેઇલ્સની લડાઈઓથી ઇંગ્લંડમાં તોફાની ને ધાડપાડુ લોકો ઠામઠામ સુલેહનો ભંગ કરવા મંડ્યા. અધૂરામાં પૂરૂં, દેશમાં દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ અને રોગચાળો ફેલાયાં. રાજા ને બૅરનો વચ્ચે લડાઇ શરુ થઈ. રાજાની સામેના એક પક્ષના સરદારો–Ordainers–નો નાશ થયો તો તેમને બદલે બીજો Hugh Dispensersનો પક્ષ સત્તા ઉપર આવ્યો, ઇ. સ. ૧૩૨૨.

રૉબર્ટ બ્રુસ.—જ્યારે બેવકૂફ રાજા ને સ્વાર્થી બૅરનો પરસ્પર તકરારોમાં રોકાયા હતા ત્યારે સ્કૉટ્લંડમાં રૉબર્ટ બ્રુસ એક પછી એક કિલ્લા અંગ્રેજોના હાથમાંથી સર કરતો હતો ને છેવટે સ્ટર્લિંગ પણ હાથથી જવા લાગ્યું. રાજાની ને અમીરોની આંખો હવે ઊઘડી. તેમણે સ્કૉટ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરી, પણ બૅનૉકબર્ન (Bannockburn)ના નાળા આગળ બ્રુસે એડવર્ડને સજ્જડ હાર ખવડાવી; રાજા પોતે માંડમાંડ જીવ લઈ નાસી શક્યો, ઇ. સ. ૧૩૧૪.

બ્રુસે આયર્લંડમાં પણ એડવર્ડ વિરુદ્ધ તોફાનો ઊભાં કરાવ્યાં. ઈંગ્લંડમાં રાજા ને બૅરનો વચ્ચે તકરારો ચાલતી હતી તેથી બ્રુસ સુખેથી પોતાના દુશ્મનોને સતાવી શક્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૨૩માં એડવર્ડે તેની સાથે સુલેહ કરી ને લડાઈનો અંત આવ્યો.

એડવર્ડ પદભ્રષ્ટ.—એડવર્ડ ને રાણી ઈસાબેલા (Isabella)ને બનતું નહોતું, કારણકે રાજા ને રાણી બંને લંપટ હતાં. રાજાએ રાણીની તમામ જાગીરો જપ્ત કરી. આ અણબનાવ ને તકરારનો રાજાના શત્રુઓએ બરોબર લાભ લીધો. રાણી ફ્રેંચ રાજા ફિલિપની કુંવરી હતી. તેથી ફ્રેંચ રાજા ચાર્લ્સે પણ રાણીનો પક્ષ કર્યો ને ફ્રાંસમાં આવેલા અંગ્રેજ પ્રાંત એક્વિટેઈનને તાબે કરવા લડાઈ જાહેર કરી. રાણી ઇસાબેલા સમાધાન કરવા પૅરિસ ગઈ. ત્યાં તેના રખાત રૉજર મૉર્ટિમરે ને તેણે રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવા ને સગીર પુત્ર એડવર્ડને ગાદી સોંપવા કાવતરું રચ્યું. બાળકુંવર તો ફ્રાંસમાં જ હતો. રાણીએ પોતાની જવાબદારી ઉપર કુંવરની સગાઈ કરી ને તેના સસરા પાસેથી લશ્કર લઈ તે ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢી આવી. રાજાનો ભાઈ, બીજા અમીરો, બધા તેના પક્ષમાં ગયા. રાજા વેઈલ્સમાં ભરાઈ ગયો, પણ ત્યાં કહેવાતા મિત્રોએ તેને રાણીના હાથમાં સોંપી દીધો, ઇ. સ. ૧૩૨૬. રાણીએ તેને કેદ કર્યો. પછી નવી પાર્લમેંટ મળી. તે પાર્લમેંટે એડવર્ડને પદભ્રષ્ટ કર્યો ને સગીર કુંવર ત્રીજા એડવર્ડને ઈંગ્લંડની ગાદી આપી, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૩૨૭. નવ માસ પછી પદભ્રષ્ટ રાજાનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. બ્રિટિશ પાર્લમેંટ અત્યાચારી ને જુલમી રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવાનો અધિકાર ભોગવી શકે છે તે આથી સિદ્ધ થયું.

ત્રીજો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૩૨૭–૭૭. રાણી તથા મૉર્ટિમરનો કારભાર.—ત્રીજો એડવર્ડ માત્ર ચૌદ વર્ષની ઉંમરે રાજા થયો, તેથી રાજ્યનો કારભાર રાણી ને તેના માનીતા મૉર્ટિમરના હાથમાં આવ્યો. તેમણે કેદી રાજા એડવર્ડનું કમકમાટી ઉપજાવે એવી રીતે ખૂન કરાવ્યું, ફ્રાંસના રાજાને ગૅસ્કનિનો ઘણોખરો ભાગ સોંપી દઈ તેની સાથે સુલેહ કરી, રૉબર્ટ બ્રુસની પાસેથી લાંચ લઈ સ્કૉટલંડ ઉપરનું ઈંગ્લંડનું ઉપરીપણું છોડી દીધું, ભલભલા અમીરોની જાગીરો જપ્ત કરી, રાજાના કાકાને પણ મારી નંખાવ્યો, ને

મૉર્ટિમર પોતે ખૂબ પૈસો ભેગો કરવા મંડ્યો. આ કૃત્યોથી રાણી ને મૉર્ટિમર દેશમાં ઘણાં અળખામણાં થઈ ગયાં. સગીર રાજા સત્તર વર્ષનો થયો ત્યારે તેની આંખ ખરી વસ્તુસ્થિતિ તરફ ઊઘડી. તેણે મૉર્ટિમરને પકડાવી તેના ઉપર રાજદ્રોહનું કામ ચલાવી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો, પોતાની માની તમામ મિલકત જપ્ત કરી, તેની બધી સત્તા લઈ લીધી, ને તેને યોગ્ય વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. રાજ્યતંત્ર હવે યુવાન રાજાએ પોતાના હાથમાં લીધું.

રાજા ત્રીજો એડવર્ડ અને સ્કૉટ્લંડ.—આ સત્તર વર્ષનો રાજા શરીરે ઘણો મજબૂત હતો. તે સારો સિપાઈ, પણ ખરાબ સરદાર, સ્વાર્થી, મોજશોખમાં રહેનારો, ઈંગ્લંડની સંસ્કૃતિનું અભિમાન ધરાવનાર, હાથનો છૂટો, શોખીન, ઉડાઉ, ઉદ્યમી અને સાહસિક હતો. તેણે ફ્રાંસની સામે લડાઈ જાહેર કરી લોકોના કુસંપને દૂર કર્યો અને ફતેહ ઉપર ફતેહ મેળવી અંગ્રેજોને યુરોપમાં ખ્યાતિ અપાવી. એડવર્ડે ગાદીએ આવ્યા બાદ પોતાના માનીતા માણસોને ખાલી પડેલા હોદ્દાઓ આપ્યા. બીજા એડવર્ડના વખતમાં શરુ થયેલી અંધાધુંધી હવે બંધ થઈ. સ્કૉટ્લંડનો રાજા રૉબર્ટ બ્રુસ ઇ. સ. ૧૩૨૯માં મરી ગયો. તેનો પુત્ર ડેવિડ રાજા થયો. ઈંગ્લંડના કેટલાએક બૅરનોએ સ્કૉટ્લંડના મર્હુમ રાજા જ્હૉન બેલિયલનો પક્ષ કરી તે દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી ને એડવર્ડ પોતે સ્કૉટ્લંડમાં દાખલ થયો. શત્રુઓ હારી ગયા. બેલિયલ સ્કૉટ્લંડનો રાજા થયો પણ તેણે ઈંગ્લંડની તાબેદારી સ્વીકારી. ઇ. સ. ૧૩૪૦માં સ્કૉટ લોકોએ બેલિયલને કાઢી મૂક્યો. ડેવિડ ફરી રાજા થયો. અંગ્રેજોની મહેનત વળી ધૂળધાણી થઈ ગઈ. એડવર્ડે જોયું કે સ્કૉટ્લંડને જિતવું એ કાંઈ રમત નહોતી.

ફ્રાંસ સાથે સો વર્ષના વિગ્રહની શરુઆત (The Hundred Years' War).—ઇ. સ. ૧૩૨૮માં ફ્રાંસનો રાજા પાંચમો ચાર્લ્સ ગુજરી ગયો. તેની ગર્ભવતી રાણીએ રાજાના મરણ પછી એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો, પણ ફ્રેંચ કાયદાથી સ્ત્રીને ગાદી ન મળે એમ હોવાથી દૂરના એક સગો વેલૉઈ (Valois)નો ફિલિપ રાજા થયો. એડવર્ડની મા ચાર્લ્સની બેન થતી હતી તેથી એડવર્ડે ફ્રાંસની ગાદીનો દાવો કર્યો. ફિલિપે ફ્રેંચ રાજા ડેવિડને આશરો આપ્યો. તે એક્વિટેઈનમાં ઈંગ્લંડના હકને ડુબાવવા

લાગ્યો. એડવર્ડે પણ ફ્રેંચ બંડખોરોને આશરો આપ્યો. વેપાર માટે તો બંને પ્રજાને વારંવાર તકરાર થતી હતી. એડવર્ડે ફ્લાંડર્સમાં, બ્રિટનિમાં ને નેવાર (Navarre) માં દરમ્યાનગીરી કરી, ને મૉર્ટિમર નામના એક ઉમેદવારને મદદ કરી. રાજાએ ફ્રાંસ ઉપર ત્રણ વાર ચઢાઈઓ પણ કરી હતી. આ કારણોથી બંને દેશો વચ્ચે લડાઈ ફાટી નીકળી. શરુઆતમાં અંગ્રેજોની દરિયાઈ ફતેહ થઈ. ઇ. સ. ૧૩૪૬માં એડવર્ડ નૉર્મંડિમાં દાખલ થયો ને પછી પૅરિસ ન જતાં ઉત્તર તરફ રવાના થયો. ક્રેસી (Crecy) પાસે ફ્રેંચો હારી ગયા, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૩૪૬. કૅલે (Calais) પણ અંગ્રેજોએ સર કર્યું. સ્કૉટ રાજા ડેવિડ લડતાં માર્યો ગયો. આવી રીતે બધે એડવર્ડની ફતેહ થઈ. દસ વર્ષ સુધી એડવર્ડે ને તેના પુત્ર શ્યામ રાજકુમારે (તેનું બખ્તર કાળું હોવાથી તેને લોકો Black Prince કહેતા.) વારંવાર ઉત્તર અને દક્ષિણ ફ્રાંસ ઉપર સવારીઓ કર્યા કરી, ફ્રેંચ મુલકને વેરાન કરી નાખ્યો ને ફ્રેંચ રાજાના જુદા જુદા અમીરોને પોતાના પક્ષમાં લીધા. ફ્રાંસનો રાજા જ્હૉન મુંઝાયો. અંગ્રજોએ બોર્ડો (Bordeaux)માં રાજધાની કરી. ત્યાંથી ફ્રેંચ મુલકમાં તેઓ વારંવાર રંજાડ કરતા ને હજારો લોકોને ખાટકીની માફક કાપી નાખતા. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૫૬ના સપ્ટેમ્બર માસમાં બ્લૅક પ્રિન્સે જ્હૉનને પોઇટિયર્સ (Poitiers) પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી કેદ કર્યો. એડવર્ડ ને પાટવી કુંવર બંને જ્હૉનની સાથે એક રાજાને ને કુંવરને છાજે તેમ વર્ત્યા. ઇ. સ. ૧૩૫૯માં બંને રાજાઓ વચ્ચે સુલેહ થઈ. જ્હૉને એડવર્ડને પશ્ચિમ ફ્રાંસનો પ્રદેશ વગર શરતે સૂપરત કરી દીધો અને ઉપરાંત મોટો દંડ કબૂલ્યો: પણ જ્હૉન જ્યારે પૅરિસ પહોંચ્યો ત્યારે તેની પાર્લમેંટે આ શરતો માની નહીં તેથી તે પાછો ઇંગ્લંડ આવ્યો ને થોડા વખત માટે લડાઈ ચાલુ રહી. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૬૦માં બ્રેટિગ્નિ (Bretigny)ના કરારથી જ્હૉન છૂટો થયો. એડવર્ડને ફ્રાંસનો ઘણોખરો પશ્ચિમ પ્રદેશ મળ્યો. પણ ઍંજેવિન વંશના ફ્રાંસની ગાદી ઉપરના હકનો ને ફ્રાંસના રાજાના અંગ્રેજ રાજા ઉપરના હકનો સંતોષકારક નિકાલ થયો નહીં. વળી કામધંધા વગરના ઘણા અંગ્રેજ સિપાઈઓ ફ્રાંસમાં રખડતા હતા ને લોકોને રંજાડતા હતા. બ્રિટનિમાં તો હજુ પણ બંને રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ

ચાલુ હતી. ફ્રાંસના રાજાએ સ્પેઇનમાં કૅસ્ટાઇલના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી. કૅસ્ટાઇલના રાજાએ એક્વિટેઈનમાં બ્લૅક પ્રિન્સની મદદ માગી. આ કારણોથી વળી બંને રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ સળગી, ઇ. સ. ૧૩૬૬.

બ્લૅક પ્રિન્સે પોતાનું લશ્કર સ્પેઇનમાં ઉતાર્યું ને ઇ. સ. ૧૩૬૭માં નાજેરા (Najera) પાસે દુશ્મનોને સખ્ત હાર આપી. પણ પાટવી કુંવરને ઘણો હરામખોર મિત્ર મળ્યો હતો. કૅસ્ટાઇલનો રાજા ગાદી ઉપર ફરી બેઠો કે તરત તે બેવફા નીવડ્યો. શત્રુએ તેનું ખૂન કર્યું. પાટવી કુંવર પોતે માંદો પડ્યો, તેથી અંગ્રેજ લશ્કર ફ્રાંસમાં પાછું વળ્યું. તે દેશનો રાજા જ્હૉન મરી ગયો હતો. તેને બદલે ઉસ્તાદ પાંચમો ચાર્લ્સ રાજા થયો હતો. તેની પાસે બ્લૅક પ્રિન્સ કાંઈ હિસાબમાં નહોતો. તેણે કુનેહથી યુરોપમાં ને ફ્રાંસના અંગ્રેજ મુલકમાં પોતાનો પક્ષ મજબૂત કર્યો ને અંગ્રેજોને ફ્રાંસમાંથી કાઢી મૂક્યા; દરિયાઈ લડાઈઓમાં પણ અંગ્રેજો હારી ગયા. માત્ર કૅલે અંગ્રેજોના કબજામાં રહ્યું, ઇ. સ. ૧૩૬૭–૭૭. આવી રીતે જે રાજાએ શરુઆતમાં ફતેહ ઉપર ફતેહ મેળવી હતી તેજ રાજાએ પોતાના અમલના છેલ્લા વર્ષમાં હાર ખાધી, ને ચાલીસ વર્ષની તમામ મહેનત અફળ ગઈ. પાટવી કુંવર ક્ષયથી ઇ. સ. ૧૩૭૬માં મરી ગયો ને રાજા પોતે પણ બીજે વર્ષે જૂનમાં મરી ગયો.

એડવર્ડનો અમલ ને ઇંગ્લંડની આંતર સ્થિતિ.—ફ્રાંસની લડાઈ માટે રાજાને પૈસાની ખૂબ જરુર પડતી. રાજા માત્ર બૅરનોનાં લશ્કરો ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેતો નહીં. તે આખા દેશના લોકોને કાબેલ તીરંદાજોની કવાયત આપતો. આ માટે રાજાને પાર્લમેંટ પાસે વારંવાર નાણાં માગવાં પડતાં, ને દર વખત પાર્લમેંટ પોતાને માટે નવા હકો સ્થાપતી: રાજા પોતે પોતાની જવાબદારી ઉપર કોઈપણ કર નાખી શકે નહીં કે વસૂલ કરી શકે નહીં, એ સૂત્ર હવે રોજ રોજ વધુ સ્પષ્ટ થતું ગયું. પ્રજાએ આપેલાં નાણાંની જે વ્યવસ્થા થાય તેની તપાસ રાખવા ઑડિટરો—ફડનવીસો નીમવાનો હક પણ આ વખતે પાર્લમેંટે પ્રતિપાદન કર્યો. તે સિવાય પ્રધાનોની નિમણૂક કરવામાં પણ પાર્લમેંટ દરમ્યાન થતી ગઈ. રાજા જો હઠ પકડે

તો પાર્લમેંટ તેને નાણું ન આપે; જો રાજા નમે એટલે લોકોની ફરિયાદોનો નિકાલ (Redress of grievances) થાય તો તેને નાણું મળે, એ સૂત્ર પણ હવે ધીમેધીમે સ્વીકારાયું. નાણું જે પ્રયોજન માટે અપાયું હોય તેજ પ્રયોજન માટે તેનો ઉપયોગ હવે થવા માંડ્યો. કેટલાક લેખકો રાજાની સત્તા પ્રજાને લીધે છે એમ હવે કહેવા લાગ્યા. પાર્લમેંટે જેમ રાજા સામે પોતાના હકો સ્થાપિત કર્યા તેમ પોપ સામે પણ પોતાની સ્વતંત્રતા સ્થાપિત કરી. પાર્લમેંટના દબાણથી પોપ ઈંગ્લંડના ચર્ચની જીવાઈઓ (Benefices) પરદેશીઓને આપતો બંધ થયો. ચર્ચની અદાલતોના ફેંસલા વિરુદ્ધ અપીલો પોપની અદાલતોમાં થતી તે સામે પણ રાજા ને પ્રજા એક થયાં. રોમના પોપના તમામ ધોરણ વિરુદ્ધ આ વખતે ઈંગ્લંડમાં મોટો વિરોધ પ્રકટી નીકળ્યો ને તે વિરોધની આગેવાની ઑક્સફર્ડના એક વિદ્વાન્ જ્હૉન વિક્લિફ (John Wycliffe)ના શિર ઉપર આવી. લૅંગલૅંડ (Langland)ના "Vision of Piers Ploughman" નામના પુસ્તકમાં એ વિરોધ ચોખ્ખો જણાય છે. પાર્લમેંટ આટલેથી અટકી નહીં. ઇ. સ. ૧૩૧૬ની Good Parliament–ભલી પાર્લમેંટે રાજાના વિશ્વાસુ નોકરો ઉપર આરોપો મૂકી તેમને સજા કરાવી, ને રાજાની માનીતી રખાતને દરબારમાંથી કાઢી મુકાવી. પરિણામે રાજાના પુત્ર જ્હૉન ઑવ્ ઘૉન્ટ (John of Ghaunt), ડ્યુક ઑવ્ લૅન્કેસ્ટરે ને તેના મિત્રોએ પાર્લમેંટના આગેવાનોને કેદ કર્યા. રાજાપ્રજા વચ્ચેની તકરાર ભયંકર થઈ પડત; પણ ઇ. સ. ૧૩૭૭ના જૂન માસમાં વૃદ્ધ ને સ્વાર્થી રાજા મરી ગયો, એટલે થોડા વખત માટે તો દેશમાં શાંતિ ટકી રહી.

પ્લેગ (Black Death), ઇ. સ. ૧૩૪૮–૪૯.—ઇ. સ. ૧૩૪૮માં ઇંગ્લંડમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. તે લગભગ બે વર્ષ સુધી રહ્યો. દેશની અર્ધી વસ્તી આ ભયંકર રોગથી મરી ગઈ. સુઘડતા, આરોગ્ય, વૈદક અને ચોખ્ખાઈની કિંમત એ વખતના લોકો બિલકુલ સમજતા નહીં. પ્લેગને લીધે મજૂરો ઓછા થઈ ગયા, મજૂરીના દર વધ્યા ને મોંઘવારી થઈ ગઈ. કેટલાએક "ઊભડ" ખેડૂતો બૅરનોથી સ્વતંત્ર થયા ને એક થઈ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા મહેનત કરવા લાગ્યા. પરિણામ આગળ ઉપર જોઈ શકાશે.

એડવર્ડનો ફ્રાંસની ગાદી ઉપરનો હક

- ત્રીજો ફિલિપ, ફ્રેંચ રાજા, ઇ. સ. ૧૨૭૦–૧૨૮૫
  - ચોથો ફિલિપ, ઇ. સ. ૧૨૮૫–૧૩૧૪
    - નવમો લૂઈ, ઇ. સ. ૧૩૧૪–૧૬
    - ઇસાએલા=બીજો એડવર્ડ
      - ત્રીજો એડવર્ડ
    - પાંચમો ફિલિપ, ઇ. સ. ૧૩૧૬–૨૨.
    - ચોથો ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૩૨૨–૨૮.
      - પુત્રી
  - ચાર્લ્સ
    - છઠ્ઠો ફિલિપ, ઇ. સ. ૧૩૨૮–૫૦. (વેલૉય વંશ)

બીજો રિચર્ડ, ઇ. સ. ૧૩૭૭-૧૩૯૯.—ત્રીજો એડવર્ડ મરી ગયો ત્યારે તેના મોટા પુત્ર બ્લૅક પ્રિન્સનો અગિયાર વર્ષનો દીકરો રિચર્ડ ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર બેઠો.

દલિત લોકોનો બળવો.—રિચર્ડના વખતમાં પંદર વર્ષ કે તેથી વધારે વર્ષની ઉંમરના દરેક માણસ દીઠ માથાવેરો નાખવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૪૯ના ભયંકર પ્લેગને લીધે મોંઘવારી ને મજૂરી ઘણાં વધી ગયાં તેથી સરકારે મજૂરો વિરુદ્ધ કાયદાઓ કર્યા. જે કોઈ વધારે મજૂરી માગે તેને ને વધારે મજૂરી આપનારને સખ્ત સજા કરવાનું ફરમાવ્યું, તથા મોંઘવારી ઉપર પણ સખ્ત કબજો રાખ્યો. બૅરન અને વિલન—જમીનદાર ને ખેડૂત—વચ્ચેના સંબંધમાં પણ ફેરફાર થયો. ખેડૂતો વધારે સ્વતંત્ર થયા. હુન્નરઉદ્યોગોના વિકાસને લીધે શહેરો વધ્યાં. કારીગરો ને મજૂરો વધારે સ્વતંત્ર થયા. તેમનાં મંડળો ઊભાં થયાં ને ઘણે ઠેકાણે તેઓ સરકાર સામે થવાની તૈયારીઓ કરવા મંડ્યાં. તેમને બધાને ફ્યુડલ સિસ્ટમ—સામંતિક વ્યવસ્થા—થી છૂટા થવું હતું. ફ્રાંસ સામેની ચાલીસ વર્ષની લડાઈ, કારભારીઓનો ને બૅરનોનો જુલમ, લડાઈથી પાછા ફરેલા કામ વગરના સિપાઈઓની રખડપટી, ને કરનો વધતો જતો બોજો, એ કારણોથી આ અસંતોષે બળવાનું રૂપ લીધું. ઇ. સ. ૧૩૮૧માં ઇસેક્સમાં પહેલું તોફાન થયું. જૉન બૉલ નામનો એક પાદરી તો બધે એમજ બોલતો કે દુનિયામાં ગરીબાઈ ને શાહુકારી જેવું કાંઈ નથી. કેન્ટમાં કર ઉઘરાવનાર એક અમલદારે વૉટ ટાઇલર (Watt Tyler) નામના માણસની પુત્રીનું અપમાન કર્યું તેથી તે બંડખોરોનો આગેવાન બન્યો. તેમણે લંડનનો કબજો લીધો, ને વકીલો, બૅરનો, પાદરીઓ, અમલદારો, ને ખાસ કરીને કર ઉઘરાવનારાઓનાં ઘરો બાળી નાખ્યાં. સરકાર ઘણી ગભરાઈ ગઈ, પણ યુવાન રાજા બંડખોરો આગળ ગયો. ટાઇલર રાજા સાથે બોલતો હતો તેવામાં લંડનના શેરીફે તેને કાપી નાખ્યો. બંડખોરો ઉશ્કેરાઈ ગયા, પણ રિચર્ડે બંડખોરોની તમામ ફરિયાદો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી ને ઇન્સાફ આપવાનું વચન આપી તેમને ઠંડા કર્યા. બંડખોરો વીખરાઈ ગયા. દેશના બીજા ભાગોમાં પણ તેમનું જોર નરમ પડયું, પણ રાજાએ આપેલાં

વચનોનો અમલ પાર્લમેંટે જરા પણ કર્યો નહીં, તેથી મજૂરોનો ને કારીગરોનો અસંતોષ ઊલટો વધ્યો.

સગીર રાજા ને બંડખોર કાકાઓ તથા બૅરનો.—સગીર રિચર્ડના મંત્રીમંડળે સ્કૉટ્લંડ, ફ્રાંસ ને ફ્લૅન્ડર્સમાં લશ્કરો મોકલ્યાં, પણ તેમાં કાંઈ ફતેહ મળી નહીં. રાજા બિનઅનુભવી હોવાથી દરબારમાં જુદા જુદા પક્ષો ઊભા થયા અને તેઓ સત્તા માટે પરસ્પર લડવા લાગ્યા. રાજાના કાકા લૅન્કેસ્ટરે એક પક્ષની આગેવાની લીધી. સ્પેઇનમાં ને ફ્રાંસમાં લશ્કરો લઈ ત્યાં ફતેહ કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો. રિચર્ડે તેને ત્યાં જવા રજા પણ આપી, પણ તે ફાવ્યો નહીં. રાજા પોતે ઘણો ઉડાઉ ને ક્રોધી હતો. આ કારણોથી દુશ્મનોએ તેના માનીતાઓને કાઢી મૂકવા માગણી કરી. રાજાને નમવું પડ્યું. માનીતાઓમાંથી કેટલાક ફાંસીએ ચઢ્યા, કેટલાક દેશપાર થયા, ને બાકીના નિવૃત્ત થયા. બૅરનોએ તંત્ર પોતાના હસ્તક લીધું. જે પાર્લમેંટ મારફત રાજા ઉપર દબાણ કરવામાં આવ્યું તે પાર્લમેંટ Merciless Parliament કહેવાય છે, ઇ. સ. ૧૩૮૮. ઇ. સ. ૧૩૮૯માં આ કારભારનો અંત આવ્યો, ને રિચર્ડે ઉંમરલાયક થતાં રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું.

આપખુદ રાજા.—હવે રિચર્ડે તમામ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી ને કાકા ડ્યૂક ઑવ્ લૅન્કેસ્ટરની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. પાર્લમેંટ, બૅરનો, રાજકુટુંબ, પ્રજા, બધાં સંતોષ પામ્યાં. રિચર્ડે પોતે આયર્લૅન્ડનો કબજો દઢ કરવા ઉપાયો લીધા. તે પોતે ત્યાં ગયો. ફ્રાંસ સાથે સુલેહ કરવામાં આવી. ૭ વર્ષની ફ્રેંચ રાજકુંવરી રિચર્ડ સાથે પરણી, ઇ. સ. ૧૩૯૬. અત્યારસુધી રાજાએ જૂની રાણીની મદદથી સારી રીતે રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું; પણ તે મરી ગઈ ને નવી રાણી બાળક હતી તેથી રાજા હવે નિયમ બહાર થઈ ગયો. તે પાણીની માફક પૈસો ઉડાવવા લાગ્યો. અલબત, રાજા કળાને ને સાહિત્યને ઉત્તેજન આપતો. વેસ્ટમિન્સ્ટર ઍબી ને હૉલની શોભાને તેણે ખૂબ વધારી. પોતાના શત્રુઓને તેણે દાબી દીધા. ઇ. સ. ૧૩૯૭–૯૮ની પાર્લમેંટ તો રાજાના કહેવા મુજબ વર્તી. રાજાના ખરા શત્રુઓ બૅરનો હતા. તેમને દાબી દેવા તેણે કારભારમાં નવા પણ બાહોશ માણસો

ગોઠવ્યા. પણ રાજા પોતાની મરજી મુજબ લોકો પાસેથી નાણાં કઢાવવા મંડયો. તેણે પોતાના કાકાના પુત્ર હેન્‌રિ ઍાલિંગબ્રોકની જાગીર જપ્ત કરી ને તેને દસ વર્ષનો દેશવટો આપ્યો. ત્યારપછી રિચર્ડ બંડખોરોને દાબી દેવા આયર્લેંડ ગયો. તેની ગેરહાજરીમાં હેન્‌રિ ફ્રાંસથી યૉર્કશાયરમાં દાખલ થયો. લોકો પણ તેની સાથે મળી ગયા તેથી રિચર્ડ ઇંગ્લંડ આવ્યો. તેનાં માણસો તેની નોકરી છોડી ગયાં તેથી રાજા પોતે ફકીરી વેશે નાસી ગયો, પણ પાછળથી તે શરણ થયો. હેન્‌રિ હવે ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર આવ્યો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૩૯૯.

જ્યૉફ્રે ચૉસર (Geoffrey Chaucer).—ઇ. સ. ૧૩૪૦માં ઇંગ્લંડના પહેલા કવિ ચૉસરનો જન્મ થયો હતો. તેણે "Tales of the Canterbury Pilgrims" લખી છે. એ કાવ્યમાં બૅકેટની કબર પાસે કેટલાએક યાત્રાળુઓ ભેગા થાય છે અને વાર્તાઓ કરે છે. આ પ્રમાણે ખલાસી, ખેડૂત, પાદરી, જાગીરદાર, વીશીવાળો, સિપાઈ, વિદ્યાર્થી, વગેરે દરેક પોતપોતાની વાર્તા બીજા યાત્રાળુઓને કહે છે. એ કાવ્ય ચૌદમા સૈકાની અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયું છે ને તે ઉપરથી આપણે એ વખતના સમાજનું જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ. Langland–લૅંગલૅન્ડના "Piers Ploughman"માં ઇંગ્લંડની પ્રજાનાં દુઃખોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

જ્હૉન વિક્લિફ (John Wycliffe).—વિક્લિફનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૨૪માં યૉર્કશાયરમાં થયો હતો. તેણે પાદરીઓનાં અજ્ઞાન, બદમાસી ને લખલૂટ ખર્ચ ઉઘાડાં પાડ્યાં, પોપનું નાણું કાઢવાની સત્તા સામે વાંધો લીધો, ચર્ચને રાજ્ય તરફથી મદદ ન મળવી જોઈએ એમ જાહેર કર્યું, બાઇબલનું અંગ્રેજી ભાષાંતર બનાવ્યું, ઠામઠામ સાદા, ગરીબ ને ઉત્સાહી ઉપદેશકો (Lollards) મોકલી લોકોને ધર્મનો ખ્યાલ આપ્યો, ગરીબોનો પક્ષ લીધો, અને ધર્મની બાબતમાં પોપનું સર્વોપરિપણું ન હોવું જોઈએ એમ કહ્યું. તેના ઉપર બે વાર ધર્મદ્રોહનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવવામાં આવ્યું, પણ બંને વાર તેને મોટા મોટા મુત્સદ્દીઓનો ટેકો હોવાથી તે બચી ગયો. તે ઇ. સ. ૧૩૮૪માં મરી ગયો. પોપે કબર ખોદાવી વિક્લિફનાં હાડકાં બાળી નંખાવ્યાં ને તેની રાખને નદીમાં ફેંકી દેવાનો હુકમ કર્યો. વિક્લિફ

લ્યુથરના મતનો હતો ને તેથી તે "The Morning Star of the Reformation" કહેવાય છે.

વેપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ, વગેરે.—આ સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં કારીગરોની રોજી વધી. ઇંગ્લંડથી કાપડ દેશાન્તર જવા માંડ્યું. લોઢાની ચીજો બનાવવાનાં કારખાનાંઓ વધ્યાં. ઇંગ્લંડનું વહાણવટું વિકાસ પામ્યું. વેપારીઓ પૈસાદાર થયા. તેમની પાસેથી રાજાને વધારે પૈસો મળતો થયો તેથી રાજા પણ તેમને ખુશ કરવા ધ્યાન રાખતો. ઇંગ્લંડનાં વહાણો ભૂમધ્ય ને બાલ્ટિક સમુદ્ર સુધી હવે માલ લઈ જવા લાગ્યાં. અંગ્રેજ વેપારીઓ દેશાવર વસી મોટા વેપાર ખેડવા લાગ્યા. અંગ્રેજ માછીઓ ઉત્તરમાં ઠેઠ આઇસલંડ (Iceland)ના ટાપુ સુધી પહોંચી જતા. અંગ્રેજ સરકાર વેપારના વિકાસ ઉપર હવે ખાસ લક્ષ આપવા લાગી. વેપારીઓની કંપનિઓ ઊભી થઈને તે કંપનિઓએ દેશાવર સાથે વેપારનો સંબંધ જોડ્યો. આ વખતમાં Knights—નાઈટો ને વેપારીઓ પરસ્પર લગ્નના સંબંધ બાંધતા અને ગરીબમાં ગરીબ માણસ સારો વેપારી બની પ્રજાનો મોટો આગેવાન થઈ શકતો. આ વખતે મજૂરીના દર વધતા જતા હતા ને વેપારીઓનાં ને કારીગરોનાં મહાજનો (Guilds)ની સત્તા ઓછી થતી જતી હતી. કળા વધારે ઝીણવટવાળી થઈ. સૅક્સનો અને નૉર્મનો પરસ્પર ભેદભાવ ભૂલી ગયા ને ઇંગ્લંડના તમામ લોકો એક દેશના લોકો છે એમ હવે ભાસવા લાગ્યું. એ વેળા અંગ્રેજોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો હતો, અને જેમ આપણા દેશમાં હજુ દર અઠવાડીએ શુક્રવારે કે રવિવારે ગુજરી ભરાય છે ને ત્યાં લોકો માલ વેચે છે, તેમ ઇંગ્લંડમાં પણ ગુજરીઓમાં ને મેળાઓમાં તમામ માલ વેચાતો. ત્યાં મોટા મોટા સોદાઓ ને ભવ્ય નાચ, સંગીત, વગેરેના જલસાઓ થતા.

પ્રકરણ ૯ મું

લૅંકેસ્ટર વંશ, ઇ. સ. ૧૩૯૯—૧૪૮૫.

ચોથો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૩૯૯—૧૪૧૩.—બીજા રિચર્ડના કેદ થયા પછી તેને જ નામે બોલાવેલી પાર્લમેંટે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો ને હેન્રિને ગાદી આપી. આવી રીતે પાર્લમેંટ ગમે તે રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી શકે છે ને ગમે

તે રાજવંશના પુરુષને ગાદી સોંપી શકે છે, તે સૂત્રનું પ્રતિપાદન થયું. નવા રાજાએ ઉત્તર યુરોપમાં, સ્પેઈનમાં ને પૅલેસ્ટાઈનમાં લશ્કરી નોકરી કરી હતી; પણ તે માત્ર સિપાઈ ને સરદાર જ નહીં, પણ મુત્સદ્દી ને કારભારી હતો. તેણે ચર્ચના ને પાર્લમેંટના તમામ અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું ને વિક્લિફના પંથના માણસોને બાળી મૂકવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. કેંટમાં રિચર્ડના માણસોએ બંડ કર્યું પણ રાજાએ તેમને સખ્ત શિક્ષા કરી, ને રિચર્ડ પણ શકમંદ રીતે મૃત્યુ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૪૦૦. સ્કૉટ્લંડના ડગ્લાસને પર્સિ કુટુંબના માણસોએ કેદ કર્યો, પણ હજુ હેન્‌રિની ગાદી સહીસલામત નહોતી. ફ્રાંસનો રાજા ઇંગ્લંડ ઉપર તરવરી રહ્યો હતો. સ્કૉટ્લંડમાં ને વેઇલ્સમાં પણ બખેડાઓ થતા હતા. આ જ વખતે ઇંગ્લંડમાં એકવારના રાજાના મિત્રો–પર્સિ, અર્લ ઑવ્ નૉર્ધંબરલંડ, તેનો પુત્ર હૅરિ હૉટ્સ્પર, ગાદીનો ખરો વારસ મૉર્ટિમર, તથા સ્કૉટ અમીર ડગ્લાસ (Douglas) બંડખોરો સાથે મળી ગયા ને હેન્‌રિને ઉથલાવી નાખવા ઊઠ્યા. શ્રુઝબેરિ પાસે હૉટ્સ્પર માર્યો ગયો ને ડગ્લાસ કેદ થયો, ઇ. સ. ૧૪૦૩. બંડખોરોએ એક ખોટા રિચર્ડને સ્કૉટ્લંડમાં ઊભો કર્યો હતો. યૉર્કનો આર્ચબિશપ પણ તેમાં સામેલ થયો હતો તેથી તેનો ને આર્ચબિશપનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. નૉર્ધંબરલંડ પણ લડતાં માર્યો ગયો. ઓવન ગ્લેન્ડોવર (Owen Glendower)ની આગેવાની નીચેના વેઇલ્સના બંડખોરો પણ શરણ થયા. સ્કૉટ્લંડનો સગીર રાજા જેઈમ્સ ફ્રાંસ અભ્યાસ માટે જતાં અચાનક હેન્‌રિના હાથમાં પડવાથી ને તેને રાજકુંવરી આપવાથી તે દેશ સાથે સુલેહ થઈ ને ફ્રાંસ તરફની ફીકર ઓછી થઈ, ઇ. સ. ૧૪૦૫–૭. આ રાજાના વખતમાં પાર્લમેંટની સત્તા વધી, કારણકે હેન્‌રિનો ગાદી ઉપરનો હક વારંવાર તકરારમાં જતો ને તેન પૈસાની જરુર પડતી. ઇ. સ. ૧૪૦૭માં રાજા માંદો પડ્યો. સત્તા માટે બે પક્ષ ઊભા થયા; તેમાં પ્રિન્સ ઑવ્ વેઇલ્સ પોતે એક પક્ષ બોફોર્ટ (Beaufort)નો આગેવાન થયો. તેને ફ્રાંસ સામે લડાઈ કરવી હતી. સામા પક્ષમાં રાજાનો ભાઈ ટૉમસ મુખ્ય હતો. પણ ઇ. સ. ૧૪૧૩ના માર્ચમાં ચોથો હેન્‌રિ મરી ગયો એટલે તેનો યુવાન્ પુત્ર પાંચમો હેન્‌રિ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો.

પાંચમો હેનરિ, ઇ. સ. ૧૪૧૩-૨૨. રાજપલટો.—જુવાન રાજા હેનરિ પાટવી કુંવર તરીકે પોતાના બાપના વિરુદ્ધ પક્ષનો આગેવાન હતો, એટલે કુદરતી રીતે જ્યારે તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના બાપના માણસોને રાજ્યતંત્રથી બાતલ કર્યા, ને મર્હુમ રાજાના વખતમાં જે મુત્સદ્દીઓને શિક્ષા કરવામાં આવી હતી તેમને માફી આપી. નવો રાજા ધર્મની બાબતમાં ઘણો ચુસ્ત હતો તેથી લોલાર્ડોને તેણે ખૂબ સતાવ્યા ને પોતાના એક જૂના મિત્ર સર જ્હૉન ઓલ્ડકૅસલ (John Oldcastle–શેક્સપિયરના નાટકનો Falstaff) ને ધર્મદ્રોહ માટે કેદ કર્યો, ને પછી ફાંસી દીધી. ઇંગ્લંડમાં બૅરનો ને રાજકુટુંબના માણસો પક્ષાપક્ષીમાં દેશનું હિત ભૂલી જતા હતા; લૅંકેસ્ટર વંશનો ગાદી ઉપરનો હક બહુ લોકમાન્ય નહોતો; તેથી યુવાન્ રાજાએ ફ્રાંસ સામે લડાઈ લડવાનો નિર્ણય કર્યો, ઇ. સ. ૧૪૧૫. બર્ગંડિના ડ્યુકે તેને છાની મદદ આપી, કારણકે પૅરિસના મુત્સદ્દીઓ સત્તા માટે પરસ્પર લડતા હતા.

ફ્રાંસ સાથે વિગ્રહ.—હેનરિની લડાઈ જુદા જ પ્રકારની હતી. અંગ્રેજ સિપાઈ ફ્રાંસમાં સ્ત્રીને, પાદરીને કે નિરાધાર ને હથિયાર વિનાના માણસને સતાવશે નહીં, ને મંદિરોની મિલકતને અડશે નહીં, ને ફ્રૅંચ લોકો અંગ્રેજ રાજાની પણ વસતિ હોઈ તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ પોતે ફ્રાંસ ઉપર ચઢી આવ્યો છે એમ હેનરિએ જાહેર કર્યું. પહેલી લડાઈ નૉર્મંડિમાં થઈ. અંગ્રેજોએ હારફ્લ્યુર (Harfleur)નું બંદર કબજે કર્યું. પછી હેનરિ કૅલે તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં અજિનકૂર (Agincourt) પાસે પંદર હજાર અંગ્રેજોના લશ્કરે પચાસ હજાર ફ્રૅંચોને સખ્ત હાર આપી, ઑક્ટોબર ઇ. સ. ૧૪૧૫. અંગ્રેજોની ને તેમના રાજાની ખ્યાતિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી અને તીરંદાજો ને ઘોડેસવારોના સહકાર્યથી બખ્તર પહેરેલાં બૅરનોનાં મોટાં લશ્કરોને સહેલાઈથી હરાવી શકાય છે એમ ફરી સિદ્ધ થયું. આ હારથી ફ્રૅંચ સરકારે બે વર્ષ માટે સુલેહ કરી. ઇ. સ. ૧૪૧૭માં હેનરિએ વળી ફ્રાંસ ઉપર સવારી કરી ને નૉર્મંડિનો પ્રાંત સર કર્યો. રાજાએ પ્રાંતના કારભારની વ્યવસ્થા પણ ઘણી સારી કરી અને ફ્રૅંચોના કારભાર કરતાં અંગ્રેજોનો કારભાર વધારે અનુકૂળ છે એમ ફ્રૅંચ લોકો પોતે કબૂલ કરવા લાગ્યા. ડ્યુક ઑવ્ બર્ગંડિનું ફ્રૅંચ રાજપુત્રે

ખૂન કરાવ્યું ને તેનો પક્ષ હવે હેનૃરિ સાથે મળી ગયો. તે રાજા પૅરિસમાં દાખલ થયો; તેથી ઇ. સ. ૧૪૨૦માં ફ્રેંચ રાજા છઠ્ઠા ચાર્લ્સે અંગ્રેજો સાથે સુલેહ કરી, પોતાની પુત્રી કૅથરાઇનને હેનૃરિ સાથે પરણાવી, અને હેનૃરિએ માગેલી બધી શરતો કબૂલ કરી. ઇ. સ. ૧૪૨૧માં રાજા વળી ફ્રાંસમાં દાખલ થયો; પણ તેની પાસે નહોતા સિપાઇઓ કે નહોતું નાણું. તેથી અંગ્રેજોને કોઈ મોટી ફતેહ મળી શકી નહીં. ખુદ ઇંગ્લંડમાં પાર્લમેંટ રાજા પાસે કડક અમલ માટે દાદ માગતી હતી. રાજાને ઘણી ફીકર થઈ. ઇ. સ. ૧૪૨૨ના સપ્ટેંબર માસમાં ફ્રાંસમાં જ તે મરડાની બીમારીથી મરી ગયો.

હેનૃરિના ગુણદોષ.—પ્રિન્સ ઑવ્ વેઇલ્સ તરીકે હેનૃરિ ઉદ્ધત, તોફાની, લબાડ ને સોનેરી ટોળીનો માણસ ગણાતો; પણ રાજા થયા પછી તે એકદમ સુધરી ગયો. તેનું ચારિત્ર્ય એકદમ દોષ વિનાનું હતું. તે ઘણો ધર્મિષ્ઠ, ઉદાર, સાધુઓ (Monks) ને સાધ્વીઓ (Nuns) તરફ માયાળુ, ગરીબો ઉપર પ્રીતિ ધરાવનાર, સાદો અને બહાદુર રાજા હતો. તે દૂરંદેશી ભરેલો રાજ્યવિચાર કરી શકતો. ઇંગ્લંડ માટે તેણે સારૂં નૌકાસૈન્ય તૈયાર કર્યું. તેનામાં જુવાની, ઉદ્ધતાઈ ને સાહસ હતાં. ફ્રાંસ ઉપર ચઢાઈ કરી એ તેની મોટી ભૂલ થઈ. હેનૃરિએ જો ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્ર ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હોત તો તેના નવ માસના સગીર પુત્રના અમલની રાષ્ટ્રીય આફતો કાંઇક અંશે દૂર થઈ શકત; કારણકે ઇંગ્લંડના અમીરોમાં ને રાજકુટુંબમાં રાજદ્રોહ આ વખતે ઘર કરી ગયો હતો, વેપારીઓમાં ને કારીગરોમાં અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો, ને ચર્ચમાં ઘણો સડો પેસી ગયો હતો. આ નબળાઇઓને દૂર કરવાની જરુર હતી. તેને બદલે પાંચમા હેનૃરિએ પોતાની સારી શક્તિઓને ફ્રાંસની સવારીમાં વાપરી નાખી ને તેથી ભરજુવાનીમાં તેનું અકાળ મરણ થયું.

છઠ્ઠો હેનૃરિ, ઇ. સ. ૧૪૨૨–૬૧. બાળરાજા.—છઠ્ઠો હેનૃરિ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે તે ધાવણો હતો. રાજાના બે કાકા, બેડ્ફૉર્ડ ને ગ્લૂસ્ટર (Gloucester) ને વિંચેસ્ટરનો બિશપ બોફૉર્ટ, એ ત્રણ જણાઓ ઇંગ્લંડમાં ખાસ જાણીતા ને વગવાળા મુત્સદ્દીઓ હતા. તેથી રાજ્યતંત્ર બૅરનોએ પોતાના હાથમાં લીધું ને બેડ્ફૉર્ડને બાળરાજાનો વાલી ને રાજ્યનો રક્ષક

બનાવ્યો. આ કારભારીઓએ સ્કૉટ્લંડના રાજા જેમ્સને છૂટો કર્યો, પણ રાજાના કાકાઓમાં પરસ્પર અણબનાવ હતો તેથી રાજ્યકારભાર ઉપર પૂરતું લક્ષ આપી શકાયું નહીં. અમીરો અંદર અંદર લડતા હતા ને વેપારીઓ ને કારીગરો વધારે હક્કો માગતા હતા. આ વખતે સગીર રાજાની મા ફ્રંટાળી જઈ ઓવન ટ્યુડર નામના માણસને પરણી.

ફ્રાંસ ને ઇંગ્લંડ.—પાંચમા હેન્‌રિના મરણ પછી ફ્રાંસનો રાજા છઠ્ઠો ચાર્લ્સ પણ તરત મરી ગયો, તેથી કરાર પ્રમાણે બાળરાજા છઠ્ઠો હેન્‌રિ ફ્રાંસનો રાજા થયો ને પૅરિસ મુકામે તેનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. બેડફૉર્ડ હવે પૅરિસ ગયો. ઘણોખરો ફ્રાંસ દેશ અંગ્રેજોએ સર કર્યો. તેમણે ઑર્લીઆં (Orleons)ને ઘેરો ઘાલ્યો. કોટ અંગ્રેજોને શરણ થવાની તૈયારીમાં હતો, પણ દરમ્યાન અણધારેલી મદદ આવી પહોંચતાં અંગ્રેજોને માત્ર તે શહેર જ નહીં પણ બધી ફ્રેંચ ભૂમિ છોડી દઈ ઇંગ્લંડ પાછું જવું પડયું. આ મદદ દેનાર એક મજૂરની બાળકુમારી હતી ને તેનું નામ જોન ઑફ્ આર્ક (Joan de Arc) હતું.

જોન ઑફ્ આર્ક ને ફ્રાંસનો વિજય.—ફ્રાંસ પરદેશીઓના પંજામાં સપડાયું હતું. રાજા નબળો હતો. અમીરો અંદર અંદર લડી મરતા હતા. સો વર્ષના વિગ્રહથી દેશ પાયમાલ થઈ ગયો હતો, તેથી ધર્મગુરુઓ લોકોને જ્યાં ત્યાં વિશેષ ધર્મિષ્ઠ થવા ઉપદેશ કરતા હતા. જોન ઑફ્ આર્કે પણ આવો ઉપદેશ સાંભળેલો. તેને પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવાનો આવેશ ચઢી આવ્યો. જોનનો જન્મ ચેમ્પેઇન (Champagne)ની સરહદ ઉપરના એક ગામડા–દોમરેરિ (Domreri)માં એક મજૂરને ત્યાં થયો હતો ને આ વખતે તેની ઉંમર અઢાર વર્ષની હતી. તેને રાતદિવસ એક જ સ્વપ્નું આવતું. તે કહેતી કે "મારા ઘર પાસેના કુવા પાસેથી કોઈ ઇશ્વરી વાણી મને ફ્રાંસને સ્વતંત્ર કરવા હુકમ કરે છે." તે રાજપુત્ર–ડૉફિન–પાસે ગઈ. પહેલાં તો લોકોએ તેને હસી કાઢી; પણ તેણે એક જણને શાપ આપ્યો તે સાચો પડ્યો એટલે સિપાઈઓ તેનાથી ડરવા લાગ્યા. રાજકુટુંબને ને ધર્મગુરુઓને તેનાં આવેશભર્યાં વચનોથી નવી હિંમત આવી.

રાજાએ તેને ઑર્લીઆં બચાવવા એક લશ્કર આપ્યું. શહેરના સિપાઈઓને તેણે દોર્યા. અંગ્રેજો નાસીપાસ થયા ને શહેરનો ઘેરો ઊઠાવી ચાલ્યા ગયા. ઇ. સ. ૧૪૨૯ના જુલાઈમાં રીમ્સ (Reims) મુકામે જોનના મનોરથો સિદ્ધ થયા. રાજપુત્ર સાતમા ચાર્લ્સ તરીકે ફ્રાંસનો રાજા થયો. જોનનો આવેશ હવે ફ્રાંસને ખૂણેખાચરે ફેલાયો. અમીરો, વેપારીઓ, ખેડૂતો કારીગરો, બધા પરદેશી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવા સજ્જ થયા. પણ જોન પકડાઈ ગઈ. તેના ઉપર ડાકણ હોવાનો આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો. તેણે પોતે સ્વપ્નાં વગેરે ખોટાં હોવાનું કબૂલ કર્યું. અંગ્રેજોની તહેનાત નીચે રહેતા કેટલાક દેશદ્રોહી ફ્રેંચોએ જોનને ગુનેગાર ઠરાવી, ને રૂએન મુકામે તેને જીવતાં બાળી મૂકવામાં આવી. ફ્રેંચોએ પૅરિસમાં તેનું પૂતળું ઊભું કર્યું. અત્યારે તેઓ એ કુમારિકાને ખરી સ્વદેશપ્રેમી સ્ત્રી તરીકે પૂજે છે. જોન મરી ગઈ, પણ તેનો આત્મા મરી ગયો નહીં. તેણે પ્રકટાવેલું સ્વદેશ અભિમાન જીવતું જાગતું રહ્યું; ડ્યુક ઑવ્ બર્ગેડિ પોતાના રાજા સાથે ભળી ગયો, કારણકે બેડફૉર્ડ ને ગ્લૂસ્ટર તેના શત્રુઓ સાથે લગ્નના સંબંધો કરી તેની જાગીર–બર્ગેડિ–સામે ખટપટ કરતા હતા. બેડફૉર્ડ પોતે મરી ગયો. તેથી અંગ્રેજોની સ્થિતિ રોજ રોજ કફોડી થતી ગઈ. અંગ્રેજો પાસે નહોતું લશ્કર કે નાણું, કે કોઈ સરદારી કરી શકે તેવું માણસ. યુદ્ધની કળા પણ ફરી ગઈ હતી. ફ્રેંચો પાસે સારા ઈંજિનિયરો હતા ને સારી તોપો હતી. તેથી ઇ. સ. ૧૪૩૬માં પૅરિસ સર થયું. અંગ્રેજ કારભારીઓ તો સત્તા માટે લડવામાં ફ્રાંસ સામે નજર કરવા નવરા પણ નહોતા. બેફૉર્ટના પક્ષે રાજાને ઍન્જેવિન કુંવરી માર્ગારેટ સાથે પરણાવ્યો ને રાજાના કાકા ગ્લૂસ્ટરને કેદ કરી મારી નંખાવ્યો. પણ બેફૉર્ટ તરતમાં મરી ગયો. ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક હવે જોર ઉપર આવ્યો. દેશમાં દુષ્કાળ, રોગચાળો, વગેરે ફાટી નીકળ્યાં. અમીરોનો જુલમ અસહ્ય થઈ પડ્યો. લોકો લડાઈથી કંટાળી ગયા. મેઈન, નૉર્મેંડિ, એકિવટેઈન, બધું અંગ્રેજોએ ખોયું. બોર્ડો પણ શરણ થયું. સો વર્ષના વિગ્રહનો હવે અંત આવ્યો. અંગ્રેજોએ ફ્રાંસનો મુલક ને તેની ગાદી ઉપરનો હક છોડી દીધો. માત્ર ચૅનલ ટાપુઓ ને કેલે (Calais) અંગ્રેજો પોતાની પાસે રાખી શક્યા. તેમાં અત્યારે ચૅનલના ટાપુઓ હજુ અંગ્રેજો પાસે છે.

આ સો વર્ષના વિગ્રહથી બંને દેશો ખુવાર થયા. ઇંગ્લંડ કદિ ફ્રાંસને તાબે કરી શકત નહીં. ફ્રાંસને તાબે કરવાથી ઇંગ્લંડ પોતે ફ્રાંસના એક પ્રાંત જેવું થઈ જાત ને અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ ઉજ્જ્વળ થઈ શકત નહીં.

અંધાધુંધીની શરુઆત.—ઉપરના પાનામાં ઇંગ્લંડમાં ચાલતી પક્ષાપક્ષી ને તેને પરિણામે ચાલતી અંધાધુંધી આપણે જોઈ ગયા. છઠ્ઠો હેનરિ નબળો રાજા હતો. પણ તેની રાણી માર્ગારેટ ખટપટી, ક્રોધેલ, દુરાગ્રહી અને હિંમતબાજ સ્ત્રી હતી. આ કારણોથી દેશમાં અંધાધુંધી વધી પડી. જૅક કેઈડ નામનો એક માણસ આ અંધાધુંધીનો લાભ લઈ હજારો માણસોને મોખરે લંડન સુધી આવી પહોંચ્યો. તેમણે ઘણા અમલદારોનાં ને પાદરીઓનાં ખૂન કર્યાં; પણ છેવટે કેઈડ ઘાયલ થઈ મરણ પામ્યો. બેડ્ફોર્ડના મરણ પછી રાજ્યની લગામ સફોક (Suffolk)ના હાથમાં આવી હતી, પણ તેના શિરચ્છેદ પછી રાજાનો કુટુંબી ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક કારભાર કરતો હતો. તેને ગાદી જોઇતી હતી તેથી દેશમાં બે પક્ષો વચ્ચે લડાઈ સળગી ઊઠી.

યૉર્ક ને લૅન્કેસ્ટર.—ત્રીજા એડવર્ડને ચાર પુત્રો હતાઃ (૧) બ્લૅક પ્રિન્સ (૨) લાયોનેલ, ડ્યુક ઑવ્ ક્લૅરન્સ (૩) જ્હૉન ઑવ્ ઘૉન્ટ (૪) એડમન્ડ, ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક. તેમાં પહેલા ને ત્રીજા પુત્રના વંશજોને ગાદી મળી ચૂકી હતી. ત્રીજા પુત્ર જ્હૉનનો લૅંકેસ્ટર વંશજ હેનરિ હાલ ગાદી ઉપર હતો. પણ બીજા ને ચોથા પુત્રના વારસો હયાત હતા છતાં તેમને ગાદી મળી નહોતી. આ અન્યાય તેમના વારસ ડ્યુક ઑવ્ યૉર્કને સાલતો હતો. ઇ. સ. ૧૪૫૩ના ઑગસ્ટમાં રાજા ગાંડો થઈ ગયો ને તેજ અરસામાં રાણીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. રિચર્ડ, ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક, આ બનાવથી એકદમ નિરાશ થઈ ગયો, કારણકે હવે તેને કદિ ગાદી મળે એમ ન રહ્યું. તેથી તે રાજા ને રાણી સામેના પક્ષનો આગેવાન થયો. એકવાર તે અને રાજાનો પક્ષકાર સૉમરસેટ લંડનના એક બગીચામાં ફરતાં વાતો કરતાં લડી પડ્યા. યૉર્કે બગીચામાંથી સફેદ ગુલાબનું ફૂલ તોડી તેને પોતાના પક્ષના ચિહ્ન તરીકે સ્વીકાર્યું. સૉમરસેટે ગુલાબી રંગના ગુલાબનું ફૂલ હાથમાં લઈ તેને પોતાના ચિહ્ન તરીકે સ્વીકાર્યું. બંનેના પક્ષકારોએ પણ એ જ ચિહ્નો રાખ્યાં, તેથી યૉર્ક ને લૅંકેસ્ટર વચ્ચેનો વિગ્રહ "Wars of the Roses" કહેવાય છે.

ગુલાબના વિગ્રહો (The Wars of the Roses)

ઇ. સ. ૧૪૫૫-૮૫.—પહેલી લડાઈ ઇ. સ. ૧૪૫૫ના મે માસમાં સેઇન્ટ આલ્બન્સ (St. Albans) પાસે થઈ; તેમાં સૉમરસેટ માર્યો ગયો ને રાજા કેદ પકડાયો, તેથી યૉર્કના પક્ષના હાથમાં રાજ્યતંત્ર આવ્યું. પણ રાણી માર્ગારેટ તેમની વિરુદ્ધ હતી, તેથી બંને પક્ષ વચ્ચે ઇ. સ. ૧૪૫૯માં લડફૉર્ડ (Ludford) પાસે લડાઈ થઈ. તેમાં રાણી જિતી તેથી બધા યૉર્કિસ્ટો ભાગી ગયા: યૉર્ક આયર્લંડમાં ને વૉરિક (Warrick) કેલેમાં. પણ રાણીનો કારભાર ઘણો કડક હતો તેથી દક્ષિણ ઇંગ્લંડના લોકો તેની સામે ઊઠ્યા. વૉરિકે રાણીના પક્ષને નૉર્ધેમ્પ્ટન પાસે ઇ. સ. ૧૪૬૦માં હરાવ્યો ને રાજાને કેદ કર્યો. યૉર્ક સત્તા પર આવ્યો; પણ વેકફિલ્ડ (Wakefield) પાસે લડતાં તે માર્યો ગયો. સેઇન્ટ આલ્બન્સની લડાઇમાં પણ રાણીને ફતેહ મળી. દરમ્યાન રિચર્ડ–મર્હુમ ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક–ના પુત્ર એડવર્ડે લંડનનો બચાવ કર્યો, શત્રુને ઉત્તર તરફ હડાવી મૂક્યા, ને પોતે ઇંગ્લંડનો રાજા થયો, ઇ. સ. ૧૪૬૧. તેને અર્લ ઑવ્ વૉરિકની મદદ હતી.

આવી રીતે ઇંગ્લંડમાં આ વખતે બે રાજા હતા, છઠ્ઠો હેન્રિ ને ચોથો એડવર્ડ.

ચોથો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૪૬૧-૮૩. હારજિત.—તરત એડવર્ડે ઉત્તર તરફ કૂચ કરી ને શત્રુઓને ટાઉટન (Towton) પાસે સખ્ત હાર આપી. હેન્રિ ને માર્ગારેટ સ્કૉટ્લંડ નાસી ગયાં. સ્કૉટ્લંડમાં મદદ ન મળતાં રાણી ફ્રાંસ ચાલી ગઈ. એડવર્ડે રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો, ને ફ્રાંસ, સ્કૉટ્લંડ, તથા ડેન્માર્ક સાથે કરારો કરી દેશમાં પોતાની સ્થિતિ સલામત કરી. એડવર્ડ વૉરિકની મદદથી ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તેથી રાજ્યનો ખરો ધણી વૉરિક હતો. તેણે આ સત્તા પોતાના હાથમાં કાયમ રહે તે માટે પોતાની સગી રાજાને પરણાવવા વિચાર કર્યો, પણ રાજાને વૉરિકનો ઘણો ડર હતો તેથી તે બારોબાર ઇલિઝાબેથ વૂડ્વિલ (Woodwill) નામની એક સામાન્ય વિધવાને પરણ્યો. વૉરિક ઘણો રોષે ભરાયો, કારણકે નવી રાણીનો આગલો પતિ ને તેનો બાપ લૅંકેસ્ટર પક્ષના હતા. રાજારાણીએ

પોતાનો નવો પક્ષ બનાવવા માંડયો. એડવર્ડને તો આખા ઇંગ્લંડના રાજા થવું હતું, એક પક્ષના સરદાર નહીં; તેથી વૉરિક સામા પક્ષમાં ભળ્યો. એક-વાર તો તેણે રાજાને કબજે પણ કર્યો; પણ પછી તે ફ્રાંસ ભાગી ગયો ને ત્યાંથી માર્ગારેટની સાથે મળી ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢી આવ્યો. એડવર્ડ બેલ્જીઅમ ભાગી ગયો. હેન્‌રિ ફરી રાજા થયો પણ તે થોડા વખત માટે જ. ઇ. સ. ૧૪૭૦. એડવર્ડને પરદેશથી મદદ મળી તેથી તે ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢી આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૭૧માં ઇસ્ટરના તહેવારોમાં બાર્નેટ (Barnet) આગળ લડાઈ થઈ. વૉરિક માર્યો ગયો; એડવર્ડની ફતેહ થઈ. પછી રાણી માર્ગારેટ એડવર્ડ ઉપર ચઢી આવી. ટ્યુક્સબરિ (Tewkesbury) પાસે લડાઈ થઈ. રાણી પોતે કેદ થઈ; તેનો નાનો પુત્ર એડવર્ડ માર્યો ગયો; યૉર્ક પક્ષની પૂરેપૂરી ફતેહ થઈ. રાજા છઠ્ઠા હેન્‌રિનું પણ ખૂન કરવામાં આવ્યું.

એડવર્ડ હવે ઇંગ્લંડનો ખરો રાજા થયો, પણ તેનો ભાઈ ડયુક ઑવ્ ક્લૅરન્સ (Duke of Clarence) તેની સામે ખટપટ કરતો હતો તેથી તેનો તેણે શિરચ્છેદ કરાવ્યો. આ રાજાએ અમીરો ઉપર સખ્ત કબજો રાખ્યો, વેપારીઓને ને કારીગરોને અદલ ઇન્સાફ આપ્યો, મધ્યમ વર્ગના પણ બાહોશ મુત્સદ્દીઓને નોકરીએ ચઢાવ્યા, ખૂબ નાણું એકઠું કર્યું, દેવું ચૂકવી દીધું, પરદેશી રાજાઓ સાથે મૈત્રી કરી, ફ્રાંસના રાજા પાસેથી દંડ લઈ તેના ઉપર સવારી કરવાનું બંધ રાખ્યું. ને સ્કૉટ્લંડ ઉપર પોતાનું સર્વોપરિપણું સ્થાપવા મહેનત કરી. તે ઇ. સ. ૧૪૮૩ના એપ્રિલ માસમાં મરી ગયો.

પાંચમો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૪૮૩.—ચોથો એડવર્ડ બે પુત્રો મૂકી મરી ગયો: (૧) એડવર્ડ, જેની ઉંમર બાર વર્ષની હતી, અને (૨) રિચર્ડ. તેમાં મોટો પુત્ર એડવર્ડ રાજા થયો, પણ તે સગીર હોવાથી કાકો ગ્લૂસ્ટર મુખ્ય સત્તા ઉપર આવ્યો. રાણી ઇલિઝાબેથ ને તેના સગાઓ હવે પદભ્રષ્ટ ... ગ્લૂસ્ટરની દાનત ખરાબ હતી. તેણે હવે એમ જાહેર કર્યું કે રાજા ... રિચર્ડ મર્હુમ એડવર્ડના ખરા પુત્રો નથી. પછી તેણે બંને ... કર્યા ને પાર્લમેંટ પાસે પોતાનો હક કબૂલ કરાવ્યો. એડવર્ડ

ને રિચર્ડ, બંનેને કેદમાં મારી નાખવામાં આવ્યા. ગ્લુસ્ટર રિચર્ડ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ આવ્યો, જૂન, ઇ. સ. ૧૪૮૩.

ત્રીજો રિચર્ડ, ઇ. સ. ૧૪૮૩–૮૫.—ત્રીજા રિચર્ડનો અમલ ઝાઝો વખત ટક્યો નહીં. પાંચમા હેન્‌રિની વિધવા કૅથેરાઇન વેઇલ્સના એક ઓવન ટ્યુડર સાથે પરણી હતી, તેમને એડમન્ડ, અર્લ ઑવ્‌ રિચમન્ડ (Richmond) નામનો પુત્ર થયો. આ એડમન્ડ, અર્લ ઑવ્‌ સૉમરસેટ (લૅંકેસ્ટર પક્ષ)ની પુત્રી માર્ગારેટને પરણ્યો હતો. તેમનો પુત્ર હેન્‌રિ, અર્લ ઑવ્‌ રિચમન્ડ, લૅંકેસ્ટર વંશનો વારસ થયો. તે બ્રિટનિ (ફ્રાંસ)માં રહેતો હતો. રિચર્ડના જુલમનો લાભ લઈ તેણે ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરી. લૅંકેસ્ટર ને યૉર્ક પક્ષના લોકો તેની સાથે મળી ગયા. રિચર્ડ ને તેની વચ્ચે બૉસવર્થ (Bosworth) આગળ લડાઈ થઈ. રિચર્ડના કેટલાએક અમીરો શત્રુની છાવણી તરફ ચાલ્યા ગયા. રિચર્ડ બહાદુરીથી લડ્યો, પણ તે માર્યો ગયો, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૪૮૫. રણક્ષેત્ર ઉપર જ હેન્‌રિના માથા ઉપર મુકુટ મૂકવામાં આવ્યો ને સાતમા હેન્‌રિ તરીકે તે ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. એ રાજાએ યૉર્ક પક્ષના રાજા ચોથા એડવર્ડની પુત્રી ઇલિઝાબેથ સાથે લગ્ન કર્યું, એટલે લૅંકેસ્ટર ને યૉર્ક પક્ષની હરીફાઈ પણ શાંત થઈ ને ત્રીસ વર્ષનો વિગ્રહ પણ તે જ સાથે બંધ થયો.

લડાઈની અસરો.—છેલ્લી ત્રીસ વર્ષની લડાઈ માત્ર અમીરોની લડાઈ જ હતી; તેમાં પ્રજાને કાંઈ લેવાદેવા નહોતું. અમીરો સ્વાર્થ માટે જ લડ્યા હતા; તેમના સિપાઈઓ પણ સ્વાર્થી ને જુલમી હતા. લડાઈમાં બંને પક્ષે પરસ્પર ઘણી નિર્દયતા બતાવી. ફ્રાંસ સાથેની લડાઈથી આ અમીરો ઘણા ફાટી ગયા હતા. તેનો બદલો તેમને ત્રીસ વર્ષના સંગ્રામમાં મળ્યો. તેઓ બધા લગભગ કપાઈ મુઆ, તેમની દોલતનો નાશ થયો. એ લડાઈ દરમ્યાન રાજ્યતંત્ર તો માત્ર નામનું જ ચાલતું. ઇન્સાફ કોઇને મળતો નહીં. વેપાર-રોજગાર બંધ હતા. પાદરીઓ અધર્મી થઈ ગયા. લોકો અજ્ઞાન રહ્યા. યુરોપમાં જે મોટું પરિવર્તન થયું હતું તેની અસર ઇંગ્લંડમાં ઘણી મોડી થઈ.

પંદરમા સૈકાનું ઈંગ્લંડ.—ગદ્યમાં મૅલૉરી (Malory–મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૪૦૦)એ આર્થરનાં પરાક્રમોનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં આપ્યું. આ સૈકામાં ફ્યુડલ સિસ્ટમનો ધીમો, પણ ચોક્કસ નાશ થતો ગયો. બૅરને Manors–ના કિલ્લાઓ હવે ઉજ્જડ થઈ ગયા. મજૂરો ને ખેડૂતો સ્વતંત્ર થયા. તેમણે ગરીબ અમીરોની જમીનો વેચાતી લઈ લીધી. તેઓએ પોતાના ખેતરોની આસપાસ વાડો બાંધી, અને ઘેટાંબકરાં વગેરે ઉછેરી તેમાંથી પૈસા કમાવા માંડયા. ઊનનું કાપડ ઈંગ્લંડમાં તૈયાર થવા લાગ્યું. આ સૈકામાં ઈંગ્લંડમાં બંદરો ને શહેરો વધ્યાં. શહેરોનો વહીવટ સ્થાનિક મંડળો પોતાની જવાબદારી ઉપર કરતાં. જુદા જુદા ધંધાઓ માટે જુદાં જુદાં ખાસ મહાજનો (Guilds.) સ્થપાયાં. આ મહાજનો રાજાને નાણાંની મદદ આપતાં ને જુલમ સામે પણ થતાં. ચર્ચની ઇજ્જત ઓછી થઈ. ચૌદમા સૈકાના ભવ્ય નાચ ને સંગીતના જલસાઓ આ સૈકામાં વધી ગયા હતા અને દેશાવરના મુસાફરો અંગ્રેજોનો મોજીલો અને ઉડાઉ સ્વભાવ જોઈ ચકિત થઈ જતા. રજપૂતાઈ (Chivalry)નો જમાનો ખલાસ થતો હતો; છતાં હજુ લોકો દ્વંદ્વયુદ્ધના, ને પાડા, મેંઢાં, કૂકડાં, વગેરેની સાઠમારીના તમાસાએ જોવા ટોળાબંધ બહાર નીકળી પડતા.

આ પ્રમાણે યુરોપમાં ને ઈંગ્લંડમાં જૂનો જમાનો ચાલ્યો ગયો હતો ને નવો જમાનો બેસી ગયો હતો.

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

ખંડ ૨ જો. ટ્યુડર વંશ

ઇ. સ. ૧૪૮૫થી ઇ. સ. ૧૬૦૩

પ્રકરણ ૧લું

ટયુડર સમયનાં કેટલાંક આવશ્યક લક્ષણો

આવશ્યક લક્ષણો.—ઇ. સ. ૧૪૮૫માં સાતમો હેન્રિ ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૬૦૩માં રાણી ઇલિઝાબેથના અમલના અંત સુધીના સમયનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય. (૧) એ વખતે યુરોપની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં મોટું પરિવર્તન ચાલી રહ્યું હતું. ઇતિહાસકારો આ પરિવર્તનને 'Renaissance' એટલે કે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસથી આખા યુરોપમાં ફેલાએલા નવીન ચૈતન્ય—ને નામે ઓળખે છે. વાઙ્મય, કળા, વિજ્ઞાન વગેરે ઉપર એ પ્રવૃત્તિની પ્રચંડ અસર થઈ ને ઇંગ્લંડ પણ તેથી રંગાયું. (૨) રોમના પોપ સામે ઘણો વખત થયાં જે તકરારો યુરોપમાં ચાલતી હતી તેમણે આ સમયમાં ચોક્કસ ને ગંભીર સ્વરૂપ લીધું અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આ કાળમાં બે મોટા પંથો પડ્યાઃ પ્રૉટેસ્ટન્ટ અને રોમન કૅથૉલિક. પરિણામે, ધર્મને નામે મોટા ખુનખાર સંગ્રામો થયા. (૩) આ કાળમાં યુરોપની પ્રજાઓએ અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયામાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનું ને વેપારી મંડળો મોકલવાનું શરુ કર્યું. (૪) આ સમયમાં ઇંગ્લંડમાં ટયુડર રાજાઓએ રાજાની સત્તાને ઘણી જ પ્રબળ બનાવી દીધી. ટયુડરવંશી રાજ્યકર્તાઓ પ્રજાને ને પાર્લમેંટને પ્રસન્ન રાખતા. તેમની સત્તા લોકોના હિતને અનુકૂળ હતી. એ કારણોથી રાજા ને પ્રજા વચ્ચે આ કાળમાં અંતર પડયું નહીં.* (૫) અગાઉની લડાઈઓથી અંગ્રેજ અમીરાતની સત્તા નબળી તો થઈ જ ગઈ હતી. સાતમા હેન્રિએ બાકી રહેલા અમીરઉમરાવોને ઘણા હેરાન કર્યા; આઠમા હેન્રિએ ચર્ચની મિલકતની જુદી વ્યવસ્થા કરી, તેથી અંગ્રેજી સમાજ પણ જુદી વ્યવસ્થા ઉપર આવી ગયો. (૬) વકીલોનું મંડળ જોર ઉપર આવ્યું. (૭) વેપારીઓની વગ વધી. (૮) ઇંગ્લંડના પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં પણ આ સમયમાં ફેરફારો થયા. ફ્રાંસ અને સ્પેઈન મોટાં રાજ્યોની કોટિમાં આવ્યાં. હૉલંડ

---

* 'Tudor despotism saved the essence of Parliamentary Government...The system of the first Tudor despot contained in it the essence of Parliamentary Government.' Temperley.

સ્વતંત્ર થયું. હોલિ રોમન ઍંપાયર (Holy Roman Empire)નો અસ્ત થવા લાગ્યો. યુરોપમાં કોઈપણ એક રાજ્ય જોરદાર ન થાય એ સિદ્ધાંત (Balance of Power) હવે અસ્તિત્વમાં આવ્યો. (૮) યુદ્ધકળા, છાપવાની કળા, ખગોળ, ભૂગોળ વગેરે વિષયોમાં આ કાળમાં સારી પ્રગતિ થઈ.

પ્રકરણ ૨જું

સાતમો હેન્રિ અથવા ટ્યુડર વંશની સ્થાપના, ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૦૯.

ગાદી ઉપરનો હક.—ઇ. સ. ૧૪૮૫ના ઑગસ્ટની બાવીસમી તારીખે હેન્રિએ રિચર્ડને બૉસવર્થના ક્ષેત્ર ઉપર હરાવી માર્યો ને ત્યાં જ તે રાજા થયો. ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપરનો તેનો હક ચોખ્ખો હતો. પાર્લમેંટે તે હકને હવે કાયદેસર સંમતિ આપી, ને રાજા યૉર્ક પક્ષની ઇલિઝાબેથની સાથે પરણ્યો એટલે બંને પક્ષનાં મનનું સમાધાન થયું. હેન્રિના હકનું સવિસ્તર સ્પષ્ટીકરણ જોડેના પાના પર આપ્યું છે.

હેન્રિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૨૮ વર્ષની હતી.

ઇંગ્લંડની સ્થિતિ ને હેન્રિની મુશ્કેલીઓ.—હેન્રિ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ઇંગ્લંડમાં અરાજકતા પ્રવર્તી રહી હતી.* અમીરો

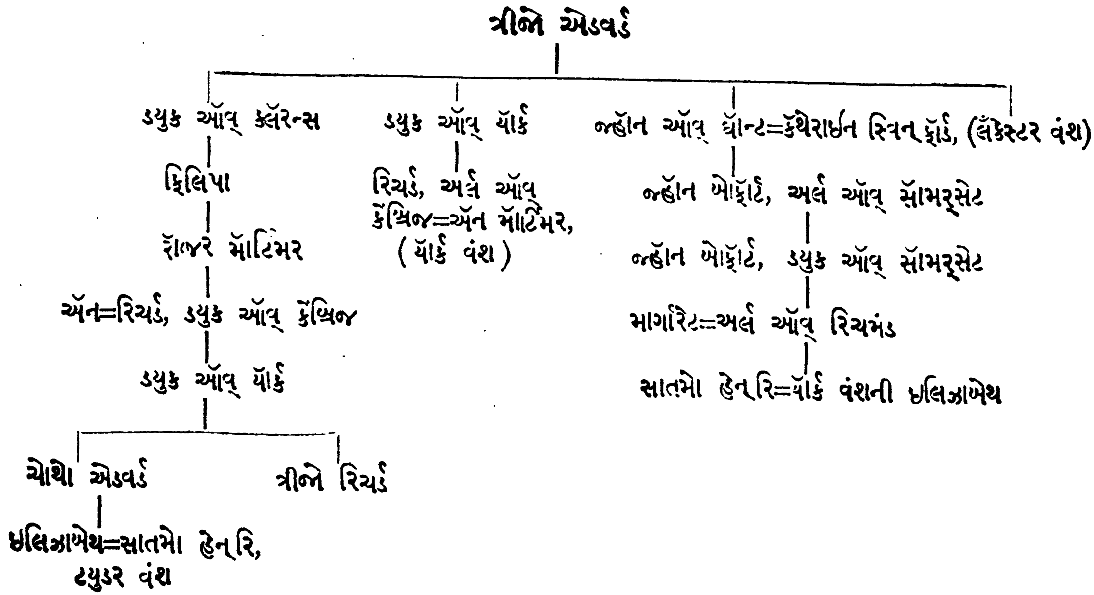
* વેનિસનો એક મુસાફર ઇંગ્લંડની એ વખતની સ્થિતિની આવી નોંધ કરી ગયો છે:—ઇંગ્લંડમાં જેટલા ચોરો ને લૂંટારાઓ છે તેટલા કોઈ બીજા દેશમાં નહીં હોય; બપોર સિવાય લોકો ગામડાંઓમાં જતા જ નથી અને શહેરોમાં રાત્રે તો બહાર જ નીકળાતું નથી; તેમાંય લંડનમાં તો જરા પણ નહીં.

Political History of England, Vol. V, P. 1.

Henry VII strived in the first place at securing his throne and restoring quiet and order in his kingdom by developing trade and commerce. For this purpose he strove to turn his foreign neighbours into allies without adventuring into any military enterprizes. He did not aspire to make England great but he tried to make her secure and prosperous."–

Pp. 20–21, In *Cardinal Wolsey* by Mandel Creighton.

(Twelve English Statesmen Series.)

ત્રીજો એડવર્ડ
ડ્યુક ઑવ્ ક્લૅરન્સ
ફિલિપા
રૉજર મૉર્ટિમર
ઍન=રિચર્ડ, ડ્યુક ઑવ્ કૅમ્બ્રિજ
ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક
ચોથો એડવર્ડ
ઇલિઝાબેથ=સાતમો હેનરિ,
ટ્યુડર વંશ
ત્રીજો રિચર્ડ
ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક
રિચર્ડ, અર્લ ઑવ
કૅમ્બ્રિજ=ઍન મૉર્ટિમર,
(યૉર્ક વંશ)
જ્હૉન ઑવ્ ગૉન્ટ=કૅથેરાઇન સ્વિનફર્ડ, (લૅંકેસ્ટર વંશ)
જ્હૉન બોફૉર્ટ, અર્લ ઑવ્ સૉમરસેટ
જ્હૉન બોફૉર્ટ, ડ્યુક ઑવ્ સૉમરસેટ
માર્ગારેટ=અર્લ ઑવ્ રિચમંડ
સાતમો હેનરિ=યૉર્ક વંશની ઇલિઝાબેથ

હજુ જોરાવર હતા. રાજાની સત્તા જરા પણ નહોતી. લોકોને ખુનામરકી ગમી ગઇ હતી. રાજા તરફની વફાદારીનો નાશ થયો હતો, કારણકે રાજાઓની વારંવાર ફેરબદલી થતી હતી. પાર્લમેંટ દેશના ખરા હિત તરફ કશું લક્ષ આપતી નહોતી, કારણકે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં અમીરોનાં માણસોનું જોર હતું ને અમીરો પરસ્પર લડવામાં જ પોતાની મોટાઈ સમજતા. હલકા વર્ગના લોકોએ અમીરોની લડાઈઓમાં ભાગ લીધો નહોતો, છતાં તેમનામાં પણ એકસરખી અધોગતિ જોવામાં આવતી હતી. ન્યાયનું તો નામ જ નહોતું. આખો દેશ ગરીબ થઈ ગયો હતો. યુરોપમાં ઈંગ્લંડનું કશું વજન પડતું નહોતું. આયર્લંડમાં યૉર્ક વંશના પક્ષનું હજુ ઘણું જોર હતું. બર્ગંડિની ડચેસ માર્ગારેટ ચોથા એડવર્ડની બેન થતી હતી. તે ઘણી ખટપટી ને ભયંકર સ્ત્રી હતી ને યૉર્ક વંશના પક્ષકારોને તેના દરબારમાં ચોક્કસ મદદ મળે એવું હતું. દેશમાં ચોતરફ દગાબાજી, બંડો, અંધાધુંધી ચાલી રહ્યાં હતાં. વળી હેન્રિનો ગાદી ઉપરનો હક ચોખ્ખો નહોતો. આ કારણોથી હેન્રિને ગાદીએ આવ્યા પછી નીચે પ્રમાણે મુખ્ય કામો કરવાનાં હતાંઃ—(૧) દેશમાં વ્યવસ્થા કરવી અને આબાદી વધારવી, (૨) રાજાની સત્તાનો પુનરુદ્ધાર કરવો, (૩) પ્રજાના જુદા જુદા ભાગોને સજીવન કરવા ને તેમને રાષ્ટ્રધર્મમાં યોજવા, (૪) પરદેશી દરબારોમાં ઈંગ્લંડનું વજન વધારવું, ને (૫) પોતાના જ વંશનો હક ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપર સ્થાપિત કરવો.

ગાદીના શત્રુઓનો નાશ.—નવા રાજાના અનેક શત્રુઓ હોય છે; હેન્રિને પણ એમ જ હતું. બર્ગંડિની રાણી અને ચોથા એડવર્ડની બેન માર્ગારેટ, આયર્લંડમાં અર્લ ઑવ્ કિલ્ડેર (Kildare) વગેરેએ લૅમ્બર્ટ સિમ્નેલ (Lambert Simnel) નામના એક છોકરાને અર્લ ઑવ્ વૉરિક (Earl of Warrick) તરીકે ઊભો કર્યો. લૅંકેશાયરમાં તે લોકોએ તોફાન ઊઠાવ્યું, પણ સ્ટોક (Stoke) પાસે હેન્રિએ તેમને હરાવ્યા અને ખરા બંડખોરોને શિક્ષા કરી, બીજાઓને માફી આપી, ઇ. સ. ૧૪૮૭. સિમ્નેલ રસોડામાં નોકર રહ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૧માં આયર્લંડમાં પર્કિન વૉરબેક (Perkin Warbeck) નામના એક ખલાસીના છોકરાએ ડ્યુક ઑવ્ યૉર્કનું ખોટું નામ ધારણ કરી બંડ કર્યું. સ્કૉટ્લંડના રાજા ચોથા જેઈમ્સ અને યુરોપના બીજા રાજાઓની

એ માણુસ તરફ સહાનુભૂતિ હતી. પર્કિનને ફ્રાંસ અને નેધર્લૅન્ડ્ઝમાં આશરો મળ્યો. ત્યાંથી તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૫માં ઇંગ્લંડ ઉપર હુમલો કર્યો પણ ડીલ (Deal) પાસે હારી જતાં તે આયર્લૅંડ નાસી ગયો. ત્યાં પણ તેનો પક્ષ નિષ્ફળ નીવડયો એટલે પર્કિન સ્કૉટ્લંડ ભાગ્યો. ત્યાંના રાજા ચોથા જેઈમ્સે તેનો પક્ષ લઈ ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નહીં. ઇ. સ. ૧૪૯૭માં રાજાના સલાહકારો મૉર્ટન અને બ્રેના વહીવટથી કંટાળી કૉર્નવૉલના લોકોએ બંડ કર્યું હતું તેનો લાભ લઈ પર્કિન ફરી ઇંગ્લંડ આવ્યો, પણ હેન્‌રિએ બંડખોરોને હરાવ્યા; પર્કિન શરણુ થયો. હેન્‌રિએ તેને લંડન ટાવરમાં કેદ કર્યો; પણ ત્યાં ખટપટ કરતાં તે પકડાઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૪૯૯માં તેને ફાંસી દેવામાં આવી. ચોથા એડ્વર્ડનો ભત્રીજો વૉરિક પણ ફાંસીએ ચઢયો. ડયુક ઑવ્ સફોક (Suffolk)નું બંડ પણ શમાવી દેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૪૯૯-૧૫૦૫. ત્યારથી હેન્‌રિ ગાદીની બાબતમાં સ્વસ્થ થયો.

ઍંપસન ને ડડ્‌લિ (Empson and Dudley).—ઇ. સ. ૧૪૯૫માં હેન્‌રિએ એવો કાયદો કર્યો કે જે લોકો પંચની બેદરકારીથી શિક્ષા પામતાં છટકી ગયા હોય તેમને ન્યાયાધીશો પોતે પોતાની અદાલતોમાં બોલાવી શિક્ષા કરી શકે. આ કાયદાને અનુસરીને રાજાના માનીતા બે ન્યાયાધીશો—ઍંપસન ને ડડ્‌લિ—એ લોકોને સતાવ્યા ને તેમની પાસેથી ઘણો પૈસો પડાવ્યો. આ પદ્ધતિથી હરામખોર ને બંડખોર લોકો શાંત પડ્યા.

આયર્લૅંડ.—જ્યારે પર્કિને બંડ ઊઠાવ્યું ત્યારે હેન્‌રિએ આયર્લૅંડમાં સર એડ્વર્ડ પૉયનિંગ્સ (Sir Edward Poynings)ને નાયબ કે ડેપ્યુટિ તરીકે મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૪માં એવો કાયદો પસાર કરાવ્યો કે રાજાના કહેવાથી જ આઇરિશ પાર્લમેંટ મળી શકે. બીજા કાયદાથી ઇંગ્લંડના કાયદાઓ આયર્લૅંડને પણ લાગુ પડી શકે એમ નક્કી થયું. આ વખતથી ત્યાંની પાર્લમેંટને ઇંગ્લંડના સરકારના કહેવા મુજબ તમામ કાયદાઓને સંમતિ આપવી પડી. ઘણાં વર્ષો સુધી આયર્લૅંડનું કામકાજ આ કાયદાઓ પ્રમાણે ચાલ્યું ને આયર્લૅંડનું રાજ્યતંત્ર ઇંગ્લંડને તાબેદાર થઈ ગયું.

પાર્લમેંટ.—પહેલાં તો હેન્‌રિએ પાર્લમેંટની સત્તાને જરા પણ અવગણી નહીં. તે સંસ્થાને તે ઘણી વાર ભેગી કરતો અને લડાઈને બહાને સભ્યો પાસેથી

નાણુાંની સંમતિ મેળવતો. પણ રાજા મોટા પાયા ઉપર લડાઈ઼ઓ કરતો જ નહીં તેથી નાણાંના વિષયમાં પાર્લમેંટથી તે સ્વતંત્ર રહી શકતો. તે લોકો પાસેથી ને પૈસાદાર મંડળો પાસેથી બક્ષિસો (Benevolences) અને પરાણે નાણાંની રકમો (Forced loans) કઢાવતો, પણ પાછળથી તે માટે પણ પાર્લમેંટની ને કાઉંસિલની સંમતિ લેતો. પોતાના અમલના પાછળના ભાગમાં હેન્રિ પાર્લમેંટની દરકાર રાખતો નહીં, કારણકે તેને નાણાંની જરુર નહોતી. હેન્રિએ પાર્લમેંટને આપ–મુખત્યારી કદિ લેવા દીધી નહીં, એટલે અંશે તેણે આપખુદ સત્તા સ્થાપી. પણ સત્તાનો ઉપયોગ તે હંમેશાં કાયદેસર કરતો.

મૉર્ટન અને બ્રે.—રાજાના મુખ્ય સલ્લાહકારોમાં મૉર્ટન, બ્રે (Reginald Bray) અને ફૉક્સ હતા. મૉર્ટન તવંગર અને કરકસરી એમ બધા લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવતો, તેથી તેની પદ્ધતિને લોકો Morton's Fork–મૉર્ટનનો ચીપીઓ એ નામથી ઓળખે છે. ન્યાયની અદાલતોદ્વારા ને ધમકીથી તેણે લોકો પાસેથી ઘણો પૈસો કઢાવ્યો.

બીજાં રાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર.—હેન્રિના વખતમાં ફ્રાંસના વાયવ્ય કોણનો બ્રિટનિ (Brittany)નો પ્રાંત ફ્રાંસના રાજાથી સ્વતંત્ર હતો. ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ વિરુદ્ધ હતું ને ઇંગ્લંડના રાજાઓ ફ્રાંસની ગાદી ઉપર હક ધરાવતા હતા, તેથી હેન્રિએ બ્રિટનિને મદદ આપી. સ્પેઇનમાં કૅસ્ટાઇલ (Castile)ની રાણી ઇસાબેલા ને ઍરૅગૉન (Arragon)નો રાજા ફર્ડિનન્ડ (Ferdinand) પરસ્પર લગ્ન કરી તે દેશને એકત્રિત કરતાં હતાં તેમાં ફ્રાંસ આડે આવતું હતું. તેથી હેન્રિએ સ્પેઇનની રાજકુંવરી કૅથેરાઇન પોતાના મોટા પુત્ર આર્થરને મળે તે હેતુથી રાજારાણી સાથે સંધિ કરવા યત્નો કર્યા. રોમન એમ્પરર બ્રિટનિનો પક્ષકાર હતો તેથી હેન્રિએ તેની સાથે મિત્રતા કરી. પણ યુરોપની ખટપટમાં રાજા ઝાઝું ફાવ્યો નહીં, કારણકે પક્ષકારો એક થઈ લડવા નારાજ હતા; એકલો હેન્રિ શું કરી શકે? તેથી ઇ. સ. ૧૪૯૨ની આખરમાં ફ્રેંચો સાથે સુલેહ કરવામાં આવી. યુરોપના રાજ્યકર્તાઓએ ઇંગ્લંડના નવા વંશને કબૂલ રાખ્યો. હેન્રિએ સ્કૉટ્લંડ સાથે પણ સુલેહ કરી ને પોતાની પુત્રી માર્ગારેટને રાજા જેઇમ્સ સાથે પરણાવી,

ઇ. સ. ૧૫૦૩. આ લગ્નના પરિણામે સ્કૉટ્લંડનો સ્ટુઅર્ટ વંશ ઇગ્લંડમાં રાજ્યકર્તા થઈ શકયો. પ્રિન્સ ઑવ્ વેઇલ્સ ઇ. સ. ૧૫૦૨માં મરી ગયો તેથી તેનો નાનો ભાઈ હેન્‌રિ સ્પેઇનની કુંવરી કૅથેરાઇનને પરણ્યો. રાજાનો પોતાનો વિચાર યુરોપમાં એકાદ રાજકુંવરી સાથે બીજું લગ્ન કરવાનો હતો પણ તે વિચાર ફળીભૂત થઈ શકયો નહીં. ડેન્માર્ક અને ફ્લાંડર્સ સાથે પણ હેન્‌રિએ વેપારના વિકાસ માટે સંધિઓ કરી.

અમીરાત.—હેન્‌રિને તાજની સત્તા વધારવી હતી, તેથી તેણે અમીરોની સત્તાને તોડી પાડી. પૈસાદાર અમીરો પાસેથી તેણે જોરજુલમથી પૈસા વસૂલ કર્યા ને તેમની પાસે ખીજમતદારો ઝાઝી સંખ્યામાં રહેવા દીધા નહીં. ઉમરાવોને રાજ્યના કારભારમાં રાખવાની પ્રથાને તેણે ફેરવી નાખી. હવેથી કારભારમાં મધ્યમ વર્ગના માણસો ને બિશપો રાજાને મદદ કરવા લાગ્યા. અમીરોનાં લશ્કરોને હવે વીખેરી નાખવામાં આવ્યાં. મિલિશિયા (Militia)-સ્થાનિક લશ્કરની યોજના દાખલ થઈ તેથી પણ અમીરોનું લશ્કરી બળ નબળું થઈ ગયું. હેન્‌રિએ ઇ. સ. ૧૪૯૭માં સ્ટાર ચેંબર (Star Chamber)ની અદાલતને પાર્લમેંટ પાસે કાયદેસર કરાવી. અમીરોના ખીજમતદારો અમીરોએ આપેલો એકસરખો પોશાક (Livery) પહેરતા ને હથિયારબંધ રહેતા; વળી તેઓ પોતાના ધણીના બચાવ માટે લડવા તૈયાર રહેતા. સ્ટાર ચેંબરે આ "Maintenance and Livery"ના હકોને દાબી દીધા. એ અદાલત પહેલાં તો લોકોને લાભદાયી નીવડી, કારણકે હેન્‌રિ તેનો ઉપયોગ ઘણી જ સાવચેતીથી કરતો. અમીરો નબળા થયા એટલે પાર્લમેંટમાં તેમની વગ પણ ઓછી થઈ ગઈ. અમીરોમાં કોઈ આગેવાની લઈ શકે એવો શખ્સ નહોતો. થોડાએક જૂના અમીરો રહ્યા હતા તે બધા હેન્‌રિની તાબેદારી કરવા લાગ્યા. રાજા જેમ જેમ પૈસાદાર થતો ગયો, તેમ તેમ અમીરો ગરીબ થતા ગયા. હેન્‌રિના વખતથી દારુગોળાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. અમીરો આ સાધનનો ઝાઝો ઉપયોગ કરી શકે એમ નહોતું, તેથી લડાઈમાં તેઓ રાજા સામે જરા પણ ટકી શકે એમ હવે ન રહ્યું. ઉપરાંત, રાજાએ મધ્યમ વર્ગના માણસોને નવી અમીરાતો આપી. આવી રીતે જૂના અમીરોની સત્તા હવે તૂટી પડી.

હેન્‌રિનો કારભાર.—હેન્‌રિ ઇ. સ. ૧૫૦૯ના એપ્રિલમાં મરી ગયો. હેન્‌રિ યુવાન્ વયે ગાદીએ આવ્યો હતો, તોપણ તેણે રાજ્યને કારભાર ઘણા ડહાપણથી ચલાવ્યો. તે સાવચેતીથી કામ લેતો અને પોતાના સલાહકારોને બરોબર કસોટીએ ચઢાવીને પસંદ કરતો. તેનામાં ઉચ્છૃંખળપણું જરા પણ નહોતું. તે સારો મુત્સદ્દી હતો. ન્યાય આપવામાં તે પાછી પાની કરતો નહીં. તે પોતાનું વચન હંમેશાં પાળતો. વફાદાર નોકરોને હેન્‌રિ ઉત્તેજન આપતો. તેની ચાલચલકત પણ બીજા રાજાઓને મુકાબલે સારી હતી. હેન્‌રિના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધવા જેવો કોઇ મોટો બનાવ બન્યો નહીં તે વાત ખરી છે; પણ હેન્‌રિએ નવા વંશની અચળ સ્થાપના કરી ને અંગ્રેજોને અંધાધુંધીમાંથી બચાવ્યા. હેન્‌રિ લોભી હતો ને પૈસા કઢાવવામાં તે નીચતા પણ બતાવતો. શત્રુઓ તરફ તે દયા બતાવતો પણ તે માત્ર પોતાના સ્વાર્થની ખાતર–ઉદાર હૃદયથી નહીં. મૉર્ટન, આર્થર ને રાણી ઇલિઝાબેથના મરણ પછી, એટલે ઇ. સ. ૧૫૦૩ પછી હેન્‌રિનો કારભાર બગડવા લાગ્યો તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરુર છે. લૅંકેસ્ટર વંશના રાજાઓ પાર્લમેંટની સંમતિથી રાજ્ય કરવાના પ્રયાસમાં નિષ્ફળ ગયા હતા, કારણકે જમાનાને તે પ્રથા અનુકૂળ નહોતી. યૉર્ક વંશના રાજાઓએ આપખુદ સત્તા વાપરી હતી. આ પ્રથા પણ પ્રતિકૂળ હતી. હેન્‌રિએ મધ્યમ માર્ગ લીધો. તે હંમેશાં પાર્લમેંટને માન આપતો, પણ તેણે તે સંસ્થાની તાબેદારી કદિ ભોગવી નહોતી. તે કાયદાને માન આપતો ને બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખતો. તેણે જૂના વખતમાં બક્ષિસમાં અપાએલી ઘણી જમીનો ખાલસા કરી રાજ્યની નાણાંની સ્થિતિ સુધારી દીધી.

હેન્‌રિએ નવા વહાણ બાંધનારાઓને જકાતની માફી આપી, વહાણના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું, ને જર્મનીમાં, ફ્લાન્ડર્સમાં ને ઇટાલિમાં ઇંગ્લંડના વેપારને પુષ્ટિ અપાવવા મહેનત કરી. વેનિસના સાહસિક ખલાસી સેબેસ્ટિયન કૅબટે (Sebastian Cabot) ન્યુ ફાઉન્ડ લૅન્ડ ને લાબ્રાડોર શોધ્યાં તેમાં હેન્‌રિએ તેને સગવડ કરી આપી હતી. તેણે પૉર્ટસ્મથ–Portsmouth મુકામે ગોદી બાંધી ને અંગ્રેજ નૌકાબળ વધાર્યું. વેસ્ટમિન્સ્ટર મુકામે તેણે

ચૅપલ (Chapel) બાંધી સ્થાપત્યને પણ ઉત્તેજન આપ્યું ને ઇટાલિના પંડિતોને સન્માન આપી તેમના સંસ્કારો ઇંગ્લંડમાં દાખલ કર્યા.*

આ સિવાય હેન્રિએ બીજા સુધારાઓ પણ કર્યા. પરિણામે રાજાનું બળ વધ્યું પણ પાર્લમેંટનું કામકાજ પણ વધ્યું. સ્થાનિક ને નકામા કામકાજને બદલે પાર્લમેંટ હવે રાષ્ટ્રીય કામકાજ કરતી થઈ. હવે પછી પાર્લમેંટે ચર્ચ, ધર્મ, રાજ્યસત્તા, નાણાંવિષય, વગેરે મોટી મોટી બાબતોમાં ઘણા અગત્યના ફેરફારો કર્યા, તે માટે હેન્રિની વ્યવસ્થા જ જવાબદાર છે. રાજા સમાજનો આગેવાન થયો. કળા, સ્થાપત્ય, વાઙ્મય, વગેરેને ઉત્તેજન આપી તેણે તે માટે સમાજમાં પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી. હેન્રિની આપખુદ સત્તાનો વિચાર કરતી વખતે એટલું પણ યાદ રાખવાની જરુર છે કે ટ્યુડરવંશી રાજાઓ પાસે લશ્કરી બળ જરા પણ નહોતું.

નવીન આપખુદ સત્તાની સ્થાપના.—આપણે ઉપર જોયું કે ઇંગ્લંડના લૅંકેસ્ટર વંશના રાજાઓના વખતથી, પાર્લમેંટના કારભારથી તેમ યૉર્ક વંશના રાજાઓની આપખુદ સત્તાથી લોકો કંટાળી ગયા. હેન્રિએ મધ્યમ માર્ગ લીધો. તેણે મધ્યમ વર્ગનો પક્ષ કરી રાજાની સત્તા વધારી. આ પ્રથા તેના પોતાના જ વિચારનું પરિણામ હતું. તેણે તે ફ્રાંસ કે બીજા દેશોના વ્યવહારમાંથી ઇંગ્લંડમાં ઉતારી નહોતી. ઇંગ્લંડની રાષ્ટ્રીય ભાવના એ જ આ સત્તાનું મુખ્ય બળ હતું. હેન્રિએ જુલમ કર્યો હતો, પણ તેનો જુલમ ઉપર જણાવેલા રાષ્ટ્રીય એકીકરણથી ઢંકાઈ ગયો. હેન્રિએ પોતાના દરબારનો ભપકો ઘણો વધારી દીધો તેથી રાજા અને પ્રજા વચ્ચે ઘણું અંતર પડી ગયું. Majesty મૅજેસ્ટિ–શબ્દ તેના અમલમાં પહેલો જ ઉપયોગમાં આવ્યો. હેન્રિએ ચાલાકીથી પાર્લમેંટને પોતાના વિચારો ને

---

* તેથી જ હેન્રિની જીવનકથા લખનાર એક બાહોશ લેખક નીચે પ્રમાણે લખી ગયો છે:—In the King the aims of the people found expression; in his policy they took effect; and this intimacy with national sentiment became the mark of the dynasty he founded.

Henry VII by Gladys Temperley.

વલણોવાળી બનાવી દીધી. દેખાવમાં તે કાયદા પ્રમાણે વર્તતો; વસ્તુતઃ દરેક વ્યવહારમાં તે આપખુદ સત્તા સ્થાપતો હતો. તેણે લાંચની પ્રથાનો કે પરસ્પર લડાવવાનો કે ચૂંટણીમાં દખલગીરી કરવાનો ચાલ કદિ પસંદ કર્યો નહોતો. પ્રજાના કલ્યાણ માટે કેટલીએક આપખુદ સત્તા જરુરની છે એમ પાર્લમેંટને સમજાવીને જ તેણે પોતાનું બળ જમાવ્યું. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં રાજાના બનાવેલા અમીરો બેસતા. હાઉસ ઑફ કૉમન્સનો સ્પીકર હેન્રિનો માણસ હતો, ને તે વખતે સ્પીકર અત્યારના મુખ્ય પ્રધાન જેટલો ઉપયોગી ને વગવાળો માણસ ગણાતો નહોતો. હાઉસ ઑફ કૉમન્સના સભ્યોમાં સંપ કે આગેવાનીની શક્તિ કે જ્ઞાન, કશું નહોતું. તેથી પાર્લમેંટે બધી સત્તા રાજાને સોંપી દીધી. રાજા કહે તે પ્રમાણે પાર્લમેંટ કરવા લાગી. છેલ્લા તેર વર્ષના અમલમાં હેન્રિએ પાર્લમેંટ માત્ર એકજ વાર ભરી. આ વખતે રાજા માત્ર Proclamations–ફરમાનો–થી જ અમલ કરતો.

સ્ટાર ચેંબર કોર્ટ.—ઇ. સ. ૧૪૮૭માં હેન્રિએ પાર્લમેન્ટ પાસે એવો કાયદો પસાર કરાવ્યો કે ચૅન્સેલર, ટ્રેઝરર ને લૉર્ડ પ્રિવિ સીલ અથવા તેમાંના ગમે તે બે જણા એક બિશપ કે એક અમીરને અને બીજા બે ન્યાયાધીશોને અદાલત તરીકે સ્થાપી શકે, અને તેવી અદાલત ગમે તે બાતમી ઉપર હરામખોરોને પંચની મદદ સિવાય પણ સજા ફરમાવી શકે. ત્યારપછી આ અદાલતની સત્તામાં વિશેષ ઉમેરો કરવામાં આવ્યો. પહેલાં તો આ અદાલત પ્રજાને લાભકારી થઈ પડી, કારણકે બીજી અદાલતો હરામખોરોને સજા કરી શકતી નહીં. આવી રીતે ન્યાય કરવાની સત્તા રાજાની કાઉંસિલ–અમાત્યમંડળ–ને ઘણા જૂના કાળથી હતી, અને "સ્ટાર ચેંબર"નું નામ ત્રીજા એડવર્ડના વખતથી એ અદાલતને આપવામાં આવ્યું હતું. હેન્રિએ આ જૂના ચાલને તાજો કર્યો. કાઉંસિલ જે જગ્યાએ બેસતી તે ઓરડાની છતમાં તારાઓનું ચિતરામણ હોવાથી અદાલતનું નામ "સ્ટાર ચેંબર" પડયું હતું.

પ્રકરણ ૩જું

આઠમો હેનૃરિ, ઇ. સ. ૧૫૦૯–૪૭.

નવો રાજા.—જ્યારે આઠમો હેન્‌રિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર ઓગણીસ વર્ષની હતી. મર્હુમ સાતમા હેન્‌રિએ તેને ઘણું સારું શિક્ષણ આપ્યું હતું. યુવાન્ રાજા યુરોપના નવા જમાના (Renaissance)ને સારી રીતે પીછાણતો હતો. તે ફ્રેંચ ભાષા ઘણી સારી પેઠે જાણતો, ઇટાલિયન ભાષા સમજી શકતો ને લૅટિન પણ શીખ્યો હતો. સંગીતમાં, તરવાર અને તીર વાપરવામાં, ને ગોળી તાકવામાં તે ઘણો કુશળ હતો. વળી શરીરે તે હૃષ્ટપુષ્ટ ને મોટો કસરતબાજ ને પહેલવાન હતો. ઈંગ્લંડ માટે તેને બહુ અભિમાન હતું. પરદેશીઓને ને ખાસ કરીને ફ્રાંસને તો તે બહુ જ ધિક્કારતો. પંડિતોની સોબત તેને હંમેશાં ગમતી. ધર્મ ઉપર પણ તેને શ્રદ્ધા હતી. પણ આઠમો હેન્‌રિ સ્વાર્થી, વિષયી, સ્વચ્છંદી, હઠીલો ને ડંસીલો હતો. લીધું વેણ તે મૂકતો નહીં. આ બધા ગુણદોષો તેના આખા અમલમાં જુદી જુદી રીતે તરી આવ્યા ને તેમને લીધે ઇંગ્લંડની પરિસ્થિતિમાં પણ ઘણી ઊથલપાથલ થઈ.

આઠમો હેન્‌રિ

કૅથેરાઈન સાથે લગ્ન. ઍંપસન ને ડડ્‌લિને ફાંસી.—ગાદીએ આવ્યા પછી તરત હેન્‌રિએ પોતાના મુએલા ભાઈની પરણેતર ને સ્પેઈનના રાજાની કુંવરી કૅથેરાઈન સાથે લગ્ન કર્યું ને ઍંપસન (Empson) અને ડડ્‌લિ (Dudley)ને રાજદ્રોહના જૂઠા આરોપ ઉપર ફાંસીએ દેવરાવ્યા. છેલ્લાં કૃત્યથી ઇંગ્લંડના લોકો તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા, કારણકે એ બે જણાઓએ

કાયદાને નામે લોકો ઉપર જુલમ ગુજારવામાં કાંઈ મણા રાખી નહોતી. તે સિવાય હેન્રિએ જૂના ધોરણ મુજબ નાણું કઢાવવાની પ્રથા મૂકી દીધી અને જે લોકોને તેના બાપના વખતમાં અન્યાય થયો હતો તેમને બદલો આપ્યો.

ટૉમસ વૂલ્ઝી (Thomas Wolsey). પૂર્વપીઠિકા.— આ નિપુણ મુત્સદ્દીનો જન્મ ઇપ્સવિચ (Ipswich) મુકામે આશરે ઇ. સ. ૧૪૭૧માં થયો હતો. તેનો બાપ ઊનનો એક સાધારણ વેપારી હતો. ટૉમસ નાનપણથી જ ચાલાક હતો. પંદર વર્ષની ઉંમરે તે ઑક્સફર્ડનો બી.એ. થયો. થોડા વખત માટે તેણે તે યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષકની નોકરી કરી. ઇ. સ. ૧૫૦૦માં માર્ક્વિસ ઑફ્ ડૉર્સેટે (Dorset) તેને એક નાની પાદરીની જીવાઈદારી આપી. બીજે વર્ષે કૅન્ટરબરિના ધર્માધ્યક્ષ (Archbishop)ની પાસે તેને ચૅપ્લેઇન (Chaplain)ની જગ્યા મળી. આ વખતે કૅલે (Calais)માં ઇંગ્લંડની હકૂમત હતી. તેના અધિકારી સર રિચર્ડ નૅનફૅને (Nanfan) યુવાન વૂલ્ઝીને પોતાની પાસે નોકરીમાં લીધો ને ત્રણ વર્ષ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૫૦૬માં તે અમલદાર નિવૃત્ત થતાં વૂલ્ઝીને રાજદરબારમાં નોકરી મળી. સાતમા હેન્રિએ વૂલ્ઝીને સ્કૉટ્લંડમાં ને યુરોપમાં સંધિઓ કરવાની કામગીરી ઉપર રોક્યો. આ વખતે તેને ઘણો કીમતી અનુભવ મળ્યો. આઠમો હેન્રિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે વૂલ્ઝીની બાહોશી જોઈ પોતાના મુખ્ય સલાહકાર તરીકે તેની નિમણૂક કરી. એ હોદ્દો વૂલ્ઝીએ ઠેઠ ઇ. સ. ૧૫૨૯ સુધી ભોગવ્યો.

ફ્રાંસ ને સ્કૉટ્લંડની હાર. ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા. વૂલ્ઝીની કામગીરી.—આ વખતે યુરોપમાં ફ્રાંસ, સ્પેઇન ને એમ્પાયર વચ્ચે સત્તા માટે સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હતી ને દરેકનો વિચાર ઇટાલિનાં મિલાન, વેનિસ, ફ્લૉરેંસ, ને નેપલ્સનાં નાનાં રાજ્યોને ગળી જવાનો હતો. મધ્ય ઇટાલિમાં તે વખતે પોપ (Pope)ની સત્તા હતી. વળી આખા યુરોપના વડા ધર્માધ્યક્ષ તરીકે બધા રાજાઓ તેની સત્તાને માન આપવા બંધાયા હતા. ઇટાલિને ગળી જવાની શરુઆત ફ્રાંસના રાજા આઠમા ચાર્લ્સે ઇ. સ. ૧૪૯૫માં કરી હતી. તેના પછી બારમો લુઈ (Louis) ગાદીએ આવ્યો. તેણે વેનિસ ઉપર તરાપ મારી. યુરોપના રાજાઓ આ વખતે તેની સાથે ભળ્યા. પણ

કોઈ એક સત્તા વિશેષ પ્રબળ થાય તે એક પણ પક્ષને ગમે તેમ નહોતું, તેથી. વળી વસ્તુસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. બધા ફ્રાંસ સામે થઈ ગયા. હેન્‌રિ પણ તેમાં ભળ્યો. એ વખતે તેને અનુભવ તો નહોતો; તે માત્ર પોતાના સસરા સ્પેઇનના રાજા ફર્ડિનંડના હાથમાં રમકડા રૂપે નાચતો હતો. ઇ. સ. ૧૫૧૨માં એક નાનું અંગ્રેજ લશ્કર શત્રુ સામે ફ્રાંસ ગયું. પણ સ્પેઇનથી મદદ ન મળતાં તેને પાછું વળવું પડયું. યુવાન્ હેન્‌રિથી આ ફટકો સહન થઈ શકયો નહીં. ઇ. સ. ૧૫૧૩માં તેણે અર્લ હાવર્ડ (Howard)ને એક અંગ્રેજ કાફલો આપી ફ્રાંસ સામે મોકલ્યો. વૂલ્ઝીએ કાફલાને તૈયાર કરવામાં ઘણી મહેનત લીધી. હાવર્ડ લડાઈમાં બહાદુરીથી લડ્યો, પણ માર્યો ગયો; પણ હેન્‌રિ પોતે તે સાહસથી કૅલે જઈ શકયો. તેણે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. આ લડાઈ "Battle of the Spurs" કહેવાય છે, કારણકે ફ્રેંચ ઘોડેસવારો લડાઈમાં સખ્ત હારી જતાં પોતાના ઘોડાઓને રણક્ષેત્રથી ઘણે દૂર દોડાવી ગયા, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૫૧૩. રાજાની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ સ્કૉટ્‌લંડનો રાજા ચોથો જેઇમ્સ ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ રાણી કૅથેરાઇન ને બીજા મુત્સદ્દીઓની મહેનતથી તે ને તેનું મોટું લશ્કર **ફ્લૉડન** (Flodden) પાસે કપાઈ ગયાં. સ્કૉટ્‌લંડની સત્તા હવે અસ્ત થઈ ગઈ. તેનો નવો રાજા માત્ર અઢાર માસની ઉંમરનો હતો; રાજમાતા માર્ગારેટ હેન્‌રિની સગી બેન થતી હતી. આ કારણોથી સ્કૉટ્‌લંડનો સૂર્ય હવે આથમવા લાગ્યો, સપ્ટેંબર, ઇ. સ. ૧૫૧૩. આવી રીતે એકદમ ઇંગ્લંડ યુરોપમાં પ્રતિષ્ઠિત રાજ્ય બન્યું. પણ હેન્‌રિએ હવે જોયું કે યુરોપનાં રાજ્યોની પરસ્પર તકરારોમાં વચ્ચે આવવાથી ઇંગ્લંડને ઝાઝો લાભ મળ્યો નહોતો. વૂલ્ઝીનો પણ એ જ મત હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૫૧૪માં તેણે ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા કરી, ને લૂઈ સાથે રાજાની બેન મેરિને પરણાવવામાં આવી. વૂલ્ઝીની વગ હવે દિનપ્રતિદિન વધવા માંડી. રાજાએ તેને ટૂર્ને (Tournay) ને લિંકન (Lincoln)નો બિશપ, યૉર્કનો આર્ચબિશપ —મુખ્ય બિશપ, કાર્ડિનલ (Cardinal) ને પછી ચૅન્સેલર બનાવ્યો.

વૂલ્ઝીની વધતી જતી સત્તા. યુરોપમાં ઇંગ્લંડની વગ. ઇ. સ. ૧૫૧૫–૩૦.—ફ્રાંસનો રાજા બારમો લૂઈ ઇ. સ. ૧૫૧૫માં મરીગયો.

ફ્રાંસના નવા રાજા ફ્રાંસિસે મિલાન લીધું: યુરોપના રાજાઓ ને પોપ એકદમ ચમક્યા; પોપે ઇંગ્લંડની મદદ માગી. વૂલ્ઝી હવે કાર્ડિનલ ને લિગેટ થયો. તેણે મૅક્સિમિલિયનને ખાનગી મદદ મોકલી. ઇ. સ. ૧૫૧૬માં સ્પેઇનનો ફર્ડિનંડ પણ મરી ગયો; એટલે તેનો ભાણેજ ને મૅક્સિમિલિયનના પુત્રનો પુત્ર પાંચમો ચાર્લ્સ હવે સ્પેઇનનો રાજા થયો. હેન્‌રિ ક્ષત્રિય રિવાજ મુજબ લડીને ઇંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠા વધારવા ઇચ્છતો હતો; વૂલ્ઝીને તે જ પ્રતિષ્ઠા, લડ્યા વગર, માત્ર પોતાની કુનેહથી તથા ઇંગ્લંડનાં નાણાંનો છૂટથી ઉપયોગ કરીને, વધારવી હતી; વૂલ્ઝીને ફતેહ મળી. ઇ. સ. ૧૫૧૮માં યુરોપનાં તમામ રાજ્યોએ વૂલ્ઝીની કુનેહને નમતું આપ્યું; પોપ લીઓ (Leo) પણ આ કુનેહને નમ્યો. હેન્‌રિએ ફ્રાંસને મોટી રકમ બદલ ટૂર્ને (Tournay) સ્વાધીન કર્યું ને કુંવરી મેરિને ફ્રાંસિસના હમણાં જ જન્મેલા પાટવી કુંવર (Dauphin)ને આપવા વચન આપ્યું. યુરોપમાં કાયમ સુલેહ રહે ને ઇંગ્લંડની દરમ્યાનગીરી કાયમ રહે એ આ કુનેહનો હેતુ હતો.* વૂલ્ઝીની ફતેહ થઈ, પણ એકદમ આખા

*London for the moment became the diplomatic centre of rope. *Pol. Hist. of England,* Vol. V, P. 205.

યુરોપની વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ. એમ્પરર મૅકિસમિલિયન મરી ગયો ને તેનો તમામ વારસો પાંચમા ચાર્લ્સને મળ્યો. તેથી સ્પેઇન, પાર્ટુગલ, તે બંને દેશોના તાબાના અમેરિકાના ને એશિયાના તમામ મુલકો, નેધરલૅન્ડ્ઝ, હૉલંડ, ઑસ્ટ્રિયા, હંગરિ, જર્મનિ ને દક્ષિણ ઇટાલિ ચાર્લ્સની સત્તા નીચે આવ્યાં. ફ્રાંસના ફ્રાંસિસને આ કદિ રુચે એમ નહોતું ને યુરોપમાં બીજાં રાજ્યોને પણ તે ભારે પડે એમ હતું. વૂલ્ઝીને હવે ફરીથી અક્કલ વાપરવી પડી. ઍંપરરના હોદ્દા માટે ફ્રાંસિસ ને ચાર્લ્સ વચ્ચે ચાલેલી સખ્ત હરીફાઈમાં વૂલ્ઝી બંનેને સંતોષી શકયો હતો. એ હરીફાઈમાં તેણે ઇંગ્લંડની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી બતાવી. તેણે પ્રથમ ચાર્લ્સનો અને હેન્‌રિનો ખુદ ઇંગ્લંડમાં જ પરસ્પર મેળાપ કરાવ્યો. પછી તેણે હેન્‌રિના અને ફ્રાંસિસના મેળાપ માટે પૂર ભપકાથી બંદોબસ્ત કર્યો. કૅલે પાસે બંને રાજાઓ પૂર દમામથી અરસ્પરસ મળ્યા, જૂન, ઇ. સ. ૧૫૨૦. આ દમામે તે વખતના લોકોને આંજી દીધા, અને તેથી જે જગ્યાએ રાજાઓનો મેળાપ થયો તે જગ્યા "**Field of the Cloth of Gold**" કહેવાઈ. આ મેળાપનો ઉત્સવ કુલ વીસ દિવસ સુધી ચાલ્યો પણ તેનું ખાસ મહત્ત્વનું પરિણામ આવ્યું નહીં. એ ઉત્સવ ખાલસા થયો કે તરત ચાર્લ્સ બીજી વાર હેન્‌રિને ફ્રાંસમાં મળી ગયો. એનું પરિણામ પણ ખાસ કાંઈ આવ્યું નહીં. વૂલ્ઝીનો મત એવો હતો કે ફ્રાંસિસ અને ચાર્લ્સ, એ દરેકને ઇંગ્લંડની મિત્રતા અગત્યની છે એવી ખાતરી કરાવવી ને દરેક સાથે હેન્‌રિએ જુદી જુદી સંધિ ગોઠવવી—બધાં રાજ્યોને એકત્રિત કરી યુરોપમાં સુલેહ જાળવવાની કુનેહ હવે નભી શકે એવું નહોતું. આ મુદ્દાથી ફ્રાંસિસ, ચાર્લ્સ ને વૂલ્ઝી કૅલે મુકામે મળ્યા. ઇ. સ. ૧૫૨૧માં હેન્‌રિ અને ચાર્લ્સ વચ્ચે, ને ફ્રાંસિસ વિરુદ્ધ એક ખાનગી કરાર કરવામાં આવ્યો. આ વખતે ચાર્લ્સે વૂલ્ઝીને પોપની જગ્યા માટે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું; પણ ખરે વખતે વૂલ્ઝીને નિરાશ થવું પડયું, કારણકે પોપની જગ્યા બબ્બે વખત ખાલી પડી પણ ચાર્લ્સે તેને અપાવી નહીં. ફ્રાંસ સામે લડાઈમાં પણ વૂલ્ઝી આ વખત ફાવ્યો નહીં. ફ્રાંસિસ પોતે ચાર્લ્સ સામે પેવિયા પાસે લડતાં કેદ પકડાયો; પણ ચાર્લ્સને નાણાંની તંગી પડતાં લડાઈ મોકૂફ રાખવી પડી.

વૂલ્ઝીએ પણ ફ્રાંસ સામેનો તમાસો બંધ કર્યો, ફરી તે દેશ સાથે મિત્રતા કરી અને ફ્રાંસિસ જ્યારે કેદથી છૂટો થયો, ત્યારે તેની સાથે પણ મિત્રતાનો બીજો કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૫૨૫–૨૭.

આ વખતે હેન્‌રિ વધારે ને વધારે સ્વતંત્ર મિજાજનો થતો જતો હતો. તે લડાઈ ચાહતો હતો; વૂલ્ઝીને સુલેહ જોઈતી હતી. ઇંગ્લંડના લોકોને ફ્રાંસ સાથેની મિત્રતા જરા પણ ગમતી નહોતી. હેન્‌રિને ફ્રાંસિસ સાથે હરીફાઈ જ ચાલતી હતી. આ ઉપરાંત રાજા ને વૂલ્ઝી વચ્ચે અણબનાવ થવાનું એક બીજું કારણ ઊભું થયું.

રાણી કૅથેરાઈનનો પરિત્યાગ. વૂલ્ઝીની સત્તાનો નાશ.— કૅથેરાઈન વફાદાર ને ભલી રાણી હતી, પણ તે પોતાના સંબંધી સ્પેઈનના રાજાનો પક્ષ કરતી. વૂલ્ઝીને તે વાત ગમતી નહીં. કૅથેરાઈનના જેટલા પુત્રો થયા તે બધા નાનપણમાં મરી ગયા. માત્ર એક નાની પુત્રી મેરિ જીવતી રહી હતી. તેથી હેન્‌રિને ગાદીના વારસ સંબંધી ચિંતા થયાં કરતી હતી. રાણી રાજા કરતાં ઉંમરે મોટી હતી ને તેની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ રહેતી નહોતી; વળી રાજા રાણી પ્રત્યે વફાદાર નહોતો. ઇલિઝાબેથ બ્લન્ટ નામની રાણીની એક દાસી સાથે તેને મોહ લાગ્યો હતો ને તેથી એક પુત્ર–ડ્યુક ઑવ્ રિચમંડ–પણ થયો હતો. હવે રાજાએ બીજી દાસી ઍન બોલીન (Anne Boleyn) સાથે પ્યાર કર્યો. ઍન ઉસ્તાદ હતી. રાજાને તેણે બરોબર મોહ–પાશમાં લીધો. હેન્‌રિએ હવે કૅથેરાઈનનો પરિત્યાગ કરવા, અને મેરિને ગાદીનો વારસો મળતો અટકાવવા ઍન બોલીનને પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ છૂટાછેડા માટે પોપની સંમતિની જરુર હતી. પણ રાણી ચાર્લ્સની ફોઈ થતી હતી, તેથી પોપ ચાર્લ્સને નાખુશ કરવા હિંમત કેમ કરી શકે? વળી કૅથેરાઈન સાથે હેન્‌રિનું લગ્ન એક પોપે સંમત રાખ્યું હતું, તે લગ્નને બીજો પોપ કેમ ગેરકાયદેસર ઠરાવી શકે? ઇંગ્લંડના લોકોને કે યુરોપના રાજાઓને પરિત્યાગ પસંદ નહોતો, તેથી વૂલ્ઝીની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ.

વૂલ્ઝીએ પ્રથમ તો પરિત્યાગના પ્રશ્નને ઇંગ્લંડના લિગેટ (Legate)ની અદાલતમાં ખાનગી રીતે છંછેડયો, ને હેન્‌રિએ પોતાનું લગ્ન ગેરકાયદેસર

થયું છે એવું વલણ લીધું. પછી વૂલ્ઝી પોતે ફ્રાંસ ગયો, પણ હેન્રિ રોજ રોજ વધારે અધીરો થતો જતો હતો; તેને લગ્નનો ફડચો તરત જ જોઈતો હતો. તેથી વૂલ્ઝીએ રોમના પોપ પાસે પોતાના વકીલો રોક્યા. પોપે માંડ-માંડ હેન્રિને ફરી લગ્ન કરવા હા પાડી, પણ વૂલ્ઝીને કુલ સત્તા ન આપતાં અપીલની સત્તા પોતાની પાસે રાખી કૅંપેગિયો (Campaggio) નામના પ્રતિનિધિને રાજાના લગ્ન વિષેનો નિર્ણય કરવા મોકલ્યો. દરમ્યાન હેન્રિ વૂલ્ઝી વચ્ચે અણબનાવ વધતો ગયો, કારણકે રાજાની માનીતી દાસી ઍન રાજ્યકારભારમાં પણ માથું મારવા મંડી. રાણી કૅથેરાઈને પોતાનો બચાવ રજૂ કર્યો ને જણાવ્યું કે "લગ્નના પ્રશ્નનો નિકાલ કરવાની સત્તા ઇંગ્લંડમાં બેસતી અદાલતને નહીં, પણ માત્ર રોમમાં પોપને જ છે." આ દલીલને ઇગ્લંડના નામીચા બિશપોની અનુમતિ હતી. હેન્રિની અધીરાઈ હવે વધતી ગઈ ને વૂલ્ઝી તેના ગુસ્સાનો ભોગ થઈ પડ્યો. કેટલાક અમીરોએ રાજાનો પક્ષ લીધો હતો. હેન્રિ ને પોપ વચ્ચે રોજ રોજ વધારે ને વધારે અંતર પડતું જતું હતું: યુરોપનાં રાજ્યોના કૅંબ્રે (Cambray)ની લીગ (League)માં તેણે દરમ્યાન થવા ના પાડી, અને ચાર્લ્સને ઇટાલિમાં મનમાનતો રસ્તો કરી આપ્યો. વૂલ્ઝીની તમામ જાળ હવે તૂટી ગઈ. હેન્રિએ તેને ચૅન્સેલરના હોદ્દા ઉપરથી કમી કર્યો, તેની બધી મિલકત પણ જપ્ત કરી, ને પછી તેના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો. પણ લંડન જતાં રસ્તામાં તે માંદો પડ્યો ને મરી ગયો, નવેંબર, ઇ. સ. ૧૫૩૦.*

---

* Leicester Abbey—લીસ્ટર એબિના Abbot—ઍબટના ઘરમાં જ્યારે વૂલ્ઝી દાખલ થયો ત્યારે તેણે પોતાના જજમાનને કહ્યું કે—"Father Abbot, I am come hither to leave my bones among you." વૂલ્ઝી પાસે ૧૫૦૦ પૌંડની રકમ મળી આવી હતી. તેની તપાસ કરવા રાજાએ કિંગ્સ્ટન નામના માણસને તેની પાસે મોકલ્યો હતો. વૂલ્ઝીએ તેને કહ્યું:—"I see the matter against me how it is framed, but if I had served God so diligently as I have done the King, He would not have given me over in my gray hairs. Howbeit, this is the just reward that I must receive for my worldly diligence and pains that

વૂલ્ઝીનો કારભાર.—વૂલ્ઝીના હાથમાં ઇંગ્લંડનું આખું રાજ્યતંત્ર આ વખતે હતું, તેથી ઇંગ્લંડના વહીવટમાં પણ તેણે પોતાના અસાધારણ વ્યક્તિત્વની છાપ પાડી. તેણે પાર્લમેંટ પાસેથી ગેરવાજબી રીતે પૈસો કઢાવવાની યુક્તિઓ કરી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં. વૂલ્ઝી રાજાઓને પોતાની હથેળીમાં નચાવી શકતો પણ પાર્લમેંટના સભ્યો પાસે તેનું કાંઈ ચાલતું નહીં. લિગેટ તરીકે તેણે ઇંગ્લંડના ચર્ચની સત્તા ઓછી કરી. મઠો (Monasteries)ની જબરી પેદાશને તેણે કેળવણીમાં વાપરવા માંડી, ને વિદ્યાપીઠોમાં નવા જમાનાની વિદ્યાને ઉત્તેજન આપી મધ્યમ તથા ઉચ્ચ વર્ગોમાં તેનો પ્રચાર કરાવ્યો. ચર્ચની અદાલતોની સત્તાને પણ તેણે ઓછી કરવા પ્રયાસ કર્યો.

વૂલ્ઝીની કામગીરી ઉપર કેટલાક વિચારો.—વૂલ્ઝીને ઇંગ્લંડની સત્તા વધારવી હતી. તેને લડાઈ ગમતી નહીં; તેથી યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ કરાવવી ને તે પ્રયાસમાં ઇંગ્લંડ પણ દરમ્યાન

I had to do him service, only to satisfy his vain pleasure not regarding my godly duty."

પરિત્યાગના સવાલમાં હેન્રિ રાજકારણની દૃષ્ટિએ સાચો હતોઃ—He was determined that there should be no doubt about the legitimacy of his children by Anne Boleyn, and some recognition is due to him for not allowing his desires to over-come his patriotism, and leave to England the deplorable legacy of a disputable succession. As a man, Henry did not strive to subject his desires to the law of right; as a king, he was bent upon justifying his own caprice so that it should not do hurt to his royal office or offend his duty to his kingdom. Henry sinned, but he was bent on sinning royally, and believed that so he could extenuate his sin.

Wolsey by Creighton, P. 173.

પણ હેન્રિનો ખરો હેતુ સમજવો કઠણ છે. ઍન બોલીન ઉપર અનહદ પ્રીતિ એ મુખ્ય હેતુ હતો એ તો ચોક્કસ છે. બીજા હેતુઓ પાછળથી ધીમેધીમે પ્રકાશમાં આવતા ગયા.

થાય તે તેના કારભારનો મુખ્ય મંત્ર હતો. તે સત્તાનો ઘણો લોભી હતો. સત્તા હાથમાંથી સરી પડતી તે દેખતો, છતાં તે પોતાના અધિકારને છોડી દેતાં નાખુશ જણાતો હતો. વૂલ્ઝીને ઠાઠ, ભપકો વગેરે બહુ ગમતાં. કોઈ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીએ તેના જેટલો વૈભવ ભોગવ્યો નથી. મોટા મોટા અમીરોના પુત્રો તેની ખીદમતમાં રહેતા. આવો વૈભવ રાજવૈભવ કહી શકાય. વૂલ્ઝી મુત્સદ્દીગીરી માટે સરજાએલો હતો; તેને ધાર્મિક ફરજો બજાવવાનું મન કદિ થતું નહીં. તેણે ઇલિઝાએથના યુગ માટે પોતાના દેશને તૈયાર કર્યો. હેન્રિને ખુશ રાખવા તેણે ઘણી વાર હલકાં કામો કર્યાં હશે; તેણે રાજાની સત્તાને ઘણી મજબૂત બનાવી દીધી એ પણ ખરું છે; ખ્રિસ્તી સંઘ અને ભિક્ષુઓને સુધારવા માટે તેણે ખાસ પ્રયાસ કર્યો નહીં. એમ પણ કહી શકાય કે તે એવા કામ માટે ખાસ લાયક નહોતો—તેનું ખરું ક્ષેત્ર રાજકારણ હતું. તેમાં જ્યાંસુધી તે ને રાજા એકમત રહ્યા ત્યાંસુધી તેની સત્તા નભી શકી. રાજાનું અનુમોદન જતું રહ્યું એટલે તેની સત્તા પણ પડી ભાંગી. તે સાતમા હેન્રિના ધોરણને વળગી રહ્યો હતો. હવે આપણે ચર્ચની સુધારણા લઈએ.

ખ્રિસ્તી સંઘની નબળાઈઓ.—આ જમાનામાં આખા યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની વ્યવસ્થામાં મોટું પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું. તે સંઘની બધી સંસ્થાઓ છિન્નભિન્ન ને અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી. ઈંગ્લંડમાં વિક્લિફ (Wycliffe) અને યુરોપમાં હુઝ (Huss) જેવાઓએ આ જૂની સ્થિતિનું ભોપાળું ઘણા વખત અગાઉ બહાર પાડયું હતું. પણ સોળમા સૈકામાં એ જૂની સંસ્થાનો નાશ થયો ને પરિણામે યુરોપના ને તેથી દુનિયાના ઇતિહાસમાં જબરો ફેરફાર થઈ શકયો. આ સંઘનો મુખ્ય પુરુષ પોપ (Pope) હતો પણ તે ધર્મ સંબંધી જરા પણ વિચાર ન કરતો. ધર્મના રક્ષકને બદલે તે એક રાજ્યનો ધણી થઈ પડ્યો હતો. તે પોતાનું જીવન રાજકારણમાં ગાળતો. ઍલેક્ઝાંડર પોપ તો દુરાચરણમાં ને હરામખોરીમાં મોટા દુર્જનોથી પણ ચઢી જાય એવો હતો. પોપની નીચેના અધિકારીઓ—કાર્ડિનલો—પણ મોટા મોટા જાગીરદારો થઈ પડ્યા હતા. તેમની જગ્યાઓ ઉપર ઇટાલિયનો જ નિમાતા. તેમની નીચેના અધિકારીઓ—બિશપો—પણ એવી સ્થિતિમાં હતા.

ખ્રિસ્તી સંઘના કબજામાં મોટા મોટા મઠો હતા, ને તે મઠો (Monasteries)ના ભિક્ષુઓ (Abbots) પણ એવી જાહોજલાલી ભોગવતા હતા. આ લોકો પૈસા લઈ ધર્મને વેચતા. જે લોકો વધારે પૈસા આપે તે લોકો પાપથી મુક્ત થઈ શકે છે એવો ઉપદેશ તેઓ કરતા અને નામાંકિત ખ્રિસ્તી સંતોનાં અવશેષો ને ચિત્રોની તેઓએ અસંખ્ય દુકાનો કાઢી હતી. લોકો ને સંઘના માણસો ખરો ખ્રિસ્તી ધર્મ ભૂલી ગયા હતા.*

કૉલેટ, ઈરેઝમસ, સર ટૉમસ રો, વગેરે વિદ્વાનોએ અને સુધારકોએ ખરા ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે રહેણીકરણી રાખવાને માટે ધર્માધિકારીઓને સૂચવ્યું હતું, પણ તેનું જોઈએ તેવું પરિણામ આવ્યું નહોતું. અલબત, યુરોપના કરતાં ઇંગ્લંડના ચર્ચની વ્યવસ્થા સારી હતી. ચર્ચના માણસો રાજ્યમાં ખાસ અધિકારો ભોગવતા. ગમે તે માણસ રાજ્યના કાયદાને વશ ન થતાં ચર્ચનું રક્ષણ શોધી શકતો, જે "Right of Sanctuary" કહેવાતો. ચર્ચનાં માણસો સામે રાજાની અદાલતોમાં કામ ચલાવી શકાતું નહીં; તેમની પાસેથી રાજ્ય કર ઉઘરાવી શકતું નહીં. રાજ્યની જમીનનો મોટો ભાગ તેમના કબજામાં હતો. તેમને દેશાવરના રાજાઓની અને ખાસ કરીને પોપની સત્તાનું શરણ મળી શકતું; રાજાના કાયદા સામે તેઓ પોપની પાસે અપીલ લઈ જઈ શકતા. યુરોપના કોઈપણ દેશનો રાજા સ્વતંત્ર રાજા નહોતો, કારણકે તેના અધિકારોના ભોગવટામાં પોપ વચ્ચે આવી શકતો. લોકોની કમાણીનો મોટો ભાગ પણ પોપને જતો. મરણ વખતે લોકોને પોપને પૈસા આપવા પડતા. તેમની કમાણીનો દસમો ભાગ પણ ચર્ચને જતો. વસીઅતનામા ઉપર ને વારસા ઉપર પણ ચર્ચને ખૂબ ધન મળતું.

સુધારણા માટે બૂમ. માર્ટિન લ્યુથર.—ખ્રિસ્તી ચર્ચની આવી જરીપુરાણી વ્યવસ્થાનો નાશ હવે પાસે આવ્યો હતો; તેને માટે બધી

---

* આવાં ધતીંગો સામે હેનરિએ કહ્યું કે:—The lives of Christ and Pope are very opposite and therefore to follow the Pope is to forsake Christ.

સામગ્રી તૈયાર થઈ ગઈ હતી. માત્ર દીવાસળીની જ જરુર હતી. ઇ. સ. ૧૫૧૭માં પોપ દસમા લીઓ (Leo)ને પૈસાની જરુર પડતાં તેણે પાપથી મુક્ત થવાનાં કાગળીઆં Indulgences–વેચવા માંડ્યાં ને તે માટે ટેટ્ઝલ (Tetzel) નામના પોતાના માણસને સૅક્સનિ (જર્મનિમાં) મોકલ્યો. પણ વિટનબર્ગ Wittenberg–ના વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસર ડૉક્ટર માર્ટિન લ્યુથરે એ કાગળ ફોકટ છે એમ જાહેર કર્યું, ને ટેટ્ઝલને સવાલોના જવાબો આપવા કહેણ મોકલ્યું. પોપે લ્યુથરને નિંદ્યો; લ્યુથરે પોપના આ નિંદાપત્રને છચોક બાળી નાખ્યું, ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૫૨૦. તેણે જર્મનિના નાના મોટા તમામ રાજાઓને કહેવરાવ્યું કે પોપને નાણાંની મદદ આપવા જેવું નથી. લ્યુથર હવે સંઘ બહાર થયો; પણ જર્મનિના ઘણા લોકો ને કેટલાક રાજાઓ તેના પક્ષમાં હતા તેથી તેની જિંદગીને આંચ આવી નહીં. જર્મનિમાં આ વખતે ખેડૂતોએ જબરદસ્ત બળવો ઊઠાવ્યો; તેમાં લ્યુથરના પક્ષપાતીઓ ભળ્યા. તેમને ધાર્મિક ને સામાજિક ઊથલપાથલ કરવી હતી, તેથી ઘણા વગવાળા માણસોને તેમના ઉપર તિરસ્કાર થયો. લ્યુથરની ચળવળ સમાજને ને રાજ્યને પણ ઊથલાવી મારશે એવી બીક ઘણા બુદ્ધિશાળી માણસોનાં મગજમાં પેસી ગઈ. ઇંગ્લંડમાં પણ તેવું જ બન્યું. દરમ્યાન પોપ સાતમા ક્લિમેંટે ઍંપરર ચાર્લ્સના કહેવા મુજબ બધું કરી આપ્યું. હવે જર્મનિમાં બે પક્ષ પડી ગયા–પોપનો પક્ષ, જેઓ Catholics–કૅથોલિકો કહેવાયા; ને સુધારકો, જેઓ Protestants–પ્રૉટેસ્ટંટો કહેવાયા.

હેન્રિ અને પ્રૉટેસ્ટંટો.—હેન્રિને લ્યુથરના પક્ષ ઉપર જરા પણ પ્રીતિ નહોતી. તેણે લ્યુથર સામે એક પુસ્તક લખ્યું તેથી પોપે ખુશ થઈ તેને Defender of the Faith–"ધર્મનો સંરક્ષક" એવું બિરુદ આપ્યું હતું. પણ જ્યારે પોપે રાણીના પરિત્યાગ–Divorce–ના વિષયમાં રાજાને નમતું આપવામાં ઢીલ કરી ત્યારે હેન્રિ પોપ સામે થયો.* હેન્રિને પોપથી સ્વતંત્ર થવું હતું. ચર્ચની વ્યવસ્થામાં કે ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંતોમાં તેને કાંઈ ફેરફાર કરવો નહોતો. આ બાબત જો આપણે લક્ષમાં રાખીશું તો ઇંગ્લંડના રેફૉર્મેશન–ચર્ચની

* The King has destroyed the Pope but not Popery.

સુધારણા—ની બાબત આપણને પૂરેપૂરી સમજાઈ જશે. જર્મનિમાં લ્યુથરને ને સ્વિટ્‌ઝર્લૅંડમાં ઝ્વિંગલેને ચર્ચની વ્યવસ્થામાં ને ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં પણ ફેરફારો કરવા હતા. હેન્‌રિ આ વિષય ઉપર દુર્લક્ષ આપવા માગતો હતો; તેથી તેણે ઇંગ્લંડના ચર્ચની વ્યવસ્થા લગભગ આગળ જેવી જ રાખી—માત્ર તેમાંથી પોપની સત્તાને પોતાને હસ્તક કરી અને ઇંગ્લંડને રોમના અંકુશથી સ્વતંત્ર બનાવ્યું. જર્મનિમાં ખેડૂતોના બળવાથી રાજા ને બીજા લોકો ચમક્યા ને તેમણે લ્યુથરની ચળવળના બીજા ઉદ્દેશોને સ્વીકારવા ઉમંગ બતાવ્યો નહીં. હેન્‌રિએ ચર્ચના અધિકારીઓની સત્તાઓ લઈ લીધી ને તેમની જમીનો પણ ખાલસા કરી. આ વિષયમાં રાજાને બે જણાઓએ ખાસ મદદ કરી—ટૉમસ ક્રૅન્મરે, ને ટૉમસ ક્રૉમ્વેલે.

ક્રૅન્મર વિદ્વાન્ તથા શાંત માણસ હતો; **ક્રૉમ્વેલ** વૂલ્ઝીનો સેક્રેટરિ-મંત્રી હતો ને તે મુત્સદ્દીના મરણ પછી હેન્‌રિનો મુખ્ય સલાહકાર થયો હતો. કૅથેરાઇનના પરિત્યાગનો સવાલ ચર્ચના સવાલમાં ઘણો ઉપયોગી બન્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૨માં રાજા ઍન બોલીન સાથે ખાનગી રીતે પરણ્યો. જ્યારે તેણે પહેલી રાણીનો પરિત્યાગ (Divorce) કર્યો ત્યારે રોમના પોપે રાણીના લાભમાં ચુકાદો આપ્યો. હેન્‌રિ ને પોપ હવે એકદમ સામસામા આવી ગયા. રાણી કૅથેરાઇન ઇ. સ. ૧૫૩૬માં મરી ગઈ.

પાર્લમેંટ અને ચર્ચની જૂની ઘટનાનો નાશ, ઇ. સ. ૧૫૨૯–૧૫૪૭.—અત્યારસુધી ચર્ચ લોકો પાસેથી નાણાનું ઉઘરાણું કરતું તે હવે બંધ કરવામાં આવ્યું. ક્લર્જિ હવે માત્ર એક જ ઠેકાણે જીવાઈ (Benefices) ભોગવી શકે ને જીવાઈ ઉપર તેમણે રહેવું જોઈએ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. પોપની સત્તા નીચે ક્લર્જિ અત્યારસુધી રહ્યા હતા તે માટે પાર્લમેંટે તેમને ગુનેગાર ઠરાવ્યા ને તેમની પાસેથી મોટો દંડ વસૂલ કર્યો. પાર્લમેંટે રાજાને ઇંગ્લંડના ચર્ચનો મુખ્ય અધિકારી ને સંરક્ષક (Protector and the only Supreme Head of the Church and clergy in England) બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૨માં પાર્લમેંટે બીજા નવા કાયદાઓ ઘડ્યા ને ઇંગ્લંડના ક્લર્જિને અને પોપને નાણું

આપવાની લોકોને મના કરી. રાજાની સંમતિ વિના હવે ચર્ચથી કાયદો થઈ શકે નહીં એમ ઠર્યું. રોમની અદાલતના અપીલો સાંભળવાના હકો લઈ લેવામાં આવ્યા ને ક્રૅન્મર ધર્માધ્યક્ષ (Archbishop) થયો, ઇ. સ. ૧૫૩૩. ઇ. સ. ૧૫૩૪ની પાર્લમેંટે હેન્‌રિને ચર્ચની તમામ નિમણુકો કરવાની સત્તા આપી, ઍન બોલીનની પુત્રી ઇલિઝાબેથને ગાદીની વારસ ઠરાવી, ને રોમના પોપને રોમના બિશપ તરીકે જાહેર કર્યો. ત્યારપછી ક્રૉમ્વેલે રાજદ્રોહનો કાયદો સખ્ત કરાવ્યો. સર ટૉમસ મૉરને અને ફિશરને* એ કાયદાનો ભંગ કરવાના આરોપ ઉપર દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો. રાજાની ચર્ચ ઉપરની તમામ સત્તાઓનો અમલ કરવા ક્રૉમ્વેલને Vicar-general બનાવવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૬માં નાના મઠોને બંધ કરવામાં આવ્યા, ને તેમની તમામ મિલકત ખાલસા કરવામાં આવી. આ કાયદાથી રાજા ને તેનાં માણસોનાં ખીસ્સાં તર થયાં—આગળના વખતમાં એમનું ઉત્પન્ન કેળવણી કે એવા કોઈ પણ સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે વાપરવામાં આવતું. ઍને બૅપ્ટિસ્ટોને હવે ફાંસી મળવા લાગી. ઇ. સ. ૧૫૩૬માં નવા ચર્ચના દસ નિયમો (Ten Articles)ને જાહેર કરવામાં આવ્યા તેથી ઇંગ્લંડનું ચર્ચ રોમથી સ્વતંત્ર, પણ રાજાનું તાબેદાર થયું. બાઇબલનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું. એક બાહોશ ને પ્રમાણિક વકીલની સરદારી નીચે તોડી નાખેલા મઠના સાધુઓએ ને બીજા ત્રીસ હજાર લોકોએ ઉત્તરમાં બંડ કર્યું પણ તેને દબાવી દેવામાં આવ્યું. આ બંડ **"Pilgrimage of Grace"**ના નામથી ઓળખાય છે. લ્યુથરના કેટલાક વિચારોને હવે નવેસર સ્વીકારવામાં આવ્યા, ને Six Articles— છ આર્ટિકલો અથવા સિદ્ધાંતો પાર્લમેંટે પસાર કર્યા, ઇ. સ. ૧૫૩૯. ઉપર જણાવેલા બંડનો લાભ લઈ ક્રૉમ્વેલે બાકી રહેલા મઠો (Monasteries)ને પણ બંધ કર્યા ને તેમનું ઉત્પન્ન ખાલસા કર્યું. આ વખતે મઠોના અધિકારીઓ ઉપર જુલમ

* ફાંસીએ ચઢયા અગાઉ વૃદ્ધ ફિશરે પોતાને માટે નોકરને સફેદ ને સારાં કપડાં લાવવાનું કહેતાં નોકરે પૂછયું ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યોઃ— " Dost thou not mark that this is our wedding day and that it behoveth us therefore to use more cleanliness for solemnity of the marriage ? "

ગુજારવામાં આવ્યો. વળી પાર્લમેંટે એવું જાહેર કર્યું કે રાજા પોતાના સલાહકારોની મદદથી જે હુકમ બહાર પાડે તેને કાયદા જેટલું માન મળવું જોઈએ. આ કાયદાથી રાજા ચર્ચના દરેક વિષયમાં આપખુદ થઈ ગયો.*

કમનસીબ પરણેતરો.—રાજા હેન્‌રિ લગ્નની બાબતમાં ઘણો કમનસીબ હતો. કૅથેરાઇનિ રાણીનો તેણે પરિત્યાગ કર્યો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પણ નવી રાણી સાથે રાજાને બન્યું નહીં. હેન્‌રિએ ઍન બોલીન ઉપર બદચાલનો આરોપ મૂકી તેને દેહાંતદંડ અપાવ્યો ને પહેલી રાણીની એક દાસી જેઇન સીમૂર (Jane Seymour)ની સાથે લગ્ન કર્યું. ઇ. સ. ૧૫૩૬માં તે એડવર્ડને જન્મ આપી મરી ગઈ. હેન્‌રિએ બે વર્ષ સુધી નવી રાણી માટે ઘણી શોધ કરી. તેના મુખ્ય સલાહકાર ક્રૉમ્વેલનો વિચાર એવો હતો કે રાજાએ જર્મનિ ને પ્રૉટેસ્ટંટો સાથે મિત્રતા કરી પોપની ને ઍંપરરની સામે થવું. આ હેતુથી તેણે જર્મનિના કલીવ્ઝ સંસ્થાનની કુંવરી ઍન સાથે રાજાનું લગ્ન ઠરાવ્યું. પણ જ્યારે નવી રાણી ઇંગ્લંડ આવી ત્યારે હેન્‌રિને તે ગમી નહીં. તે કારણથી ક્રૉમ્વેલ ઉપર તેને ઘણો અણગમો થયો ને લગ્નને છ માસમાં તો ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવ્યું, ઇ.સ.૧૫૪૦. પછી હેનૃરિ કૅથેરાઇન હાવર્ડને પરણ્યો; પણ તે સ્ત્રી બદચાલની હોવાનું સિદ્ધ થતાં તેને પણ દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૪૧. ઇ. સ. ૧૫૪૩માં રાજા કૅથેરાઇન પાર (Catherine Paar) નામની એક વિધવાને પરણ્યો. આવી રીતે નવ વર્ષમાં રાજાએ છ વાર લગ્નો કર્યાં, પણ દરેક લગ્નથી તે નિરાશ જ થયો!

ક્રૉમ્વેલની યુરોપિયન રાજ્યનીતિ.—પોપ હેન્‌રિનો ને હેન્‌રિની ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો કટ્ટો શત્રુ હતો. એ કારણથી ક્રૉમ્વેલે પોપના

---

* સર ટૉમસ મોરે એકવાર ક્રૉમ્વેલને કહ્યું કે–Master Cromwell, you are now entered into the service of a most noble, wise, and liberal Prince; if you will follow my poor advice, you shall, in your counsel, giving to his grace, ever tell him, what he ought to do, but never, what he is able to do...For a lion knew his own strength, hard were it for any man to rule him.

નવા શત્રુઓ—જર્મનિના પ્રૉટેસ્ટંટ રાજાઓ—સાથે મૈત્રી કરવાનો ને તે દોસ્તી દ્વારા ઍંપરરને નિર્બળ કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ જર્મનિના પ્રૉટેસ્ટંટોને હેન્‌રિનો પૂરો ભરોસો નહોતો તેથી આ વિચાર બર આવ્યો નહીં. ઇ. સ. ૧૫૪૦માં તેણે ઍન ઑવ્ ક્લીવ્ઝ (Anne of Cleves) નામની એક જર્મન પ્રૉટેસ્ટંટ રાજકુંવરી સાથે હેન્‌રિનું લગ્ન નક્કી કર્યું પણ રાજાને એ લગ્ન ગમ્યું નહીં.

ક્રૉમ્વેલનો વિનાશ. હેન્‌રિના અમલમાં તેનું સ્થાન.— હેન્‌રિએ હવે ક્રૉમ્વેલ ઉપર પોતાનો પ્રચંડ હાથ ઉગામ્યો. લ્યુથરના પક્ષકારોને આશરો આપવાનો તેના ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. જે સાધનોથી તેણે પોતાના શત્રુઓનો નિર્દય રીતે નાશ કરાવ્યો હતો તે જ સાધનો હવે તેની સામે ધરવામાં આવ્યાં, અને ઇ. સ. ૧૫૪૦ના જુલાઈમાં તેને દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો. ક્રૉમ્વેલ રાજાનો ખરો મિત્ર હતો ને તેની મહેનતથી જ હેન્‌રિ નિરંકુશ બની શક્યો હતો, છતાં તેને આવી ક્રૂર શિક્ષા કરવામાં આવી. તેણે જેવું વાવ્યું તેવું જ તે લણી શક્યો. તે એક લુહારનો છોકરો હતો પણ યુરોપની લાંબી મુસાફરીથી તેને ઘણો સારો અનુભવ મળ્યો હતો. તેણે સિપાઈ, વેપારી, શરાફ ને વકીલના ધંધાઓ કર્યા હતા. પછી તે વૂલ્ઝીનો મંત્રી બન્યો હતો. તેના પછી તે રાજાનો મુખ્ય સલાહકાર થયો. રાજકારણના વિષયમાં તે દયા કે લાગણી કે એવું કંઈ જોતો નહીં. તેણે હેન્‌રિને યુરોપમાં સૌથી વધારે પૈસાદાર રાજા બનાવ્યો. તેણે રોમની વ્યવસ્થાનો ને ઇંગ્લંડની અમીરાતનો કેડો લીધો ને બંનેને તોડી રાજાને મુખ્ય કર્યો. અલબત, હેન્‌રિનો પણ આ વિષયમાં સારો ભાગ હતો.* તેને યુરોપની રાજ્યનીતિનું કશું જ્ઞાન નહોતું, પણ તે હિસાબી કામકાજમાં ઘણો કુશળ હતો. પાર્લમેંટમાં

* If Cromwell did not plan the substance, at least he moulded the form of legislation, and contrived that it should be carried into effect. "A few words," he used to say, "from an experienced man are worth volumes and volumes of philosophers.

Pol., Hist. Vol. V, P. 296.

દસ વર્ષ સુધી તેણે વિના વિરોધે કામ કર્યું એ જ તેની શક્તિ બતાવી આપે છે. તેના કારભારમાં ઈંગ્લંડની નવી અમીરાત ઊભી થઈ. તે ઇટાલિના પ્રસિદ્ધ રાજ્યનીતિશાસ્ત્રલેખક Machiavelli–મૅકિયાવેલિનો અભ્યાસી હતો. ઘણાં નિરપરાધી માણસોનો કોર્ટમાં કામ ચલાવ્યા વગર ને રીબાવીને તેણે વધ કરાવ્યો, તે તેના દસ વર્ષના કારભારનું ન ભૂંસાય તેવું કલંક છે. પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આ ક્રૂર કલંક તેણે સ્વાર્થ માટે નહીં, પણ પોતે કલ્પેલા રાજ્યના કલ્યાણ માટે પોતાના ઉપર વહોરી લીધું હતું.

આપખુદ કારભાર, ઇ. સ. ૧૫૪૦–૪૭.—ક્રૉમ્વેલના મરણ પછી હેન્રિએ રાજ્યનો કારભાર પોતાના શિર ઉપર લઈ લીધો. ઇ. સ. ૧૫૪૨માં સર ટૉમ્સ વ્હાર્ટને (Wharton) સ્કૉટ્લંડના રાજા જેઇમ્સને સૉલ્વે મૉસ (Solway moss) પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી. રાજા જેઇમ્સ પોતે તરત એક વર્ષની પુત્રી મૂકી મરી ગયો. હેન્રિને બંને રાજ્યો જોડી દેવાં હતાં પણ સ્કૉટ્લંડના લોકો વિરુદ્ધ હતા, એટલે તે ફાવ્યો નહીં. ઇ. સ. ૧૫૪૩માં હેન્રિએ ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરી, પણ ઍંપરર ચાર્લ્સ દોસ્તીમાંથી છટકી ગયો એટલે હેન્રિએ લડાઈ બંધ કરી, ઇ. સ. ૧૫૪૭. પોતે સ્થાપેલા ચર્ચની વ્યવસ્થા જાળવવા માટે તેણે ઘણા અનુભવી ને પરિચિત અમીરોને ને બીજાં નિર્દોષ માણસોને જીવતાં બાળી નાખવાનો અથવા વધ કરવાનો હુકમ આપ્યો. છેવટે તે પોતે ઇ. સ. ૧૫૪૭ના જાન્યુઆરિ માસમાં મરી ગયો.

હેન્રિનો અમલ.—હેન્રિ ક્રૂર, લોભી, કપટી ને દંભી હતો; પણ તેનામાં રાજ્ય કરવાની યોગ્યતા સારા પ્રમાણમાં હતી. પોતાનું કર્તવ્ય તે સારી રીતે સમજતો. રાજ્યની તમામ જરુરિયાતોની તેને સારી માહિતી હતી. તેણે પોતાની પ્રજામાં અભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું. આયર્લંડ ઉપર તેણે ઇંગ્લંડના તાજની ખરી સત્તા જાહેર કરી. અત્યારસુધી ઇંગ્લંડના રાજાઓ તે દેશના Lords–જાગીરદારો કહેવાતા. હવે તેઓ રાજાઓ કહેવાયા. હેન્રિએ ઇંગ્લંડનાં બંદરોના રક્ષણુની ને નૌકાસૈન્યની શરુઆત કરી. તેણે નવી દુનિયાની

શોધ કરવામાં બ્રિસ્ટલના વેપારીઓને મદદ આપી. ઇ. સ. ૧૫૨૯ સુધી હેન્રિએ પાર્લમેંટ વિના ચલાવ્યું, પણ પછી પોપ વિરુદ્ધ કાયદાઓ ઘડવા તેને પાર્લમેંટની ખાસ મદદની જરુર હતી. જ્યારે તેણે પાર્લમેંટો બોલાવી ત્યારે તેના સભ્યો પાસેથી તેણે હીકમતથી કામ લીધું ને પોતાનું મનમાનતું કામ કરાવી લીધું. સારાં કામોનો તમામ જશ હેન્રિ પોતે લેતો; ખરાબ પરિણામો માટે તે પોતાના નોકરોને જવાબદાર લેખતો. જૂની અમીરાતની સત્તાને રાજાએ એકદમ તોડી નાખી, ને તેમની પાસેથી ને ચર્ચ પાસેથી પૈસા કઢાવ્યા. પાર્લમેંટ પાસે તેણે ખાસ પૈસા માગ્યાં નહીં. પણ બીજા પાસેથી પૈસા કઢાવવા તે પાર્લમેંટની સંમતિ માગતો. જો કે પાર્લમેંટ રાજાની કહ્યાગરી નહોતી, તેથી હેન્રિએ લોકોનું નાણું બીજી રીતે લેવા માંડયું. તેણે ચલણમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો; પરિણામે વેપારને ઘણું નુકસાન થયું. હેન્રિના હૃદયમાં દયા નહોતી. સ્કૉટ્લંડના રાજાને ઇંગ્લંડ લાવી કેદમાં રાખવા ને તેના પ્રધાનને મારી નાખવા તે કાવતરાં કરતો. પોતાના જૂના વફાદાર સલાહકારોને તે ફાંસીએ પણ લટકાવતો—એવો તો તે સ્વાર્થી હતો. તેના અમલનાં ઘણાં કામો વૂલ્ઝી, ક્રૉમ્વેલ ને ક્રૅન્મરનાં કામો હોય એમ જણાય છે. તેમાં રાજાનો પોતાનો હાથ ખાસ નહીં હોય; છતાં જો તેણે તેમનો ભરોસો ન રાખ્યો હોત તો તે કામો પાર પડત નહીં. હેન્રિ વ્યભિચારી તો નિઃશંક હતો; પણ તે વખતના તેના રાજભાઈઓને મુકાબલે તેનો વ્યભિચાર એટલો બધો બેશરમ નહોતો.

પ્રકરણ ૪થું

છઠ્ઠો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૫૪૭–૫૩.

છઠ્ઠો એડવર્ડ.—પાર્લમેંટે હેન્રિના વખતમાં લેડિ જેઈન્ સીમૂરના પુત્ર એડવર્ડને, તે નિર્વંશ મરી જાય તો કૅથેરાઈનની પુત્રી મેરિને, ને પછી ઍન બોલીનને, ગાદી મળે એમ ઠરાવ્યું હતું. હેન્રિ મરી ગયો એટલે એ કાયદા મુજબ તેનો દસ વર્ષનો પુત્ર ગાદી ઉપર આવ્યો, પણ તે સગીર હોવાથી તેનો મામો એડવર્ડ સીમૂર, લૉર્ડ હર્ટફૉર્ડ (Hertford) ને હવે ડયુક ઑવ્

સૉમરસેટ (Somerset) રાજ્યરક્ષક–Protector થયો. હેન્‌રિ પ્રધાનમંડળમાં જૂના ને નવા વિચારના માણુસો મૂકતો ગયો હતો. પણ હવે નવા વિચારના પક્ષકારો જોર ઉપર આવી ગયા, કારણકે પ્રૉટેક્ટર પોતે નવા વિચારનો હતો.

સૉમરસેટનો કારભાર.—મુખ્ય હોદ્દા ઉપર આવ્યા પછી તરત જ સૉમરસેટે કુલ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. તેના વિચારો ઘણા ઉમદા હતા. તેને ગરીબ માણુસોને ન્યાય આપવો હતો અને ચર્ચમાં બાકી રહેલા સુધારાઓ દાખલ કરવા હતા. પણ તે લોભી, ઉદ્ધત, હઠીલો ને શેખચલ્લી હતો. તેથી જૂના વિચારના માણુસો ને મુખ્યત્વે તમામ જાગીરદારો તેની સામે થયા. સૉમરસેટે હેન્‌રિના કડક રાજદ્રોહના કાયદાઓને નરમ કર્યા. તેણે એકસરખી પ્રાર્થના–Act of Uniformity–નું પુસ્તક વાપરવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. તેનો જ ભાઈ રાજદ્રોહના આરોપસર ફાંસીએ ચઢયો. લોકોમાં પણ ખળભળાટ થયો. ઉત્તર, પશ્ચિમ ને પૂર્વના, ડેવન–શાયર, કૉર્નવૉલ ને કેંટના લોકોએ બળવો ઊઠાવ્યો. સૉમરસેટને ખટપટ સામે નમતું પડયું ને ઇ. સ. ૧૫૪૯માં તેને હોદ્દાનું રાજીનામું આપવું પડયું. પણ શત્રુઓએ તેના ઉપર રાજદ્રોહનો ખોટો આરોપ મૂકી તેને દેહાંતદંડ અપાવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૫૧.

સૉમરસેટ યુરોપમાં ઇંગ્લંડની સ્થિતિ સુધારી શકયો નહીં. તેને એડવર્ડ ને સ્કૉટ્‌લંડની રાણી મેરિનું લગ્ન કરી બંને દેશોને એક કરવા હતા; પણ તે માટે તેણે અયોગ્ય રસ્તો લીધો. પોતાના વિચારો સ્કૉટ્‌લંડ ઉપર પરાણે ઠોકી બેસાડવા તેણે તે દેશ સામે લડાઈ જાહેર કરી. સ્કૉટ્ લોકો પિંકી (Pinkie) પાસે હારી ગયા, ઇ. સ. ૧૫૪૭. પણ ઇંગ્લંડને તેનો લાભ મળ્યો નહીં, કારણકે ફ્રાંસનો રાજા બીજો હેન્‌રિ વચ્ચે આવ્યો. સ્કૉટ રાણી મેરિનું સગપણ ડૉફીન સાથે કરવામાં આવ્યું.

---

* સૉમરસેટને આવું રાજ્ય બનાવવું હતું—"A kingdom, having the sea for a will and mutual love for its garrison, a monarchy, which should neither in peace be ashamed nor in war afraid of any wordly or foreign power."

ચાર્લ્સ ને પોપ પણ ઈંગ્લંડ તરફ બેદરકારી બતાવવા મંડ્યા, કારણકે ઈંગ્લંડની રાજ્યનીતિ આ વખતે ચાલાક સુકાનીના હાથમાં રહી નહોતી, અને જર્મનિના પ્રૉટેસ્ટંટો ચાર્લ્સ સામે લડતાં હારી ગયા હતા.

***નૉર્ધંબરલૅન્ડનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૫૪૯–૫૩.**—સૉમરસેટ પછી વૉરિક, અથવા અર્લ ઑવ્ નૉર્ધંબરલૅન્ડ (Northumberland) સત્તા ઉપર આવ્યો. તેણે ફ્રાંસ સાથે સુલેહ કરી. એથી યુરોપમાં ઈંગ્લંડનું તમામ વજન જતું રહ્યું. ધર્મની બાબતમાં વૉરિકે સુધારકોનો પક્ષ લીધો ને લ્યુથરના ઉપદેશોથી પણ તે ઘણો આગળ ગયો. તેનો વિચાર એવો હતો કે એડવર્ડ ઉપર કુલ સત્તા રાખવી, ને તેને નામે, પણ ખરી રીતે પોતાની સત્તાથી, રાજ્યનો કારભાર ચલાવવો. એડવર્ડ પછી મેરિ ને ઇલિઝાબેથ ગાદીનાં વારસો હતાં. એ હકોને પણ નવા કારભારીએ રદ કરવા ખટપટ કરી, કારણકે રાજા પોતે ક્ષયથી પીડાતો હતો ને ટૂંક મુદતમાં તે મરી જશે એમ બધા ચોક્કસ માનતા હતા. આઠમા હેન્‌રિની બેન મેરિ ચાર્લ્સ બ્રૅન્ડન, ડયુક ઑવ્ સફોક (Suffolk)ને પરણી હતી. તેનાથી તેને ફ્રાંસિસ (Frances) નામની પુત્રી થઈ હતી. તે સ્ત્રીએ હેન્‌રિ ગ્રે અથવા માર્ક્વેસ ડૉર્સેટ કે ડયુક ઑવ્ સફોક સાથે લગન કર્યું હતું, અને તે લગનથી જે પુત્રીઓ થઈ હતી, તેમાં જેઈન ગ્રે (Jane Grey) મુખ્ય હતી. નૉર્ધંબરલૅન્ડે આ બાઈ સાથે પોતાના પુત્ર ગિલફૉર્ડ ડડ્લિ (Guilford Dudley)ને પરણાવ્યો ને મરણપથારી ઉપર સૂતેલા રાજા પાસે ધર્મને નામે ને પાર્લમેંટની પરવાનગી વિના તે બાઈને ગાદીની વારસ ઠરાવી. મેરિને ખબર પડતાં તે લંડનથી ભાગી ગઈ. એડવર્ડ ઇ. સ. ૧૫૫૩ના જુલાઇમાં મરી ગયો.

---

* Northumberland represents the second of three generations of an evil house, which personified the worst aspects of the Tudor age. While his father exemplified the fiscal oppression of Henry VII, and his son Leicester the seamy side of Elizabeth's court, Northumberland is the incarnation of the hypocrisy and self-seeking which marked the Reformation.

Pol. Hist. of England, VI, P. 98.

લેડિ જેઇન ગ્રેને ગાદી આપવામાં આવી. પણ મેરિનો પક્ષ બળવાન હતો. ૩૦,૦૦૦ માણસો તેની સામે થયાં. નૉર્ધંબરલૅન્ડ ને તેના તમામ પક્ષકારો કેદ પકડાયા. મેરિ ઇંગ્લંડની રાણી થઇ, જુલાઇ, ઇ. સ. ૧૫૫૩. નૉર્ધંબરલૅન્ડ શૂર સેનાપતિ, પણ સ્વાર્થી, ખટપટી અને લુચ્ચો મુત્સદ્દી હતો. તે પાછળથી કૅથોલિક ધર્મમાં પણ ભળ્યો. પણ રાજદ્રોહના આરોપસર તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. જેઇન ગ્રેને ને તેના પતિને પણ એ જ શિક્ષા કરવામાં આવી. એ બંને નિર્દોષ હતાં.*

* Her scaffold was on the green within the tower-gates; she mounted it with tearless eyes and steadfast countenance. In a few words she admitted the unlawfulness of her consent to occupy the throne, but she denied that she had sought or wished it. Then she knelt. "Shall I say this psalm ?" She asked Fackenham who attended her. "Yea" he answered, and she began to *miserere mei Deus* in English. The psalm finished, she rose, loosened her attire, and bound a handker-chief across her eyes. Then, feeling for the block, she said, "What shall I do ? Where is it ?" One of the standers-by guiding her thereunto, she laid her head down upon the block and stretched forth her body and said:- "Lord, into thy hands I commend my spirit."

No queen was worthier of the crown than this usurper, no medieval saint more saintly than the traitor-heroine of the Reformation. Beneath the shadow of the axe her name shines with a lustre like Sir Thomas More's; and the light they shed upon the scaffold showed the hideous blackness of the gulf which separated Tuder law from justice.

A. F. Pollard,

Pol. Hist. of England, Vol. VI, P. 111.

તેજ પ્રમાણે:—Seventeen and knew eight languages, in music
Peerless-her needle perfect and her learning
Beyond the churchmen. Yet so meek, so modest,
So wife-like, humble to the trivial boy.

પ્રકરણ ૫ મું

મેરિ, ઇ. સ. ૧૫૫૩–૫૮.

મેરિ.—નવી રાણી મેરિની મા સ્પેઇનની હતી ને સ્પેઇનના લોકોની માફક તે ધર્મની બાબતમાં ઘણી ચુસ્ત હતી. મેરિ નાની ને આગ્રહી રાણી હતી. નાનપણથી તે દુઃખી હતી, છતાં તે ઉદાર મનની હતી ને ગરીબોની ને પોતાના દુશ્મનોની પણ દયા ખાતી. ઇંગ્લંડ ઉપર તેને ઘણી પ્રીતિ હતી. મેરિ બહુ ધર્મિષ્ઠ હતી; પણ તે ચુસ્ત કૅથૉલિક હતી. તે તેથી તેના બાપે કરેલી ચર્ચની નવી વ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ હતી ને પોતાના અંતઃકરણ મુજબ એ વ્યવસ્થાને તોડી નાખવા બહુ આતુર હતી. ગમે તે ભોગે પણ જૂનો ખ્રિસ્તી ધર્મ મેરિને ઇંગ્લંડમાં દાખલ કરવો હતો. પોપની વિરુદ્ધ જવા તે કદિ માગતી નહીં. પ્રજાનો પ્રેમ, દયા, સુખ, ને પતિપ્રેમ પણ આ મોટા યજ્ઞમાં તે હોમી દેવા તૈયાર હતી. જો મેરિના ચારિત્ર્યનો આ ભાગ આપણે બરોબર સમજીશું તો તેના અમલની ઘાતકી ને જુલમી શિક્ષાઓને ને તેમની નિષ્ફળતાને પણ આપણે એકદમ સમજી શકીશું.*

Mis-matched with her for policy......
Seventeen, a rose of grace!
Girl never breathed to rival such a rose,
Rose never blew that equalled such a bud.

Tennyson's *Queen Mary.*

* Tragedy is the keynote of the reign of England's first queen-regent; the human interest is so intense that the political and religious issues seem, great as they were, to sink into the background of the picture, mere accessories of the stage, on which are presented immortal figures of Doom. First is the tragedy of × × Lady Jane × × Then the tragedy of martyrs—of × × Ridley, Latimer × × and of Cranmer. × × Last and greatest, the tragedy of the royal-hearted Queen.

England under the Tudors by Arthur Innes, P. 217.

મેરિની કૅથૉલિક રાજ્યનીતિ.—ગાદીએ આવતાં વાર જ મેરિએ પોતાના મુખ્ય શત્રુઓને મારી આપી. મેરિનું આ વર્તન ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. તે ધર્મની બાબતમાં અડગ વલણ બતાવતી ને મતભેદ કદિ સહન કરતી નહીં; રાજ્યકારણમાં તે આવી સહિષ્ણુતા બતાવતી. ઇંગ્લંડના લોકો રાણી સાથે રહ્યા હતા ને તેમના પક્ષથી મેરિને ગાદી મળી હતી; પણ તેથી કાંઈ એમ સમજવાનું નથી કે ઇંગ્લંડના લોકોને રોમન કૅથૉલિક પંથમાં પાછા જવું હતું. તેઓ નૉર્ધબરલૅન્ડના ખટપટી ને ધર્મ સંબંધી લ્યુથર કરતાં પણ આગળ વધતા કારભારથી કંટાળી ગયા હતા. મેરિને આવી લોકલાગણીનો લાભ લેવો નહોતો. તેને તો રાણી તરીકે પોતાના જૂના પંથને ફરીથી ઇંગ્લંડમાં દાખલ કરવો હતો. મેરિના સગા ઍંપરર ચાર્લ્સે તેને સહિષ્ણુતા બતાવવાની સલાહ આપી, પણ તે સલાહ રાણીએ બિલકુલ માની નહીં. ચાર્લ્સની બીજી સલાહ એ હતી કે મેરિએ સ્પેઇનના પાટવી કુંવર ફિલિપને પરણવું. ઇંગ્લંડના લોકો આવા લગ્નથી ઘણા વિરુદ્ધ હતા, કારણકે એવું લગ્ન થાય તો ચોક્કસ ઇંગ્લંડ સ્પેઇનના રાજાને વશ થાય ને દેશની બધી સ્વતંત્રતાનો નાશ થઈ જાય. ઇંગ્લંડના લોકોનો વિચાર એવો હતો કે મેરિએ કાયમ કુંવારા રહેવું, ને જો પરણવું જ હોય તો કોઈ રાજવંશી અંગ્રેજને પરણવું. મેરિએ આ બાબતમાં પણ લોકવિરુદ્ધ આચરણ કર્યું. તેણે ઇ. સ. ૧૫૫૫માં ફિલિપ સાથે લગ્ન કર્યું. તે અગાઉ ડેવનશાયરમાં ને ઇંગ્લંડના મધ્ય ભાગમાં વાયટ (Wyatt) નામના માણસની સરદારી નીચે બંડ થયાં. મેરિએ હીકમતથી લોકોને પોતાના પક્ષમાં રાખ્યા ને બંડ દબાઈ ગયાં. આ બંડ પછી તરત જ જેઇન ગ્રેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. લગ્ન પછી મેરિએ ગાર્ડિનર, પૉલ ને રેનાર્ડ (Renard) જેવા જૂના મતના સલાહકારોને વિશ્વાસમાં લીધા. હેન્રિ પહેલાં પોપ સામેનો પક્ષ નાનો હતો ને તેથી તેને જબરદસ્તીથી દબાવી દેવામાં આવ્યો હતો. હવે તે પક્ષ મોટો થઈ ગયો હતો ને જબરદસ્તી થવાથી આખા દેશમાં ખળભળાટ થાય એમ હતું. છતાં જે કાયદાઓથી ને રીતથી હેન્રિએ ને સૉમરસેટે વિરુદ્ધ પક્ષને કચડી નાખ્યો હતો, તે જ કાયદાઓથી ને તેજ રીતથી હવે એમના જ પક્ષને કચડી

નાખવાના હુકમો કરવામાં આવ્યા. મેરિ એમ ધારતી હતી કે જો આગેવાનોને સખ્ત સજા કરવામાં આવશે તો પછીં બીજાં માણસો પોતાની મેળે જૂના પંથનો સ્વીકાર ફરીથી કરશે. આ માન્યતા ભૂલભરેલી હતી. મેરિની અગાઉના ને મેરિની પછીના જમાનામાં રાજદ્રોહ અને ધર્મદ્રોહના, બંને આરોપો ઉપર નાના મોટા લોકોને જીવતા બાળી નાખવામાં આવ્યા હતા. પણ મેરિ રાજદ્રોહી માણસોને માફી આપતી ને માત્ર ધર્મદ્રોહી અથવા વધારે સ્પષ્ટ લખીએ તો પોપદ્રોહી માણસોને જ બાળી નાખવાનો હુકમ કરતી. આ સજા કરવામાં ગાર્ડિનર, બૉનર ને પૉલ મુખ્ય સલાહકારો હતા. શહીદ (Martyrs) થવામાં ક્રૅન્મર, રિડ્લિ (Ridley), લૅટિમર (Latimer) એ મુખ્ય હતા.* શહીદની કુલ સંખ્યા લગભગ ૩૦૦ જેટલી હશે ને તે માત્ર ત્રણ વર્ષની મુદતમાં. પરિણામે રાણીનો કારભાર ઘણો વગોવાયો ને લોકો તેનાથી કંટાળી ગયા. વળી જે હેતુથી આટલી બધી સખ્તાઈ બતાવવામાં આવી તે હેતુ પાર પડી શક્યો નહીં. ઇંગ્લંડના લોકોમાં હવેથી આ વાત તો સજ્જડ ઘર કરીને પેસી ગઈ, કે કૅથૉલિક પંથ જો દેશમાં ફરી સ્થાપવામાં આવશે તો વળી હજારો અંગ્રેજ પુરુષો, સ્ત્રીઓ ને બાળકો અકાળ ને ઘાતકી સજા પામી મરી જશે અને અસંખ્ય કુટુંબો પાયમાલ થઈ જશે. પોપ ને કૅથૉલિક પંથ સામેનો તેમનો વિરોધ ઢીલો ન થતાં ઊલટો સજ્જડ થઈ ગયો અને તે પંથનું એકદમ આવી બન્યું.

---

* ધર્મનું ઝનૂન કેટલે સુધી જઈ શકે છે તે મેરિના કારભારના કેટલાક બનાવોથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ વખતે ધર્મને નામે, ઘણાં મરી ગયેલાં માણસોનાં મુડદાંઓને પણ બાળવાની સજા (!) કરવામાં આવી હતી મરતી વેળા લૅટિમર ૭૦ વર્ષનો ડોસો હતો પણ તેની હિંમત અપાર હતી; રિડ્લિને તેણે કહ્યું–"Be of good comfort; we shall this day light such a candle, by God's grace, in England, as I trust shall never be put out." એ ભવિષ્યવાણી અક્ષરશઃ ખરી પડી. ક્રૅન્મરે મરતા અગાઉ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું; પણ મરતી વેળા તેણે તે અનુતાપનાં લખાણો પાછાં ખેંચી લીધાં. બળવાની જગ્યા ઉપર તેને લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તે બોલ્યોઃ—આ જમણા હાથે છ છ વાર લિખિત પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું છે ને તેથી તેનો પહેલો ને મોટો ગુનો છે. એમ કહી જમણો હાથ હિંમતથી તેણે બળતા અગ્નિમાં ધરી રાખ્યો ને પોતે ભડથું થઈ મરી ગયો.

કૅથૉલિક પંથની ફરી સ્થાપના.—મેરિની પહેલી પાર્લમેંટે છઠ્ઠા એડવર્ડના અમલના ધર્મ સંબંધી તમામ કાયદાઓ રદ કર્યા ને હેન્‌રિના વખતમાં ચર્ચની જે સ્થિતિ હતી તે કાયમ રાખી. પણ ત્રીજી પાર્લમેંટે રોમના પોપ સાથે એકમત જાહેર કર્યો ને આઠમા હેન્‌રિએ પસાર કરાવેલા પોપ અને તેની સત્તા સામેના તમામ કાયદાઓ રદ કર્યા, ઇ. સ. ૧૫૫૫. પણ પાર્લમેંટે ચર્ચનું તમામ ઉત્પન્ન રોમના પોપની તિજોરીમાં જમા દેવાની ના પાડી.

ઇંગ્લંડ ને યુરોપ. રાણીનું મરણ.—ઇ. સ. ૧૫૫૬માં મેરિનો પતિ ફિલિપ સ્પેઇનનો રાજા થયો. તરતજ સ્પેઇન ને પોપ વચ્ચે લડાઇ શરુ થઇ. ફ્રાંસે પોપનો પક્ષ લીધો. ઇંગ્લંડને ફિલિપનો પક્ષ લેવો પડ્યો, ઇ. સ. ૧૫૫૬–૫૮. ઇ. સ. ૧૫૫૮માં કૅલે ફ્રાંસના હાથમાં ગયું. આ નુકસાન ઇંગ્લંડના લોકોના મનમાં ઘણું ખૂંચ્યું ને લોકો મેરિ ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા. તે રાણી ઇ. સ. ૧૫૫૮ના નવેંબરમાં મરી ગઇ. લોકો હર્ષઘેલા થઇ ગયા. ચર્ચમાં ઘંટાનાદો થયા, રાત્રે લોકોએ મોટો ઉત્સવ ઊજવ્યો, ઉજાણી કરી, ને નવી રાણી ઇલિઝાબેથને નામે બધે સ્થળે આનંદ આનંદ થઇ રહ્યો.

Then Cranmer lifted his left to heaven,
And thrust his right into the bitter flame;
And crying in his deep voice, more than once,
"This hath offended–This unworthy hand!
so held it till all was burned."

Tennyson.

ઇંગ્લંડમાં ધર્મને નામે જે જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો તે કરતાં હજાર ગણો ઘાતકી ને અસહ્ય જુલમ સ્પેઇનમાં, જર્મનિમાં ને ઇટાલિમાં ગુજારવામાં આવ્યો હતો. મુસલમાની રાજ્યકર્તાઓના વખતમાં હિંદુઓ ઉપર ગુજારવામાં આવેલા જુલમની વાતો આપણા પરદેશી ઇતિહાસકારો અનેરા રૂપરંગ ભરીને ચીતરે છે; પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે તેમનાં લખાણો ઓગણીસમી ને વીસમી સદીમાં કરવામાં આવે છે. યુરોપ ને હિંદમાં શહીદોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની જરુર લાગતી નથી? બીજો ભેદ પણ સમજવા જેવો છે. યુરોપમાં એકજ સર્વમાન્ય ખ્રિસ્તી પંથના સ્થાપક ઇસુ ખ્રિસ્તને નામે જુદા જુદા પક્ષો જુલમ કરતા. હિંદમાં મુસલમાનો ને હિંદુઓ એક જ પયગંબરને નામે લડતા નહોતા. આ દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની પરસ્પર અસહિષ્ણુતા વધારે અક્ષમ્ય ગણાશે.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

ઈલિઝાબેથ, ઇ. સ. ૧૫૫૮–૧૬૦૩.

નવી રાણી ઇલિઝાબેથ.—ઇલિઝાબેથ જ્યારે ગાદીએ આવી ત્યારે પચીસ વર્ષની હતી. ઇલિઝાબેથનું શિક્ષણ ઘણું ઉચ્ચ કોટિનું હતું. તે ગ્રીક, લૅટિન ને હિબ્રુ લખી જાણતી. અને ફ્રેંચ, જર્મન અને ઈટાલિયન લખી તેમજ બોલી જાણતી. સંગીત ને નૃત્યની લલિત કળાઓમાં પણ તે એક્કી હતી. સૉમરસેટ અને મેરિના કારભાર દરમ્યાન તે માંડમાંડ ભયંકર આફતમાંથી છટકી ગઈ હતી ને મેરિના વખતમાં તેણે કેટલોક વખત કેદમાં પણ કાઢ્યો હતો. નવી રાણી બહુ સુંદર નહોતી. તે મિથ્યાભિમાની, ઉદ્ધત અને કડક હતી. તેનું મન કળવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડતું; પણ તે ઇંગ્લંડના લોકો ઉપર પ્રીતિ રાખતી. લોકો પણ તેને ચાહતા. તેની નસેનસમાં ઇંગ્લિશ લોહી વહેતું હતું. રાજકારણમાં તે ઘણી કાબેલ હતી, પણ ધર્મની બાબતમાં તે બેદરકાર હતી. પોતાનો ને રાજ્યનો સ્વાર્થ સાધતી વેળા તે ન્યાય–અન્યાય, સત્ય–અસત્ય એવું કશું જોતી નહીં. અલબત, તે કાંઈ નાસ્તિક નહોતી. તેનામાં તેના બાપના ને તેની માના તમામ ગુણદોષો ઊતર્યા હતા. આઠમા હેન્રિએ નક્કી કરી રાખેલા ચર્ચના ધોરણને તે ગમે તે ભોગે વળગી રહેવા માગતી હતી. તેને કાલ્વિનના મહાજનસત્તાક ચર્ચ ઉપર રાણી તરીકે અણગમો હતો, તેમ પોપની નિરંકુશ સત્તાનો પણ તેને અણગમો હતો. ઇલિઝાબેથનો સ્વભાવ સ્ત્રીજાતિનો નહીં પણ પુરુષજાતિનો હતો; લગ્નની બાબતમાં તેણે પોતાના જ હૃદય તરફ દૃષ્ટિ નહીં કરતાં રાજ્યના સમગ્ર હિતને લક્ષમાં રાખ્યું, ને ઇંગ્લંડને પરતંત્ર નહીં બનાવતાં પોતે ઠેઠ સુધી અવિવાહિત રહી. છતાં પોતે લગ્ન કરવા માગે છે એવું વાતાવરણ તેણે સ્વદેશમાં ને પરદેશમાં ઉત્પન્ન કર્યું, ને લગ્નને નામે તેણે ભલભલા રાજાઓને ને રાજપુરુષોને હથેળીમાં રમાડ્યા—એવી તો તે ઉસ્તાદ હતી. એના વખતના અંગ્રેજો દેશાવર પોતાની વગ ને પોતાનો વેપાર વધારવા ઘણા ઈંતેજાર હતા, ને તેઓ રાણીના કે તેના સલાહકારોના વાર્યા વળે એવા નહોતા. આ

નવીન જમાનાને રાણી ઓળખી ગઈ; અને બીજાં રાજ્યો સાથે છચોક ને ઉઘાડું લડાઈમાં ન ઊતરવું પડે એવી રીતે તેણે પોતાની પ્રજાને આગળ વધવામાં કશો અંતરાય પાડયો નહીં. જ્યારે તે ગાદીએ આવી ત્યારે ઇંગ્લંડની તિજોરી ખાલી હતી, તેનું લશ્કર નમાલું હતું અને યુરોપમાં તેનું વજન બહુ પડતું નહોતું. છતાં તેણે રાજ્યનૌકા એવી ચાલાકીથી હંકારી, કે જ્યારે તે મરી ગઈ ત્યારે સર્વાનુમતિએ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં તેનો યુગ કીર્તિવાન યુગ કહેવાઈ ગયો.*

ઇલિઝાબેથના લગ્નનો સવાલ.—ઇલિઝાબેથ માટે તેના લાંબા અમલ દરમ્યાન ઘણાં માગાં આવ્યાં, પણ ઉપર કહ્યું તેમ તેણે એ માગાંઓને માત્ર પોતાની રાજકારણની બાજીમાં સોગઠાં રૂપે જ કાઢી નાખ્યાં. પહેલાં તો સ્પેઇનના રાજા ફિલિપે માગું મોકલ્યું પણ તે રોમન કૅથોલિક હતો;

---

* Other queens have been great by the display of intellectual qualities commonly accounted masculine, or virtues recognised as the special glories of their own sex; Elizabeth had the peculiar ingenuity deliberately to employ feminine weakness, incomprehensibility, and caprice, as the most bafflingly effective weapons in her armoury, *England under the Tudors* by Innes, P. 427.

She educated Englishmen to a perception of England's destiny, and for this purpose fixed England's attention upon itself. She caught at every advantage which was afforded by the divided condition of Europe, to assert England's importance. France and Spain alike had deep causes of hostility. She played off one against the other so that both were anxious for the friendship of a state which they each hoped some day to annex. England gained courage from this sight, and grew in self-confidence. Round her, with all her faults, England which we know grew into the consciousness of its destiny.—

Creighton's *Elizabeth.*

વળી સ્પેઇનની સત્તા ઇંગ્લંડના લોકોને જરા પણ ગમે એમ નહોતી. આ કારણોથી ફિલિપની ઉમેદવારી તદ્દન નિરર્થક હતી, જો કે રાણીએ તેને ઘણો વખત રમાડ્યાં કર્યો. ત્યારપછી એવી જ જાતની બાજી રાણી ઍંપરરના પુત્ર આર્ચ ડયુક ચાર્લ્સ સાથે, અને સ્વીડન, ડેન્માર્ક ને હોલ્સ્ટાઇનના રાજવંશો સાથે રમી. એ જ રીતે તેણે સ્કૉટ્લંડના અર્લ ઍરન (Arren)ને પણ છેતર્યો. રાણીએ નૉર્ધંબરલૅન્ડના પુત્ર લૉર્ડ રૉબર્ટ ડડ્લિ (Dudley) અથવા પછીના Earl of Leicester ઉપર એટલો બધો પક્ષપાત બતાવવા માંડ્યો કે લોકો એમ જ માનવા લાગ્યા કે રાણી તેને પરણશે. એ માન્યતા પણ ખોટી પડી. એવી રીતે ફ્રાંસના રાજાના ભાઈ હેન્રિ, ડયુક ઑવ્ અંજૂ (Anjou) ની ઉમેદવારી પણ નિષ્ફળ નીવડી. એ જ પ્રમાણે અઢાર વર્ષના એલેકન–Alencon–અંજૂના નાના ભાઈની દસ વર્ષની ઉમેદવારીનું પણ થયું.

ઇલિઝાબેથ અને ચર્ચની વ્યવસ્થા.—પહેલાં તો ઇલિઝાબેથે મેરિના કાયદાઓ એમને એમ રાખ્યા. પણ ધીમેધીમે તેમાં ફેરફારો કરવામાં આવ્યા, કારણકે રાણીને અને લોકોને મેરિ કે સૉમરસેટના વિચારો પસંદ નહોતા. ઇ. સ. ૧૫૫૯માં પાર્લમેંટે બે કાયદાઓ ઘડ્યા–એક, રાણી પોતે ઇંગ્લંડના ચર્ચ ઉપર મુખ્ય સત્તા ધરાવે છે એવું જાહેર કરનારો, અને બીજો, બધા લોકોએ એક જ ચર્ચની વ્યવસ્થાને અધીન રહેવું એમ જાહેર કરનારો–Acts of Supremacy and Uniformity. પછી સાર્વજનિક પ્રાર્થના માટે એક સામાન્ય પુસ્તક (The Common Prayer Book)ના ઉપયોગને ફરજિયાત ઠરાવવામાં આવ્યો. જે લોકોએ આ વ્યવસ્થા ન સ્વીકારી તેમની પાસેથી જીવાઇઓ, વર્ષાસનો ને હોદ્દાઓ ખેંચી લેવામાં આવ્યાં; પણ ઇલિઝાબેથે તેમને બીજી રીતે હેરાન કર્યા નહીં-તેમની જિંદગી તો સલામત જ રહી. આ ધોરણ યુરોપની પરિસ્થિતિ ઉપર ટકી રહ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૬૨માં ફ્રાંસમાં ને સ્કૉટ્લંડમાં કૅથોલિકો જોર પર આવતા હતા તેથી તેમની સામે ઇંગ્લંડમાં પણ પાર્લમેંટે સખ્ત કાયદાઓ કર્યા, ઇ. સ. ૧૫૬૩. જે કોઈ શિક્ષકો કે વકીલો કે પાર્લમેંટના સભાસદો ઍક્ટ ઑવ્ સુપ્રીમસીને માન્ય ન રાખે તેઓ રાજદ્રોહી ઠરે, એવો કાયદો હવે પસાર કરવામાં આવ્યો,

ઇ. સ. ૧૫૬૩. ઇ. સ. ૧૫૭૦માં પોપે ઇલિઝાબેથને ઇંગ્લંડની ગાદીથી બરતરફ કરી ને ઇંગ્લંડના કૅથૉલિકોને તેના ગેરકાયદેસર રાજ્ય સામે થવા છૂટ આપી. ઘણા કૅથૉલિકો ઇંગ્લંડ છોડી ગયા ને દેશાવર જઈ રાજદ્રોહ કરવા મંડ્યા. આ કારણોથી પાર્લમેંટે કૅથૉલિકો સામે ને જેસુઇટો સામે સખ્ત કાયદાઓ કર્યા. આ વખતે ઇંગ્લંડમાં રાણીના ધોરણ વિરુદ્ધ બીજો સબળ પક્ષ ઊભો થતો હતો. તે પક્ષ પ્રેસ્બિટેરિયન અથવા પ્યુરિટન (Presbyterian–Puritan) કહેવાયો. પાર્લમેંટમાં પણ તે પક્ષનું જોર હતું. એ કારણોથી તેમની સામે રાણીએ સખ્ત કાયદાઓ કરાવ્યા, કારણકે તેઓ ધર્મના વિષયમાં મહાજનસત્તાક વ્યવસ્થા માગતા હતા.*

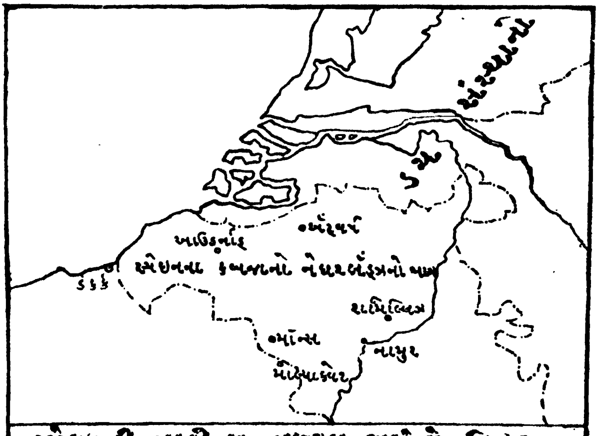
આ નવા કાયદાઓ પ્રમાણે કુલ લગભગ ૧૮૭ કૅથૉલિકોને ધર્મના કારણસર દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવી. વ્હિટ્ગિફ્ટ Whitgift–ઇ. સ. ૧૫૮૩માં કૅન્ટરબરિનો આર્ચબિશપ થયો ત્યારે તેની સલાહથી ઇલિઝાબેથે ૪૪ સભાસદોનું (જેમાં ૧૨ બિશપો હતા.) હાઈ કમિશન નીમ્યું. તે મંડળને ધાર્મિક વિવાદો ઉપર ન્યાય ચૂકવવાનો અધિકાર હતો પણ તેની સત્તા ઘણી જ નિરંકુશ હતી; માત્ર તેને દેહાંતદંડ આપવાનો અધિકાર નહોતો. ઠેઠ રાણીના મરણ સુધી આ મંડળે ઘણા પ્યુરિટનો ને કૅથૉલિકો ઉપર ફોજદારી કરી તેમને સતાવ્યા. આ કારણથી પ્યુરિટનો ધર્મની વ્યવસ્થા સામે પડ્યા ને રાણીના અમલનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં તેઓ છચોક તેની સામે બોલવા લાગ્યા.

---

* Elizabeth cast her mantle over the Church, and changed the offensive alliance of Crown and Parliament, forged by Henry VIII against the Church, into a league for mutual defence between Crown and Church against Parliament, which dominated English politics for a century and more. The royal supremacy became a boon instead of a stumbling block to the Church, and Elizabeth's service have reaped a posthumous reward in the contrast drawn by ecclesiastical historians between her father's character and hers.

Pol. Hist. of England, Vol. VI, P. 368.

ઈંગ્લંડનો ફ્રાંસ, સ્કૉટલંડ ને સ્પેઈન્ સાથેનો વ્યવહાર.— જ્યારે નવી રાણી ગાદીએ આવી ત્યારે ઈંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી અને ઈંગ્લંડે કૅલે ખોયું હતું. પણ કૅલે માટે લડાઈ લંબાવવી તે મૂર્ખાઈ સમજી ઇ. સ. ૧૫૫૯માં ઈંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે સુલેહ કરવામાં આવી, ને કૅલેને આઠ વર્ષ માટે ફ્રાંસ પાસે રહેવા દેવામાં આવ્યું. ઈંગ્લંડની સ્થિતિ આ વખતે ઘણી કફોડી હતી. જો ઇંગ્લંડ સ્પેઈન સાથે ભળે તો ફ્રાંસ સ્કૉટ્લંડ સાથે મળી મેરિ સ્ટુઅર્ટના હકને અનુમતિ આપી ઈંગ્લંડને હેરાન કરે. ઈંગ્લંડની પાસે શરુઆતમાં લડવા માટે નહોતું લશ્કર, નહોતી નૌકા, કે નહોતો પૈસો. વળી ખુદ દેશમાં કેટલાએક કૅથૉલિકો શત્રુઓના પક્ષમાં પણ

સ્પેઇનની ગાદીના વારસા માટેનો વિગ્રહ

ભળે એવા હતા. ઇ. સ. ૧૫૫૯માં ફ્રાંસનો રાજા બીજો હેન્રિ મરી ગયો. નવો રાજા બીજો ફ્રાંસિસ સ્કૉટ્લંડની રાજપુત્રી મેરિને પરણ્યો. આ જ મેરિ ઈંગ્લંડની ગાદીની હકદાર હતી. સ્કૉટ્લંડમાં લોકોએ કાલ્વિન ને નૉક્સના આગળપડતા ધર્મવિચારો સ્વીકાર્યા હતા તે ઇલિઝાબેથને ખૂંચતું હતું. પણ સ્કૉટ્લંડમાં ફ્રાંસનું જોર ઘણું વધી પડ્યું હતું ને આ લોકો ફ્રાંસની વગના દુશ્મનો હતા. વળી સ્કૉટ્લંડમાંથી ફ્રાંસની વગને બાતલ કરવાની ખાસ જરૂર

હતી. તેથી ઇલિઝાબેથે તે દેશમાં પોતાના પક્ષને ખાનગી મદદ આપી. ઇ. સ. ૧૫૬૧માં એડિનબરોની સુલેહથી ને બીજા ફ્રાંસિસના મરણથી સ્કૉટ્લંડમાં ફ્રાંસની સત્તા નાબૂદ થઈ, અને ત્યાંનો પ્રૉટેસ્ટંટ પક્ષ પ્રબળ થયો. ફ્રાંસ, સ્કૉટ્લંડ ને ઈંગ્લંડ, ત્રણેય એક જ રાજ્યકર્તા નીચે આવતાં અટકી ગયાં. ફ્રાંસમાં હવે પ્રૉટેસ્ટંટો અથવા હ્યૂજનો (Huguenots) ઉપર પારાવાર જુલમ થવા માંડયો. તેથી તે દેશમાં સ્વકીય યુદ્ધ (Civil War) શરુ થયું. રાણીએ પોતાના સ્વધર્મીઓ સાથે ઇ. સ. ૧૫૬૨માં સુલેહ કરી ને તેમને મદદ પણ મોકલી. પણ ઇલિઝાબેથ આ વખતે ફિલિપ સામે રોજ વિરુદ્ધ થતી જતી હતી. વળી ફ્રાંસમાં તેને ફતેહ મળી નહીં, તેથી ઇ. સ. ૧૫૬૪માં ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા કરવામાં આવી.

ઈંગ્લંડના લોકોને દેશાવર સાથે પરદેશી ને ખાસ કરીને સ્પેઇનના રાજ્યના કોઇપણ જાતના અવરોધ વિના સ્વતંત્રપણે વેપાર કરવો હતો, અને બની શકે તો દરિયાપાર સંસ્થાનો પણ સ્થાપવાં હતાં. નેધરલૅન્ડઝમાં આ વખતે ફિલિપ અસહ્ય જુલમ ગુજારતો હતો, કારણકે ત્યાંના લોકોનો મોટો ભાગ પ્રૉટેસ્ટંટ હતો ને તેમને સ્પેઇનનું આપખુદ રાજ્યતંત્ર ગમતું નહોતું. એ પ્રદેશ જો સ્પેઇનના હાથમાં કાયમ માટે રહે તો ઈંગ્લંડના પાડોશમાં જ સ્પેઇનનું જોરાવર રાજ્ય ખડું થઈ જાય—તેવી સ્થિતિ કોઇપણ ઇંગ્લંડનો રાજ્યકર્તા થવા દે નહીં. નેધરલૅન્ડઝમાં આ વખતે એક પક્ષને સ્પેઇનથી સ્વતંત્ર થવું હતું. તે દેશનો વેપાર ઈંગ્લંડને ઘણો લાભકારક હતો. ઘણા વણકરો ફિલિપના ને ડયુંક ઑવ્ આલ્વાના આપાર જુલમથી કંટાળી ઈંગ્લંડમાં આવી વસ્યા હતા. અંગ્રેજ ખલાસીઓ સ્પેઇનના વેપારને ઘણી હલાકી ઉત્પન્ન કરતા હતા. ફિલિપના માણસો ખાનગી રીતે ઈંગ્લંડના લોકોને રાણી વિરુદ્ધ ઉશ્કેરતા હતા. ફ્રાંસ તો પહેલેથી જ સ્પેઇન વિરુદ્ધ હતું, તેથી ઇ. સ. ૧૫૭૨માં તે દેશ સાથે બીજી સુલેહ કરવામાં આવી ને સ્પેઇન સામે લડાઈ કરાવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. પણ પરિણામે ફ્રાંસ નેધરલૅન્ડઝમાં સત્તા ઉપર આવે એવું હતું, તેથી આ મિત્રતા માત્ર કામચલાઉ મિત્રતા જ રહી. વળી ઇ. સ. ૧૫૭૨ના જાન્યુઆરિમાં ફ્રાંસના કૅથૉલિકોએ હ્યૂજનો

અથવા પ્રૉટેસ્ટંટોની કતલ ચલાવી, જેમાં લગભગ એક લાખ માણસો માર્યાં ગયાં. ઇંગ્લંડમાં આ કતલની અજબ અસર થઈ. ફ્રાંસના રાજ્યતંત્ર ઉપર લોકો ઘણા ક્રોધે ભરાયા. ઇલિઝાબેથે ફિલિપ સાથે તત્કાળ સમાધાની કરી લીધી, પણ બંને રાજ્યો વચ્ચે અંદરથી જે અગ્નિ ભભૂકતો હતો તે ઝાઝા વખત માટે છાનો રહી શકે એમ નહોતું. સ્પેઇનનો વકીલ મેન્ડોઝા રાણીને મારી નાખવાનાં કાવતરાં કરતો પકડાઈ ગયો તેથી તેને રજા આપવામાં આવી.*

એવાં બીજાં કાવતરાંઓમાં પણ સ્પેઇનના રાજાનો ને તેના પક્ષનો હાથ હોય એમ નક્કી થયું. ફ્રાંસમાં હજુ પણ જુદા જુદા પક્ષો પરસ્પર લડી મરતા હતા. સ્કૉટ્લંડના રાજા છઠ્ઠા જેઇમ્સે ઇલિઝાબેથ સામે મૈત્રી કરી લીધી હતી. ઇંગ્લંડને પોતાની પાડોશમાં કાંઈ ભય નહોતો. તેથી રાણીએ લીસ્ટરને નેધરૂલૅન્ડઝ મોકલ્યો ને ડ્રેઇકને દરિયાપાર રવાના કર્યો. ફિલિપે પણ ચોક લડાઈ જાહેર કરી. ડ્રેઇકે કાડિઝની ગોદીમાં સ્પેઇનનાં કેટલાંક વહાણોનો નાશ કર્યો ને તેમનો માલ જપ્ત કર્યો. ફિલિપે હવે ઇંગ્લંડ ઉપર એક મોટી દરિયાઈ સવારી મોકલવાની તૈયારી કરી. મુખ્ય નૌકાધિપતિ સાંતાક્રુઝ મરી ગયો હતો તેથી સરદારી ડયુક ઑવ્ મેડિના સિડોનિયા (Duke of Medina Sidonia)ને આપવામાં આવી. તે આર્મેડા (Armada)માં કુલ ૧૩૦ અરમારો હતી. ફિલિપની યુક્તિ એવી હતી કે એક તરફથી નૌકાસૈન્યથી ઇંગ્લંડના નૌકાબળને તોડવું ને બીજી તરફ નેધરૂલૅન્ડઝમાંથી ડયુક ઑવ્ પાર્માની સરદારી નીચે ખુદ ઇંગ્લંડમાં જ લશ્કર ઊતારવું. આ આર્મેડા સામે ઇંગ્લંડે ૧૯૭ નૌકાઓ બહાર પાડી. અંગ્રેજ નૌકાબળનો મુખ્ય અધિકારી હાવર્ડ હતો, પણ ડ્રેઇક, ફ્રૉબિશર અને હૉકિન્સ જેવા ઉસ્તાદ અને અનુભવી નાવિકો તેના સલાહકારો હતા. બંને પક્ષ વચ્ચે પ્લીમથ, પૉર્ટલૅન્ડ, અને વાઇટના ટાપુઓ નજીક નાની ટપાટપી થઈ, ઇ. સ. ૧૫૫૮. શત્રુઓ બ્રિટિશ ચૅનલમાં રહી ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યને કબજે કરે એ હવે અસંભવિત થયું, જો કે ત્રણેય લડાઇઓમાં ઇંગ્લંડને જ વિજય મળ્યો,

---

* તે રાણીની રજા માગતી વેળા બોલ્યોઃ—

"Don Bernarodino de Mendoza was born not to disturb countries but to conquer them."

એમ તો કહી શકાય નહીં. સ્પેઇનના આર્મેડાને પાર્મા સાથે ભળી જવા સિવાય બીજો માર્ગ હવે રહ્યો નહીં. અંગ્રેજ નાવિકોને માત્ર એક જ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાનું હતું. ગમે તેમ પણ પાર્માને અને મેડિનાને ભેગા થતા અટકાવવા. તેથી જ્યારે આર્મેડા કેલે તરફ જતો હતો ત્યારે અંગ્રેજોએ ગ્રેઇવલાઇન્સ પાસે એક રાત્રે આઠ સળગતાં વહાણોને તેના તરફ રવાના કર્યાં. આર્મેડાની વ્યૂહરચના તરત તૂટી ગઈ. બળતાં વહાણોનો સંસર્ગ ગમે તે ઉપાયે અટકાવવાની જરુર હતી, પણ આર્મેડા છિન્નભિન્ન ગઈ ગયો. આ વખતે અંગ્રેજોએ તેના ઉપર તોપોનો મારો શરુ કર્યો. પવન પણ અનુકૂળ હતો. શત્રુઓ બહાદુરીથી લડ્યા પણ હારી નાસી ગયા, ૨૯મી જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૫૮૮. અંગ્રેજોને માત્ર એક નૌકા અને સો માણસોનું નુકસાન થયું, જ્યારે સ્પેઇનનું અર્ધું નૌકાબળ લાસ ગયું; તેના ઘણા નાવિકો માર્યા ગયા; ને જે બચ્યા તેઓને અંગ્રેજોએ ને સ્કૉટ લોકોએ મારી નાખ્યા.

આર્મેડાની હારનાં કારણો નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:–તેનો મુખ્ય અધિકારી મેડિના કદિ દરિયાઈ લડાઈ કરી જાણતો નહોતો. સ્પેઇનના લોકોએ નૌકાયુદ્ધની કળામાં જમાનાને અનુકૂળ ફેરફારો કર્યા નહોતા. આર્મેડાનું તોપખાનું ઘણી હલકી જાતનું હતું. પોતાની ને શત્રુની નૌકાઓને એકમેક કરી, પોતાના સિપાઈઓ પાસે શત્રુની નૌકાનાં માણસો ઉપર હુમલો કરાવવો, એ તેમની લડવાની રીત હતી. આ કળા હવે જૂની થઈ ગઈ હતી. અંગ્રેજોની નૌકાઓ હલકા વજનવાળી, ઊંચી જાતના તોપખાનાથી ને માત્ર નાવિકોની સજ્જ થયેલી હતી. અંગ્રેજ નાવિકો પાધરો ગોળીબાર કરી શકતા. તેઓ કદિ પણ શત્રુની નૌકાની તદ્દન નજીક જતા નહીં. શત્રુઓથી વેગળા રહી તોપોના મારથી તેમની લડાયક શક્તિનો નાશ કરવામાં અંગ્રેજો બાહોશી માનતા. ઇંગ્લંડના નાવિકો સૈનિકો હતા, અને નાવિકોને સૈનિકોના અધિકાર નીચે રાખવામાં આવ્યા હતા.*

વીસ વીસ વર્ષો થયાં ઇંગ્લંડના લોકો સ્પેઇનની સત્તાને દરિયાઈ બળમાં નિર્બળ કરવા માગતા હતા, તે હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું. ઇંગ્લંડ પોતે

---

* આવી અપૂર્વ દરિયાઇ ફતેહ ઈશ્વરે જ આપી એમ લોકોએ માન્યું. The Lord blew with His wind and they were scattered.

હવે પરદેશી હુમલાઓથી નિર્ભય બન્યું. સ્પેઇનની લડાયક શક્તિના ને તેની સાથે તેના દરિયાઈ સામ્રાજ્યના નાશનો હવે આરંભ થયો.

સ્પેઈન ઉપર મેળવેલા વિજયનો લાભ કેવી રીતે લેવો એ હવે મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડયો. દેશમાં બે પક્ષ હતા. પહેલો પક્ષ કહેતો કે હવે તકનો લાભ લઈ સ્પેઇનનાં દરિયાઈ બળ ને સામ્રાજ્ય નબળાં કરવાં જોઈએ. બીજા પક્ષનું એવું કહેવું થયું કે સ્પેઇનના દેશાવરના વેપારને કનડગત કરી તેમાંથી લાભ લેવો. પહેલા પક્ષમાં ડ્રેઈક, રૅલે ને વૉલસિંગહામ હતા. બીજા પક્ષમાં રાણી ને બર્લી હતાં. પહેલાં તો ડ્રેઈકનો પક્ષ ફાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૮–૮૯માં રાણીએ તેને ઍંટોનિયોને પોર્ટુગલની ગાદી ઉપર બેસાડવા લિસ્બન મોકલ્યો. ડ્રેઈકના માણસોએ ખુદ સ્પેઇનના મુલકમાં કેટલીક રંજાડ કરી, પણ તેને સ્વદેશથી પૂરતી મદદ ન મળી તેથી નિરાશ થઈ તે પાછો ફર્યો. તેના મિત્રો વૉલસિંગહામ, લીસ્ટર વગેરે મરી ગયા. બીજા પક્ષના કહેવા મુજબ હવે આ સવાલનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો. ફ્રૉબિશર અને બીજા અંગ્રેજ નાવિકો સ્પેઇનનાં વેપારી વહાણોને પેટભર લૂંટવા મંડયા. તેમાં બાલાકલાવા આગળ ડ્રેઈકે ને ફ્રૉબિશરે તો અદ્‌ભુત પરાક્રમો કર્યા. ઇલિઝાબેથે નેધરૂૅલૅન્ડઝમાં ને ફ્રાંસમાં સ્પેઇનના દુશ્મનોને મદદ મોકલી, પણ પૂરતી નહીં. તેથી વિજયનો લાભ પૂરેપૂરી રીતે ઇંગ્લંડના લોકો મેળવી શક્યા નહીં. વળી ડ્રેઈક, ફ્રૉબિશર વગેરે મરી ગયા. ઇ. સ. ૧૫૯૬માં કાડિઝમાં દાખલ થઈ અંગ્રેજોએ સ્પેઇનની કેટલીક નૌકાઓ કબજે કરી. ફિલિપે બીજી બે આર્મેડાઓ ઇંગ્લંડ સામે મોકલી ને આયર્લૅંડમાં પણ ખટપટ કરી. પણ હવા પ્રતિકૂળ નીવડી તેથી આર્મેડાની યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ ને આયર્લૅંડમાં કાંઈ વળ્યું નહીં. તે પોતે ઇ. સ. ૧૫૯૮માં મરી ગયો. આ વખતે ફ્રાંસમાં ચોથો હેન્‌રિ ગાદીએ આવ્યો હતો. તેણે પોતાના દેશમાં જુદા જુદા પડતા પક્ષને એક કર્યા ને સ્પેઇન સાથે સુલેહ કરી, એટલે ઇંગ્લંડ એકાએક નોખું પડી ગયું, ઇ. સ. ૧૫૯૮.*

---

* ટિલબરિ–Tilbury પાસે પાર્માના લશ્કરની સામે થવા અંગ્રેજ લશ્કર છાવણી નાખી પડયું હતું ત્યાં રાણી પોતે ગઈ ને લશ્કર આગળ બોલી:—

સ્કૉટ લોકોની રાણી મેરિ.—પોતાના પતિ ફ્રાંસિસના મરણ પછી ફ્રાંસમાં પ્રતિપક્ષીઓનું જોર થતાં વિધવા મેરિ ઇ. સ. ૧૫૬૧માં સ્કૉટ્લંડ પાછી આવી. તે ધર્મે કૅથૉલિક હતી. વળી તે ઇલિઝાબેથને ઇંગ્લંડની હકદાર રાણી તરીકે સ્વીકારવા ના પાડતી. સ્કૉટ્લંડમાં આવ્યા પછી તેણે યુરોપના કેટલાક રોમન કૅથૉલિક રાજવંશીઓ સાથે લગ્ન કરવા માટે ફાંફાં માર્યાં, પણ તેમાં ન ફાવતાં છેવટે ઇંગ્લંડના એક રોમન કૅથૉલિક ને રાજ્યકુટુંબ સાથે સંબંધ ધરાવતા લૉર્ડ ડાર્ન્લે (Darnley) સાથે તે પરણી, ઇ. સ. ૧૫૬૫. તેમનો પુત્ર જેઈમ્સ ઇંગ્લંડના પહેલા જેઈમ્સનું નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો.* પણ ડાર્ન્લે નાલાયક પતિ નીવડ્યો. તે પોતાની સ્ત્રી

My loving people–We have been persuaded by some to take heed how we commit ourselves to armed multitudes for fear of treachery; but I do assure you, I do not desire to live to distrust my faithful and loving people. Let tyrants fear; I have always so behaved myself that under God I have placed my chiefest strengths and safeguards in the loyal hearts and good will of my subjects; and therefore, I am come among you at this time, not as for any recreation or sport, but being resolved to live or die among you–to lay down for my God and for my kingdom and for my people, my honour and my blood, even in the dust. I know I have the body of a weak, feeble woman, but I have the heart and stomach of a king and of a King of England too, and think foul scorn that Parma of Spain, or any prince of Europe, should dare invade the borders of my realm. So rather than any dishonour should grow by me, I myself will take up arms; I myself will be your judge and rewarder of every one of your virtues in the field...not doubting that, by your obedience to my general, by your concord in the camp, and your valour in the field, we shall shortly have a famous victory over these enemies of my kingdom, and of my people.

* એમ કહેવાય છે કે જ્યારે આ પુત્રના જન્મની વાત ઇલિઝાબેથને કહેવામાં આવી ત્યારે તે બોલી ઊઠી:—The Queen of Scots is the mother of a fair son and I am but a barren stock."

વિરુદ્ધ ખટપટ કરવા લાગ્યો. મેરિ પણ કંટાળી. ઇ. સ. ૧૫૬૭માં ડાર્ન્લેનું ખૂન થયું એટલે રાણી પાછી સ્વતંત્ર થઈ ને તરત જ બૅાથવેલ નામના એક પ્રૅાટેસ્ટંટને પરણી. સ્કૅાટ્લંડના લોકો આ કૃત્યથી ઘણા છંછેડાઈ ગયા. તેમણે રાણીને પદભ્રષ્ટ કરી. બૅાથવેલ નાસી ગયો. મેરિ પણ ઈંગ્લંડ નાસી આવી, ઇ. સ. ૧૫૬૮. તે હવે પોતાના દુશ્મનો ઉપર વેર લેવા ઈંગ્લંડ, ફ્રાંસ, પોપ, સ્પેઈન, વગેરેની મદદ માગવા લાગી. ઇલિઝાબેથ અને તેના મુખ્ય વજીર સેસિલ (Cecil) નો મત એવો થયો કે મેરિને ઇંગ્લંડમાં ને તે પણ પાકી ચોકી નીચે રાખવી, કારણકે નહીંતર તે ઇંગ્લંડના કૅથૅાલિકો સાથે મળીને અથવા દેશાવરની મદદથી સ્કૅાટ્લંડ જઈ ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપર પોતાનો હક જબરદસ્તીથી સિદ્ધ કરે. આ મતને વળગી રહેવાથી ઇંગ્લંડ અને સ્કૅાટ્લંડને મૈત્રી રહેશે ને સ્કૅાટ્લંડ પરદેશીઓથી અલગ રહેશે એમ માનવામાં આવ્યું. દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૫૬૯માં ઉત્તર ઇંગ્લંડમાં નૅાર્ફોક, નૅાર્ધમ્બરલૅંડ ને વેસ્ટમોરલૅંડના અમીરોની આગેવાની નીચે મેરિને ગાદીએ બેસાડવાના હેતુથી કેટલાએક કૅથૅાલિકોએ બંડ કર્યું પણ તેને તરત જ ક્રૂર રીતે દાબી દેવામાં આવ્યું. આ વખતે રુડોલ્ફ નામના માણસનું મેરિને ગાદીએ બેસાડવાનું ને ઇલિઝાબેથને પદભ્રષ્ટ કરવાનું કાવતરું બહાર પડયું. નૅાર્ફોકનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. એજ શિક્ષા મેરિને પણ મળવી જોઈએ એવી વિનતિ પાર્લમેંટે રાણીને કરી; પણ તે માન્ય રાખવામાં આવી નહીં, ઇ. સ. ૧૫૭૨. ઇંગ્લંડમાં હવે રોમન કૅથૅાલિક લોકો સામે સખ્ત કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. સ્પેઈનનો રાજા ફિલિપ ઉઘાડે છોગે ઇલિઝાબેથ વિરુદ્ધ ખટપટ કરતો હતો. કૅથૅાલિક પક્ષની બધી આશા મેરિ ઉપર જ હતી. ઇ. સ. ૧૫૮૬માં મેરિએ ઇંગ્લંડની ને સ્કૅાટ્લંડની ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક પુત્ર છઠ્ઠા જેઈમ્સ પાસેથી ખેંચી લઈ ફિલિપને આપ્યો. ઍંથનિ બૅબિંગ્ટન નામના મેરિના એક કૅથૅાલિક ખીદમતદારે ઇલિઝાબેથને મારી નાખવાનું કાવતરું કર્યું, પણ તે પકડાઈ ગયો ને તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. મેરિ આ કાવતરામાં સામેલ હોય એમ જણાયું; પણ મેરિ સ્કૅાટ્લંડની રાણી હતી. તેના ઉપર કામ ચલાવવાનો ઈંગ્લંડના રાજ્યની કોઈપણ અદાલતને હક નહોતો. છતાં પાર્લમેંટે રાણી પાસે મેરિનો

શિરચ્છેદ કરવા માટે હુકમ કઢાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૭ના ફેબ્રુઆરિમાં તે હુકમનો અમલ થયો ને કમનસીબ રાણી મેરિની દુઃખી પણ અજાયબ જિંદગીનો અંત આવ્યો.*

ઇંગ્લંડનું દરિયાપાર રાજ્ય.—ઇલિઝાબેથના વખતમાં ઇંગ્લંડે એશિયા, આફ્રિકા ને અમેરિકામાં વેપાર ને વગ વધારવા માટે તનતોડ મહેનત કરી. એડવર્ડના અમલમાં અમેરિકા, આફ્રિકા ને એશિયાના મુલકોમાં કેટલાએક સાહસિક અંગ્રેજો જઈ પહોંચ્યા હતા. હવે તેઓએ સ્પેઇનના અમેરિકાના વેપાર ઉપર નજર કરવા માંડી. તેઓ સ્પેઇનનાં વહાણોનાં ચાંદી ને સોનાને લૂંટી લેતા; કારણકે સ્પેઇનનો રાજા ફિલિપ પરદેશીઓને પોતાના મુલકોના લોકો સાથે છૂટથી વેપાર કરવા દેતો નહીં. હૉકિન્સ§ (Hawkins) આફ્રિકાના સીદીઓને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં ગુલામ તરીકે વેચતો. ફ્રૉબિશરે ને ડેવિસે ઉત્તર ધ્રુવ તરફ નવીન મુલકની શોધ કરી. ગિલ્બર્ટે ને સર વૉલ્ટર રેલે (Raleigh)એ અમેરિકામાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો વસાવવાની શરુઆત કરી. "વર્જિનિયા" આવું પહેલું સંસ્થાન હતું. સર ફ્રાંસિસ ડ્રેઇકે દરિયા વાટે આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી, ઇ. સ. ૧૫૭૭–૮૦. રિચર્ડ હૅક્લુઇટ (Hakluyt) નામના અંગ્રેજે ઑક્સફર્ડમાં ભૂગોળવિદ્યાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાની શરુઆત કરી. જેન્કિન્સે જમીન માર્ગે એશિયા ઉપર મુસાફરી કરી. ન્યુબેરી (Newbery) ને ફિટ્ચે (Fitch) જમીન વાટે ઠેઠ ગોવા સુધી મુસાફરી કરી. ફિટ્ચ તો હિંદુસ્તાન, મલાક્કા, લંકા, ને પેગુ પણ જઈ આવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૯૧. આર્મેડાના

---

* આ બાબતમાં એટલું યાદ રાખવાની જરુર છે કે સ્પેઇનમાં રહેતા ઈંગ્લંડના વકીલ વૉલસિંગહામે મેરિને દેહાંતદંડ આપવા માટે જ એક જુદું કાવતરું ઊભું કર્યું હતું ને તેમાં તેના નોકરો જાસુસોનું કામ કરતા હતા. મરણ વખતે મેરિએ અજબ ધીરજ બતાવી. ઇલિઝાબેથે આ બનાવ પછી મેરિને મારવાની પોતે વિરુદ્ધ હતી એવો દેખાવ કર્યો ને પોતાની પરવાનગી વગર વૉરન્ટ (Warrant)નો ઉપયોગ કરવા માટે પોતાના મંત્રીનો તેણે ૧૦,૦૦૦ પૌંડનો દંડ કર્યો અને તેના ઉપર કામ ચલાવી તેને કેદ કરાવ્યો.

§ તેને ને તેના સાથીને લોકો Sea-dogs કહેતા.

પરાજય પછી આ સાહસિક વૃત્તિ વિશેષ તેજમાં આવી. સત્તરમા સૈકાની શરુઆતમાં તો ઈંગ્લંડની પ્રજા દરિયાપાર સામ્રાજ્ય વસાવવાની ને વેપાર કરવાની શરુઆત કરી ચૂકી હતી.

ઈંગ્લંડ અને આયર્લૅંડ. ઇસેક્સ.—જેટલી ઈંગ્લંડની મુશ્કેલીઓ તેટલી આયર્લેંડની તક કહી શકાય. જ્યારે જ્યારે ઇંગ્લંડને યુરોપમાં લડવું પડે ત્યારે દરેક વખતે આયર્લૅંડમાં તોફાનો તો હોય જ, ને તે ઉપરાંત પરદેશીઓ પણ તે દેશમાંની અંગ્રેજ હકૂમતને હાનિ પહોંચાડવા હંમેશાં ઈંતેજાર હોય. ઇલિઝાએથના વખતમાં પણ એમ થયું. રોમથી પોપના માણસોએ આયર્લૅંડમાં આવી ઉપદેશ આપવા માંડયો ને તેના લોકોમાં એકત્વની ભાવના પ્રકટ કરી. રાણીએ કેટલાક અંગ્રેજોને આયર્લૅંડમાં મોટી મોટી જાગીરો આપી ત્યાંના બળવાખોર લોકોને દાબી દેવા મોકલી દીધા. તેથી આયર્લૅંડમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો. બળવાખોરોને ફિલિપની ખાનગી ઉશ્કેરણી હતી. ઇ. સ. ૧૫૯૯માં રાણીનો માનીતો ઇસેક્સ આયર્લૅંડનો કુલ મુખત્યાર થયો. તેણે બળવાખોરો સાથે મિત્રતા કરી. આ હીલચાલમાં સ્વાર્થ સમાએલો હતો, કારણકે તેમની મદદથી તેને ઈંગ્લંડમાં પોતાના શત્રુઓ—રૉબર્ટ સેસિલનો ને રૅલે—નો નાશ કરવો હતો. પણ તેમાં તે પકડાઈ ગયો ને ઈંગ્લંડ પાછો આવ્યો. અહીં ઇસેક્સે રાણીની પ્રીતિનો દુરુપયોગ કરી પોતાના શત્રુઓને દૂર કરવા એક યુક્તિ કરી. લંડનમાં બળવાની તૈયારીઓ કરવામાં આવી તેથી રાજદ્રોહના આરોપસર તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું ને તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. આયર્લૅંડમાં બંડખોરોને પણ પછી દાબી દેવામાં આવ્યા, ઇ. સ. ૧૬૦૧.

ઇલિઝાબેથનાં છેલ્લાં વર્ષો, ઇ. સ. ૧૫૮૮–૧૬૦૩.—આર્મેડાના પરાજય પછી ઈંગ્લંડમાં રાણી અને પાર્લમેંટ વચ્ચે, વ્હિટ્ગિફ્ટના હાઈ કમિશનની સત્તા ને તેનાં અપકૃત્યો, એકહથ્થુ વેપારના ઇજારાઓ (Monopolies) વગેરે ઉપર ગરમાગરમ તકરારો થવા લાગી. રાણીના જૂના સલાહકારો ને સમાંવહાલાંઓ મરી ગયાં હતાં. તે પોતે પણ વૃદ્ધ ને જમાનાને

પ્રતિકૂળ થતી જતી હતી. તેનું શરીર હવે લથડી ગયું હતું. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૦૩ના માર્ચની ૨૪મી તારીખે તે આ ક્ષણભંગુર સંસાર છોડી ચાલી ગઈ. એ વખતે તે ૭૦ વર્ષની હતી.

ઇલિઝાબેથનો અમલ. સમાલોચના.—પહેલાં તો ઇલિઝાબેથે રાજ્ય અને ચર્ચ વચ્ચેનો સંબંધ નક્કી કર્યો. તેની વ્યવસ્થાથી પોપના પક્ષકારો ને પ્યુરિટનો અલગ રહ્યા. એના વખતમાં માત્ર ધાર્મિક મતાંતરના કારણસર લોકોને ત્રાસ આપવામાં આવ્યો નહીં. જો કોઈપણ પ્રજાજનનો ધર્મ રાજ્યની વ્યવસ્થાની કે સમાજની વ્યવસ્થાની આડે આવે તો જ તેને શિક્ષા કરવી, એવો મત સ્વીકારવામાં આવ્યો. (૨) ઇલિઝાબેથે ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિનો સુધારો કર્યો. રાજ્યનું ખર્ચ ઓછું થયું; આ વખતે દેશાવરનો વેપાર વધતો જતો હતો તેથી જ્યારે યુરોપમાં રાજાઓ ને પ્રજાઓ લડાઈથી ને પરસ્પર કલેશથી પૈસેટકે ઘસાતાં હતાં, ત્યારે ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સુધરી ગઈ. દેશનું ચલણ સારા પાયા ઉપર મૂકવામાં આવ્યું; દેવું પતાવવામાં આવ્યું; રાણી એક ફાર્ધિંગ પણ આડે રસ્તે ઉડાવતી નહીં. ફ્લાન્ડર્સના વણકરોને રાણીએ પોતાના દેશમાં આશરો આપ્યો. રશિયા, ગિયાના, તુર્કી ને હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવા માટે કંપનિઓ નીકળી. ગરીબોને કારખાનાંઓમાં રોજી આપવામાં આવી. (૩) ઇલિઝાબેથના વખતમાં ઇંગ્લંડનું નૌકાબળ આગળ આવ્યું. (૪) તેના અમલમાં પહેલી વાર પાર્લમેંટના સભાસદો તાજ વિરુદ્ધ છૂટથી બોલવા લાગ્યા. (૫) આ જમાનામાં ઇંગ્લંડનાં સાહિત્ય, કળા વગેરે ઉપર લખાણો થયાં. આ બાબતોમાં ઇલિઝાબેથના યુગે અદ્‌ભુત સર્જનશક્તિ બતાવી. (૬) ઇલિઝાબેથના અમાત્યો વફાદાર, પ્રમાણિક ને બાહોશ હતા. આઠમા હેન્‌રિની માફક ઇલિઝાબેથે પોતાના સલાહકારોની પાસેથી સ્વાર્થ પૂરતું કામ લીધા પછી તેમને ફાંસીએ લટકાવ્યા નથી.

ઇલિઝાબેથના મુખ્ય સલાહકારો.—રાણીનો મુખ્ય સલાહકાર **વિલિયમ સેસિલ** અથવા **લૉર્ડ બર્લે** (William Cecil, Lord Burleigh) હતો. તે કાયદાને હંમેશાં તાબે રહેતો, માણસોની પરીક્ષા બહુ

સારી કરી શકતો, ધર્મની બાબતમાં જરા પણ ઝનૂની ન હતો, ને વફાદાર, પ્રમાણિક, ઠરેલ તથા ઘણો વિચારશીલ હતો. સ્પેઈન સામે લડાઈ જાહેર કરવા માટે તે ઉત્સુક રહેતો પણ તેમાં ઉતાવળ કરવાની વિરુદ્ધ હતો. ઈ. સ. ૧૫૯૮માં ૬૪ વર્ષની ઉંમરે તે મરી ગયો. ચાલીસ વર્ષ સુધી તેણે રાણીની વજીરાત કરી.

બીજો સલાહકાર **ફ્રાંસિસ વૉલસિંગહામ** હતો તે ફ્રાંસમાં ને સ્પેઈનમાં ઈંગ્લંડના વકીલ તરીકે કામ કરતો. ધર્મે તે ચુસ્ત પ્યુરિટન હતો. સ્વભાવે તે એકદમ સ્પષ્ટવકતા હતો. તે ઘણો પ્રમાણિક હતો. તેનું જાસુસ-ખાતું ઘણું સારું કામ આપતું. તે ઘણી વાર ખોટાં કાવતરાં કરી પોતાના ને ઈંગ્લંડના શત્રુઓને મ્હાત કરતો. મેરિ સ્ટુઅર્ટનો તે કટ્ટો દુશ્મન હતો. કૅથૉલિકો ને સ્પેઈન સામે ગમે તે પ્રકારે લડાઈ કરવી, એવો તેનો મત હતો. રાણીની ખટપટો અને લુચ્ચાઈને તે હંમેશાં ધિક્કારતો. તે ઈ. સ. ૧૫૯૦માં મરી ગયો.

ઇલિઝાબેથનો ત્રીજો સલાહકાર **સર વૉલ્ટર રૅલે** હતો. તે બાહોશ નાવિક, લેખક, મુત્સદ્દી, સૈનિક, સામ્રાજ્યવાદી, પ્રવાસી, મોટો મહત્ત્વાકાંક્ષી, ને ધર્મની બાબતમાં ઘણો સહિષ્ણુ ને બેદરકાર હતો.

સિવાય લીસ્ટર, બર્લેનો પુત્ર રૉબર્ટ સેસિલ, ઇસેક્સ ને સસેક્સ, એ બીજા સલાહકારો હતા.

વાઙ્મય.—ઇલિઝાબેથના યુગનું સાહિત્ય ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવે છે. તે સાહિત્યના પૂરમાંથી નવા ઇંગ્લંડનો જન્મ થયો. એ સાહિત્ય પ્રજાકીય ને સર્વદેશીય હતું. પહેલાં ઈંગ્લિંડમાં અંગ્રેજી ભાષામાં કોઈ ગદ્ય લખતું નહોતું. હવે ગદ્ય ને પદ્ય, બંનેમાં તે સાહિત્ય ખીલવા માંડ્યું. નાટકસાહિત્ય પણ ઘણું આગળ આવ્યું. હૂકરે (Hooker) Ecclesiastical Polity જેવું સારું સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં આપ્યું. સ્પેન્સરે Fairy Queen બહાર પાડ્યું. રૅલેએ History of the World લખી. માર્લો અને સિડનિ આ યુગના પહેલા લેખકો હતા. શેકસપિયર, બેન જૉન્સન, બેકન,

હૂકર, રૅલે વગેરે રાણીના અમલના પાછલા ભાગમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. તેઓએ જૂના જમાનાના વિષયોને એક બાજુ મૂકી તદ્દન નવું સાહિત્ય ઊભું કર્યું. કલ્પના, સ્વદેશનું અભિમાન,[1] સ્વતંત્રતાની* બુદ્ધિ, નવા યુગનો તીવ્ર આવેશ, વગેરે આ વાઙ્મયમાં એકદમ તરી આવે છે. રાજ્યનીતિનો વિષય હજુ એમાં મુખ્ય ભાગ તરીકે આવી શક્યો નહોતો.

---

૧. માર્લો તીમૂર–Tamburlane–ઉપરના લખાણમાં એ વખતની અંગ્રેજ અભિલાષાને આવી રીતે જણાવે છે:—

Give me a map; then let me see how much
Is left for me to conquer the world.

* Come, the three corners of the world in arms,
And we shall shock them. None shall make us rue
If England to itself do rest but true.

Shakespeare

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

ખંડ ૩ જો. સ્ટુઅર્ટ વંશ

ઇ. સ. ૧૬૦૩થી ઇ. સ. ૧૭૧૪

સ્ટુઅર્ટ વંશ

સાતમો હેનરિ
|
માર્ગરેટ=(૧) સ્કૉટ્લંડનો રાજા,=(૨) અર્લ ઑવ્ ઍંગસ
ચોથો જેઈમ્સ

- ચોથો જેઈમ્સ
  - પાંચમો જેઈમ્સ
    - મેરિ, સ્કૉટ લોકોની રાણી=ડાર્ન્લે
      - સ્કૉટ્લંડનો છઠ્ઠો ને ઈંગ્લંડનો પહેલો } જેઈમ્સ
- અર્લ ઑવ્ ઍંગસ
  - માર્ગરેટ ડગ્લસ
    - ડાર્ન્લે
    - ચાર્લ્સ
      - એરેબેલા સ્ટુઅર્ટ

પ્રકરણ ૧લું

પહેલો જેઈમ્સ, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫.

સ્ટુઅર્ટ વંશના અમલની ઉપયોગિતા.—સ્ટુઅર્ટ વંશના અમલની ઉપયોગિતા ખાસ નોંધવા જેવી છે. જ્યારે યુરોપની તમામ પ્રજાઓ ઉપર અનિયંત્રિત રાજ્યતંત્ર ચાલતું હતું, ત્યારે ઇંગ્લંડમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે પ્રચંડ તકરારો થઈ અને તે દેશના લોકોએ મહાજનસત્તાક રાજ્ય સ્થાપી સ્વતંત્રતાની લડતમાં યુરોપમાં પ્રથમ ભાગ લીધો. યુરોપની પ્રજાઓનો મોટો ભાગ "સ્વતંત્રતા"નું નામ પણ લગભગ ભૂલી ગયો હતો. આ વખતમાં ઇંગ્લંડનું નૌકાબળ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. તે દેશે દરિયાપાર સંસ્થાનો વસાવ્યાં. ઇંગ્લંડનું લડાયક બળ પણ હવે વધારે ધોરણસર થતું ગયું. લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી. અંગ્રેજી વાઙ્મય સર્વદેશીય થયું. યુરોપનાં રાજ્યો આ વખતે ત્રીસ વર્ષના ધાર્મિક વિગ્રહમાં ઊતર્યાં. એ વિગ્રહથી ઇંગ્લંડ અલગ રહ્યું તેથી ત્યાંના લોકો પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રનો પ્રયોગ કરી શક્યા. ક્રૉમ્વેલના વખતમાં ઇંગ્લંડનું મહત્ત્વ યુરોપમાં વધ્યું. તેના મરણ પછી તે મહત્ત્વ ઘણું ઘટી ગયું; તોપણ ઇ. સ. ૧૬૮૮માં ઇંગ્લંડે પાછું યુરોપની પરસ્પર ખટપટોમાં દરમ્યાન થવા માંડયું. એ વખતે માર્લબરોએ ઇંગ્લંડના લશ્કરને મોટો વિજય અપાવ્યો એટલે ફરીથી યુરોપનાં રાજ્યોના દરબારમાં તેનું વજન વધ્યું. લોકોના સામાજિક જીવનમાં પણ ઘણા ફેરફારો થયા. કેળવણી વધી. વિજ્ઞાન—સાયન્સ—નો અભ્યાસ થવા માંડયો. રાજકીય પક્ષો ઊભા થયા. (રાજ્ય) નીતિશાસ્ત્ર ને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા (Politics ને International Law)નો ઉદય થયો. રાજા અને પ્રજાના પરસ્પર સંબંધો ઉપર હવે ઊહાપોહ થવા લાગ્યો. ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટ્લંડ એક થયાં. જૂની અમીરાત નાશ પામી હતી; નવી અમીરાતમાં દરરોજ નવા માણસોને દાખલ કરવામાં આવતા. પહેલાં દેશના અમીર–ઉમરાવો કોટકિલ્લાઓ સમૃદ્ધ રાખતા; હવે રાજા ને અમીરો વચ્ચે સમાધાની થઈ ગઈ હતી. યુદ્ધકળા ફરી ગઈ, તેથી કોટકિલ્લા-

ઓનો જમાનો ચાલ્યો ગયો. મોટાં મોટાં ખેતરોની ખેડ કરવાનો જમાનો પણ હવે ધીમેધીમે અસ્ત થવા લાગ્યો. ખેતરોની આસપાસ વાડા બાંધી લઈ તેને શિકારનાં ક્ષેત્રો બનાવવામાં આવ્યાં. શહેરોની ઉપયોગિતા વધવા લાગી. લોકો પૈસાદાર થયા એટલે તેમનો શોખ પણ વધ્યો.

સ્પેઈનનાં દરિયાઈ બળ ને સામ્રાજ્ય હવે નાશ પામ્યાં. તે રાજ્ય બીજી પંક્તિ ઉપર આવી ગયું. તેને બદલે ફ્રાંસ હવે આગળ આવ્યું. સ્પેઈનના દરિયાઈ બળને તોડવામાં હૉલંડ ને ઈંગ્લંડ મુખ્ય હતાં; તેથી સ્પેઈનના દરિયાઈ સામ્રાજ્યની લૂંટનો ભાગ પાડવામાં વલંદાઓ અને અંગ્રેજો મુખ્ય થયા. ફ્રાંસ પણ એ હરીફાઈમાં ઊતર્યું. જર્મનિનાં નાનાં રાજ્યો હવે આગળ આવવા મંડ્યાં. ઇટાલિ ઉપરનો સ્પેઈનનો અંકુશ નાબૂદ થયો. તેને બદલે ઑસ્ટ્રિયા તે દેશમાં સત્તાવાન થયું. હૉલંડ સ્વતંત્ર રાજ્ય થઈ ગયું હતું. સ્વીડન ને રશિયા હવે યુરોપની રાજ્યખટપટોમાં ભાગ લેતાં થયાં. આવી રીતે આ યુગમાં ઘણી ક્રાંતિકારક હકીકતો પ્રકાશમાં આવી.

પહેલો જેઈમ્સ, ઇ. સ. ૧૬૦૩–૨૫. "એસતો રાજા"— ઇલિઝાબેથ મરી ગઈ ત્યારે મંત્રીમંડળે સ્કૉટ્લંડના રાજા છઠ્ઠા જેઈમ્સને ઈંગ્લંડ બોલાવ્યો ને પાર્લમેંટે તેને ઇંગ્લંડનો રાજા બનાવ્યો. નવો રાજા ભર જુવાનીમાં હતો. તેની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી. તે હોશિયાર ઘોડેસવાર, ચુનંદો શિકારી, દારૂનો શોખીન પણ દારૂડીઓ તો નહીં જ, મશ્કરો, સભ્ય, મીલનસાર અને વિદ્વાન હતો. સ્કૉટ્લંડમાં તેણે કૅથૉલિકોને ને પ્રૉટેસ્ટંટોને, ને પોતાના અમીરોને ને પ્રધાનોને અંદર અંદર લડાવી મારી આપખુદ સત્તા સ્થાપી હતી. ઇંગ્લંડમાં પણ એવી જ સત્તા સ્થાપવાનો એનો ઇરાદો હતો. ઈંગ્લંડના લોકોને તે ચાહતો. તેમના ઉપર તે ન્યાયથી રાજ્ય કરવા ઇચ્છતો હતો. તકરારો તેને ગમતી નહીં. ધર્મની ખરી બાબતમાં તેને ઝનૂન કદિ પસંદ પડતું નહીં. પણ જેઈમ્સ આળસુ, નબળો અને ઉડાઉ રાજા હતો. ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રનો કે કાયદાઓનો કે લોકોના સ્વભાવનો તેને જરા પણ

જેમ્સ પહેલો

અનુભવ નહોતો. જે લોકો તેને પ્રસન્ન રાખી શકતા તેમની શીખવણીથી તે આડે માર્ગે ચાલ્યો જતો. તેનામાં જરા પણ સિપાઇગીરી નહોતી. પોતાના જેટલું ડહાપણ કોઈનામાં નથી એમ તે માનતો. તે બીકણ હતો. તેનામાં સ્વમાનની ભાવના બિલકુલ નહોતી. કારભારની ઝીણી બાબતો જોતાં તેને આવડતું નહીં. તે બાહોશ માણસોની પરીક્ષા કરી શકતો નહીં. મોટા મુત્સદ્દીઓના રાજકારણની અથવા વિદ્વાન લેખકોની ઉમદા ભાવનાઓની તેને કાંઈ કિંમત નહોતી. પરિણામે રૅલે, બેકન, ને ઇલિયટ જેવા ધુરંધર પુરુષોની સલાહ માન્ય ન કરતાં તેણે કારભારમાં કાર (Carr) અને વિલિયર્સ (Villiers) જેવા રાજપુરુષોને મોખરે આણ્યા.

જેમ્સ તાજની અનિયંત્રિત સત્તામાં જબરદસ્ત માનનારો હતો. વળી તે એમ માનતો કે આ સત્તા ઈશ્વરદત્ત સત્તા (Divine Right of Kings) છે. એ કારણથી રાજાની વિરુદ્ધ કોઈપણ આચરણને તે રાજદ્રોહ અને ધર્મદ્રોહ ગણતો. તેણે પોતે આ વિષય ઉપર Tne True Law of Free Monarchies, Premonition to Monarchs, Baselicon Doron, પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. તે એમ માનતો કે તાજની અનિયંત્રિત સત્તાને અંકુશમાં રાખવાનો અધિકાર કોઈપણ સંસ્થાને હોવો જોઈએ નહીં–રોમના પોપને નહીં, તેમ ચર્ચના પાદરીઓને પણ નહીં. જેમ જેમ ઉંમર વધતી ગઈ, તેમ તેમ નવા રાજાની આ તમામ નબળાઈઓ પણ વધારે ને વધારે સખ્ત થતી ગઈ. પરિણામે જેમ્સનો અમલ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડયો. પણ ઘણી વાર જેમ્સને અન્યાય કરવામાં આવે છે. જેમ્સને નાનપણમાં એવું શીખવવામાં આવ્યું હતું કે રાજ્યતંત્ર પ્રજામાન્ય હોવું જોઈએ અને

તે ઉપર પ્રજાનો અંકુશ રહેવો જોઈએ. રાજા તો પ્રજાનો નોકર છે એમ તેનો શિક્ષક તેને વારંવાર કહેતો. પણ સ્કૉટલંડમાં જુદા જુદા પક્ષો અંદર અંદર લડી મરતા હતા તેથી આ સૂત્ર જેઈમ્સના અમલને અનુકૂળ પડયું નહીં. ઉપર કહ્યું તેમ તેણે તે દેશમાં રાજાની આપખુદ સત્તા સ્થાપી. જ્યારે તે ઇંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારે પણ તેણે એ રાજ્યનીતિ ચાલુ રાખી. જેઈમ્સને રાજાની સત્તા બે પક્ષો સામે સાબૂત કરવી હતી, એક તો પાર્લમેંટ સામે, ને બીજું પ્યુરિટનો સામે. જેઈમ્સના અમલ દરમ્યાન યુરોપમાં ઘણા લોકો એવો ઉપદેશ કરતા હતા કે રાજાની સત્તા અંકુશમાં રહેવી જોઈએ અને લુચ્ચા ને હરામખોર રાજાને પ્રજા બંડ કરીને પણ પદભ્રષ્ટ કરી શકે છે ને મારી શકે છે પણ ખરી. જેઈમ્સે આ સિદ્ધાંતને નિરર્થક કરવા પહેલેથી જ નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો અને તેનો આખો અમલ તે નિર્ણયને સિદ્ધ કરવામાં ગયો એમ કહીએ તો જરા પણ અયોગ્ય કહેવાશે નહીં. ઉપરાંત આપણે એટલું પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે જેઈમ્સ ઝનૂની, ક્રૂર કે જુલમી રાજા નહોતો.

જેઇમ્સનો યુરોપનાં રાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર.—જેઈમ્સે ગાદીએ આવ્યા પછી સ્પેઈન સાથે સુલેહ કરી. ઇંગ્લંડને આ સુલેહથી ખાસ ફાયદો થયો નહીં. જેઈમ્સનો વિચાર પોતાના મોટા પુત્ર હેન્‌રિનું લગ્ન સ્પેઈનના રાજા ફિલિપની કુંવરી સાથે કરવાનો હતો, પણ કુંવર પોતે વિરુદ્ધ પડયો, કારણકે કુંવરી ધર્મે કૅથૉલિક હતી. જ્યાંસુધી રૉબર્ટ સેસિલ અથવા અર્લ ઑવ્ સૅલિસબરિ સત્તા ઉપર હતો ત્યાંસુધી તો તેણે પોતાના બાપ બર્લેનું ધોરણ કાયમ રાખ્યું. પણ તે ઇ. સ. ૧૬૧૧માં મરી ગયો. તેના પછી કાર અને બકિંગહામ સત્તા ઉપર આવ્યા. બકિંગહામે જેઇમ્સના વિચારને નમતું આપ્યું. સ્પેઈન સાથે મિત્રતા કરવા માટે હવે તનતોડ મહેનત કરવામાં આવી. કુંવર હેન્‌રિ ઇ. સ. ૧૬૧૨માં મરી ગયો તેથી નાના કુંવર ચાર્લ્સનો વિવાહ સ્પેઈનની કુંવરી (Infanta) સાથે કરવા માટે મસલતો ચાલવા માંડી. દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૬૧૮માં બોહિમિયાના પ્રૉટેસ્ટંટો ઍમ્પરર મેથિયાસ સામે ઊઠયા. તેમને ઇલેક્ટર પૅલેટિન ફ્રેડરિક (Elector Palatine Frederick)ની

મદદ મળી; ફ્રેડરિક બોહિમિયાનો રાજા થયો; સ્પેઇને ઑસ્ટ્રિયાનો પક્ષ લીધો ને ફ્રેડરિકના મુલક ઉપર લશ્કર ઊતાર્યું. ફ્રેડરકિના પક્ષમાં જર્મનિના લગભગ તમામ પ્રૅાટેસ્ટંટ રાજ્યકર્તાઓ ને પ્રૉટેસ્ટંટ સ્વીડન પણ મળ્યાં. ફ્રાંસે પ્રૉટેસ્ટંટોને મદદ આપી. આવી રીતે યુરોપમાં ત્રીસ વર્ષનો મોટો ધાર્મિક વિગ્રહ શરુ થયો, ઇ. સ. ૧૬૧૮–૪૮. ફ્રેડરિક જેઇમ્સનો જમાઈ થતો હતો ને વળી પ્રૉટેસ્ટંટ હતો, તેથી ઇંગ્લંડના લોકો તેને મદદ કરવા ઉત્સુક હતા. પણ જેઇમ્સને સ્પેઇનિ સાથે મૈત્રી કરી યુરોપમાં દરમ્યાન થઈ, યુદ્ધ અટકાવી પોતાના જમાઈને ગાદી પાછી અપાવવી હતી. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા પાટવી કુંવર ચાર્લ્સને મુખ્ય પ્રધાન બકિંગહામ માડ્રિડ ગયા, પણ સ્પેઇનનો રાજા ને તેના વકીલો તો જેઇમ્સને, તેના પુત્રને, ને પ્રધાનને, માત્ર બનાવતા હતા. તેથી હતાશ થઈ બંને જણા ઇંગ્લંડ પાછા આવ્યા. હવે જેઇમ્સે ચાર્લ્સનું લગ્ન ફ્રેંચ કુંવરી Henrietta Maria સાથે કરવા ધામધુમ કરવા માંડી, ને તે માટેની સંધિ ઉપર તેણે સહી પણ કરી., ઇ. સ. ૧૬૨૪. એ વખતે તેણે સ્વીડન, હૉલંડ ને ડેનમાર્ક સાથે સંધિઓ કરવા મહેનત કરી, પણ ઇ. સ. ૧૬૨૫માં તે મરી ગયો એટલે એ મસલતોનું ફળ–યુરોપના કૅથૉલિકો સામે લડાઈ–પુત્ર પહેલા ચાર્લ્સના અમલનાં પહેલાં વર્ષોમાં સ્પષ્ટ દેખાયું. આવી રીતે જેઇમ્સના અમલ દરમ્યાન ઇલિઝાબેથે નક્કી કરી રાખેલી રાજ્યનીતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો.

જેઇમ્સ. પ્યુરિટનો ને કૅથૉલિકો.—જેઇમ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એક હજાર પ્યુરિટનોએ તેને સમાધાની માટે અરજી કરી. તે Millinary Petition કહેવાય છે. રાજા કૅથૉલિકો અને પ્યુરિટનો વિરુદ્ધ હતો પણ તેને પ્યુરિટનો સાથે સમાધાની કરવાનો વિચાર હતો. તે ગાદીએ આવ્યો કે તરત તેની સામે બે કાવતરાં થયાં–એક નાનું કાવતરું (Bye plot) ને બીજું મોટું કાવતરું (Main plot). બંનેમાં કૅથૉલિકો સંડોવાએલા હતા. પણ આ કાવતરાંના આગેવાનો પકડાઈગયા. ઇ. સ. ૧૬૧૬માં રૅલે અમેરિકા ગયો. તેણે રાજાને એવી આશા આપી હતી કે તે ખંડમાં સોનારૂપાની ખાણોવાળો એક નવો મુલક પોતે શોધી લાવશે ને સ્પેઇન સાથે

પોતે લડશે નહીં. પણ એ સાહસમાં કાંઈ વળ્યું નહીં. ઊલટું, રૅલેએ સ્પેઈન સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેથી જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું ને તેને દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૧૮. (મોટા કાવતરામાં રૅલે પોતે સામેલ હોય એવો શક ગયો. રૅલેને પ્રથમ દેહાંતદંડની શિક્ષા આપવામાં આવી પણ પછી તેને માફી મળી.) પણ આ કાવતરાંથી રાજા બીતો નહીં. તેણે ધાર્મિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા હૅમ્પટન કોર્ટમાં એક પરિષદ્ (Conference) બોલાવી, ઇ. સ. ૧૬૦૪. રાજા પોતે તેનો પ્રમુખ બન્યો, પણ એ પરિષદ્ કશા નિર્ણય ઉપર આવી નહીં. ઊલટું, ત્યારપછી પ્યુરિટનો સામે કેટલાક સખ્ત કાયદાઓ થયા. પાર્લમેંટમાં પ્યુરિટન પક્ષ બળવાન હતો, પણ રાજાની સત્તા સામે ઊભા રહેવાની હિંમત હજુ તેનામાં આવી નહોતી. કૅથલિકો સામે પાર્લમેંટે સખ્ત કાયદાઓ કર્યા તેથી રૉબર્ટ કેઇટસ્બિ (Catesby) નામના માણસે પાર્લમેંટને, રાજાને, તેના પ્રધાનોને ને સલાહકારોને મારી નાખવા માટે એક ભયંકર કાવતરું રચ્યું. ગાઈ ફૉક્સ (Guy Fawkes) નામનો સ્પેઈનના લશ્કરમાં તાલીમ પામેલો એક અંગ્રેજ ને બીજા કેટલાએક માણસો તેમાં સામેલ થયા. તેઓએ પાર્લમેંટના મકાન પાસે એક ઘર ભાડે લીધું ને તેમાં દારુ ભર્યો. તેમનો સંકેત એવો હતો કે જે દિવસે પાર્લમેંટ પહેલી વાર મળે તે જ દિવસે ભોંયરામાંના દારુને સળગાવવો, ને તેથી પાર્લમેંટના મકાનને જમીનદોસ્ત કરવું,–તે સાથે જ રાજા, સભાસદો ને પ્રધાન પણ દબાઈ જવાના–આખા દેશમાં કૅથલિકોનું એક મોટું બંડ ઊભું કરાવવું, ને પોપ તથા સ્પેઈનના રાજાની મદદથી ઇંગ્લંડમાં કૅથલિક સત્તા સ્થાપવી. પણ કાવતરું પકડાઈ ગયું, નવેંબર, ઇ. સ. ૧૬૦૫. આગેવાનોને ફાંસી દેવામાં આવી. આ કાવતરું Gunpowder Plot કહેવાય છે.*

---

* Courage, cold as steel, self–sacrifice, untainted by jealousy or ambition, readiness when all was lost to endure all, raised the Plot into a story of which the ungarnished facts might well be read by those of every faith, not with shame or anger, but with enlarged admiration and pity for the things which men can do.

England under the Stuarts by Charles Trevelyan, P. 98.

ઉપલાં કાવતરાંથી પાર્લમેંટે રોમન કૅથૉલિકો સામે વિશેષ સખ્ત ઇલાજો લીધા ને તેઓ ઇંગ્લંડમાં સુખી ને વફાદાર પ્રજાજન તરીકે રહી શકે એ ઘણું મુશ્કેલ થઈ ગયું. જેઇમ્સ પોતે આ સખ્ત કાયદાઓનો અમલ થતો જોવા ઇચ્છતો નહોતો એટલે જ કૅથૉલિકો ઝાઝા હેરાન થયા નહીં, કારણકે તે લોકોની સંખ્યા જૂજ હતી ને તેઓ બધા જેઇમ્સની સત્તાનો તિરસ્કાર કરતા નહોતા.

પ્યુરિટનોની સાથે રાજા સમાધાન કરી શકયો નહીં તેથી તેઓ હવે સામે થયા, અને એક બળવાન પક્ષ જમાવીને તેમણે રાજા સામે પ્રચંડ તકરારો શરુ કરી. રાજા અને પ્યુરિટનો વચ્ચેનો મતભેદ સમગ્ર રાજ્યતંત્રના સિદ્ધાંતો સંબંધે હતો.*

કૅથૉલિકો સામે કાયદાઓનો અમલ ઇ. સ. ૧૬૧૯ સુધી જ સખ્ત રીતે થઈ શકયો. ત્યારપછી જેઇમ્સે સ્પેઇન સાથે મૈત્રી કરવાની રાજ્યનીતિ સ્વીકારી, એટલે ઇંગ્લંડના કૅથૉલિકોને સતાવવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજાઓ અને કૅથૉલિકો વચ્ચે સહાનુભૂતિનો જમાનો આ વખતથી શરુ થયો.

જેઇમ્સ અને પાર્લમેંટ.—ઇલિઝાબેથનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સના સભાસદો રાણીના કારભારનાં કેટલાંએક કૃત્યો સામે થયા હતા, તે આપણે ઉપર જોયું. આ સભામાં પ્યુરિટનોની સારી સંખ્યા હતી. સભાસદો શહેરના ને ગામડાંઓના હોવાથી લંડનથી અજાણ્યા હતા અને રાજાના માનચાંદને માટે કે જગ્યાઓ લેવા માટે તેમને ઝાઝી આકાંક્ષા નહોતી; તેથી તેઓ સ્વતંત્ર રહી શકતા. રાજાને પૈસા આપવાની બાબતમાં તેઓ એકદમ મક્કમ હતા. અલબત, તે વખતની પાર્લમેંટમાં કારભારની વિગતો

---

* હૅમ્પ્ટન કોર્ટની પરિષદ્ બરખાસ્ત કરતી વેળા રાજા બોલ્યો:—It is my aphorism, "No bishop, no king." If you aim at a Scottish presbytery, it agreeth as well with monarchy as God and the Devil. Then Jack and Tom and Will and Dick shall meet and censure me and my council and all our proceedings."

જોવાની શક્તિ નહોતી; પણ તેના સભાસદોમાં ખાસ અજબ શક્તિ હતી. તેઓ પ્રજાના હકો ને અધિકારોનું રક્ષણ કરવા જાનમાલ કુરબાન કરવા પણ તૈયાર હતા. હવે તેમનામાં પ્યુરિટન પંથનું ઝનૂન આવી ગયું હતું. યુરોપની લોકનિયુક્ત સભાઓ નાશ પામી હતી તે વાતથી તેઓ અજાણ્યા નહોતા; એ કારણથી તો તેઓ પોતાના અધિકારો કાયમ રાખવા વધારે કટિબદ્ધ થયા.

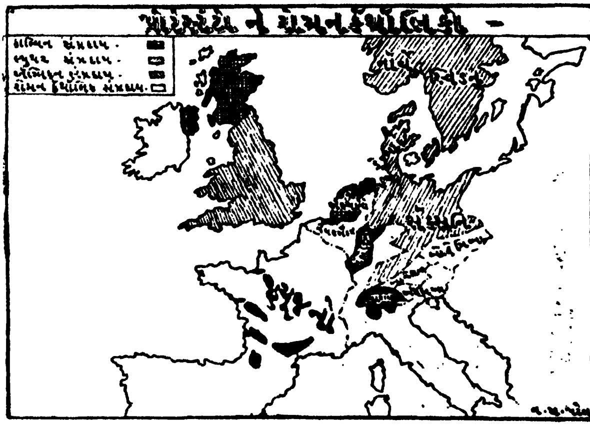
જેઇમ્સની પહેલી પાર્લમેંટ સાત વર્ષ સુધી બેઠી, ઇ. સ. ૧૬૦૩–૧૬૧૦. તે પાર્લમેંટે પ્યુરિટનો સામે ને કૅથૉલિકો સામે સખ્ત કાયદાઓ કર્યા. જેઇમ્સનો ને તેના સલાહકારોનો વિચાર એવો હતો કે ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટ્લંડ એક થાય, રાજ્યની નાણાંની સ્થિતિ સુધરે, અને દેશનું લશ્કરી ને દરિયાઈ બળ વ્યવસ્થામાં આવે. આ વિચારો ઘણા ઉમદા હતા; પણ પાર્લમેંટને તેમનો વિશ્વાસ નહોતો તેથી તે વિચારો બર આવ્યા નહીં. વળી જેઇમ્સ જૂના ધોરણ મુજબ દસ્તુરો કાઢી કારભાર કરતો. ટ્યુડરો પણ તેમ કરતા, પણ હવે વસ્તુ-સ્થિતિ ફરી ગઈ હતી. નિકાસ–આયાત ઉપરની જગાતની પેદાશમાંથી જેઇમ્સે નાણું ભેગું કરવા માંડયું. પાર્લમેંટે પ્રજાની પાસેથી પોતાની સંમતિ વિના પૈસા કઢાવવાની આ નવી યુક્તિ સામે વાંધો ઊઠાવ્યો, જો કે અદાલતોએ તો એવો ઠરાવ આપ્યો કે રાજાને આવો હક છે. જેઇમ્સે પાર્લમેંટના વિવાદ કરવાના હકો વિષે વાંધો ઊઠાવ્યો. આ મતભેદ તીવ્ર થતો ગયો.*

જેઇમ્સ પાર્લમેંટના વિરોધથી કંટાળી ગયો, તેથી તેણે આ પહેલી પાર્લમેંટ બરખાસ્ત કરી, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૧૦. પણ જેઇમ્સને પૈસાની જરુર તો પડતી જ, તેથી ઇ. સ. ૧૬૧૪માં તેણે પાર્લમેંટને બોલાવી. પણ સભાસદો ટીકાખોર બનતાં રાજાએ તે પાર્લમેંટને પણ તરત જ બરખાસ્ત

* "The prerogatives of princes may easily and do daily grow; the privileges of the subjects are for the most part at an everlasting stand. They may be by good providence and care preserved, but being once lost are not recovered but with much disquiet."

પાર્લમેંટની એક ક્ષમાપત્રિકા–*Apology*–ઉપરથી.

કરી, જૂન ઇ. સ. ૧૬૧૪. આ પાર્લમેંટે કોઈ કાયદો ઘડયો નહીં. તેથી તે Addled Parliament કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૬૧૮માં યુરોપમાં ત્રીસ વર્ષનો ધાર્મિક વિગ્રહ શરૂ થયો. જેઇમ્સનો જમાઈ ફ્રેડરિક પોતાનો મુલક ખોઈ બેઠો. ઇંગ્લંડના લોકો જર્માનિના પ્રૉટેસ્ટંટોને મદદ કરવા તૈયાર થયા. જેઇમ્સને નાણાં-ભીડ તો રોજ નડતી હતી, તેથી વળી ઇ. સ. ૧૬૨૧ના જાન્યુઆરિ માસમાં તેણે પાર્લમેંટ બોલાવી. આ પાર્લમેંટે રાજાએ જે વેપારના ઇજારાઓ (Monopolies) આપ્યા હતા તેની સામે પોકાર ઊઠાવ્યો ને સ્પેઇન સામે લડાઈ જાહેર કરવા રાજાને વિનતિ કરી. આ વિરોધથી કંટાળી રાજાએ એ પાર્લમેંટને પણ રજા આપી, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૨૨.

ઇ. સ. ૧૬૨૨માં જેઇમ્સે સ્પેઇન સાથેનો વ્યવહાર બંધ કર્યો ને તે દેશ સામે લડાઈ જાહેર કરવાનો વિચાર રાખ્યો. તેથી તેણે પોતાના અમલની છેલ્લી પાર્લમેંટ ઇ. સ. ૧૬૨૪ના ફેબ્રુઆરિમાં બોલાવી. તે નવેંબર સુધી જ બેઠી. ઇ. સ. ૧૬૨૫ના માર્ચમાં જેઇમ્સ મરી ગયો. આવી રીતે જેઇમ્સના વખતમાં પાર્લમેંટ (૧) ધર્મની બાબતોમાં (૨) પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં (૩) દેશની નાણાંસ્થિતિમાં ને (૪) પોતાના અધિકારોની બાબતમાં રાજાની વિરુદ્ધ ખુલ્લી

રીતે તકરારો કરવાનું ને તે બધા કિસ્સાઓ ઉપર પોતાનો અંકુશ રહે તેવી રીતે વર્તન રાખવાનું શરુ કર્યું. એ મતભેદ ચાર્લ્સના વખતમાં ઘણો તીવ્ર બન્યો.

જેઈમ્સનો આપખુદ કારભાર. તેના મુખ્ય સલાહકારો.—ઇ. સ. ૧૬૧૧ની સાલથી જેઈમ્સે પાર્લમેંટ વિના રાજ્ય કર્યું એમ કહીએ તો ચાલે. તે વખતમાં રૉબર્ટ સેસિલ–અર્લ ઑવ્ સૅલિસબરિ મરી ગયો, એટલે બાહોશ લોકો કારભારથી અલગ રહ્યા. ખુશામતખોર અને લાંચરૂશવત આપી મોટા હોદ્દાઓ મેળવનારાઓ હવે આગળ આવ્યા. વિખ્યાત લેખક **ફ્રાંસિસ બેકન** ને ધારાશાસ્ત્રી **કોક** આ વખતે મોટા હોદ્દા ઉપર આવ્યા. બેકન સૉલિસિટર, ઍટર્ની જનરલ ને ચૅન્સેલર થયો. તેનાં લખાણો ખાસ કરીને *Advancement of Learning*, *Essays* અને *Henry VII*, હજુ પણ આકર્ષક છે. પણ તે લાલચુ, ખુશામતખોર અને રાજાના હકોનો હિમાયતી હતો.* બીજો સલાહકાર **સર રૉબર્ટ કાર** (Carr), અર્લ ઑવ્ રૉચેસ્ટર અથવા સૉમરસેટ હતો. તે અને તેની સ્ત્રી એક ખૂનના કિસ્સામાં સામેલ થયાં, તેથી ઇ. સ. ૧૬૧૬માં તેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો. હવે જ્યૉર્જ વિલિયર્સ (Villiers) પાછળથી Duke of Buckingham રાજાનો મુખ્ય સલાહકાર થયો, ઇ. સ. ૧૬૧૬.× રાજાના મરણ સુધી બધો કારભાર તેના હાથમાં હતો.

ઇંગ્લંડ, આયર્લંડ ને અમેરિકા.—જેઈમ્સના વખતમાં આયર્લંડના અલ્સ્ટર પરગણામાં ઇંગ્લંડના ને સ્કૉટ્લંડના માણસોનો વસવાટ કરવામાં આવ્યો. અમેરિકામાં વર્જિનિયાનું સંસ્થાન વસ્યું. ઇંગ્લંડની સરકારના જુલમથી કંટાળી કેટલાક ચુસ્ત પ્યુરિટનો હૉલંડ ગયા હતા. ત્યાં તેમણે પોતાના ધર્મનો બચાવ કરવા ખાતર અમેરિકામાં જઈ વસવાનો નિર્ણય કર્યો. તેથી ઇ. સ. ૧૬૨૦માં ૧૨૦ જણાં *'May flower'* નામના વહાણમાં બેસી

---

* બેકન કહેતો કે Judges are lions under the throne; પણ કોક (Coke) કહેતો કે Judges are umpires between king and subjects.

× રાજાનો તે એટલો બધો માનીતો હતો કે એક વખત તે આમ પણ બોલી ગયો–Christ had his John and I have my George.

અમેરિકા જવા ઊપડી ગયાં. ત્યાં તેઓએ ન્યૂ ઇંગ્લંડ વસાવ્યું. આ લોકો 'Pilgrim Fathers' કહેવાય છે. ધીમેધીમે તેમની સંખ્યામાં વધારો થયો. કાળક્રમે તેમના વંશજોએ અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો (The United States of America) સ્થાપ્યાં.

શેકસ્પિયર.—ઇંગ્લંડના સાહિત્યના વિકાસનો ઉલ્લેખ આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ. શેકસપિયરે જેઇમ્સના વખતમાં પોતાની અપ્રતિમ પ્રતિભાનો સ્વાદ ઇંગ્લંડને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૧૧માં તે નિવૃત્ત થયો ને ઇ. સ. ૧૬૧૬માં મરી ગયો.

પ્રકરણ ૨જું

પહેલો ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૨૫-૪૯.

પહેલો ચાર્લ્સ.—પચીસ વર્ષની ઉંમરે ચાર્લ્સ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. તે શરીરે મજબૂત, દેખાવે સુંદર અને રૂઆબદાર, ચાલચલગતે એકદમ નિષ્કલંક, શૂર, હિંમતબાજ, ધર્મનિષ્ટ, ઉદ્યમી, સાહિત્ય ને કળાનો શોખીન, અને મિત્રો તરફ ઉદાર ને વફાદાર હતો; પણ તેનામાં દૂરંદેશી નહોતી. પોતાના રાજકીય વિચારો ઉપર તેને અનન્ય નિષ્ઠા હતી. દેશની ખરી સ્થિતિનું તેને ભાન નહોતું. બીજાની સાથેનો મતભેદ તે સમજી શકતો નહીં. બાપે માનેલો ને તેણે એક દીલથી શીખવેલો અનિયંત્રિત સત્તાનો સિદ્ધાંત ચાર્લ્સના મગજમાં સજ્જડ રીતે ઊંડો પેસી ગયો હતો. તે બીજા સિદ્ધાંતો માટે જરા પણ પરવા કરતો નહીં. પોતાના સલાહકારો તરીકે રોક્યા તે માણસો મુત્સદ્દીઓ કે અનુભવી કારભારીઓ તરીકે આગળ આવ્યા નહોતા; તેમના ઉપર રાજાને અંગત મોહ હોવાથી જ તેઓ તેના પ્રધાનો કે સલાહકારો થઈ શક્યા હતા. વિકટ પરિસ્થિતિથી બચી જવા તે મોટાં મોટાં વચનો આપતો, પણ પછી તેમાંનો એક પણ શબ્દ પાળતો નહીં. ફ્રાંસમાં ને સ્પેઇનમાં તેણે તાજની અનિયંત્રિત સત્તા જોઈ હતી; યુરોપમાં એ વેળા ક્યાંયે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું મંડળ તાજ ઉપર કોઈ અધિકાર ભોગવતું નહોતું. તેની રાણી કૅથૉલિક હતી. સાધારણ સંજોગોમાં ચાર્લ્સ વગર મુશ્કેલીએ રાજ્ય કરી શક્યો

હોત; પણ જ્યારે તે તખ્ત ઉપર આવ્યો ત્યારે રાજાનાં ને પ્રજાનાં મન વિખૂટાં પડી ગયાં હતાં. ચર્ચમાં બે ઘણા બળવાન પક્ષ થઈ ગયા હતા. પાર્લમેંટ પોતાના જૂના અધિકારો સાબૂત કરવા માગતી હતી; રાજાને એ હકોને નિરર્થક કરવા હતા. ધર્મનો ઝઘડો હવે તીવ્ર થઈ ગયો હતો ને તેના કેટલાક આગેવાનો રાજાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરી પોતાના પક્ષનો સ્વાર્થ સાધવા માગતા હતા. ચાર્લ્સ પ્યુરિટનોનો વિરોધી હતો; વળી તાજની સત્તા ઉપર પાર્લમેંટનો અંકુશ હોઈ શકે નહીં એ માન્યતા તે ધરાવતો હતો. તેથી આ બંને પક્ષ એક થઈ ગયા. પ્યુરિટનો ને પાર્લમેંટના પક્ષકારો સામે થયા.* પરિણામે પરસ્પર વિગ્રહ થયો. રાજાના શત્રુઓના પક્ષની ફતેહ થઈ, ને રાજાનો પોતાનો શિરચ્છેદ થયો. પહેલા ચાર્લ્સના અમલનો આ ભાગ ભયાનક કહી શકાય.

ગાદીએ આવ્યા પછી તરત ચાર્લ્સ ફ્રાંસના રાજાની બેન હેન્રિએટા મેરીઆને પરણ્યો. લગ્ન વખતે તો તે સત્તર વર્ષની તરુણી હતી પણ જેમ જેમ તે મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ ચાર્લ્સ તેની મોહજાળમાં વધારે ને વધારે ફસાતો ગયો; ને રાણી કૅથૉલિક તથા નિરંકુશ સત્તામાં માનનારી હોવાથી ચાર્લ્સ એક પછી એક વધારે ને વધારે ભૂલો કરતો ગયો.

---

* Sacred things and secular became one interest. Civil politics and ecclesiastical grew to be the same. Tonnage and poundage and predestination, ship-money and election, habeas corpus and justification by faith, all fell into line.

Jhon Morley's *Cromwell*, P. 61.

ચાર્લ્સના અમલનો ને તે પછીના બંડખોરોના અમલનો ઇતિહાસ ક્લૅરંડન, મેકૉલે, ગાર્ડિનર, હૅરિસન, કાર્લાઈલ, ટ્રેવેલિયન, મૉન્ટેગ્યુ, વગેરે લેખકોનાં જુદાં જુદાં લખાણોમાં મળી શકે છે ને તે વાંચવા માટે લેખક દરેક શિક્ષકને આગ્રહ કરે છે. ઈંગ્લંડના સમસ્ત ઇતિહાસમાં આ વિભાગ સૌથી વધારે રસિક ને ખાસ બોધપ્રદ લાગે છે. આ જ કારણથી આ પુસ્તકમાં તે વિભાગ વિષે ખાસ આવશ્યક ઉતારાઓ વધારે પ્રમાણમાં ટાંકવામાં આવ્યા છે. મોર્લી પોતે લખે છે:—

We go wrong in political judgment if we leave out rivalries, heart-burnings, personalities, even among leading men and

બકિંગહામનો કારભાર.—ચાર્લ્સેં પોતાના બાપના ખાસ સલાહકાર બકિંગહામને રાજ્યની મુખ્ય જગ્યા ઉપર કાયમ રાખ્યો. તેણે સ્પેઇન ને ફ્રાંસ સામેની લડાઈઓમાં ઘણી નાદારી બતાવી. તેનો વિચાર એવો હતો કે ઇંગ્લંડને લડાઈમાં ઉતારી પાર્લમેંટ પાસે પોતાની બાહોશી કબૂલ કરાવવી ને એક મોટા મુત્સદ્દીની કીર્તિ પોતાની પાછળ મૂકતા જવી. તે તદ્દન પાર્લમેંટ વિરુદ્ધ નહોતો. પણ પાર્લમેંટ જ્યારે તેની વિરુદ્ધ પડી ત્યારે તેને રજા આપવા સિવાય બીજો કશો ઉપાય નહોતો. લોકો પાસેથી તેણે પરાણે નાણું કઢાવ્યું. તે નાણું ઉઘરાવવા માટે ખાસ અમલદારો આખા દેશમાં ફરતા. પોતે ઊભા કરેલા લશ્કરને ખોરાકી પહોંચાડવા માટે તેણે સિપાઈઓને ખાનગી ઘરોમાં રહેવા મોકલી દીધા. દેશમાં લશ્કરી કાયદો ચાલવા મંડયો. ઇંગ્લંડ ઉપર આવી રીતે અમલ કરવાની રાજ્યનીતિમાં બકિંગહામ ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિયા ને સ્પેઇનનું અનુકરણ કરતો હતો. પણ તેમાં તેણે ભૂલ કરી, કારણકે ઇંગ્લંડના લોકોનો સ્વભાવ યુરોપના લોકોના સ્વભાવથી ઘણો જ જુદો હતો. આ કારણથી તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં ફેલ્ટન નામના એક અંગ્રેજ લશ્કરી અમલદારે તેનું ખૂન કર્યું. ઇંગ્લંડના લોકો એ વેળા ખુશખુશ થઈ ગયા.†

---

great men. History is apt to smooth out these rugosities; hero-worship may smooth them out; time hides them; but they do their work. Less of personal jealousy or cabals is to be found in the English rebellion than in almost any other revolutionary movement in Europe, and Cromwell himself was free from these disfigurements of public life. P. 480, op cit.

† Awake, sad Britain, and advance at last
Thy drooping head; let all thy sorrows past
Be drowned and sunk with their own tears, and now,
Overlook thy foes with a triumphant brow.
The toe, Spain's agent, Holland's bane, Rome's friend,
By a victorious hand received his end.
Live ever Felton, that hast turned to dust
Treason, ambition, murder, pride, and lust.

ચાર્લ્સના અમલની પાર્લમેંટો—યુરોપમાં ઇંગ્લંડ દરમ્યાન થયું હતું તેથી રાજાને પૈસાની જરુર હતી, એટલે ચાર્લ્સની પહેલી પાર્લમેંટ ઇ. સ. ૧૬૨૫ના જૂનમાં મળી. રાજાનો પક્ષ પાર્લમેંટમાં ઘણો નબળો હતો. સામા પક્ષે કૅથૉલિકો સામેના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરવા પ્રૉટેસ્ટંટ પંથનો લોકોને ઉપદેશ આપવા રાજાના સલાહકારો પાસે માગણી કરી ને પૈસાની બાબતમાં રાજાને ખાસ પ્રસન્ન કર્યો નહીં. આ કારણોથી ત્રણ માસ પછી આ પહેલી પાર્લમેંટને રજા મળી. પણ લડાઈ માટે નાણું જોઈએ એ નિઃશંક હતું, તેથી ઇ. સ. ૧૬૨૬ના ફેબ્રુઆરિમાં રાજાએ બીજી પાર્લમેંટ બોલાવી. આ પાર્લમેંટે બકિંગહામના ઉપર લડાઈની અવ્યવસ્થા અને લાંચ-રૂશવતના આરોપ ઉપર કામ ચલાવવા માગણી કરી, ને પોતાની ફરિયાદોનો નિકાલ ન થાય ત્યાંસુધી નાણાં માટેની રાજાની માગણીનો વિચાર કરવાનું મોકૂફ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો; તેથી તેને પણ રજા મળી, જૂન, ઇ. સ. ૧૬૨૬. દરમ્યાન લડાઈ માટે નાણું મેળવવા ચાર્લ્સે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં. તેથી ઇ. સ. ૧૬૨૮ના માર્ચ માસમાં રાજાએ ત્રીજી પાર્લમેંટને બોલાવી. રાજાએ આ પાર્લમેંટને દાબી દેવા માટે ધમકીઓ આપી, પણ સભાસદો નીડર રહ્યા અને પ્રજાની ફરિયાદો તેઓએ રાજા સમક્ષ મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો. આ ફરિયાદો નીચે મુજબ ગણી શકાયઃ—(૧) પાર્લમેંટની સંમતિ વિના રાજાએ પ્રજા ઉપર કર નાખવો નહીં. (૨) કોઈપણ રૈયતને રાજાએ કામ ચલાવ્યા વગર કેદ કરવી નહીં. (૩) લશ્કરના માણસોને પ્રજાના ઘરમાં રાજાએ રાખવા નહીં. (૪) દેશમાં સુલેહશાંતિ હોય ત્યારે રાજાએ માર્શ્યલ લૉ—લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવો નહીં. (૫) રાજાનાં ગેરકાયદેસર કૃત્યોને અનુમોદન આપનારા તમામ સલાહકારો રાજા પાસેથી દૂર થવા જોઈએ. પાર્લમેંટે હવે જાહેર કર્યું કે જ્યાંસુધી આ ફરિયાદોની દાદ નહીં મળે ત્યાંસુધી નાણાંની માગણી ઉપર કશો વિચાર થઈ શકશે નહીં. આટલું કહ્યા પછી સભાસદોએ આ ફરિયાદોની અથવા પ્રજાજનોના હકોની એક અરજી (Petition of Rights) ઘડી કાઢી અને હાઉસ ઑવ્ લૉર્ડ્ઝની સંમતિ લીધા પછી રાજા પાસે તેનો સ્વીકાર કરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૨૮. આ વખતે

ડૉક્ટર રૉજર્સે મૅનવૉરિંગ (Manwaring) નામના એક ઉપદેશકે રાજાને અનિયંત્રિત કર નાખવાની સત્તા છે એવું જાહેર કર્યું, તેથી તેના ઉપર હાઉસ ઑાવ્ લૉર્ડ્ઝમાં કામ ચલાવીને તેને શિક્ષા કરવામાં આવી. આ ત્રીજી પાર્લમેંટે પણ બકિંગહામને બરતરફ કરવાની સૂચના કરી; પણ જ્હૉન ફેલ્ટન નામના એક લશ્કરી અમલદારે પૉર્ટ્સમથ પાસે ડયુકનું ખૂન કર્યું એટલે તે સવાલ હવે બાજુએ મૂકવામાં આવ્યો. પણ આ વખતે ચાર્લ્સ લૉડ, મૅાંટેગ્યુ ને બીજા બિશપોને ઉત્તેજન આપતો હતો. તેઓ આર્મિનિયન–Armenian એટલે પ્યુરિટન વિરુદ્ધ અને ઍંગ્લો–કૅથૉલિક એટલે પોપની સત્તા ને બીજા કેટલાએક અગત્યના મુદ્દાઓ બાતલ કરતાં જૂના કૅથૉલિક મતના હતા. તેમની વિરુદ્ધ આ ત્રીજી પાર્લમેંટે પોકાર ઊઠાવ્યો. પાર્લમેંટે રાજાને માત્ર એક જ વર્ષ માટે નાણાંની મદદ આપી. ઇલિયટ રાજાનો મુખ્ય વિરોધી હતો. પ્રમુખ (Speaker) સર જ્હૉન ફિંચ રાજાના હુકમ અનુસાર હાઉસ ઑાવ્ કૉમન્સને બરખાસ્ત કરતો હતો. પણ તેને કેટલાક સભ્યોએ ખુરસી ઉપર પરાણે બેસાડી રાખ્યો ને પછી મનમાનતા ત્રણ ઠરાવો પસાર કરાવ્યા. રાજાએ ઇલિયટ, હોલ્સ (Holles) ને વૅલૅંટિન નામના ત્રણ સભાસદોને કેદ કર્યા. તેમાં ઇલિયટ કેદમાં જ મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૩૧. હવે ત્રીજી પાર્લમેંટ પોતાની મેળે વીખરાઈ ગઈ. પછી અગિયાર વર્ષ સુધી રાજાએ પાર્લમેંટ સિવાય ચલાવ્યું. ત્રીજી પાર્લમેંટની છેલ્લી બેઠકમાં રાજ્યની મુખ્ય સત્તા પાર્લમેંટના હાથમાં રહેવી જોઈએ, એવો તેના સભ્યોની લડતનો હતો, પણ તે મુદ્દો ચાર્લ્સના અનિયંત્રિત અમલના મુદ્દા જેટલો જ ગેરવાજબી હતો. એ કારણથી વેંટ્વર્થ જેવા સભ્યો હવે રાજાના પક્ષમાં ભળ્યા. ઠેઠ ઇ. સ. ૧૬૩૯ સુધી ચાર્લ્સે પાર્લમેંટ વિના ચલાવ્યું. ઇ. સ. ૧૬૪૦માં રાજાને સ્કૉટ્લંડના લોકોને દબાવવા ઇંગ્લંડમાં એક લશ્કર ઊભું કરવું હતું, તેથી સ્ટ્રૅફૉર્ડની સલાહથી તેણે પાર્લમેંટને ફરી બોલાવી. પિમે તરત જૂની ફરિયાદો રજૂ કરી ને રાજાને સાફ કહી દીધું કે પાર્લમેંટ ઇંગ્લંડનું તમામ રાજ્યતંત્ર અંકુશમાં રાખી શકે છે.* રાજાએ તરત સભાસદોને સૌ સૌને ઘેર મોકલી

* The powers of Parliament are to the body politic as the rational faculty of the soul to man.

આપ્યા, એપ્રિલ–મે, ઇ. સ. ૧૬૪૦. એ પાર્લમેંટ Short–ટૂંકી મુદ્દત માટે મળેલી પાર્લમેંટ કહેવાય છે.§

સ્કૉટ્‌લંડ ઉપર કરેલી બે સવારીઓ નિષ્ફળ ગઈ. રાજા પાસે નાણું તો નહોતું એટલે વળી પાર્લમેંટની જરુર પડી. એ પાર્લમેંટ ઇ. સ. ૧૬૪૦ના નવેંબર માસમાં મળી. ચાર્લ્સની તે પાંચમી ને છેલ્લી પાર્લમેંટ હતી ને ઇતિહાસમાં તે "Long Parliament"–લાંબી પાર્લમેંટ કહેવાય છે, કારણકે તે ઇ. સ. ૧૬૬૦ સુધી ચાલુ રહી.*

ચાર્લ્સ અને યુરોપ.—જ્યારે ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ઈંગ્લંડે ક્યારનું ત્રીસ વર્ષના વિગ્રહમાં ઝંપલાવ્યું હતું. પણ આ બાબત ઉપર દેશમાં બે પક્ષ હતા. એક પક્ષને સ્પેઇન સામે લડાઈ કરવી હતી; ત્યારે બીજા પક્ષને ફ્રેડરિકને પોતાની ગાદી પાછી અપાવવી હતી. બકિંગહામ પહેલા પક્ષમાં હતો. તેણે અર્લ ઑવ્ ઈસેકસને કાડિઝ લેવા મોકલ્યો, પણ નૌકાસૈન્ય માટે પૂરતો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો નહોતો તેથી તે દરિયાઈ સવારી એકદમ નિષ્ફળ ગઈ. ફ્રાંસમાં કાર્ડિનલ રિશેલ્યુ (Richelieu) પ્રૉટેસ્ટંટોનો પક્ષકાર હતો, તે હકીકત ચાર્લ્સના નબળા મુત્સદ્દીઓ બિલકુલ કળી શક્યા નહીં.

---

§ તેના સભ્યોએ સ્કૉટ લોકો સાથે મસલત ચલાવી હતી. તેના વીખરાયા પછી લંડનમાં સ્થળે સ્થળે સુલેહનો ભંગ થયો.

* પિમ ઘણો શક્તિવાળો આગેવાન હતો. He was the only leader on the popular side on a level in position with Strafford and Laud...He was no revolutionary either by temper or by principle. ...Surrounded by men who were often apt to take narrow views, Pym, if ever English statesmen did, took broad ones...He had the double gift of being at once practical and elevated; a master of tactics and organizing arts, and yet the inspirer of solid and lofty principles. How can we measure the perversity of a king and counsellors who forced into opposition a man so imbued with the deep instinct of government, so whole-hearted, so keen of sight, so skilful in resources as Pym?

John Morley's *Cromwell.*

ઊલટું તેઓએ તેને નાખુશ કર્યો; કારણકે બકિંગહામે ફ્રાંસની રાણીને જાળમાં લેવાની મૂર્ખાઈ કરી ને ચાર્લ્સે કૅથૉલિકોને છૂટ આપી નહીં, તેથી ફ્રાંસને ને ઇંગ્લંડને પણ લડાઈ સળગી ઊઠી. આ લડાઈમાં પણ બકિંગહામે ઘણી નાદારી બતાવી. ઇ. સ. ૧૬૨૭માં ઇંગ્લંડથી કેટલાક માણસો ચાર્લ્સના મામા ડેન્માર્કના રાજાની ને બનેવી ફ્રેડરિકની મદદે ગયા હતા. તેઓ પણ બકિંગ-હામની અવ્યવસ્થાને લઈને ખૂબ હેરાન થયા. આ વખતે વૉલેનસ્ટીન (Wallenstein) કૅથૉલિક રાજ્યોની વતી જર્મનિમાં ને બાલ્ટિક સમુદ્રના કિનારા ઉપર મુખ્ય ફતેહો મેળવતો હતો. અંગ્રેજોનો એ દિશાનો બધો વેપાર તૂટી જશે એમ ચાર્લ્સને લાગ્યું, પણ પાર્લમેંટ સાથે તેને બનતું નહોતું તેથી તે કાંઈ કરી શક્યો નહીં. તેણે ફ્રાંસ ને સ્પેઇન સાથે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૬૨૯–૩૦. જર્મનિમાં સ્વીડનનો રાજા ગસ્ટેવસ એડોલ્ફસ પ્રૉટેસ્ટંટોનો પક્ષ લઈ દરમ્યાન થયો હતો. ચાર્લ્સે તેની સાથે મૈત્રી કરવા ફાંફાં માર્યાં. પણ હવે યુરોપના રાજાઓ તેને કળી ગયા હતા, તેથી તેમાં પણ તે ફાવ્યો નહીં. રાજા ને પાર્લમેંટ પરસ્પર લડાઈ કરતાં હતાં ત્યારે રાજાએ ફ્રાંસથી ને હૉલંડથી મદદ મેળવવા તજવીજ કરી હતી, પણ ફ્રાંસમાં કાર્ડિનલ મૅઝેરિને તેને ફાવવા દીધો નહીં. હૉલંડમાં રાજાના કેટલાક પક્ષકારોએ આશરો લીધો હતો તે સિવાય તે દેશની પણ ખાસ મદદ મળી નહીં.

ચાર્લ્સનો આપખુદ અમલ.—બકિંગહામના મરણ પછી ને ત્રીજી પાર્લમેંટને રજા આપ્યા પછી ચાર્લ્સે રાજ્યની તમામ લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. પહેલાં તો તે પોતે જ પોતાનો મંત્રી રહ્યો, પણ થોડા વખતમાં વેંટવર્થ અને લૉડ નામના બે મુખ્ય સલાહકારો મળ્યા ને બધો કારભાર તેમના કહેવા મુજબ ચાલવા લાગ્યો. પ્રજા પાસેથી નાણું કઢાવવા માટે આ વખતમાં જુદા જુદા રસ્તાઓ લેવામાં આવ્યા. લોકોને પરાણે પૈસા લઈ નાઇટ (Knights) બનાવવામાં આવતા. ફ્રાંસમાં કાર્ડિનલ રિશેલ્યુએ નેધરલૅન્ડ્ઝના ભાગલાઓ પાડવા માટે સ્પેઇન સાથે સંધિ કરી ત્યારે ચાર્લ્સને ડર લાગ્યો ને તે માટે તેણે એક મોટું નૌકાબળ તૈયાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અત્યારસુધી એવો ધારો હતો કે કિનારા ઉપર વસતા લોકો લડાઇ વખતે

પોતાને ખર્ચે નૌકાઓ તૈયાર રાખે અથવા તે બદલ રાજાને રોકડ રકમ આપી એ જવાબદારીમાંથી છૂટી શકે. ચાર્લ્સે હવે આ નૌકાકર Ship-money tax–સુલેહના વખતમાં પણ કિનારાના લોકો પર ને આખા રાજ્ય ઉપર નાખ્યો ને તેથી દર વર્ષે સારી રકમ ભેગી કરી,* ઇ. સ. ૧૬૩૪–૩૭. જૂનાં જંગલો સંબંધીનો કાયદો નવેસરથી કરી રાજાનાં જંગલોમાં લોકોએ વસવાટ કર્યો હતો તેમની પાસેથી પણ ચાર્લ્સે સારી રકમ કઢાવી. જુદી જુદી વેપારની ચીજો માટે એકહથ્થુ ઇજારાઓ આપી પૈસો એકઠો કરવામાં આવ્યો.

અદાલતોના ન્યાયાધીશોને ચાર્લ્સ પોતાની ખુશી પ્રમાણે રજા આપવા ને નીમવા લાગ્યો. એક તરફ ચાર્લ્સ પ્યુરિટનોને સંતાપતો હતો, તો બીજી તરફ કૅથૉલિકોને આશરો આપતો હતો. વેંટવર્થની ને લૉડની મદદથી ચાર્લ્સે આપખુદ સત્તા સ્થાપવા હવે તનતોડ મહેનત કરવા માંડી. ઇંગ્લંડના લોકોમાં એ વખતે છચોક બંડ કરવાની ઉમેદ કે તૈયારી જરા પણ નહોતી. એ તૈયારીની શરુઆત સ્કૉટ્લંડમાં થઇ. ઇ. સ. ૧૬૩૯માં શૉર્ટ પાર્લમેંટે ને ઇ. સ. ૧૬૪૦ની લૉંગ પાર્લમેંટની પહેલી બેઠકના બનાવોએ આ આપખુદ અમલનું અનિષ્ટ પરિણામ પ્રજાને જાહેર કરી દીધું; ને ઇ. સ. ૧૬૪૨માં લડાઈ શરુ થઇ એટલે એ આપખુદ કારભારનો નાશ પણ શરુ થયો.

સર ટૉમસ વેંટવર્થ, અર્લ ઑવ્ સ્ટૅફ્ર્ડ.—વેંટવર્થ પહેલાં હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સમાં રાજાનો મુખ્ય પ્રતિપક્ષી હતો. ઇ. સ. ૧૬૨૮માં તે રાજાને મળી ગયો. તે બાહોશ, પૈસાદાર, ખાનદાન, બુદ્ધિશાળી અને આવેશવાળો માણસ હતો, અને ઇલિયટની આગેવાની તેને પસંદ ન પડવાથી તે ચાર્લ્સના પક્ષમાં

---

* આ કર સામે માત્ર બે જણાઓએ જ અદાલતોમાં જઈ ન્યાય માગ્યો—લૉર્ડ સે (Saye)એ અને જ્હોન હૅમ્પડને. હૅમ્પડનના કરનો આકાર માત્ર ૨૦ શિલિંગ હતો. અદાલતના કેટલાક ન્યાયાધીશોએ વિવાદ તેમના લાભમાં ઉતાર્યો. રાજાનાજ પક્ષકાર હાઈડ અથવા લૉર્ડ ક્લૅરંડને પણ કર સામે લખ્યું છેઃ—

A spring and magazine, that should have no bottom, and an everlasting supply for all occasions.

ભળી ગયો હતો. તે એમ માનતો કે રાજાનાં તમામ કાર્યોને પાર્લમેંટ કાયદેસર રીતે સંપૂર્ણ અંકુશમાં લાવી શકે નહીં. હવે રાજાએ તેને અર્લ બનાવ્યો અને તરત જ ઉત્તર વિભાગની કાઉંસિલનું પ્રમુખપદ આપ્યું. આ હોદ્દા ઉપર તેણે ઉત્તર ઇંગ્લંડના લોકો ઉપર રાજાને નામે ઘણો જુલમ ગુજાર્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૩માં ચાર્લ્સે તેને આયર્લંડનો ડેપ્યુટિ કર્યો. ત્યાં તે પોતાની ખરી રાજ્યનીતિને પ્રકાશમાં લાવ્યો. એ રાજ્યનીતિ 'થરો'–'Thorough'ના નામથી ઓળખાય છે. તેમાં લૉડ પણ સામેલ હતો. આ ધોરણ એટલે– પહેલાં રાજાને માટે એક મોટું ને તાલીમ લીધેલું લશ્કર ઊભું કરવું; બીજું, પાર્લમેંટ વિના રાજા અમલ કરી શકે તે માટે નાણાં મેળવવાનાં કાયમનાં સાધનો ઊભાં કરવાં; ત્રીજું, આયર્લંડમાં વસતા બ્રિટિશ લોકોને અને આઇરિશ ખેડૂતોને સારો કારભાર ચલાવી સંતોષમાં રાખવા; ચોથું, હરામખોરોને અને લાંચરૂશવતને દાબી દેવાં. ઇંગ્લંડમાં પણ આવી જ જાતની રાજ્યનીતિનું અનુકરણ કરવા તેણે રાજાને ને લૉડને કહેવરાવ્યું. કરકસર કરવી, યુરોપનાં રાજ્યો સાથે સુલેહથી રહેવું, ઉત્પન્ન કરતાં ખર્ચ હમેશાં ઓછું રાખવું, પાર્લમેંટની સલાહ પ્રમાણે કાયદાઓ કરવા પણ તેને કદિ નમતું તો ન આપવું, જૂના દફતરમાંથી રાજાને અનુકૂળ ધોરણોને બહાર લાવવાં, રાજાના વિરોધીઓને હરકોઈ રીતે દાબી દેવા, વેપાર, ખેતી અને ખરા ધર્મને દેશમાં ઉત્તેજન આપવું, એ આ 'થરો' ને નામે ઓળખાતી રાજ્યનીતિનાં બીજાં સૂત્રો હતાં. (It meant vigilance, dexterity, relentless energy). તેની સામે વિરોધીઓએ (Root and Branch Policy) જડમૂળથી ઊખેડવાની નીતિ ધરી. આવી રીતે જ ઇંગ્લંડનો રાજા યુરોપના રાજાઓ જેવો નિરંકુશ થઈ શકે એમ સ્ટ્રૅફ્રૉર્ડ માનતો. સ્કૉટ્લંડમાં રાજાનો પરાજય થયો ત્યારે તેણે વેન્ટવર્થને ઇંગ્લંડ બોલાવ્યો ને તેને અર્લ ઑવ્ સ્ટ્રૅફ્રૉર્ડ બનાવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૩૯. તેનો વિચાર પાર્લમેંટની સંમતિથી બે લશ્કરો ઊભાં કરવાનો હતો, એક આયર્લંડમાં ને બીજું ઇંગ્લંડમાં. તે કારણથી તેણે રાજાને પાર્લમેંટને ફરી બોલાવવાની સલાહ આપી. પણ જ્યારે એ શૉર્ટ પાર્લમેંટને રજા આપવામાં આવી ત્યારે તેણે જોયું કે પાર્લમેંટ કાયમનું લશ્કર

રાખવા માટે કદિ સંમતિ આપશે નહીં. તેથી તેણે હવે વગર સંમતિએ એવું લશ્કર ઊભું કરવાની કોશિશ કરી. તેણે આયર્લેંડના લોકોને તે દેશમાં વસતા અંગ્રેજો ને સ્કૉટ લોકો વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યા. પણ દરમ્યાન લૉન્ગ પાર્લમેંટ મળી હતી. તેના સભાસદોએ સ્ટ્રૅફૉર્ડ ઉપર આયર્લેંડના લોકોની મદદ વડે ઇંગ્લંડમાં બંડ ઊઠાવવાની કોશિશ કરવાના આરોપ ઉપર કામ ચલાવ્યું ને તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવી. સ્ટ્રૅફૉર્ડનાં કૃત્યોથી આવી શિક્ષા તેને થવી જોઈતી નહોતી–તેનું અપકૃત્ય રાજદ્રોહમાં નહીં પણ દેશદ્રોહમાં ગણાવું જોઈએ. આરોપીએ પોતાનો સરસ બચાવ કર્યો. દરમ્યાન ઇંગ્લંડના કેટલાક લશ્કરી અમલદારોએ જબરદસ્તીથી રાજાને મદદ કરવાનું છળ કર્યું તે પકડાઈ ગયું, તેથી સ્ટ્રૅફૉર્ડના કામનો પણ હવે તરત જ નિકાલ કરવામાં આવ્યો. હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સમાં તેના સામે "Bill of Attainder" પસાર કરવામાં આવ્યું. સ્ટ્રૅફૉર્ડનો શિરચ્છેદ થાય તો જ લોકો શાંત બેસી રહે એમ હતું. હાઉસ ઑવ્ લૉર્ડ્ઝમાં માંડમાંડ બિલને સંમતિ મળી. રાજાએ પણ માંડમાંડ સહી આપી. ઇ. સ. ૧૬૪૦ના મે માસની ૧૨મી તારીખે આ માનીતા મુત્સદ્દીનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો, ને એ બનાવ બે લાખ ઉશ્કેરાએલા અંગ્રેજોએ આનંદથી ને કોલાહલથી નજરેનજર જોયો.*

વિલિયમ લૉડ (William Laud).—વેંટવર્થ મુલ્કી ખાતાંઓ જોતો; લૉડ ચર્ચની વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખતો. આ બિશપ જેઇમ્સના વખતમાં બહુ આગળ આવી શક્યો નહોતો, પણ ચાર્લ્સના વખતમાં

---

* Three whole kingdoms were his accusers and eagerly sought in one death a recompense of all their sufferings.

મરતી વખતે સ્ટ્રૅફૉર્ડ બોલ્યો કે:—Put not your trust in princes nor in the sons of men, for in them there is no salvation.

રાજા બિલના ઉપર સહી કરતાં ઘણું અચકાતો હતો: "If my own person only were in danger, I would gladly venture to save Lord Strafford's life; but seeing my wife, children, and all my kingdom are concerned in it, I am forced to give way to it... My Lord Strafford's condition is more happy than mine."

બકિંગહામની વગથી તે રાજાની પ્રીતિ મેળવી શકયો. તે ઍંગ્લો-કૅથૉલિક મતનો હતો ને તેથી પ્યુરિટનોનો ને પાર્લમેંટની સ્વતંત્રતાનો કટ્ટો શત્રુ હતો. ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર પર વર્ષની હતી, પણ હવે બંને જણા એક થઈ ગયા. લૉડ ઝીણામાં ઝીણી કારભારની વિગત જોઈ શકતો. તે ઘણો પ્રમાણિક, ખંતીલો, કરકસરી, ઉદ્યમી, અને નિયમિત કામ કરવાવાળો હતો; પણ તેનામાં દૂરંદેશી નહોતી. તે ઉપરાંત તે વખતના માણસોની માફક લૉડ પણ ધર્મની બાબતમાં અસહિષ્ણુ હતો. જે લોકો તેના મતને નમતા નહીં તે બધાને તે પાપી સમજતો, ને તેમને જડમૂળથી કાઢવા તેને તે ધર્મ માનતો. ધર્મને નામે તેણે ચાર્લ્સને આપખુદ ને જુલમી રાજા બનાવી દીધો. તે સ્વભાવે ઉદ્ધત હતો અને તેની રીતભાત ઘણી કડક હતી. તેણે સ્ટાર ચેંબર ને હાઈકમિશન અદાલતો મારફત તથા આખા દેશમાં ફરીને પોતાના પંથના વિરોધીઓને સખ્ત દંડ, કેદ ને બીજી શારીરિક વ્યથાની શિક્ષાઓ કરાવી. ઇ. સ. ૧૬૩૪માં લૉડ કૅંટરબરિનો આર્ચબિશપ થયો. હવે પોતાના મનોરથો પાર પાડવાની તેને ખરી તક મળી. તે રાજાનો મુખ્ય સલાહકાર* થયો. લૉડ નજીવા ગુના માટે સખ્ત શિક્ષા કરતો. Willian Prynne નામના એક બૅરિસ્ટરે નાટકો વિરુદ્ધ લખ્યું તેથી તેના ઉપર રાજદ્રોહ (?) નો આરોપ મૂકી તેની સનદ ખેંચી લેવામાં આવી અને તે ઉપરાંત તેના કાન કાપી નાખવામાં આવ્યા. બીજી વખત તેના ગાલ ઉપર S. L. (Seditious Libeller)ના ડામ દેવામાં આવ્યા.†

---

* એક વખતે કોઈ અજાણ્યા માણસે લૉડને કહ્યું કે જો તે કૅથૉલિક પંથમાં આવે તો તે કાર્ડિનલ બને ખરો. લૉડે કહ્યું:—"Something dwells within me, which will not suffer me to accept that until Rome be other than it is"

† If he is called upon to defend his practice of bowing towards the altar upon entering a church, he finds his arguments not on any high religious theme, but upon the custom of the Order of the Garter. To him a Church was not so much the Temple of a living spirit as the palace of an invisible King. Gardiner.

લૉર્ડે હવે ભાષણકર્તાઓ, વર્તમાનપત્રો, છાપખાનાંઓ, લેખકો, ધર્મગુરુઓ, શિક્ષકો, વગેરે તમામ વિરોધીઓને સતાવ્યા. પરિણામે હજારો પ્યુરિટનો ઇંગ્લંડ છોડી ગયા, ને હજારો રાજાના ને તેના પંથના કટ્ટા દુશ્મનો બન્યા. ઇ. સ. ૧૬૪૦ના ડિસેંબરમાં લૉંગ પાર્લમેંટે તેને કેદ કર્યો, ને ઇ. સ. ૧૬૪૫ના જાન્યુઆરિમાં તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો.

ચાર્લ્સ અને સ્કૉટ્લંડ.—સ્કૉટ્લંડ પછાત અને ગરીબ હતું. ઉત્તરમાં ડુંગરાઉ ભાગના લોકો અર્ધા સ્વતંત્ર રહી શક્યા હતા. દક્ષિણના લોકો રાજા સામે બાથ ભીડી શકે એવા હતા. રાજા તેનાથી બહુ ડરતો. ધર્મની બાબતમાં દક્ષિણ સ્કૉટ્લંડના લોકો ઘણા ઝનૂની હતા ને તેઓ કાલ્વિનના પંથમાં ભળ્યા હતા. જેમ્સના વખતમાં ઇંગ્લંડનો પંથ ત્યાં પરાણે દાખલ કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. ચાર્લ્સે પોતાના અમલનાં પહેલાં વર્ષોમાં એવો જ નિષ્ફળ ઉદ્યોગ કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૩માં તે અભિષેક માટે તે દેશમાં ગયો ને તેણે ત્યાંની પાર્લમેંટને પોતાના પક્ષમાં લેવા યત્નો કર્યા. પણ એ બાબતમાં તે ફાવી શક્યો નહીં. તેથી નિરાશ થઈ તે તરત સ્વદેશ પાછો વળ્યો. પણ સ્કૉટ્લંડમાં પોતાના વિચારો દાખલ કરવાનો મમત તેણે ને લૉડે જરા પણ છોડયો નહીં. ઇંગ્લંડની તમામ જુલમી સંસ્થાઓ તેમણે હવે તે દેશમાં દાખલ કરી. ઘણા લોકો છંછેડાયા. તે લોકોએ પોતાના નિયુક્ત માણસોને રાજાના મંત્રીમંડળ પાસે પોતાની ફરિયાદો લઈને મોકલ્યા. પછી તેઓએ એકમત થઈને એક રાષ્ટ્રીય કરાર (National Covenant) કર્યો કે ચર્ચ (Kirk)ની ને પાર્લમેંટની સંમતિ વિના પોતાના ધર્મ ઉપર જે કાંઈ અત્યાચાર કરવામાં આવે તે સામે સૌ કોઈએ બચાવ કરવો, ને તે સાથે રાજાના તમામ અધિકારોનું રક્ષણ કરવું, ઇ. સ. ૧૬૩૮. આ કરારમાં તમામ સ્કૉટ લોકોએ સહીઓ આપી. રાજા આ કરારને બંડખોરોનાં અપકૃત્ય તરીકે ગણવા લાગ્યો. તેણે પોતાનાં અપકૃત્યો સામેનો પ્રજાનો વિરોધ કેટલો સખ્ત તથા તીવ્ર હતો તે ગણકાર્યું પણ નહીં. રાજાએ સ્કૉટ પ્રજાને મનાવવા માટે માર્કિવસ ઑવ્ હૅમિલ્ટનને ત્રણ ત્રણ વાર મોકલ્યો, પણ ત્રણેય વાર તે

કોઈ નિર્ણય પર આવ્યા સિવાય પાછો આવ્યો. સ્કૉટ પાર્લમેંટે હવે રાજાની તમામ ધાર્મિક સત્તાઓ પાછી ખેંચી લીધી.

તરત ચાર્લ્સે સ્કૉટ્લંડ ઉપર સવારી કરી. તેની પાસે નહોતું સારી તાલીમ પામેલું લશ્કર, નહોતો પૈસો, નહોતું દારુખાનું, કે નહોતા સારા સરદારો. સ્કૉટ્લંડના લોકોએ પરદેશથી લડાઈનાં સાધનો મંગાવ્યાં. ઘણા સ્કૉટ સિપાઈઓ યુરોપમાં સુંદર લશ્કરી તાલીમ લઈ આવ્યા હતા. તેઓએ પોતાના ધર્મની ને સ્વતંત્રતાની ખાતર પ્રજાની આગેવાની લીધી. તેમાં ઍલેકઝાંડર લેઝલિ અથવા અર્લ ઑવ્ મૉન્ટ્રોઝ (Montrose) મુખ્ય હતો. તેથી ચાર્લ્સે બેરિક (Berwick) પાસે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૬૩૯. આ લડાઈ "First Bishops' War" કહેવાય છે.*

બેરિકનું તહ તદ્દન નકામું હતું, કારણકે રાજાની ને સ્કૉટ લોકોની વચ્ચે જે મતભેદ હતો તેનું નિરાકરણ તેથી જરા પણ થયું નહોતું. દરેક પક્ષને સામા પક્ષનો ભરોસો નહોતો. આ વખતે વેંટવર્થ ઇંગ્લંડ આવ્યો. તેની સલાહથી ચાર્લ્સે સ્કૉટ પાર્લમેંટને પણ રજા આપી. ચાર્લ્સે વળી સ્કૉટ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ લેવને તેના સરદારોને ન્યુબર્ન પાસે હરાવ્યા, તેથી ચાર્લ્સને પાછું હઠવું પડયું, ઇ. સ. ૧૬૪૦. રિપન મુકામે બંને પક્ષ વચ્ચે સમાધાની થઈ. ચાર્લ્સે સ્કૉટ લોકોને દંડ આપ્યો ને જ્યાંસુધી તે દંડ ન ભરાય ત્યાંસુધી ઇંગ્લંડની ઉત્તરનો કેટલોક ભાગ તેમના હવાલામાં રહેવા દેવો એવું વચન આપ્યું. આ લડાઈ "Second Bishops' War" કહેવાય છે.

ઇ. સ. ૧૬૪૧માં જ્યારે લૉન્ગ પાર્લમેંટ રાજાનાં તમામ કાર્યોને એક પછી એક ઊથલાવી નાખતી હતી, ત્યારે એક પક્ષે રાજાને સ્કૉટ્લંડમાં આવવા નિમંત્રણ કર્યું. રાજા ત્યાં ગયો ખરો, પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નહીં.

---

* ચાર્લ્સના લશ્કરમાં માર્કિવસ ઑવ્ હૅમિલ્ટન હતો. તેને લીથ (Leith)ના કોટનો કબજો લેવો હતો. તે કોટના બચાવકામમાં સ્ત્રીઓ પણ સામેલ હતી. તેની પોતાની માએ પિસ્તોલ હાથમાં લઈ તેને કહેવરાવ્યું કે જો તે જમીન ઉપર પગ મૂકશે તો તે પોતે પોતાના પુત્રને ગોળીથી ઠાર કરશે.

આવી રીતે સ્કૉટ લોકો ને અંગ્રેજ લોકો એકદીલ થઈ રાજા સામે થવા તૈયાર થતા હતા. હવે પછીનો ભાગ આપણે રાજા ને પાર્લમેંટની લડાઈઓમાં જોઈશું.

લૉંગ પાર્લમેંટ.—આ પાર્લમેંટ મળી કે તરત જ સ્ટ્રૅફૉર્ડ ઉપર કામ ચલાવ્યું અને ફિંચ, વિંડનબૅંક ને લૉડ ઉપર પણ કામ ચલાવવાનો હુકમ મેળવ્યો. ફિંચ, વિંડનબૅંક દેશાવર ભાગી ગયા. સ્ટાર ચૅમ્બરના ઠરાવ ઉપર જે લોકોને ક્રૂર શિક્ષાઓ કરવામાં આવી હતી તેઓ હવે છૂટા થયા. એકહથ્થુ વેપાર (Monopolies) બંધ થયો. નૌકાકર પણ ગેરકાયદેસર ઠર્યો. કૅથલિકોની સામેના કાયદાઓનો હવે અમલ કરવામાં આવ્યો. રાજાએ પાર્લમેંટ દર ત્રણ વર્ષે બોલાવવી જોઈએ એવો ઠરાવ (Triennial Bill) કરવામાં આવ્યો. હાઈ કમિશન કોર્ટ, સ્ટાર ચૅમ્બર, ઉતરના પ્રદેશની ને વેલ્સની કાઉંસિલો, ને એવી આપખુદ અદાલતોને બંધ કરવામાં આવી. ગયાં વર્ષોમાં ચાર્લ્સે જે જે આપખુદ કૃત્યો કર્યાં હતાં તે બધાં હવે ગેરકાયદેસર ઠર્યાં. આ પાર્લમેંટે લૉડે ઇંગ્લંડના ચર્ચની ક્રિયાઓમાં ઉતારેલું કેટલુંક ઝનૂન બંધ કર્યું. દરમ્યાન આયર્લંડમાં બળવો થયો, તેથી સભાસદો મુઝાવા લાગ્યા. તેઓએ અગિયાર મતની બહુમતીએ એક ‘Grand Remonstrance’ એટલે મોટું વાંધાપત્ર પસાર કરાવ્યું; તેમાં ચાર્લ્સના અમલનાં જૂનાં કામોની, પાર્લમેંટે હમણાં જ કરેલા ઠરાવોની, ને રાજાએ વિશ્વાસુ ને પ્રજાપ્રિય સલાહકારોને મંત્રીમંડળમાં મૂકવાની નોંધ લેવામાં આવી.* આ બાબતો ઉપર પાર્લમેંટમા ઘણી ગરમાગરમ તકરારો ચાલી ને હાઈડ, ફૉકલંડ વગેરે સામા પડ્યા.* રાજાએ તેમને હવે પોતાના વિશ્વાસમાં લીધા.

આયર્લંડનો બળવો દાબી દેવા લશ્કરની જરુર હતી. રાજા ને પાર્લમેંટ બંને વચ્ચે Militia–નાગરિકોના સૈન્યના ઉપરના અંકુશ માટે ભારે

---

* ક્રૉમ્વેલે પાછળથી જણાવ્યું કે:—If the Remonstrance had been rejected, I would have sold all I had the next morning and never have seen England any more; and I know there are many other honest men of this same resolution.

તકરારો થઈ. દરમ્યાન લંડનમાં સુલેહનો ભંગ વધુ ને વધુ થતો હતો. તેથી તેનો લાભ લઈ ચાર્લ્સે પિમ, હૅમ્પડન, હોલ્સ, હૅઝલ્રિગ (Hezelrigg), સ્ટ્રોડ (Strode)ને લૉર્ડ વૅંડવિલ–Lord Wandeville–ને કેદ કર્યા ને તેમના ઉપર કામ ચલાવવા હુકમ કર્યો. પણ હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સે એ લોકોને સોંપી દેવા ના પાડી, તેથી રાજા પોતે ૩૦૦ માણસો સાથે પાર્લમેંટના સભાગૃહમાં દાખલ થયો; પણ પાંચ જણાઓ તો તેના સપાટાથી છટકી ગયા હતા, તેથી રાજા હતાશ થયો ને એક નાનું ભાષણ કરી ચાલ્યો ગયો.

રાજા ને પ્રજા વચ્ચે હવે ઉઘાડી લડાઈ થશે તે વિષે કોઈને શક રહ્યો નહીં. દરેક પક્ષ તે માટે હવે તૈયારી કરવા લાગ્યો. રાણી પોતે ફ્રાંસ નાસી ગઈ. રાજા પોતે યૉર્ક ચાલ્યો ગયો. પાર્લમેંટે ઓગણીસ ઠરાવોમાં પ્રજાની જરૂરિયાતો રાજાને જણાવી. જો આ ઠરાવો રાજા કબૂલ કરે તો તેની તમામ સત્તા નાબૂદ થાય. એ કારણથી એ ઠરાવો તેણે માન્ય રાખ્યા નહીં. ઇ. સ. ૧૬૪૨ના ઑગસ્ટમાં રાજા ને પ્રજા વચ્ચે લડાઈ શરુ થઈ.*

બંને પક્ષનું બળાબળ.—ઇ. સ. ૧૬૪૨ના ઑગસ્ટની ૨૨મી તારીખે નૉટિંગહામ મુકામે ચાર્લ્સે પોતાની પાર્લમેંટ સામે લડાઈ જાહેર કરી. તે અગાઉ પાર્લમેંટે ક્યારનું લોકોને જાહેર કરી દીધું હતું કે તેને પોતાને પ્રજાના ધર્મ, અધિકારો, સ્વતંત્રતા અને કાયદાઓના રક્ષણ માટે ને રાજાના ખરાબ સલાહકારોને લીધે, રાજા વિરુદ્ધ ઊઠવાની ફરજ પડી છે. એ વખતે હારજિત કોની થશે તે વિષે ખાસ આગાહી થઈ શકે એમ નહોતું. ૮૦ અમીરો રાજાના પક્ષમા ભળ્યા; ૩૦ અમીરો પાર્લમેંટ સાથે રહ્યા; ૨૦ અમીરો તટસ્થ રહ્યા.

---

* Former Parliaments had spoken for the people, but never called upon the people to protect them. Hence the purity and charm of Elliot's life and death; he registered the claims. Pym was the master of another art–to seize the power. Pym first called in clubs and broadswords to protect this Parliament from the fate to which all its predecessors had submitted.

England under the Stuarts by Trevelyan.

કૉમન્સમાંથી ૩૦૦ સભાસદો પાર્લમેંટ સાથે રહ્યા ને ૧૭૫ સભાસદોએ રાજાનો પક્ષ લીધો. ઉચ્ચ ને મધ્યમ વર્ગોનો મોટો ભાગ રાજાનો પક્ષકાર હતો. વેપારીઓ, કારીગરો, ને ઘણા ખેડૂતો પાર્લમેંટ સાથે રહ્યા. તમામ ચર્ચ લગભગ રાજાના પક્ષમાં હતું. લંડન,* તમામ બંદરો, હુન્નરઉદ્યોગનાં મથકો, એટલે કે ઈંગ્લંડનો પૂર્વ અને અગ્નિકોણનો ભાગ પાર્લમેંટના સાથમાં હતો. પશ્ચિમ ને ઉત્તરના પ્રદેશના લોકોએ રાજાનો પક્ષ લીધો. સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે જે લોકો કૅથૉલિક પંથ ને ઍંગ્લો કૅથૉલિક પંથ માનતા હતા તેઓ રાજા સાથે રહ્યા; ને જે લોકો પ્યુરિટન પંથ માનતા હતા તે લોકો પાર્લમેંટ સાથે રહી લડ્યા. ઈંગ્લંડના મધ્ય ભાગમાં ખાસ કોઈ એક પક્ષનું જોર નહોતું. પાર્લમેંટને એક ખાસ લાભ હતો. તેના પક્ષના પ્રદેશનો બચાવ કરવો એ ઘણું સુગમ હતું, કારણકે એ પ્રદેશ છૂટોછવાયો નહોતો. પાર્લમેંટના પક્ષકારો પૈસેટકે સુખી હતા. કિનારાનો તમામ ભાગ તેના કબજામાં હતો, તેથી જગાતનું ઉત્પન્ન તેને ખુશીથી મળી શક્યું. રાજાના પક્ષકારો ખેતી ઉપર નભતા તેથી તેમને નાણાં સંબંધી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી. વળી ચાર્લ્સના દરબારમાં બિલકુલ એકસંપી નહોતી. લશ્કરી બળમાં બંને પક્ષ પહેલાં તો સરખા કહી શકાય; પણ પાર્લમેંટના માણસોને લશ્કરી તાલીમ કદિ મળી નહોતી. વેપારીઓને ને ખેડૂતોને લાંબા વખત માટે સિપાઈગીરી કરવાનું કેમ કહી શકાય? રાજા પાસે ઘોડેસવારોનું સૈન્ય સારું હતું; પાર્લમેંટનું તોપખાનું રાજાથી ચઢિયાતું હતું. સરદારી માટે પહેલાં તો ખાસ કોઈ પક્ષ બળવાન નહોતો. દરિયા ઉપરનો કાબૂ પાર્લમેંટ પાસે હોવાથી તે બાબતમાં રાજાના પક્ષની નબળાઈ ગણી શકાય; કારણકે જો દેશનું નૌકાબળ ને કિનારાનો કબજો રાજાના હાથમાં હોત, તો તે યુરોપના રાજાઓની સલાહ ને મદદ મેળવી શકત; તે ઉપરાંત બંદરોના વેપારનું ઉત્પન્ન પોતે વસૂલ કરી શકત. છતાં રાજાનું નામ, તેની ઈજ્જત, તેનો મોહ, પ્રજાને મન બહુ હતાં. તેથી પણ ઘણા તેના પક્ષમાં ભળ્યા. આ રાજાપ્રજાના વિગ્રહમાં એક ખાસ નોંધવા જેવી બાબત રહી જવી જોઈએ નહીં. એ વિગ્રહમાં બીજા વિગ્રહોમાં

* ટ્રેવેલિયન તેને 'Workshop of the Revolution' કહે છે.

જેમ જોવામાં આવે છે તેમ, મોટા પાયા ઉપર લૂંટફાટ, ખૂન, તોફાન, હલાકી, કે એવું કાંઈ ખાસ ક્યાંય નહોતું. તે વિગ્રહથી ઈંગ્લંડની પ્રજાને ખાસ આર્થિક નુકસાન થયું નહીં. દરેક કાઉંટિ અથવા જિલ્લામાં લશ્કરી સમિતિઓ બધો લશ્કરી વહીવટ કરતી.

Cavaliers અને **Roundheads.**—જ્યારે 'Grand Remonstrance' ઉપર પાર્લમેંટમાં ગરમાગરમ તકરારો ચાલતી હતી ત્યારે બે રાજકીય પક્ષ ઊભા થયા: રાજાનો પક્ષ ને પાર્લમેંટનો પક્ષ. આ પક્ષકારો લડાઈમાં ઊતર્યા ત્યારે તેમને અમુક નામો આપવામાં આવ્યાં. રાજાનો પક્ષકાર 'Cavalier' કહેવાયો; પાર્લમેંટનો પક્ષકાર 'Roundhead' કહેવાયો. પહેલાં ઇ. સ. ૧૬૪૦માં ચાર્લ્સે પોતાનું રક્ષણ કરવા સ્ટ્રૅફર્ડે ઊભા કરેલા લશ્કરના જે અમલદારોને રોક્યા હતા તેમને પ્રતિપક્ષીઓ કૅવેલિયરો કહેતા; જે લોકો હાઉસ ઑવ્ લૉર્ડ્ઝમાંથી બિશપોને બાતલ કરવા માગતા હતા તેમને પ્રતિપક્ષીઓ Roundheads કહેતા. આ બે સંજ્ઞાઓ હવે જુદા જુદા બે પક્ષની ઓળખ માટે સામાન્ય સંજ્ઞાઓ થઈ ગઈ.

રાજાપ્રજાનો વિગ્રહ—પહેલો વિભાગ, ઇ. સ. ૧૬૪૨–૪૩.–લડાઈ સળગી ત્યારે પાર્લમેંટનું મુખ્ય મથક નૉર્થેમ્પટન હતું; રાજા નૉટિંગહામમાં હતો. પાર્લમેંટના સરદાર અર્લ ઑવ્ ઇસેક્સે રાજાનાં માણસોને વુસ્ટર (Worcester)માંથી કાઢી મૂક્યાં. રાજા પોતે લંડન કબજે કરવા ઊપડ્યો, પણ રસ્તામાં એડ્જહિલ (Edge-hill) પાસે તે હારી ગયો. ચાર્લ્સે હવે ઑક્સફર્ડને પોતાની રાજધાની કરી. વળી તેણે લંડનની નજીક બ્રેંટફર્ડ કબજે કર્યું. પણ ટર્નહૅમ ગ્રીન (Turnham Green) પાસે શત્રુઓ મોટી સંખ્યામાં ભેગા થયા હતા તેથી તે પાછો હઠી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૪૨. ઉત્તરમાં ચાર્લ્સના પક્ષકાર અર્લ ઑવ્ ન્યૂકેસલે યૉર્ક પરગણું કબજે કર્યું. પશ્ચિમમાં પણ તેના માણસોએ કૉર્નવૉલ, ડેવનશાયર ને વેલ્સ કબજે કર્યાં. આવી રીતે શરૂઆતમાં રાજાના પક્ષને વિજય મળ્યો. તેથી પાર્લમેંટના આગેવાનોએ ઑક્સફર્ડ મુકામે રાજા સાથે સુલેહ કરવા વાટાઘાટ ચલાવી, પણ એકમત ન થતાં તે વાટાઘાટો બંધ રહી. શાલ્ગ્રોવફીલ્ડ (Chalgrovefield)

પાસે રુપર્ટે (Rupert) હૅમ્પડનને હરાવ્યો. હૅમ્પડન સખ્ત ઘાયલ થયો ને મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૪૩. પૂર્વમાં બ્રિસ્ટલ રુપર્ટને હાથ પડયું. ઉત્તરમાં ન્યૂકૅસલે લિંકનશાયર રાજાના કબજામાં લીધું. લંડન ઉપર ત્રણ લશ્કરોની નજર તરવરી રહી હતી–ઉત્તરથી, ઑક્સફર્ડથી અને પશ્ચિમથી. પણ ચાર્લ્સને ન્યૂબરિ (Newbury) આગળ ઇસેક્સ તરફથી અટકાયત કરવામાં આવી; ને ક્રૉમ્વેલે અને માન્ચેસ્ટરે ન્યૂકૅસલને રોકી રાખ્યો, એટલે લંડન બચી

ગયું. આવી રીતે રાજાનું બળ વધતું જતું હતું તે પાર્લમેંટે જોયું, ત્યારે તેના સભાસદોએ સ્કૉટ્લંડના આગેવાનો સાથે ઘણી મસલત પછી એક કરાર કર્યો. તે કરારથી પાર્લમેંટને સ્કૉટ લોકોની લશ્કરી મદદ મળી શકી, પણ તેના સભાસદોએ ઈંગ્લંડમાં ને આયર્લંડમાં સ્કૉટ્લંડનો પ્રેસ્બિટેરિયન–કાલ્વિન પંથ દાખલ કરવાનું ને તે સાથે રાજાની કાયદેસર સત્તાઓને કાયમ રાખવાનું વચન આપ્યું. આ કરાર "Solemn League and Covenant" કહેવાય છે. આ અરસામાં પાર્લમેંટનો મુખ્ય નાયક પિમ મરી ગયો. ઇ. સ. ૧૬૪૩.

બીજો વિભાગ, ઇ. સ. ૧૬૪૪–૧૬૪૬.—હૅમ્પડન ને પિમ ગયા; સ્કૉટ્લંડ સાથે તદ્દન નવો ને ભવિષ્યમાં ન પાળી શકાય તેવો કરાર કરવામાં આવ્યો; વળી ક્રૉમ્વેલ જેવા બાહોશ અમલદારોની આગેવાની નીચે નવાં લશ્કરો નવી તાલીમ લઈને તૈયાર થયાં. એટલે વિગ્રહનો રંગ પણ બદલાઈ ગયો ને તે સાથે યુદ્ધના મુખ્ય લક્ષ્યનું રૂપ પણ ફરી ગયું. સેંટ જ્હૉન (St. John), વેઇન, (Vane), ક્રૉમ્વેલ, વગેરે હવે મોખરે આવ્યા. તેઓ મહાજનસત્તાવાદ (Republicanism)ના પક્ષપાતીઓ હતા ને ધર્મની બાબતમાં તેઓ પ્યુરિટનોનો જ ખાસ પક્ષ કરવાની વિરુદ્ધ હતા–ધર્મની બાબતમાં તેઓ ઘણા ઉદાર વિચારો ધરાવતા હતા.

સ્કૉટ્લંડથી અર્લ ઑવ્ લેવન ૨૧,૦૦૦ માણસો સાથે યૉર્ક તરફ ધસી આવ્યો, તેથી રાજાનો પક્ષ તે દિશામાં ઘણો નબળો થઈ ગયો. દક્ષિણમાં રાજાના માણસો ચેરિટન આગળ હારી ગયા એટલે તે દિશામાં પણ તેનું બળ ઓછું થઈ ગયું. પણ હજુ ઑક્સફર્ડ પાસે રાજા બળવાન હતો ને ન્યૂબરિ પાસે પાર્લમેંટનું લશ્કર હારી પણ ગયું હતું. પણ ઇ. સ. ૧૬૪૪માં ક્રૉમ્વેલની બાહોશીથી પાર્લમેંટના લશ્કરે રુપર્ટના લશ્કરને માર્સ્ટન મૂર (Marston Moor) પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી ને યૉર્ક પડ્યું; એટલે ઉત્તરમાં રાજાને હવેથી કશી મદદ મળી શકશે નહીં એમ ચોક્કસ થઈ ગયું. નૈર્ઋત્યમાં ખુદ રાજાએ લૉસ્ટવિથિલ–Lostwithil પાસે પાર્લમેંટના લશ્કરને સખ્ત હાર આપી; ન્યુબેરિ પાસે પણ રાજાને પાર્લમેંટ હરાવી શકી નહીં. આવી રીતે ઉત્તર ને પૂર્વ સિવાય બાકીના ભાગમાં હજુ ચાર્લ્સ કાંઈ ઓછો ઊતરે એમ નહોતો.

ક્રૉમ્વેલનું નવું લશ્કર (The New Model). Self-denying Ordinance.—અત્યારસુધી પાર્લમેંટનાં લશ્કરો દેશનાં પરગણાંઓની જુદી જુદી સમિતિઓની વ્યવસ્થા નીચે હતાં. લશ્કરોની સરદારીઓ લાયકાત મુજબ નહીં, પણ પૈસો ને ઇજ્જત પ્રમાણે આપવામાં આવતી. લડાઈઓ પણ સમિતિઓના કહ્યા મુજબ થતી. આવી વ્યવસ્થાને લીધે પાર્લમેંટનાં લશ્કરો વારંવાર હારી જતાં હતાં. વળી આગેવાનોમાં એકસંપી નહોતી. ક્રૉમ્વેલને ને તેના મિત્રોને સ્કૉટ્લંડનો પ્રેસ્બિટેરિયન મત પસંદ નહોતો. તેઓ તાજની સંસ્થાને દેશના તંત્રમાંથી બાતલ કરવા તૈયાર હતા ને ધર્મની બાબતમાં તેમને પૂરી છૂટ જોઈતી હતી. વળી લશ્કરી વહીવટમાં એકહથ્થુ સત્તા જ્યાંસુધી નહીં થાય ત્યાંસુધી વિજય કદિ નહીં મળે એમ તેઓ માનતા હતા. પાર્લમેંટના સભાસદોએ લડાઈમાં ફતેહ મળે તે ઉદ્દેશથી આ નવા પક્ષને નમતું આપ્યું. હવે ૨૧,૦૦૦ માણસોનું કાયમ લશ્કર દેશમાં રહે, તે લશ્કરને નિયમસર ને દર માસે રોકડ પગાર મળવો જોઈએ, પાર્લમેંટના સભાસદોએ મુલ્કી ને લશ્કરી ખાતાના હોદ્દાઓ છોડી દેવા, અને લશ્કરમાં ધર્મ કે રાજકારણને લઈ ને મતભેદ હોવો જોઈએ નહીં, એ આ વલણના મુખ્ય મુદ્દાઓ કહી શકાય. આ નવો ઠરાવ "Self-denying Ordinance" કહેવાય છે, ને નવું લશ્કર "New Model" કહેવાય છે, ઇ. સ. ૧૬૪૫. વૉલર, ઇસેક્સ, માન્ચેસ્ટર,* વગેરે જૂના સરદારોની સત્તા હવે પડી ભાંગી, ને ક્રૉમ્વેલ, મંક, પ્રાઈડ, વગેરે નવા સરદારો આગળ આવ્યા; લશ્કર પણ ઉત્તમ થયું. તે ઉપરાંત પાર્લમેંટે તમામ સત્તા

---

* Those under the king's commanders grew insensibly into all the license, disorder, and impiety with which they had reproached the rebels; and they again, into great discipline, diligence, and sobriety; which begot courage and resolution in them, and notable dexterity in achievements, and enterprises, in so much as one side served to fight for monarchy, with the weapons of confusion, and the other side to destroy the King and Government, with all the principles and regularity of monarchy.

Clarendon.

આ લશ્કરી અમલદારોને સોંપી દીધી અને તરત જ તે લોકોનો આગેવાન ક્રૉમ્વેલ મુખ્ય અધિકાર ઉપર આવ્યો. ધર્મની બાબતમાં પણ હવે તેમનો પક્ષ આગળ આવ્યો. આ પક્ષ 'Independent' પક્ષ કહેવાય છે.

લડાઈનો બદલાએલો રંગ.—આવા તાલીમ પામેલા ને ઝનૂની લશ્કર સામે ચાર્લ્સનું લશ્કર તદ્દન નમાલું કહી શકાય. ઇ. સ. ૧૬૪૫ના જૂનમાં ક્રૉમ્વેલે રાજાને નેઝ્બી (Naseby) પાસે સખ્ત હાર આપી, તેથી ઇંગ્લંડનો મધ્ય પ્રદેશ હવે રાજાના કબજામાંથી જતો રહ્યો. નૈર્ઋત્યમાં ફેરફૅક્સે રાજાના સરદારને લૅન્ગપૉર્ટ(Langport)પાસે હરાવ્યો; બ્રિસ્ટલ પણ પાર્લમેંટના હાથમાં આવ્યું. દરમ્યાન, મૉન્ટ્રોઝે રાજાની વતી તેના શત્રુઓને સ્કૉટલંડના કિલ્સિથ (Kilsyth) પાસે સખ્ત હરાવ્યા તેથી ચાર્લ્સને ફરી આશા આવી ને તે સ્કૉટ્લંડ નાસી ગયો, કારણકે ત્યાંના લોકોએ મદદનું વચન આપ્યું હતું, ઇ. સ. ૧૬૪૬.

ઇંગ્લંડમાં પોતાના શત્રુઓ શરણ થયા અને સ્કૉટ્લંડમાં રાજાને આશરો મળ્યો, એટલે પાર્લમેંટને હવે તે દેશ તરફ નજર કરવાની રહી; પણ રાજાને અને સ્કૉટ લોકોને સમાધાન થઈ શક્યું નહીં. તેથી તેઓ ફરી અંગ્રેજો સાથે ભળી ગયા, ને રાજાને પાર્લમેંટના હવાલામાં સોંપી દીધો. આવી રીતે લડાઈનો બીજો ભાગ સમાપ્ત થયો.

ક્રૉમ્વેલ ને તેના પક્ષના બદલાએલા સંજોગો.—આ વખતે આયર્લંડમાં રાજાના પક્ષ તરફથી સુલેહનો ભંગ થયો હતો, તેથી પાર્લમેંટે નવા લશ્કરની કેટલીક ટુકડીઓને ત્યાં જવાનો હુકમ કર્યો. પણ એ લશ્કરના સિપાઈઓનાં મનમાં પાર્લમેંટના વલણ સંબંધી શક ઉત્પન્ન થયો હતો. તેઓને ધર્મની બાબતમાં સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. વળી તેમનો ચઢેલો પગાર અપાયો નહોતો, તેથી તેઓએ આયર્લંડ જવા ના પાડી. જૉઇસ (Joyce) નામના સરદારે રાજાને કબજે કરી લીધો× ને તેને લંડન આણ્યો. લંડન પણ તેમના

× જૉઈસે રાજાને તાબે થવા કહ્યું. રાજાએ તેની પાસે હુકમ માગ્યો. જૉઈસે બહાર ઊભેલા હથિયારબંધ સિપાઈઓ તરફ આંગળી કરી જવાબ દીધો કે—એ મારૂં કમિશન-હુકમપત્ર છે. રાજાએ કહ્યું:--As well-written a commission and with as fine a frontispiece, as I have ever seen n my life. તરત જ ચાર્લ્સ જૉઈસ સાથે ચાલી નીકળ્યો.

હાથમાં આવ્યું. તેઓએ રાજાને મનાવી લેવા માટે પ્રયાસો કર્યા પણ રાજા માન્યો નહીં. દરમ્યાન ક્રૉમ્વેલના જ પક્ષમાં, એક નાનો, નવો, પણ ઘણો બળવાન પક્ષ ઊભો થયો હતો. તેઓ 'Levellers' કહેવાય છે. તે પક્ષના માણસોને વાર્ષિક પાર્લમેંટો, સર્વ-સામાન્ય અધિકાર (Universal suffrage), મહાજન-સત્તાક રાજ્ય, ધર્મસહિષ્ણુતા (Toleration) વગેરે જોઈતાં હતાં. રાજાને આ નવા વિચારોનો ડર લાગ્યો તેથી તે વ્હાઇટના ટાપુમાં નાસી આવ્યો.

સ્કૉટ લોકોનો પરાજય.—ચાર્લ્સને અને પાર્લમેંટને સુલેહ માટે મસલતો ચાલતી હતી; રાજા કુટિલતાથી ભરેલો હતો ને તેને પોતાની સત્તા હજુ પણ નિરંકુશ રાખવી હતી. પણ આ માટે તેની પાસે લશ્કર નહોતું. તેથી વળી તેણે સ્કૉટ લોકો સાથે ખટપટ કરી અને તેમની સાથે કરાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૮માં હૉલંડથી કેટલાક રાજાના પક્ષકારો દેશમાં દાખલ થયા. ઘણે ઠેકાણે સુલેહનો ભંગ થયો. સ્કૉટ લોકોએ હૅમિલ્ટનને ઇંગ્લંડ ઉપર મોકલ્યો, પણ પ્રેસ્ટન પાસે ને વિન્વિક પાસે ક્રૉમ્વેલે તેને સજ્જડ માર આપ્યો ને સ્કૉટ્લંડમાં જઈ રાજાના પક્ષને નબળો કરી દીધો. રાજાને પાછો લંડન લાવવામાં આવ્યો.

પ્રાઇડે પાર્લમેંટની કરેલી શુદ્ધિ (Pride's Purge).— ઉપરના બનાવોથી લશ્કરનો નવો પક્ષ એકદમ ઝનૂની થઈ ગયો. તેમનો રાજા ઉપરનો બધો ભરોસો હવે ઊડી ગયો. ક્રૉમ્વેલ પણ તેમના પક્ષમાં મળ્યો. તેઓએ ચાલુ પાર્લમેંટની સત્તા સ્વીકારવા ના પાડી. પાર્લમેંટે પણ આ નવા પક્ષ સામે ઠરાવો બહાર પાડ્યા. ઇ. સ. ૧૬૪૮ના ડિસેમ્બરમાં પ્રાઇડ નામના લશ્કરી અમલ-દારે હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સની બેઠકમાં જઈ ૧૪૩ અણમાનીતા સભાસદોને જબરજસ્તીથી રજા આપી દીધી. બાકી રહેલા સભાસદોની પાર્લમેંટ 'Rump' પાર્લમેંટ કહેવાય છે ને પ્રાઇડનું કૃત્ય 'Pride's Purge' કહેવાય છે.

રંપ ને રાજા ચાર્લ્સના છેલ્લા દિવસો.—આ નામધારી પાર્લમેંટે રાજા ઉપર કામ ચલાવવા ૧૩૫ જણાઓને નીમ્યા, ને રાજ્યની મૂળ સત્તા પ્રજાની જ છે, ને પ્રજા પોતાના પ્રતિનિધિઓને પાર્લમેંટમાં મોકલી એ સત્તાનો તેમની પાસે અમલ કરાવે છે, ને પાર્લમેંટના તમામ કાયદાઓ

લોકોને બંધનકર્તા છે, એવા ત્રણ ઠરાવો બહાર પાડ્યા, અને હાઉસ ઑવ્ લૉર્ડ્ઝને તથા તાજને ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાંથી સમૂળગા બાતલ કર્યા.

ત્યારપછી તેમણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો:—

That the people are, under God, the original of all just power; that the Commons of England, in Parliament assembled, being chosen by and representing the people,–have the supreme power in the nation; that whatsoever is enacted, or declared for law by the Commons in Parliament assembled, hath the force of law and all the people of this nation are concluded thereby; although the consent and concurrence of the King or House of Peers be not had thereunto.

૧૩૫ જણાઓમાંથી ખરે વખતે માત્ર ૫૨ સભાસદો હાજર રહ્યા. બ્રૅડશૉ નામનો એક વકીલ ને લશ્કરી અમલદાર તેનો પ્રમુખ હતો. આ સમિતિએ રાજા ઉપર, નિરંકુશ સત્તા સ્થાપવા માટે પાર્લમેંટ ને પ્રજા સામે લડાઈ કરવાનો આરોપ મૂક્યો.* રાજાએ આ સમિતિનો ઇનકાર કર્યો. ચાર વખત તેને અદાલત સમક્ષ લાવવામાં આવ્યો. દરેક વખતે તેણે ગેરકાયદેસર અદાલત પાસે પોતાનો બચાવ કરવા ના પાડી. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૪૯ના જાન્યુઆરિની ૨૭મી તારીખે તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા આપવામાં આવી. રાજાને બચાવવા પાટવી કુંવર ચાર્લ્સે કોરા કાગળ ઉપર ગમે તે શરતોએ સહી આપવા સંદેશો મોકલ્યો. ફ્રાંસની પાર્લમેંટે રંપની દયા માગી. ઇંગ્લંડના ધર્મગુરુઓએ પણ દયા માગી. પણ રંપના સભાસદો એકના બે થયા નહીં. જાન્યુઆરિની ૩૦મી તારીખે રાજાનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૪૯.

ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ ગેરવાજબી ને ગેરકાયદેસર હતો. એ અપકૃત્યથી પાર્લમેંટને કોઈ સત્તા કે સ્વતંત્રતા મળી નહીં; ઊલટું, દેશમાં અગિયાર વર્ષ

---

* That Charles Stuart, being admitted King of England with a limited power, out of a wicked design to erect an unlimited power, had traitorously levied war against the Parliament and people of England, thereby causing the death of many thousands and had repeated and persevered in his offence.

માટે લશ્કરી અમલ ચાલુ રહ્યો. સત્તરમા સૈકાના ઈંગ્લંડના લોકો જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટે, ધર્મસહિષ્ણુતા માટે, કે સર્વસામાન્ય મતાધિકાર માટે, બિલકુલ લાયક નહોતા અને તેવું રાજ્યતંત્ર તેઓ માગતા પણ નહોતા. રંપના આગેવાનો પોતાના જમાનાથી ઘણા આગળ વધી ગયા હતા. ચાર્લ્સના ધર્મ સંબંધી વિચારો ઇંગ્લંડમાં મોટા ભાગને અનુકૂળ આવે એવા હતા. લડાઇમાં ચાર્લ્સને ઇંગ્લંડના લોકોનું અનુમોદન હતું. ઇંગ્લંડના તમામ લોકો તેના શિરચ્છેદથી વિરુદ્ધ હતા. એ કૃત્યથી ક્રૉમ્વેલે, આયર્ટને ને તેના પક્ષકારોએ ઇંગ્લંડમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની ને ધર્મસહિષ્ણુ થવાના વિચારની સ્થાપનાને બે સૈકાંઓ સુધી ઢીલમાં નાખી. ચાર્લ્સે પોતે શિરચ્છેદ વખતે જે શબ્દો બોલ્યો તે શબ્દો ખરેખર તે જમાનાને માટે અક્ષરેઅક્ષર સાચા હતા.* એ વખતે પાર્લમેંટને રાજાની સંમતિથી ધારા ઘડવાની ને કર નાખવાની સત્તા હતી; સમસ્ત રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાની, કાયદાઓનો અમલ કરવાની, કાયદાઓ પ્રમાણે ન્યાય કરવાની કે અમલદારોને ને પ્રધાનોને નીમવાની સત્તા નહોતી. એ સત્તા ખરી રીતે તાજની હતી. અત્યારે તાજની આ સત્તાનો અમલ પાર્લમેંટના મુખ્ય આગેવાનો તાજને નામે કરે છે તેથી તાજ ને પાર્લમેંટ વચ્ચે એકમત રહી શકે છે. પણ આવું જવાબદાર રાજ્યતંત્ર તે વખતના લોકોને પરિચિત નહોતું.

ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ કરાવનારા લોકો "જૂની આંખે" નવી સૃષ્ટિ જોતા હતા, ને જૂના હાથે નવી રાજ્યસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માગતા હતા. પણ એ

---

* For the people truly I desire their liberty and freedom as much as anybody whosoever, but I must tell you that their liberty and their freedom consists in having of Government those laws by which their life and their goods may be most their own. It is not for having share in Government, sirs, that is nothing pertaining to them; a subject and a sovereign are clean different things, and therefore until you do that, I mean that you do put the people in that liberty as, I say, certainly they will never enjoy themselves.

નવીન સૃષ્ટિ લોકોને જોઈતી નહોતી. *છતાં ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ અને પાર્લમેંટનું બંડ, એ બે બનાવો ઈંગ્લંડના ને યુરોપના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ચાર્લ્સના શિરચ્છેદ સાથે જ ફ્યુડલ જમાનાના તાજનો પણ ઉચ્છેદ થયો. પાર્લમેંટના સંગ્રામ દરમ્યાન ઈંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર રાષ્ટ્રીય અને નવીન સૂત્રો પ્રમાણે ઘડાતું જતું હતું. તાજ ઇંગ્લંડના તંત્રનું એક આવશ્યક પણ તે જ વખતે કાયદાને અનુસરતું અંગ છે એમ હવે સૌને ખાતરી થઈ ગઈ. પ્રજા રાજાને વફાદાર રહે તો રાજાએ પણ પ્રજાને ને પાર્લમેંટને વફાદાર રહેવું જોઈએ.

---

* The sovereignty of the people and the equality of man with man in the scales of justice, were first ushered into the world of English politics by this deed. Against them stood the old-world ideas, as Charles proclaimed them as he looked out into eternity...They were striving to make a new law of democracy, and could not be expected to effect this by observing the old laws. But their fault lay in this, that the new law, by which they condemned Charles, while it claimed to derive from the people of England, did not, save in theory, derive from that source at all. When the bleeding head was held up, the shout of the soldiers was drowned in the groan of the vast multitude. × × × Thus the Republicans, at the outset of their career, made it impossible for themselves ever to appeal in free election to the people whom shey had called into sovereignty. Their own fall... became therefore necessary to the re-establishment of Parliamentary rule. The worship of birth, of pageantry, of title; the aristocratic claim to administrative power; the excessive influence of the large land-owner, and of inherited wealth; the mean admiration of mean things, which has ever since the Restoration been at the root of the worst evils of English society-all these gained a fresh life and popularity by the deed that was meant to strike them dead for ever. This at least is what appears.

England under the Stuarts, by G. M. Trevelyan, Pp. 289-290.

એ હવે ઇંગ્લંડની શાસનપદ્ધતિનું મુખ્ય સૂત્ર થઈ પડયું. તેમ તાજ વગર ચાલી શકે નહીં, એ પણ ચાર્લ્સના શિરચ્છેદથી અને તેના પછીના તંત્રથી જણાઈ ગયું; પણ તાજ અનિયંત્રિત ન હોવું જોઈએ, એ પણ હવે સ્પષ્ટ થઈ ગયું.

પ્રકરણ ૩જું

રાજ્યક્રાન્તિનાં પ્રથમ પાંચ વર્ષ, ઇ. સ. ૧૬૪૯–૧૬૫૩.

નવું રાજ્યતંત્ર.—ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટના ભયાનક શિરચ્છેદ પછી પાર્લમેંટના સભ્યોએ તાજને ને હાઉસ ઑવ્ લૉર્ડ્ઝને ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રથી બાતલ કર્યાં અને દેશનો કારભાર કરવા માટે ૪૧ જણાની એક સમિતિ નીમી. બૅડશૉ આ સમિતિનો પ્રમુખ થયો. તે જ પ્રમાણે જૂની અદાલતો કાઢી તેને બદલે નવી અદાલતો ઊભી કરવામાં આવી. કેટલાક સિપાઈઓએ લશ્કરમાં બળવો કર્યો પણ તેમને તરત દાબી દેવામાં આવ્યા. આયર્લંડમાં આર્મંડ–Ormond ને સ્કૉટ લોકો રાજાના પક્ષમાં ખટપટ કરતા હતા તેથી પાર્લમેંટે ક્રૉમ્વેલને ત્રણ વર્ષ માટે તે દેશના ગવર્નરની ને સેનાપતિની જગ્યા આપી. તેણે ડ્રૉઘેડા, વેક્સફૉર્ડ, વગેરે મુખ્ય મુખ્ય આઇરિશ કિલ્લાઓ લઈ લીધા ને તેમાં ભરાઈ રહેલાં તમામ લશ્કરોની* કતલ ચલાવી, ઇ. સ. ૧૬૪૯–૫૦. આયર્ટોને તે દેશ જિતી લેવાનું કામ પૂરું કર્યું, ઇ. સ. ૧૬૫૦–૫૨. ઘણા લોકો દેશાવર ચાલ્યા ગયા. સ્કૉટ્લંડમાં મૉંટ્રોઝ ચાર્લ્સના પુત્ર બીજા ચાર્લ્સ માટે ખટપટ કરતો હતો. શત્રુઓએ તેનો વધ કરાવ્યો; પણ ચાર્લ્સ પોતે ઇ. સ. ૧૬૫૦માં સ્કૉટ્લંડ ગયો એટલે ત્યાંના લોકોએ તેને પોતાના રાજા તરીકે જાહેર કર્યો. પાર્લમેંટે તેની સામે ક્રૉમ્વેલને મોકલ્યો. તેણે ડનબાર પાસે લેસ્લિને સખ્ત હાર ખવડાવી, ઇ. સ. ૧૬૫૦. પણ ચાર્લ્સનો પક્ષ હજુ બળવાન હતો. ઇ. સ. ૧૬૫૧માં સ્કૉટ્લંડમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. હવે તેણે ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરી ને લૅંકેશાયર ને બીજાં પૂર્વ પરગણાંઓમાં કૂચ કરી. ક્રૉમ્વેલ તેની પાછળ પડયો. ઇ. સ. ૧૬૫૧માં

---

* લગભગ ૪૦,૦૦૦ આઈરિશો. ક્રૉમ્વેલની વ્યવસ્થા હજુ પણ 'Cromwell's curse' કહેવાય છે.

વુર્સ્ટર પાસે બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ચાર્લ્સના મુખ્ય સરદારો માર્યા ગયા અથવા પકડાઈ ગયા. ઘણા સ્કૉટ લોકોને દેશપાર કરવામાં આવ્યા. ચાર્લ્સ પોતે માંડમાંડ ફ્રાંસ ભાગી ગયો. એક વર્ષમાં આખું સ્કૉટ્લંડ તાબે થઈ ગયું. ઈ. સ. ૧૬૫૨માં ઈંગ્લંડની પાર્લમેંટે સ્કૉટ્લંડ ને ઇંગ્લંડ એક કરી દીધાં. પણ આ કામ સ્કૉટ લોકોને પસંદ પડયું નહીં. ચાર્લ્સનો સગો પ્રિન્સ રુપર્ટ લિસ્બન ભાગી ગયો હતો, ને ત્યાંનો રાજા ચોથો જહૉન તેને મદદ કરવા ઇચ્છતો હતો. પણ પાર્લમેંટે બ્લેઇક (Blake)ને તેની પાછળ મોકલ્યો. બ્લેઇકે રુપર્ટને દરિયાપાર નસાડી મૂક્યો ને બ્રિટિશ ચૅનલના ટાપુઓનો કબજો સાબૂત કરી તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો, ઈ. સ. ૧૬૫૦–૫૨. અમેરિકામાં વર્જિનિયા, મેરિલૅંડ ને બાર્બેડોઝનાં સંસ્થાનોએ પણ પાર્લમેંટની હકૂમત સ્વીકારી.

નવા રાજ્યતંત્રના દુશ્મનોની સંખ્યા મોટી હતી. રાજાના પક્ષકારોમાં સ્કૉટ્લંડના ને ઇંગ્લંડના પ્રેસ્બિટેરિયનો, ઍંગ્લિકનો, આયર્લંડના કૅથૉલિકો ને સામાન્યતઃ તટસ્થ રહેતી તમામ જનતા*—એ બધાં આ તંત્રના દુશ્મનોની પંક્તિમાં આવી શકે. કેટલાએકો તો વળી નવા રાજ્યતંત્રદ્વારા સામાજિક ને આર્થિક સંક્રાંતિ માટે આશાઓ બાંધી રહ્યા હતા. યુરોપનાં રાજ્યો ને પોપ પણ આ નવા તંત્ર ઉપર નજર કરતાં હતાં. પણ ક્રૉમ્વેલનું લશ્કર એટલું બધું જોરાવર હતું કે તેણે ટૂંક મુદતમાં બધા શત્રુઓને વશ કર્યા. વળી આ વખતે યુરોપનાં રાજ્યો ત્રીસ વર્ષના ધાર્મિક વિગ્રહમાંથી હમણાં જ છૂટાં થયાં હતાં, તેથી ઇંગ્લંડમાં તેઓ દરમ્યાન થઈ ચાર્લ્સના પદભ્રષ્ટ વંશને મદદ કરે એવી સ્થિતિમાં નહોતાં.

શત્રુઓ હારી ગયા એટલે નવા રાજ્યતંત્ર માટે ભય રહ્યો નહીં; પણ આ સંક્રાંતિના તંત્રને પ્રજાની અનુમતિ તો નહોતી જ. પાર્લમેંટમાં પણ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ નહોતા; તે સભાસદો તો ઠેઠ ઈ. સ. ૧૬૪૦માં ચૂંટાઈને આવ્યા હતા. પાર્લમેંટે પોતાના શત્રુઓની મિલકતને જપ્ત કરવાનું ધોરણ ચાલુ

---

* જહૉન લિલ્બર્ન નામના એક સામ્યવાદી (Leveller) ઉપર બબ્બે વાર કામ ચલાવવામાં આવ્યું, પણ અદાલતોએ તેને નિર્દોષ જાહેર કર્યો:—

And what, shall then honest John Lilburne die?
Three score thousand will know the reason why.

રાખ્યું. લોકો ઉપર કરનો બોજો લડાઈના વખત જેટલો જ હતો. વર્તમાનપત્રો ને લેખકો તરફ પણ નવા તંત્રનો કટાક્ષ રહેતો. ચિત્રો, નાટકો, ધર્મના તહેવારો, વગેરે સામે કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા. દુરાચારો, અત્યાચારો, રંડીબાજી, વગેરે ગુનાઓ માટેની શિક્ષાઓ સખ્ત કરવામાં આવી. દેશના કાયદાઓ સુધારવા માટે પ્રયાસો થયા. પણ એકંદર નવું તંત્ર લોકપ્રિય તો થઈ શક્યું નહીં.

દેશાવર સાથેનો સંબંધ.—યુરોપમાં વેસ્ટફાલિયાના તહથી ત્રીસ વર્ષનો ધાર્મિક વિગ્રહ પૂરો થયો હતો. સ્પેઇને ઇંગ્લંડના નવા તંત્રને કાયદેસર તંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યું હતું, પણ ફ્રાંસે હજુ તેવો સ્વીકાર કર્યો નહોતો. ક્રૉમ્વેલનો એવો વિચાર હતો કે ફ્રાંસના પ્રૉટેસ્ટંટોને મદદ આપવી ને ડન્કર્ક (Dunkirk) નો કબજો લેવો, પણ દરમ્યાન હૉલંડ સાથે લડાઈ થઈ તેથી એ વિચાર બંધ રહ્યો.

વલંદાઓ સાથે વિગ્રહ.—હિંદી મહાસાગરમાં અંગ્રેજ ને ડચ કંપનિઓ ને વેપારીઓ વચ્ચે વારંવાર તકરારો થતી હતી. ઇંગ્લંડે નૅવિગેશન ઍક્ટ પસાર કરી વહાણો બાંધવાના પોતાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પણ હૉલંડને તેથી નુકસાન થયું, કારણકે આ વખતે દરિયાઈ બળમાં તે દેશ પ્રથમ પદ ભોગવતો હતો. ઉત્તર સમુદ્રમાં ડચ માછીમારો ઇંગ્લંડને કર ભરવાની ના પાડતા હતા, ને ડચ વહાણો ઇંગ્લંડના વેપારને અટકાયત કરતાં હતાં. અંગ્રેજો ડચ વહાણોના માલની તપાસ કરવાનો હક સાબિત કરતા હતા. આ કારણોથી પહેલો ડચ વિગ્રહ થયો, ઇ. સ. ૧૬૫૨. બ્લેઇકે ડચ નૌકાધિપતિ ટ્રૉમ્પને ઉત્તરમાં ને બ્રિટિશ ચૅનલમાં હરાવ્યો. તેણે ને આઇસ્કયુ (Ayscue)એ ટેઇમ્સ નદીના મુખ આગળ બીજા વલંદા અમલદારો De Witt–વિટ અને De Ruyter–રૉઇટરને હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૬૫૨. ડુંગનેસ–Dungeness, પૉર્ટલંડ ને લેગહૉર્ન પાસે અંગ્રેજો હાર્યા. અંગ્રેજોએ ટેકસલ (Texel) પાસે વલંદાઓને સખ્ત હાર ખવરાવી. તેમનો મુખ્ય નાવિક વૅાન ટ્રૉમ્પ માર્યો ગયો, એટલે તેઓએ અંગ્રેજો સાથે સુલેહ કરી, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૬૫૪.

રંપ પાર્લમેંટને રજા.—આ લડાઈઓ કરવા માટે નવા કારભારીઓને લોકો ઉપર સખ્ત કરનો બોજો નાખવો પડ્યો હતો, તેથી તેઓ ક્રૉમ્વેલના રાજ્યતંત્રને ગબડાવી પાડવા તૈયાર થયા.

પાર્લમેંટથી માત્ર લોકો નહીં પણ લશ્કર પણ કંટાળી ગયું હતું. ગમે તેમ પણ પાર્લમેંટ તો બરખાસ્ત થવી જ જોઈએ. પણ પાર્લમેંટના સભાસદો પોતે પોતાની સત્તા છોડવા આનાકાની કરતા હતા, તેથી ઇ. સ. ૧૬૫૩માં ક્રૉમ્વેલે પોતે પાર્લમેંટમાં જઈ સભાસદોને ધમકાવી તેમને જબરદસ્તીથી બહાર કાઢી મૂકયા ને પછી સભાગૃહને તાળું વાસી દીધું. એ વખતે સભાસદો પોતાની સત્તા કાયમ કરવા માટે ચૂંટણીનો નવો કાયદો ચર્ચતા હતા. તે પ્રમાણે ક્રૉમ્વેલે કારભારી મંડળને પણ રજા આપી. આવી રીતે રાજ્યનો કારભાર હવે એકદમ લશ્કરના મુખ્ય અમલદારોના હાથમાં આવ્યો ને રંપ પાર્લમેંટનો અંત આવ્યો.

લિટલ અથવા બૅરબોન્સ પાર્લમેંટ.—પરંતુ કોઈપણ પ્રતિનિધિઓના મંડળની સલાહ વગર કારભાર કરવો તે આ લશ્કરી અમલદારોને

રંપ પાર્લમેંટને જબરદસ્તીથી કાઢી મૂકવામાં આવી તે વખતનું સુંદર વર્ણન મેજર જનરલ હૅરિસને લડલોને આપ્યું ને લડલો પાસેથી તે ચિત્ર આપણને મળી શકયું છે. ક્રોમ્વેલે તે ભયંકર કામ પ્રથમ હૅરિસનને સોંપ્યું પણ હૅરિસને કહ્યું:—"Sir, the work is very great and dangerous, therefore I desire you seriously to consider of it before you engage in it." ક્રોમ્વેલને આ સલાહ પહેલાં ગળે ઊતરી; પણ પા કલાક પછી તે પાછો પોતાના મૂળ વિચાર ઉપર આવી ગયો. તે સભાગૃહમાં દાખલ થયો ને સભાસદોને જેમ તેમ ભરડવા લાગ્યો. સર પિટર વેંટવર્થ નામના સભાસદે જણાવ્યું કે—ગમે તેમ પણ ક્રોમ્વેલ પાર્લમેંટનો માણસ છે ને તેને એવાં વચનો બોલવાં ઘટતાં નથી. ક્રોમ્વેલનો મિજાજ તરત ગયો:-" Come, Come, I will put an end to your prating." જમીન ઉપર પગ પછાડતો પછાડતો તે આવેશમાં બોલવા લાગ્યો:-"You are no Parliament; I say, you are no Parliament; I will put an end to your sitting; call them in; call them in." તરત સભાગૃહમાં સિપાઈઓ બંદુકો સહિત દાખલ થયા. ક્રોમ્વેલનો પરમ પ્રિય મિત્ર સર હેનરિ વેઈન બોલ્યો:-"This is not honest; yea, it is against morality and common honesty." ક્રૉમ્વેલે તેને ધમકાવ્યો:-"Oh ! Sir Henry Vane, Sir Henry Vane, the Lord deliver me from Sir Henry Vane." તે પછી તેણે પાર્લમેંટનો રાજ્યદંડ (Mace) લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો ને કહ્યું:-What shall we do with this bauble ? There, take it away. હૅરિસને સ્પીકરને પણ જબરદસ્તીથી તેની ખુરસી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકયો.

ઉચિત લાગ્યું નહીં. તેથી તેઓએ દરેક પરગણાના કૉંગ્રિગેશન અથવા સંઘ મારફત પોતાના મનમાનતા માણસોને એકઠા કર્યા ને એવી રીતે ઇંગ્લંડમાંથી ૧૨૯, સ્કૉટ્લંડમાંથી ૫, ને આયર્લંડમાંથી ૬, એમ કુલ ૧૪૦ માણસોની એક પાર્લમેંટ બોલાવી. આ નાની અથવા બૅરબોનની પાર્લમેંટ કહેવાય છે. બૅરબોન લંડનનો ચામડાનો વેપારી હતો. આ પાર્લમેંટે ૩૫ જણાઓનું મંત્રીમંડળ નીમ્યું ને કેટલાક સારા સુધારાઓ પસાર કર્યા. પણ લશ્કર ને પ્રજા બંને એની વિરુદ્ધ હતાં. લશ્કરને એકહથ્થુ સત્તા જોઈતી હતી; પ્રજાને ખરી પાર્લમેંટ જોઈતી હતી. આ કારણથી ડિસેંબર માસમાં આ પાર્લમેંટે પોતે પોતાની મેળે જ રજા લીધી. જે સભાસદો રજા લેવા ખુશ નહોતા તેઓને ગૉફ–Goffeને વ્હાઈટ નામના લશ્કરી અમલદારોએ સભાગૃહમાં દાખલ થઈ કાઢી મૂક્યા.

રાજ્યવહીવટનો મુત્સદ્દો (Instrument of Government).—પાર્લમેંટ ખલાસ થઈ એટલે લબર્ટે ને તેના મિત્રોએ એક બીજી વ્યવસ્થા ઊભી કરી. રાજ્યની તમામ વહીવટી સત્તા એક સંરક્ષક–Lord Protector–ને આપવી; ૨૧ માણસોનું મંત્રીમંડળ તેને સલાહ આપે; પાર્લમેંટમાં ૪૦૦ અંગ્રેજો, ૩૦ આઇરિશો ને ૩૦ સ્કૉટ લોકો દર ત્રણ વર્ષે ચૂંટણીના નવા ધોરણ ઉપર ચૂંટાય; ધર્મની બાબતમાં રોમન કૅથૉલિકો સિવાય તમામ ખ્રિસ્તીઓને ગમે તે પંથ પ્રમાણે રહેવાની છૂટ રહેવી જોઈએ–આ મુત્સદ્દાના મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા. એ અનુસાર ડિસેંબરની ૧૬મી તારીખે ક્રૉમ્વેલ જિંદગીભર લૉર્ડ પ્રોટેક્ટરની જગ્યા ઉપર આવ્યો.*

પ્રકરણ ૪ થું

ક્રૉમ્વેલનો રાજ્યદંડ, ઇ. સ. ૧૬૫૪–૫૮.

ઑલિવર ક્રૉમ્વેલ, ઇ. સ. ૧૫૯૯–૧૬૫૩.—ઑલિવર ક્રૉમ્વેલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૯૯માં હંટિંગડન નામના ગામમાં થયો હતો, ને તે આઠમા હેન્‌રિના સલાહકાર ટૉમસ ક્રૉમ્વેલની બેનનો વંશજ હતો.

---

* અત્યારસુધી તે Unofficial Dictator હતો. હવે તે Official Dictator થયો.

ક્રૉમ્વેલનું કુટુંબ ખાનદાન, પૈસેટકે સુખી, અને રાજાને પૂરું વફાદાર હતું. ક્રૉમ્વેલ જ્યારે અઢાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેનો બાપ રૉબર્ટ ગુજરી ગયો. નાની બેનોનું ને માનું ભરણપોષણ કરવાની જવાબદારી હવે ઑલિવર ઉપર આવી તેથી તેને ભણતર મૂકી દેવું પડયું. નિશાળમાં કે કૉલેજમાં ઑલિવર ઝાઝું ભણ્યો નહોતો. કાયદાનું ને લૅટિનનું જ્ઞાન તેને હતું કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. પણ ઑલિવરના તમામ કુટુંબીઓ ને સગાંઓ પ્યુરિટન પંથનાં હતાં ને ઑલિવર પોતે બાઇબલનો અંગ્રેજી અનુવાદ મન દઈને વાંચતો. એ જમાનામાં બાઈબલ સિવાય બીજું સાહિત્ય લોકોને સુગમ પણ નહોતું. આ કારણોથી ઑલિવરની વાણીમાં, વિચારોમાં ને આચારોમાં બાઈબલ, બાઇબલ, ને બાઈબલ માત્ર જોવામાં આવતું. ને તે સિવાય બીજું કાંઈપણ નજરે ચઢતું નહીં. જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ ક્રૉમ્વેલ ને પ્યુરિટન એકતાર થતા ગયા. ઑલિવરે ૨૯ વર્ષ તો પોતાની મિલકત સંભાળવામાં, ને ગરીબોને, દુઃખીઓને અને પોતાનાં સગાંસ્નેહીઓને મદદ કરવામાં કાઢયાં. ઇ. સ. ૧૬૨૮માં તે પાર્લમેંટમાં દાખલ થયો ત્યારે તેને જાહેર જીવનનો ખરો અનુભવ પ્રથમ મળ્યો એમ કહીએ તોપણ ચાલે. આ પાર્લમેંટમાં ક્રૉમ્વેલે ખાસ કામ કરી બતાવ્યું નહીં. ઇ. સ. ૧૬૪૦ સુધી ચાર્લ્સે પાર્લમેંટ વગર ચલાવ્યું, તે વખતે ક્રૉમ્વેલ પોતાની જુદી જુદી જમીનનો વહીવટ કરવામાં રોકાયો હતો. ઇ. સ. ૧૬૪૦ની શૉર્ટ ને લૉંગ પાર્લમેંટોમાં તે કેંબ્રિજ તરફથી ચૂંટાયો. પણ હજુ તે આગેવાન તરીકે આગળ આવ્યો નહોતો. હૅમ્પડન, પિમ, સેંટ જ્હૉન, વૉલર, વગેરે તેના સગાઓ ને મિત્રો થતા હતા ને તેમની ઓળખાણને લઇને પાર્લમેંટની જુદી જુદી સમિતિઓમાં તે બેસતો. આવી રીતે તેને પાર્લમેંટના કામકાજનો અને રાજ્યવહીવટનો પણ પાકો અનુભવ મળતો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૪૨માં જ્યારે રાજા ને પાર્લમેંટ વચ્ચે યુદ્ધ સળગ્યું, ત્યારે ક્રૉમ્વેલે પોતાના શહેર–કેંબ્રિજ–માં એક નાનું લશ્કર ઊભું કર્યું ને ચાર્લ્સ સામે લડવા તે બહાર પડયો. એડ્જહિલની લડાઈમાં ક્રૉમ્વેલની ને તેના મિત્રોની બહાદુરીથી પાર્લમેંટનું લશ્કર સખ્ત હારમાંથી બચી શકયું. આ અનુભવ કાંઈ જેવો

તેવો નહોતો. હવેથી તેણે પોતાના લશ્કરમાં ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધાવાન, ને લોકહિતને ને લડાઈના ખરા મુદ્દાને સમજનારા માણસોને એકઠા કરવા માંડ્યા. પહેલી લડાઈ નેઇઝબિના મેદાન ઉપર થઈ. રાજાનું તમામ લશ્કર વીખરાઈ ગયું. ક્રૉમ્વેલની લશ્કરી પ્રતિભાથી પાર્લમેંટને ફરી વિજય મળ્યો. ત્યારપછીની ક્રૉમ્વેલની કારકિર્દી રાજાના શિરચ્છેદના વૃત્તાંતના ઇતિહાસમાં સમાઈ જાય છે એટલે તે સંબંધી અહીં વધારે લખવું યોગ્ય નથી.

આ મુદ્દા ઉપર હવે ક્રૉમ્વેલે પૂર્વ ઇંગ્લંડનાં જુદાં જુદાં પરગણાંમાં લશ્કર માટે ભરતી કરવી શરુ કરી. જ્હૉન ડાલબિયર (Dalbier) નામના એક અનુભવી ડચ અમલદારની સલાહ મુજબ આ નવાં લશ્કરોને લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવી. ધીમેધીમે તે કર્નલ, જનરલ ને મેજર થયો. ઉત્તરમાં તેણે ન્યૂકૅસલના લશ્કરને રોકી રાખ્યું. ઇ. સ. ૧૬૪૪માં પાર્લમેંટે તેને લડાઈ ચલાવવાની સમિતિનો સભ્ય બનાવ્યો. યુદ્ધની તમામ નીતિનો તે હવે નાયક થયો. સ્કૉટ્લંડ સાથેના તહની શરતો તેણે પોતાના તાબાનાં પરગણાંઓમાં પરાણે કબૂલ કરાવી. પણ ધર્મની બાબતમાં ને રાજ્યશાસનના વિષયમાં તે હવેથી Independent-*"સ્વતંત્ર" વિચાર ધરાવવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૪માં માર્સ્ટનમૂરની લડાઈમાં તેણે પોતાના ઘોડેસવારોની પલટણો વડે પાર્લમેંટને સખ્ત હારમાંથી મોટો વિજય અપાવ્યો. આ વખતે રાજાના ભાણેજ પ્રિન્સ રુપર્ટે ક્રૉમ્વેલના ઘોડેસવારોને તેમની અડગ યુદ્ધકળાથી

*Presbyterians, Independents, all here have the same spirit of faith and prayer, the same presence and answer; they agree here, have no names of difference: pity it is it should be otherwise anywhere. All that believe have the real unity, which is most glorious; being the inward and spiritual, in the body and in the head. For being united in forms, commonly called Uniformity, every Christian will for peace'sake study and do as far as conscience will permit, and from brethren, in things of the mind we look for no compulsion, but that of light and reason.

ક્રૉમ્વેલે નેઇઝબિની લડાઈ પછી સ્પીકરને લખેલા એક પત્રમાંથી.

મોહ પામી 'Ironsides'નું ઉપનામ આપ્યું. ક્રૉમ્વેલે મૅંચેસ્ટર જેવા જૂના પ્રેસ્બિટેરિયન પંથના, આબરૂદાર ને પૈસાદાર પણ બિનઅનુભવી ને રાજા સાથે સુલેહની ઇચ્છા ધરાવતા માણસોની હવે ખબર લીધી. તેઓએ પોતાના હોદ્દાઓ છોડી દીધા ને Self-denying Ordinance ઉપર સહી આપી. એ જ વખતે પાર્લમેંટે તેને ૨૨,૦૦૦૦ માણસોનું નમૂનેદાર લશ્કર (Model Army) તૈયાર કરવા પરવાનગી આપી. પહેલાં આ લશ્કરનો સેનાપતિ ફૅરફૅક્સ (Fairfax) હતો.

ક્રૉમ્વેલનો કારભાર.—ક્રૉમ્વેલને બે કાર્યો કરવાનાં હતાં—Healing, જ્યાં જ્યાં રાજ્યમાં રોગો હોય ત્યાં ત્યાં સુધારાઓ કરવા, ને Settling, બધું તંત્ર વ્યવસ્થિત કરવું. તે પોતાને Constable of the Parish* કહેતો. ક્રૉમ્વેલે પહેલાં તો ચર્ચની વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો. તેણે માત્ર લાયક ઉપદેશકોને ને શિક્ષકોને જ જીવાઈઓ ને નોકરી આપી. તેનો વિચાર તો એવો હતો કે રાજ્યને વફાદાર દરેક ખ્રિસ્તીને સુખેથી રહેવા દેવો; પણ આવા ઉદાર વિચારો જમાનાને અનુકૂળ નહોતા, તેથી તેણે ધર્મની બાબતમાં મર્યાદિત સહિષ્ણુતા દાખલ કરી. તેણે કૅથૉલિકો સામેના કાયદાઓ કાઢી નાખ્યા નહીં, તેમ તેમને સતાવ્યા પણ નહીં. ઍંગ્લિકનોને પણ તેણે કનડ્યા નહીં. નાસ્તિકો તરફ પણ તેણે ઉદાર દીલ બતાવ્યું. યાહુદીઓ પણ તેના અમલ દરમ્યાન સલામત રહ્યા. ક્રૉમ્વેલે કાયદાઓને ને અદાલતોને નિષ્પક્ષપાત બનાવ્યાં. સ્કૉટ્લંડમાં તેણે એવા જ સુધારાઓ દાખલ કર્યા. જનરલ મંક (Monk) ત્યાં મુખ્ય સેનાપતિનું કામ કરતો હતો. તેણે ચાર્લ્સના પક્ષકારોને હરાવ્યા, ઠેકઠેકાણે કિલ્લાઓ બાંધ્યા, પોલિસનું ખાતું સુધાર્યું, જૂની અમીરાતના અધિકારોને ઘટાડી નાખ્યા, હાઈલૅંડરોને દાબમાં રાખ્યા ને વેપાર વધાર્યો. આયર્લૅંડમાં ક્રૉમ્વેલે જહાંગીરી ચલાવી. તેણે લગભગ ૨૦૦ કે ૩૦૦ કૅથૉલિકોને દેહાંતદંડ આપ્યો અને

* For truly I have often thought that I could not tell what my business was in the place I stood in, save comparing myself to a good constable set to keep the peace of the parish.

ઘણા લોકોની મિલકત જપ્ત કરી. બીજા બંડખોર કૅથૉલિકોને તેણે કૉનૉટ તરફ વસવાની ફરજ પાડી. તેઓએ ખાલી કરેલી જમીન ઉપર અંગ્રેજોનો ને સ્કૉટ લોકોનો વસવાટ કરવામાં આવ્યો. આ વખતે ક્રૉમ્વેલને મારવા માટે જીરાર્ડ નામના માણસને દેહાંતદંડ થયો, ઇ. સ. ૧૬૫૪.

પરદેશ સાથે વ્યવહાર.—ક્રૉમ્વેલનો વિચાર એવો હતો કે યુરોપનાં બધાં પ્રૉટેસ્ટંટ રાજ્યોની સાથે સલાહ કરી ઇંગ્લંડનાં વજન, સામ્રાજ્ય ને વેપાર ચોતરફ વધારવાં. આ મુદ્દા ઉપર તેણે ઇ. સ. ૧૬૫૪માં વલંદા લોકો સાથે સુલેહ કરી. ડેનમાર્ક ને સ્વીડન સાથે પણ તેણે તહ કર્યા ને અંગ્રેજી વેપારને કેટલાક લાભો અપાવ્યા. પોર્ટુગલ સાથે પણ એવો જ કરાર કરવામાં આવ્યો. ક્રૉમ્વેલને સ્પેઇનનાં સંસ્થાનો ઉપર ચઢાઈ કરવી હતી. તેણે જામેઇકા સર કર્યું, ઇ. સ. ૧૬૫૫. બ્લેઇકે ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર અંગ્રેજી નૌકાબળને બતાવ્યું. સ્પેઇન સાથે લડાઈ સળગે એમ હોવાથી ક્રૉમ્વેલે ફ્રાંસના રાજા ચૌદમા લૂઈ સાથે પણ મિત્રતા કરી, ઇ. સ. ૧૬૫૫–૫૭. ચાર્લ્સ ફ્રાંસ છોડી ગયો ને સ્પેઇનના રાજાને શરણે આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૭માં બ્લેઇકે સ્પેઇનના કાફલાને સાંતાક્રુઝ પાસે સખ્ત હાર આપી. ઇ. સ. ૧૬૫૮માં ડંકર્ક ઇંગ્લંડના કબજામાં આવ્યું. પણ બધાં પ્રૉટેસ્ટંટ રાજ્યોને એક કરી સ્પેઇન, ઑસ્ટ્રિયા ને ફ્રાંસનાં કૅથૉલિક રાજ્યોને સતાવવાની ક્રૉમ્વેલની રાજ્યનીતિ સફળ થઈ શકી નહીં, કારણકે ધર્મને નામે કોઈ રાજ્ય પોતાનું રાજકીય હિત બાજુ પર મૂકવા તૈયાર નહોતું. છતાં યુરોપનાં રાજ્યો ઇંગ્લંડના નવા રાજ્યતંત્રથી ડરતાં ને તેની મૈત્રી કરવા મથતાં. એ બધું ક્રૉમ્વેલના કડક ને બાહોશ કારભારને લીધે જ હતું.

ક્રૉમ્વેલની પાર્લમેંટો.—આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આ વખતે ક્રૉમ્વેલ તદ્દન સ્વતંત્ર અમલ કરતો નહોતો. તેને મદદ કરવા ૧૮ લશ્કરી અમલદારોનું એક મંડળ હતું. ક્રૉમ્વેલની પહેલી પાર્લમેંટ ઇ. સ. ૧૬૫૪ના સપ્ટેંબરમાં મળી; પણ પહેલેથી જ ધર્મની બાબતમાં, પ્રોટેક્ટરની વિશાળ સત્તાઓની બાબતમાં, ને સ્પેઇન વિરુદ્ધની લડાઈના વિષયમાં બંને વચ્ચે એકદમ મતભેદ ઊભો થયો, તેથી ઇ. સ. ૧૬૫૫ના જાન્યુઆરિ માસમાં

તેણે સભાસદોને પોતાને ઘેર બોલાવી રજા આપી દીધી. ક્રૉમ્વેલના તંત્ર વિરુદ્ધ બોલવાની હિંમત જે લોકો કરતા તેમને હવે ગમે તે પ્રકારે દાબી દેવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. આખા દેશમાં જુદા જુદા લશ્કરી અમલદારો (Major Generals) અને તેમની નીચેનાં પરગણાંઓની સમિતિઓ તમામ વિરોધીઓને પોતાની ઘણી વિશાળ સત્તાઓથી સતાવવા મંડ્યાં. સિપાઈઓ સંતોને નામે હવે શાસન કરતા થયા. દરમ્યાન સ્પેઇન સાથે લડાઈ ચાલતી હોવાથી ક્રૉમ્વેલે બીજી પાર્લમેંટ બોલાવી, ઇ. સ. ૧૬૫૬. પણ પહેલી જ બેઠક વખતે તેણે પોતાની સત્તાથી પાર્લમેંટના સો સભાસદોને સભાગૃહમાં બેસતા અટકાવ્યા, કારણકે તેમના વિચારો રાજ્યતંત્રને જરા પણ અનુકૂળ નહોતા. આ પાર્લમેંટે ઇ. સ. ૧૬૫૭માં એક નમ્ર અરજ ને સલાહ (A Humble Petition and Advice)ના રૂપમાં ક્રૉમ્વેલ રાજા થાય ને હાઉસ ઑવ્ લૉર્ડ્ઝની સ્થાપના કરવામાં આવે એવા ઠરાવો કર્યા; કારણકે લોકોને ભવિષ્ય માટે ઘણી બીક રહેતી હતી અને ક્રૉમ્વેલને મારી નાખવા માટે હમણાં જ એક બીજું છળ પકડાઈ ગયું હતું. આ સલાહ ને અરજનો છેવટનો નિકાલ કરવા ક્રૉમ્વેલે ઘણો વખત કાઢયો. પણ છેવટે તેણે રાજા થવાની ના પાડી. પાર્લમેંટે હવે તેને બીજી વાર રાજ્યનો પ્રોટેક્ટર બનાવ્યો, ને તેનો અભિષેક પૂર દરબારી દમામથી કરવામાં આવ્યો.§ આ અરસામાં સૅકસબિ ને કૅપ્ટન ટાઇટ્સ નામના માણસોએ *Killing no Murder* નામનું એક નાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું, જેમાં ક્રૉમ્વેલને મારી તેના આપખુદ અમલનો નાશ કરવા લોકોને ઉશ્કેરવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૬૬૦માં ક્રૉમ્વેલે નવું દીવાને ખાસ સ્થાપ્યું. પણ પાર્લમેંટની સાથે જૂની તકરારો તો હજુ ચાલુ હતી, તેથી ઇ. સ. ૧૬૫૮માં આ બીજી ને છેલ્લી પાર્લમેંટને પણ તેણે રજા આપી દીધી.

---

§ Thus monarchy was returning to England in the usual order of progression; first the power, then the splendour, and last of all the name; but even the name might be judged not far distant.

Pol. Hist. of England, Vol. VII, P. 448.

ક્રૉમ્વેલનો અંતકાળ.—આવી રીતે સ્વદેશમાં પોતાનાં જ પક્ષમાં વિરોધીઓ ઊભા થયા હતા; પરદેશમાં બધાં પ્રૉટેસ્ટંટ રાજ્યો ક્રૉમ્વેલનો પક્ષ કરવા ના પાડતાં હતાં. ક્રૉમ્વેલ પોતે પણ હવે વૃદ્ધ ને અશક્ત થતો જતો હતો. તેના ત્રણ પુત્રો ક્યારનાયે મરી ગયા હતા. ક્રૉમ્વેલને સૌથી મોટા પુત્ર રિચર્ડને પ્રોટેક્ટર બનાવવો હતો ને તે આશયથી તેણે તાલીમ આપવા માંડી હતી. તેની ચાર પુત્રીઓમાં બીજી ને સૌથી વહાલી પુત્રી ઇલિઝાબેથ માંદી પડી. પ્રોટેક્ટર પોતે બધું રાજ્યકાર્ય ભૂલી જઈ તેની સારવાર કરતો; પણ તે મરી ગઈ. ક્રૉમ્વેલનો આ ઘા કદિ રૂઝાયો નહીં. ઇ. સ. ૧૬૫૮ના સપ્ટેંબરની ત્રીજી તારીખે તે મરી ગયો.

ક્રૉમ્વેલનું કાર્ય. એક સમાલોચના.—ઇંગ્લંડના અથવા યુરોપના ઇતિહાસમાં જે જે રાજદ્વારી પુરુષો થઈ ગયા છે તેમાં ક્રૉમ્વેલનું નામ હંમેશાં પહેલી પંક્તિએ આવશે. તેના સમકાલીન વિરોધીઓ તેને ધિક્કારતા હતા. એક સૈકા પછી બર્કે તેને કાંઇક ન્યાય આપ્યો. ઓગણીસમા સૈકામાં ગિઝો (Guizot)એ તેના કામની સારી કિંમત કરી; મૅકોલેએ ને કાર્લાઇલે તેને ઘણો ચઢાવી દીધો; પણ ગાર્ડિનરના વખતથી અભ્યાસીઓ તેનાં કામોનો ખરો ખ્યાલ કરી શક્યા છે, કારણકે તેના જમાનાનું તમામ સાહિત્ય હવે આપણને મળી શકે છે. કેટલાક તેને Conservative Revolutionary કહે છે. તે દંભી કે સ્વાર્થી પુરુષ નહોતો. ધર્મની ખાતર તેણે રાજા સામે યુદ્ધ કર્યું, કારણકે તે એમ માનતો હતો કે રાજાના ને લૉડના ધાર્મિક વિચારો લોકોને પરતંત્ર ને વિધર્મી બનાવશે. રાજાનો શિરચ્છેદ કર્યા પછી તેણે જોયું કે પ્રેસ્બિટેરિયન લોકો તેના ને તેના પક્ષના ધર્મની આડે આવશે; તેથી તેણે એ નવા વિરોધીઓને પણ ધર્મ ખાતર હંફાવ્યા. અલબત, તે વસ્તુસ્થિતિને દૂરંદેશીથી જોઈ શકતો નહીં. તેને મહાજનસત્તાક રાજ્ય તરફ ખાસ પક્ષપાત નહોતો; તેમ પાર્લમેંટની સંમતિથી જ લોકોને કલ્યાણકારક કારભાર થવો જોઈએ, એ મત પણ તે હંમેશાં સ્વીકારતો નહીં; તેને અનિયંત્રિત રાજ્યસત્તા પણ જોઈતી નહોતી. જેવું રાજ્યતંત્ર ચાર્લ્સને જોઈતું હતું તેવું જ રાજ્યતંત્ર ક્રૉમ્વેલને જોઈતું હતું, ને ચાર્લ્સે જે ભૂલો કરી

તે જ ભૂલો ક્રૉમ્વેલે પણ કરી. લશ્કરની મદદથી તેણે અમલ ચલાવ્યો; ટ્યુડર ને સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના જેટલી જ આપખુદ સત્તાઓ તેણે ભોગવી; પણ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ક્રૉમ્વેલને ખુનામરકી પસંદ નહોતી. આઇરિશ કૅથૉલિકો સિવાયના વિરોધીઓને તેણે બહુ કનડ્યા કે સંતાપ્યા નથી. તેના વખતમાં ઇંગ્લંડ, સ્કૉટ્લંડ ને આયર્લંડ પહેલી જ વાર એકરાષ્ટ્ર થયાં. ધર્મની બાબતમાં તેનું મન ઘણું ઉદાર હતું. ક્વેઇકર (Quaker) ફૉક્સ તેના અમલમાં ઉપદેશ આપી શક્યો. તે મિલ્ટન જેવા વિદ્વાનોને આશરો આપતો ગયો. હૉબ્સ (Hobbes) જેવા વિરોધી વિદ્વાનો પણ તેનું આતિથ્ય ભોગવી ગયા છે. તેનો અમલ કરકસરી ને ઉદ્યમી હતો. તેના શ્રમથી ઇંગ્લંડમાં એક સારું લશ્કર ઊભું થઈ શક્યું. તેણે યુરોપમાં પોતાના દેશની આબરૂ વધારી. તેણે અંગ્રેજી વેપાર અને સામ્રાજ્યનો વિકાસ કરાવ્યો. ચારિત્ર્યમાં ક્રૉમ્વેલ પ્રથમ કોટિએ આવશે. તે માયાળુ, નિઃસ્વાર્થી, વ્યસન વિનાનો, સ્ત્રી, છોકરાં અને સગાંસ્નેહી તરફ વફાદાર ને એકવચની હતો; તે કદિ બાહોશ મિત્રો ને નોકરોની ઈર્ષા કરતો નહીં. બ્લેઈક, મંક, લૉકહાર્ટ, થર્લો, મિલ્ટન, જેવા વફાદાર ને બાહોશ સલાહકારો, સરદારો ને મંત્રીઓ, તેના અમલને કીર્તિવાન કરી ગયા છે. રાજકારણના વિષયમાં તે સગાઈ, સ્નેહ કે મૈત્રી કદિ ગણતો નહીં. તેનું જાસુસખાતું ઉત્તમમાં ઉત્તમ હતું. દરેક કાર્યમાં તે ધર્મને, બાઈબલને, ક્રાઇસ્ટને–ઈશ્વરને આગળ ધરતો. ઘણી વાર તે ઈશ્વરના ધ્યાનમાં મશગૂલ થઈ રહેતો ને ભક્તની માફક ધર્મ પાછળ "ગાંડો" થઈ જતો– "મસ્ત" થઈ રહેતો. ઇ. સ. ૧૮૩૨નો પાર્લમેંટની સુધારણાનો કાયદો તેણે પોતાના અમલમાં કરી બતાવ્યો. તેણે કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. પણ પ્યુરિટન પંથની "મસ્તી"ને ઓળખવા આપણે ક્રૉમ્વેલનાં ભાંગ્યાંતૂટ્યાં ને આવેશી ભાષણો તરફ દષ્ટિ કરવી જોઈએ નહીં; તે માટે તો આપણે બનિયનનો કે મિલ્ટનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; ધર્મસહિષ્ણુતાનો ઊંચો આશય દુનિયાને ક્રૉમ્વેલ તરફથી મળ્યો નથી. ક્રૉમ્વેલે ધર્મ ને બંડને નામે ચલાવેલી આયર્લંડની કતલ આપણે કદિ પસંદ કરીશું નહીં; તેણે પાર્લમેંટ સામે બતાવેલી વર્તણુક પણ આપણે પસંદ કરીશું નહીં. તેનું મનોબળ અપાર હતું ને તે અપાર

મનોબળથી જ તેણે વિજય મેળવ્યો. પણ જ્યારે જ્યારે જુદા જુદા વિચારો ધરાવતી જનતા સાથે તેને કામ લેવું પડયું ત્યારે દર વખત ક્રૉમ્વેલ નિષ્ફળ ગયો. છતાં તે એક મહાન રાજપુરુષ થઈ ગયો તે વિષે કદિ પણ બે મત થશે નહીં.

પ્રકરણ ૫ મું

રિચર્ડ ક્રૉમ્વેલ, ઈ. સ. ૧૬૫૮–૬૦.

રિચર્ડ ક્રૉમ્વેલ.—ઑલિવર ક્રૉમ્વેલના મરણ પછી તેનો પુત્ર રિચર્ડ ક્રૉમ્વેલ વિના મુશ્કેલીએ પોતાના બાપના તમામ અધિકારો ઉપર આવ્યો; પણ તેને લશ્કર તરફથી જરા પણ મદદ મળી નહીં. ઇ. સ. ૧૬૫૯ના જાન્યુઆરિ માસમાં રિચર્ડે જૂના ધોરણ પ્રમાણે ચૂંટાએલી પાર્લમેંટ બોલાવી. લશ્કર ને પાર્લમેંટ હવે પરસ્પર લડી પડ્યાં, કારણકે લશ્કરી અમલદારોને રાજ્યમાં કુલ સત્તા જોઈતી હતી. રિચર્ડે અમલદારોને નમતું આપ્યું. પાર્લમેંટને રજા આપવામાં આવી, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૬૫૯. લશ્કરી અમલદારોએ હવે જૂની લૉંગ પાર્લમેંટ બોલાવી. રિચર્ડ વગર તકરારે રાજકીય વિષયોથી ખસી ગયો. તે ઇ. સ. ૧૭૧૨માં મરી ગયો. લોકો તેને Tumbledown Dick કહેતા. આ વખતે ચાર્લ્સને નામે ઠેકઠેકાણે સુલેહનો ભંગ થયો. વળી પાર્લમેંટ વચ્ચે ને લશ્કરી અમલદારો વચ્ચે તકરારો થઈ તેથી પાર્લમેંટને રજા આપવામાં આવી. આવી રીતે દેશમાં લશ્કરી દોર ચાલુ થયો. પણ આ સ્થિતિ ક્યાંસુધી ચાલી શકે? તે જમાનામાં રાજા વિનાનું રાજ્ય ક્યાંસુધી ટકી શકે? સ્કૉટ્લંડમાં જનરલ મંકે પાર્લમેંટનો પક્ષ કર્યો. લશ્કરમાં અનેક પક્ષ હતા ને તેના સરદારોમાં આવડતનું નામનિશાન નહોતું, તેથી બધાએ મળી બીજી વાર રંપ પાર્લમેંટને બોલાવી, ઇ. સ. ૧૬૫૯. મંકે આ રંપ પાર્લમેંટને જૂની લૉંગ પાર્લમેંટના સભાસદોને સભાગૃહમાં દાખલ કરવા ફરજ પાડી. તે લૉંગ પાર્લમેંટે ક્રૉમ્વેલનાં ને તેના પક્ષનાં કે કારભારનાં બધાં કૃત્યોને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યાં ને નવી પાર્લમેંટ બોલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. પછી પોતાની મેળે જ તે બરખાસ્ત

થઈ ગઈ, ઇ. સ. ૧૬૬૦. જનરલ મંકે હવે ચાર્લ્સને ઇંગ્લંડ આવવા છૂપો સંદેશો કહેવરાવ્યો. ચાર્લ્સે બ્રેડા (Breda)થી લોકોને સુરાજ્યની ખાતરી આપી. મહાજનસત્તાવાદીઓ (Republicans) હવે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા. એપ્રિલમાં નવી પાર્લમેંટ મળી. તેણે રાજા ચાર્લ્સનો સંદેશો વાંચ્યો ને તેને ઇંગ્લંડ આવવા નિમંત્રણ કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૬૦ના મે માસમાં આ **કન્વેન્શન પાર્લમેંટ**ની અનુમતિથી ચાર્લ્સ રાજાની આણ બધે જાહેર કરવામાં આવી, ને મેની ૨૯મી તારીખે ચાર્લ્સ પોતાના બાપની રાજધાની લંડનમાં દાખલ થયો. તાજનો અગિયાર વર્ષનો દેશવટો હવે પૂરો થયો. આ બનાવ Restoration કહેવાય છે.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

બીજો ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૬૦–૧૬૮૫.

રેસ્ટોરેશન એટલે ?—બીજા ચાર્લ્સના ગાદીએ આવવાથી ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં તાજની પુનઃસ્થાપના થઈ. એટલેથીજ આપણે "રેસ્ટોરેશન"નો અર્થ સમજવાનો નથી. તાજ ફરીથી રાજ્યતંત્રમાં ગોઠવાયું એ વાત ખરી છે, પણ તેની સત્તા હવે એકદમ અંકુશમાં આવી ગઈ. બધી વ્યવસ્થા નવી પાર્લમેંટની સંમતિથી થવી જોઈએ એવું વચન ચાર્લ્સે બ્રેડા મુકામેથી કન્વેન્શન પાર્લમેંટને અને જનરલ મંકને આપ્યું હતું, તેથી પાર્લમેંટની સંમતિથી હવે તાજની પુનઃસ્થાપના થઈ. હવેથી કોઈ રાજા દેશમાં કાયમનું લશ્કર રાખી શકયો નહીં; ને કાયમના લશ્કર સિવાય તાજની સત્તા નિરાબાધ કેમ રહી શકે ? કોઈ રાજા હવેથી પાર્લમેંટની અનુમતિ સિવાય લોકો ઉપર કર નાખી શકયો નહીં; અને પૈસા સિવાય રાજ્ય પણ કેવી રીતે ચાલે ? કોઈ રાજા હવે સ્ટાર ચેંબર, હાઈ કમિશન કોર્ટ કે ઉત્તરની કે વેઇલ્સની કાઉંસિલ, કે એવી બીજી આપખુદ અદાલતો દેશમાં ઊભી કરી શકયો નહીં; ઇંગ્લંડનો કોઈપણ રાજા હવે પછી સિપાઈઓને પ્રજાજનોનાં ઘરમાં રાખવા કે દેશની ચાલુ અદાલતોમાં કામ ચલાવ્યા સિવાય આરોપીઓને કેદમાં સંડોવવાની હિંમત કરી શકયો નહીં. પાર્લમેંટમાં હવે રાજાની પરવા કર્યા સિવાય સભાસદો છૂટથી દેશના તમામ પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરતા થયા. રાજાના માનીતા ને જોરાવર

સલાહકારોની ખુલ્લી જડતી લેવા પણ તેઓ ચૂકતા નહીં. આવી રીતે રાજકીય દૃષ્ટિએ "રેસ્ટોરેશન"નો અર્થ "રાજાનો ને પાર્લમેંટનો સંયુક્ત અમલ" એમ આપણે કરવો જોઈએ. રાજા સિવાય તંત્ર ચાલે નહીં એટલુંજ નહીં, પણ પાર્લમેંટ સિવાય પણ તંત્ર ચાલે નહીં, એમ હવેથી બધા સમજવા લાગ્યા.

જેવી રીતે રાજકીય વિષયોની ચર્ચામાં આગળની પરિસ્થિતિમાં સુધારો થયો, તેવી રીતે સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ "રેસ્ટોરેશન"નો અર્થ "જૂનાં ધોરણોની મર્યાદિત પુનઃસ્થાપના" એવો થવો જોઈએ. રાજા ચાર્લ્સના વધથી તે ઠેઠ ઇ. સ. ૧૬૬૦ સુધી, એટલે અગિયાર વર્ષની મુદતમાં દેશનું રાજ્યતંત્ર ને સમાજની આગેવાની નવા લોકોના હાથમાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં. પણ ઇ. સ. ૧૬૬૦થી જૂની અમીરાત પાછી રાજ્યતંત્રમાં ગોઠવાઈ ગઈ. એ અમીરો હવે સમાજના આગેવાન થયા. જમીનની માલિકી તેમને પાછી મળી. રાજ્યતંત્ર પણ તેમના હાથમાં આવ્યું. પિટ ને બર્ક જેવા બાહોશ આગેવાનો પણ આ જૂની અમીરાતની વગને લીધે જ બહાર આવી શકયા. લગભગ બે સૈકાં સુધી આ પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી. દેશનાં તમામ પરગણાંઓમાં જૂના સ્કવાયરો હવે પાછા વગવાળા થઈ ગયા. જેવી રીતે સમાજની આગેવાની જૂના વર્ગો પાસે આવી ગઈ, તેવી રીતે ઇ. સ. ૧૬૬૦ના બનાવથી ચર્ચની આગેવાની પણ હવે જૂના વર્ગોના હાથમાં આવી ગઈ. પ્યુરિટનો રાજ્યતંત્રમાંથી, પાર્લમેંટમાંથી ને ચર્ચની વ્યવસ્થામાંથી બાતલ થયા. પણ ચર્ચની નવી વ્યવસ્થા પાર્લમેંટ હસ્તક થઈ; તેથી બાતલ થયેલા પ્યુરિટનો કોઇક દિવસ પાછા રાજ્યતંત્રમાં દાખલ થવાની આશા રાખવા લાગ્યા, ને અગાઉ જેમ તેમના વડવાઓ સ્વદેશને હરામ કરી દેશાવર ચાલ્યા ગયા હતા, તેમ હવેના પ્યુરિટનો દેશાવર ચાલ્યા ગયા નહીં. ઘણા પ્યુરિટનોએ નવી પરિસ્થિતિને કચવાતાં કચવાતાં પણ ન છૂટકે સ્વીકારી, ને કાળક્રમે તેઓના પ્રયાસોથી દેશમાં વળી સ્વતંત્રતાનો નવો જમાનો આવ્યો. ભવિષ્યના **Whig**–વ્હિગ પક્ષનો ઉદ્‌ભવ આ લોકોમાંથી થયો. એશઆરામને અટકાવવા ક્રૉમ્વેલના ને તેના પક્ષકારોના કાયદાઓથી કંટાળી ગયેલા લોકો આ વખતે અધિકાર ઉપર આવ્યા, તેથી ખુદ

રાજાના દરબારીઓની ધર્મ તરફ બેદરકારીથી, અને વિજ્ઞાન (Science)ની પ્રગતિથી, હવે લોકોનું ધર્મનું ઝનૂન ચાલ્યું ગયું. આ તમામ ક્રાંતિકારક ફેરફારો એક પણ લોહીનું ટીપું પાડ્યા સિવાય જનરલ મંક ને તેના સાથીઓ દેશમાં દાખલ કરી શકયા; તેઓએ કોઈપણ પરદેશી રાજાની કે પ્રજાની મદદ માગી કે લીધી નહોતી; તેમ ચાર્લ્સ પાસે કોઈપણ ખાસ લિખિત દસ્તાવેજ કરાવી લીધો નહોતો.

બીજા ચાર્લ્સના ગુણદોષ.—બીજા ચાર્લ્સના અમલનો વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે તેના ચારિત્ર્યને સમજવું જોઇશે, કારણકે તે સિવાય આપણાથી તેની કારકિર્દી બરોબર સમજી શકાશે નહીં. નવો રાજા ઉંમરે ત્રીસ વર્ષનો, મોજીલો, સ્વાર્થી, લંપટ ને બેદરકાર હતો. તે રોમન કૅથૉલિક પંથને માનતો હતો. તેનામાં લોકોને ને પોતાના સલાહકારોને છેતરવાની અપાર શક્તિ હતી; તેને ઇંગ્લંડની પાર્લમેંટને વશ રહી કામ કરવું જરા પણ ગમતું નહોતું. પોતાના બાપ ને દાદાની માફક ચાર્લ્સ પણ અનિયંત્રિત સત્તામાં શ્રદ્ધા રાખતો હતો, પણ તે પોતાના લાંબા દેશવટાને ભૂલી ગયો નહોતો. ફરીથી એ “લાંબા પ્રવાસ”નો અનુભવ લેવા તે ઇચ્છા રાખતો નહોતો. તેથી પાર્લમેંટને ને લોકોને તે હંમેશ માટે નાખુશ રાખવાની વિરુદ્ધ હતો. છતાં લોકોને ખુશ રાખીને કોઈપણ મોટું જોખમ લીધા સિવાય, પાર્લમેંટના અંકુશથી સ્વતંત્ર થવા ગમે તે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા તે તૈયાર હતો. તેનાથી પાર્લમેંટનો કે પોતાના મંત્રીમંડળનો—કોઇનો પણ—અંકુશ સહન થઈ શકતો નહીં. સાધારણ રીતે તેને ઝાઝું કામ કરવું ગમતું નહીં. મંત્રીમંડળ રાજકારણ ઉપર સલાહ આપતું હોય ત્યારે રાજા પોતાનાં કુતરાંને રમાડતો હોય, અથવા પતંગીઆં ભેગાં કરતો હોય, અથવા પોતાની રખાતો સાથે વાતો કરતો હોય, અથવા બગીચામાં ફરતો હોય, અથવા ટેનિસ રમવા ઇચ્છતો હોય. પણ ચાર્લ્સ આવી રીતે હંમેશ વર્તતો નહીં. વળી ચાર્લ્સ તદ્દન નગુણો નહોતો. તેનામાં રાજાના ગુણો હતા. તે જ્યારે કારભાર જોતો ત્યારે અનુભવી મુત્સદ્દીઓ પણ તેનાથી પાછા પડતા. સદ્‌ગુણી ને અનુભવી સલાહકારો તેને હંમેશાં ગમતા. લાયકાતની તે કદર બૂઝતો. તે અપમાન

કદિ સહન કરતો નહીં. તેનામાં વૈરબુદ્ધિ જરા પણ નહોતી. તે કોઈક વાર જ ગુસ્સે થતો. માણસોની પરીક્ષા કરવામાં તે બાહોશ હતો. વિજ્ઞાન, કળા ને વહાણના ઉદ્યોગનો તેને સારો શોખ હતો. પણ દેશાવરના વસવાટથી, રોમન કૅથૉલિકોના સહવાસથી, પ્રેસ્બિટેરિયનોએ ને પ્યુરિટનોએ રાજકુટુંબને કરેલી સતામણીથી, અને બ્રિટિશ ટાપુઓના કૅથૉલિકોની વફાદારીથી, તેને ઇંગ્લંડના લોકોના વિચારો અથવા ઇંગ્લંડની ઇજ્જત માટે ખાસ દરકાર નહોતી. ચાર્લ્સ પોતાની ઇજ્જત ટકાવી રાખવામાં ભારે ચાલાક હતો. તેને સરસ "રમતો" રમતાં આવડતું; રાજા રાજકીય "પટાબાજી" સુંદર રીતે ખેલી શકતો.

તેના અમલના ચાર વિભાગો પડી શકે છે:-પહેલા વિભાગમાં ચાર્લ્સ સારો રાજા કહેવાઈ ગયો, ઇ. સ. ૧૬૬૦-૬૭. બીજા વિભાગમાં તેની લુચ્ચાઈ જાણીતી થઈ ગઈ, ઇ. સ. ૧૬૬૭-૭૩. ત્રીજા વિભાગમાં તેનો પ્રપંચ સફળ થશે એમ જણાવા લાગ્યું, ઇ. સ. ૧૬૭૩-૮૦. ચોથા વિભાગમાં તેણે ચાલાકીથી લોકોને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા, ને આપખુદ અમલ કર્યો, ઇ. સ. ૧૬૮૦-૮૫.

હાઇડ-અર્લ ઑવ્ ક્લૅરેન્ડનનો કારભાર.-ચાર્લ્સ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે રાજ્યની લગામ તેના મુખ્ય સલાહકાર ને દેશવટાના સાથી હાઈડ અથવા લૉર્ડ ક્લૅરેન્ડનના હાથમાં આવી. હાઈડે પહેલા ચાર્લ્સના અમલમાં રાજા સામે એકવાર પક્ષ લીધો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૬૪૦ની સાલથી તે રાજાનો પક્ષકાર બન્યો હતો. તે એ વખતના જમાનાનો કૅવેલિયર એટલે તાજની સત્તાનો ને એપિસ્કોપસિનો કડક પક્ષકાર, પણ ઉદાર, સદ્ગુણી, કારભારમાં બાહોશ, વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ અને સ્પષ્ટવક્તા હતો. તેની પુત્રી રાજાના ભાઈ ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક અથવા બીજા જેઈમ્સ સાથે પરણી હતી. પણ કૅથૉલિકો, પ્યુરિટનો ને રાજાની રખાત તેની સામે થયાં. હાઇડને

---

*Three sights to be seen,
Dunkirk, Tanjier, and a barren Queen.

આ પદ તેના મહેલની બારી ઉપર કોઈ લખી ગયું હતું.

સુલેહ ગમતી, છતાં ડચ વિગ્રહની જવાબદારી તેના ઉપર મૂકવામાં આવી, તેથી ઇ. સ. ૧૬૬૭માં રાજાએ આ સલાહકારને રજા આપી. પાર્લમેંટે તેના ઉપર કામ ચલાવવાની ધમકી આપી એટલે હાઈડ રાજાની સલાહથી ફ્રાંસ ભાગી ગયો ને ત્યાં જ તે મરણ પામ્યો. તેણે રાજાપ્રજાના સંગ્રામ ઉપર એક રસિક પુસ્તક લખ્યું છે. તેણે સ્કૉટ્‌લંડમાં એપિસ્કોપસિ સ્થપાવી ને તે દેશને તેનું આગળનું તમામ તંત્ર પાછું સોંપ્યું. પરિણામે સ્કૉટ્‌લંડ ઈંગ્લંડનું તાબેદાર બની ગયું. આયર્લંડમાં ક્રૉમ્વેલનું કાર્ય નાબૂદ કરવામાં આવ્યું ને ત્યાં સ્કૉટ્‌લંડના જેવું નોખું પણ તાબેદાર રાજ્યતંત્ર પાછું ઊભું કરવામાં આવ્યું.

કન્વેન્શન પાર્લમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૬૦.—ચાર્લ્સની પહેલી કન્વેન્શન પાર્લમેંટે તાજની સંસ્થાને રાજ્યમાં આવશ્યક ઠરાવી, રાજા ચાર્લ્સના હત્યાકાંડમાં આગેવાની લેનારાઓને–મુએલાઓને પણ–શિક્ષા પહોંચાડી, રાજાના પક્ષકારોની જમીનો પાછી અપાવી ને બીજાને માફી આપી. તેનું કામ પૂરું થઈ ગયું એટલે ચાર્લ્સે તેને રજા આપી, ડિસેમ્બર ઇ. સ. ૧૬૬૦.

કૅવેલિયર પાર્લમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૬૧–૭૮.—ચાર્લ્સની પહેલી પાર્લમેંટના સભાસદો બહુમતીએ કૅવેલિયરો* હતા. તેઓએ પહેલાં તો ચર્ચની વ્યવસ્થા કરી અને ચાર કાયદાઓ ઘડ્યા. આ કાયદાઓ **કલૅરેન્ડન કોડના** નામથી જાણીતા છે, કારણકે તેમાં કલૅરેન્ડનનો ખાસ હાથ હતો. ઇ. સ. ૧૬૬૧માં કૉર્પોરેશન ઍક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી જેઓ એપિસ્કોપસિમાં માનતા હોય તેઓ જ મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો થઈ શક્યા, ને મોટાં શહેરોના વહીવટમાંથી પ્યુરિટનો એકદમ બાતલ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૬૬૨ના ઍક્ટ ઑવ્ યુનિફૉર્મિટિ (Act of Uniformity)થી જે પ્યુરિટનોએ Prayer Book–પ્રાર્થનાનું પુસ્તક સ્વીકાર્યું નહીં, તેઓએ જીવાઈઓ મૂકી દીધી. આવા લોકોની સંખ્યા ૨૦૦૦ જેટલે પહોંચી ગઈ. ઇ. સ. ૧૬૬૪માં Conventicle Act પસાર કરવામાં

---

*More zealous for royalty than the king, and more zealous for episcopacy than the bishop. **Macaulay.**

આવ્યો. આ કાયદાથી એપિસ્કોપસિ સિવાયના બીજા પંથોની ક્રિયાઓમાં ભાગ લેનારાઓ સામે કેદ, દેશવટો ને દેહાંતદંડની શિક્ષાઓ ફરમાવવામાં આવી ને પ્યુરિટનો પોતાનો પંથ પાળતા બંધ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૬૬૫ના Five Mile Act નામના કાયદાથી કોઈપણ પ્યુરિટન કલર્જિ, કે શિક્ષક કોઇપિણ શહેરથી પાંચ માઇલની અંદર આવી શકે નહીં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ કાયદાથી પ્યુરિટનોને મોટાં શહેરના વસવાટમાંથી પણ બાતલ કરવામાં આવ્યા. આ તમામ કાયદાઓનો કડક અમલ થવા લાગ્યો તેથી ઘણા પ્યુરિટનોએ એપિસ્કોપસિ સ્વીકારી, ને જેઓ અડગ રહ્યા તેમને માટે માફી મેળવવા તેઓએ પાછળથી ઘણી મહેનત કરી. કૅવૅલિયર પાર્લમેંટે રાજાના ખર્ચનો હિસાબ તપાસવાનો પાર્લમેંટને હક છે, એ અગત્યનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. તેણે કલૅરડન ઉપર કામ ચલાવ્યું ને તેને નોકરીથી ફારક કરવા રાજાને ફરજ પાડી. કૅવૅલિયર પાર્લમેંટે ટેસ્ટ ઍક્ટ પસાર કરી રાજ્યના મોટા મોટા અમલદારોને, જેઇમ્સને ને કિલફોર્ડને નોકરીનાં રાજીનામાં અપાવ્યાં, હૉલંડ સામેની લડાઈ રદ કરાવી, રાજા પાર્લમેંટે કરેલા કાયદાઓ અમલ મોકૂફ રખાવી શકે નહીં એમ જાહેર કર્યું, ને કૅબાલને તોડી નાખી, ઇ. સ. ૧૬૭૩–૭૪. ડૅન્બિના કારભાર દરમ્યાન પાર્લમેંટે યુરોપની પરિસ્થિતિ વિષે રાજાને સલાહ આપવાનું ને જરુર પડે તો પોતાના મત પ્રમાણે તેની પાસેથી કામ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. પાર્લમેંટના સભાસદો આ વખતે ચાર્લ્સ, લૂઈ, એમ બંને પાસેથી લાંચરૂશવતો લેતા, તેથી પાર્લમેંટ પોતે Pensionary Parliament કહેવાઈ ગઈ. પોપિશ પ્લૉટ વખતમાં પાર્લમેંટે ડૅન્બિ ઉપર કામ ચલાવવાની હિંમત કરી તેથી રાજાએ તેને રજા આપી, જાન્યુઆરિ ઇ. સ. ૧૬૭૯. રાજાનું માફીપત્ર પણ તેના સલાહકારોને રાજદ્રોહથી કે પાર્લમેંટની તપાસથી મુક્ત કરી શકતું નથી તે આ વખતથી ચોકકસ થયું.

વ્હિગ પાર્લમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૭૯–૮૧.—ચાર્લ્સની પહેલી વ્હિગ પાર્લમેંટે હેબિયસ કૉર્પસ ઍક્ટ પસાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૬૭૯. આ કાયદાથી કોઈપણ આરોપી કેદમાં અમુક મુદત ઉપર રહી શકે નહીં, આરોપીને તે મુદત પછી કાયદેસર અદાલત સમક્ષ પોલિસે હાજર કરવો જ જોઈએ, ને

તેને કયા ગુનાસર પકડવામાં આવ્યો છે તેની ખબર પણ કરવી જોઈએ એમ ઠર્યું. આ પાર્લમેંટે જેઈમ્સને ગાદીથી બાતલ કરવાનું હામથાં લીધું. પણ રાજાને તે વાત ગમતી નહોતી, તેથી તેણે ઑકટોબરમાં પાર્લમેંટને એકદમ રજા આપી. પણ નવી પાર્લમેંટે વધારે કડકપણે જેઈમ્સના ગાદી પરના હકને ડૂબાવવા યત્ન કર્યો તેથી તેને પણ રજા મળી, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૮૧. નવી પાર્લમેંટને ઑકસફર્ડ મુકામે બોલાવવામાં આવી. તેણે એવો જ વિરોધ બતાવ્યો એટલે તેને પણ રજા આપવામાં આવી ને રાજાનો વિજય થયો.

કૅબાલ.—હાઇડ અથવા અર્લ ઑવ્ કલૅરન્ડન પછી રાજા સ્વતંત્ર કારભાર કરવા મંડ્યો, પણ પોતાના સલાહકારો તરીકે તેણે પાંચ જણાને રાખ્યા. એ લોકોનાં નામો Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley અને Lauderdale હતાં, ને તે નામોના પહેલા અક્ષરોનો CABAL કૅબાલ શબ્દ થતો હતો તેથી તેમનો કારભાર કૅબાલનો કારભાર કહેવાય છે! એ કારભાર પાછળથી એટલો બધો વગોવાયો કે અત્યારે કોઇપણ ખરાબ મંત્રીમંડળ 'કૅબાલ' કહેવાય છે. આ સલાહકારોમાં કિલફૉર્ડ ને આર્લિંગ્ટન કૅથૉલિકો હતા. બકિંગહામ જેઈમ્સના ને ચાર્લ્સના માનીતા બકિંગહામનો પુત્ર હતો, અને ધર્મની બાબતમાં બેદરકાર અને લંપટ હતો. ઍશ્લી ધર્મની બાબતમાં બેદરકાર, પણ નહીંતર પ્યુરિટનોનો ખાસ પક્ષકાર હતો, ને લૉડરડેઇલ દેખાવે એપિસ્કોપસિનો, પણ અંદરથી ઇંડિપેન્ડન્ટનો પક્ષકાર હતો. એ લોકો એકમત નહોતા તેમાં જ રાજાનું બળ સમાએલું હતું, કારણકે રાજાને પણ કૅથૉલિક લોકોને પ્રસન્ન રાખવા હતા. માત્ર બે બાબતોમાં આ પાંચ જણાઓ એકમત હતા. તેઓ બધા કલૅરન્ડન વિરુદ્ધ હતા અને તેમને ઈંગ્લંડમાં ધર્મસહિષ્ણુતાનું ધોરણ દાખલ કરવું હતું. પણ પાર્લમેંટ તેથી વિરુદ્ધ હતી. તેથી કલૅરન્ડન દેશપાર થયો, એટલે તરત જ આ મંત્રીઓ પણ પરસ્પર ખટપટ કરવા લાગ્યા ને તેમાંના કેટલાએકો રાજાના ગુપ્તમાં ગુપ્ત મંત્રને પણ પ્રજાના ને પાર્લમેંટના મત વિરુદ્ધ પોષવા લાગ્યા. તેમાં એક પણ ઍંગ્લિકન નહોતો. ઇ. સ. ૧૬૭૦ની સાલથી આ નવા મંત્રીમંડળ મારફત ચાર્લ્સ કારભાર કરવા લાગ્યો.

ચાર્લ્સનું મોટું કારસ્તાન.—હવે ચાર્લ્સે પોતાનો ભેદ ખુલ્લો કરવા માંડ્યો. પ્રેસ્બિટેરિયનોને, કૅથૉલિકોને, ને પ્યુરિટનોને સતાવવા નહીં, કૅથૉલિકોને રાજ્યતંત્રમાં દાખલ કરવા, હૉલંડ સામે લડાઈ જાહેર કરવી, તે માટે નાણું પાર્લમેંટ પાસેથી લેવું, ને જો પાર્લમેંટ નાણું આપવા ના પાડે તો ફ્રાંસના રાજા ચૌદમા લૂઈની મદદ લઈ તેની પાસેથી રૂશવતો લેવી, અથવા પોપની મદદ મેળવવી, એ નાણુંના સાધન વડે, પણ હૉલંડ સામે કે ફ્રાંસ સામે લડાઇના બહાનાથી, દેશમાં કાયમ લશ્કર રાખવું, એ લશ્કરની મદદથી ઍંગ્લિકનોને દાબી દેવા, અને કૅથૉલિક પંથ ગ્રેટ બ્રિટનમાં સ્થાપવો, એટલાં આ સ્ટુઅર્ટ વંશના નવાં કારસ્તાનનાં મુખ્ય સૂત્રો ગણાવી શકાય. આ પ્રયોગ રાજાએ બે વાર અજમાવી જોયો હતો પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમાં તે ફાવ્યો નહોતો. ઇ. સ. ૧૬૬૮માં તેણે કૅબાલના કૅથૉલિક સભાસદોને પોતાનો કૅથૉલિક પંથ જાહેર કરી દીધો. પછી તેણે પોતાની બેન મારફત લૂઈ સાથે મસલત કરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૬૬૮માં સર વિલિયમ ટૅંપલે ત્રિપક્ષ તહ (Triple Alliance) ઉપર સહી આપી. ઇ. સ. ૧૬૭૦ના મે માસમાં કપટી ચાર્લ્સે લૂઈ સાથે ડોવર (Dover) ની બે ખાનગી સુલેહો કરી—એક સંધિપત્રમાં કૅથૉલિક પંથ સ્થાપવા સંબંધી કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નહોતું, જે સંધિપત્ર કૅબાલના પ્રૉટેસ્ટંટ સભ્યોને બનાવવામાં આવ્યું હતું, જ્યારે બીજા સંધિપત્રમાં ઇંગ્લંડમાં કૅથૉલિક પંથની સ્થાપના કરવી એમ લખવામાં આવ્યું હતું, ને જે માત્ર કૅથૉલિક સભ્યોને બતાવવામાં આવ્યું હતું. હૉલંડ સામે ફ્રાંસે ને ઇંગ્લંડે હવે લડાઈ જાહેર કરી, ઇ. સ. ૧૬૭૨. ખુદ ઇંગ્લંડમાં રાજાએ કલૅરન્ડન કોડના કાયદાઓનો અમલ કરવો મોકૂફ રાખ્યો. તેણે પાર્લમેંટના સભાસદોને લાંચરૂશવતો, વર્ષાસનો અને નોકરીઓ આપી ચૂપ કર્યા. લશ્કરમાં ને કાફલામાં રોમન કૅથૉલિક અમલદારો ભરવામાં આવ્યા. પણ લોકોને ડોવરની છૂપી સંધિની સૂગ આવી ને રાજાનું પોકળ ખુલ્લું થઈ ગયું. તેથી પાર્લમેંટે ઇ. સ. ૧૬૭૩માં ટેસ્ટ ઍક્ટ પસાર કર્યો ને જેટલા કૅથૉલિક અમલદારોએ સોગન લેવા ના પાડી તે બધા બરતરફ થયા. ચાર્લ્સે બહાર પાડેલી છૂટ (Declaration of Indulgence) પ્યુરિટનો ને ઍંગ્લિકનો એકમત થયા એટલે આપોઆપ

નિષ્ફળ ગઈ. રાજાના ભાઈ જેઈમ્સે ને કારભારી ક્લિફર્ડે નોકરીનાં રાજીનામાં આપી દીધાં. કૅબાલનું તંત્ર નાશ પામ્યું ને ઇ. સ. ૧૬૬૪માં હૉલંડ સાથે સુલેહ કરવામાં આવી.

ચાર્લ્સનું કારસ્તાન ખુલ્લું થઈ ગયું પણ તેનો કેટલોક ભાગ તો તેણે ઠેઠ સુધી મૂક્યો નહીં. અત્યારસુધી તેણે કૅથૉલિકોને ને ડિસેંટરોને ભેળવવા મહેનત કરી હતી; હવે તેણે તે બંને પક્ષને છોડી દીધા ને ઍંગ્લિકનોની સાથે મૈત્રી કરી. આ નવી મૈત્રી કરાવવામાં યૉર્કશાયરનો એક કૅવૅલિયર સર ટૉમસ ઑસબોર્ન (Thomas Osborne) અથવા અર્લ લૅટિમર ડૅન્બિ (Latimer Danby) તેને ઉપયોગી થયો. કૅબાલના મુખ્ય સભાસદ ઍશ્લિ અથવા અર્લ ઑફ્ શૅફ્ટ્સબરિએ હવે રાજા સામે મોટો પક્ષ તૈયાર કર્યો.

ડૅન્બિનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૬૭૩–૭૯.—પોતાનું કારસ્તાન ગમે તે પ્રકારે પાર પાડવાની જરુર તો હતી. પોતે પાર્લમેંટને જો રજા આપે તો અમલ આપખુદ થઈ જાય, ને નવી પાર્લમેંટ મળે તેનો વિરોધ ચાલુ પાર્લમેંટના વિરોધ કરતાં ઘણો વધારે થઈ જાય. તેથી ચાર્લ્સે પાર્લમેંટને રજા આપી નહીં. પણ તેના આ બાહોશ સભ્યને પોતાના વિશ્વાસમાં લીધો. ડૅન્બિએ નૌકાખાતામાં ને તિજોરીખાતામાં નોકરી કરી હતી. એણે હવે પાર્લમેંટ અને રાજા વચ્ચે સમાધાની કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. રાજાના વિરોધીઓમાંથી કેટલાકોને તેણે લાંચો આપી, નોકરીઓ આપી, ને પોતાના પક્ષમાં ભેળવી લીધા. આવી રીતે એક તરફથી તેણે સામા પક્ષનું બળ મોળું કરી નાખ્યું. પછી તેણે ડિસેંટરો ને કૅથૉલિકો સામેના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરી જૂના કૅવૅલિયરોને રાજાના પક્ષમાં ભેળવ્યા. તેણે રાજાને ને દેશને ફ્રાંસથી સ્વતંત્ર કરવા ને તે દેશના શત્રુઓ સાથે મૈત્રી કરવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. આ ત્રણ રીતથી ડૅન્બિએ રાજાની આપખુદ સત્તા સ્થાપવા મન રોક્યું. પણ એ નીતિમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડી. પહેલું, ચાર્લ્સ ને તેનો ભાઈ જેઈમ્સ, ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક, કૅથૉલિક હતા અને તેઓ પોતાના સધર્મીઓને સતાવવા માગતા નહોતા; બીજું, ચાર્લ્સ પોતે ઘણો કુટિલ

હતો; ત્રીજું, મંત્રીમંડળના બીજા સભ્યો ડૅન્બિના શત્રુઓ હતા; ચોથું, રાજાને હવે યુરોપ સાથે સુલેહ જોઈતી હતી, કારણકે દરેક લડાઈ દરમ્યાન તેની સત્તા ઓછી થઈ હતી અને ખર્ચ વધી ગયું હતું. તે ફ્રાંસ સામે તો કદિ લડવા માગતો નહોતો. છેલ્લું, પાર્લમેંટમાં રાજાના વિરોધીઓ હવે એક અગત્યના સવાલ ઉપર તકરાર ઊઠાવતા હતા. શૅફ્ટસબરિ (Shaftesbury), બકિંગહામ ને લૉર્ડ હૅલિફૅક્સ ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક અથવા જેઇમ્સના ગાદીના હક ઉપર ને નવી કડકાઈ ઉપર તકરાર ઊઠાવવા માગતા હતા, કારણકે જેઇમ્સ કૅથૉલિક હતો ને કૅથૉલિક રાજા ઈંગ્લંડના લોકોને કદિ પસંદ પડે તેમ નહોતું. લૂઇએ વિરોધીઓના હાથમાં છૂટથી નાણું મૂકવા માંડ્યું, એટલે ડૅન્બિના મનોરથો મનમાં રહી ગયા; માત્ર બે બાબતોમાં તેના વિચારો પાર પડ્યા. ઇ. સ. ૧૬૭૭ના નવેંબરમાં તેણે જેઇમ્સની પુત્રી મેરિનું લગ્ન હૉલંડના વિલિયમ સાથે કરાવ્યું. બંને પ્રૉટેસ્ટંટ હતાં એટલે આ કૃત્યથી ઈંગ્લંડના લોકો ઘણા ખુશ થયા. ડિસેંબર માસમાં તેણે વિલિયમ સાથે મૈત્રી કરી. લોકોને એમ લાગ્યું કે ઈંગ્લંડ હવે લડાઈ જાહેર કરશે; પણ ચાર્લ્સનો દગો આડે આવ્યો. છતાં પોતાના પ્રયાસોથી ડૅન્બિએ ભવિષ્યનો ટોરિ (Tory) પક્ષ ઊભો કર્યો.

ચાર્લ્સનો પરરાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર. પોર્ટુગલ.—આ વખતે ફ્રાંસ અને સ્પેઇન વચ્ચે ચાલતા લાંબા વિગ્રહનો અંત આવ્યો હતો ને ફ્રાંસનો રાજા ચૌદમો લૂઈ યુરોપમાં પોતાની સત્તા મુખ્ય કરવા માગતો હતો. તેણે હૉલંડમા પોતાની વગ સ્થાપી હતી. આ કારણથી ઈંગ્લંડના લોકો ફ્રાંસ વિરુદ્ધ થયા. આ વસ્તુસ્થિતિ ધીમેધીમે આગળ આવતી ગઈ. ઇ. સ. ૧૬૬૨ના મે માસમાં ચાર્લ્સે પોર્ટુગલના રાજાની બેન કૅથૅરિન ઑવ્ બ્રાગાંઝાની સાથે લગ્ન કર્યું. રાણી કૅથૉલિક પંથની હતી છતાં ઈંગ્લંડના લોકોને પોર્ટુગલ સાથેનો આ નવીન સંબંધ ગમી ગયો; કારણકે રાણી કરિયાવરમાં મુંબઈનો ટાપુ ને તાંજીરનું થાણું લાવી. અંગ્રેજોએ પોર્ટુગલને સ્પેઇન સામે મદદ કરી—આ મૈત્રી હજુ સુધી ચાલી આવે છે. એજ વેળાએ સ્પેઇન પાસેથી મળેલું ડંકર્ક બંદર ચાર્લ્સે લૂઈને વેચી નાખ્યું, કારણકે

તે જરા પણ ઉપયોગી નહોતું. ઈંગ્લંડના લોકોને આ વાત પસંદ પડી નહીં, ઇ. સ. ૧૬૬૨.

ડચ લોકો સાથે વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૬૬૫-૬૮.—પૅસિફિક ને હિંદી મહાસાગરોમાં, પશ્ચિમ ભાગમાં ને ઉત્તર સમુદ્રમાં, ડચ લોકો ને અંગ્રેજ લોકો વચ્ચે હજુ હરિફાઈ ચાલતી હતી. ઈંગ્લંડમાં ડ્યુક ઑવ્ યૉર્ક, ઍસ્લી, આર્લિંગ્ટન, વગેરે કલૅરન્ડનના શત્રુઓને દૂર કરવા રાજાને લડાઈનું બહાનું જોઈતું હતું, તેથી ઇ. સ. ૧૬૬૫માં પાર્લમેંટે રાજાને ખૂબ નાણું આપ્યું ને માર્ચ માસમાં હૉલંડ સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. જૂન માસમાં લો સ્ટૉફ્ટ–Lowestoft પાસે ઈંગ્લંડના દરિયાઈ કાફલાની ફતેહ થઈ. બીજી બે ફતેહો એવી રીતે ઇંગ્લંડને મળી, ઇ. સ. ૧૬૬૬. પણ ઇ. સ. ૧૬૬૭ના જૂનમાં એક ડચ દરિયાઈ કાફલો ટેઈમ્સ નદીમાં દાખલ થયો ને તેણે ચૅનલ ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. ઈંગ્લંડના લોકો એકદમ ગભરાઈ ગયા. ચાર્લ્સે બ્રેડા–Breda મુકામે સુલેહ કરી, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૬૬૭. ઈંગ્લંડને આ સુલેહથી અમેરિકામાં ન્યૂ યૉર્ક ને ન્યૂ જર્સિનાં સંસ્થાનો મળ્યાં.

ત્રિપક્ષ કરાર (Triple Alliance), ઇ. સ. ૧૬૬૮.—ઇ. સ. ૧૬૬૭માં લૂઈએ સ્પેનના પ્રાંત નેધર્‌લૅન્ડઝ ઉપર મોટી સવારી મોકલી. ઈંગ્લંડ હવે શું કરશે એ બધાં યુરોપી રાજ્યો વિચારવા લાગ્યાં. ચાર્લ્સ એક તરફથી લૂઈનો પક્ષ કરતો હતો; બીજી તરફથી તેણે સર વિલિયમ ટેમ્પલને હૉલંડ મોકલ્યો. તે બાહોશ અંગ્રેજ વકીલે ઈંગ્લંડ, હૉલંડ ને સ્વીડનની વચ્ચે કરાર કરાવ્યો, ને ફ્રાંસ જો લખી આપેલી શરતો ઉપરાંત જાય તો તેની સામે લડવા સહીઓ લખાવી લીધી. લૂઈ ઘણો ચીડવાયો. તેણે પણ સ્પેઈન સાથે સુલેહ કરી દીધી. પરિણામે યુરોપના દરબારોમાં ઈંગ્લંડનું વજન વધ્યું.

ડોવરના બે કરારો–એક છૂપો ને એક જાહેર–ઇ. સ. ૧૬૭૦-૭૧.—પરંતુ ચાર્લ્સને પોતાને ત્રિપક્ષ કરાર પસંદ નહોતો, ને લૂઈની પાસેથી વધારે પૈસા પડાવવા માટે માત્ર તેણે તે કરારને પોતાની સંમતિ આપી હતી. ફ્રાંસ સાથે વાટાઘાટો તો હજુ ચાલતી જ હતી. ઇ. સ. ૧૬૭૦ના

મે માસમાં ડોવર મુકામે ચાર્લ્સે ફ્રાંસના રાજા લૂઈ સાથે છૂપી સંધિ કરી-સંધિ એક સૈકા સુધી વિગતવાર કોઈ જાણી શકયું નહોતું. એ સંધિથી ચાર્લ્સે ઈંગ્લંડમાં કૅથૉલિક પંથ સ્થાપવા, હૉલંડ ઉપર ચઢાઈ કરવા, ને ફ્રાંસને મદદ કરવા વચન આપ્યું; ને લૂઈ એ ચાર્લ્સને ઈંગ્લંડના લોકોને દાબી દેવા લશ્કર ને પૈસો મોકલવાનું, અને હૉલંડનો કેટલોક ભાગ આપવાનું વચન આપ્યું, આ છૂપો કરાર ઉઘાડો પડી જાય તો બંને પક્ષ બેહાલ થાય; તેથી એશ્લીને ને બકિંગહામને પક્ષમાં લઈ ફ્રાંસ સાથે બીજો જાહેર કરાર પણ કરવામાં આવ્યો, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૭૧. એ કરાર ગુપ્ત કરાર જેવો હતો પણ તેમાં કૅથૉલિક પંથ વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ નહોતો અને તેથી ઇંગ્લંડને હૉલંડનાં સંસ્થાનોની લૂંટમાં પણ કેટલોક હિસ્સો મળે એમ હતું. ધર્મે ચાર્લ્સ બેદરકાર હતો ને કરારોથી ઇંગ્લંડ યુરોપમાં ફ્રાંસના કબજામાં આવી જાય એમ હતું, એ બાબતો જો આપણે વિચારીએ, તો રાજાની રાજ્યનીતિ એકદમ નીચ અને સ્વાર્થી કહી શકાય. ઈંગ્લંડના રાજાને ફ્રાંસના કબજામાં રાખવા લૂઈ સુંદર સ્ત્રીઓની પણ મદદ લેવા અચકાતો નહીં.

બીજો ડચ વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૬૭૨-૭૪.—હૉલંડ સામે લડાઈની તમામ તૈયારી કરી લીધા પછી પ્રજાને ખોટાં કારણો બતાવી, ને હૉલંડની સરકાર બધાં અપમાનો ખુશીથી સહન કરતી હતી છતાં, લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી, મે, ઇ. સ. ૧૬૭૨. પણ ચાર ચાર વાર De Ruyter-રૉયટરે જેઈમ્સને દરિયા ઉપર હરાવ્યો; હૉલંડને યુરોપનાં બીજાં રાજયોની મદદ મળી. અંગ્રેજ પાર્લમેંટ લડાઈ સામે થઈ; તેથી ચાર્લ્સે ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં હૉલંડ સાથે વેસ્ટમિન્સ્ટરની સુલેહ કરી.

ઈંગ્લંડ લડાઈમાં સાથે રહેવા ના પાડે અથવા તો લડાઈ દરમ્યાન તટસ્થ રહે, એમાં જ લૂઈ ને લાભ હતો. ચાર્લ્સને ફ્રાંસ સામે કદિ લડવું નહોતું, તેથી રાજાએ ફ્રાંસ સાથે છૂપી સુલેહો કરી, ઇ. સ. ૧૬૭૬-૭૮. આવી જાતનું ધોરણ રાજાએ ઠેઠ પોતાના અંતકાળ સુધી ચાલુ રાખ્યું.

Popish Plot-પોપિશ કાવતરું, ઇ. સ. ૧૬૭૮.—આ વખતે Titus Oates-ટાઈટસ ઓટ્સ ને ડૉ. ટંગ (Tong) નામના

એ બદમાશોએ એવું જાહેર કર્યું કે ઇ. સ. ૧૬૭૮ના એપ્રિલની ૨૪મી તારીખે જેસુઈટોએ ભેગા થઈ રાજાને મારી નાખવા, ઈંગ્લંડનાં ફ્રેંચ ને આઈરિશ લશ્કરોની મદદ વડે દેશના તમામ પ્રૉટેસ્ટંટોને કૅથૉલિક બનાવવા, ને જો તેઓ ના પાડે તો તેમને મારી નાખવા, નક્કી કર્યું છે; તે કાવતરામાં દેશના ભલાભલા માણસો ને છેવટે ખુદ રાણી પોતે પણ સામેલ છે એવું તેઓએ પાદળથી જાહેર કર્યું. એ બંને જણાઓએ પોતાની જુબાની સર એડમંડ ગૉડ્ફ્રે (Godfrey) નામના મૅજિસ્ટ્રેટ પાસે મૂકી. પણ એક દિવસ ગૉડ્ફ્રેનું અચાનક ખૂન કરવામાં આવ્યું. ઇંગ્લંડના લોકો આ બનાવથી ઘણા ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેઓને એમજ લાગ્યું કે ખરેખર આખું રાજ્યતંત્ર ઊંધું વાળવા કોઈએક મોટું કાવતરું ઊભું કરવામાં આવ્યું છે ને તેમાં મોટામોટા માણસોનો હાથ છે. જેઇમ્સના મંત્રીની જડતી લેતાં તેના કબજામાંથી જે કાગળો મળ્યા તેમાં બ્રિટિશ ટાપુઓમાં લૂઈની મદદથી કૅથૉલિક પંથ દાખલ કરવાના ઉલ્લેખો મળી આવ્યા. શૅફ્ટ્સબરિના પક્ષકારો આ હકીકતોનો લાભ લઈ જેઇમ્સના ગાદીના હકને બાતલ કરવા પાર્લમૅંટમાં મુત્સદ્દો લાવ્યા. હાઉસ ઑવ્ લૉર્ડ્ઝમાંથી કૅથૉલિક અમીરોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા; જેઇમ્સે ઈંગ્લંડ છોડી દીધું. વ્હિગ આગેવાનો હવે ડૅન્બિ ઉપર કૂદી પડ્યા.

ડૅન્બિ કેદ, ઇ. સ. ૧૬૭૯.—અંગ્રેજ લોકો ઉપરની હકીકતોથી ફ્રાંસ સામે ઘણા ખીજાઈ ગયા. ડૅન્બિને તો એટલું જ જોઇતું હતું. તેણે હવે પાર્લમૅંટને પોતાના પક્ષમાં લેવા માંડી; પણ લૂઈ ચાલાક હતો. જો ડૅન્બિ, પાર્લમૅંટ, ને રાજા એક થાય તો ચોક્કસ ઈંગ્લંડ તેની સામે લડાઈમાં ઊતરે. તેથી તેણે ચાર્લ્સના છૂપા કરારો હવે જાહેર કરી દીધા. પણ ડૅન્બિ આ કરારોમાં સામેલ હતો, તેથી તેણે રાજા પાસે પાર્લમૅંટને રજા અપાવી. નવી પાર્લમૅંટે તરત જ તેના ઉપર કામ ચલાવવા માટે રજા માગી. રાજાએ ડૅન્બિને પોતાની સહી માટે લિખિત માફી આપી હતી; પણ પાર્લમૅંટે તે માફીપત્ર સ્વીકારવા ના પાડી ને ઇ. સ. ૧૬૭૯ના એપ્રિલ માસમાં ડૅન્બિને રાજદ્રોહના આરોપ ઉપર કેદ કરવામાં આવ્યો. પાંચ વર્ષ સુધી તે કેદમાં રહ્યો. આવી રીતે ચાર્લ્સના કારસ્તાનની સિદ્ધિમાં ફરી નવો અંતરાય આવ્યો. ડૅન્બિના કેદ થયા પછી

ચાર્લ્સે ટેમ્પલની સલાહ મુજબ ત્રીસ જણાનું મંડળ નીમી તેમના મત પ્રમાણે થોડોક વખત કારભાર કર્યો, પણ એવડું મોટું મંત્રીમંડળ એકદમ નિષ્ફળ નીવડયું. તેમના ગયા પછી ચાર્લ્સે મરજી મુજબ કારભાર કરવા માંડ્યો.

વ્હિગ ને ટોરિ પક્ષ.—ડૅન્બિએ "ટોરિ" પક્ષને ઊભો કરવામાં ભાગ લીધો, તો શૅફ્ટસબરિએ વ્હિગ પક્ષ ઊભો કરવામાં ભાગ લીધો. કૅવૅલિયર પાર્લમેંટ પ્યુરિટનો વિરુદ્ધ હતી ને સાધારણ રીતે તે રાજાનો પક્ષ કરતી. પ્યુરિટનોને કલૅરંડન કોડના કડક અમલથી બચાવવા, રાજાની આપખુદ સત્તાને ઓછી કરવા ને દેશને ફ્રાંસ સામે લડાઈમાં ઉતારવા, શૅફ્ટસબરિએ હૅલિફૅક્સ, બકિંગહામ, વગેરે અમીરોને પોતાના પક્ષમાં લીધા. પોપિશ પ્લૉટના જમાનામાં આ લોકોએ કૅથૅાલિક જેઇમ્સને ગાદીથી બાતલ કરવાનો ને કોઈ પ્રૉટેસ્ટંટ રાજપુરુષની ઉમેદવારીને અનુમોદન આપવાનો માર્ગ લીધો. તેઓએ શહેરમાં, ગામડાંઓમાં ને પાર્લમેંટમાં રાજાના કારસ્તાન ઉપર સખ્ત શબ્દપ્રહારો કરવા માંડ્યા. વેપારીઓ, નાના તાલુકદારો, વકીલો, વિદ્વાનો બધા આ પક્ષમાં ભળ્યા. તેઓએ Green Ribbon Club નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. તેના સભ્યો પોતાના પક્ષનો કાર્યક્રમ આગળથી નક્કી કરતા. તેઓ જેઇમ્સની સામે હતા તેથી ચાર્લ્સની લ્યુસિ વૉલ્ટર નામની એક રખાતના પુત્ર, ને હમણાં જ સ્કૉટ લોકોને હરાવી લોકમાન્ય થયેલા, શૂરા, ને દેખાવડા ડ્યુક ઑવ્ મન્મથને ગાદી અપાવવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો. આ બાબતમાં કેટલાએક સામા પડ્યાઃ દાખલા તરીકે, હૅલિફૅક્સ. તેઓ જેઇમ્સને ગાદી આપવા ધારતા હતા, પણ અમુક શરતોએ. આ તેમની ભૂલ હતી, કારણકે જેઇમ્સ નાલાયક હતો ને તેનો ભરોસો કરવા જેવું નહોતું. જ્યારે નવી પાર્લમેંટને બોલાવવાનું મોકૂફ રાખવામાં આવ્યું ત્યારે આ લોકોએ રાજા ઉપર અરજીઓ ઉપર અરજીઓ મોકલી ને તેથી તેઓ Petitioners કહેવાયા. તેમના શત્રુઓ એટલે દરબારી પક્ષકારો (Court party) Abhorrers–અરજીઓના ધિક્કારનારાઓ કહેવાયા. પણ આવાં સામાન્ય નામોથી તેમને સંતોષ થયો નહીં. સ્કૉટ્લંડના બંડખોર પ્રેસ્બિટેરિયનો Whigs કહેવાતા ને આયર્લંડના કૅથૅાલિકો Tories કહેવાતા. એ બે નામો હવે ઈંગ્લંડના રાજકીય પક્ષને

આપવામાં આવ્યાં. ઓગણીસમી સદીમાં "વ્હિગ" લોકો "લિબરલ" કહેવાયા, ને "ટોરિ"ઓ "કૉન્ઝર્વેટિવ" કહેવાયા.

આપખુદ ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૮૧–૮૫.—ઑકસફર્ડની પાર્લમેંટને રજા આપ્યા પછી ચાર્લ્સે મરજી મુજબ કારભાર કરવા માંડ્યો. હવે પોપિશ પ્લૉટનું મોટું ધતિંગ ખુલ્લું પડી ગયું હતું. વ્હિગ લોકોએ જેમ્સના વંશાનુગત હકને કાઢી નાખવા ને મન્મથને ગાદી આપવા તનતોડ પ્રયાસ કર્યો, તેથી લોકોને બીજા ખુનખાર આંતર વિગ્રહનો ડર લાગવા માંડ્યો. તેઓ હવે રાજાની દયા ખાવા લાગ્યા. રાજાએ ચર્ચનો ને લૂઈનો આશરો લીધો, પોતાના શત્રુઓને કનડ્યા, ને જેમ્સના હકને કાયમ રાખ્યો. તેણે લંડનના ને બીજાં શહેરોના સ્થાનિક સ્વરાજ્યને તોડી પાડ્યું; ડિસેંટરોને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૩માં કેટલાક તોફાની વ્હિગોએ રાજાને ને તેના ભાઈને રાઈહાઉસ પાસે પકડવાનું કાવતરું કર્યું પણ તેઓ પકડાઈ ગયા. રસલને ને સિડ્નિને રાજદ્રોહના ગુના સબબે ફાંસી દેવામાં આવી. શૅફ્ટસબરિ ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું; તે હૉલંડ નાસી ગયો ને ત્યાં મરી ગયો. ચાર્લ્સ પોતે ઇ. સ. ૧૬૮૫ના ફેબ્રુઆરિની પાંચમી તારીખે મરી ગયો. જિંદગીભર પોતે રોમન કૅથૉલિક પંથનો હતો એમ તે મરતી વેળા તે પંથના એક પાદરીની આગળ કબૂલ કરતો ગયો.

ચાર્લ્સે સ્થાપત્યને ને લલિત કળાને ઉત્તેજન આપ્યું. તેની રાણી મુંબઈનો ટાપુ કરિયાવરમાં લાવી. તાંજીરમાં સત્તા સ્થાપી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇંગ્લંડને પ્રબળ કરવા તેણે પોતાના અમલનાં પ્રથમ વર્ષોમાં સારી મહેનત લીધી. તેણે અમેરિકામાં કૅરોલિનાનું સંસ્થાન વસાવ્યું. ન્યૂ જર્સી (Jersey), ન્યૂ યૉર્ક, પેન્સિલવેનિયા, ને ડિલાવૅર (Delaware)નાં સંસ્થાનો પણ તેના વખતમાં વસ્યાં.

લંડનમાં ભયંકર પ્લેગ ને મોટી આગ, ઇ. સ. ૧૬૬૫–૬૬.— ઇ. સ. ૧૬૬૫ના જૂનથી ડિસેંબર દરમ્યાન લંડનમાં પ્લેગથી હજારો માણસો મરી ગયાં. ઇ. સ. ૧૬૬૬ના સપ્ટેંબરની બીજીથી તે સાતમી તારીખ સુધી લંડનમાં જબરદસ્ત આગ લાગી ને તેથી 💰 જેટલાં મકાનો જમીનદોસ્ત

થઈ ગયાં. તેને ઠેકાણે જે નવાં મકાનો થયાં તેમાં આરોગ્ય માટે વધારે સવડો પૂરી પાડવામાં આવી ને પરિણામે લંડનની આર્થિક સ્થિતિમાં ઘણો ફેરફાર થયો.

લલિત કળા, વાઙ્મય, વગેરે.–ચાર્લ્સના વખતનો મુખ્ય કવિ ડ્રાઇડન* (Dryden) થઈ ગયો. તે પ્રતિભાશાળી કવિ કહી શકાય નહીં, પણ તેને રાજકવિ કહી શકાય. તેણે પોતાની તીવ્ર કવિતાથી ઘણા વ્હિગ મુત્સદ્દીઓને પ્રજામાં ઉતારી પાડ્યા. એ કવિએ ઔરંગઝેબ ઉપર એક નાટક લખ્યું છે,

---

* ડ્રાઈડને શૅફ્ટસબરિનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપ્યું છે:—

Of these the false Achitophel was first;
A name to all succeeding ages curst;
For close designs, and crooked counsels fit;
Sagacious, bold and turbulent of wit.
A fiery soul, which working out its way,
Fretted the pigmy–body to decay.
Great wits are sure to madness near allied;
And thin partitions do their bounds divide.
Else why should he with wealth and honour blest
Refuse his age the needful hours of rest?
Punish a body which he could not please;
Bankrupt of life, yet prodigal of ease?
And to all to leave, what with his toil he won
To that unfeathered, two–legged thing a son,
In friendship false, implacable in hate;
Resolved to ruin or rule the state.

Absalom and Achitophel.

Edmund Gosse–એડમંડ ગૉસ આ કાવ્યના ગુણાનુવાદ કરતાં લખે છે કે:– Its merit lies in the series of satirical portraits, cut and polished like jewels, and flashing malignant light from all their facets.

ઈ. સ. ૧૬૭૫. એ વખતે ઔરંગઝેબને ગાદીએ આવ્યાં માત્ર આઠ વર્ષ થયાં હતાં. બનિયને (Bunyan) ***Pilgrim's Progress*** લખ્યો. રાજાના આશરા નીચે આ વખતે ઘણાં નમાલાં નાટકો લખાયાં; પણ તે બધાં સમાજ બાબતનાં હતાં. સર આઇઝૅક ન્યૂટને ગુરુત્વાકર્ષણના ને પ્રકાશના નિયમો જાહેર કર્યા.* વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પણ સારી પ્રગતિ થઈ. ખગોળની શોધ કરવા માટે ગ્રીનિચમાં વેધશાળા (Observatory) બાંધવામાં આવી. અર્થશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ થવા લાગ્યો. વર્તમાનપત્રોનો જમાનો શરુ થયો. "કાફી" પીતાં પીતાં મુત્સદ્દીઓ આ વખતે રાજ્યપ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા. Christopher Wren–ક્રિસ્ટૉફર રેને સ્થાપત્યમાં નામ કાઢ્યું. જ્હૉન ઈવિલિને (John Evelyn) અને સેમ્યુઅલ પેપિસે (Samuel Pepys) ઉત્તમ રોજનીશીઓ લખી. હૉબ્સે (Hobbes) (રાજ્ય) નીતિશાસ્ત્ર ઉપર ***Leviathan*** લખ્યું. હૅલિફૅક્સ સારાં રાજકીય લખાણો કરતો ગયો છે. લૉક (Locke) મોટો ફિલસુફ હતો. અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પણ કાંઇક કાંઇક સાહિત્ય બહાર પડવા લાગ્યું. બૉઈલે (Boyle) રસાયણશાસ્ત્રમાં નામ કાઢ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું

બીજો જેઇમ્સ, ઇ.સ. ૧૬૮૫–૮૮. હિંસાશૂન્ય રાજ્યક્રાંતિ.

બીજો જેઇમ્સ.—બીજો જેઈમ્સ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૫૩ વર્ષની હતી. છેલ્લાં વીસ વર્ષ થયાં તેણે ઇંગ્લંડની રાજ્યખટપટમાં સારો ભાગ લીધો હતો. ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યની તમામ વ્યવસ્થા ઘણા વખત સુધી તેણે પોતાના જ હાથમાં રાખી હતી. જેઈમ્સ મોટા ભાઈ જેવો બાહોશ કે દગાબાજ નહોતો; પણ ભાઈના અમલના બધા બનાવો તેણે નજરેનજર જોયા હતા, તેથી તે ઉપરથી ધડો લઈ તે સમજીને પ્રજા સાથે કામ લેશે

---

* Nature and Nature's laws lay hid in night,
God said, Let Newton be, and all was light.

Dryden.

એમ દરેક અંગ્રેજ આશા રાખતો હતો. જેઇમ્સ રોમન કૅથૉલિક પંથનો હતો તે તો હવે દેશનું નાનું બાળક પણ જાણતું હતું. પણ ગાદી મેળવવામાં તેને ઇંગ્લંડના ઍંગ્લિકનોની જબરદસ્ત મદદ મળી હતી. જે રાજા તે લોકોને રીઝવી શકે તે રાજા પોતાની આપખુદ સત્તા ગમે તે પ્રકારે વાપરી શકે એ બાબત તેનાથી અજાણી રહેલી ન હોય. જેઇમ્સના ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ હતો. ગાદીએ આવ્યા પછી તરત જ તેણે લોકોના તમામ હકોને જાળવી રાખવાનું વચન આપ્યું ને પ્રજા તેથી સંતોષ પામી.* પણ જેઇમ્સમાં જરા પણ આવડત નહોતી. વળી તેનામાં જરા પણ હિંમત નહોતી. અણીને સમયે તે એકદમ ડરી જતો. નાની નાની બાબતોમાં પણ તે આપખુદ થઈ જતો. તે ધર્મે ઘણો ઝનૂની હતો. અંગ્રેજો અત્યારસુધી એમ માનતા હતા કે નવો રાજા ધર્મની બાબતને નહીં છંછેડે. પણ આ માન્યતા ખોટી ઠરી. જેઇમ્સ ધર્મના વિષયમાં એકદમ કડકાઈ બતાવવા માગતો હતો. એ વલણથી તેની સત્તાનો નાશ થયો.

બેસતા રાજાનો અમલ.—ગાદીએ આવ્યા પછી તરત જ જેઇમ્સે પોતાના ગાદી ઉપરના હકને અનુમોદન આપનારાઓ—મુખ્યત્વે સંડરલંડ ને ગૉડોલ્ફિન—ને મંત્રીમંડળમાં જગ્યાઓ આપી, ને મર્હુમ રાજાની ને પોતાની રખાતોને દરબારમાંથી કાઢી મૂકી. કાયમ માટે લોકો પાસેથી જગાત વસૂલ કરવા તેણે હુકમ બહાર પાડયો. આ હુકમને પાર્લમેંટની સંમતિ મળી નહોતી તેથી ઘણા સમજુ લોકો નાખુશ થયા. જેઇમ્સે નૈઋર્ત્ય કોણનાં પરગણાંઓના પ્યુરિટનોને એટલા તો દંડ્યા કે તે પ્રદેશમાં તે સમય Killing time—મહામારીનો વખત કહેવાયો. રાજાએ તરત નવી પાર્લમેંટ બોલાવી. તેના લગભગ તમામ સભાસદો રાજાના પક્ષના ટોરિઓ હતા. તેમણે જેઇમ્સને માગ્યું નાણું આપ્યું. આવી રીતે શરુઆતમાં તો રાજાપ્રજા વચ્ચે ઠીકઠીક ચાલ્યું.

મન્મથ ને આર્‌ગાઈલનાં બંડો, ઇ. સ. ૧૬૮૫.—જ્યારે ઍશ્લી જેવા વ્હિગ આગેવાનોએ મન્મથનો પક્ષ લીધો ત્યારે દેશમાં બે પક્ષ

* We have now the word of a king and a word never yet broken.

વચ્ચે ખૂનરેજી થશે એવા ભયથી બીજા ચાર્લ્સે મન્મથને દેશપાર કર્યો હતો. એ ફાંકડા દેખાવનો, શૂર ને લોકપ્રિય ડ્યુક હવે બ્રસેલ્સથી હૉલંડ ગયો ને ત્યાંથી ઇંગ્લંડના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ઊતર્યો. ડૉર્સેટ ને સૉમરસેટના પ્યુરિટન ખેડૂતો તેના પક્ષમાં ભળ્યા. ટાઉંટન મુકામે બીજા જેઇમ્સ રાજા તરીકે મન્મથ જાહેર થયો; પણ સેડ્જમૂર (Sedgemoor) પાસે તેનું નમાલું લશ્કર ચર્ચિલ સાથે લડતાં સખ્ત હારી ગયું, જૂન, ઇ. સ. ૧૬૮૫. મન્મથ પોતે કેદ પકડાયો. તેણે જેઇમ્સ પાસે જિંદગી માટે ઘણા કરુણ કાલાવાલા કર્યા પણ રાજાએ તેને ફાંસીએ ચઢાવ્યો. મન્મથને આશરો કે મદદ આપનારાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ ઘણી ઘાતકી શિક્ષાઓ કરવામાં આવી. રાજાનું લશ્કર પણ એવું જ ઘાતકીપણે વર્ત્યું. લગભગ એક હજાર માણસોને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં ગુલામીમાં વેચવામાં આવ્યાં ને ત્રણસો માણસોને દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો. આવી શિક્ષાઓ આપવામાં જેઇમ્સને ન્યાયાધીશ જેફ્રીઝે (Jeffreys) મદદ કરી. શિક્ષાઓ કરતાં અદાલતોમાં તેની ક્રૂર બોલી આરોપીઓનાં હાંજાં ગગડાવી નાખતી. તે પંચોને દબાવીને આરોપીને દેહાંતદંડની કે દેશપારની સજા કરાવતો, ને સ્ત્રીઓને જીવતી બાળી મૂકવાની કે ડુબાડી મારી નાખવાની સજા ફરમાવતાં અચકાતો નહીં. આ કારણોથી જેફ્રીઝની અદાલતોને Bloody Assizes નામથી લોકો ઓળખતા થયા. મન્મથની સાથે સ્કૉટ્લંડમાં ડ્યુક આર્ગાઇલે લશ્કર ઉતાર્યું હતું, પણ હારી જતાં તેને ફાંસી દેવામાં આવી ને તેનાં માણસો વીખરાઈ ગયાં.

પરિણામો.—આ બે બંડો નિષ્ફળ ગયાં તેથી વ્હિગ લોકો ત્રીજા વિલિયમ સાથે વગર સંકોચે ને છૂટથી સહકાર કરી શક્યા. બીજું, જેઇમ્સે બંડોને દાબી દેવા માટે ૬,૦૦૦ની સંખ્યામાંથી ૩૦,૦૦૦ની સંખ્યાનું મોટું લશ્કર ઊભું કર્યું. તે હવે એમ માનવા લાગ્યો કે આ મોટા લશ્કર વડે ઇંગ્લંડમાં રોમન કૅથૉલિક પંથ ને રાજાની અનિયંત્રિત સત્તા સ્થાપી શકાશે.

જેઇમ્સની કૅથૉલિક ને આપખુદ રાજ્યનીતિ, ઇ. સ. ૧૬૮૫–૧૬૮૮.—ઉપર કહ્યું તેમ, જેઇમ્સના જીવનનો મુખ્ય હેતુ ઇંગ્લંડમાં

કૅથૉલિક પંથ ફરી ચાલુ કરવાનો ને રાજાની સત્તાને એકદમ આપખુદ કરવાનો હતો. રોમન કૅથૉલિકોને રાહત આપવાના બે માર્ગ હતા—એક તો કૅથૉલિક પંથના અનુયાયી સામેના બધા ફોજદારી કાયદાઓ રદ કરીને તેમને તે પંથ સુખેથી પાળવા દેવો; ને બીજું, ઇ. સ. ૧૬૭૩ના ટેસ્ટ ઍક્ટને ને ઇ. સ. ૧૬૭૮ના બીજા કાયદાને રદ કરી તેમને રાજ્યના તમામ હોદ્દાઓ ઉપર ને પાર્લમેંટમાં આવવા દેવા. જેઇમ્સે આ બેમાંથી બીજો માર્ગ લીધો ને તેથી તે ઇંગ્લંડના પ્રૉટેસ્ટંટ લોકોનો અણમાનીતો થઈ ગયો, કારણકે કૅથૉલિકો રાજ્યસત્તા ઉપર આવે તો તેઓ સત્તાનો ચોક્કસ દુરુપયોગ કરશે એમ બધા માનતા હતા. મંત્રીમંડળમાંથી સંડરલંડે જ આ બાબતમાં રાજાને અનુમોદન આપ્યું. આપખુદ સત્તાની સ્થાપના માટે જેઇમ્સે હેબિયસ કૉર્પસ ઍક્ટને રદ કરવા અને ઇંગ્લંડમાં કાયમ મોટું લશ્કર રાખવા નિર્ણય કર્યો. આ બધી બાબતો તેણે પાર્લમેંટમાં રજૂ કરી એટલે તેના સભાસદો સામે થયા; તેથી ઇ. સ. ૧૬૮૭ના જુલાઈ માસમાં તેણે પાર્લમેંટને બરખાસ્ત કરી. મંત્રીમંડળમાં તેણે કૅથૉલિકોને કે તેમના પક્ષપાતીઓને દાખલ કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૬માં હાઈ કમિશન કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. કૅથૉલિકો સામેના કાયદાઓ અમલમાં ન મૂકવાનો તાજનો અધિકાર તેણે વાપરવા માંડ્યો. તે કાયદાઓને તેણે બાતલ કરવા માટે પણ તેવો અધિકાર વાપર્યો. આ બંને અધિકારો Dispensing and Suspending powers કહેવાય છે. અદાલતોના જે ન્યાયાધીશોએ આ સત્તાઓનો ઇનકાર કરનારા ફેંસલાઓ આપ્યા તેમને રજા આપવામાં આવી. રાજ્યના તમામ હોદ્દાઓ ઉપર કૅથૉલિકો કોઈ જાતના વાંધા સિવાય નિમાવા માંડ્યા. ઑક્સફર્ડની યુનિવર્સિટી ને ક્રાઇસ્ટ ચર્ચની કૉલેજોની અગત્યની જગ્યાઓ ઉપર પણ તેમને નીમવામાં આવ્યા. જેઇમ્સને એક જેસુઇટને યૉર્કનો આર્ચબિશપ કરવો હતો. રાજદરબારમાં કૅથૉલિક પંથ છડેચોક પળાવા લાગ્યો. પણ અત્યારે કૅથૉલિકોને પોતાના તરફથી જે જે રાહતો મળતી જતી હતી તે બધી પોતાનો અમલ પૂરો થયા પછી ચાલુ રાખવામાં નહીં આવે તે તો રાજા ચોક્કસ જાણતો હતો; તેથી પોતાની રાજ્યનીતિનાં મુખ્ય કૅથૉલિક

સૂત્રો કાયમ માટે દેશમાં પેસી જાય તે મુદ્દા ઉપર જેઇમ્સે હવે ડિસેંટરોને પણ પોતાના પક્ષમાં લેવાનો નિર્ણય કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૭ના એપ્રિલ માસમાં તેણે Declaration of Indulgence-ધર્મની બાબતમાં સર્વસામાન્ય છુટ્ટીનો હુકમ બહાર પાડયો ને પછી તરત જ નવી પાર્લમેંટ બોલાવી. અદાલતોમાં, પરગણાંઓના કારભારમાં, શહેરોમાં ને લશ્કરમાં, એમ તમામ વહીવટી સંસ્થાઓમાં કૅથૉલિકોની ભરતી થવા માંડી. રોમન કૅથૉલિક પાદરીઓ ઈંગ્લંડમાં રાજાના આશ્રય તળે આવી રહ્યા. કૅમ્બ્રિજના વિદ્યાપીઠના વાઈસ ચૅન્સેલરે એક કૅથૉલિકને એમ. એ. ની પદવી આપવા ના પાડી હતી તેથી તેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો. Magdalen-મૅગ્ડૅલન કૉલેજનો પ્રમુખ મરી ગયો ત્યારે તેની જગ્યાએ પણ રાજાએ વિદ્યાપીઠના ફૅલોઝને એક કૅથૉલિક પ્રમુખ સ્વીકારવાની ફરજ પાડી, ઇ. સ. ૧૬૮૭-૮૮. ઇ. સ. ૧૬૮૮ના એપ્રિલમાં રાજાએ બીજો સર્વસામાન્ય છુટ્ટીનો હુકમ બહાર પાડયો ને રાજ્યનાં બધાં ચર્ચોમાં બે રવિવારને દિવસોએ તે વંચાવો જ જોઈએ એવું ફરમાન કાઢ્યું. સૅન્ક્રૉફ્ટની આગેવાની નીચે લંડનના સાત બિશપોએ આ હુકમ સામે વાંધો લીધો ને માત્ર સાત ચર્ચોમાં છુટ્ટીના હુકમને નિયત કરેલા રવિવારે વાંચવામાં આવ્યો. વાંધો લેવાના ગુના ઉપર લંડનના સાત બિશપોને પકડી લંડનના કિલ્લામાં પૂરવામાં આવ્યા ને પછી તેમના ઉપર બદનક્ષીનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવવામાં આવ્યું. અદાલતોના ચાર ન્યાયાધીશોમાં બેએ તેમને ગુનેગાર, ને બેએ નિર્દોષ ઠરાવ્યા. પંચમાં પહેલાં મતભેદ હતો પણ આખી રાત વિચાર કર્યા પછી તેમણે સર્વાનુમતિએ બિશપોની નિર્દોષતા જાહેર કરી. ઠરાવ બહાર પાડયો કે તરત જ લોકો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. Hounslow-હાઉન્સ્લોના મેદાન (Heath) ઉપર મળેલા લશ્કરના સિપાઈઓએ પણ આનંદની ગર્જના કરી. બધા પ્રૉટેસ્ટંટો હવે એક થઈ રાજા સામે થવા એકમત થયા, ને રાજાનું ધોરણ ફેરવી નાખવાને ઉપાયો યોજવા લાગ્યા.

વિલિયમ ને મેરિને નિમંત્રણ.—કેટલાક અંગ્રેજો આ વખતે એમ માનતા હતા કે જેઇમ્સનો ઉન્માદ અનુભવે શાંત થઈ જશે. તેઓ

દેશને નવા જોખમમાં ઉતારવા માગતા નહોતા. વળી રાણીને હમણાં જ–ઇ. સ. ૧૬૬૮ના જૂનમાં–પુત્રનો પ્રસવ થયો હતો ને જેઇમ્સ વૃદ્ધ થયો હતો તેથી કોઈ કોઈ એમ ધારતા હતા કે રાજાના મરણ પછી સગીર કુંવરના વખતમાં પ્રજા ઉપરનો જુલમ આપોઆપ ટળી જશે. પણ અનુભવી ને નામાંકિત અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓની બધી આશાઓ હવે રાજાની પુત્રી મેરિ ને તેના પતિ વિલિયમ–હૉલંડના મુખ્ય નાયક–ઉપર આવી રહી. મેરિ ધર્મે ઍંગ્લિકન હતી; વિલિયમ ધર્મે કાલ્વિનના પંથનો હતો. તે લૂઈનો કટ્ટો શત્રુ હતો. તેને પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર ગમતું નહોતું. તેની પાસે નાનું લશ્કર પણ હતું. તે ઈંગ્લંડના છેલ્લાં વીસ વર્ષના કારભારથી અજાણ્યો નહોતો. ધુરંધર અંગ્રેજોની સાથે તે ખાનગી પત્રવ્યવહાર કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૬૮૮ના એપ્રિલમાં લૂઈએ જેઇમ્સને હૉલંડ ઉપર દરિયાઈ સવારી કરવાનું સૂચવ્યું હતું તેની વિલિયમને ખબર પડી, તેથી તે ગભરાયો ને તરત જ ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રને ફેરવી નાખવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યો. જે દિવસે સાત બિશપોના છૂટા થવાથી લંડનના લોકો આનંદ માણતા હતા, તે જ દિવસે ક્યુઝબરિ, ડૅન્બિ, સિડ્‌ની, રસલ, કૉમ્પ્ટન, વગેરે વ્હિગ ને ટોરિ આગેવાનોએ વિલિયમને અને મેરિને ઈંગ્લંડમાં લશ્કર સાથે આવી જેઇમ્સને પદભ્રષ્ટ કરવાનું ને દેશના તાજનો સ્વીકાર કરવાનું ખાનગી નિમંત્રણ મોકલ્યું. વિલિયમે તે માન્ય રાખ્યું. ચૌદમા લૂઈએ હ્યુજનો–પ્રૉટેસ્ટંટો–ઉપર અસહ્ય જુલમ કર્યો હતો તેથી વિલિયમનો માર્ગ સરળ થઇ શકયો. લૂઈએ ડચ સરહદ ઉપર ચઢાઈ કરી. તેણે ઍમ્પરરને ને પોપને પોતાની સામે ઉશ્કેર્યા. વિલિયમે આ અણબનાવનો તાત્કાલિક લાભ લીધો. જેઇમ્સે પોતાની પ્રજાને ખુશ કરવા મોડા, તનતોડ, પણ વ્યર્થ પ્રયાસો કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૮ના નવેંબર માસની પાંચમી તારીખે વિલિયમે ટૉર્બે મુકામે ઇંગ્લંડની જમીન ઉપર પગ મૂકયો. એક પછી એક બધા આગેવાનો, રાજાના નજીકના સગાઓ, ને પુત્રી ઍન ને જમાઈ જ્યૉર્જ પણ તેને મળી ગયાં. શહેરોનાં શહેરો વિલિયમને શરણ થઈ ગયાં. જેઇમ્સે પોતાની રાણી ને બાળક કુંવરને ફ્રાંસ મોકલી દીધાં. ડિસેંબરની દસમી તારીખે રાજા પોતે કેટલીક કીમતી વસ્તુઓ ખીસામાં મૂકી

રાજ્યની મુખ્ય મુદ્રા (The Great Seal) સાથે લઈ ફ્રાંસ જવા ઊપડી ગયો; પણ રસ્તામાં અકસ્માત થતાં તે પાછો લંડન આવ્યો. વિલિયમે તેને નાસી જવાની સરળતા કરી આપી, એટલે જેઇમ્સ ફ્રાંસ ચાલ્યો ગયો. વિલિયમ ને મેરિ હવે ઇગ્લંડનાં ધણી થયાં. સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજાઓના અમલનો ને તે જ સાથે ઇશ્વિરી હકની માન્યતાનો ને અનિયંત્રિત રાજસત્તાના જમાના-નો અંત આવ્યો ને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં નવા યુગનો આરંભ થયો.

જેઇમ્સનો પરરાજયો સાથેનો વ્યવહાર.—સ્પેઇન ને લૂઈ વચ્ચે ઇ. સ. ૧૬૮૪માં વીસ વર્ષની સુલેહ ઉપર સહીઓ કરવામાં આવી હતી, પણ લૂઈ ને પોતાના પુત્ર–ડૉફ્રિન–માટે સ્પેઇનનું રાજ્ય જોઈતું હતું; તેથી યુરોપનાં તમામ રાજયો તેની વિરુદ્ધ થઈ ગયાં હતાં. જેઇમ્સની પુત્રી મેરિ હૅાલંડના વિલિયમ સાથે પરણી હતી ને વિલિયમ લૂઇનો કટ્ટો શત્રુ ને લૂઈના તમામ દુશ્મનોનો જબરો આગેવાન હતો. આ કારણથી કેટલાએક એમ માન્યું કે જેઇમ્સ ફ્રાંસ સામે થશે ને ઇંગ્લંડને લૂઈ સામે લડાઇમાં ઉતારશે, અથવા તો તેને હરેક બાબતમાં નમતું આપશે નહીં. પણ જેઇમ્સને ઇંગ્લંડના હિત માટે કે તેની ઇજ્જત માટે જરા પણ દરકાર નહોતી. તેને તો ઇંગ્લંડમાં પોતાનો માનીતો કૅથૅાલિક પંથ સ્થાપવો હતો ને પોતાની સત્તાને નિરંકુશ બનાવવી હતી. આ બંને વિષયોમાં લૂઈ ને તે એકમત હતા. તેથી ફ્રાંસના ચાલાક રાજાએ પૈસા પૂરા પાડી જેઇમ્સને ને તેની પ્રજાને લડાવી માર્યાં ને ઇંગ્લંડને યુરોપની ખટપટમાં એકદમ નિર્બળ બનાવી દીધું.

ત્રીજો વિલિયમ. પૂર્વરંગ, ઇ. સ. ૧૬૫૦–૧૬૮૮.—ત્રીજા વિલિયમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૫૦ના નવેંબર માસમાં થયો હતો. તેનો બાપ તેના જન્મ અગાઉ આઠ દિવસે ગુજરી ગયો. તેની મા મેરિ ઇંગ્લંડના પહેલા ચાર્લ્સની પુત્રી થતી હતી. તેણે આ બાળ રાજકુંવરને યોગ્ય કેળવણી આપી. તે અંગ્રેજી, ફ્રેંચ ને જર્મન ભાષાઓ બહુ સારી પેઠે જાણતો. નાનપણમાં તે શરીરે નબળો રહેતો. તેની આસપાસ ઘણી ખટપટ

વંશવૃક્ષ

- પહેલો જેમ્સ=ડેનમાર્કની ઍન, ઇ. સ. ૧૬૦૩–૨૫.
  - પહેલો ચાર્લ્સ=ફ્રાંસની હેનરિયેટા મેરિયા.
    - બીજો ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૬૦–૮૫.
    - મેરિ=વિલિયમ
      - ત્રીજો વિલિયમ, ઇ. સ. ૧૬૮૯–૧૭૦૨.
    - બીજો જેમ્સ, ઇ. સ. ૧૬૮૫–૮૮.
      - મેરિ
      - ઍન
      - ઍડવર્ડ

      ઇ. સ. ૧૬૮૯–૯૪. ઇ. સ. ૧૭૦૨–૧૪.
  - ઇલેક્ટર પેલેટિન, ફ્રેડરિક=ઇલિઝાબેથ
    - સોફાયા=હૅનોવરનો ઇલેક્ટર
      - પહેલો જ્યૉર્જ, ઇ. સ. ૧૭૧૪–૨૦.

ચાલતી તેથી તે કદિ પોતાનું મન બીજાને આપતો નહીં. ધર્મે તે કાલ્વિનનો ચુસ્ત પક્ષપાતી હતો. તે એમ માનતો કે ભવિષ્યમાં પોતાને હાથે કાંઈ એક મોટું કામ થવાનું છે. પણ પહેલેથી જ તેનું નસીબ વળવા માંડ્યું. દસ વર્ષની ઉંમરે તેની મા મરી ગઈ ને તેની જાગીર (ઑરેંજનું પરગણું) લૂઈએ ખાલસા કરી. હૉલંડની પાર્લમેંટે તેની વંશાનુગત પદવી કાઢી નાખી. પણ લૂઈએ જ્યારે ઇ. સ. ૧૬૭૨માં હૉલંડ ઉપર સવારી કરી ત્યારે વિલિયમને લોકોએ સ્ટેટ હોલ્ડર–મુખ્ય રાજ્યપુરુષ–બનાવ્યો. તેણે લૂઈનાં લશ્કરોને દેશ બહાર કાઢી મૂક્યાં તેથી લોકો તેના પર ખુશ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૬૭૭માં તે જેઈમ્સની પુત્રી મેરિને પરણ્યો એટલે ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્ર ઉપર તે વિશેષ ધ્યાન આપવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૮ સુધી તે ખાસ કાંઈ કરી શક્યો નહીં. એ વર્ષે તેને, ઉપર જણાવ્યું તેમ, ઇંગ્લંડના આંતર કારભારમાં દરમ્યાન થવાની તક મળી, ને તે તકનો પૂરો લાભ લઈ તેણે ઇંગ્લંડને જેઈમ્સના નિરંકુશ તંત્રથી ને યુરોપને લૂઈના એકચક્રી સામ્રાજ્યવાદથી બચાવ્યાં.

ત્રીજા વિલિયમના ગુણદોષ.—વિલિયમ સારો મુત્સદ્દી, દૂરદર્શી રાજપુરુષ, બાહોશ સિપાઈ ને સરદાર હતો. તેણે જિંદગીભર ફ્રાંસના લૂઈ સામે લડાઈના મેદાન ઉપર અથવા સુલેહની પરિષદોમાં લડ્યાં કર્યું. ઇંગ્લંડને તેણે તે લડાઈમાં મોખરે કર્યું ને તેથી તેને ઘણો લાભ અપાવ્યો; પણ ઇંગ્લંડને તે પરદેશ ગણતો ને અંગ્રેજો પણ તેને હંમેશાં પરદેશી તરીકે જ લેખતા. તે મોટો બુદ્ધિવાન, ઉદ્યમી, ઉપાયો યોજવામાં કુશળ, ને દૂરદર્શી રાજા થઈ ગયો. તેણે કદિ ઇંગ્લંડનું અહિત કર્યું નહીં; પણ અંગ્રેજોની આંતર તકરારો ને ખટપટોને તે ધિક્કારતો; અંગ્રેજ રાજ્યવહીવટને તે બરોબર સમજી શકતો નહીં; તે રાજકારભારમાં પૉર્ટલંડ ને બેંટિંક જેવા પરદેશી મિત્રોને રોકતો તે અંગ્રેજોને ઘણું ખૂંચતું; લંડનથી તે દૂર રહેતો; વારંવાર તે ઇંગ્લંડની બહાર જતો; આ બધું લોકોને જરા પણ ગમતું નહીં. તે હંમેશાં માંદો રહેતો; તેને દમનું દરદ લાગુ પડયું હતું; ધર્મે તે કાલ્વિનના મતનો હતો; તે અંગ્રેજો ધિક્કારતા. તેને રમતગમતો ગમતી નહીં. એ કારણથી પણ

તે લોકપ્રિય થઈ શક્યો નહીં. તેને લોકનિયંત્રિત શાસન ઉપર ખાસ પ્રીતિ નહોતી. તે ઘણી વાર લુચ્ચાઈ રમ્યો હશે. તેનામાં મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હતી. સંકટો વખતે તેની ધીરજ અપાર હતી. તે દુશ્મનો તરફ કદિ વૈરભાવ બતાવતો નહીં. ઘણાઓને તેણે માફી આપી દીધી હતી. તે અત્યંત બહાદુર હતો. તેનામાં કારભાર કરવાની શક્તિ પણ સારી હતી. ટૂંકામાં, ત્રીજો વિલિયમ ઇગ્લંડનો એક બાહોશ ને યુગદ્દષ્ટા રાજા થઈ ગયો.*

---

* The showy administrative exploits of a Nepoleon with wast armies at his back, and the pen of a despot in his hand, appear to me to sink into insignificance when compared with this ruler of four nations,–a constitutional sovereign in England and Scotland, the chief of a republic in Holland, and a military autocrat, governing by the sword alone, in Ireland,–who for eleven years successfully directed the affairs of these alien and often mutually hostile communities; and who throughout all that time held in one hand the threads of a vast network of European diplomacy, and in the other the sword, which kept the most formidable of European monarchs at bay. Nor should, we omit from the comparison that he did all this under moral restraints and physical disadvantage to which Napoleon was a total stranger, impeded by obligations to law, municipal and international, which Napoleon set cynically at defiance, and distressed throughout his life by bodily aliments, which never troubled the frame of the Corsican.

P. 202, *William III*, by H. D. Trail.

પ્રકરણ ૮ મું

વિલિયમ ને મેરિ, ઇ. સ. ૧૬૮૯–૯૪.

ત્રીજો વિલિયમ, ઇ. સ. ૧૬૮૯–૧૭૦૨.

"૧૬૮૮"ની રાજ્યક્રાન્તિનું માર્મિક સ્વરૂપ.—જેવી રીતે આપણે ઇ. સ. ૧૬૪૯ ને ઇ. સ. ૧૬૬૦ના બનાવોનો ખરો મર્મ સમજવા પ્રયાસ કર્યો હતો, તેવી જ રીતે આપણે ઇ. સ. ૧૬૮૯ના બનાવોનો એટલે જેઈમ્સના નાસી જવાનો, તેના પદભ્રષ્ટ થવાનો તથા વિલિયમ ને મેરિના ઈંગ્લંડમાં આવવાનો, ખરો મર્મ સમજવો જોઈએ. એ બનાવોથી પહેલાં તો 'તાજ' સુધરી ગયુ. પ્રજાજનોના હકો–Bill of Rights–ના કાયદાથી રાજાની સત્તા ઉપર યોગ્ય મર્યાદાઓ મૂકવામાં આવી. પ્રજાજનોની સ્વતંત્રતા હવે સિદ્ધ થઈ શકી. કોઈપણ રાજા હવે આગળના જેવો ઉઘાડો જુલમ કરી શકયો નહીં. બીજું, પાર્લમેંટ હવે હરહંમેશ મળવા મંડી. આગળની માફક તેની જુદી જુદી બેઠકો વચ્ચે લાંબા ગાળાઓ હવે રાજા રાખી શકયો નહીં. હરહંમેશ મળતી પાર્લમેંટમાં હવે રાજ્યના વહીવટની ચર્ચા થવા લાગી. નાણું પાર્લમેંટ વગર મળી શકતું નહીં, એટલે સ્વાભાવિક રીતે તે સંસ્થાનું બળ હવે વધવા લાગ્યું. અત્યારસુધી ટોરિ પક્ષના લોકો એમ કહેતા હતા કે રાજાની સામે થવામાં અધર્મ રહેલો છે અને રાજાનો દરેક હુકમ પ્રજાએ વિના અપવાદે–વિના સંકોચે માન્ય કરવો જોઈએ. એ ઉપદેશનો જમાનો હવે ચાલ્યો ગયો. વિલિયમને અને મેરિને નિમંત્રણ કરવામાં ટોરિઓ પણ સામેલ હતા. ઈશ્વરી હકથી 'તાજ' માથા ઉપર જડાય છે એ માન્યતા હવે નષ્ટ થઈ ગઈ. રાજા સારી રીતે પ્રજા સાથે વર્તે તો જ તેને તાબે થવું, તેના જુલમ માટે તેને પદભ્રષ્ટતાની શિક્ષા થવી જોઈએ, અને રાજા પાર્લમેંટની અનુમતિથી જ ગાદી ઉપર આવી શકે છે, એ સૂત્રોનો હવે સ્વીકાર થયો.*

---

* The tradition of ages was snapped. In the eyes of no section of his subjects did William succeed to the majesty that had hedged the ancient Kings of England. While few felt

ઇ. સ. ૧૬૮૮ના બનાવોથી દેશમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા (Toleration)નો સ્વીકાર થયો, વર્તમાનપત્રો સ્વતંત્ર થયાં, ને અદાલતોના ઇન્સાફમાં રાજા કે તેના પ્રધાનો હવેથી દરમ્યાન થઈ શક્યા નહીં.

ઇંગ્લંડના બંને રાજકીય પક્ષો—ટોરિઓ ને વ્હિગો—વચ્ચે હવે રાજાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની હરીફાઈ શરુ થઈ. અગાઉ રાજા બંને પક્ષોના આગેવાનો પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકતો; હવેથી રાજા પાસે એ લોકો પોતાનું ધાર્યું કરાવવા મંડયા. છતાં રાજ્યકારભારમાં રાજાની વગ તદ્દન નાશ પામી નહીં. રાજા હજુ પોતાની સત્તામાં રહી કારભારમાં સારી રીતે મનનું ધાર્યું કરાવી શકતો; તેમ પાર્લમેંટ પણ વહીવટ ઉપર એકદમ નિયમન લાવી શકી નહીં. પાર્લમેંટ સમસ્ત પ્રજાને જવાબદાર નહોતી. અમીરાતની વગ તેમાં ઘણી હતી. તે કારણથી રાજાના પ્રધાનોને પાર્લમેંટના કહ્યા પ્રમાણે મોટે ભાગે વર્તવું પડતું.*

છેલ્લું ઇ. સ. ૧૬૮૮ના બનાવથી ઇંગ્લંડ યુરોપમાં વજનદાર રાજ્ય ગણાવા લાગ્યું. લૂઈની સત્તાને તોડવા માટે જ વિલિયમ ઇંગ્લંડમાં ઊતર્યો હતો. તેને ઇંગ્લંડની આંતર ખટપટો પસંદ નહોતી. વ્હિગો ને ટોરિઓ વચ્ચે ચાલતા ઝગડાથી તે કંટાળી જતો. તેને તો ઇંગ્લંડના પ્રૉટેસ્ટંટ ઝનૂનને, તેનાં નૌકાબળને ને તેના વધતા જતા પૈસાને ફ્રાંસ સામે રોકવાં હતાં. ઇંગ્લંડના લોકોને પણ તે જ જોઈતું હતું. એ કારણથી ઇ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાન્તિથી જેમ ઇંગ્લંડનાં રાજ્યતંત્રનાં સૂત્રોમાં મોટું પરિવર્તન થયું, તેમ તેથી યુરોપની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં પણ મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું.—તેથી ઇંગ્લંડના આંતરિક ને પરદેશીય વ્યવહારોમાં એકતાર થઈ ગયા.

---

affection for his person, none felt reverence for his office. Tories and Whigs agreed to think of him as temporary care-taker of the English people.' Loyalty to him was binding as a patriotic duty, not as an inalienable allegiance.

Trevelyan's *England under the Stuarts*, P. 448.

* The Divine Right of Free-holders was not substituted for the Divine Right of Kings.

કન્વેન્શન પાર્લમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૮૯.—જ્યારે રાજા જેઇમ્સ નાસી ગયો ને વિલિયમ ને મેરિ હજુ લંડનમાં આવ્યાં નહોતાં, ત્યારે પાર્લમેંટે દેશને કારભાર વિલિયમના હાથમાં સોંપ્યો ને તે દરમ્યાન એક કામચલાઉ પાર્લમેંટ બોલાવવાની તેને સલાહ આપી. એ કન્વેન્શન પાર્લમેંટ જાન્યુઆરિની આખરમાં મળી. તેમાં વ્હિગ પક્ષ બળવાન હતો. તેણે બહુમતીથી જેઇમ્સને પદભ્રષ્ટ કર્યો, ગાદી ઉપર કોઈ કૅથૅાલિક ધર્મને રાજા બેસી શકે નહીં એવો ઠરાવ કર્યો, અને વિલિયમને અને મેરિને રાજારાણી બનાવ્યાં; પણ કારભાર વિલિયમને એકલાનેજ સોંપ્યો. ઉપરાંત બેમાંથી જે કોઈ જીવતું રહે તે એકના મરણ પછી ગાદી ભોગવે, ને બંનેના મરણ પછી મેરિનાં છોકરાંને, પછી જેઇમ્સની પુત્રી ઍનને ને તેનાં છોકરાંને, ને પછી વિલિયમનાં છોકરાંને ગાદી મળે, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું.*

પ્રજાના હકોનું જાહેરનામું: તે સંબંધનો કાયદો.—The Declaration of Rights: The Bill of Rights.—કન્વેન્શન પાર્લમેંટે ગાદીના હકદાર વિષે ચોક્કસ ઠરાવ આપ્યા પછી પ્રજાના હકોને ઠરાવ આપ્યો. એક જાહેરનામાથી રાજા પાસેથી દેશના કાયદાઓનો અમલ મોકૂફ રાખવાની ને તે કાયદાઓને રદ કરવાની તમામ સત્તા લઈ લેવામાં આવી. પાર્લમેંટની સંમતિથી જ હવે કર નાખી શકાય; સુલેહના વખતમાં દેશમાં કાયમ લશ્કર રાખી શકાય નહીં; પાર્લમેંટ હરહંમેશ મળવી જ જોઈએ; એ આ જાહેરનામાનાં બીજાં અંગો હતાં. ઇ. સ. ૧૬૮૯ના ડિસેમ્બરમાં જાહેરનામાને રાજાની સંમતિ મળી એટલે તે દેશનો કાયદો થયો.

---

* જેઈમ્સને પદભ્રષ્ટ કરનાર ઠરાવ અહીં આપ્યો છેઃ—That King James the Second, having endeavoured to subvert the constitution of the Kingdom by breaking the original contract between King and People, and by the advice of Jesuits and other wicked people having violated the fundamental laws, and having withdrawn himself out of his kingdom, has abdicated the government, and the throne is thereby become vacant.

નૉનજ્યુરરો (Non-Jurors). ધર્મસહિષ્ણુતા.—કન્વેન્શન પાર્લમેંટે પ્યુરિટનોને અમુક શરતોએ તેમના જુદા જુદા પંથો પાળવાની છૂટ આપી, ને કૅથૉલિકો સામેના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરાવ્યો. વિલિયમને ધર્મની બાબતમાં લોકોને કનડગત કરવાનું પસંદ નહોતું, પણ પાર્લમેંટના વિરોધથી તે નિરુપાય થઈ ગયો. ઘણા નામાંકિત કલર્જિએ નવાં રાજારાણી તરફ વફાદારીના સોગન લેવા ના પાડી. તેઓએ હવે પોતાનું જુદું મંડળ ઊભું કર્યું ને પોતાના હોદ્દાઓનાં રાજીનામાં આપ્યાં. એ કારણથી તેઓ Non-Jurors કહેવાયા. કૅથૉલિકોને હજુ રાજ્યના વહીવટમાંથી ને પાર્લમેંટમાંથી બહાર રાખવામાં આવ્યા; પ્યુરિટનોને પણ રાજ્યતંત્રના હોદ્દાઓ ઉપર આવવાની મનાઈ હતી, જો કે દર વર્ષે તે મનાઈ સામે પાર્લમેંટ માફી (Indemnity) આપ્યે જતી હતી. ઇ. સ. ૧૬૯૦ના જાન્યુઆરિમાં કન્વેન્શન પાર્લમેંટને રજા આપવામાં આવી.

સ્કૉટ્લંડમાં લડાઈ, ઇ. સ. ૧૬૮૯. ગ્લેન્કોના લોકોનો વધ, ઇ. સ. ૧૬૯૨.—સ્કૉટ્લંડમાં ગ્લેન્કોના લોકોમાં ઇંગ્લંડના જેવી એકસંપી નહોતી. ડુંગરાળ પ્રદેશના વતનીઓ અંદર અંદર લડી મરતા હતા. તેમાંના કેટલાકને વિલિયમ ગમતો નહોતો. તેમણે ઇ. સ. ૧૬૮૯માં ક્લેવર હાઉસના જ્હૉન ગ્રેહામ અથવા વાઇકાઉંટ ડંડી (Dundee)ની આગેવાની નીચે જેઈમ્સનો પક્ષ કરી બંડ ઉઠાવ્યું, પણ જેઇમ્સે તેમને મદદ મોકલી નહીં. Killiekrankie—કિલીક્રાંકીના ઘાટમાં તેઓ જનરલ હ્યૂ મૅકે (Hugh Mackay) પાસે હારી ગયા. ડંડી માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૬૮૯. રાજાએ બંડખોરોને ક્ષમા આપી ને જેઓએ વફાદારીના સોગન લીધા તેઓ છૂટી ગયા. પણ ગ્લેન્કોના કૅથૉલિક પંથના મૅકડોનલ્ડ કુટુંબનાં માણસો સોગન લેવા મુકરર કરેલી જગ્યાએ તોફાની ઋતુના કારણથી મોડાં પહોંચ્યાં, તેથી મૅકડોનલ્ડના શત્રુઓ, અર્લ ઑવ્ આર્ગાઇલે ને જ્હૉન ડૅલરિમ્પલે તોફાની ઋતુની હકીકત રાજાને કાને ઇરાદાપૂર્વક નાખી નહીં, ને તેની પાસેથી પોતાના દુશ્મનોને ઠાર કરવાનો નિર્દય હુકમ* કઢાવ્યો.

---

* As for Jan of Glenco, and all that tribe, if they can be well distinguished from the other Highlanders, it will be proper,

હવે કૅમ્પબેલ કુટુંબનાં માણસોએ મિત્રો તરીકે મૅકડોનલ્ડનાં ઘરોમાં ઉતારો કર્યો ને પછી એક અનુકૂળ સવારે તેમાં રહેતાં કેટલાંક માણસો, પુરુષો, સ્ત્રીઓ ને છોકરાંઓ, બધાંને નિર્દય રીતે હણી નાખવામાં આવ્યાં, ને તેમની માલમતાનો પણ નાશ કરવામાં આવ્યો. વિલિયમ આ હત્યાકાંડની જવાબદારીથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. તેણે એ ખૂનરેજી માટે જવાબદાર અમલદારોને સજા કરી નહીં.

આયર્લૅંડમાં જેઇમ્સના પક્ષની હાર, ઇ. સ. ૧૬૮૯–૯૦— આયર્લૅંડમાં ઇ. સ. ૧૬૮૯ના માર્ચમાં જેઇમ્સ પોતે દાખલ થયો. ત્યાંના કૅથૉલિકોએ તિરૂકોનલની આગેવાની નીચે તેને મદદ આપી ચૌદમો લૂઈ પણ તેની મદદે હતો, જો કે જેઇમ્સને ઇંગ્લંડનું રાજ્ય પાછું લેવું હતું, જ્યારે લૂઈ ને સ્વતંત્ર રાજ્ય જોઈતું હતું. તે દેશના પ્રૉટેસ્ટંટો ડરીને લંડનડરિમાં ભરાઈ ગયા. શત્રુઓએ તે શહેરને ઘેર્યું. ઘેરો લાંબો વખત ચાલ્યો. શહેરનાં માણસો પાસે ખોરાક ખૂટી ગયો, એટલે સુધી કે જો કોઈ જાડો માણસ જડી આવે તો તેને ખાઈ જવાનું પણ તેઓ ભૂલે નહીં. છેવટે ઇંગ્લંડથી મદદ આવતાં દુશ્મનોએ ઘેરો ઊઠાવી લીધો. વિલિયમ પોતે હવે આયર્લૅંડમાં દાખલ થયો. ઇ. સ. ૧૬૯૦ના જૂનમાં બૉઇન (Boyne) નદી ઉપર તેણે જેઇમ્સને સખ્ત હાર આપી. જેઇમ્સ ફ્રાંસ નાસી ગયો. માર્લબરોએ બીજાં થાણાંઓ સર કર્યાં. ફ્રેંચો પણ સ્વદેશ ચાલ્યા ગયા. લિમરિક મુકામે પ્રૉટેસ્ટંટોએ આઇરિશો સાથે સુલેહ કરી. આ હારનો પ્રૉટેસ્ટંટોએ પૂરો લાભ લીધો. હજારો આઇરિશો અમેરિકા જતા રહ્યા ને ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા.

સ્કૉટ્લંડમાં નવી રાજ્યક્રાંતિની પૂર્ણાહુતિ.—સ્કૉટ્લંડની પાર્લમેંટે ઇંગ્લંડની પાર્લમેંટના જેવો પ્રજાજનોના હકોનો કાયદો કર્યો. તેણે પ્રેસ્બિટેરિયન પંથ ફરીથી દેશમાં સ્થાપ્યો ને પોતાની સત્તા વધારી. પરિણામે ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટ્લંડ વચ્ચે હવેથી વધારે તીવ્ર મતભેદ થતો ગયો.

---

for the vindiction of public justice, to extirpate that sect of thieves, to act against them by fire and sword, to burn their houses, to seize their goods, and to cut off the men.

ડેરિયન કંપનિનું પ્રકરણ.—ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટ્લંડ વચ્ચે વેપારની વૃદ્ધિ માટે તીવ્ર હરીફાઈ હતી. સ્કૉટ પાર્લમેંટે ઇ. સ. ૧૬૯૫માં વિલિયમ પૅટરસન નામના માણસની આગેવાની નીચે એક વેપારી મંડળ સ્થાપ્યું, ને તે મંડળના સભ્યોને આફ્રિકા, અમેરિકા કે એશિયાના કોઈપણ ભાગમાં સંસ્થાનો વસાવવાની સત્તા આપી. ઈંગ્લંડના લોકો તેની સામે થયા; પણ પૅટરસને નીડરપણે બધી તૈયારીઓ કરી, ને ઍટલૅંટિક ને પૅસિફિક મહાસાગરોમાં ચાલતા વેપારનો લાભ લેવા ડેરિયન (Darien)ની સંયોગીભૂમિ ઉપર કૅલિડોનિયા નામનું સંસ્થાન વસાવ્યું. બે ટૂકડીઓ ત્યાં ગઈ. સ્પેઇનના સંસ્થાનિકોએ આ નવા સાહસને તોડી પાડયું. હવાપાણી પણ નવા સંસ્થાનિકોને માફક આવ્યાં નહીં. ઘણા ન્યૂયૉર્ક ચાલ્યા ગયા, કેટલાએક મરી ગયા, ને જે બચ્યા તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા, ઇ. સ. ૧૬૯૮. સ્કૉટ્લંડના લોકોએ આ યોજનાની નિષ્ફળતાની તમામ જવાબદારી રાજા ઉપર નાખી. આવા મતભેદોના નિવારણનો માત્ર એક ઉપાય હતો—બંને દેશોને એકદમ એકત્રિત રાજ્યતંત્ર નીચે મૂકયા સિવાય બીજો છૂટકો નહોતો. વિલિયમે આ વિચાર ઘણી વાર કર્યો હતો પણ તેની સિદ્ધિ ઍનના સમયમાં થઈ.

ઈંગ્લંડ અને યુરોપ, ઇ. સ. ૧૬૮૯–૯૭. ઑગ્ઝબર્ગ—(Augsburg)ની League-લીગનો વિગ્રહ.—વિલિયમ ઈંગ્લંડમાં આવ્યો એટલે ઈંગ્લંડને ફ્રાંસના લૂઈ સામે લડાઈમાં ઊતર્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. તે બાબતમાં ઈંગ્લંડના લોકો એકમત હતા. જેઇમ્સ ફ્રાંસ નાસી ગયો ને ત્યાં લૂઇએ ગાદી અપાવવાનું વચન આપ્યું. ફ્રાંસ અને હૉલંડ વચ્ચે કયારની લડાઈ સળગી ઊઠી હતી. ધીમેધીમે એ લડાઈમાં જર્મનીમાં હૅનોવર ને બ્રૅન્ડનબર્ગ, સ્પેઇન, ઑસ્ટ્રિયા, ને સેવૉય લડાઇમાં દાખલ થયાં, ઇ. સ. ૧૬૮૮. લૂઈએ જેઇમ્સને આયર્લંડમાં મદદ મોકલી. બ્રિટિશ સામુદ્રધુનીમાં ફ્રેંચ રાજાએ પોતાની નૌકાઓ મોકલી. આ કારણોથી ઇંગ્લંડ પણ લડાઇમાં ભળ્યું.*

---

*જ્યારે ઇ. સ. ૧૬૯૦ની વસંતઋતુમાં પાર્લમેંટે લડાઈ જાહેર કરી ત્યારે વિલિયમ ઘણો પ્રસન્ન થયો ને બોલી ઊઠયો:–This is indeed the first day of my reign.

લૂઈ ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી મોકલવાનો વિચાર કરતો હતો. વિલિયમ આ વખતે ભીડમાં હતો, કારણકે સ્કૉટ્લંડમાં ને આયર્લંડમાં હજુ વિરોધ ચાલ્યા કરતો હતો. ઇંગ્લંડથી યુરોપમાં લશ્કરો જઈ શક્યાં નહીં. ઇ. સ. ૧૬૯૦માં વલંદા અને અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યોએ ફ્રેંચ નૌકાઓ સામે બીચિહેડ (Beachy Head) આગળ લડાઈ કરી, પણ અંગ્રેજ અમલદાર લૉર્ડ ટૉરિંગ્ટનની ગફલતથી શત્રુઓ ફાવી ગયા. ઇ. સ. ૧૬૯૨ના મે માસમાં લૉર્ડ રસલે લાહોગ (La Hogue) પાસે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. આ જિતથી અંગ્રેજો દરિયાપાર જઈ શકયા. બૉઇનની લડાઈ પછી વિલિયમ પણ યુરોપ ગયો. વાઉબન (Vauban) જેવા ઇંજિનિયરની મદદથી લૂઇએ મૉન્સ (Mons) ને નામુર (Namur)ના કિલ્લાઓ લઈ લીધા, ઇ. સ. ૧૬૯૧–૯૨. વિલિયમ પોતે સ્ટાઇન્ કર્ક–Steinkirk પાસે ને લૅંડન (Landen) પાસે હારી ગયો; રૂક (Rook) નીચે વેપાર માટે સ્મર્ના જતી નૌકાઓનો નાશ થયો, ઇ. સ. ૧૬૯૨–૯૩. છતાં ધીમેધીમે તેને ફતેહ મળતી ગઈ. જિતાએલા કિલ્લાઓ તેણે ફરીથી કબજે કર્યા, ઇ. સ. ૧૬૯૪–૯૫. પણ ઇ. સ. ૧૬૯૬માં વિલિયમને મારી નાખવાનું ને ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરવાનું જૅકોબાઈટો–જેઇમ્સના પક્ષકારો–નું કાવતરું પકડાયું, ત્યારે ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યને સ્વદેશ બોલાવી લેવામાં આવ્યું, તેથી સેવૉયના ડ્યુકે ફ્રાંસ સાથે સંધિ કરી. તે જ વખતે ઑસ્ટ્રિયા ને સ્પેઇન પણ લડાઈમાંથી નીકળી ગયાં. ઇંગ્લંડમાં પણ નાણાંની તંગી જણાવા માંડી હતી. લૂઇની નજર સ્પેઇનના રાજ્ય ઉપર તરવરી રહી હતી. આમ બધાને સુલેહ જોઈતી હતી. વિલિયમે સુલેહની તમામ વાટાઘાટ પોતાના હાથમાં લીધી. તેનું મંત્રીમંડળ કે ઇંગ્લંડનાં બીજાં મિત્રરાજ્યો એ વિષે કાંઈ જાણતાં નહોતાં. રિસ્વિક (હેગ પાસે) મુકામે ઇ. સ. ૧૬૯૭ના નવેંબર માસમાં સુલેહ ઉપર સહીઓ થઈ. લૂઈએ સેવૉયને, સ્પેઇનને, હૉલંડને ને ઑસ્ટ્રિયાને કેટલાક લાભો આપી સંતોષ્યાં. તેણે જેઇમ્સનો પક્ષ છોડી દીધો ને વિલિયમને ઇંગ્લંડના ખરા રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો. વિલિયમને પોતાની ઑરેંજની જાગીર મળી. આવી રીતે અમુક અંશે ફ્રાંસની સત્તા ઘટી.

સ્પેઈનનો રાજા બીજો ચાર્લ્સ મોતને આંગણે. તેની ગાદીના વારસો.—સ્પેઇનનો રાજા બીજો ચાર્લ્સ છત્રીસ વર્ષનો હતો, પણ તે એટલો બધો નબળો હતો કે બધા એમ જ ધારતા હતા કે તે ઝાઝો વખત જીવશે નહીં. તેને કાંઈ સંતાન નહોતું, તેથી ગાદી તેની બે બેનોનાં સંતાનોને જાય એમ હતું. એક બેન મેરાયા થેરેસા (Maria Theresa) ફ્રાંસના રાજા લૂઈને પરણી હતી, ને બીજી બેન માર્ગારેટ (Margaret) ઑસ્ટ્રિયાના એમ્પરર લિયોપોલ્ડને પરણી હતી. સામાન્ય રીતે સ્પેઇનની જે કુંવરી ફ્રાંસના રાજાના કુંવરને પરણતી, તે ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક જતો કરતી. પણ આ વખતે મેરાયાને પોતાનો કરિયાવર રીતસર મળ્યો નહોતો ને તેના ગાદીના હકના પરિત્યાગને સ્પેઇનની પાર્લમેંટે (Cortes) અનુમતિ આપી નહોતી. તે કારણથી લૂઈએ સ્પેઇનની ગાદી ઉપરથી પોતાનાં સંતાનનો અધિકાર હજુ ઊઠાવી લીધો નહોતો. લિયોપોલ્ડ ને માર્ગારેટને માત્ર એક પુત્રી હતી. તે પુત્રી બવેરિયાના ઇલેક્ટર–રાજા મેકિસમિલિયન સાથે પરણી હતી ને લગ્ન વેળા તેણે બીજા ચાર્લ્સની ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક તજી દીધો હતો; તે બદલ નેધરલૅંડ્ઝ લેવાનું કબૂલ કર્યું હતું, ને પહેલો હક પોતાના બાપને બીજી રાણીથી થયેલાં સંતાનોને આપી દીધો હતો. આ રાજકુંવરી એક નાનું બાળક મૂકી મરી ગઈ હતી.

સ્પેઇનનું મહારાજ્ય કાંઈ નાનું નહોતું. સ્પેઇન, ભૂમધ્ય સમુદ્રના ટાપુઓ, સિસિલિ, નેપલ્સ, મિલાન, આફ્રિકામાં કેટલાંક સંસ્થાનો, મધ્ય અમેરિકા ને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સંસ્થાનો, ને નેધરલૅંડઝ, એટલો વિશાળ મુલક સ્પેઇનના મહારાજ્યમાં સમાઈ જતો હતો. સ્પેઈન ને ફ્રાંસ એક થાય અથવા સ્પેઇન ને ઑસ્ટ્રિયા એક થાય, તે યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો કદિ કબૂલ કરે એમ નહોતું; એટલે તે માટે કોઈપણ સર્વમાન્ય ને સુલેહ જળવાય તેવો માર્ગ લેવાની જરુર હતી.

સ્પેઈનની ગાદીના બંદોબસ્ત માટે જુદા જુદા પક્ષોના વિચારોની તપાસ.—સ્પેઇનની ગાદીની કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી એ હવે મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. સ્પેઇનના લોકોને પોતાનું મોટું સામ્રાજ્ય

સ્પેઇનનો રાજા ત્રીજો ફિલિપ, ઇ. સ. ૧૫૯૮–૧૬૨૧.

ફ્રાંસનો તેરમો લૂઇ=ઍન ચોથો ફિલિપ, ઇ. સ. ૧૬૨૧–૬૫. મેરાયા=ઍમ્પરર ત્રીજો ફર્ડિનન્ડ

ચૌદમો લૂઇ=મેરાયા થેરેસા બીજો ચાર્લ્સ, અપુત્ર. માર્ગારેટ=લિયોપોલ્ડ=ઇલિનોર
મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૭૧૫ મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૭૦૦.

લૂઇ ડૉફિન

મૅક્સિમિલિયન, બવેરિયાનો રાજા. = મેરાયા
જોસફ ફર્ડિનન્ડ પહેલા કરારનો ઉમેદવાર, અપુત્ર. મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૬૯૯.

ઍમ્પરર જોસફ આર્ચ ડ્યુક ચાર્લ્સ, ઑસ્ટ્રિયા તરફથી ઉમેદવાર

ડ્યુક ઑવ્ બર્ગંડિ ફિલિપ પાંચમો, ચાર્લ્સની ગાદીનો ફ્રેંચ ઉમેદવાર, મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૭૪૬.

પંદરમો લૂઇ, મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૭૭૪. છેવટે સ્પેઇનનો રાજા.

ટકાવી રાખવું હતું. સામ્રાજ્યના કટકાઓ કરાવી નાનાં મોટાં રાજ્યો તે ગળી જાય એ સ્વાભાવિક રીતે તેમને પસંદ નહોતું. ચૌદમા લૂઈને સ્પેઇનિ પાસેથી અમુક લાભો લેવા હતા, ને બની શકે તો પોતાના બીજા પૌત્રને તેનું રાજ્ય પણ અપાવવું એવો તેનો વિચાર હતો. ઍંપરર લિયોપોલ્ડ એવા મતનો હતો કે હંમેશના ધારા પ્રમાણે તે રાજ્ય પોતાના વંશમાં જ રહેવું જોઈએ. ઇંગ્લંડ ને હૉલંડનો એવો મત હતો કે સ્પેઇનના મહારાજ્યના વેપારનો કેટલોક હિસ્સો પોતાની પ્રજાઓને મળે, હૉલંડ ને ઇટાલિની સરહદો ઉપર ફ્રાંસ જોરાવર થાય નહીં, અને સ્પેઇનમાં કોઈએક યુરોપિયન સત્તા વિશેષ બળવાળી ન થાય, એમ બંદોબસ્ત થવો જોઈએ.

સ્પેઈનના સામ્રાજ્યના વિભાગ માટે બે કરારો (The Partition Treaties) ઇ. સ. ૧૬૯૮-૧૭૦૦.—પહેલાં વિલિયમ ને લૂઈ એકમત થયા. તેમણે ઇ. સ. ૧૬૯૮ના ઑક્ટોબર માસમાં પહેલો કરાર કર્યો કે સ્પેઇનના મુલકનો મુખ્ય ભાગ બવેરિયાના નાના રાજકુંવર જોસફ ફર્ડિનાન્ડને આપવો, ને માત્ર નેપલ્સ ને સિસિલ ફ્રાંસને, ને મિલાન

ને નેધરલૅંડઝ ઑસ્ટ્રિયાને જાય. પણ ઇ. સ. ૧૬૯૯માં ઉમેદવાર રાજકુંવર જોસફ પોતે મરી ગયો, તેથી બીજો કરાર કરવાની જરુર પડી. વિલિયમ ને તેની પાર્લમેંટ વચ્ચે તકરારો થતી હતી તેનો લાભ હવે લૂઈએ લીધો. ઇ. સ. ૧૭૦૦ના ફેબ્રુઆરિ–માર્ચમાં બીજા કરાર ઉપર ફ્રાંસ, ઇંગ્લંડ ને હૉલંડના પ્રતિનિધિઓએ સહીઓ આપી. એ કરારમાં આર્ચ ડયુક ચાર્લ્સને સ્પેઇન, તેનાં સંસ્થાનો અને નેધરલૅંડ્ઝ, અને ડૉફિનને મિલાન ને નેપલ્સ, મળે એમ ઠરાવ થયો. ઍમ્પરર લિયોપોલ્ડ ને સ્પેઇનનો ચાર્લ્સ આ કરાર સામે થયા.

બીજા ચાર્લ્સનું વસિયતનામું. તેનું મરણ, ઇ. સ. ૧૭૦૦–૧૭૦૧.—પોતાના સામ્રાજ્યના વિભાગો પોતાની રજા વગર એ જુદા રાજાઓ કરે એ કોઇપણ રાજાને પસંદ ન પડે તે સ્વાભાવિક છે. ઉપરના બંને કરારોની વિગતો ગુપ્ત તો કદિ રહી શકે તેમ નહોતું. જ્યારે બીજા ચાર્લ્સે, તેના દરબારીઓએ ને પ્રજાએ તે કરારોની વિગતો જાણી ત્યારે તેઓ ઘણા છંછેડાઇ ગયા. ચાર્લ્સે પોતાના વસિયતનામામાં સ્પેઇનના સામ્રાજ્યને અખંડિત રાખ્યું, લૂઇના પુત્ર ડૉફિનના બીજા પુત્ર ફિલિપને તેનો વારસ બનાવ્યો, અને સ્પેઇનના રાજ્યને ફ્રાંસના રાજ્યથી નોખું રાખવાની લિખિત સૂચના કરતો ગયો, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૭૦૦. ઉપરાંત એમાં ફિલિપ જો ફ્રાંસની ગાદીએ આવે તો સ્પેઇનની ગાદી તેના નાના ભાઇને મળે; જો તે પણ ફ્રાંસની ગાદીએ આવે તો પછી સ્પેઇનની ગાદી આર્ચ ડયુક ચાર્લ્સને, ને તેના પછી ડયુક ઑવ્ સેવૉયને મળે. એ પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ વસિયતનામું લખ્યા પછી થોડા દિવસો કેડે ચાર્લ્સ મરી ગયો. વસિયતનામું હવે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

ચૌદમો લૂઇ અને સ્પેઇનનું પ્રકરણ, ઇ. સ. ૧૭૦૧–૨.—ચાર્લ્સનું વસિયતનામું જાહેર થયું કે તરત જ લૂઇએ પાકો વિચાર કર્યા પછી તે કબૂલ કર્યું ને પોતાના પૌત્રનો હક જાળવવા તે બધી તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો. ફિલિપને સ્પેઇનના પાંચમા ફિલિપ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. લૂઇને કાંઇ યુદ્ધ ગમતું નહોતું. હજુ તે એમજ માનતો હતો કે કોઇપણ પ્રકારે યુરોપનાં રાજ્યો લડાઇમાં તો નહીં જ ઊતરે. પણ ઍમ્પરર લિયોપોલ્ડ

ને વિલિયમ સામે થયા. ફ્રાંસનો રાજકુંવર સ્પેઈનની ગાદી ઉપર હોય, એટલે તેમનો તો નાશ જ થવાનો, ભલે ને પછી બંને દેશની ગાદીઓ જુદી જુદી રહે—એમ તેમને ખાતરી થઈ ગઈ. ઇંગ્લંડનો વ્હિગ પક્ષ આ વિરોધમાં સામેલ થયો, પણ ટોરિઓને હજુ તે બાબત ગળે ઊતરતી નહોતી. છેવટે લૂઈનાં કેટલાંક કૃત્યોએ ટોરિઓને પણ ઉશ્કેર્યા.

લૂઈની બદલાએલી રાજ્યનીતિ ને ગ્રાંડ એલાયન્સ; મિત્ર રાજ્યોના બીજા મંડળની યોજના, ઇ. સ. ૧૭૦૧–૨.—લૂઈએ હવે નેધરૂલૅંડ્ઝમાં લશ્કરો મોકલ્યાં ને ફ્રેંચોને સ્પેઈનનાં સંસ્થાનોમાં વેપારના હક્કો આપ્યા. ઇંગ્લંડના લોકોએ પોતાના રાજાને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. કેન્ટના ને બીજા લોકોએ પણ રાજાને એક એવી જ જાતની અરજ કરી. વિલિયમે ઍંપરર સાથે મિત્રતા કરી. હેગ મુકામેથી મિત્ર રાજ્યોએ ફ્રાંસ પાસે કેટલાક લાભો માગ્યા. લૂઈએ ના પાડી એટલું જ નહીં, પણ જ્યારે બીજો જેઈમ્સ મરી ગયો ત્યારે તેના ચૌદ વર્ષના પુત્રને ત્રીજા જેઈમ્સ તરીકે તેણે સ્વીકાર્યો, સપ્ટેંબર, ઇ. સ. ૧૭૦૧. આ કૃત્યથી ઇંગ્લંડમાં બધા એક થઈ ગયા. હૉલંડ પણ તેમાં ભળ્યું. લૂઈએ દુશ્મનોના મુલકોમાં લશ્કરો મોકલ્યાં. બંને વચ્ચે ખરો સંગ્રામ ઍનના વખતમાં થયો. વિલિયમનો જીવનહેતુ સફળ થયો—ઇંગ્લંડ વળી ફ્રાંસ સામે લડવા મેદાનમાં પડ્યું.

વિલિયમ. વ્હિગો ને ટોરિઓ, ઇ. સ. ૧૬૮૮–૧૭૦૨. બે પક્ષો. ટોરિઓ.——વિલિયમ ને મેરિના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લંડના રાજકીય વાતાવરણમાં વ્હિગ ને ટોરિ પક્ષ વચ્ચે સત્તા માટે ચડસાચડસી શરુ થઈ. ક્લૅરન્ડન જેવા ટોરિઓએ નવાં રાજારાણીને વફાદારીના સોગન લેવા ના પાડી હતી. તેઓ જેઈમ્સને ફરી રાજા કરવા વિચાર કરતા હતા. બીજા ટોરિઓએ વફાદારીના સોગન તો લીધા હતા, પણ તેથી તેઓ નવા રાજ્યતંત્ર ઉપર ખાસ પ્રીતિ ધરાવતા નહોતા. અમુક ટોરિઓ તો માત્ર દેશમાં સુલેહશાંતિ જળવાય એટલા કારણથી જ નવા રાજ્યતંત્રને તાબેદાર થયા હતા; બધા ટોરિઓ ઇંગ્લંડના ચર્ચના, જૂની અમીરાતના, ને તાજના પક્ષપાતીઓ હતા, ને તેઓ કાયમના લશ્કરની અને લડાઈની વિરુદ્ધ હતા.

વ્હિગો.—વ્હિગ લોકો રોમન ને ઈંગ્લિશ, બંને ચર્ચના ને ફ્રાંસના કટ્ટા શત્રુઓ હતા. પ્યુરિટનો ને વેપારીઓ તેમના પક્ષમાં હતા. વિલિયમના તેઓ મિત્રો હતા પણ તાજની સત્તાના તેઓ વિરોધીઓ હતા, તેથી વિલિયમને ને તેમને બહુ બને એ અસંભવિત હતું. કેટલાએક વ્હિગોને મહાજનસત્તાક રાજ્યતંત્ર જોઈતું હતું.

આ બે પક્ષ હજુ પાર્લમેંટમાં કે દેશમાં બરોબર વ્યવસ્થિત થયા નહોતા. પાર્લમેંટ ઉપર પ્રધાનોની સત્તા ઘણી ઓછી હતી. દેશમાં જાહેર મત હજુ યોગ્ય રીતે કેળવાએલો નહોતો. પાર્લમેન્ટના સભ્યો લાંચરૂશવત આ વખતે લેતા; વળી પાર્લમેંટની ચર્ચાઓ પાર્લમેંટની બહાર હજુ જઈ શકતી નહોતી. આ કારણોથી દરેક રાજકીય પક્ષના માણસો દરેક બાબતમાં જેમ અત્યારે સર્વાનુમતિથી કામ કરે છે તેમ તે વખતે કામ કરી શકતા નહોતા.

રાજા પોતે.—વિલિયમને ઈંગ્લંડમાં ખરો અમલ કરવો હતો—સાચો અધિકાર ભોગવવો હતો. કોઈ એક રાજકીય પક્ષને તાબે રહી કામ કરવાનું તે પસંદ કરતો નહીં. પરરાજ્યોની સાથેના વ્યવહારમાં તો તે કોઇની દરમ્યાનગીરી ચલાવે એવો નહોતો. આંતર વ્યવહારમાં પણ તેને કોઇએક મુખ્ય પ્રધાનની જરુર જણાતી નહોતી. દરેક રાજકીય પક્ષના આગેવાનોને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ તે અમલ કરવા માગતો હતો. રાણી મેરિ પણ તે જ મતની હતી.

આંતર કારભાર. વ્હિગ મંત્રીમંડળ.—કન્વેન્શન પાર્લમેંટ બરખાસ્ત થઈ ત્યારપછી વિલિયમે ટોરિઓને પણ મંત્રીમંડળમાં હોદ્દાઓ આપ્યા. નવી પાર્લમેંટમાં ટોરિની સંખ્યા ઠીક હતી. કલૅરન્ડને, શ્ર્યુઝબરિએ, પ્રેસ્ટને ને ઍસ્ટને દગો કરી જેઇમ્સને પાછો લાવવા કાવતરાં કર્યાં પણ તેમને દબાવી દેવામાં આવ્યાં. વિલિયમે પોતે આયર્લૅંડ જઈ શત્રુઓને હરાવ્યા. દેશમાં મેરિએ ચાલાકીથી રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું. મંત્રીમંડળના કેટલાક પ્રધાનો—રસલ, માર્લબરો, ગોડોલ્ફિન—કુંવરી ઍન વગેરે, ને બીજા નામાંકિત આગેવાનો પણ આ વખતે જેઇમ્સ સાથે ખાનગી પત્રવ્યવહાર કરતા હતા, ને એવી રીતે દહીંમાં ને દૂધમાં બંનેમાં પોતાનો પગ રાખ્યે જતા હતા. યુરોપના

સંગ્રામમાં ભાગ લેવા વિલિયમ વારંવાર ફ્લૅન્ડર્સ જતો ને ઇંગ્લંડ પાછો આવી જતો. ગેરહાજરીમાં તેણે કદિ પાર્લમેંટને બોલાવી નહીં, એવો તો તે કાબેલ હતો. પણ ધીમેધીમે રાજા વ્હિગ પક્ષ ઉપર ઢળવા લાગ્યો.

અત્યારસુધી જ્યારે રાજાને લડાઈ માટે પૈસાની જરુર પડતી ત્યારે હંમેશાં સાહુકારો નાણું વ્યાજે ધીરતા ને ધીમેધીમે તે નાણું તેઓ સરકાર પાસેથી વસૂલ કરતા. મૅાંટેગ્યુની સલાહથી ૧૦ ને પછી ૭ ટકાનું ખાલી કાયમ વ્યાજ દેવાની શરતે લોકો પાસેથી નાણું ઉછીનું લેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૬૯૪. આ કરજને રાષ્ટ્રીય કરજ **(National Debt)**નું નામ આપવામાં આવે છે. વ્હિગ મંત્રીઓએ **ઇંગ્લંડની બૅંક** કાઢી, ઇ. સ. ૧૬૯૪.

હવે વિલિયમને એમ લાગ્યું કે મંત્રીમંડળમાં બનતાં સુધી એકજ પક્ષના માણસો હોવા જોઈએ. સંડરલંડે પણ તેને એવી સલાહ આપી. પાર્લમેંટનો વિરોધ અટકાવવા માટે ફ્રાંસ સાથે લડાઈ કરવા માટે તેને વ્હિગ પક્ષના માણસો વધારે મદદગાર થતા હતા. એ કારણોથી ઇ. સ. ૧૬૦૩માં તેણે વ્હિગ પ્રધાનોને પોતાની પાસે રાખ્યા ને મોટા મોટા ટોરિઓને મંત્રીમંડળમાંથી રજા આપી દીધી. ઇ. સ. ૧૬૯૪ના ડિસેંબરમાં મેરિને માતા નીકળ્યાં ને તે મરી ગઈ. ઍન પણ હવે રાજાના પક્ષમાં ભળી ને ઍન સાથે તેની માનીતી સારા ચર્ચિલ (Sarah Charchill)નો ભાઈ જ્હૉન અથવા ભવિષ્યનો ડયુક ઑવ્ માર્લબરો પણ વિલિયમનો પક્કો મિત્ર બન્યો. દર ત્રણ વર્ષે નવી પાર્લમેંટ મળતી. નામુરના કોટની જિતનો લાભ લઈ રાજાએ જૂની પાર્લમેંટને રજા આપી. ઇ. સ. ૧૬૯૫માં નવી પાર્લમેંટમાં વળી વ્હિગ સભ્યો બહુમતીએ દાખલ થયા. આ પાર્લમેંટે ન્યૂટનની મદદથી દેશના ચલણમાં સુધારો કર્યો. આ વખતે વિલિયમને મારી નાખવાનું કાવતરું પકડાઈ ગયું. પરિણામે રાજા ને પ્રજા વચ્ચે એકસંપી વધી. ગોડોલ્ફિનના ગયા પછી મંત્રીમંડળ પણ વ્હિગ થઈ ગયું, ઇ. સ. ૧૬૯૬. ઇ. સ. ૧૬૯૭માં રિસ્વિકની સુલેહથી આ એક એકસંપી વિશેષ ગાઢ બની. સૉમર્સ, મૅાંટેગ્યુ, રસલ, વ્હાર્ટન, ને સંડરલંડ આ મંત્રીમંડળના મુખ્ય ચાલકો હતા. તેઓએ હિંદ ને એશિયા સાથે વેપાર કરવા એક બીજી કંપનિ ઊભી કરી ને તેની પાસેથા

ખૂબ નાણું લીધું. ઇ. સ. ૧૭૦૨માં બંને કંપનિઓને ભેગી કરી નાખવામાં આવી. આ એકસંપી પણ માત્ર થોડા વખત માટે જ ટકી શકી. સુલેહના વખતમાં વળી બંને પક્ષ પરસ્પર લડવા લાગ્યા. રાજા પણ અળખામણો થયો હતો, કારણકે સ્પેઇન સાથેના કરારો તેણે ગુપ્ત રાખ્યા હતા ને મંત્રીમંડળની સલાહ લીધી નહોતી. નવી પાર્લમેંટ એકદમ ટોરિ નીવડી. તે વખતે લૂઇએ સ્પેઇનના રાજ્યને ગળી જવાની યુક્તિઓ કરી ને જેઇમ્સના મરણ વખતે તેના પુત્રને ઇંગ્લંડની ગાદીના ખરા હકદાર તરીકે સ્વીકાર્યો. તરત જ રાજાએ નવી પાર્લમેંટ બોલાવી, નવેંબર, ઇ. સ. ૧૭૦૧. તે નવી સભામાં મોટે ભાગે વ્હિગો આવ્યા. પણ વિલિયમને તેનો લાભ મળી શક્યો નહીં. ઇ. સ. ૧૭૦૨ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં તે હૅમ્પ્ટન કોર્ટના મેદાનમાં ઘોડા ઉપરથી પડી ગયો ને માર્ચની ૯મી તારીખે મરી ગયો.

ગાદી સંબંધી કાયદો–Act of Settlement–જૂન, ઇ. સ. ૧૭૦૧.—વિલિયમની છેલ્લી ટોરિ પાર્લમેંટે ઇંગ્લંડની ગાદીનો બંદોબસ્ત કર્યો. વિલિયમના મરણ પછી તો ઍન ગાદીએ આવનાર હતી. પણ ઍનને અત્યારે સંતાન નહોતું. તેથી પાર્લમેંટે પહેલા જેઇમ્સની પુત્રી ઇલિઝાબેથ અને ઇલેક્ટર પૅલેટિન ફ્રેડરિકની પુત્રી, ને હૅનોવરના રાજા ઇલેક્ટરની વિધવા–સોફાયાને ને તેના વંશજોને ગાદી આપી. ગાદીનો બંદોબસ્ત કરતી વખતે ટોરિ પાર્લમેંટે વ્હિગ સિદ્ધાંતોને કાયદામાં મૂક્યા. દરેક રાજાએ ને રાણીએ હવે ઇંગ્લંડના ચર્ચમાં જ રહેવું જોઇએ; અદાલતો ને ન્યાયાધીશો પાર્લમેંટની રજા સિવાય ખસેડી શકાય નહીં; કોઇ રાજા પોતાના પ્રધાનને કામ ચાલે તે અગાઉ માફી આપી શકે નહીં; પ્રધાનોએ મંત્રીમંડળના ઠરાવો ઉપર પોતાની સહીઓ આપવી જોઇએ; કોઇ રાજા હવે દેશ બહાર પાર્લમેંટની રજા વગર જઇ શકે નહીં; પરદેશીઓ જમીન, કે હોદ્દો, કે પાર્લમેંટના સભ્યનું પદ ભોગવી શકે નહીં, ને સરકારી નોકરો ને વર્ષાસન ખાવાવાળાઓ લૉર્ડ્ઝમાં બેસી શકે નહીં; એ આ કાયદાના બીજા ભાગો હતા. આ કલમોથી પ્રધાનો પાર્લમેંટને વિશેષ જવાબદાર થઇ શક્યા, અદાલતો તાજની વગની બહાર આવી ગઇ, પાર્લમેંટ શુદ્ધ થઇ શકી, ને રાજાની સત્તા ઉપર વિશેષ અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું

ઍન, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૪.

રાણી ઍન.—નવી રાણી બીજા જેમ્સની બીજી પુત્રી થતી હતી. તેને ઍંગ્લિકન ચર્ચ ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી. તે શરીરે મજબૂત હતી, પણ તે બુદ્ધિમાં બહુ સારી નહોતી. તેનો પતિ જ્યૉર્જ પણ એવો જ હતો.* ગાદી ઉપરનો નવી રાણીનો હક બધા ટોરિઓ એક અવાજે કબૂલ કરતા નહોતા, તેથી ઍન એકદમ ટોરિ પક્ષમાં ભળી શકી નહીં; નહીંતર સ્વભાવે તે ટોરિ પક્ષના વિચારો ધરાવતી હતી. તેને માનમરતબો બહુ વહાલો હતો, તેથી ગમે તેવા ઉસ્તાદ મુત્સદ્દીઓ તેના મંત્રીમંડળમાં હોય, છતાં જો રાણી તરફ જરા પણ અવિનયનો ગુનો થઈ જતો તો તેમને રજા આપવામાં આવતી. ઍન રાજ્યનીતિવાળી સ્ત્રી નહોતી; તેને કારભારનો જરા પણ અનુભવ મળ્યો નહોતો, તેથી તે ભૂલથાપ ખાઈ જતી. સ્વભાવે તે સારી હતી. તેનામાં એક પણ અવગુણ નહોતો; એ કારણથી અંગ્રેજ લોકો રાણીને ચાહતા. ઍનના અમલ દરમ્યાન યુદ્ધકળામાં, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અને રાજકીય બાબતોમાં કેટલાક પ્રતિભાશાળી પુરુષો આગળ આવ્યા. એ કારણથી સંતાન વિનાની આ રાણીનો ટૂંકો અમલ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.‡

---

* બીજા ચાર્લ્સે એકવાર એમ કહ્યું હતું કે:—I have tried George drunk, and I have tried him sober, and there is nothing in him.

‡ This game of rise and fall, played out for a dozen years by the chiefs of a small people scarcely more numerous than the inhabitants of London at the present day, is great in history, both because of the value to humanity of the stake placed upon its issue, and because the players on both sides were men of military, political and literary genius, who have thrown an undying and pathetic lustre over the name of a most unhappy woman.

P. 470, *England under the Stuarts.*

સ્પેઈનની ગાદી વિષેનો વિગ્રહ (War of the Spanish Succession), ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૭૧૩.—ઍનના સલાહકારોમાં માર્લબરો ને ગોડોલ્ફિન લડાઈના પક્ષપાતી હતા. રાણીના ગાદીએ આવ્યા પછી તરત જ ફ્રાંસ ને સ્પેઈન સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી, મે, ઇ. સ. ૧૭૦૨. પ્રશિયા ને બ્રન્સવિક મિત્રરાજ્યો સાથે ભળ્યાં; બવેરિયા ને હોલસ્ટાઈન (Holstein) ફ્રાંસ સાથે ભળ્યાં. ડેન્માર્કના રાજાએ, સૅવૉયે, ને પોર્ટુગલે મિત્રરાજ્યોને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. આ લડાઈ પોર્ટુગલમાં, ફ્રાંસની પૂર્વમાં, સ્પેઈનમાં, ઇટાલિમાં, ને ઍટ્લૅંટિક મહાસાગરમાં તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં, એમ ચોતરફ ચાલી. માર્લબરો સેનાપતિ થયો. તેણે મ્યુઝ (Meuse) ને મોઝેલ (Moselle) નદીઓ ઉપરથી બધાં ફ્રેંચ થાણાંઓને ઊઠાડી મૂક્યાં, ઇ. સ. ૧૭૦૨–૩; પણ પોતાના સાથીઓના વિરોધને લઈને તે ઝાઝું કરી શક્યો નહીં. ફ્રેંચ લશ્કરો ને બવેરિયાનાં લશ્કરો ઑસ્ટ્રિયામાં ઠેઠ વિયેના સુધી જવા વિચાર રાખતાં હતાં, તેથી માર્લબરોએ ગમે તે પ્રકારે તે યોજનાને તોડી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાનો વિચાર ગુપ્ત રાખી તે બવેરિયા ઉપર ચાલ્યો ગયો ને પ્રિન્સ યુજીન (Eugene)ના લશ્કરને પોતાના લશ્કર સાથે ભેગું કરી તેણે ઇ. સ. ૧૭૦૪ના જુલાઈની ૧૩મી તારીખે બ્લેનહીમ (Blenheim)ના ગામ આગળ એક ખીણમાં ફ્રેંચ માર્શલો–સેનાપતિઓને સખ્ત હાર ખવરાવી. શત્રુઓને ૨૮,૦૦૦ માણસોનું નુકસાન લાગ્યું. એક ફ્રેંચ સેનાપતિ કેદ પકડાયો. શત્રુની તમામ તોપો માર્લબરોએ કબજે કરી. એવી સખ્ત હાર હજુ સુધી ફ્રેંચોએ ખાધી નહોતી ને અંગ્રેજોએ કદિ એવી મોટી જિત યુરોપમાં મેળવી નહોતી. વિયેના બચી ગયું. બધે ફ્રેંચ પક્ષ નબળો થઈ ગયો. ઈંગ્લંડમાં લડાઈનો ઉત્સાહ વધ્યો. ઑગસ્ટમાં બિંગે જિબ્રાલ્ટર સર કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૪–૫ માં ડ્યુક બહુ ફાવી શક્યો નહીં, કારણકે ડચ સેનાપતિઓ તેના કહ્યા પ્રમાણે વર્તતા નહોતા. પણ ઇ. સ. ૧૭૦૬માં તેણે વળી શત્રુઓ ઉપર મોટી ફતેહ મેળવી. રૅમિલિઝ પાસે મેની ૨૩મી તારીખે તેણે ફ્રેંચ માર્શલોને હરાવ્યા. શત્રુઓએ આ વખતે લગભગ ૧૫,૦૦૦ માણસો ખોયા. આ જિતથી નેધરલૅંડઝ, બ્રાબાંટ, ને ફ્લાંડર્સ

પ્રાંત ફ્રેંચો ખાલી કરી ગયા. ઍંટવર્પ મિત્રરાજ્યોના હાથમાં આવ્યું. જો વલંદાઓ સામે થયા હોત તો માર્લબરો હવે સીધો પારિસ પહોંચી શકત. અંગ્રેજોએ સ્પેઇનમાં બાર્સિલોના જિતી દક્ષિણ સ્પેઇન પોતાના હાથમાં લીધું, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૭૦૬. માડ્રિડ પણ મિત્રરાજ્યોએ સર કર્યું. માર્લબરો

સ્પેઇનની ગાદીના વારસા માટેનો વિગ્રહ

આ વર્ષમાં પોતાની અક્કલ વાપરી શક્યો નહીં, કારણકે સ્વીડનના રાજા બારમા ચાર્લ્સ ને ઍંપરર જોસફ વચ્ચેના અણબનાવનું તે સમાધાન કરવા રોકાયો હતો. પણ ઇ. સ. ૧૭૦૭માં વળી લૂઈએ મોટાં લશ્કરો ફ્લાંડર્સમાં ને બ્રાબાંટમાં મોકલ્યાં. જુલાઈની ૧૧મી તારીખે સ્કેલ્ડ (Schelde) નદી ઉપર આઉડિનાર્ડ (Oudenarde) પાસે ત્રીજી ભયંકર લડાઈ થઈ. ફ્રેંચ સેનાપતિ હારી ગયો. કુલ ૧૫,૦૦૦ ફ્રેંચો મરી ગયા, ઘાયલ થયા, ને કેદ પકડાયા. આ યુદ્ધ વખતે જેઇમ્સ બીજાનો પુત્ર ફ્રેંચ લશ્કરમાં હાજર હતો. વળી માર્લબરો પારિસ જઈ શકત, પણ ડચ ને ઑસ્ટ્રિયાના સરદારોએ તેને અટકાવ્યો. ફ્રેંચો હવે નેધરલૅંડ્ઝ ખાલી

ફરી ગયા. મિત્રરાજ્યોએ ટ્યુરિન લીધું તેથી ઇટાલિમાંથી પણ શત્રુઓ ચાલ્યા ગયા. અંગ્રેજોએ માઇનૉર્કાનો ટાપુ કબજે કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૦૮. સાર્ડિનિયાનો ટાપુ પણ મિત્રરાજ્યોના હાથમાં ગયો. ઈ. સ. ૧૭૦૯ના સપ્ટેંબરની ૧૧મી તારીખે માર્લબરોએ માલ્પાક્વેટ (Malpaquet) આગળ ફ્રેંચ સરદારને છેલ્લી સખ્ત હાર આપી, પણ આ વખતે મિત્રરાજ્યોએ ૨૩,૦૦૦ માણસો ખોયા. ફ્રેંચો આ વખતે બાહોશીથી લડતા હતા તેથી માર્લબરો આગળ વધી શક્યો નહીં. સ્પેઈનમાં ને દક્ષિણ ફ્રાંસમાં પણ મિત્રરાજ્યો બહુ ફાવ્યાં નહીં, ઇ. સ. ૧૭૦૯–૧૧. ઈંગ્લંડના લોકો આ લડાઈથી કંટાળી ગયા હતા. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં સુલેહ માટે પરસ્પર ખાનગી ને માર્લબરોથી અજાણી વાટાઘાટો તો ચાલતી જ હતી. ઍંપરર જોસફ હવે મરી ગયો હતો. આર્ચ ડ્યુક ચાર્લ્સ ઍંપરર થયો હતો. તેના એકલાના હાથમાં સ્પેઈનનાં ને ઑસ્ટ્રિયાનાં રાજ્યો જાય તેમ હવે નહોતું. ઈંગ્લંડમાં પણ મંત્રીમંડળમાં ફેરફારો થઈ ગયા હતા. વ્હિગોએ લડાઈ નકામી ચાલુ રાખી હતી; ટોરિઓ એકદમ સુલેહ કરવા તૈયાર થયા, કારણકે હવે તેઓ રાણીના સલાહકારો થયા હતા. માર્લબરોની પત્ની અત્યારે રાણીની ખરી સખી નહોતી. એ સખીપણું હવે મિસિસ મેશામે લીધું હતું. તેમને લડાઈ ગમતી નહોતી. હાર્લીએ ને સેઇન્ટ જ્હૉને (St. John) માર્લબરો ઉપર લાંચરૂશવતો લેવાનો આરોપ મૂકયો ને તેને બરતરફ કર્યો. ઈંગ્લંડે એક પછી એક પોતાના મિત્રોને છોડી દીધા. યુટ્રેક્ટ (Utrecht) મુકામે સુલેહ માટે પરિષદ્ મળી ને ત્યાં જ તમામ કલમો નક્કી કરવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૭૧૨–૧૩.

રાસ્ટાટ (Rastadt) ને યુટ્રેક્ટની સુલેહો, માર્ચ-એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૭૧૩.—આ સુલેહોથી લૂઈએ ઍનને ઇંગ્લંડની ગાદીની ખરી હકદાર રાણી તરીકે સ્વીકારી, હૅનોવર વંશનો ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપરનો હક કબૂલ કર્યો, ને બીજા જેઈમ્સના પુત્ર–પ્રિટેન્ડર–ને મદદ કે આશરો ન આપવાનું વચન આપ્યું. સ્પેઇનની ગાદી લૂઈના પૌત્ર ફિલિપને મળી, પણ તેણે ફ્રાંસની ગાદી ઉપરના ને ફ્રાંસના રાજવંશે સ્પેઈનની ગાદી ઉપરના

તમામ હક્કો છોડી દીધા. સ્પેઇનનાં સંસ્થાનોમાં અંગ્રેજોને ને વલંદાઓને વેપાર કરવાના હક્કો મળ્યા. હડસન બે (Hudson Bay), નોવા સ્કોશિયા (Nova Scotia), ને ન્યુફાઉંડલૅંડના ટાપુઓ ઇંગ્લંડને મળ્યા. સ્પેઇને ઇંગ્લંડને માઇનૉર્કા ને જિબ્રાલ્ટર પણ સોંપી દીધાં. નેધરલૅંડ્ઝ ઑસ્ટ્રિયાને મળ્યું. હૉલંડને પોતાની સરહદના કિલ્લાઓમાં લશ્કરો રાખવા દેવાનું નક્કી થયું. સેવૉયના રાજાને સિસિલિ મળ્યું. ઑસ્ટ્રિયાને નેપલ્સ ને મિલાન મળ્યાં. આફ્રિકાના ગુલામોને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં વેચવાનો એકહથ્થુ હક ઇંગ્લંડને મળ્યો.

પરિણામો.—વિલિયમના અને ઍનના અમલના વિગ્રહોથી ઇંગ્લંડની સત્તા વધી. વેપારી વર્ગ આગળ આવ્યો. અંગ્રેજ નૌકાબળ હવે યુરોપમાં પહેલી પંક્તિનું ગણાવા લાગ્યું. ઇંગ્લંડને કૅનેડાના કિનારા ઉપર ને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અગત્યના લાભો મળ્યા. અંગ્રેજો હવે બધે છૂટથી વેપાર કરતા થયા. ફ્રાંસ પડી ભાંગ્યું. લૂઇની ને તેના રાજવંશની આબરૂનો નાશ થયો. તેના લોકો હવે અંગ્રેજોના રાજ્યવહીવટને વખાણવા મંડ્યા. સ્પેઇન તો ક્યારનું પડી ભાંગ્યું હતું. અત્યારસુધી તે રાજ્ય માત્ર ઑસ્ટ્રિયાની ને ફ્રાંસની મદદ ઉપર જ જીવતું હતું. ઑસ્ટ્રિયાના રાજ્યની સત્તા ઇટાલિમાં અને નેધરલૅંડ્ઝમાં વધી. હૉલંડ હવે ફ્રાંસથી નિર્ભય થયું પણ તેની નૌકાસત્તા પડી ભાંગી. ઇંગ્લંડને સરસ લાભ થયો. ઇંગ્લંડે પોર્ટુગલ સાથે કાયમની મૈત્રી કરી ને ત્યાં કેટલાક વેપારી હક્કો સાધ્યા. યુટ્રેક્ટ ને રાસ્ટાટ મુકામે જે યોજનાઓ નક્કી થઈ તે યોજનાઓ પ્રમાણે એંસી વર્ષ સુધી યુરોપની પરિસ્થિતિ ટકી રહી. તેથી એ બે સુલેહો માત્ર ઇંગ્લંડના જ ઇતિહાસમાં નહીં, પણ યુરોપના ઇતિહાસમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

વ્હિગો અને ટોરિઓ.—ઍનના વખતમાં વેપારીઓ, લશ્કરી અમલદારો, સાહુકારો, પ્યુરિટનો, પરદેશીઓ, ને કેટલાએક જાણીતા લેખકો વ્હિગ પક્ષના હતા. ઘણા જમીનદારો, ઍંગ્લિકનો, ને જમીન ઉપર જીવનારાઓ ટોરિ પક્ષના હતા. વ્હિગ પક્ષને આટલાં વાનાં જોઇતાં હતાં—

(૧) ફ્રાંસ સામે લડાઈ. (૨) તેથી દેશમાં સારું લશ્કર. (૩) તેથી તમામ પ્યુરિટનોને ધર્મની બાબતમાં છૂટ. (૪) દેશાવર સાથે વેપારનો વિકાસ. (૫) તાજની સત્તા ઉપર અંકુશ. ટોરિ પક્ષને આટલી બાબતો જોઈતી હતી:–(૧) જમીનદારો ઉપર ઓછો કરનો બોજો; વેપારીઓ ઉપર વધારે કરનો બોજો. (૨) ઍંગ્લિકન ચર્ચને ઉત્તેજન. (૩) તાજ સાથે સહકાર. (૪) પરરાજ્યો સાથે સુલેહ. (૫) હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સમાં માલદાર માણસોની વગ. (૬) વેપારી મંડળો સામે કાયદાઓ.

આંતર કારભાર: ગોડોલ્ફિનનું મંત્રીમંડળ, ઇ. સ. ૧૭૦૨–૧૦.—ઍનની પહેલી પાર્લમેંટમાં ટોરિઓનું જોર હતું. તેઓએ વ્હિગ લોકોને સતાવવામાં મણા રાખી નહીં. કેટલાએક પ્યુરિટનો કાયદાનો લાભ લઈ થોડા વખત માટે ઍંગ્લિકન ચર્ચના કાનૂનો સ્વીકારી નાના હોદ્દાઓ ભોગવતા હતા તેમને બાતલ કરવાને આ ટોરિ પાર્લમેંટે એક મુત્સદ્દો તૈયાર કર્યો, પણ હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સમાં તે નાપાસ થયો, ઇ. સ. ૧૭૦૨–૪. મંત્રીમંડળમાં ગોડોલ્ફિન વિગ્રહ માટે હતો. માર્લબરોનો સ્વાર્થ લડાઈ જેમ બને તેમ યુક્તિથી અને બાહોશીથી ચાલુ રહે એમાં હતો. ગોડોલ્ફિનનો એક પુત્ર માર્લબરોની પુત્રી વેરે પરણ્યો હતો. માર્લબરોની સ્ત્રી ઍનની માનીતી સખી હતી. એ કારણોથી મંત્રીમંડળમાં વિગ્રહનો પક્ષ આઠ વર્ષ સુધી ટકી શક્યો. આ બાબતમાં હાર્લી (Harley) નામના મધ્યસ્થ ને સેંઇન્ટ જ્હૉન નામના કડક ટોરિએ મદદ આપી.

હાર્લી–અર્લ ઑવ્ ઑક્સફર્ડ.—ઍનના વખતના આ વિખ્યાત ટોરિ મુત્સદ્દીની ઉંમર આ વખતે લગભગ ચાલીસ વર્ષની હતી. તેના કુટુંબે વિલિયમને મદદ કરી હતી પણ રાજકીય બાબતોમાં તેના વિચારો ટોરિ હતા. હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સના પ્રમુખ (Speaker)ની જગ્યા તેણે ઇ. સ. ૧૭૦૧–૩માં ભોગવી ને એ વખતે તેણે બધા સભ્યોને સારી રીતે જાળવી રાખ્યા. તે ડિસેંટર હતો. તે સ્વભાવે ઘણો સારો હતો. રાણીની પ્રીતિ મેળવવી, કોઈને કડવું વચન કહેવું નહીં, બંને પક્ષ સાથે સમાધાનીથી કામ

લઈ પોતાની વગ વધારવી, ને સાથે દેશનું હિત લક્ષમાં રાખવું, એ તેનો મુખ્ય મત હતો. હાર્લીએ પહેલી જ વાર ઈંગ્લંડનાં વર્તમાનપત્રોની ને પ્રાયર ને ડિફો જેવા લેખકોની મદદ લઈ પોતાના પક્ષને સબળ કર્યો. પણ તેનામાં આગેવાનની શકિત નહોતી. તે થોડાબોલો, બીકણ, ને ઘણો ધીરો હતો. વ્હિગ તંત્રીઓએ પણ હાર્લીની યુક્તિ લીધી. ઍડિસન ને સ્ટીલ તેમના લેખકો હતા. રોજ તેમનાં લખાણોની ને મુત્સદ્દીઓના કારભારોની ચર્ચા હૉટેલોમાં થતી.

સેઇન્ટ જહૉન–લૉર્ડ બૉલિંગબ્રોક.—હાર્લી સાથે જ સેઈન્ટ જહૉન અથવા લૉર્ડ બૉલિંગબ્રોક આગળ આવ્યો. તેની ઉંમર આ વખતે છવીસ વર્ષની હતી. સેઇન્ટ જહૉન દારુડીઓ અને છાકટો હતો. તે ઘણો લાલચુ હતો, પણ તેનામાં કારભાર કરવાની અજબ શક્તિ હતી. તેની યાદદાસ્ત પણ ઘણી સારી હતી. તે છટાદાર ભાષણો ને લખાણો કરી શકતો. તેનું સાહિત્યનું ને ફિલસુફીનું જ્ઞાન સારું હતું. ધર્મની તે ઝાઝી દરકાર કરતો નહીં. ટોરિઓથી બધું રાજ્યતંત્ર ભરી દેવું, વેપારીઓ ઉપર નવા કરો નાખી જમીનદારોને કરથી મુક્ત કરવા અને તેમનો આશ્રય લેવો, ને યુરોપમાં મિત્રો વધારવા, એવો એનો મત હતો. પણ આગળ આવવા *માટે તેણે ઍંગ્લિકન પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો.

---

* પાકી ઉંમરે બૉલિંગબ્રોકે લખ્યું કે:—The principal spring of our actions was to have the government of the state in our hands. The landed men are the true owners of our political vessel. Peace abroad, at home to improve the queen's favour and to fill the employments of the kingdom down to the meanest with Tories...An island, under one government, advantageously situated, rich in itself, richer by its commerce, can have no necessity in the ordinary course of affairs to take up the policy of the Continent, to enter into the system of alliances, or in sport, to act any other part than that of a friendly neighbour and a fair trader. We must remember that we are not part of the Continent but we must never forget that we are neighbours to it.

Bolingbroke's *Works.*

વ્હિગ મુત્સદ્દીઓનો તે હવે કટ્ટો દુશ્મન બન્યો. ગોડોલ્ફિન ને માર્લબરો આવી દુશ્મનાવટ સાંખી શક્યા નહીં, તેથી તેમણે સેઈન્ટ જ્હૉનને પણ મંત્રીમંડળમાં જગ્યા આપી.

ગોડોલ્ફિને નૉટિંગહામ જેવા વિગ્રહના પક્ષના શત્રુને મંત્રીમંડળમાંથી કાઢી નાખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૫ ને ૧૭૦૭ની પાર્લમેંટમાં વ્હિગ લોકોનું જોર હતું તેથી ગોડોલ્ફિન સારી રીતે ફાવી શકયો. તે પોતે વ્હિગ નહોતો છતાં વ્હિગ સભ્યો તેને અનુમોદન આપતા, કારણકે વિગ્રહની બાબતમાં તેમનો મત એક જ હતો. વ્હિગ મુત્સદ્દીઓને હજુ મંત્રીમંડળમાં બધી અગત્યની જગ્યાઓ મળી શકી નહોતી. રાજ્યકારભારના દરેક વિષયમાં તેમનો અભિપ્રાય હજુ પૂછવામાં આવતો નહીં. એ કારણોથી તેઓ અસંતુષ્ટ રહેતા. તેમનો મુખ્ય માણસ સંડરલંડ બાહોશ મુત્સદ્દી, યુરોપની ઘણી ભાષાઓનો જાણકાર, ધર્મે એકદમ સહિષ્ણુ, સ્વતંત્ર મિજાજનો, તાજનો પાકો વિરોધી, પણ માર્લબરોનો જમાઈ થતો હતો. તેને મંત્રીમંડળમાં બેસવું હતું; પણ રાણી તેનાથી ઘણી નાખુશ હતી. પોતાની સખી, ડચેસ ઑવ્ માર્લબરોનું કહ્યું પણ તે માનતી નહીં, છતાં છેવટે સંડરલંડને રાણીને મંત્રીમંડળમાં અગત્યનો હોદ્દો આપવો પડ્યો. બીજા વ્હિગ મુત્સદ્દીઓ પણ હવે દાખલ થયા. હાર્લીએ એબિગેઇલ હિલ (Abegail Hill) અથવા મિસિસ મેશામ (Mrs. Masham) નામની ઍનની પાસે એક ખીજમતદાર, પણ હવે સખી તરીકે રહેતી, પોતાની સગી મારફત ગોડોલ્ફિન સામે ખટપટ કરવા માંડી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં. શત્રુઓએ હાર્લીના ઉપર રાજ્યની કેટલીક ખાનગી બાબતો જાહેર કરવાનો આરોપ મૂકયો. પરિણામે તે ને સેઈન્ટ જ્હૉન મંત્રીમંડળમાંથી નીકળી ગયા.

મંત્રીમંડળ હવે એકદમ વ્હિગ થયું, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૭૦૮. આ વખતે સ્કૉટ્લંડના કિનારા ઉપર પ્રિટેન્ડર જેમ્સ ઊતરશે અને પછી ઇંગ્લંડ ઉપર પણ ચઢી આવશે એવી ધાસ્તી લોકોને લાગતી હતી, તેથી વ્હિગ પક્ષ વધારે પ્રબળ થયો. પરદેશી પ્યુરિટનો ઇંગ્લંડમાં કાયમ રહે એટલા માટે વ્હિગ મુત્સદ્દીઓએ તેમને ધર્મ સંબંધી પૂરી છૂટ આપી, ઇ. સ. ૧૭૦૮. રાણીનો પતિ પ્રિન્સ જ્યૉર્જ આ વખતે મરી ગયો.

આવી રીતે ગોડોલ્ફિન અને માર્લબરો વ્હિગ લોકોની મદદથી કારભાર કરતા હતા. પણ સૉમર્સ ને હૅલિફૅક્સ જેવા નામીચા વ્હિગો હજુ નાખુશ જ હતા ને ગોડોલ્ફિનનું વજન* મંત્રીમંડળ ઉપર એટલું બધું સારું પડી શકતું નહોતું.

માર્લબરોની પત્ની ને રાણી વચ્ચેનો અણબનાવ વધતો જતો હતો. મિસિસ મેશામનું વજન રાણી પાસે ઘણું પડતું હતું. માર્લબરોને જિંદગીભર સેનાપતિનો હોદ્દો જોઈતો હતો. રાણીએ તેવો હોદ્દો આપવા ના પાડી. લોકો ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીથી, કરના બોજાથી અને લડાઇથી કંટાળી ગયા હતા. આ વેળા હેન્રિ સેશેવરલ (Henry Sacheverell) નામના એક ઝનૂની ને ઉદ્ધત પણ લોકપ્રિય ને સારી લેખનશક્તિવાળા ઑક્સફર્ડના વિદ્યાર્થીએ ધર્મની છૂટ સામે સખ્ત ઉપદેશ આપ્યો, ને એક ઉપદેશમાં તેણે ગોડોલ્ફિનને તેના જાણીતા નામ Volpone થી ઉદ્દેશી સખ્ત ગાળો આપી. ટોરિ પક્ષના ઉદ્દેશોને દબાવી દેવા માટે અને વ્હિગ રાજ્યક્રાંતિ (Revolution)ને વિશેષ લોકમાન્ય કરવા માટે હવે મંત્રીમંડળે સેશેવરલ ઉપર હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સમાં કામ ચલાવ્યું, ઇ. સ. ૧૭૦૯–૧૦. આરોપીએ પોતાનો ઘણો સારો બચાવ કર્યો, પણ તેનો ગુનો પૂરવાર થયો ને તેને થોડીક યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવી. તેને થોડીક શિક્ષા થઈ એ કારણથી જ વ્હિગોના શત્રુઓએ આરોપીની ફતેહ માની. સેશેવરલને લોકોએ જબરદસ્ત સન્માન આપ્યું ને રાણીએ પણ તેને પાછળથી સારો હોદ્દો આપ્યો; હાર્લીના પક્ષનું જોર હવે વધ્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૧ના ઑગસ્ટમાં રાણીએ ગોડોલ્ફિનને રજા આપી. પાર્લમેંટમાં ટોરિઓ વધુ મતે દાખલ થયા. માર્લબરોની પત્ની ઇ. સ. ૧૭૧૧માં કમી થઈ ગઈ. હાર્લી ને સેન્ટ જ્હૉન ફરી મંત્રીમંડળમાં આવ્યા. સુલેહ માટે હવે તૈયારીઓ થવા લાગી. આવી રીતે ગોડોલ્ફિનનો આઠ વર્ષનો કારભાર પૂરો થયો.×

---

* તેણે માર્લબરોને એક કાગળમાં લખ્યું હતું કે The life of a slave in the galleys is paradise in comparison of mine

× તે ઇ. સ. ૧૭૧૨માં મરી ગયો. નાણાંના વિષયનો તેને સારો અનુભવ હતો. ઈંગ્લંડનાં નાણાંથી તેણે લૂઈને નાસીપાસ કર્યો. તે પ્રમાણિક ખજાનચી હતો.

હાર્લીનો કારભાર,* ઇ. સ. ૧૭૧૦-૧૭૧૩.—રાણીએ હવે હાર્લીને અર્લ ઑાવ્ ઑાકસફર્ડ બનાવ્યો. હાર્લીએ જ્યારે કારભાર સંભાળ્યો ત્યારે દેશનું દેવું ઘણું વધી ગયું હતું ને નાણાંની સ્થિતિ ઘણી જ ભયાનક થઈ પડી હતી. તેણે દક્ષિણ અમેરિકાની સાથે વેપાર કરવાનો એકહથ્થુ હક આપી એક સાઉથ સી કંપનિ (South Sea Company) ઊભી કરી. તેના શૅરો રાખવાવાળાઓને મંત્રીમંડળે ૭ ટકાનું કાયમનું વ્યાજ આપવા કબૂલ કર્યું, ને શૅરોના વેચાણમાંથી હાર્લીએ દેશના દેવાને પતાવવાની યુક્તિ શોધી કાઢી. હાર્લીએ ફ્રાંસ ને સ્પેઈન સાથે સુલેહ કરવા મિત્રરાજ્યોથી સ્વતંત્ર વાટાઘાટો કરવા માંડી, માર્લબરો તથા વૉલપોલ ઉપર વ્યાજનાં નાણાં ઉચાપત કરવાના આરોપો મૂક્યા, ને બંનેને બરતરફ કરાવ્યા. સુલેહની બાબત હાઉસ ઑાવ્ લૉર્ડઝમાં વગર વિરોધે પસાર થાય તે માટે મંત્રીઓએ રાણી પાસે બાર અમીરો ઉમેરાવ્યા. હાર્લીએ ને સેઈન્ટ જ્હૉને વ્હિગ વર્તમાનપત્રકારોને ને પ્યુરિટનોને હેરાન કર્યા, ગોડોલ્ફિનના કારભારના કેટલાક કાયદાઓ વૈરબુદ્ધિથી રદ કર્યા, ને રાજ્યતંત્રમાંથી ઘણા વ્હિગોને રજા આપી. પણ હાર્લી પ્યુરિટન હતો. પહેલાં તો તે વ્હિગ પક્ષમાં રહી કામ કરતો. તેને રાષ્ટ્રની એટલી બધી પીડા નહોતી; તેને તો પોતાની વગ વધારવી હતી. વળી ટોરિ પક્ષમાં વ્હિગ પક્ષ જેટલી બુદ્ધિ ને તેમના જેટલો અનુભવ નહોતાં. બૉલિંગબ્રોકને અંગત લાભ ને રાષ્ટ્રનું હિત બંને જોઈતાં હતાં. હાર્લી હવે અશક્ત થઈ ગયો હતો. તેનાથી કામકાજ ઉપર ધ્યાન અપાતું નહોતું. બૉલિંગબ્રોક§ પ્રિટૅંડર સાથે ને ફ્રાંસ સાથે પણ ખટપટ કરતો હતો, તેથી ટોરિ પક્ષના આ બંને આગેવાનો વચ્ચે અણબનાવ થયો. રાણી ને

ને લડાઈ લડવા માટે તેણે એટલું નાણું ઊભું કર્યું, છતાં જ્યારે તે મરી ગયો ત્યારે તેની પાસે ૧૨,૦૦૦ પૌંડ માંડ નીકળ્યા. બીજા ચાર્લ્સના દરબારમાં એક નાના પટાવાળાની જગ્યા ઉપરથી તે ધીમેધીમે મોટો મંત્રી થઈ શક્યો હતો.

* The country resolutely adhered at the same time to a Protestant King and to Jacobite ministers.–Stanhope.

§ It was a mine dug to blow up the White Staff.

મિસિસ મેશામ, બંને હવે બૉલિંગબ્રોક ઉપર પક્ષપાત દર્શાવવા લાગ્યાં. બૉલિંગબ્રોકે ડિસેંટરોને પોતાના પંથના શિક્ષકો મારફત શિક્ષણ લેતા અટકાવ્યા હતા. આ કાયદો Schism Act કહેવાય છે. હાર્લી આ બાબતોથી બહુ કંટાળી ગયો. રાણીએ છેવટે તેને રજા આપી દીધી, ૨૭મી જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૭૧૪. બૉલિંગબ્રોક ફાવત ખરો, પણ છ દિવસમાં રાણી ઍન પોતે મરી ગઈ, એટલે તે લાચાર થઈ ગયો.

જ્યૉર્જ માટે ગાદીનો બંદોબસ્ત.—જ્યારે ઍન મરણપથારી ઉપર હતી ત્યારે બૉલિંગબ્રોક જેવા ટોરિઓ ખટપટ કરી પ્રિટેંડર જેઇમ્સને ગાદી ઉપર બેસાડવા વિચાર કરતા હતા. પણ અણીને સમયે વ્હિગ અમીરો સૉમરસેટ ને આર્ગાઇલ મંત્રીમંડળમાં આપમુખત્યારીથી દાખલ થયા. રાણીએ શ્રુઝબરિને રાજ્યનો ઘટતો બંદોબસ્ત કરવા હુકમ આપ્યો. ઍનના મરણ પછી વ્હિગ મંત્રીઓએ ઇંગ્લંડના રક્ષણ માટે તાબડતોબ બધી જોઈતી તજવીજ કરી લીધી, ને સોફાયાના પુત્ર જ્યૉર્જને ઇંગ્લંડના રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો. આવી રીતે બૉલિંગબ્રોકની* ખટપટનો નાશ થયો; સાથે જ સ્ટુઅર્ટ અમલનો ને ટોરિ પક્ષના અમલનો અંત આવ્યો.

સ્કૉટ્લંડ ને ઇંગ્લંડ એક (The Scottish Union), ઇ. સ. ૧૭૦૭.—જ્યારથી રાજા જેઇમ્સ ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટલંડ ઉપર અમલ કરતો હતો ત્યારથી બંને દેશોનું રાજ્યતંત્ર પણ એક જ પ્રથા ઉપર ચાલે તો સારું એમ બધા અનુભવી મુત્સદ્દીઓ કહેતા હતા. પોતાના અમલના છેલ્લા દિવસો વખતે વિલિયમ પોતે પણ એ જ સૂચના આપતો ગયો હતો. જૅકોબાઇટો ફરીથી જેઇમ્સના વંશને ગાદી ઉપર બેસાડવા માગતા હતા. કેટલાએક વ્હિગોને એકદમ સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્ર જોઈતું હતું. ઍનના વખતમાં વિલિયમની સૂચના ઉપર વિચાર કરવા બંને દેશોના પ્રતિનિધિઓની એક

---

* તેણે લખ્યું. The grief of my soul is this:—I see plainly that the Tory party is gone.

રિવર્ડે જવાબ આપ્યો:—The events of the five days last week might furnish morals for another volume of Seneca.

પરિષદ્ મળી, પણ સ્કૉટ્લંડના વિરોધથી તે પરિષદ્ પડી ભાંગી. ઊલટું ઇ. સ. ૧૭૦૩–૪ની સ્કૉટ પાર્લમેંટે ગાદી માટે ઇંગ્લંડથી જુદો બંદોબસ્ત કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ઇંગ્લંડની પાર્લમેંટે સામો એવો જ કડક જવાબ વાળ્યો ને સ્કૉટ લોકોના વેપાર વગેરે સામે કાયદાઓ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૦૬માં મંત્રીમંડળે વળી જૂના સવાલનો ફડચો લાવવા માટે એકત્રીસ સ્કૉટ પ્રતિનિધિઓ ને તેટલા જ અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓ નીમ્યા. તેઓની સૂચનાઓ પ્રમાણે સ્કૉટ્લંડની પાર્લમેંટને બંધ કરવામાં આવી. તેને બદલે સ્કૉટ્લંડથી ઇંગ્લંડના હાઉસ ઑવ્ કૉમન્સમાં ૪૫ જણા ને હાઉસ ઑવ્ લૉર્ડ્ઝમાં ૧૬ જણા બેસે એમ નક્કી થયું. સ્કૉટ્લંડના કાયદાઓ ને તેના ચર્ચની વ્યવસ્થા હતાં તેમજ રહ્યાં. ઇંગ્લંડના દેવામાં ને કર વગેરેની બાબતોમાં પણ બંને વચ્ચે યોગ્ય સમજુતીઓ કરવામાં આવી. વેપારમાં ને સંસ્થાનિક વસવાટમાં સ્કૉટલંડની પ્રજાને અંગ્રેજો જેટલી છૂટ આપવામાં આવી. આવી રીતે ઇંગ્લંડનું ને સ્કૉટ્લંડનું રાજ્યતંત્ર એક થયું, મે, ઇ. સ. ૧૭૦૭. તે ઐક્યથી એકંદરે બંને પ્રજાને લાભ થયો, યુરોપમાં ઇંગ્લંડનું વજન વધ્યું, ને ઉત્તરમાં પરરાજ્યો તરફનો ભય નાબૂદ થયો.

ઇ. સ. ૧૭૧૪માં ઍન રાણી મરણ પામી. તેના મરણ પછી "ઍક્ટ ઑવ્ સેટલમેન્ટ" પ્રમાણે હૅનોવરનો ઇલેક્ટર જ્યૉર્જ ઇંગ્લંડની ગાદીએ આવ્યો. આ પ્રમાણે સ્ટુઅર્ટ અમલની પૂર્ણાહુતિ થઈ અને તે સાથે હૅનોવર અમલ શરુ થયો.

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

હૅનોવર – અમલ

ઇ. સ. ૧૭૧૪થી ઇ. સ. ૧૯૩૫

પૂર્વવચન

ઇ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાન્તિ: "રેવોલ્યુશન"

હૅનોવર વંશના અમલનું વર્ણન શરુ કરતા પહેલાં કેટલીક અગત્યની હકીકતો ધ્યાનમાં રાખવાની જરુર છે. ઇંગ્લંડનો સ્ટુઅર્ટ વંશનો છેલ્લો રાજા બીજો જેઇમ્સ જોહુકમી હતો અને ધર્મે રોમન કૅથોલિક સંપ્રદાયનો હતો. તેનો અમલ લોકોને ઘણો અળખામણો થઈ પડયો. તેથી પ્રજાના આગેવાનોએ તેને પદભ્રષ્ટ કરવાનો અને તેની પુત્રી મેઈરિને તથા જમાઈ હોલંડના વિલિઅમ ઑફ ઑરેન્જને દેશની ગાદી આપવાનો નિર્ણય કર્યો. વિલિઅમ પ્રોટેસ્ટંટ પંથનો હતો. વળી ઇંગ્લંડના કટ્ટા દુશ્મન ફ્રેંચ રાજા ચૌદમા લૂઈનો પણ તે કટ્ટો દુશ્મન હતો. મેઈરિએ અને વિલિઅમે ઇંગ્લંડની ગાદી સ્વીકારવાનું નિમંત્રણ કબૂલ રાખ્યું. તેઓ ઈંગ્લંડ આવ્યાં. રાજા જેઇમ્સ ફ્રાંસ ભાગી ગયો. ઈંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે જેઇમ્સને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને વિલિઅમને તથા મેઈરિને રાજારાણી બનાવ્યાં. આ નવાં રાજારાણીએ કાયદા પ્રમાણે રાજ્ય કરવાનું વચન આપ્યું.

રાણી મેઇરિ ઇ. સ. ૧૬૯૪માં મરી ગઈ. પણ વિલિઅમ ઇ. સ. ૧૭૦૨માં મરી ગયો. પાર્લમેન્ટે એક વાર એવો કાયદો કર્યો હતો કે મેઇરિ બીનવારસ મરી જાય તો તેના પછી તેની બ્હેન ઍન ગાદીએ આવે. તેથી વિલિઅમના મરણ પછી ઍન ઈંગ્લંડની રાણી થઈ. તે ઇ. સ. ૧૭૧૪માં મરી ગઈ. પાર્લમેન્ટે ઇ. સ. ૧૭૦૧માં "ઍક્ટ ઑફ સેટલમેન્ટ" નામનો કાયદો ઘડયો હતો અને તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે જો ઍન રાણી બીનવારસ મરી જાય તો સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજા પહેલા જેઈમ્સની પુત્રી ઇલિઝબેથની પુત્રી સોફિઆનો પુત્ર જ્યૉર્જ ઇંગ્લંડનો રાજા થાય. આ જ્યૉર્જ જર્મનીમાં હૅનોવર પરગણાનો 'ઈલેક્ટર' એટલે નાનો રાજા હતો. રાણી ઍન બીનવારસ મરી ગઇ એટલે જ્યૉર્જ ગાદીએ આવ્યો. તેનો વંશ હૅનોવરનો વંશ કહેવાય છે.

અહીં આપેલા વંશવૃક્ષથી જ્યૉર્જનો ગાદી ઉપરનો હક સ્પષ્ટ સમજાશે.

ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર હૅનોવર વંશનો હક

વંશવૃક્ષ

- પહેલો જેઇમ્સ [સ્ટુઅર્ટ વંશ] ૧૬૦૩–૨૫
  - પહેલો ચાર્લ્સ ૧૬૨૫–૪૯
    - બીજો ચાર્લ્સ ૧૬૬૦–૮૫
    - મેઇરિ
      - ત્રીજો વિલિઅમ = મેઇરિ
        ૧૬૮૯-૧૭૦૨ ૧૬૮૯-૯૪
    - બીજો જેઇમ્સ ૧૬૮૫–૮૮
      - મેઇરિ
      - ઍન ૧૭૦૨-૧૪
      - એડવર્ડ (પ્રિટેન્ડર)
        - બીજો પ્રિટેન્ડર
  - ઇલિઝબેથ
    - સોફિઆ = હૅનોવરનો ઇલેક્ટર
      - જ્યૉર્જ પહેલો ૧૭૧૪–૨૭

ઇંગ્લંડમાં આ વખતે બે રાજકીય પક્ષો ઊભા થયા હતા: (૧) વ્હિગ પક્ષ જે રાજા સામે વિરોધ કરતો; અને (૨) ટોરિ પક્ષ જે રાજાનો પક્ષપાત કરતો.

ઇ. સ. ૧૬૮૮માં ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે જેઇમ્સ બીજાને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને મેઇરિને તથા વિલિઅમ ઑફ઼ ઑરેન્જને ગાદી આપી, તે બનાવ ૧૬૮૮ની **રાજ્યક્રાંતિ – "રેવોલ્યુશન"** કહેવાય છે. "રેવોલ્યુશન" ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં ઘણો અગત્યનો બનાવ ગણાય છે. એ બનાવથી ઇંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર પાર્લમેન્ટને તાબેદાર બન્યું અને રાજાઓનો આપખુદ અધિકાર નાબુદ થયો. આ બનાવથી પાર્લમેન્ટ રાજાને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી શકે છે તે સિદ્ધાંત સ્થપાયો. વળી દેશનો કારભાર પાર્લમેન્ટની સંમતિ પ્રમાણે ચાલવો જોઈએ અને પાર્લમેન્ટે પ્રજાની ઇચ્છા મુજબ કારભાર કરવો જોઈએ, એ બીજો સિદ્ધાંત પણ તેથી સાબીત થયો. છેવટે દેશનો કારભાર કાયદા પ્રમાણે થવો જોઈએ અને તેમાં આપખુદી હોવી જોઈએ નહી તે બધા પક્ષોએ કબૂલ કર્યું.

આ કારણોથી જ ઇ. સ. ૧૬૮૮નો "રેવોલ્યુશન" ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં ખાસ અગત્ય ધરાવે છે.

પ્રકરણ ૧લું

હૅનોવર વંશનો અમલ: પ્રથમ યુગ

ઇ. સ. ૧૭૧૪–૧૮૩૭

મુખ્ય લક્ષણો

ઍનના મરણ પછી જર્મનીની ઉત્તર દિશામાં આવેલા હૅનોવરના પરગણાનો જાગીરદાર જ્યૉર્જ ઈંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૮૩૭ સુધીના ઇંગ્લંડના ઇતિહાસને હૅનોવર વંશના ઇતિહાસનો પ્રથમ યુગ કહેવામાં આવે છે. તે પછી મહારાણી વિક્ટોરિઆનો અમલ શરુ થયો ત્યારથી એક બીજો નવો યુગ શરુ થાય છે. આ પહેલા યુગનાં લગભગ સવાસો વરસોના ઇતિહાસનાં મુખ્ય લક્ષણો અહીં તપાસીએ.

જ્યૉર્જ ઈંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારે ઇંગ્લંડમાં રાજા–પ્રજા વચ્ચેનો વિરોધ શાંત થઈ ગયો હતો. એ વખતે ઈંગ્લંડના લોકોની રાષ્ટ્રીય ભાવના સતેજ થઈ હતી અને તેઓ પરદેશના કોઈ પણ હરીફની સામે થવાને તૈયાર હતા. યૂરોપમાં આ યુગમાં ઘણી રાજ્યક્રાંતિઓ થઈ, ઘણા બળવાઓ થયા, અને લોકો અને રાજાઓ વચ્ચે ભયંકર વિગ્રહો થયા. પણ ઇંગ્લંડમાં શાંતિ રહી અને ઈંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર જરા પણ ડગ્યું નહી. તે કારણથી ઈંગ્લંડનો વેપાર જામ્યો, તેના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર થયો, અને લોકોની આબાદી વધી. ગ્રેઈટ બ્રિટન યૂરોપમાં, અમેરિકામાં અને હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ પંક્તિનું રાષ્ટ્ર ગણાવા લાગ્યું. ઈંગ્લંડનો કારભાર લોકમાન્ય બન્યો. પાર્લમેન્ટની સત્તાઓ અને ઇજ્જત વધ્યાં. તે કારણથી ઈંગ્લંડના લોકો નેપોલિઅન જેવા પ્રબળ શત્રુને અને તેની મોટી શક્તિને પણ હંફાવી શક્યા.

આ સૈકામાં ઈંગ્લંડમાં નવા હુન્નરો, ઉદ્યમો અને વેપારો દાખલ થયા. દેશમાં અનેક મોટાં કારખાનાં ઊભાં થયાં. આ કારખાનાં યંત્રબળથી ચાલતાં અને તેમાં ગામડાંના લોકો કામ કરતા. તેથી શહેરોની સંખ્યા વધી. કારખાનાંનો માલ દેશાવરમાં જવા લાગ્યો. તેથી ઈંગ્લંડનું વહાણવટું જામ્યું. ઈંગ્લંડના વેપારીઓ આખી દુનિયા ઉપર ફરી વળ્યા.

ઈંગ્લંડમાં ધનની જમાવટ થવા લાગી. એની અસર મહારાણી વિકટોરિઆના વખતમાં સ્પષ્ટ થઈ. પણ તેની પ્રથમ ભૂમિકા આ યુગમાં જોવામાં આવે છે.

યૂરોપના રાજકારણમાં આ જમાનામાં અગત્યના ફેરફારો થયા. આ યુગમાં ફ્રાંસનું જોર નરમ પડયું. પ્રશિઆ અને રશિઆ એ બે રાજ્યો હવે મુખ્ય થયાં અને તેમનું મહત્ત્વ યૂરોપના દરબારોમાં વધવા માંડ્યું. હૅનોવર જર્મનીનું એક નાનકડું રાજ્ય હતું. પણ હૅનોવરનો જાગીરદાર અથવા ઈલેકટર ઈંગ્લંડનો રાજા થયો હતો. તેથી ઈંગ્લંડને હૅનોવરનું હિત પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું પડયું.

પ્રકરણ ૨જું

રાજા પહેલો જ્યૉર્જ

ઇ. સ. ૧૭૧૪–૨૭

હૅનોવર વંશની સ્થાપના

રાજા પહેલો જ્યૉર્જ:—જ્યૉર્જ ઈંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારે તેની ઉંમર ચોપન વરસની હતી. નવો રાજા રગેરગ જર્મન હતો. તે થોડાબોલો, સાદો, કદ્રૂપો, લોભી અને મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. સ્વભાવે તે નરમ હતો. પણ તે લંપટ, આવડત વગરનો, હલકટ, સાહિત્યકળા તરફ બેદરકાર અને ઝનુની પ્રોટેસ્ટંટ હતો. તેને ઈંગ્રેજી ભાષા બીલકુલ આવડતી નહોતી. તેમ તેને ઇંગ્લંડની રાજ્યકીય સંસ્થાઓનું કશું જ્ઞાન નહોતું.

જ્યૉર્જ પહેલો

જ્યૉર્જ રાજાને પોતાની રાણી સાથે બનતું નહોતું. રાણીને તેણે હૅનોવરમાં કેદમાં રાખી હતી. તેથી તે ઈંગ્લંડમાં ઘણે ભાગે રખાતોનો

અને ખુશામતીઆ લોકોનો તાબેદાર બની ગયો. તેને તો હૅનોવરનું હિત ખાસ સાચવવું હતું. તેને ઈંગ્લંડ માટે જરા પણ ખેવના નહોતી. આ કારણોથી જ્યૉર્જે ઇંગ્લંડનો કારભાર પોતાના વ્હિગ પ્રધાનોના હાથમાં મૂકી દીધો. પરિણામે વ્હિગ પક્ષની સત્તા વધી, પાર્લમેન્ટ વધારે વગવાળી બની, તાજના અધિકારો ઓછા થયા, અને ટોરિ પક્ષના મુસદ્દીઓ રાજ્યતંત્રથી પચાસ વરસો સુધી બાતલ રહ્યા.

જ્યૉર્જના અમલનાં આટલાં મુખ્ય પરિણામો ગણાવી શકાય.

વ્હિગ પક્ષનો કારભાર: મુખ્ય પ્રધાનની સંસ્થા:—વ્હિગ મુસદ્દીઓએ જ જ્યૉર્જને ઇંગ્લંડની ગાદી અપાવી હતી. તેથી જ્યૉર્જે તેમને પોતાના કારભારીઓ બનાવ્યા. આ કારભારીઓમાં ટાઉન્શેન્ડ, કાર્ટરેટ, સ્ટેનહોપ અને વૉલ્પોલ મુખ્ય હતા.

રાજા જ્યૉર્જને ઇંગ્રેજી ભાષા આવડતી નહોતી અને તેને ઈંગ્લંડનું રાજકારણ જરાય સમજાતું નહોતું. તેથી તે કારભારીઓની સભામાં હાજરી આપતો નહોતો. આ પ્રધાનોમાં જે મુખ્ય હોય તે મંત્રીમંડળની સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેતો. મંત્રીમંડળની કાર્યવાહીની ખબર તેની મારફત રાજાને પડી શકતી. આ એક અકસ્માત્ હતો. પણ તેનું એક ઘણું સુંદર પરિણામ આવ્યું. રાજાની ગેરહાજરીથી મંત્રીમંડળના પ્રમુખની સત્તા વધી પડી અને તે ભવિષ્યનો **મુખ્ય પ્રધાન**–Prime Minister–થયો. એથી મંત્રીમંડળની ચર્ચાઓ વધારે સ્વતંત્ર થઈ અને રાજાનો આપખુદ અમલ ઘણો નરમ પડી ગયો.

સપ્તવાર્ષિક કાયદો: Septennial Act: ઈ. સ. ૧૭૧૬:—રાજાના વ્હિગ પ્રધાનોને પોતાની સત્તા વધારવાની મોટી અભિલાષા હતી. તેમને હર વખત બીક લાગતી કે ટોરિઓ રાજ્યમાં મુખ્ય થઈ જશે તો વળી પાછો ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર સ્ટુઅર્ટ વંશ આવશે, અને વળી ધર્મને નામે તથા આપખુદ અમલને નામે લોકોને પૂરી સતામણી થશે. તેથી તેમણે પાર્લમેન્ટમાં એવો મુસદ્દો રજુ કર્યો કે ભવિષ્યમાં હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સની બેઠક સાત વરસ સુધી ચાલુ રહે. વ્હિગ પ્રધાનોએ એવી દલીલ કરી કે દેશને સુલેહશાંતિની ખાસ જરુર છે અને જો જૂના (ઇ. સ. ૧૬૯૪ના) કાયદા પ્રમાણે હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સ દર ત્રણ

વરસે નવું થાય તો દર ત્રણ વરસે નવા પ્રધાનો થાય, ચુંટણીની ધમાલ વધી પડે અને દેશભરમાં અશાંતિ થાય. તેથી ત્રણ વરસ નહી પણ સાત વરસ માટે હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સે બેસવું જોઈએ અને તેની ચુંટણી દર ત્રણ વરસે નહી પણ સાત વરસે થવી જોઈએ.

પાર્લમેન્ટે આ કાયદો પસાર કર્યો. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રધાનો રાજાથી સ્વતંત્ર થઈ શક્યા. તાજની સત્તા એટલે અંશે ઘટી, અને હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સના સભાસદો હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝના સભાસદોથી સ્વતંત્ર થયા.

આ કાયદો ઇ. સ. ૧૯૧૧ સુધી રહ્યો.

અમીરાતનો ખરડો : Peerage Bill : ઇ. સ. ૧૭૧૯ :— જ્યૉર્જના વ્હિગ પ્રધાનોએ હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં પોતાની સત્તા વધારવા માટે સપ્તવાર્ષિક કાયદો પસાર કર્યો અને હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝમાં પોતાની વગ કાયમ કરવા માટે તેમણે અમીરાતનું બિલ રજુ કર્યું. એ વખતે હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝમાં માત્ર ૧૭૮ અમીરો હતા. વ્હિગ પ્રધાનોએ એવો મુસદ્દો રજુ કર્યો કે હવે રાજા દર વરસે માત્ર ૭ અમીરોને હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝમાં બોલાવી શકે. આ મુસદ્દો હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝમાં તો પસાર થયો. પણ હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાંથી ઊડી ગયો. આ મુસદ્દો "**અમીરાતનો ખરડો**" કહેવાય છે.

ટોરિ પક્ષ સામે પ્રહાર :— દેશના આંતર કારભારમાં વ્હિગ પ્રધાનોએ આવી રીતે પોતાની સત્તા વધારવા માટે જેટલું થઈ શકે તેટલું કર્યું. તે જ સાથે તેમણે રાજકારણમાં પોતાના જૂના શત્રુઓ એટલે ટોરિ પક્ષના આગેવાનો ઉપર કામ ચલાવ્યું. તેથી કેટલાએક મોટા ટોરિ મુસદ્દીઓ ઇંગ્લંડ બહાર ચાલ્યા ગયા અને કેટલાએકો પાર્લમેન્ટ બહાર રહ્યા.

પરદેશો સાથે મૈત્રી :— વ્હિગ આગેવાનો મોટા મુસદ્દીઓ હતા અને ફ્રાંસનું બળ જેમ બને તેમ ઓછું થાય તેમાં ઇંગ્લંડને લાભ છે એમ તેઓ સમજતા હતા. વળી તેમનો કટ્ટો શત્રુ પદભ્રષ્ટ રાજા જેઇમ્સનો પુત્ર એડવર્ડ પ્રિટેન્ડર ફ્રાંસના રાજાને આશરે જઈ રહ્યો હતો. તેને નિષ્ક્રિય કરવાની જરુર હતી. આ કારણોથી વ્હિગ આગેવાનોએ

યૂરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો સ્પેઇન, હોલંડ, ઑસ્ટ્રિઆ વિગેરે સાથે મૈત્રી કરી અને હૅનોવરને તથા ઇંગ્લંડને ફ્રાંસના વિરોધ સામે બચાવ્યાં.

પ્રિટેન્ડરની સવારી : ઇ. સ. ૧૭૧૫:—ઇંગ્લંડના છેલ્લા સ્ટુઅર્ટ રાજા જેઇમ્સને પાર્લમેન્ટે પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો. તે ફ્રાંસને શરણે ગયો હતો અને ત્યાં તેનું મરણ નીપજ્યું હતું. તેનો પુત્ર જેઇમ્સ એડવર્ડ નામે હતો. તેની સાથે ઇંગ્લંડના કેટલાએક ટોરિ તથા બીજા મુસદ્દીઓ ખાનગી પત્રવ્યવહાર કરતા હતા અને તેને ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરવાની સલાહ આપતા હતા. એમાં બૉલિંગબ્રોક અને માર્લબરો મુખ્ય હતા. સ્કૉટ્લંડમાં પ્રિટેન્ડર અથવા ત્રીજા જેઇમ્સના કેટલાક અનુયાયીઓ હતા. તેમણે અર્લ ઑફ્ માારની સરદારી નીચે બંડ કર્યું અને મૅકિન્ટૉશના હાઈલૅંડરો તેમની સાથે ભળ્યા. આ બંડખોરોએ પ્રથમ પર્થ શહેરનો કબજો કર્યો અને પછી તેઓ ઇંગ્લંડના ઉત્તર પ્રદેશમાં ઊતર્યા. પણ રાજાના લશ્કરે પ્રેસ્ટન પાસે તેમને હરાવ્યા. અર્લ ઑફ્ મારનું લશ્કર શેરિફ્મૂર પાસે રાજાના લશ્કર સામે આવ્યું. તે લડાઈમાં કોઈ પક્ષની હારજીત થઈ નહી. પ્રિટેન્ડર પોતે સ્કૉટલંડ આવ્યો. પણ જ્યારે તેણે જોયું કે બે સારાં લશ્કરો ઇંગ્લંડથી પોતાની સામે આવે છે ત્યારે તે હિંમત હારી ગયો અને ફ્રાંસ ઉપડી ગયો.

પ્રિટેન્ડર હારી ગયો તેનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે તેના મિત્રો બંને બાજુ "ઢોલ વગાડતા" અને તેમણે તેને કદિ ખરી મદદ કરી નહોતી. પ્રિટેન્ડરનો હુમલો નિષ્ફળ ગયો તેથી જ્યૉર્જની ગાદી "રીઢી" થઈ ગઈ અને તેના વ્હિગ મિત્રોનું બળ વધી પડ્યું. તેમણે પોતાના મુખ્ય દુશ્મનોને ફાંસી આપી, પણ બીજા લોકોને માફી આપી. તેથી તેઓ ઘણા લોકપ્રિય બન્યા અને ટોરિઓનું જોર છેક નરમ થઈ ગયું.

ઇંગ્લંડના પરદેશ સાથેના વ્યવહારને જોવાનું કામ આ વખતે કાર્ટરેટ નામનો વ્હિગ મુસદ્દી કરતો હતો. આ વ્હિગ મુસદ્દી યૂરોપના રાજકારણને બહુ સારી રીતે સમજી શકતો અને તેને ઇંગ્લંડનું રાજકારણ ઘણું તુચ્છ લાગતું તે કહેતો: "What is to me who is a judge or who is a bishop? It is my business to make Kings and Emperors and to maintain the balance of Europe."

સાઉથ સી કંપનીની નાદારી : નાદાર દેશનો વૉલ્પોલે કરેલો ઉદ્ધાર : ૧૭૨૦:—ઇંગ્લંડનું પ્રજાકીય દેવું આ વખતે લગભગ ૫,૧૩,૦૦,૦૦૦ પૌંડનું થઈ ગયું હતું અને તેના ઉપર લગભગ ૩૫ લાખ પૌંડ જેટલું વ્યાજ સરકારને આપવું પડતું હતું. આ કારણથી ટોરિ કારભારીઓએ કરજનો કેટલોક ભાગ સાઉથ સી કંપનીના શેરોમાં બદલાવી નાખવાની અને કરજનો વહીવટ કંપનીને સોંપવાની યોજના કરી હતી. કંપનીના શેરો તેજીમાં હોવાથી નાણું ભેગું થતાં મુશ્કેલી પડી નહી. પણ આમાં જ ખરી પોલ હતી; કારણ કે કંપનીને કાંઈ ખરો નફો તો હતો જ નહી. છતાં લોકો એટલા બધા ઘેલા થઈ ગયા કે તેઓ કંપનીના શેરો લેવા તલપાપડ થઈ ગયા. સોનો શેર હજારે વેચાવા લાગ્યો. કેટલાએક લેભાગુઓએ અને શેખચલ્લીઓએ નવી કંપનીઓ ઊભી કરી. મોટા મોટા માણસો તેના આગેવાનો થયા. ઘરો બાંધવાની, વીમો ઉતરાવવાની, સતત ગતિમાં રહે એવી ચક્રી કાઢવાની, સ્પેઇનનાં ખચ્ચરોને પરદેશ મોકલવાની, પારાને પ્રવાહી બનાવવાની, અનાથ–આશ્રમો ખોલવાની, એવી અનેક કંપનીઓ ઊભી થઈ. લોકોએ પોતાનું બચેલું નાણું આવી લેભાગુ યોજનાઓમાં રોક્યું. એક જણાએ એવી લાલચ આપી કે જે કોઈ શખ્સ બે પૌંડની રકમ અનામત મૂકશે તેને દર વર્ષે સો પૌંડ મળશે. લોકોએ પાંચ કલાકમાં ૨,૦૦૦ પૌંડ ભરી દીધા. લેભાગુ સોનેરી ટોળીનો માણસ આ રકમ ખીસ્સામાં મૂકી પોલ કરી ગયો. હવે કંપનીઓ ઊભી થઈ હતી. પણ વેપાર તો હતો જ નહી. તેથી ધીમે ધીમે શેરબજારમાં મંદી આવી અને એક પછી એક બધી કંપનીઓ ગગડી પડી. સાઉથ ગી કંપનીની પોલ પણ છાની રહી શકી નહી. હવાવાળો પાણીનો પરપોટો ફૂટી ગયો અને કંપનીનો શેર અસલ ભાવે આવી ગયો. પરિણામે વિધવાઓ, માબાપ વગરનાં છોકરાં, સામાન્ય વર્ગનાં માણસો, વિગેરે બધાં પારાવાર નુકસાનીમાં ફસાઈ પડ્યાં. કંપનીની સ્થિતિની તપાસ કરવામાં આવી. મોટા મોટા માણસો સામે રૂશવત અને દગો પૂરવાર થયાં. કંપનીના કેટલાક ડાયરેક્ટરો ભાગી ગયા; કેટલાકને

સજા કરવામાં આવી. આવે વખતે વૉલ્પોલ આગળ આવ્યો. તેણે ગુન્હેગારોની મીલકતને જપ્ત કરાવી નાંખી; તેમાંથી લોકોને નુકસાનીનો બદલો અપાવ્યો. કંપનીએ પ્રજાકીય કરજ પેટે જે રકમ આપવાનું કબૂલ્યું હતું તેનો મોટો ભાગ માફ કરવામાં આવ્યો, અને જે લોકોએ પ્રજાકીય કરજનાં કાગળીઆં (Annuities)ને બદલે કંપનીનાં કાગળીઆં ખરીધાં હતાં તેમને થોડા ઘણા સંતોષવામાં આવ્યા.* વૉલ્પોલે આવી રીતે નાદાર ઇંગ્લંડને એક મોટી આફતથી કુનેહ વાપરીને બચાવી લીધું. તે જ સાથે તેના વીસ વર્ષના કારભારની શરુઆત થઈ.

વૉલ્પોલ સામે દુશ્મનો સખત બોલતા. પણ તે હમેશાં શાંત રહેતો. એક વાર પોતાના ઉપર થતા સખત આક્ષેપોનો તેણે આ પ્રમાણે સુંદર જવાબ આપ્યો: "A patriot, sir, why, patriots spring up like mushrooms! I could raise fifty of them within the four and twenty hours. I have raised many of them in one night. It is but refusing to gratify an unreasonable or an insolent demand, and up starts a patriot."

રાજાનું મરણ: ઇ. સ. ૧૭૨૭:—રાજા જ્યૉર્જ ઇ. સ. ૧૭૨૭ના જૂનમાં મરી ગયો. તેની કેટલીક નબળાઈઓ તો આપણે શરુઆતમાં જોઈ ગયા છીએ; છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે સારા કારભારીઓ શોધી કાઢીને તેણે ઇંગ્લંડનું અચોક્કસ રાજ્યતંત્ર સારા પાયા ઉપર મૂક્યું.

---

*આવી ઘેલછા અને નાદારી આપણા ઇલાકામાં છેલ્લાં સિત્તેર વર્ષમાં બે વાર જણાઈ છે. ઈ. સ. ૧૮૬૬ પછી, ને ગયા મહાયુદ્ધ પછી ઈ. સ. ૧૯૧૯–૨૧માં. પહેલા જમાનાનો પ્રસિદ્ધ સુરતી જૈન પ્રેમચંદ રાયચંદ હજુ પણ લોકોમાં વખણાય છે. તેણે મુંબઇનો દરિયો પૂરવાની યોજના ઊભી કરી હતી અને મુંબઈ બૅંકને એક વાર "હાથ જીભ" કઢાવી હતી.

પ્રકરણ ૩જું

બીજો જ્યૉર્જ

ઇ. સ. ૧૭૨૭–૬૦

ત્રણ મુખ્ય વિભાગો:—પહેલા જ્યૉર્જ પછી તેનો પુત્ર બીજો જ્યૉર્જ રાજા થયો. બીજા જ્યૉર્જના અમલના ત્રણ વિભાગો થઈ શકે છે: (૧) ઇ. સ. ૧૭૨૭–૪૨, જ્યારે વૉલ્પોલ મુખ્ય કારભારી હતો, (૨) ઇ. સ. ૧૭૪૨–૫૬, જ્યારે જુદાં જુદાં મંત્રીમંડળો થયાં, અને (૩) ઇ. સ. ૧૭૫૬–૬૦, જ્યારે પિટ્ મુખ્ય મુસદ્દી હતો અને જ્યારે ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ સામે લડાઇમાં ઊતર્યું હતું. જ્યૉર્જના અમલનાં પહેલાં પંદર વર્ષ દરમ્યાન રાજ્યમાં ત્રણ ધુરંધર

જ્યૉર્જ બીજો

માણસો હતાં: (૧) રાજા પોતે. (૨) રાણી કૅરોલિન (Carolene). (૩) મુખ્ય કારભારી વૉલ્પોલ (Walpole). એ ત્રણેયના ગુણદોષ આપણે પહેલાં જોઈશું.

રાજા પોતે:—જ્યારે જ્યૉર્જ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે ચુમ્માળીસ વર્ષનો હતો. તે બહાદુર, લશ્કરી કામકાજમાં બાહોશ અને નિયમિત હતો. જ્યૉર્જ અને પાટવી કુંવર વચ્ચે અણબનાવ હતો અને કેટલાએક આગેવાન અંગ્રેજો એ ખટપટમાં સામેલ હતા. નવો રાજા ઘણો જક્કી હતો. તેને તાજની સત્તા વિષે ઊંચો ખ્યાલ હતો. તેને પોતાના વતન હૅનોવર ઉપર અપાર પ્રીતિ હતી. પણ તે ઇંગ્લંડના લોકોથી અજ્ઞાત નહોતો. એક વખત તેને માણસનો ભરોસો પડયો તો પછી તે કદિ તેને છોડતો નહી. તે કદિ ખાનગી વાત કોઈને કહેતો નહી અને આપેલો બોલ કદિ તોડતો નહી. પણ તેનું ચારિત્ર્ય બહુ સારું નહોતું. તે લોભી અને હલકટ હતો. તે

ઘડીઘડીમાં ચીડાઈ જતો. તેનો સ્વભાવ ઉદ્ધત હતો અને પોતાનાં કુટુંબનાં બધાં માણસોનો તે હરઘડી તિરસ્કાર કરતો. સાહિત્ય, લલિત કળા, વિગેરે ઉપર તેને જરાય પ્રીતિ નહોતી. પ્રશિઆના રાજા મહાન્ ફ્રેડરિકનો પિતા ફ્રેડરિક વિલિઅમ આ રાજાને હમેશાં "વિદૂષક" (My brother the comedian) કહેતો હતો.

રાણી કૅરોલિન:—ઇ. સ. ૧૭૩૮ સુધી એટલે મરણ સુધી રાણી કૅરોલિને રાજાને પોતાના કબજામાં રાખ્યો અને વૉલ્પોલને કારભારમાં મદદ આપી. આ રાણી નાનપણમાં જ નબાપી થઈ ગઈ હતી. પણ બર્લિનમાં સારા સહવાસમાં રહેલી હોવાથી તેને ઘણો અનુભવ મળ્યો હતો. રાણી કૅરોલિન સાહિત્ય અને લલિત કળાની શોખીન હતી. તેનો સ્વભાવ આનંદી હતો. તેની બુદ્ધિ ઘણી તીવ્ર હતી. ધર્મે તે ચુસ્ત પ્રોટેસ્ટંટ હતી. છતાં તે ઝનુની નહોતી. પોતાના બેવકૂ પતિની બધી નબળાઈઓને તે સહન કરતી. તે ઘણી ખંતીલી હતી. માણસોની પરીક્ષા કરવામાં તે બહુ બાહોશ હતી. ઈંગ્લંડને સુલેહની અને નિયમિત અમલની જરુર છે એમ તેને ખાતરી થઈ ગઈ હતી, તેથી જ તેણે વૉલ્પોલનો ભરોસો કર્યો. એ ઇંગ્રેજ મુસદ્દી સાથે રાણી ઘણી છૂટથી વર્તતી અને વૉલ્પોલની ગામઠી મશ્કરીઓ પણ તે પી જતી. તેના જીવનનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે કારભારમાં માત્ર પોતાની સત્તા કાયમ રહે. પ્રથમ કારભારી અને રાણી અમુક બાબત ઉપર એકમત થતાં; પછી તે બાબતને બંને રાજાના મનમાં એવી આબાદ રીતે ઠસાવી દેતાં, કે એ બાબત ખરી રીતે તો પોતાના જ મગજમાંથી નીકળી હોય એમ રાજા માની લેતો.*

રૉબર્ટ વૉલ્પોલ:—રાજ્યનો ત્રીજો મુખ્ય સ્તંભ વૉલ્પોલ હતો. આ રાજપુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૭૬માં થયો હતો. તેને અઢાર ભાંડુઓ

---

* વૉલ્પોલ કહી ગયો છે કે "When I give her (the Queen) her lesson, she can make him (the King) propose the very thing as his own opinion which a week before he had rejected as mine (Walpole's).

હતાં. કુટુંબની સ્થિતિ એકંદરે સારી હતી. તેનાં માબાપનો વિચાર એવો હતો કે વૉલ્પોલ ચર્ચમાં નોકરી મેળવી વિખ્યાત થાય. પણ મોટા ભાઈ મરી જતાં વૉલ્પોલને યુનિવર્સિટિમાંથી ઊઠાડી મૂકવામાં આવ્યો અને જમીન તથા બીજી મીલકતને સંભાળવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૧માં વૉલ્પોલ હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં ચુંટાયો, તે ઠેઠ ઇ. સ. ૧૭૪૨ સુધી તે સભામાં ચાલુ રહ્યો.

શરુઆતથી જ વૉલ્પોલ વ્હિગ પક્ષનો હતો. પ્રથમ તે નૌકાખાતાના બોર્ડનો સભ્ય થયો. ત્યાં તેણે એવું સારું કામકાજ કર્યું કે ઇ. સ. ૧૭૦૮માં તેને લડાઈ ખાતાના સેક્રેટરિની અને નૌકાખાતાના ખજાનચીની જગા આપવામાં આવી. પહેલો જ્યૉર્જ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે વૉલ્પોલ બક્ષી અને ખજાનચી થયો. ઇ. સ. ૧૭૨૦માં સાઉથ સી કંપનીએ દેવાળું ફૂંક્યું. લાખો લોકો પાયમાલ થઈ ગયા. ત્યારે વૉલ્પોલ દેશની વ્હારે આવ્યો અને ભયંકર આર્થિક નુકસાનમાંથી તેણે લોકોને બચાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૨૮માં બીજો જ્યૉર્જ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે વૉલ્પોલની વગ ઘણી વધી પડી. રાણી કૅરોલિનનો તે ભરોસાદાર સલાહકાર હતો. તે પોતે હવે પૈસાદાર, અનુભવી અને બાહોશ મુસદ્દી થઈ ગયો હતો.

વૉલ્પોલના ગુણદોષ:—વૉલ્પોલ શરીરે જાડો અને દેખાવે રૂઆબદાર હતો. તેનો સ્વભાવ ઘણો મોજીલો હતો. તે દારુનો નીશો કરતો અને ખૂબ શિકાર ખેલતો. વૉલ્પોલ સહૃદય હતો. શત્રુઓ ગમે તેટલી આળો ભાંડે તોપણ તે કદિ ગુસ્સો કરતો નહી. બની શકે તો તે તેમને મેળવી લેતો. તે કદિ પોતાનો વખત ગુમાવતો નહી. દરેક બાબતને તે પોતે જ તપાસતો. તે આખા રાજ્યનો કારભાર કરતો, છતાં હરેક કાગળનો જવાબ પોતે જ લખતો. એમ કહેવાય છે કે તેની પાસે કોઈ મદદનીશ સેક્રેટરિ કામ કરતો નહી. ઉપરાંત—અને આ મોટું આશ્ચર્ય કહેવાશે—વૉલ્પોલ બીજાના કાગળોની અગત્યની હકીકતોની નકલો પોતે કરી પોતાની પાસે રાખતો. વૉલ્પોલનું ચારિત્ર્ય ઊંચું નહોતું. તે એટલે સુધી કે પોતાની સ્ત્રીની શકમંદ ચાલચલગત સામે તેને જરા પણ તિરસ્કાર

થતો નહી. સાહિત્ય માટે કે લલિત કળા માટે તેને જરાય રુચિ નહોતી. ખુદ રાણીનીય તે બહુ હલકી મશ્કરીઓ કરતો. તેનામાં શિષ્ટતા કે સંસ્કારો નહોતા. પણ તે માણસોની કદર કરી શકતો અને તેમને કેવી રીતે સાધવા તે બહુ સારું જાણતો. ચાલતા જમાનાની પરિસ્થિતિનો લાભ ગમે તે પ્રકારે લેવો અને ભવિષ્યનો ઝાઝો વિચાર કરવો નહી એટલું તે ખાસ મનમાં રાખતો. એક વખત હાથમાં આવેલી સત્તાને તે છોડી દેવાનું મન કરે એવો નહોતો. વ્હિગ પક્ષનાં મુખ્ય સૂત્રોનો તેણે કોઈ દિવસ પરિત્યાગ કર્યો નહી. તે ખારીલો નહોતો. જો કે જે કોઈ મુસદ્દી તેની સામે થતો તેને તે હમેશાં પોતાથી દૂર રાખતો. પણ બાહોશ અને વિશ્વાસપાત્ર માણસોને તે પોતાની પાસે રાખતો. વૉલ્પોલના જમાનામાં મોટા મોટા અમલદારો લાંચરૂશવતો લેતા, સગાંસ્નેહીઓને ખૂબ લાભો અપાવતા, અને છતાં પ્રામાણિક અને દેશાભિમાની મુસદ્દીઓમાં ખપતા. તે વખતની પાર્લમેન્ટના સભાસદો રાજા પાસેથી, કારભારીઓ પાસેથી, અને દેશાવરના રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી લાંચ ખાતા. મતદાર મંડળો આવાં જ લાંચીઆં હતાં. વૉલ્પોલે આ પરિસ્થિતિનો સારો લાભ લીધો; એટલે અંશે તેનો કારભાર અપ્રામાણિક ગણાશે. પોતે જ બેધડક કહેતો કે "All these men have their price...As to the revolters, I know the reasons and I know the price of every one of them." વૉલ્પોલે પાર્લમેન્ટના સભાસદોને અને તેમનાં માણસોને રાજ્યમાં જુદે જુદે ઠેકાણે ગોઠવી તેમને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા. પણ જ્યારે સામો પક્ષ બીજી કોઈ રીતે એકમત થતો નહી ત્યારે જ તે લાંચરૂશવતનું સાધન વાપરતો.* વૉલ્પોલના શત્રુઓ તેના સામે બીજો એ આક્ષેપ કરી ગયા છે કે વૉલ્પોલે જાહેર નાણું ઉચાપત કરી મોટી

---

* બર્ક તેને વિષે નીચે પ્રમાણે કહેતો ગયો છેઃ

"He (Walpole) was firm governing by corruption. He governed by party attachmente."

રકમ ભેગી કરી હતી.† પણ એ આક્ષેપ યોગ્ય નથી. વૉલ્પોલના કારભારની અગત્ય આપણે હવે પછી વિચારીશું.

વૉલ્પોલનો કારભાર: વેપાર. કરપદ્ધતિ. જગાત. રાષ્ટ્રીય કરજ. ઈ. સ. ૧૭૩૦–૪૨:—વૉલ્પોલને ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી હતી. વેપાર વધે તો જ આર્થિક સ્થિતિ સુધરે અને લોકો હૅનોવર વંશ તરફ પૂરેપૂરા વફાદાર રહે. તેથી જ્યાં સુધી વૉલ્પોલ સત્તા ઉપર રહ્યો ત્યાં સુધી તેણે ઇંગ્લંડને લડાઈમાં ઊતાર્યું નહી અને દેશમાં પ્રતિપક્ષીએ સાથે મોટી તકરારોમાં તે ઊતર્યો નહી. તેણે દેશાવર જતા તૈયાર માલ ઉપરનો જગાતનો બોજો કાઢી નાંખ્યો અને આયાત થતા કેટલાક કાચા માલ ઉપરની જગાત તેણે રદ કરી. અમેરિકાનાં અંગ્રેજ સંસ્થાનોને વૉલ્પોલે ઇંગ્લંડનાં વહાણોમાં, પણ નહીતર તદ્દન નિરાબાધ, યૂરોપના હરકોઈ દેશ સાથે પરબારો વેપાર કરવાની છૂટ આપી. પરિણામે સંસ્થાનોની આબાદી વધી અને ઇંગ્લંડનો માલ સંસ્થાનોમાં મોટા પ્રમાણમાં જતો થયો.

કરપદ્ધતિ: જગાત:—વૉલ્પોલને જમીન ઉપરનો કર ઓછો કરવો હતો. તેથી થતી નુકસાની પૂરી કરવા તેણે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. એ વખતે ઇંગ્લંડમાં આયાત થતા માલ ઉપર બંદરો મુકામે જગાત લેવાતી. પણ જગાત ઉઘરાવનાર અમલદારો લાંચ લઈ જગાત વસુલ કરતા નહી.

---

† આ વિષે નીચેનું નાનું કાવ્ય આનંદ આપશે:

But a few years ago, as we very well know,
He scarce had a guinea his fob in;
But by bribing of friends,
To serve his dark ends,
Now worth a full million is Robin.
As oft hath he said,
That our debts should be paid,
And the nation be eased of her throbbing;
Yet on tick we shall run,
For the true sinking fund
Is the bottomless pocket of Robin.

તેથી રાજ્યને ઘણું નુકસાન થતું. વળી વેપારીઓ માલ છાનો મંગાવતા અને જગાતથી છટકી જતા. એ દૂર કરવા વૉલ્‌પોલે હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં એવો મુસદ્દો રજુ કર્યો કે બે ચીજો-દારુ ને તંબાકુ-ઉપરની બંદરી જગાત કાઢી નાંખવી; દારુ અને તંબાકુ દેશમાં વગર જગાતે આયાત થાય. પણ દરેક વેપારી પોતાના માલને સરકારી દેખરેખ નીચે પોતાની વખારમાં ભરે અને છૂટક વેચાણ વખતે રાજ્યને અમુક કર આપે. આ બાબતમાં જો લોકો એકમત થયા હોત તો તેમને લાભ હતો. તે યોજનાથી લંડન મોટું બંદર થઈ શકત. પણ તેઓ અર્થશાસ્રને સમજતા નહોતા. વૉલ્‌પોલના દુશ્મનોએ એવી ગપ ફેલાવી કે દેશમાં આયાત થતી તમામ ચીજો ઉપર આવો કર-Excise-પડવાનો છે, દરેક ઈંગ્રેજને ઘેર સરકારી અમલદારો રોજ તપાસ કરવા આવશે, અને પ્રજા એમના ત્રાસથી તોબા તોબા કરી જશે. તેમણે દેશમાં જબરદસ્ત કોલાહલ મચાવ્યો. તેઓ કહેતા કે "No slavery, no excise, no wooden shoes. Liberty, Property, and no excise." વૉલ્‌પોલે જોયું કે બહુમતીથી મુસદ્દો પાર તો પડશે. પણ તેનો અમલ કરતાં દેશમાં ખુનરેજી થશે તેથી તેણે નમતું આપ્યું અને મુસદ્દો પાછો ખેંચી લીધો, ઇ. સ. ૧૭૩૩.

કરજ:—રાષ્ટ્રીય કરજ ઉપર ૭ સાત ટકાનું વ્યાજ અપાતું હતું. વૉલ્‌પોલે વ્યાજની તેરીખ ચાર ટકાની કરી નાંખી. કરજ પતાવવા માટે વૉલ્‌પોલે દર વર્ષે અમુક રકમ અનામત-Sinking Fund-મૂકી. આ યોજનાથી ૮૪ લાખ પૌંડનું દેવું પતાવવામાં આવ્યું.

વૉલ્‌પોલ અને યૂરોપમાં સુલેહ:—વૉલ્‌પોલ એમ માનતો હતો કે લડાઈ એટલે પ્રજાને અસતોષ, કારભારીઓને ઉત્પાત, લોકો ઉપર કરનો ભાર, વેપારનું નુકસાન, માણસોનો નિરર્થક ઘાણ, અને પ્રિટેન્ડરને એક નવી તક. તે કહેતો કે "My politics are to keep free from all engagements* as long as we possibly can."

* With Walpole new maxims definitely arose within the Whig party. Principles of peace, of neutrality, of diplomacy as a substitute for war, began slowly to find favour among them. P. 201, *Walpole* by John Morley.

તેણે બન્યું ત્યાં સુધી યૂરોપનાં રાજ્યો વચ્ચે અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સુલેહ રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૨૯માં ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ, હોલંડ અને સ્પેઇન વચ્ચે મૈત્રી કરી તેથી ઇંગ્લંડને જિબ્રાલ્ટરની ફીકર મટી ગઈ અને વેપારના હકો મળ્યા. આ વખતે પોલંડ દેશની ગાદી માટે તકરાર થતાં યૂરોપમાં મોટી લડાઈ સળગવાની ધાસ્તી રહેતી હતી. પણ વૉલ્‌પોલે વચમાં પડી બધાં રાજ્યો વચ્ચે સમાધાની કરાવી. વૉલ્‌પોલ સિવાય તમામ લોકો લડાઈ કરવાના મતના હતા. ખુદ રાજારાણી પણ જર્મનીના હંમેશના સામાન્ય શત્રુ ફ્રાંસ સામે લડવા તૈયાર થઈ ગયાં હતાં. એક વાર તેણે રાણી કૅરોલિનને કહ્યું કે "Madam, there are fifty thousand men slain this year in Europe and not one Englishman."

સ્પેઇન સામે યુદ્ધ:—ઇ. સ. ૧૭૧૩ની સુલેહથી ઇંગ્લંડને સ્પેઇનનાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સાથે એક જ વહાણ ભરી વેપાર કરવાનો હક મળ્યો હતો. પણ ઈંગ્રેજ વેપારીઓ એકને બદલે અનેક વહાણો ભરી વેપાર કરતા હતા. તેથી સ્પેઇનના અમલદારો તેમને સતાવતા. આવી કાયદેસર શિક્ષાને નાહક સતામણીનું ભયકર રૂપ આપી ઈંગ્રેજ વેપારીઓએ મોટો કોલાહલ મચાવ્યો. જેનકિન્સ (Jenkins) નામના એક ઈંગ્રેજે સ્પેઇન સામે ગુન્હો કર્યો હતો. તેથી તેનો કાન કાપી નાંખવામાં આવ્યો હતો. સ્વદેશ આવતાં તેણે પોતાના દેશભાઈઓને સ્પેઇન સામે ખૂબ ઉશ્કેર્યા. ઈંગ્રેજોને સ્પેઇન સામે લડાઈ જોઈતી હતી. પણ વૉલ્‌પોલ તેથી વિરુદ્ધ હતો. છતાં પાર્લમેન્ટમાં તેના શત્રુઓએ સ્પેઇન સામે યુદ્ધ જાહેર કરવા ઉપરાઉપરી માંગણીઓ કરવા માંડી. આવે વખતે વૉલ્‌પોલે રાજીનામું આપ્યું હોત તો સારૂં થાત. પણ રાજા તેને મૂકી દે એવો નગુણો નહોતો. તેથી ઇ. સ. ૧૭૩૯ના ઑક્ટોબરમાં સ્પેઇન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે લડાઈ સળગી. આ લડાઈ "The War of Jenkin's Ear" કહેવાય છે. લડાઈ જાહેર થયાનું સાંભળતાં લોકો આવેશમાં આવી ઘંટાનાદ કરવા લાગ્યા. પણ વૉલ્‌પોલે કહ્યું કે "They may ring their bells now; but they will soon be wringing their hands."

મુખ્ય પ્રધાન અક્ષરશઃ સાચો પડયો. યૂરોપના કોઈ રાજ્યે ઇંગ્લંડને મદદ કરી નહી. ઉલટું, ફ્રાંસ સ્પેઇનની મદદે ગયું. તેથી વૉલ્‌પોલે

ઇ. સ. ૧૭૪૨માં રાજીનામું આપી દીધું. શત્રુઓએ તેના કારભારની તપાસ કરવા એક સમિતિ નીમી પણ પાર્લમેંટે તે તપાસ વધારે લાંબી ચલાવવા ના પાડી. રાજાએ તેને અર્લ ઑફ઼ર્ડ (Orford) બનાવ્યો. વૉલ્પોલ હાઉસ ઑફ઼ લૉર્ડ્ઝમાં ગયા પછી પણ પ્રધાનો તેની સલાહ લેતા. ઇ. સ. ૧૭૪૫ના માર્ચ માસમાં તે મરી ગયો. તેના કારભારનાં મુખ્ય પરિણામો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

વૉલ્પોલના કારભારનું નિરીક્ષણ:—વૉલ્પોલે ઇંગ્લંડમાં ઝાઝા સુધારા કર્યા નહી, તેમ દેશાવરમાં તેણે લડાઇઓ લડી કોઈ કીર્તિ મેળવી નહી; છતાં તેનો કારભાર "**ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનો નવો યુગ**" કહેવાય છે. તેણે નવા વંશની ગાદી સલામત કરી, દેશનો અને સંસ્થાનોનો વેપાર વધાર્યો, દેશાવર સાથે મિત્રતા રાખી, પ્રિટેંડરના પક્ષને ઢીલો કર્યો, પ્યુરિટનોને દર વર્ષ છૂટ આપી તેમને સંતુષ્ટ રાખ્યા, તેમની સામેના કાયદાએ રદ કરવા ના પાડી, ઍંગ્લિકનોને ખુશ રાખ્યા, અને એવી રીતે ધર્મનું ખોટું ઝનુન ઓછું કરી નાંખ્યું. વૉલ્પોલે વર્તમાનપત્રોના વ્યવસ્થાપકોને અને રાજ્યકીય વિષયો ઉપર ચર્ચાઓ કરતા તીખામાં તીખા લેખકોને જરાય સતાવ્યા નહી એવો તો તે ડાહ્યો હતો. વૉલ્પોલે વ્હિગ પક્ષને પ્રબળ કર્યો. મંત્રીમંડળમાં બધા એક જ મતના હોવા જોઈએ, પ્રધાનો મુખ્ય મંત્રી નક્કી કરી શકે, જે કોઈ મુખ્ય મંત્રી સામે થાય તેણે રાજીનામું આપવું જોઈએ, મુખ્ય મંત્રીના કહેવા પ્રમાણે જ પ્રધાનોએ વર્તવું જોઈએ, અને હાઉસ ઑફ઼ કૉમન્સની બહુમતીથી રાજ્યતંત્ર ચાલવું જોઈએ, એ માન્યતાઓ તેના કારભારથી શરુ થઈ. તેથી વૉલ્પોલ રાજાના છત્ર નીચે જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પિતા કહી શકાય. તેના વખત સુધી મુખ્ય પ્રધાન (First Minister)નું નામ પણ નહોતું અને તે હોદ્દો પ્રથમ તેને લગાડવામાં આવ્યો ત્યારે શત્રુઓએ એ બાબતને તુચ્છકારી હતી વૉલ્પોલ રાજા, પાર્લમેંટ અને પ્રજા એમ ત્રણેયનો એક સાથે માનીતો પ્રધાન થઈ ગયો.* વૉલ્પોલ બે યુગોની વચમાં કારભાર કરી ગયો. તેની પહેલાં

*ડૉ જૉનસન એક સ્થળે કહે છે કે "Walpole was a minister, given by tne king to the people; Pitt was a minister, given by the people to the King."

ઈંગ્લંડે વર્ષો સુધી ફ્રાંસ સામે લડી જીતો મેળવી; તેના ગયા પછી પણ ઈંગ્લંડે વર્ષો સુધી તે જ સત્તા સામે લડી જીતો મેળવી. પણ વૉલ્‌પોલ એક ઘટના સમજી શક્યો નહી ફ્રાંસ સામે ઈંગ્લંડને ભવિષ્યમાં લડ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું, તેટલું તે કળી શક્યો નહી. ઉપરાંત વૉલ્‌પોલે સુલેહને નામે ઈંગ્લંડના લશ્કરી અને દરિયાઈ સૈન્યને કેળવ્યું નહી. મોટો વિગ્રહ લડવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી, છતાં તેણે ઈંગ્રેજોને ખરા સ્વરાજ્ય—જવાબદાર રાજ્યતંત્ર–ના પ્રથમ પાઠો શીખવ્યા. તેનામાં ઘણા દોષો હતા, છતાં તે એક મહાન્ મુસદ્દીની કક્ષામાં ગણાવો જોઈએ. તેના પછી યુરોપમાં અને ઈંગ્લંડમાં બધે નવી પરિસ્થિતિઓ, નવી યોજનાઓ, નવી આશાઓ, નવાં માણસો અને નવા કારભારો દેખાયાં.

ઑસ્ટ્રિઆની ગાદી સંબંધી વિગ્રહ : ઇ. સ. ૧૭૪૪–૪૮:— કાર્ટરેટ વૉલ્‌પોલની જગ્યા ઉપર આવ્યો. કાર્ટરેટ પ્રામાણિક, વિદ્વાન, દીર્ઘદ્રષ્ટા અને યૂરોપની પરિસ્થિતિથી સારી રીતે વાકેફગાર હતો. તેને ઈંગ્લંડની આંતર રાજ્યખટપટો ગમતી નહોતી. સત્તા ઉપર આવતાં વાર તુરત તેણે વૉલ્‌પોલનું ધોરણ બદલી નાંખ્યું અને યૂરોપના રાજકારણમાં માથું મારવા માંડયું. રશિઆ, પ્રશિઆ અને હોલંડ સાથે નવા કરારો કરવામાં આવ્યા. આ વખતે ઑસ્ટ્રિઆમાં રાજ્ય કરતી રાણી મેરિઆ થેરેસા (Maria Theresa) ના પતિ ફ્રાંસિસને જર્મનીમાં શાહેનશાહ થવું હતું. પણ ફ્રાંસે તેની સામે દાવપેચ રમવા શરુ કર્યા. તેથી ઈંગ્લંડે ઑસ્ટ્રિઆનો પક્ષ લીધો અને યૂરોપમાં વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. આ વિગ્રહ ઇતિહાસમાં "War of the Austrian Succession"–ઑસ્ટ્રિઆની ગાદીનો વિગ્રહ–કહેવાય છે. યુદ્ધ માટે રાજા જ્યૉર્જ પોતે યૂરોપ ગયો અને તેણે ફ્રેંચોને ડેટિંજન–Dettingen પાસે હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૭૪૩. (આ લડાઈ પછી ઈંગ્લંડનો કોઈ રાજા દેશાવર લડવા ગયો નથી.) આ લડાઈ પછી પ્રશિઆનો રાજા ફ્રેડરિક મિત્રરાજ્યોના પક્ષમાંથી ખસી ગયો. તેથી વિગ્રહ ઈંગ્લંડને અનુકૂળ નીવડયો નહી. મિત્રરાજ્યોની મુશ્કેલીઓ વધી ગઈ. રાજાનો બીજો પુત્ર ડ્યૂક ઑફ કંબરલેંડ ફ્રેંચો સામે લડતાં ફૉન્ટેનોય (Fontenoy) પાસે હારી ગયો, ઇ. સ. ૧૭૪૫. ફ્રેંચ લશ્કરોએ બેલ્જિઅમની સરહદ ઉપરના

ઘણાખરા કિલ્લાઓ સર કર્યા અને હિંદુસ્તાનમાં મદ્રાસનું થાણું કબજે કર્યું; ઇ. સ. ૧૭૪૫-૪૬. યૂરોપનાં રાજ્યોએ ફ્રેંચો સાથે જુદી સુલેહો કરી: માત્ર ઇંગ્લંડનાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનાં લશ્કરો ફ્રેંચોનું લૂઇબર્ગ નામનું શહેર હાથ કરી શક્યાં. તેથી ઇંગ્લંડે ઇ. સ. ૧૭૪૮માં એ-લા-શા-પેલ (Aix-la-cha-pelle) મુકામે સુલેહ કરી અને વિગ્રહનો અંત આવ્યો. એ તહથી મેરિઆ થેરેસાનો પતિ ફ્રાંસિસ શાહેનશાહ થયો, ફ્રાંસને લૂઇબર્ગ પાછું મળ્યું, ઇંગ્લંડને મદ્રાસ પાછું મળ્યું, અને ઇ. સ. ૧૭૧૩નો યુટ્રેક્ટનો કરાર પાછો તાજો કરવામાં આવ્યો.

આ કરાર થયો ત્યારે કાર્ટરેટના કારભારનો અંત આવ્યો હતો અને મુખ્ય પ્રધાનો તરીકે હેનરિ પેલ્હામ અને તેનો ભાઇ ટૉમસ પેલ્હામ અથવા ડયૂક ઑફ ન્યુકૅસલ કામ કરતા હતા.

કાર્ટરટે મોટો મુસદ્દી હતો અને યૂરોપનું રાજકારણ તેના જેટલું બીજા કોઈને સમજાતું નહી.*

એ-લા-શા-પેલના તહમાં ઇંગ્લંડના મંત્રીમંડળની દીર્ઘદૃષ્ટિની ખામી સ્પષ્ટ તરી આવે છે. ઇંગ્લંડને યૂરોપમાં ખાસ વિશેષ લાભો મેળવવાની જરુર નહોતી; તેનું ખરું હિત તો અમેરિકા, આફ્રિકા, અને હિંદુસ્તાનમાં રહેલું હતું. મંત્રીમંડળ આ હિત સ્પષ્ટતાથી જોઈ શક્યું નહી. એ તહમાં ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ અને સ્પેઇનના પરસ્પર વેપારી તથા સંસ્થાનિક લાભો નક્કી થઈ શકયા નહી. આ સવાલો હવે પછીનાં આઠ વર્ષમાં નક્કી થયા.

ઇ. સ. ૧૭૪૫નો જૅકોબાઇટ બળવો: સ્કૉટ્લંડની નવી વ્યવસ્થા:—વૉલ્પોલ હમેશાં કહેતો કે ઇંગ્લંડ યૂરોપના કોઈ પણ મામુલી વિગ્રહમાં ઊતર્યું કે તુરત પદભ્રષ્ટ સ્ટુઅર્ટ વંશનાં માણસો દેશમાં બળવો

*તે કહી ગયો છે કે "I always traverse the views of France in place or out of place; for France will ruin this nation if it can." હેનરિ ફૉક્સને તેણે એક વાર કહેલું કે "I want to instil a nobler ambition in you; I want you to knock the heads of the kings of Europe to-gether and see whether you cannot jumble out something of advantage to this country."

કરવાનાં, અને પરદેશની, અને ખાસ કરીને ફ્રાંસની મદદ લઈ સ્ટુઅર્ટ વંશનો કોઈ વારસદાર ઇંગ્લંડ ઉપર ચડી આવવાનો. ઈ. સ. ૧૭૪૪-૪૮ દરમ્યાન ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે યૂરોપ-એશિઆ-અમેરિકામાં વિગ્રહ ચાલતો હતો. તેથી વૉલ્પોલની તે આગાહી એકદમ સાચી પડી. સ્ટુઅર્ટ રાજા બીજા જેઈમ્સનો પૌત્ર ચાર્લ્સ અથવા યંગ પ્રિટેન્ડર (Young Pretender) પશ્ચિમ સ્કૉટલંડમાં ઊતર્યો, ઈ. સ. ૧૭૪૫. તેને લૉર્ડ જ્યૉર્જ મરે (Murray)ની મદદ મળી અને તેના લશ્કરે રાજધાની એડિનબર્ગ સર કર્યું. ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ આઠમા જેઇમ્સ તરીકે જાહેર થયો. બીજી લડાઈ પ્રેસ્ટનપૅન્સ (Prestonpans) પાસે થઈ, જેમાં બ્રિટિશ સરદારને સખ્ત હાર મળી. તેથી પ્રિટેન્ડર ચાર્લ્સે ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરી. ચાર્લ્સે ફૉલ્કર્ક પાસે બીજી વાર ઇંગ્લંડના લશ્કરને હરાવ્યું. આ ખબર મળતાં લંડનવાસીઓ તો ખૂબ ગભરાઈ ગયા. તેથી ઇંગ્લંડની સરકારે પ્રિટેન્ડર સામે તાબડતોબ ડ્યૂક ઑફ કંબરલેન્ડને મોકલ્યો. એ રાજપુત્રે બંડખોરોને કલોડન મૂર (Cullodon Moor) પાસે સખ્ત હાર આપી, ઈ. સ. ૧૭૪૬. પ્રિટેન્ડરને સ્કૉટલંડના લોકોએ સુંદર આશરો આપ્યો. પણ વધુ મદદ નહી મળતાં તે સ્ત્રીવેશે યૂરોપ ચાલ્યો ગયો અને ઈ. સ. ૧૭૮૮માં તે મરી ગયો. ડ્યૂક ઑફ કંબરલેન્ડે સ્કૉટ લોકો ઉપર એટલો બધો જુલ્મ કર્યો અને તેમના દેશમાં તેણે એવો તો ત્રાસ વર્તાવ્યો કે હજુ તે ત્યાંની પ્રજામાં 'ખાટકી' તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રિટેન્ડરના હુમલાને હઠાવ્યા પછી અને સ્કૉટલંડમાં તેના પક્ષકારોને હરાવ્યા પછી ઈંગ્રેજ સરકારે તે દેશમાં નિશાળો ઊઘાડી, સ્કૉટલંડના પહાડી લોકોને હુન્નરઉદ્યમો શીખવ્યા અને સ્કૉટલંડ દેશને સંસ્કૃત જીવનને રસ્તે ચડાવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૪૫ના જૅકોબાઈટ બળવાનું આ એક શુભ પરિણામ આવ્યું.

પેલ્હામોનો કારભાર: ઈ. સ. ૧૭૪૪-૫૬:—પેલ્હામ ભાઈઓનો કારભાર પણ ઘણો નબળો હતો. પણ પૈસેટકે તેઓ સુખી હતા. તેથી તેમણે પાર્લમેન્ટમાં પોતાની સત્તા બાર વર્ષ સુધી ટકાવી રાખી. તેમણે રાજા પાસેથી એવો કોલ લીધો, કે ભવિષ્યમાં તેમની પસંદગીના

કોઈ પણ માણસને તેઓ મંત્રીમંડળમાં લઈ શકે અને જ્યાં સુધી તેમની પાસે કુલ સત્તા હોય ત્યાં સુધી રાજા બીજા લોકોની સલાહ પૂછી શકે નહી. પેલ્હામોએ કરકસરને નામે લશ્કરને ઘટાડી નાંખ્યું, કેટલાક નોકરોને રજા આપી, અને ખરચમાં કાપકૂપ કરી. પણ ઇ. સ. ૧૭૫૪માં હેનરિ પેલ્હામ મરી ગયો અને ઇ. સ. ૧૭૫૬માં સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ શરુ થયો. તેથી ન્યુકૅસલે રાજીનામું આપ્યું. એટલે પિટ્ કુલ સત્તા ઉપર આવ્યો.

સાત વરસના વિગ્રહનાં પગરણ: ઇ. સ. ૧૭૪૮:—આ આઠ વર્ષ દરમ્યાન યૂરોપમાં, અમેરિકામાં અને હિંદુસ્તાનમાં અવનવા ફેરફારો થયા, અને તેમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ એવાં તો સંડોવાયાં કે છેવટે તેમને લડાઈમાં ઊતરીને પરસ્પર તકરારોનો નિકાલ કરવો પડયો.

અમેરિકા:—અમેરિકામાં ઈંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હતી. ત્યાં પૂર્વ કિનારા ઉપર મૅસેચ્યુસેટ્સ, રહોડ ટાપુ, ન્યુ હૅમ્પશાયર, કનેકિટકટ, ન્યુ જર્સિ, ડિલાવેર, મેરિલૅંડ, વર્જિનિઆ, નૉર્થ કૅરોલિના, સાઉથ કૅરોલિના અને જ્યૉર્જિઆ, અને પશ્ચિમે ન્યુ યૉર્ક અને પેનસિલ્વેનિઆ, એમ ઇંગ્લંડનાં કુલ તેર સંસ્થનો હતાં. એ જ કિનારા ઉપર નૉવાસ્કોશિઆ અને તેની પાસે એકેડિઆ પણ ઈંગ્રેજોનાં હતાં રહેજ ઉત્તરમાં ન્યુફાઉંડલૅંડ ઈંગ્રેજોના કબજામાં હતું. પણ તેના કિનારા ઉપર ફ્રેંચોની સત્તા હતી. છેક ઉત્તરમાં હડસન બે સંસ્થાન ઈંગ્રેજોનું હતું. તેની દક્ષિણે, પૂર્વે અને પશ્ચિમે ઠેઠ દરિયા સુધી ફ્રેંચો હતા. તેર સંસ્થાનોની પશ્ચિમે અલિઘાની પર્વતોની હાર, ઓહિઓ અને મિસિસિપિ નદીઓ અને ફ્રેંચ સંસ્થાન લુઈસિઆના અને દક્ષિણે સ્પેઈનનું ફ્લૉરિડા આવેલાં હતાં. એકેડિઆ અને ફ્રેંચ સંસ્થાન ન્યુ ફ્રાંસ અથવા કૅનેડા વચ્ચેની સરહદ નક્કી થઈ નહોતી. ફ્રેંચોનો વિચાર એવો હતો કે એકેડિઆની પશ્ચિમે સેન્ટ લૉરેંસ નદીના મુખથી માંડીને ઑંટારિઓ સરોવર ઉપર અને પછી ઓહિઓ નદી ઉપર કિલ્લેબંધી કરી તેર ઈંગ્રેજ સંસ્થાનોને ઘેરી લેવાં, તેમને પશ્ચિમ દિશામાં આગળ વધતાં અટકાવવાં, લડાઈને વખતે બને તો તેમને ગળી જવાં અને ઉત્તર, દક્ષિણ અને પૂર્વે અલિઘાનીની ગિરિમાળાથી તે ઠેઠ પશ્ચિમના કિનારા સુધી એક મોટું

સામ્રાજ્ય તૈયાર કરવું. ઈંગ્રેજ સરકારે આ હકીકતોને હજુ સુધી પૂરી લક્ષમાં લીધી નહોતી. એરિ સરોવર ઉપર ફ્રેંચોએ ફૉર્ટ દુકવેસ્ને (Fort Duquesne) અને ફૉર્ટ લેબુફ (Fort Leboef) નામે બે કિલ્લાઓ બાંધ્યા હતા. તેમણે ઇંગ્લંડના સંસ્થાનિકોને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા હતા. તેમણે ઓંટારિઓ સરોવર ઉપર અને ચૅંપલેઈન સરોવર ઉપર બે કિલ્લાઓ ઊભા કર્યા હતા. તે પ્રમાણે નૉવાસ્કોશિઆની પેલી બાજુ પણ એવો કોટ તેમણે બાંધ્યો હતો. ફ્રેંચો રેડ ઇન્ડિઅનોને ઈંગ્રેજો સામે ઉશ્કેરતા હતા. તેથી ઇંગ્લંડના સંસ્થાનિકોને હવે એટલી તો ખાત્રી થઈ ગઈ કે ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરે તો જ તેનું દરિયાઈ સામ્રાજ્ય ટકી શકે, નહીતર નહી.

હિંદુસ્તાન:—હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચો અને ઈંગ્રેજો કર્ણાટકની નવાબીની ખાતર અને હૈદરાબાદની સુબેદારીની ખાતર લડ્યા હતા, ઇ. સ. ૧૭૪૬–૪૮ અને ઇ. સ. ૧૭૫૧–૫૫. પણ કલાઈવની લશ્કરી કુનેહથી ફ્રેંચોનો પરાજય થયો હતો અને ડૂપ્લેને સ્વદેશ બોલાવી લેવામાં આવ્યો હતો. કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી ફ્રેંચોએ માન્ય કર્યો હતો. પણ હૈદરાબાદ મુકામે ફ્રેંચ સરદાર જનરલ બુસિએ સુબેદાર ઉપર મોટી વગ જમાવી હતી અને ઉત્તર સરકારના આખા પ્રાંતનું ઉત્પન્ન લશ્કરના નિભાવ માટે નિઝામે ફ્રેંચોને માંડી આપ્યું હતું. બંગાળમાં નવાબ અલીવર્દીખાન ઇ. સ. ૧૭૫૬માં ગુજરી જતાં નવાબ સિરાજ–ઉદ્–દૌલા મનસબ ઉપર આવ્યો હતો. તેને ફ્રેંચોની મદદ હતી. ચંદ્રનગર મુકામે ફ્રેંચો થાણું નાંખી પડ્યા હતા. આવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં બંને પ્રજાઓ વચ્ચે લડાઈ જાગે તે માટે યૂરોપમાં લડાઈ જાહેર થાય એટલી જ વાર હતી.

યૂરોપ:—આવી રીતે ઈંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે અમેરિકામાં તથા હિંદુસ્તાનમાં વર્ષો થયાં હરીફાઈ ચાલતી હતી. યૂરોપમાં પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. છતાં જો યૂરોપમાં બંને રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ રહે તો દેશાવરમાં પણ બંને પ્રજાઓ સુલેહથી રહી શકે. પણ ખુદ યૂરોપમાં લાંબા વખત સુધી સુલેહ જળવાઈ રહે એવી સ્થિતિ નહોતી. ઑસ્ટ્રિઆની રાણી મેરિઆ થેરેસાને પ્રશિઆના રાજા મહાન્ ફ્રેડરિકની વધતી જતી સત્તાને નબળી

કરવી હતી. ઑસ્ટ્રિઆને તે બાજીમાં ફ્રાંસની મદદ હતી. તેથી જ્યારે ઑસ્ટ્રિઆ અને ફ્રાંસ પ્રશિઆ સામા પડ્યાં ત્યારે યૂરોપના રાજકારણમાં સમતોલપણું જાળવવા માટે ઇંગ્લંડે પ્રશિઆના રાજા ફ્રેડરિકનો પક્ષ લીધો અને સાત વર્ષોનો વિગ્રહ શરુ થયો. આ વિગ્રહ વખતે પિટ્ટની પ્રતિભા પ્રકાશમાં આવી.

વિલિઅમ પિટ્ટ: પૂર્વ ચરિત્ર. ઇ. સ. ૧૭૦૮–૧૭૫૬:–વિલિઅમ પિટ્ટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૮માં વેસ્ટમિન્સ્ટર મુકામે થયો હતો. તેનો દાદો ટૉમસ પિટ્ટ મદ્રાસનો તથા જામેઇકાનો ગવર્નર હતો. તેણે પુષ્કળ પૈસો કર્યો હતો. પિટ્ટનો દાદો અને બાપ તેને સત્તર વર્ષનો મૂકીને મરી ગયા. પિટ્ટ ઈટનમાં અને ઑક્સફર્ડમાં થોડુંક ભણ્યો હતો. ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે પિટ્ટ લશ્કરમાં દાખલ થયો અને પછી હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સનો સભ્ય બન્યો. આ વખતે પિટ્ટ વૉલ્પોલના કારભાર ઉપર સખ્ત હુમલાઓ* કરતો. હૅનોવરના રક્ષણ માટે ઇંગ્લંડ પૈસાનો જે ભોગ આપતું હતું તેની સામે તો તે ઘણી અસભ્ય રીતે પોતાનો ખાસ ઉભરો કાઢતો.† આ કારણથી તે રાજાની આંખે ચડી ગયો. પણ પેલ્હામોની વગથી તે આયર્લંડનો નાયબ ખજાનચી અને પછી લશ્કરનો બક્ષી (Paymaster) થયો. દરેક બક્ષી પરરાજ્યને જે નાણું ધીરવામાં આવતું તેના ઉપર સેંકડે અર્ધા ટકાની હકસી ખાતો. પિટ્ટની બક્ષીગીરી દરમ્યાન આ રિવાજ બંધ થયો, એવો તો તે પ્રામાણિક હતો. આ વખતે હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં પિટ્ટની સખ્તાઈ ઘણી વધી જતાં હોદ્દા ઉપરથી તેને રજા આપવામાં આવી. પણ નોકરી ગઈ તેથી તે કાંઈ નરમ પડયો નહી. ઉલટું, હવે તો તે ન્યુકૅસલના નબળા કારભારને છચોક અને વધારે સ્વતંત્રતાથી નિંદવા લાગ્યો અને ફ્રાંસની સામે લડાઈ જાહેર કરવા તે

---

* વૉલ્પોલે એક વાર કહ્યું કે "We must muzzle this terrible Cornet of Horse."

† Don't go on subsidizing little princes here and there, and fancy that altogether they will make a king of Prussia. ....This great, this mighty nation, sir, is considered only as a province to a despicable Electorate (Hanover).

પ્રધાનોને, પાર્લમેંટને, રાજાને અને પ્રજાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તો બાજી નૉર્થના હાથથી ગયું; અમેરિકામાં યૉર્કટાઉન માર્યો ગયો; એટલે પ્રજા ઉશ્કેરાઈ ગઈ. રાજા પણ ગભરાયો. ન્યુકૅસલ ખસી ગયો અને પિટ્ટને હાઉસ ઑફ કૉમન્સની આગેવાની મળી.

પિટ્ટના ગુણદોષ:—પિટ્ટ પાતળો, ઊંચો, રૂપાળો અને રૂઆબદાર હતો. નાનું માથું, પાતળું મોઢું, લાંબું નમણું નાક, તીણી, ઊંડી, વીજળીના જેવી તીખી તેજીલી આંખો, સ્પષ્ટ, બુલંદ, પહાડી કંઠ, એવું વર્ણન એ વખતના લેખકો પિટ્ટ સંબંધી આપતા ગયા છે. વક્તા તરીકે તેની શક્તિ અજબ હતી. જેના સામે તેનું વક્તૃત્વ પડતું તે માણસ ઠંડોગાર થઈ જતો. તે શ્રોતાઓને ઘડી વાર હસાવતો, ઘડી વાર રોવરાવતો, ઘડી વાર ઉશ્કેરતો. તેનાં ભાષણોમાં દલીલ, ડહાપણ કે વસ્તુસ્થિતિનું વિગતવાર સ્પષ્ટીકરણ આપણને મળી શકશે નહી. પણ તેમાં જોસ, નિંદા, તીખાશ, કડવાશ, સચોટપણું અને સ્વાભાવિકતા આપણને સારી પેઠે મળી આવે છે. તેની ભાષણો કરવાની પદ્ધતિ એક ઉસ્તાદ નટના જેવી હતી અને તેની અસર વીજળીના જેવી તાત્કાલિક થતી. ફ્રેડરિકે કહ્યું તેમ "England has long been in labour and has suffered much to produce Mr. Pitt, but at last she has produced a man." જ્યારે બધે લાંચરૂશવત, વગવસીલો અને ચિઠ્ઠીચપાટી ઊંડાં મૂળ ઘાલી રહ્યાં હતાં, ત્યારે પિટ્ટ એકદમ પ્રામાણિક રહી શકતો. તેણે દેશના કારભારને નિઃસ્વાર્થી બનાવ્યો. તેને સ્વતંત્રતા પ્રિય હતી. બિંગ વિલ્કસ, અમેરિકાનો પ્રશ્ન, વિગેરે કિસ્સાઓમાં દરેક વાર તેનો આ ગુણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે ઈંગ્રેજોના ઊંડામાં ઊંડા વિચારોને અને તેમની ઊંડી ઊંડી સાચી ભાવનાઓને સમજી શકતો. તેને પોતાની શક્તિઓનો અજબ ભરોસો હતો. ડયુક ઑફ ડેવનશાયરને તેણે એક વાર કહેલું કે "I am sure that I can save this country, and that nobody else can." પોતાના માનમરતબા વિષે તે ઘણી ચોકસાઈ રાખતો. તેની રહેણીકરણી* કૃત્રિમ અને દંભી લાગતી. રાજા તરફ તે

* The cultured magnificence of stately lives—Disraeli.

કેટલીક વાર હલકાઈ બતાવી દેતો,† તો તાબેદાર માણસો ઉપર તે ઘણી વાર ખોટો રોફ મારતો.§ અંગત દુશ્મનાવટથી તે કુમાર્ગે પણ ચડી જતો. તેણે જે જે રાજ્યનીતિઓને એક વાર સખ્ત વખોડી કાઢી હતી, તેમનો જ પોતે જ્યારે સત્તા ઉપર આવ્યો ત્યારે તે, પોષક બન્યો. ન્યુકૅસલ તરફ તો તે નગુણો થયો, એમ પણ કહી શકાય; કારણ કે પિટ્ટની બધી ઇજ્જત તેને લઈને હતી. તે બહુ માની અને ચીડીયો હતો, એટલે બીજાઓ તેની સાથે રહી કામકાજ કરી શકતા નહી. એ કારણથી ભવિષ્યમાં તેનો પક્ષ ઘણો નબળો થઈ ગયો. મોટી ઉંમરે તેણે રાજા પાસેથી અમીરાત, વર્ષાસન વિગેરે સ્વીકાર્યાં. તેથી તેની લોકપ્રિયતા ઘટી ગઈ. ત્રીજા જ્યૉર્જના વખતમાં તેણે ગંભીર ભૂલો કરી; છતાં એકંદર તે ઇંગ્લંડના મહારાજ્યના ઉત્પાદક તરીકે લેખાશે.

પિટ્ટ પાર્લમેન્ટમાં ઘુસ્યો હતો તે વ્હિગ અમીરોની મદદથી જ શક્ય થયું હતું છતાં પ્રથમથી જ તે વ્હિગ અમીરો વિરુદ્ધ પડયો હતો અને તે તેમની સત્તાને તોડવામાં કારણભૂત થયો હતો. તેણે પાર્લમેન્ટ અને પ્રજામત વચ્ચે એકતાર સાધ્યો અને રાજાને લોકમતને માન આપવાની ફરજ પાડી. ચૅથમે ઈંગ્લંડના લોકોને સામ્રાજ્યવાદી બનાવ્યા. તેણે ફ્રાંસને તથા સ્પેઇનને હરાવી ઇંગ્લંડ માટે એક મોટું સામ્રાજ્ય તૈયાર કર્યું. ચૅથમ પાર્લમેન્ટના બંધારણમાં સુધારો કરવાની તરફેણમાં હતો. ઈંગ્લંડની પ્રજાનાં તડો તેના કારભારમાં અમુક અંશે દૂર થયાં. મહાન્ પ્રશ્નો, મહાન્ વિચારો, મહાન્ દૃષ્ટાંતો, મહારાજ્યો, મહાન્ પુરુષો, એ જ તેનાં ભાષણોમાં અને તેની દૃષ્ટિમાં આવ્યાં કરતાં. તેનામાં જરાય ક્ષુદ્રત્વ નહોતું. ઇ. સ. ૧૭૬૦થી ઇ. સ. ૧૮૧૫ સુધીના ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં માત્ર બે પ્રતિભાશાળી

† You could see his hook-nose between his legs.

§ His personality was not distinctively of his time or country, and it has often been remarked that in force, will and ambition, he belonged rather to the Rome of Brutus than to the England of Walpole or North.

Pitt by Green, P. 370.

કારભારો થઈ ગયા: પહેલો મોટા પિટ્ટનો ને બીજા નાના પિટ્ટનો; અને બંને કારભારો ટોરિ પક્ષને લાભકારક નીવડ્યા.*

મોટા પિટ્ટનો પહેલો કારભાર: ઈ. સ. ૧૭૫૬–૬૧:— હોદ્દા ઉપર આવ્યા કેડે તુરત જ પિટ્ટે સ્કૉટ્‌લંડની પહાડી ટોળીઓનું નાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને તેની સરદારી ટોળીઓના મુખીઓને જ આપી. આ કૃત્યથી સ્કૉટ્‌લંડના મજબુત લોકો ઈંગ્રેજ લશ્કરમાં દાખલ થયા અને તેમનો વિરોધ શાંત પડ્યો. નવા પ્રધાને હિંદી અને ઍટ્‌લૅન્ટિક મહાસાગરોમાં અને ઈંગ્લંડની સામુદ્રધુનીમાં દરિયાઈ લશ્કરો મોકલ્યાં. આ કૃત્યથી ફ્રાંસનાં લશ્કરો અમેરિકામાં અને હિંદુસ્તાનમાં મરજી મુજબ હીલચાલ કરી શક્યાં નહી. પ્રશિઆ, હૅનોવર અને હેસેનાં રાજ્યોને તેણે છૂટે હાથે નાણું આપવા માંડ્યું. લડાઈની તમામ વિગતોને તે જાતે જોઈ જતો. ક્યાં કેટલાં લશ્કરો મોકલવાં, કોને કોને સરદારી આપવી, કેવી રીતે ફત્તેહ કરવી, એ બધી

---

* Qualities greater than his courage, his passionate love of liberty, his un-shakable attachment to the cardinal tenets of the Revolution Creed–a Protestant and constitutional Crown realizing with the co-operation of a free people the union of freedom with law–appealed to their imagination and touched all that was best in the nation. Pitt shared with Cartaret × × the preregative of moving in the high and intoxicating atmosphere of great subjects, great empires, great characters, and effulgent ideas. His genius was inspired by a profound belief in the mission and distinies of his race and country and in the categorical imperative of national and imperial duty. "I will" implied "I can." To a generation enervated by selfish rivalries and cowed by repeated failures, he preached a new Imperial gospel and in unforgettable words gave voice to the inarticulate aspirations of a people's heart.

Robertson's *England under the Hanoverians*, P. 140. (*Methuen*).

સૂચનાઓ વિગતવાર તે પોતાના અમલદારોને આપતો. દેશનાં નૌકાસૈન્યને તેણે સુધાર્યું. તેણે બાહોશ અને ચાલાક માણસોને વીણી વીણી તેમને જોખમદાર લશ્કરી હોદ્દાઓ અને કુલ સત્તા આપી. એક રાજાના જેટલી સત્તા પિટ્ટ આ વખતે વાપરતો. જ્યૉર્જ પોતે તેની પાસે લાચાર બની જતો.* દરેક સિપાઈને અને સરદારને તેનાથી અજબ પ્રોત્સાહન મળતું. ફ્રાંસનાં સંસ્થાનોને કબજે કરવાં, તેનો વેપાર તોડવો, ઑસ્ટ્રિઆના મહારાજ્યને હરાવવું, બ્રિટિશ વેપાર અને સામ્રાજ્ય વધારવાં, અને ફ્રેંચ નૌકાબળનો નાશ કરવો, એ પિટ્ટના મુખ્ય ઉદ્દેશો હતા. એજ કારણથી તેણે યૂરોપમાં ઈંગ્લંડના મિત્રોને અને ફ્રાંસના શત્રુઓને મોંએ માંગેલી મદદ મોકલી. તે કહેતો કે "America could be won in Germany". ફ્રાંસને જર્મનીમાં થકવી દેવું એટલે આપોઆપ અમેરિકા ઈંગ્લંડનું થશે. પાદશાહીને તોડવી એટલે આપોઆપ ડાળખાં-પ્રાંતો-મરાઠાઓને મળી જશે એ બાજીરાવ પેશવાએ શાહૂ રાજાને આપેલી સલાહ આપણને અહીં યાદ આવે છે. આ કથનનો અર્થ એટલો જ છે કે ફ્રાંસને અને ઑસ્ટ્રિઆને જર્મનીમાં દબાણમાં રાખવાથી ઈંગ્લંડ વિના વિરોધે કૅનેડાનો ભોગવટો કરી શકશે. થયું પણ તેમ. જેમ જેમ બ્રિટિશ દરિયાઈ બળ વધતું ગયું તેમ તેમ વેપાર વધતો ગયો. પ્રજાને લડાઈનું ખર્ચ ભારે પડયું નહી.§ પિટ્ટને કાંઈ લડાઈની ખાતર લડાઈ કરવી નહોતી; પ્રશિઆની અને ઈંગ્લંડની સહીસલામતી સચવાય એટલે લડાઈ બંધ કરવી એમ તેનું માનવું હતું. પણ સ્પેઇનનાં અને ફ્રાંસનાં બધાં સંસ્થાનો અને તેમનો દેશાવરનો વેપાર ઈંગ્લંડ એકલું જ પચાવી પાડે એવી તેની સંકુચિત મહત્ત્વાકાંક્ષાથી આખું યૂરોપ પિટ્ટના સામું ખડું થઈ જાત. સુભાગ્યે, પિટ્ટ ઝાઝા વખત સુધી સત્તા ઉપર રહ્યો નહી. ઉપરાંત, કૅનેડામાં ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયો એટલે ઈંગ્લંડનાં સંસ્થાનો ઉપરનો દાબ જતો રહ્યો અને તેઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયાં. પિટ્ટ મોટા જીત મેળવી આપનારો પ્રધાન (Organiser of Victory)

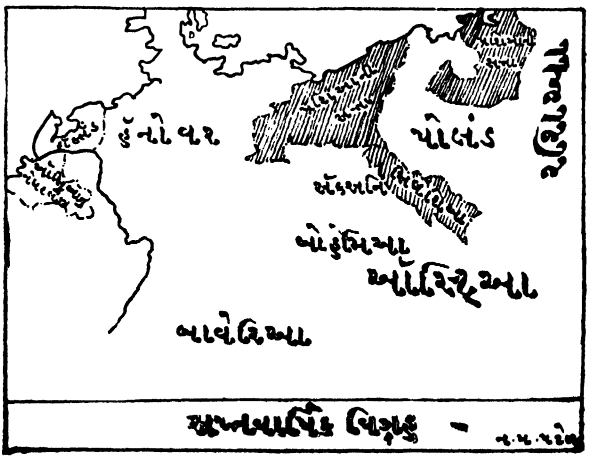
*"Give me your confidence, Sir, and I will deserve it," તેણે રાજાને એક વાર કહ્યું. રાજાએ જવાબ આપ્યો: "Deserve my confidence and you shall have it."

§ "Commerce was made to flourish by War.

ચઈ ગયો એ વાત ખરી છે. પણ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે તેના વખતમાં ફ્રેડરિક પ્રશિઆના રાજ્યતંત્રમાં બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખતો હતો. ઈંગ્લંડમાં પિટ્ અને પ્રશિઆમાં ફ્રેડરિક—એ બંને ફુલ સત્તા ભોગવતા હતા.* ક્યાંક કોઈ સામે ખાસ વિરોધ નહોતો.

સાત વર્ષનો મહાવિગ્રહ. ફત્તેહ ઉપર ફત્તેહ. ઇ. સ. ૧૭૫૬–૬૩:—પિટ્ના ગુણુદોષ અને તેનો કારભાર એ આપણે ઉપર તપાસ્યા. હવે સાત વર્ષના વિગ્રહ ઉપર આપણે આવીએ. આ વિગ્રહ યૂરોપ, અમેરિકા, હિંદુસ્તાન, અને આફ્રિકા, એ ચાર ઠેકાણે ચાલ્યો: દરેક ભાગને આપણે અહીં એક સાથે ટૂંકામાં જોઈ જઈશું.

યૂરોપ:—પહેલાં યૂરોપીય વિગ્રહ આવવો જોઈએ; કારણ કે તેના ઉપર તો આખી ઈમારતનું ચણતર હતું. પ્રશિઆનો રાજા ફ્રેડરિક

શરુઆતમાં સૅક્સનિ ઉપર ફરી વળ્યો અને ઇ. સ. ૧૭૫૭માં બોહિમિઆનું મુખ્ય નગર પ્રાગ તેના કબજામાં જતું જતું રહી ગયું. પણ

*બર્કના કહેવા મુજબ Under him for the first time administration and popularity were united."

લડાઈમાં ભરતીઓટ હોય છે તેમ તેના શત્રુઓ ખુદ બર્લિનમાં દાખલ થયા અને ઑસ્ટ્રિઆએ સિલેશિઆ પ્રાંત પાછો હાથ કર્યો. પણ ફ્રેડરિક ગાંજ્યો જાય એમ નહોતો. તેણે ફ્રેંચ અને ઑસ્ટ્રિઆનાં લશ્કરોને હરાવ્યાં, ઇ. સ. ૧૭૫૭.

ઇંગ્લંડથી ડ્યૂક ઑફ્ કંબરલૅંડ હૅનોવર ગયો. પણ ઇ. સ. ૧૭૫૭માં ફ્રેંચોએ તેને સખ્ત હાર આપી એટલે તે શરણ થયો. પ્રિન્સ ફર્ડિનન્ડે ફ્રેંચોને હૅનોવરની સરહદ ઉપરથી હાંકી કાઢયા, ઇ. સ. ૧૭૫૯. આ વખત દરમ્યાન પિટ્ટે ફ્રાંસના ઉત્તર કાંઠા ઉપર નાનાં લશ્કરો મોકલ્યાં. ઍડ્મિરલ બૅસ્કૅવને ટૂલોનના કાફલાને લાગોસ બે (Lagos Bay) આગળ હરાવ્યો. બ્રેસ્ટ આગળ ભેગા થએલા ફ્રેંચ નૌકાસૈન્યને હૉકે–Quiberon Bay–કિબેરોં બે આગળ વીખેરી નાંખ્યું. ફ્રેંચ પ્રધાન શ્વાસલ (Choiseul) ઇંગ્લંડ, આયર્લંડ અને સ્કૉટલંડ ઉપર સવારી મોકલવાની યોજના કરતો હતો તે આ ફત્તેહોથી બંધ થયું.

રશિઆએ પહેલાં તો પ્રશિઅન લશ્કરોને હરાવ્યાં હતાં. પણ પછી ફ્રેડરિક ઝારને સાચવી શકયો, ઇ. સ. ૧૭૫૭–૫૯. તેથી ઇ. સ. ૧૭૬૨માં રશિઆના નવા રાજા ઝાર પિટરે ફ્રેડરિક સાથે સુલેહ કરી, જો કે તેના મરણ પછી ઝારીના કૅથેરિને ફરી લડાઈ જાહેર કરી.

અમેરિકા:—લડાઈ જાહેર થયા પછી પિટ્ટે અમેરિકામાં લશ્કરો અને નૌકાસૈન્યો મોકલ્યાં. શરુઆતમાં ઈંગ્રેજ લશ્કર ટિકોંદરોગાનો કિલ્લો લેવા ઉપડયું પણ તેમાં ફત્તેહ મળી નહી. એક લશ્કરે દુકવેસ્નેનો કોટ કબજે કર્યો. બીજું લશ્કર સર જેફ્રી ઍમ્હર્સ્ટ (Sir Jeffrey Amherst and Wolfe) અને વૂલ્ફની સરદારી નીચે હતું. આ બે યુવાન સરદારો લૂઇબર્ગ સર કરી ક્વિબેક શહેર સામે રવાના થયા; ક્વિબેકનો કિલ્લો કુદરતથી સુરક્ષિત હતો. તેની બંને બાજુ પર્વતો અને નદીઓ હતાં; માત્ર ઉત્તરે જ જવાનો રસ્તો હતો: વળી ફ્રેંચ સરદાર મૉંતકામે (Montcalm) તેનું બચાવકામ સારી રીતે સુધાર્યું હતું. તે પોતે ઘણો જ બાહોશ સરદાર હતો. પ્રથમ તો નદીની વચમાં એક નાના બેટ ઉપર વૂલ્ફે મુકામ કર્યો. પછી બે બાજુથી તોપોનો મારો ચલાવી તેણે ક્વિબેક શહેર

પાયમાલ કરી નાંખ્યું. ઉત્તરના બચાવકામ ઉપર તેણે એક વા ઓચિંતો છાપો માર્યો. પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહી. તેથી ક્વિબેકન પેલી પારની ટેકરીઓ ઉપર તેણે લશ્કર ફેરવ્યું અને એ જ વખ શત્રુને ભોળવવા માટે મુખ્ય બચાવકામની જગ્યા ઉપર નામને તોપનો મારો ચલાવ્યે રાખ્યો. મૉંતકામે આવી ખબર પડતાં તમામ લશ્ક વૂલ્ફનાં માણસો સામું ખડું કર્યું. યુદ્ધમાં વૂલ્ફનાં માણસો ફાવ્યાં. પણ વૂલ્ફ પોતે ઘાયલ થયો ને થોડા વખતમાં મરી ગયો. મરણ પહેલાં તેં ખબર પડી કે ક્વિબેક સર થયું છે. તે બોલ્યો "God be praised I now die in peace." સપ્ટેંબર, ઇ. સ. ૧૭૫૯. ફ્રેંચ સરદા પણ ઘાથી મરી ગયો. ઍમ્હર્સ્ટે મોંટ્રિઅલ સર કર્યું. કૅનેડા ઉપર આવ રીતે ઈંગ્રેજ વાવટો ફરકતો થયો.

ઈંગ્રેજોએ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાં માર્ટિનિક અને ગ્વાડેલૂપ સેન્ટ લુશિઆ, ગ્રેનેડા, સેન્ટ વિન્સેન્ટ, વિગેરે સર કર્યાં, ઇ. સ. ૧૭૬૦ ઇ. સ. ૧૭૬૧માં બેલ્લ આઇલ (Belle Isle)નો ટાપુ પડયો. સ્પેઇન લડાઇમાં ઊતર્યું ત્યારે ઈંગ્રેજોએ હૅવાના અને મનિલ્લા જીતી લીધાં ઇ. સ. ૧૭૬૨.

આફ્રિકા:—ઈંગ્રેજોએ ગોરી (Goree)નો ટાપુ તથા સેનિગાલ નદી ઉપરના ફૉર્ટ લૂઇના કિલ્લાને તાબે કર્યાં, એપ્રિલ–ડિસેંબર, ઇ. સ. ૧૭૫૮

હિંદુસ્તાન:—આપણા દેશમાં આ વખતે ક્લાઇવે સિરાજ–ઉદ્-દૌલ્લાને પ્લાસિની રણભૂમિ ઉપર હરાવ્યો અને બંગાળ ને બિહારની નવાબી મીરજાફરને આપી. ઈંગ્રેજોએ ફ્રેંચ થાણું ચંદ્રનગર પણ કબજે કર્યું, સપ્ટેંબર, ઇ. સ. ૧૭૫૭. કર્ણાટકમાં લાલી અને બુસિ મદ્રાસ લઇ શકયા નહી. સર આયર કૂટે તેમને વાંદિવાશ આગળ હરાવ્યા, ઇ. સ ૧૭૬૦. ઇ સ. ૧૭૬૧માં પોંડિચેરિ ઈંગ્રેજોને શરણ ગયું. તેથ હૈદરાબાદમાંથી અને ઉત્તર સરકારમાંથી ફ્રેંચ સત્તા નાબુદ થઇ ગઇ.

સ્પેઇન સામે વિગ્રહ: ઇ. સ. ૧૭૬૧–૬૩:—કૅનેડાને ઇંગ્લં કબજે કર્યું એટલે અમેરિકાનું ફ્રાંસ અને ઈંગ્લંડની સત્તાનું સમતોલપણ ચાલ્યું ગયું. ફ્રેંચ સંસ્થાનોના નાશમાં સ્પેઇનનાં સંસ્થાનોનો નાશ છુપાઈ રહ્યો હતો, તે કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી સ્પેનિશ મુસદ્દી સમજ્યા વગર તો રહે નહી

ગ્રેજ નાવિકો સ્પેઈનનાં વેપારી વહાણો ઉપર હુમલાઓ કરતા હતા. ગ્રેજ સંસ્થાનિકો સ્પેઈન પાસેથી હૉન્ડુરાસમાં લાકડાં કાપવાનો હક માગતા હતા. ન્યુફાઉન્ડલંડમાં માછી મારવાના હકનું સમાધાન થયું નહોતું. સ્પેઈન અને ફ્રાંસ ઘણો વખત થયાં કૌટુંબિક કરારો (Family Compacts)થી એક થઈ ગયાં હતાં. તેથી સ્પેઈન સામે ઇ. સ. ૧૭૬૨માં લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. પરિણામે ઇંગ્રેજોએ સ્પેઈનનાં સંસ્થાનો તાબે કર્યાં.

રાજાનું મરણ:—આવી રીતે ઇંગ્લંડને ચોમેર ફત્તેહો મળ્યે જતી હતી, તેવામાં ઇ. સ. ૧૭૬૦ના ઑક્ટોબરમાં રાજા જ્યૉર્જ મરી ગયો. તેના મરી જવાથી પિટ્ટની પરિસ્થિતિ ફરી ગઈ.

પૅરિસનો કરાર. ઇ. સ. ૧૭૬૩:—ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિઆ, સ્પેઈન, બવેરિઆ, સૅક્સનિ, પોલંડ અને રશિઆ વિગ્રહથી કંટાળી ગયાં હતાં. ઇંગ્લંડમાં નવા રાજા જ્યૉર્જને લડાઈ જોઈતી નહોતી. પિટ્ટ સત્તા ઉપરથી ખસી ગયો અને બ્યૂટ મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેથી ઇ. સ. ૧૭૬૩માં પૅરિસ મુકામે કોલકરારો ઉપર સહીઓ લેવામાં આવી. ઇંગ્રેજોએ ફ્રાંસ પાસેથી માઇનૉર્કા, કૅનેડા, નૉવાસ્કોશિઆ, કેઈપ બ્રિટન, ગ્રૅનેડા, સેઈન્ટ વિન્સેન્ટ, ડૉમિનિકા, ટૉબેગો અને સેનિગાલ લીધાં અને સ્પેઈન પાસેથી ફ્લૉરિડા લીધું. ઇંગ્લંડે ફ્રાંસને બેલ્લગ્રાપુ, ગ્વાડેલૂપ, મેરિ, ગેલાંટિ, માર્ટિનિક, સેઈન્ટ લ્યુશિઆ અને ગોરી (આફ્રિકામાં) પાછાં આપ્યાં. સ્પેઈને ફ્રાંસને લૂઇસીઆના આપ્યું. જર્મનીનો બધો ભાગ ફ્રાંસે મૂકી દીધો. સ્પેઈનના બીજા હકો નાબુદ થયા. પણ તેને હૅવાના અને મનિલા પાછાં મળ્યાં. ફ્રેંચો પાસે પોંદિચેરિ વિગેરે પાંચ થાણાં રહેવા દેવામાં આવ્યાં.

આ વિગ્રહથી યૂરોપની પરિસ્થિતિ ફરી ગઈ. હવે પ્રશિઆ પહેલી પંક્તિનું રાજ્ય થયું અને ફ્રાંસ તથા ઑસ્ટ્રિઆ સાથે તે હરીફાઈ કરવા લાગ્યું. ઇંગ્રેજોને અમેરિકામાં, આફ્રિકામાં અને હિંદમાં સારા લાભો મળ્યા. જો પિટ્ટ સત્તા ઉપર રહ્યો હોત અથવા બ્યૂટે વધારે ચાલાકી બતાવી હોત તો ઇંગ્લંડને વધારે લાભો મળી શકત. ફ્રેડરિક બચી ગયો, એ બાબત ખરી છે. પણ બ્યૂટે શત્રુ સાથે તેનાથી છાની મસલતો કરી. તેથી યૂરોપનાં રાજ્યોને ઇંગ્લંડના કારભારનો ભરોસો ઊઠી ગયો. ફ્રાંસનું નૌકાબળ નબળું

થઈ ગયું. ઈંગ્લંડનો વપાર વધ્યો. સ્પેઈનનું રાજ્ય ત્રીજી પંક્તિનું થઈ ગયું. અમેરિકામાં ફ્રેંચ સત્તા નાબુદ થઈ. ત્યાંનાં ઈંગ્રેજ સંસ્થાનો નિર્ભય થયાં. ઈંગ્લંડના પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં એકદમ ફેરફાર થઈ ગયો; કારણ કે તેને હવે આખી પૃથ્વી ઉપર હિત સાચવવાનું આવ્યું. આ તમામ લાભો પિટ્ટને પ્રતાપે મળી શક્યા હતા.

પ્રકરણ ૪થું

વાઙ્મય, કળા, વિજ્ઞાન, આર્થિક સ્થિતિ.

ઇ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિની અસર ઈંગ્લંડના વાઙ્મય ઉપર થઈ. લૉક (Locke) નામના ફિલસુફે તે બનાવને અનુમોદન આપ્યું. બકલે, હ્યૂમ, બટ્લર, વિગેરે ફિલસુફો થઈ ગયા. બૉલિંગબ્રોકે "*On the Idea of a Patriot King*" નામે ગ્રંથ લખ્યો. તે વ્હિગોનો મોટો શત્રુ હતો.*

સાહિત્યમાં ઍડિસન પ્રમાણભૂત મનાતો. તે '*Tatler*' અને '*Spectator*' નામનાં પત્રોમાં વાઙ્મયના પ્રશ્નો ચર્ચતો. અલેકઝાન્ડર પોપ (Pope) જાણીતો કવિ થઈ ગયો, જો કે કવિતાને તેણે એકદમ કૃત્રિમ બનાવી દીધી. તેનાં '*Rape of Locke*' અને '*Essay on Man*'–એ કાવ્યો જાણીતાં છે. હાસ્ય અને કટાક્ષનું સાહિત્ય લખવામાં સ્વિફ્ટ મુખ્ય થઈ ગયો. એ વખતના લેખકો ગ્રીક અને લૅટિન લેખકોનું અનુકરણ કરતા. જૉન્સન† તો પોતાનાં લખાણોમાં એ સાહિત્યના જ શબ્દો વાપરતો. કેટલાકોએ તે સાહિત્યની અનુપમ કૃતિઓનાં સારાં સારાં ભાષાંતરો કર્યાં: જેમકે પોપે "ઇલિયડ"ને ઈંગ્રેજીમાં ઊતાર્યું. રાજકારણને પણ સાહિત્યમાં ઊતારવામાં આવ્યું: જેમકે

---

* ડૉ. જૉન્સન તેને વિષે એક વાર આ શબ્દો બોલેલો: "He was a scoundrel for charging a blunderbuss against religion and morality, and a coward because he had no resolution to fire it off himself."

† કોઈએક રમુજી લેખક કહી ગયો છે કે "Johnson made the little fishes talk like whales."

સ્વિફ્ટકૃત *'Gulliver's Travels'* અને ડેફોકૃત *'Robinson Crusoe,'* ઍડિસનકૃત *'Cato'* અને *'Sir Roger de Coverly.'* નાટકો. ઑપેરા, હવે દાખલ થયાં: દાખલા તરીકે ઍડિસનકૃત *'Rosamond.'* સંગીત અને અભિનયની કળાઓ વિકાસ પામી શકી. નિબંધો લખવાની પ્રથા ચાલુ થઈ. ઍડિસનનાં પત્રોએ* લોકોની વૃત્તિને સારી રીતે કેળવી. વર્તમાનપત્રોની સંખ્યા અને વગ વધ્યાં. લેખકોને અત્યાર સુધી મોટા અમીરો ઉત્તેજન આપતા. હવે પ્રકાશકો (Publishers) બહાર પડ્યા. પત્રલેખન હવે ઉપયોગી સાહિત્ય તરીકે ગણાવા માંડયું. ચેસ્ટરફીલ્ડના કાગળો (*Letters*) હજુ આપણે ત્યાં વંચાય છે. તે ક્ષેત્રમાં હૉરેસ વૉલ્પોલ અને ગ્રે ખાસ જાણીતા થઈ ગયા. લોકો મુસાફરીના શોખીન થયા. ચિત્રલેખન, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, નકશીકામ, વિગેરેનો સારો વિકાસ થયો. લોકો સિક્કા, જીવડાં, પક્ષી, પશુ, વિગેરેનો સંગ્રહ કરતાં શીખ્યા.

આ જમાનામાં ઇંગ્લંડમાં ગરમ કાપડ, કાગળ, રેશમી માલ, સુતરાઉ માલ, છાપણી, વગેરે હુન્નર–ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો.

છતાં ઇંગ્રેજ સંસ્કૃતિમાં ઘણી ખામીઓ હતી. પાકા રસ્તાઓ હજુ થયા નહોતા. લોકો ઘોડા ઉપર બેસી મુસાફરી કરતા. માલ પશુઓ ઉપર લઈ જવામાં આવતો. ગાડીઓ બહુ નહોતી. લુંટારાઓ ત્રાસ આપતા. દરજીઓ મોંઘા અને ઓછા હતા. શેરીઓ ગંદી, પાણી ખરાબ, અને ઘર અંધારાં હતાં. ખુનો ખૂબ થતાં. છોકરાં ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાતું નહી. લોકો નિરક્ષર હતા. પુરુષો સ્ત્રીઓ તરફ માન ધરાવતા નહી. અજ્ઞાન ઘણું હતું.

છતાં એ જમાનામાં કેટલાક પ્રતિભાશાળી પુરુષોના પ્રતાપે ઇંગ્રેજો આખી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરવાની લાયકાત ધરાવતા થયા.

---

* પોતાના પત્ર *'Spectator'*માં તેણે એક વાર લખ્યું હતું કે "I shall be ambitious to have it said of me that I have brought philosophy out of closets and libraries, schools and colleges, to dwell in clubs and assemblies, at tea-tables and in coffee-houses."

પ્રતિભા, બુદ્ધિ, અને આવડતનાં સારાં ફળોનો બીજો આદર્શ-નમુનો ઇતિહાસમાં ક્યાં મળી શકશે ?

મેથડિસ્ટપંથ:—બીજા જ્યૉર્જના વખતનું ચર્ચ સડેલું હતું. ચર્ચના સભ્યો લોકોની આત્મિક ઉન્નતિ તરફ દુર્લક્ષ આપતા અને જમીનનું ઉત્પન્ન પોતાના ઉપભોગમાં વાપરતા. લોકોને ખરી જાગૃતિ આપનાર ચર્ચ નહી પણ વેઝ્‌લી ભાઈઓ હતા. જ્હૉન અને ચાર્લ્સ વેઝ્‌લીનો જન્મ અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૭૦૩માં અને ઇ. સ. ૧૭૦૭માં થયો હતો. તેમની માએ બંનેને સારી કેળવણી આપી હતી. બંનેએ ઑક્સફર્ડમાં અભ્યાસ કરેલો. ત્યાંની ધાર્મિક પરિસ્થિતિથી કંટાળી જઈ તેમણે આકરા નિયમો પાળવા માંડ્યા. તેમની અતિ નિયમિતતા જોઈને લોકોએ તેમને (Methodists)નું ઉપનામ આપ્યું. તેમણે ધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો નહોતો. પણ લોકોમાં તેમણે તીવ્ર ધાર્મિક જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી. જ્હૉન વેઝ્‌લી પહેલાં જ્યૉર્જિઆ (અમેરિકા) ગયો. પણ ઇ. સ. ૧૭૩૮માં તે પાછો આવ્યો. ત્યારથી તે ઠેઠ ઇ. સ. ૧૭૯૧ સુધી તેણે મજુરો—કોલસાની ખાણોમાં કામ કરવા-વાળાઓને ઉપદેશ આપ્યા કર્યો. તેના જેવા જબરદસ્ત વક્તા ભાગ્યે જ હશે. હજારો જીવોને તેના ઉપદેશે અધમ ગતિથી અને દુર્ગુણથી બચાવી લીધા. વેઝ્‌લીએ પોતાના સંઘની સારી વ્યવસ્થા કરી. તેની પ્રવૃત્તિનું બહુ સારું પરિણામ આવ્યું. ક્રાઇસ્ટના ધર્મનો ખરો બોધ થવાથી અનેક દુરાગ્રહી અને અસંતોષી લોકો સન્માર્ગે વળ્યા. પ્રજામાં મોટો રાજકીય ઉત્પાત થયો નહી. શરુઆતમાં વેઝ્‌લીને વ્હાઇટફીલ્ડ નામનો માણસ ઉપયોગી થયો હતો. પણ પાછળથી મતભેદ થતાં બંને છૂટા પડી ગયા હતા. અત્યારે ઇંગ્લંડ, સ્કૉટ્‌લંડ અને અમેરિકાના મેથડિસ્ટો લાખો રૂપીઆ ખરચી એશિઆ વિગેરે ખંડોમાં કેળવણીની અને આરોગ્યની અનેક સંસ્થાઓ નીભાવે છે. આપણા ગૂજરાત દેશમાં પણ તેમની અનેક સંસ્થાઓ છે.

પ્રકરણ ૫મું

રાજા ત્રીજો જ્યૉર્જ: રાજા અને વિહગ અમીરાત

ઇ. સ. ૧૭૬૦–૧૮૨૦

મર્હુમ રાજા બીજા જ્યૉર્જનો પૌત્ર: ત્રીજો જ્યૉર્જ રાજા:— રાજા ત્રીજો જ્યૉર્જ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેત્રીસ વર્ષનો હતો. નવો રાજા સહૃદય, કર્તવ્યનિષ્ઠ, નિયમિત,* ચારિત્ર્યમાં એકદમ સારો, ઘોડાઓ, ડુક્કરો, ખેતી વિગેરેનો શોખીન, સાદો, લોકોને ખૂશ રાખી શકે તેવો, ગરીબો પ્રત્યે દયાળુ, મીલનસાર, ધર્મિષ્ઠ, પવિત્ર અંતઃકરણવાળો, મનસ્વી, હિંમતબાજ, સમજુ, અને એક મધ્યમ વર્ગના ઇંગ્રેજ જેવો હતો. બાપ તેને બાર વર્ષનો મૂકીને મરી ગયો હતો. તેથી તેને તેની મા પ્રિન્સેસ ઑગસ્ટાની સંભાળ નીચે રાખવામાં આવ્યો હતો. ઓજનની સાથે ઘણો વખત રહેવાથી નવા રાજાને માણુસ-જાતનો કે કારભારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો નહોતો. રાણી ઑગસ્ટા સંકુચિત, સ્વચ્છંદી, આપખુદ અને ખટપટી હતી. તેની છાપ નવા રાજાના ઉપર પડી અને રાજા ઘણો હઠીલો થયો. બીજાના વિચારો વિષે તેને જરા પણ સન્માન રહ્યું નહી. તે પોતાના જ પ્રધાનો સામે ખટપટ કરતો. જે કોઈ તેને અસંતોષ આપતું તેના સામે તે ઘણો ખાર રાખતો. જ્યૉર્જ ઘણો લોભી અને કૃપણ હતો. તેને તાજની સત્તાનો

ત્રીજો જ્યૉર્જ

* એટલે સુધી કે કાગળો લખતી વેળા તે તારીખ, વાર, કલાક અને મિનિટો પણ મથાળે નોંધતો.

ઊંચો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો હતો. તેની મા બાળરાજાને રોજ કહેતી કે 'જ્યૉર્જ, જોજે; ખરો રાજા થજે.' રાજાના નાનપણના શિક્ષક અને ઑગસ્ટના ખાસ માનીતા અર્લ ઑવ્ બ્યૂટે આ વિચારને પુષ્ટિ આપી. ત્રીજો જ્યૉર્જ પોતાને સાચો ઇંગ્રેજ માનતો. તે કહેતો કે "I glory in the name of Britain." અલબત્ત, મરણ સુધી તે પ્રજાપ્રિય રહી શક્યો, છતાં તેને મહાન્ સિદ્ધાંતો, મહાન્ પુરુષો, મહાન્ સંયોગો અને જે મોટા યુગપરિવર્તનનો અનુભવ દેશ લેતો હતો તેમનો જરાય ખ્યાલ નહોતો; તેના બિનઅનુભવી અને નિરુત્તર મગજને તે વિષે લેશમાત્ર સમજ પડતી નહી. જ્યૉર્જ જબરદસ્ત હીકમત અને કુનેહવાળો હતો. ભલા-ભલા લોકપ્રિય પ્રધાનોને પણ તેણે થકવી દીધા. તેની હઠીલાઈથી ઇંગ્લંડે અમેરિકા ખોયું; પણ એ જ હઠીલાઇથી ટોરિ પક્ષને "નવો અવતાર આવ્યો" અને વ્હિગ કુટુંબોની સત્તાનો વિનાશ થયો. જ્યૉર્જ પ્રધાનો ઉપર, પ્રજા ઉપર, અને સંતાનો ઉપર આપખુદ સત્તા ભોગવવાની ઇચ્છા કરતો અને બધાં પોતાની ખાનગી મીલકત હોય એમ તેમની સાથે તે વર્તતો.

વ્હિગ કુટુંબોની એકહથ્થુ સત્તા:—પહેલા જ્યૉર્જે અને બીજા જ્યૉર્જે પોતાના અમલ દરમ્યાન વ્હિગ આગેવાનોને મુખ્ય કારભારીઓ તરીકે રાખ્યા હતા. તેમને ટોરિઓનો વિશ્વાસ નહોતો. વળી પ્રિટેન્ડરોનું જોર તો હતું જ. તેથી તેમણે વ્હિગ લોકોને મુખ્ય સત્તા આપી દીધી. વ્હિગ કારભારી-ઓએ આ એકહથ્થુ સત્તા ઇ. સ. ૧૭૬૧ સુધી એટલે લગભગ ૫૩ વર્ષ સુધી ભોગવી. તે વખત દરમ્યાન સમસ્ત રાજ્યતંત્રમાં તેમણે પોતાના લોકોને ભરી દીધા. તાજની અને પાર્લમેન્ટની તમામ સત્તા તેમને હાથ હતી. આ સત્તાનો તેમણે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો. તેમણે પોતાના તંત્રને સબળ બનાવી દીધું. એક વ્હિગ અમીર રાજાની આંખે ચડે, તો બીજો વ્હિગ અમીર સત્તા ઉપર આવે; તે અળખામણો થાય તો વળી ત્રીજો વ્હિગ અમીર સત્તા ઉપર આવે. પણ કારભારમાં વ્હિગ સિવાય બીજો માણસ આવવો જોઈએ નહી, એ સૂત્ર ઇ. સ. ૧૭૧૪થી ઇ. સ. ૧૭૬૧ સુધી અખંડ ચાલ્યું આવ્યું. હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સની તમામ જગ્યાઓ થોડાએક વ્હિગ અમીરો ખરીદી લેતા; તેઓ મતદારોને પૈસા આપી ખંડી લેતા; બીજાઓને

અગત્યના હોદ્દાઓ આપતા; જુદે જુદે પ્રકારે તેઓ પાર્લમેન્ટમાં પોતાની બહુમતી સાચવી લેતા. આ પદ્ધતિથી ચોક્કસ ફાયદાઓ થયા. જેમકે ઇ. સ. ૧૬૮૮ના સિદ્ધાંતો સર્વમાન્ય બન્યા, યૂરોપમાં ઇંગ્લંડનું વજન વધ્યું, દુનિયામાં તેનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું, ખુદ દેશમાં પ્રિટેંડરોની સવારીઓ નિષ્ફળ ગઈ, પાર્લમેન્ટનો અંકુશ દૃઢ થયો અને પાર્લમેન્ટે કામકાજના નિયમો નક્કી કર્યા. રાજ્યતંત્ર બહુમતીવાળા પક્ષ મારફત ચાલવું જોઈએ એ ઉપયોગી સૂત્ર સ્વીકારાયું, અને બીજા જેઈમ્સનો પક્ષ સમૂળગો નાશ પામ્યો. અલબત્ત, વ્હિગ કારભાર શેતરંજની બાજી જેવો થઈ ગયો એ ખરું છે. વ્હિગ અમીરો ઘણી વાર સ્વદેશનું હિત ભૂલી જતા. છેલ્લાં વરસોમાં તેમનો કારભાર સંકુચિત, સ્વાર્થી, ખટપટી અને લાંચીઓ થઈ ગયો. તેમનામાં વિરોધ, ખટપટ, તકરાર, મતભેદ વધી પડ્યાં. ટોરિઓએ આ નવી પરિસ્થિતિ સ્વીકારી લીધી. તેઓ હૅનોવર વંશના રાજાની ભક્તિ કરવા લાગ્યા. બૉલિંગબ્રોકે પોતાના '*The Idea of a Patriot King*' નામના પુસ્તકમાં આ વિચારને જાહેર કર્યો અને એ વિચારની આગેવાની નવા રાજાએ લીધી.

ત્રીજા જ્યૉર્જનું નવું રાજ્યતંત્ર. રાજાના માણસો (The King's Friends). ટોરિ પક્ષનો નવો અવતાર:—બૉલિંગબ્રોકે એવું જાહેર કર્યું હતું કે વ્હિગ કુટુંબોએ ઇંગ્લંડના રાજાઓને ગુલામ બનાવી દીધા છે તેનો હવે અંત આવવો જોઈએ. તેણે વ્હિગ અમીરાતના પચાસ વર્ષના અમલની ભ્રષ્ટતા બતાવી આપી અને ટોરિઓને રાજાઓની વ્હારે ચડવાનો ઉપદેશ આપ્યો. હૅનોવર વંશના પહેલા બે રાજાઓના પાટવી કુમારો પોતાના બાપ અને તેના વ્હિગ કારભારીઓ વિરુદ્ધ રહેતા. તેનો લાભ લઈ આ પ્રતિભાશાળી લેખકે ટોરિઓને તેમની આસપાસ ગોઠવ્યા અને તે પક્ષને ડિસેંટરોનો માનીતો, નવા વંશની પ્રીતિનું પાત્ર, અને ઇ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિનો પક્ષપાતી બનાવ્યો. રાજાએ બધી પક્ષાપક્ષી બંધ કરી દેશનું ખરૂં હિત જ લક્ષમાં લેવું. કારભારમાંથી ભ્રષ્ટતા અને પક્ષપાત દૂર કરવાં અને બાહોશ મુસદ્દીઓને જ પ્રધાનપદ આપવું, પ્રધાનો રાજાને જ જવાબદાર રહે, પાર્લમેન્ટને નહી. એ પ્રકારે પ્રજાને એક જ વર્ગના

સંકુચિત અમલથી છૂટી કરવી, રાજાએ ગાદી સંભાળવી એટલું જ નહી પણ રાજ્ય અને અમલ બંને કરવાં, (To reign and to govern) એવો બોધ તેણે પોતાના પુસ્તકમાં આપ્યો. ઘણા વિદ્વાનોએ આ મતને પુષ્ટિ આપી. મધ્યમ વર્ગના માણસો, ઍંગ્લિકનો અને જમીનદારો, એ મતમાં ભળ્યા. ઇંગ્લંડના રાજાઓ પાસે અખૂટ સત્તા હતી. અત્યાર સુધી આ સત્તાના ભંડારની ચાવી વ્હિગ પ્રધાનોએ પોતાના હાથમાં રાખી હતી. તે ચાવી હવે ટોરિ આગેવાનોને સોંપવામાં આવી. રાજા દરેક બાબતને ઝીણવટથી જાતે તપાસવા લાગ્યો. પરદેશ ખાતું, લશ્કર, નૌકાસૈન્ય, રાજાને મળતી હાથ-ખરચી, સ્કૉટ્લંડ અને આયર્લંડનું તમામ રાજ્યતંત્ર, હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ, જુદાં જુદાં ખાતાંઓ, એ બધી સંસ્થાઓ રાજાએ પોતાના કબજામાં લીધી અને તેનો લાભ ટોરિઓને આપ્યો. આ નવા માણસો **"રાજાના મિત્રો"** **(King's Friends)** કહેવાયા. રાજાએ નવા ધોરણનો સ્વીકાર કર્યો એટલે ટોરિ પક્ષ ફરીથી રાજ્યતંત્રમાં દાખલ થયો. યુવાન્ રાજા પોતે ટોરિઓનો આગેવાન બન્યો. વ્હિગ અમીરાતનું બળ ભાંગી ગયું અને વ્હિગ પક્ષે પણ થોડી મુદ્દત પછી નવો અવતાર લીધો. પાર્લમેન્ટમાં બહુમતી, તાજની સત્તાનો પ્રધાનોને હાથે અમલ, બધા પ્રધાનો એક જ પક્ષના, એકંદર પ્રજા તરફ રાજયતંત્રની જવાબદારી, એ નવી ફિલસુફીનાં મુખ્ય સૂત્રો થયાં. તે સૂત્રો કાળક્રમે ટોરિઓએ સ્વીકાર્યાં. ત્રીજા જ્યૉર્જનું ધોરણ ઘણે સ્થળે બતાવવામાં આવે છે તેવું મેલું નહોતું. તેને માટે સબળ ઐતિહાસિક કારણો હતાં *

---

*It was a pleasing novelty to have a king, who declared-"He gloried in the name of Britain"; The trouble only began when it was found that he expected our Britons equally to glory in him...Let us not, however, be mistaken. It was no Stuart despotism, with which England was now threatened. George III was not fool enough or bold enough for that. His idea was rather to work *through* the constitution than against it, not to make Parliament his enemy, but to nurse it,

જ્યૉર્જના ધોરણનો અમલ. જુદાં જુદાં વ્હિગ પ્રધાનમંડળો. ઇ. સ. ૧૭૬૨-૧૭૭૦. રાજાની ફત્તેહ:—નવી નીતિનો અમલ કરવા માટે પ્રથમ બે બાબતોની જરુર હતી: (૧) ફ્રાંસ સાથે સુલેહ કરવી અને (૨) પિટ્ટને પ્રધાનમંડળમાંથી રજા આપવી. તેથી નવા રાજા જ્યૉર્જે પોતાની માના માનીતા અને પોતાના એક વારના શિક્ષક અર્લ ઑફ બ્યૂટ (Earl of Bute)ને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. બ્યૂટે ફ્રાંસ સાથે પૅરિસ મુકામે ફ્રેડરિકથી છાની સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૭૬૩. તેથી પિટ્ટે રાજીનામું આપ્યું. રાજાની મા રાણી ઑગસ્ટાને આ બાબતોની ખબર પડી ત્યારે તે બોલી ઊઠી કે "Now, my son is King of England."

સુલેહ થઈ અને પિટ્ટનું જોર ગયું એટલે બ્યૂટે રાજીનામું આપ્યું. તેથી રાજાએ **ગ્રેનવિલ** નામના વ્હિગ અમીરને દેશનો **કારભાર** સોંપ્યો. **બેડ્ફૉર્ડ** (Bedford) નામનો બીજો વ્હિગ અમીર **ગ્રેનવિલને** કારભારમાં મદદ કરતો હતો. આ અમીરો ઇ. સ. ૧૭૬૫ સુધી કારભાર ઉપર રહ્યા. તેમણે વિલ્કસ ઉપર કામ ચલાવ્યું અને અમેરિકાનાં સંસ્થાનો ઉપર દસ્તાવેજો માટે નવો લાગો (Stamp Fees) નાંખ્યો. પણ રાજા માંદો પડયો ત્યારે તેમણે રાણી ઑગસ્ટાના હાથમાં કારભાર ન જાય તેવી ખટપટ કરી. તેથી તેઓ અળખામણા થઈ ગયા અને ઇ. સ. ૧૭૬૫માં તેમણે રાજીનામું આપ્યું.

જ્યૉર્જે હવે માર્કિવસ ઑફ રૉકિંગહામ નામના પ્રામાણિક, ઉદાર, પણ બિનઅનુભવી અને જુવાન વ્હિગ અમીરને મુખ્ય પ્રધાનનો હોદ્દો આપ્યો. વિખ્યાત વક્તા અને લેખક એડ્મન્ડ બર્ક (Edmand Burke)

---

wheedle it, master it, and so use it as his tool. In other words, George attempted what no other monarch has attempted since, to engage in party politics, to form in Parliament a chorus of his followers, and manage the country's business as his own

History of England, P. 120, Vol III, by Robertson.
(Methuen)

આ મંત્રીમંડળમાં સભાસદ હોવાથી તેને સારી ખ્યાતિ મળી છે, જો
વસ્તુતઃ રૉકિંગહામના મંત્રીમંડળ વિષે ઈંગ્લંડમાં બીલકુલ સારો અભિપ્રા
નહોતો. મુસદ્દીઓ રૉકિંગહામની આગેવાની વિરુદ્ધ હતા. તેથી ઈ. સ
૧૭૬૬માં રાજાએ તેને રજા આપી પિટ્ટને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો.

પણ પિટ્ટ મુખ્ય પ્રધાનનું પદ માત્ર બે વરસ માટે ભોગવી શક્યે
તેણે પોતાના કારભારી મંડળમાં બધા પક્ષોના માણસોને દાખલ કર્ય
તેમણે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના ગભરાટને ઓછો કરવા તથા વિલ્કસ
પ્રકરણનો સંતોષકારક નિકાલ લાવવા પ્રયત્નો કર્યા. પણ તેમનામાં સં
નહોતો અને તેઓ નાની બાબતોમાં પણ અંદર અંદર લડતા હતા. વ
પિટ્ટ પોતે એ વખતે અર્લ ઑફ ચેથમ તરીકે હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ
બેસતો હતો. હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં ખાસ આગેવાનનું કામ કરે એ
કોઇ મુસદ્દી તેના મંત્રીમંડળમાં નહોતો. પિટ્ટ પોતે માંદો રહેતો અને મંત્રીમંડળ
સભાઓમાં ભાગ્યે જ હાજરી આપી શકતો. કારભારની મુખ્ય જવાબદા
ગ્રૅફ્ટન નામના વ્હિગ અમીર ઉપર આવી પડી. પણ તે પિટ્ટ જે
લોકપ્રિય કે બાહોશ નહોતો અને રાજાના મિત્રો તેની સામે હતા. તે
કંટાળી જઇ તેણે ઈ. સ. ૧૭૭૦માં રાજીનામું આપ્યું એટલે પિટ્ટના કારભાર
અંત આવ્યો. આ તેનો છેલ્લો કારભાર હતો. રાજાએ હવે પોતા
માનીતા લૉર્ડ નૉર્થને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૮
મે માસમાં પિટ્ટ હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર
આપવાની દરખાસ્ત સામે ભાષણ કરતો હતો ત્યારે તેને મૂર્ચ્છા આ
અને તે ભોંય ઉપર પડી ગયો. ચાર દિવસ પછી તે મરી ગયો. પિટ્ટ
જીવનની કાયમ અસરોનું દિગ્દર્શન આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ.

રાજાની ફત્તેહ: જૂની વ્હિગ અમીરાતની સત્તા નાશ: ટોરિ અને વ્હિગ પક્ષોનો ઉદ્ધાર:—લૉર્ડ નૉર્થ સત્તા ઉ
આવ્યો એટલે રાજા જ્યૉર્જનો મુખ્ય મનોરથ પાર પડ્યો. તે
સત્તાધીશ થયો અને રાજવંશના શત્રુઓ–વ્હિગ અમીરો–ની સત્તાનો
વગનો નાશ થયો. બુદ્ધિશાળી, પ્રજાપ્રિય, અને વગવસીલાવાળા તમ
વ્હિગ અમીરો, એક પછી એક, રાજા સાથેની હરીફાઈમાં પાછા પડ

રાજાના શિક્ષક બૉલિંગબ્રોકે ટોરિ પક્ષ માટે જે વિચારો કર્યા હતા તે હવે સિદ્ધ થયા. ટોરિ પક્ષ રાજાની આસપાસ ગોઠવાઈ ગયો અને ટોરિઓએ દેશનો તમામ કારભાર પોતાને હસ્તક કર્યો. પણ લૉર્ડ નૉર્થ જ્યાં સુધી મુખ્ય પ્રધાન રહ્યો ત્યાં સુધી દેશનું તંત્ર રાજાના કહેવા મુજબ ચાલતું. તે તંત્રમાં પ્રજાનું હિત સમાએલું નહોતું. નૉર્થના કારભાર દરમ્યાન ઇંગ્લંડે અમેરિકાનું રાજ્ય ખોયું અને યૂરોપમાં ઇંગ્લંડની આબરૂ ઓછી થઈ. પ્રજાને નૉર્થના કારભારથી નુકસાન થયું. આ બાબત ખાસ યાદ રાખવી જોઈએ; કારણ કે બૉલિંગબ્રોકે પોતાના 'Patriot King' નામના પુસ્તકમાં જે બોધ ટોરિઓને આપ્યો હતો ત સિદ્ધાંત તદ્દન જુદો હતો. તેનું કહેવું એવું હતું કે ટોરિઓએ રાજાની આસપાસ ગોઠવાઈ જવું અને તેમણે પ્રજાની વતી અને પ્રજાહિત તરફ દૃષ્ટિ રાખી દેશનો કારભાર કરવો. પણ લૉર્ડ નૉર્થના અમલ દરમ્યાન રાજાના મિત્રોએ અને ટોરિઓએ એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કારભાર ચલાવ્યો નહી.* અલબત્ત, એક દૃષ્ટિથી રાજાની આગેવાની તળે ટોરિ પક્ષનો નવો અવતાર થયો અને જ્યારે ઈ. સ. ૧૭૮૪માં નાનો પિટ્ટ મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે આ નવેસર રચાએલા ટોરિ પક્ષના આગેવાનોએ પ્રજાના હિતને પોતાના કારભારના મુખ્ય લક્ષ્ય તરીકે રાખ્યું.

આ ફેરફારોથી જેમ ટોરિ પક્ષનો નવો અવતાર થયો તેમ વ્હિગ પક્ષનો પણ નવો અવત થયો. જૂની વ્હિગ અમીરાતે ઇંગ્લંડના કારભારને ઘણો બગાડી દીધો હતો. પણ નવા રાજાએ તેમનાં જ શસ્ત્રો તેમની જ સામે વાપર્યાં એટલે વ્હિગ આગેવાનો પાછા અસલ સ્થિતિએ આવી ગયા. તેઓ હવે રાજાની આપખુદ તથા સડેલી અને પ્રજાના માનસને ભ્રષ્ટ કરતી પ્રથાની સામા પડ્યા. તેમણે કહેવા માંડ્યું કે પાર્લમેન્ટમાં લાંચ-રૂશવતનો દોર બંધ થવો જોઈએ, પાર્લમેન્ટના સભાસદો પ્રજાના ખરા પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈએ, સંસ્થાનો ઉપર ઇંગ્લંડે જુલમ કરવો જોઈએ નહી, બ્રિટિશ હિંદનો કારભાર સુધરવો જોઈએ, પાર્લમેન્ટના બંધારણમાં

*બર્કે કહ્યું તેમ "They the Tories changed their idol but they preserved their idolatry."

તથા નિયમોમાં ફેરફારો થવા જોઈએ, તેના કામકાજને દેશભરમાં પ્રસિદ્ધિ મળવી જોઈએ, પ્રધાનો પાર્લમેન્ટને જવાબદાર હોવા જોઈએ, અને પ્રજામત તથા રાજ્યતંત્ર એ બે વચ્ચે એકતાર હોવો જોઈએ. આ નવા અવતારના મુખ્ય પ્રશંસકો બે જણા હતાઃ બર્ક અને ફૉક્સ. અલબત્ત, બર્ક જૂના પક્ષનો મળતીઓ હતો, જ્યારે ફૉક્સ નવા જમાનાનો મળતીઓ હતો. બર્કનો અભિપ્રાય એવો હતો કે જો પાર્લમેન્ટના જૂના સડાઓ દૂર કરવામાં આવે તો દેશનું તંત્ર તુરત સુધરી જાય. પણ ફૉક્સ એમ માનતો હતો કે માત્ર પાર્લમેન્ટના આંતર સડાઓને કાઢી નાંખવાથી દેશનો કારભાર પ્રજાને અનુમત થઈ શકશે નહી; પણ તે માટે પાર્લમેન્ટના ખુદ બંધારણમાં અગત્યના ફેરફારો કરવાની જરુર છે. ખરું કહીએ તો બંને મુસદ્દીઓના અભિપ્રાયો સાચા હતા.

ટૂંકામાં વ્હિગ અને ટોરિ, બંને પક્ષોનો હવે નવો અવતાર થયો.

આ નવા અવતારના મુખ્ય મુદ્દાઓ વિલ્કસના પ્રકરણથી ખાસ પ્રકાશમાં આવ્યા.

વિલ્કસનો મુકર્દમો. "નૉર્થ બ્રિટન" અખબારનો ૪૫મો અંકઃ—આપણે ઉપર જણાવ્યા તે વ્હિગ અમીરોના કારભારની એકાદ બે જાણવાજોગ હકીકતોને હવે અહીં તપાસીએ. ગ્રેનવિલ (Gronville) મુખ્ય મંત્રી હતો ત્યારે "નૉર્થ બ્રિટન" (North Britain) નામના વર્તમાનપત્રના તંત્રી વિલ્કસ (Wilkes) નામના માણસે પૅરિસના કરાર સામે તથા રાજાના નવા ધોરણ સામે સખ્ત ટીકાઓ કરી. તેથી વ્હિગ પ્રધાનોએ નનામું વૉરન્ટ (Warrant) કાઢી તેને પકડાવ્યો અને અદાલતમાં તેના ઉપર કામ ચલાવ્યું. પણ ન્યાયાધીશોએ એવો ફૈસલો આપ્યો કે નનામું વૉરન્ટ ગેરકાયદેસર હોવાથી તથા વિલ્કસ પોતે હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સનો સભાસદ હોવાથી તેને પકડી શકાય નહી. આજ વખતે વિલ્કસે હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝના એક સભાસદ સામે પોતાના કોઈ અપ્રસિદ્ધ નિબંધોમાં સખ્ત લખાણ કર્યું હશે તે ઉપર તે સભાના કેટલાએક સભાસદોએ તેને બદનક્ષીના આરોપ ઉપર પોલિસ મારફત પકડાવવાની યુક્તિ

કરી. પણ વિલ્કસ ઘણો બાહોશ માણસ હતો. રાજાએ તેની લશ્કરની નોકરી લઈ લીધી હતી. તેથી તે મરણીઓ થઈ ગયો હતો. તેને એમ લાગ્યું કે દુશ્મનો પોતાનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છે. એટલે તે એ નીચ બાજીમાંથી છટકી જવા ફ્રાંસ નાસી ગયો પાર્લમેન્ટે હવે વિલ્કસનું નામ સભાસદોનાં નામની ટીપમાંથી કાઢી નાંખ્યું અને તેના અખબાર **નૉર્થ બ્રિટનના** ૪૫મા અંકને બાળી નાંખવાનો **હુકમ છોડયો.** લોકો આવા કૃત્યથી ઘણા ચીડાઈ ગયા. તેઓ વિલ્કસના નામ પાછળ ઘેલા થઈ ગયા અને ઠેકઠેકાણે બ્યૂટનાં તથા રાણી ઑગસ્ટનાં પૂતળાં બનાવી તેમને તેમણે સળગાવી મૂક્યાં આખરે પિટ્ટ તથા તેના મિત્રો પાર્લમેન્ટના સભાસદોના અધિકારોનું રક્ષણ થવું જોઈએ એ મુદ્દા માટે પાર્લમેન્ટમાં સારી પેઠે લડયા હતા. પાર્લમેન્ટ અને પ્રજા એ બે વચ્ચે ચાલેલી આ તકરાર રૉકિંગહામના કારભાર સુધી ચાલી. તે યુવાન્ વ્હિગ અમીરના કારભાર દરમ્યાન વિલ્કસના પ્રકરણની જે જે બાબતો ગેરકાયદેસર હતી તેમનો સંતોષકારક નિકાલ કરવામાં આવ્યો.

મિડલસેકસની ચુંટણી. રાજા-પ્રજા વચ્ચે વિરોધ. બર્ક:— વિલ્કસ ફ્રાંસ નાસી ગયો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. વિલ્કસ રાજા કે પાર્લમેન્ટથી ડરે એવો બીકણ માણસ નહોતો. ઈ. સ. ૧૭૬૮માં તે સ્વદેશ પાછો આવ્યો અને મિડલસેકસ (Middlesex)ના પરગણા તરફથી હાઉસ ઑફ કૉમન્સ માટે ચુંટણી થવાની હતી તેમાં ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડયો. લોકોને તો તેટલું જ જોઈતું હતું. ચુંટણીની હરીફાઈમાં વિલ્કસને ફત્તેહ મળી અને તે ફરી હાઉસ ઑફ કૉમન્સનો સભાસદ થયો. પણ રાજાને અને તેના મિત્રોને વિલ્કસ જરાય ગમતો નહોતો. તેથી મંત્રીમંડળે તેના ઉપર દેશનિકાલના કાયદાનો ભંગ કરવાનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવ્યું. અદાલતમાં વિલ્કસ ગુન્હેગાર ઠર્યો અને તેને કેદની સજા થઈ. રાજાએ હવે વિલ્કસને હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાંથી બાતલ કર્યો. પણ તેથી લોકો ઘણા ચીડાઈ ગયા. તેમણે મોટી સભાઓ કરી અને રાજાના તથા તેના મિત્રોના કામને સખ્ત ભાષણોમાં વખોડી

કાઢવામાં આવ્યું. પોલિસે ઉશ્કેરાએલા લોકો ઉપર ગોળીબાર કર્યો. લોકો તો તેથી ઉલટા વધારે ઉશ્કેરાયા. વિલ્કસ "દેવ" જેવો ગણાવા લાગ્યો અને મિડલસેકસની ચુંટણી થઈ ત્યારે તે ફરી ચુંટાયો. પાર્લમેન્ટે એ ચુંટણીને રદ્દ કરી અને બીજી વાર ચુંટણી કરવાનો હુકમ કર્યો. વળી વિલ્કસ ચુંટાયો. વળી તેની ચુંટણીને રદ્દ કરવામાં આવી. વળી ચુંટણી નવેસર થઈ. આ ત્રીજી ચુંટણી વખતે રાજાએ કર્નલ લટ્રેલ નામના માણસને વિલ્કસ સામે ઊભો કર્યો હતો. પણ ત્રીજી ચુંટણીમાં પણ વિલ્કસને ફત્તેહ મળી. લોકો તો હવે ઉલટ ઉપર આવી ગયા. વિલ્કસ ઉપર માનપત્રો અને નાણાંની કોથળીઓનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. લંડનની કૉર્પોરેશને તેને પ્રમુખપદ આપ્યું. આવી રીતે એક તરફ રાજા અને ગુલામી મનોદશા ભોગવતી પાર્લમેન્ટ, અને બીજી તરફ પ્રજા, એવો મામલો દેશમાં ઊભો થયો. વર્તમાનપત્રોમાં રાજા અને મંત્રીમંડળ સામે અતિ કડક ટીકાઓ ઊભરાવા લાગી. તેમાં સૌથી છટાદાર અને કડક લેખો "જુનિઅસ" (Junius)ની સહીથી પ્રકટ થતા. આ જ વખતે બર્ક (Burke) નામના ઉગતા વિચારકે "Thoughts on the Present Discontents" નામે પુસ્તક બહાર પાડ્યું. તે પુસ્તકમાં લેખકે રાજ્યશાસ્ત્રનાં સુંદર અને અમર સૂત્રો મૂકી ઈંગ્લંડના તે વખતના રાજકારણની ચર્ચા કરી છે.

વ્હિગ અમીરોના કારભારનો બીજો મુખ્ય બનાવ તે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો અસંતોષ હતો. આ બાબતને હવે પછીના પ્રકરણમાં લેવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૬ઠ્ઠું

રાજા ત્રીજો જ્યૉર્જ (ચાલુ)

રાજાની કુલમુખત્યારી

ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાનાં સંસ્થાનો:—ઇંગ્લંડના અમેરિકન સામ્રાજ્ય વિષે આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ. ઉત્તર અમેરિકામાં ઇંગ્લંડનાં કુલ તેર સંસ્થાનો હતાં. તે સિવાય ફ્રાંસ સામેના સાત વરસોના વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડને ફત્તેહ મળેલી હતી. તેથી ફ્રાંસે કૅનેડાનો પ્રદેશ ઇંગ્લંડને સોંપી દીધો હતો. અમેરિકાનાં તેર સંસ્થાનો કૅનેડાના પ્રદેશની દક્ષિણે આવી રહ્યાં હતાં. તેમનો આંતર કારભાર ગવર્નરો તથા લોકસભાઓ મારફત ચાલતો. ગવર્નરોની નીમણુક બ્રિટિશ સરકાર કરતી. સાત વરસોના વિગ્રહથી ખરો લાભ તો અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને થયો હતો, જ્યારે ઇંગ્લંડનો કરજનો બોજો ઘણો વધી ગયો હતો. ઉપરાંત, સંસ્થાનોના વેપારીઓ જગાત આપ્યા વગર છાનો વેપાર ખેલતા હતા. તેથી સરકારી ત્રિજુરીને ઘણું નુકસાન જતું હતું. ઇંગ્લંડને સંસ્થાનોના રક્ષણ માટે નૌકાબળ રાખવું પડતું હતું અને ખુદ અમેરિકામાં ત્યાંના અસલ વતનીઓ રેડ ઇન્ડિઅનો (Red Indians) સામે સંસ્થાનિકોનો બચાવ કરવા માટે ઇંગ્લંડની સરકારને ખાસ લશ્કર રોકવું પડતું હતું. ઇંગ્લંડ સામે અમેરિકાનાં સંસ્થાનો થયાં તેને બરોબર સમજવા માટે આટલી હકીકતોને યાદ રાખવાની ખાસ જરુર છે.

ઇ. સ. ૧૭૬૫માં ઇંગ્લંડમાં વ્હિગ અમીર લૉર્ડ ગ્રૅનવિલ મુખ્ય પ્રધાન હતો. આ વ્હિગ અમીર મોટો કાયદાશાસ્ત્રી હતો. પણ તેને અમેરિકાના સંસ્થાનિકોના ખરા માનસની તલભાર ખબર નહોતી. તેને ઇંગ્લંડના દેવાના બોજાને કમી કરવો હતો તથા અમેરિકાના વેપારીઓ છાનો વેપાર કરી જગાતથી છટકી જતા હતા તે પ્રથાને નાબુદ કરવી હતી.

ગ્રેનવિલ એવો મત ધરાવતો હતો કે ઇંગ્લંડ સંસ્થાનિકોના રક્ષણ માટે ખરચનો જે બોજો ઉઠાવે છે તેમાં સંસ્થાનિકોએ ચોક્કસ ભાગ

આપવો જોઈએ. આવો મત ગ્રૅનવિલનો જ નહોતો. તેના સિવાય બીજા વ્હિગ તથા ટોરિ અમીરો પણ એવો જ મત ધરાવતા હતા. મુશ્કેલી માત્ર એ હતી કે અમેરિકાના સંસ્થાનિકો આ મતને કબૂલ કરશે કે કેમ?

ખરી વસ્તુસ્થિતિ એ હતી કે અમેરિકાના ઇંગ્રેજ સંસ્થાનિકો પૅરિસના તહનામા પછી ફ્રાંસના ભયથી મુક્ત થયા હતા. તેઓ સ્વતંત્રતાવાદી હતા અને તેમને ઇંગ્લંડના શાસનનું આપખુદપણું જરાય ગમતું નહોતું. તેથી તેમણે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના નવા ધોરણ સામે પ્રચંડ વિરોધ કર્યો અને તે વિરોધને તેઓ બંડ સુધી લઈ ગયા. એની હકીકતો નીચે આપવામાં આવી છે.

અમેરિકાનાં સંસ્થાનો પ્રત્યે નવું ધોરણ:—ઇંગ્લંડના દેવાનો બોજો ઓછો કરવા, સંસ્થાનિકોના વેપારને પદ્ધતિસર તથા પ્રામાણિક બનાવવા અને ઉત્પન્ન વધારવા, બ્રિટિશ પ્રધાન અર્લ ગ્રૅનવિલે બે ઉપાયોને અજમાવ્યા: પ્રથમ તો, તેણે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોમાં ખપતા દારુ ઉપરની જગાતને વધારી અને બીજું, તેણે અમેરિકામાં થતા દસ્તાવેજો ઉપરનો ફીનો લાગો વધારવાનો કાયદો (Stamp Act) પાર્લમેન્ટમાં પ્રસાર કર્યો. આ બે બાબતોને પાર્લમેન્ટે સંમતિ આપી તે વખતે તેના મહત્ત્વ ઉપર કોઈનું ધ્યાન ગયું નહી. પણ અમેરિકામાં જ્યારે તેના ખબર પડ્યા ત્યારે સમસ્ત પ્રજાએ તે સામે મોટો પોકાર ઉઠાવ્યો. સંસ્થાનોના આગેવાનોએ એવો અભિપ્રાય રજુ કર્યો કે ઇંગ્લંડ વેપાર માટે જગાત વિગેરે નાંખી શકે; પણ ઉત્પન્ન વધારવાના આશયથી બ્રિટિશ સરકાર સંસ્થાનોના આંતરકારભારમાં દરમ્યાનગીરી કરી શકે નહી. તેમણે એક બીજો તાત્ત્વિક અભિપ્રાય રજુ કર્યો કે પ્રજા ઉપર કર નાંખવા અગાઉ દેશની સરકારે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને પૂછવું જોઈએ અને રાજ્યની કર નાંખવાની સત્તા પ્રતિનિધિઓને લોકસભામાં મોકલવાની પ્રજાની સત્તા સાથે નિકટ રીતે સંકળાએલી છે. આ આગેવાનોએ કહ્યું કે સંસ્થાનો લંડનની પાર્લમેન્ટમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલતાં નથી. તેથી લંડનની પાર્લમેન્ટને સંસ્થાનો ઉપર કરનો બોજો વધારવાની કોઈ સત્તા નથી.

આ સૂત્રોને બધાં સંસ્થાનોની લોકસભાઓએ રાજ્યશાસ્ત્રના મૂળ સિદ્ધાંતો તરીકે જાહેર કર્યાં. ઇંગ્લંડની સરકાર તો આ વિરોધથી અકળાઈ ગઈ. પણ તેને વિરોધની ગંભીરતાનું કશું ભાન નહોતું. તેથી તેણે એ તરફ લેશમાત્ર લક્ષ આપ્યું નહી. પણ તેથી તો પરિસ્થિતિ ઉલટી બગડી ગઈ. સંસ્થાનોના મુસદ્દીઓ ઇંગ્લંડની બેદરકારીથી ચીડાઈ ગયા. તેમણે સ્ટૅમ્પ ઍક્ટનો અમલ થવા દીધો નહી અને સંસ્થાનોની પ્રજાએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો.

બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં આ વખતે અગત્યના ફેરફારો થયા. રાજાને ગ્રૅનવિલ તરફ ઘણો અણગમો હતો અને તે તથા તેના બીજા મિત્રો વિલ્કસના પ્રકરણથી તથા અમેરિકાના પ્રકરણથી લોકોમાં ઘણા અળખામણા થઈ ગયા હતા. તેથી રાજાએ પ્રજાની મનોદશાનો લાભ લઈ તેમને રજા આપી અને માર્ક્વેસ રૉકિંગહામને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો. આ નવા મંત્રીમંડળમાં એડ્મન્ડ બર્ક નામનો પ્રસિદ્ધ વકતા તથ રાજ્યશાસ્ત્રી હતો. તેની સલાહથી રૉકિંગહામે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને રીઝવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. તેણે ગ્રેનવિલે પસાર કરેલા સ્ટૅમ્પ ઍક્ટને રદ કર્યો. પણ તે જ સાથે તેણે પાર્લમેન્ટ મારફત એવો મત જાહેર કર્યો કે ઇંગ્લંડ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોમાં સાર્વભૌમ હોવાથી, બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ સંસ્થાનો માટે ગમે તે કાયદો કરી શકે; તેમાં સંસ્થાનોએ વિરોધ કરવો ઘટે નહી.

રૉકિંગહામ અને તેના મિત્રો એમ માનતા હતા કે સ્ટૅમ્પ ઍક્ટ રદ થવાથી સંસ્થાનિક મુસદ્દીઓને સંતોષ થશે, અને તેમનો વિરોધ શાંત થશે; તથા ઇંગ્લંડનું સાર્વભૌમત્વ જાહેર કરવાથી બ્રિટિશ પ્રજાનો ખળભળાટ દૂર થશે. પણ તેવું કાંઈ થયું નહી. અમેરિકાનો વિરોધ શમ્યો નહી; ઉલટું, ઇંગ્લંડના સાર્વભૌમત્વની જાહેરાતથી તેની પ્રજાનો વિરોધ વધ્યો, અલબત્ત, એ વિરોધ યોગ્ય નહોતો. પણ સંસ્થાનોની પ્રજા અને ખાસ કરીને તેના આગેવાનો હવે જુદી જ વાતો કરતા હતા; તેમને ઇંગ્લંડની તાબેદારી જોઈતી નહોતી. તેમને સ્વતંત્ર થવું હતું. બળતામાં ઘી હોમાવાની જરુર હતી અને તે હોમ ઇંગ્લંડે પૂરો પાડયો.

ઇ. સ. ૧૭૬૬માં રાજાએ રૉકિંગહામના મંત્રીમંડળને રજા આપી અને પિટ્ટને પ્રધાનપદ આપ્યું. પિટ્ટને અમીરાત આપવામાં આવી એટલે તે હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝમાં ગયો. હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં તેના જેવી આગેવાની બીજા કોઈ સભાસદથી બજાવી શકાય એમ નહોતું. પિટ્ટે તે આગેવાની ખજાનચી ટાઉનશેન્ડ (Townshend)ને સોંપી.

પણ ટાઉનશેન્ડ ખજાનચી હતો. તેનામાં મુસદ્દીગીરી નહોતી. ઇંગ્લંડને નાણાંની ભૂખ તો હતી. તે ભૂખને મટાડવા માટે નવા ખજાનચીએ અમેરિકામાં જગાતના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરાવવો શરુ કર્યો. ઉપરાંત તેણે સંસ્થાનોમાં આયાત થતાં કાચ, કાગળ, રંગ, ચાહ વિગેરે માલ ઉપરની જગાતમાં વધારો કર્યો; જો કે ઇંગ્લંડથી આયાત થતા માલ ઉપરની જગાતમાં તેણે ઘટાડો કર્યો.

ટાઉનશેન્ડના નવા ધારાથી અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો ગભરાટ વધારે તીવ્ર બન્યો અને તેમના વિરોધમાં નવી તીખાશ આવી. તેમણે ઇંગ્લંડના સાર્વભૌમત્વનો ઇનકાર કર્યો. સંસ્થાનોમાં સુલેહનો ભંગ થયો. આ ચળવળને દાબી દેવા ઇંગ્લંડના પ્રધાનોએ સખ્ત ઉપાયો લીધા. પણ તેથી તો સંસ્થાનિક ઊકળાટ ઉલટો તીવ્ર થયો.

ઇ. સ. ૧૭૭૦માં પિટ્ટ મંત્રીપદ ઉપરથી ખસી ગયો એટલે રાજાએ તે હોદ્દો પોતાના માનીતા અમીર લૉર્ડ નૉર્થને આપ્યો. લૉર્ડ નૉર્થે ટાઉનશેન્ડના બધા કાયદાઓને રદ કર્યા; માત્ર ચાહ ઉપરની જગાત તેણે રદ કરી નહી. અમેરિકાનો અસંતોષ રોજ વધતો જતો હતો અને સંસ્થાનિક પ્રજાને પોતાના કારભારમાં ઇંગ્લંડ તરફથી કોઈ જાતનો વિક્ષેપ જોઇતો નહોતો. તેથી તેમણે લૉર્ડ નૉર્થે રદ કરેલી જગાતો તરફ કશું લક્ષ કર્યું નહી અને ચાહની આયાત ઉપર જે જગાત ચાલુ રાખવામાં આવી હતી તે સામે પણ અગાઉથી વધારે પ્રકોપ પ્રકટ કર્યો. એ ચાહ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની તરફથી આયાત થતી હતી. સંસ્થાનિકોએ તેનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો અને કેટલાક તોફાની લોકોએ ચાહને દરિયામાં ધકેલી દીધી. ઇંગ્લંડની સરકારે તે સામે સહજ વિરોધ કર્યો અને બૉસ્ટન બંદરનો તમામ વેપાર તેણે બંધ કરાવ્યો. તે સિવાય લૉર્ડ નૉર્થે બીજા

કડક ઉપાયો લીધા. પણ તેથી સંસ્થાનિકો ઘણા ઉશ્કેરાઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૭૭૪ના સપ્ટેમ્બરની બારમી તારીખે જ્યૉર્જિઆ સિવાયનાં બાર સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ ફિલાડેલ્ફિઆ નગરમાં ભેગા થયા અને ઇંગ્લંડના જોહુકમી અમલ સામે તેમણે જાહેર વાંધો ઊઠાવ્યો. પણ અમેરિકાની પહેલી મહાસભાના આ ઠરાવની અસર ઇંગ્લંડની પ્રજા ઉપર જરાય ન થઈ અને ઇંગ્લંડની સરકારે તેવે વખતે પણ સખ્તાઈથી કામ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. મૅસેચ્યુસેટ્સના સંસ્થાનના ગવર્નર ગેઇજે (Gage) એક નાની સંસ્થાનિક ટૂકડીને લેકિંસગ્ટન (Lexington) પાસે હરાવી. લગભગ તે જ વખતે ફિલાડેલ્ફિઆ મુકામે સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓની બીજી મહાસભા મળી. એ મહાસભામાં બધાં સંસ્થાનોએ પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓને મોકલ્યા હતા. આ બીજી મહાસભાએ જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન નામના એક શૂરા, નિઃસ્વાર્થી, પ્રામાણિક, અડગ, બુદ્ધિશાળી અને ખંતીલા અમેરિકનને લશ્કરની સરદારી આપી, મે, ઇ. સ. ૧૭૭૫. અમેરિકાનાં સંસ્થાનોએ ત્રીજી મહાસભા ભરી ઇંગ્લંડ સામે યુદ્ધ કરવાનું શરુ કર્યું અને ઇ. સ. ૧૭૭૬માં તેમણે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અમેરિકાની સ્વતંત્રતાનો નવો યુગ બેઠો.

ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાનાં સંસ્થાનો વચ્ચે શરુ થએલા વિગ્રહને તથા સંસ્થાનોએ જાહેર કરેલી સ્વતંત્રતાને આપણે તપાસીએ તે પહેલાં સંસ્થાનિક કલહના ખરા હાર્દને તપાસવાની અહીં જરુર છે. સંસ્થાનોના આગેવાનો પ્રથમ સ્વતંત્રતા જાહેર કરવા ઇચ્છતા નહોતા. તેમને સ્વતંત્ર થવું નહોતું. તેમની પ્રથમ ઇચ્છા માત્ર એ હતી, કે પોતાના આંતર વહિવટમાં ઇંગ્લંડ દરમ્યાન થાય નહી. ખુદ સંસ્થાનોમાં મતભેદ હતો. દક્ષિણનાં સંસ્થાનો ઇંગ્લંડ પ્રત્યે વફાદાર હતાં અને તેમને ઉત્તરનાં સંસ્થાનો સાથે તીવ્ર અણબનાવ હતો.

સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવા આડે આવનારી અનેક વિટંબનાઓનો સંસ્થાનોના આગેવાનોને તથા લોકોને પૂરતો ખ્યાલ હતો. સંસ્થાનોને ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ કરવી નહોતી; કારણ કે તેમની પાસે પૂરતું લડાયક બળ નહોતું. સંસ્થાનો પાસે કોઈ પ્રકારનું નૌકાબળ નહોતું; તેમની પાસે

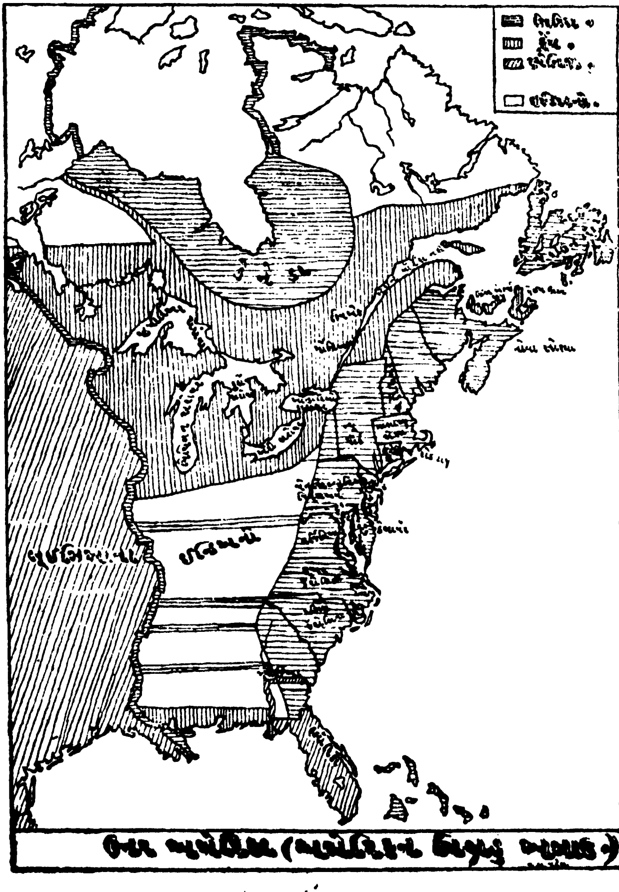
ખુશકી લશ્કરો પણ પૂરતાં નહોતાં. ઈંગ્લંડ સાથેનો તેમનો ઝઘડો શરુ થયો ત્યારે તેમને કોઈ રાજયની સહાનુભૂતિ નહોતી. તેમની નાણાંસ્થિતિ ઘણી દયાજનક હતી. જો ઈંગ્લંડનું મંત્રીમંડળ કુનેહથી વર્ત્યું હોત તો સંસ્થાનો ઈંગ્લંડને તાબે રહી શક્યાં હોત અને ઝઘડાનો પરસ્પર સંતોષકારક નીવેડો આવી શક્યો હોત. પણ ઈંગ્લંડના કારભારીઓ કડક હતા. ઈંગ્લંડનો રાજા ત્રીજો જ્યૉર્જ ઘણો દુરાગ્રહી હતો. ઈંગ્લંડની પ્રજા સંસ્થાનોના માનસને બરોબર પારખી શકતી નહોતી. આ બાબતમાં ખુદ ઈંગ્લંડમાં કુલ ત્રણ પક્ષો હતાઃ પહેલો પક્ષ એમ માનતો હતો કે સંસ્થાનો ઈંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થાય તેમાં બંનેને, ઈંગ્લંડને અને સંસ્થાનોને, લાભ છે. પણ આ મત ધરાવનારાઓની સંખ્યા છેક ઓછી હતી. બીજા પક્ષના લોકોનું એવું કહેવું હતું કે સંસ્થાનોને ગમે તે પ્રકારે મનાવી લેવાં જોઈએ અને ઇંગ્લંડે તેમની સામે લડાઈ તો કદિ કરવી જોઈએ નહી. આ પક્ષના મુખ્ય આગેવાનો બર્ક ચૅથમ વિગેરે હતા. એ લોકો રાજાના અને તેના પ્રધાનોના કડક ઉપાયો સામે હમેશાં વિરોધ કરતા. જ્યારે જ્યારે ઈગ્રેજ લશ્કર અમેરિકાનાં લશ્કરો સામે લડતાં હારી જતું ત્યારે હર વખત આ લોકો તે હારને શુભ સમાચાર માની વધાવી લેતા અને સંસ્થાનિકોની જીતને સ્વદેશની જીત જેવી ગણતા. ત્રીજો પક્ષ રાજાનો પક્ષ હતો. આ પક્ષ સંસ્થાનોને દબાવી દેવાના ધોરણમાં માનતો હતો. પણ તે પક્ષ નબળો હતો. તેનામાં કુનેહ નહોતી અને તેમાં લોકોને ભરોસો નહોતો. એ લોકો સંસ્થાનો સાથેના વિગ્રહમાં યૂરોપનાં રાજ્યોને તટસ્થ રાખી શક્યા નહી. તેઓ દરિયાઈ કે ખુશકી લશ્કરો તૈયાર કરી શક્યા નહી. તેમણે ઈંગ્લંડમાં પોતાના વિરોધીઓને દબાવવા પ્રયત્નો કર્યા. તેથી તેઓ કોઇ પણ બાબતે ફાવ્યા નહી. તેઓ સંસ્થાનિકોને હરાવી શક્યા નહી અને યૂરોપમાં તથા ઈંગ્લંડમાં પોતાના દુશ્મનોને દાબી શક્યા નહી. તેમને ન છૂટકે સંસ્થાનોને સ્વતંત્રતા આપવી પડી અને યૂરોપમાં રાજ્યોને નમતું મૂકવું પડયું. જો પ્રથમથી જ તેમણે બંડખોરોને સજા કરી હોત અને બીજાઓને જવા દીધા હોત, તથા બધા પક્ષોને પોતાને પડખે રાખી કામ લીધું હોત તો અમેરિકાનો સવાલ ઘણો સરળ થઈ ગયો હોત અને યૂરોપમાં ઈંગ્લંડની ઇજ્જત ટકી રહી હોત.

અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વિગ્રહ: ઇ. સ. ૧૭૭૫–૧૭૮૫:— ે આપણે બંને દેશો વચ્ચેનો વિગ્રહ લઈએ. પહેલી લડાઈ લેકિંસગ્ટન ાસે થઈ હતી તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. બીજી લડાઈ બંકર હેલ (Bunker Hill) પાસે થઈ, જેમાં ઈંગ્રેજોએ સંસ્થાનિકોને રાવ્યા. પછી સંસ્થાનિકોએ કૅનેડા ઉપર સવારીઓ કરી. પણ તેમાં તેઓ રાય ફાવ્યા નહી. ઈંગ્રેજોએ ન્યુ યૉર્કનો કબજો કર્યો, તેમણે બ્રૂકલિન Brooklyn) પાસે વૉશિંગ્ટનને હરાવ્યો, અને ફિલાડેલ્ફિઆ સર કર્યું. ણ ઇ. સ. ૧૭૭૮માં સારાટોગા (Saratoga) પાસે લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ મેરિકન સરદાર ગેઈટ (Gate)ને શરણ થયો. તેથી સંસ્થાનોને ડાઈમાં અનુપમ ફત્તેહ મળી. ત્યારપછી સંસ્થાનોને ફ્રાંસની મદદ મળી. થી ઈંગ્રેજોની સ્થિતિ ઘણી નબળી થઈ ગઈ અને ઇ. સ. ૧૭૮૧માં ૉર્કટાઉન પાસે કૉર્નવૉલિસ વાશિંગ્ટનને શરણ થયો, એટલે વિગ્રહનો ંત આવ્યો અને સંસ્થાનો ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થયાં.

ઇંગ્લંડ અને યૂરોપ: ઇ. સ. ૧૭૭૮–૮૩:—ઇંગ્લંડ અને ાનાં સંસ્થાનો વચ્ચે તકરાર જાગી હતી. તેથી ઇંગ્લંડના જૂના દુશ્મનો તિ રાજી થઈ ગયા હતા. પ્રથમ તો તેમણે તટસ્થ રહેવાનું સંદ કર્યું. પણ જ્યારે સંસ્થાનિકોને ઈંગ્રેજ લશ્કર ઉપર વિજય મળ્યો ારે ફ્રાંસે પોતાનું જૂનું વેર વાળવાની ઉત્તમ તક જોઈ તેનો પૂરેપૂરો ાભ લેવા નક્કી કર્યું. અમેરિકાનો મુત્સદ્દી ફ્રાંકિલન પૅરિસ ગયો અને ફ્રેંચ રકારે સંસ્થાનોને મદદ કરવાનું જાહેર કર્યું, ઇ. સ. ૧૭૭૮. આ યુદ્ધમાં પેઈને પણ સાથ કર્યો. આ વિગ્રહ પરસ્પર નૌકાબળની અજમાએશનો ગ્રહ હતો વિગ્રહ દરમ્યાન ઈંગ્રેજ સરકાર તરફથી બીજાં રાજ્યોનાં હાણોમાં જતાઆવતા માલની તપાસ કરવામાં આવતી, જે હોલંડ, રશિઆ, વીડન અને નૉર્વેનાં દરિયાઈ રાજ્યોને બહુ ભારે પડતું. તેથી તેમણે ંગ્લંડને ધમકી આપી અને હોલંડે તો ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ પણ જાહેર કરી.

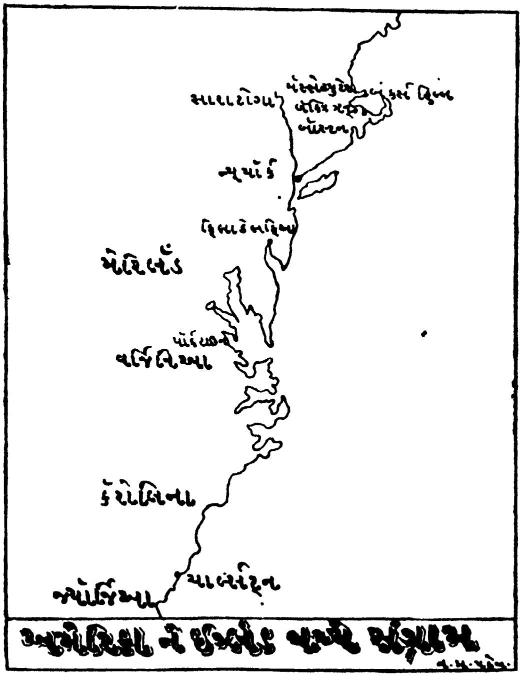
આ વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડે એશિઆ, આફ્રિકા અને અમેરિકામાં આવેલા માામ મુલકોનું રક્ષણ કરવું પડયું. હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચોએ હૈદરને મદદ રી અને ઈંગ્રેજોને સતાવવા પ્રયત્નો કર્યા. તેથી ગવર્નર જનરલ વૉરન

હેસ્ટિંગ્સે તમામ ફ્રેંચ તથા ડચ થાણું કબજે કર્યાં. યૂરોપમાં સ્પેઈને ત્રણ વરસ સુધી જિબ્રાલ્ટરનો ઘેરો ચલાવ્યો. અમેરિકામાં ફ્રાંસે તથા સ્પેઈને કેટલાક ટાપુઓ કબજે કર્યા. આફ્રિકામાં પણ લડાઈના છાંટા ઊડ્યા. હિંદી મહાસાગરમાં ઈંગ્રેજોએ સુમાત્રાનો ડચ મુલક હાથ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૦માં

ઉત્તર અમેરિકા (અમેરિકન વિગ્રહનું [illegible])

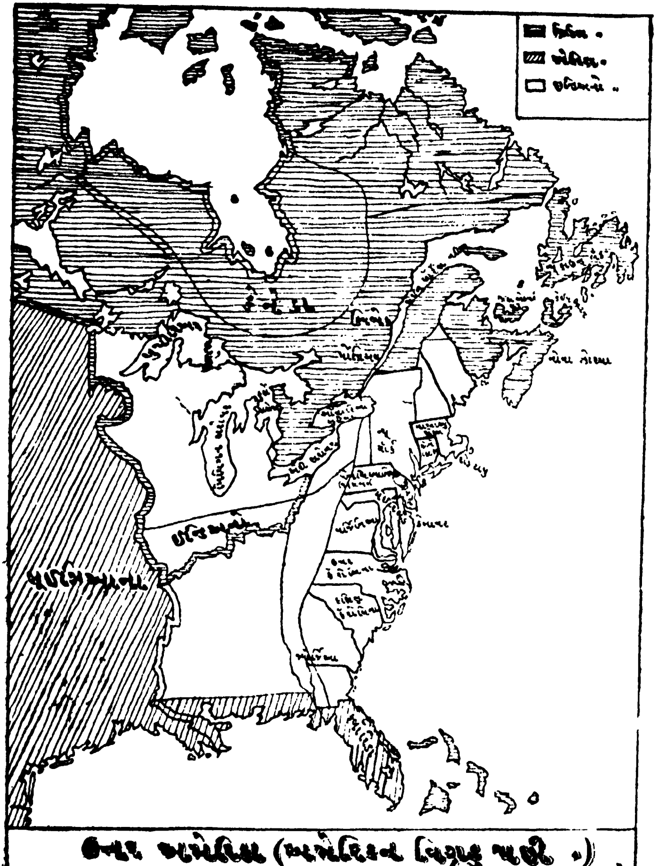
ઈંગ્રેજ નૌકાસેનાધિપતિ રૉડની (Rodney)એ શત્રુઓને સેઈન્ટ વિન્સેન્ટ પાસે હરાવ્યા. છતાં દુશ્મનો સંસ્થાનોને સારી મદદ પહોંચાડી શક્યા. તેથી ઈ. સ. ૧૭૮૧માં ઈંગ્રેજ સેનાપતિ કૉર્નવૉલિસ અમેરિકામાં હારી ગયો, એટલે તમામ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

અમેરિકા ને ઈંગ્લૅંડ વચ્ચે સંગ્રામ

સ્વતંત્ર અમેરિકા. ઇતિહાસનો મહાન્ બનાવ:—અમેરિકાનાં સંસ્થાનો ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થયાં તે ઇતિહાસમાં અતિ મહત્ત્વનો બનાવ ગણાય છે. ઇંગ્લંડને તેથી નવો અનુભવ મળ્યો. અત્યાર સુધી બ્રિટિશ સરકાર સંસ્થાનોના આંતર કારભારમાં દરમ્યાન થતી. પણ અમેરિકા

સ્વતંત્ર થયું ત્યાર પછી તે ધોરણને છોડી દેવામાં આવ્યું અને સંસ્થાનોનો કારભાર જેમ બને તેમ સ્વતંત્ર રહેવો જોઈએ એ નવો સિદ્ધાંત ઇંગ્લંડના રાજકારણમાં પેઠો. સ્વતંત્ર થએલાં સંસ્થાનો ઇ. સ. ૧૭૮૩માં ગરીબ

ઉત્તર અમેરિકા (અમેરિકન વિગ્રહ પછી.)

અને પછાત હતાં અને તેઓ સંખ્યાએ માત્ર ૧૩ હતાં. પણ હવે એ સંસ્થાનોએ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. અસલ તેર સંસ્થાનોનાં હવે કુલ ૪૫ નાનાં રાજ્યો થયાં છે અને વેપારરોજગારે, ખેતીએ, તથા હુન્નરઉદ્યોગે અમેરિકાની પ્રજા અત્યારે પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. એ સ્વતંત્ર રાજ્ય અત્યારે ફ્રાંસ, જાપાન, ઇંગ્લંડ, રશિઆ જેવાં જોરાવર રાજ્યો સાથે હરીફાઈ કરે છે. આખા અમેરિકા ખંડની આગેવાની તેણે હાથ કરી છે. તેથી યૂરોપ, એશિઆનું કોઈ રાજ્ય ઉત્તર, મધ્ય કે દક્ષિણ અમેરિકામાં દરમ્યાન થઈ શકતું નથી.

રાજ્યતંત્રની દૃષ્ટિએ પણ આ બનાવ મહત્ત્વનો હતો. એક વાર અમેરિકાનાં પરસ્પર સ્વતંત્ર સંસ્થાનોએ એક થઈ તદ્દન અનોખી રાજ્યવ્યવસ્થાની સ્થાપના કરી, તે રાજ્યવ્યવસ્થા અત્યારે રાજ્યશાસ્ત્રમાં "ફેડરેશન" (Federation) અથવા સમૂહતંત્રની રાજ્યવ્યવસ્થા કહેવાય છે. ઉપરાંત, એ રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રજાકીય હતી અને તેમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા વિગેરે લોકશાસનનાં સૂત્રોનો ખાસ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. ફ્રાંસની પ્રજાએ તે સૂત્રોનો ઇ. સ. ૧૭૮૯માં સ્વીકાર કર્યો અને તેમણે રાજાની આપખુદ સત્તાને ઊડાડી દીધી. તે જ સૂત્રો ઇંગ્લંડ, સ્પેઈન, રશિઆ, જર્મની, ઇટાલિ, દક્ષિણ અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં પ્રસાર પામ્યાં અને અત્યારે તે સૂત્રોનો સ્વીકાર જાપાન, હિંદ, ઈરાન વિગેરે એશિઆના દેશોમાં થઈ રહ્યો છે. આવી રીતે અમેરિકામાં એક નવીન પ્રજાકીય સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની સ્થાપનાથી માનવ ઇતિહાસમાં નવો યુગ બેઠો એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી.

નવી સંસ્થાનિક પદ્ધતિ:—ઉપર કહ્યું તેમ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના બંડની ફત્તેહથી ઇંગ્લંડને સંસ્થાનિક કારભારમાં નવો બોધ મળ્યો. અત્યાર સુધી ઇંગ્લંડ અને યૂરોપનાં રાજ્યો અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો કારભાર પોતાના સ્વાર્થ ખાતર કરતાં. એ સંસ્થાનિક પદ્ધતિનાં મુખ્ય સૂત્રો નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય:

(૧) સંસ્થાનોનો કારભાર કરવા ઇંગ્લંડથી ગવર્નરો નીમાય.

(૨) એ ગવર્નરો સંસ્થાનિક લોકસભાની સલાહ પૂછે. પણ સલાહ પ્રમાણે કારભાર કરવા તેઓ બંધાએલા નહોતા.

(૩) સંસ્થાનોની આયાત-નિકાસ બ્રિટિશ કે સંસ્થાનિક વહાણોમાં જ જઈ શકે, પરદેશી વહાણોમાં નહી.

(૪) સંસ્થાનિક પેદાશ માત્ર ઈંગ્લંડ ચડી શકે; બીજે ક્યાંય નહી.

(૫) સંસ્થાનોએ યથાશક્તિ ઈંગ્લંડનો જ માલ ખાવો.

(૬) જે માલ સંસ્થાનો ઈંગ્લંડમાં ખરીદે તે માલ માટે સંસ્થાનોને જગાતની માફી મળતી.

(૭) સંસ્થાનોના માલ માટે ઈંગ્લંડમાં વધારે જગાત આપવામાં આવતી, જેથી સંસ્થાનોને લાભ મળી શકતો.

(૮) ઈંગ્લંડની સરકાર સંસ્થાનોનું રક્ષણ કરતી.

આ પદ્ધતિમાં હવે મોટી ક્રાંતિ થઈ ગઈ. ઈંગ્લંડે હવેથી સંસ્થાનોના આંતર કારભારમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું છોડી દીધું. તેથી ઈંગ્લંડનાં અત્યારનાં સંસ્થાનો લગભગ સ્વતંત્ર રાજ્યો જેવાં ગણાય છે.

સુલેહ. ઈ. સ. ૧૭૮૩:—કૉર્નવૉલિસની અમેરિકામાં હાર થઈ, એટલે રાજાનો પક્ષ નબળો થઈ ગયો અને નૉર્થે રાજીનામું આપ્યું. તેના પછી જે મંત્રીઓ થયા તેમણે અમેરિકા સાથે તથા ફ્રાંસ અને સ્પેઈન સાથે સુલેહ કરી. આ સુલેહ વર્સાઈલના તહનામા તરીકે ઓળખાય છે. તેથી અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં, ફ્રાંસને ટૉબેગો, સેનિગાલ અને ગોરી મળ્યાં, સ્પેઈનને માઈનૉર્કા તથા પૂર્વ ફ્લોરિડા મળ્યાં, ઈંગ્લંડને હિંદમાં આવેલું નેગાપટ્ટનનું ડચ થાણું મળ્યું, અને ફ્રાંસને પોતાનાં અસલ પાંચ થાણાં પાછાં મળ્યાં.

પ્રધાનમંડળો: નાનો પિટ્ મુખ્ય પ્રધાન તરીકે:—લૉર્ડ નૉર્થનો કારભાર ઇ. સ. ૧૭૮૨ સુધી ચાલ્યો. એ કારભાર વસ્તુતઃ રાજાનો કારભાર હતો. પાર્લમેન્ટમાં રાજાના મિત્રોનું જોર હતું અને વિરુદ્ધ પક્ષના સભાસદો પાર્લમેન્ટમાં ભાગ્યે હાજરી આપતા, એટલી બધી તો તેમની નબળાઈ હતી. એ કારભાર દરમ્યાન આયર્લંડમાં તોફાનો થયાં અને ગ્રેટન (Grattan) તથા ફ્લડ (Flood) જેવા જબરા આગેવાનોએ સ્વતંત્રતાની ચળવળ શરુ કરી. આ કારભાર દરમ્યાન ઇંગ્લંડની પ્રજા

મંત્રીમંડળ સામે ઘણી ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી અને એક વાર ખુદ લંડન શહેરમાં લૉર્ડ જ્યૉર્જ ગૉર્ડન નામના ગાંડા રોમન કૅથૉલિક અમીરની આગેવાની નીચે પાંચ પાંચ દિવસ સુધી લોકોએ હુલ્લડ કર્યાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૭૮૨માં નૉર્થે રાજીનામું આપ્યું, એટલે રૉકિંગહામ બીજી વાર મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે રાજાની આમદાની (Civil List) કમી કરી, અમલદારોના પાર્લમેન્ટ વિષેના અધિકારો લઈ લીધા અને કૉન્ટ્રૅક્ટરોને પાર્લમેન્ટમાં બેસતા બંધ કર્યા. રૉકિંગહામના મરણથી તેનું મંત્રીમંડળ વીંખાઈ ગયું અને રાજાનો માનીતો અમીર શેલબર્ન મુખ્ય પ્રધાન થયો. લૉર્ડ નૉર્થ અને ફૉક્સ તેની સામા થયા. તેથી તેણે રાજીનામું આપ્યું અને ફૉક્સે તથા નૉર્થે સંયુક્ત મંત્રીમંડળ ઊભું કરી દેશની લગામ હાથમાં લીધી.

ફૉક્સ આશાવાદી અને રાષ્ટ્રીય મતનો હતો, જ્યારે નૉર્થ રાજાના પક્ષનો હતો. આ વખતે હિંદમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીનો કારભાર ઘણો ખરાબ થઈ ગયો હતો. તેને સુધારવા માટે મંત્રીમંડળે **ઇન્ડિઆ બિલ** નામથી જાણીતો થએલો મુસદ્દો હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં પસાર કર્યો. પણ રાજા જ્યૉર્જને ફૉક્સના વિચારો બીલકુલ ગમતા નહોતા. તેથી હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં જ્યારે તે મુસદ્દો આવ્યો ત્યારે તેણે વિરુદ્ધ મત આપવા અમીરોને ખાનગી સૂચના મોકલી. તેથી ફૉક્સનો મુસદ્દો ઊડી ગયો અને મંત્રીમંડળે રાજીનામું આપ્યું. રાજાને તો એ જોઈતું હતું. ફૉક્સે રાજીનામું આપ્યું એટલે તેણે દેશનો કારભાર અર્લ ચૅથમના પુત્ર નાના પિટ્ટના હાથમાં મૂક્યો પિટ્ટ તે વખતે માત્ર ચોવીસ *વરસનો હતો. શત્રુઓએ તેને પજવવામાં કોઈ કચાશ રાખી નહી. પણ તેણે પાર્લમેન્ટનું કામ ઘણી કુનેહથી લીધું તેથી જ્યારે નવી ચુંટણી થઈ ત્યારે લોકોએ પિટ્ટના માણસોને બહુમતીથી હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં મોકલ્યા, ઈ. સ. ૧૭૮૪. પિટ્ટ મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે ઇંગ્લંડના રાજકારણમાં નવો રંગ આવ્યો. તે રંગ કેવો હતો તે હવે જણાશે.

---

* A sight to make surrounding nations stare,
A kingdom trusted to a schoolboy's care.

પ્રકરણ ૭મું

ત્રીજો જ્યૉર્જ (ચાલુ)

ઇ. સ. ૧૭૮૩–૧૭૯૨

નાનો પિટ્ટ અને નવા ટોરિઓનો કારભાર

ટોરિઓની ફત્તેહ:—ઇ. સ ૧૭૮૩માં ઉત્સાહી અને પુખ્ત ઉમરનો ફૉક્સ ચોવીસ વર્ષના યુવક પિટ્ટ સામે હારી ગયો ત્યારથી તે ઠેઠ ઇ. સ. ૧૮૩૦ સુધી વ્હિગ પક્ષના આગેવાનો કારભારથી લગભગ અળગા રહ્યા; અલબત્ત, વ્હિગ પક્ષનો વિનાશ તો ઇ. સ. ૧૭૭૦થી એટલે જ્યારથી નૉર્થ કારભારી થયો ત્યારથી જ શરૂ થઇ ગયો હતો. પણ નાના પિટ્ટે તે વિનાશને પૂરો કર્યો, અને ટોરિ પક્ષને સંજીવિત કર્યો. તેથી ઇ. સ. ૧૭૮૩થી પચાસ વર્ષના કારભારને ટોરિઓનો કારભાર કહેવામાં કશી અડચણ નથી. આપણે આ પ્રકરણમાં નાના પિટ્ટના કારભારને ઇ. સ. ૧૭૯૧ સુધી તપાસીશું અને પછીના પ્રકરણમાં ઇંગ્લંડે ફ્રાંસ અને નેપોલિઅન સામે જે મહાયુદ્ધ કર્યું તે જોઇશું.

વિલિઅમ પિટ્ટ : પૂર્વચરિત્ર:—મોટા પિટ્ટ અથવા અર્લ ચૅથમને ત્યાં નાના પિટ્ટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૫૯માં મેની ૨૮મીએ થયો હતો. પિટ્ટ નાનો હતો ત્યારે તેની તબીઅત ઘણી ખરાબ રહેતી. સંધિવાનું દરદ તેને નાનપણથી જ લાગુ પડયું હતું. લૅટિન અને ગ્રીક તે સારી પેઠે જાણતો. પ્રસિદ્ધ ઇંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી ઍડમ સ્મિથના "*Wealth of Nations*" નામના પુસ્તકનો તેણે નાની અવસ્થામાં ઘણો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. ચૅથમે પુત્રની કેળવણી ઉપર ખાસ લક્ષ આપ્યું હતું. તે હમેશાં ગ્રીક અને લૅટિન લેખકોના ફકરાઓનો ઇંગ્રેજી અનુવાદ પુત્ર પાસે કરાવતો. બાઇબલ તો હમેશાં બાપદીકરો સાથે જ વાંચતા. પહેલેથી જ નાનો પિટ્ટ મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. બાપના જેવી કીર્તિ મેળવવા તે ખાસ

ઇચ્છા ધરાવતો હતો.* ઇ. સ. ૧૭૮૧માં તે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં દાખલ થયો. હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં તે બર્ક તથા ફૉક્સનો મિત્ર બન્યો. એ બંને જણા પિટ્ ઉપર ઘણા ખૂશ† રહેતા. જ્યારે નૉર્થે રાજીનામું આપ્યું અને રૉકિંગહામ બીજી વાર પ્રધાન થયો ત્યારે તેણે પિટ્ને આયર્લંડની નાયબ ત્રિજુરી અમલદારની જગ્યા આપવા માંડી, પણ યુવાન્ અને મહત્ત્વાકાંક્ષી પિટ્ે તાબેદાર અમલદારી કરવા ના પાડી. ચૅથમનો પક્ષકાર લૉર્ડ શેલ્બર્ન જ્યારે પ્રધાન થયો ત્યારે પિટ્ ચૅન્સેલર ઑફ એકસચેકર થયો. પછી ફૉક્સે પોતાનો બ્રિટિશ હિંદને લગતો મુસદ્દો પાર્લમેન્ટમાં રજુ કર્યો. પણ તે હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝમાં ઊડી ગયો એટલે રાજાએ પિટ્ને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. પછી રાજાએ પાર્લમેન્ટને રજા આપી. નવી ચુંટણીમાં ફૉક્સનો પક્ષ હારી ગયો. તેથી પિટ્ મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. એ વખતે તેની ઉંમર માત્ર ૨૪ વર્ષની હતી, ઇ. સ. ૧૭૮૪.*

નાના પિટ્ના ગુણદોષ:—પિટ્ લાંબો અને એકદમ પાતળો હતો. તેની આંખમાંથી તેજના અંબાર વરસતા. પિટ્ના લાંબા નાકને લોકો ખાસ યાદ કરતા. ઠેઠ મરણ સુધી તે કુંવારો રહ્યો હતો. પિટ્નું ચારિત્ર્ય ઊંચું હતું. તે કદિ જુગાર રમતો નહી. તે ઉદ્ધત અને થોડાબોલો હતો; રમતગમતમાં તે ઝાઝો રસ લેતો નહી; જો કે ઘરમાં તે છોકરાંની સાથે પણ રમતો તે ખૂબ દારુ પીતો. પણ પિટ્ શરીરે જેટલો નબળો હતો

*સાત વર્ષની ઉમરે તેણે પોતાના શિક્ષકને એક વાર કહ્યું. "હું બીજો પુત્ર છું તે મને ગમે છે; કારણ કે હું હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં જઇ પિતાની માફક મારા દેશની સેવા કરીશ."

†એક વાર બર્કે કહ્યું હતું કે: "He is not the chip of the old block (Chatham); he is the old block itself."

* To ajaded and humiliated generation, the son of Chatham came as a new hope and a possible revelation. The change was thus not merely an epoch in the life of Pitt but in English politics. It was hailed by the nation as a new departure.

P. 67, Rosebery's *Pitt.*

તેટલો જ મનોબળમાં મજબુત હતો. મુશ્કેલીઓથી તે કદિ મુંઝાતો નહી. ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસથી તેના વિચારો અને તેની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ઘણાં ઉદાત્ત બન્યાં હતાં. તેને પોતાની શક્તિમાં ઘણો વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો. પિટ્ના જન્મથી જ અર્લ ઑફ ચૅથમની કીર્તિ વધતી જતી હતી. તેની અસર પિટ્ના જીવન ઉપર સારી રીતે થઈ હતી. તે મોટો વક્તા હતો; જો કે તેનાં ભાષણોમાં બર્કના જેવી ફિલસુફી કે ચૅથમના જેવી તીખાશ આવી શકતી નહી. તે ઘણો પ્રામાણિક હતો; કારભારી બન્યા પછી તેણે ૩,૦૦૦ પૌંડની વાર્ષિક આવકવાળી જગ્યા જતી કરી. તેણે લાંચરૂશવતથી પોતાના હાથ કાળા કર્યા નહોતા. પિટ્ ઘણો ઉદ્યમી હતો. તે ઘણી વાર ચીડાઈ જતો; જો કે એકંદર તેનો સ્વભાવ મીઠો હતો. નાણાંવિષયનું તેનું જ્ઞાન સારું હતું. પણ માણસોની પરીક્ષા તે સારી રીતે કરી શકતો નહી એ કારણથી તેને ઘણી વાર પાછું હઠવું પડતું. યૂરોપના અને ઈંગ્લંડના જીવનમાં થતા નવા ફેરફારોને તે બરાબર સમજી શકયો નહી. તેથી તેની ઘણી યોજનાઓ નિષ્ફળ ગઈ. પિટ્ સત્તાનો ઘણો લોભી હતો. મોટા મોટા અમીરોને પણ તે પોતાની બહુ નજીકમાં આવવા દેતો નહી, એવો તો તે પોતાની સત્તાથી મગરૂબ રહેતો. તે પૂરો સ્વદેશાભિમાની હતો. પાર્લમેન્ટને કેવી રીતે સાચવવી તે પિટ્ બરોબર સમજતો. અર્લ ચૅથમમાં એવી કુનેહ નહોતી. પિટ્ સામે થતો ત્યારે તે હમેશાં નિડર રહેતો. મરણ સુધી તે દેવાદાર રહ્યો, છતાં પોતાના હોદ્દાનો તેણે દુરુપયોગ કર્યો નહી.

પિટ્નો કારભાર. ઇ. સ. ૧૭૮૪–૯૨:—પિટ્ના પહેલા મંત્રીમંડળમાં બહુ અસાધારણ શક્તિના માણસો નહોતા. એ કારણથી તે કુલ સત્તા અજમાવી શકયો અને રાજા ઉપર સારો પ્રભાવ પાડી શકયો. નીચે પિટ્ના કારભારના મુખ્ય મુદ્દાઓ આપ્યા છે.

૬૨. રાષ્ટ્રીય વું. દેવેપાર:—આ વખતે કેટલાએક વેપારીઓ જગાત આપ્યા વગર માલ આયાત કરતા હતા. આ દાણચોરી અટકાવવા પિટ્ે કેટલીક જગાતો માફ કરી દીધી અને તેમને બદલે ઘરવેરો વધાર્યો. દાણચોરીને તેણે સખ્ત ઉપાયોથી દાબી દીધી. એ વખતે ઉત્પન્ન કરતાં

ખર્ચ વધારે હતું. તેથી ખોટ પૂરી કરવા તેણે નાણું વ્યાજે લીધું. અત્યાર સુધી આવું નાણું લાગતાવળગતાઓ પાસેથી વ્યાજે લેવામાં આવતું. પિટ્ટે એ ચાલ બંધ કર્યો અને સમસ્ત પ્રજા પાસેથી ઓછા વ્યાજે નાણું ઉપાડયું. તેણે ચાલુ ઉત્પન્નમાંથી એક અનામત રકમ (Sinking Fund) મૂકીને રાષ્ટ્રીય દેવાને ધીમે ધીમે ઓછું કરવા માંડ્યું તેણે કેટલાએક નવા કરો નાંખ્યા; વેપાર વધે અને તે સાથે રાજ્યનું ઉત્પન્ન વધે, એ બાબતને તે ખાસ લક્ષમાં રાખતો. આ સુધારાઓ તેને ઍડમ સ્મિથના પુસ્તક "*Wealth of Nations*"માંથી મળી આવ્યા હતા. ઇંગ્લંડ અને આયર્લંડ વચ્ચે ચાલતો વેપાર તેને નિરંકુશ કરવો હતો. પણ વિરોધને લઈને તેમાં તે ફાવી શક્યો નહી. વેપારની વૃદ્ધિ માટે તેણે ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા કરી. તેણે જગાતના અને દાણના છૂટા છૂટા નિયમોને એકત્રિત કરાવ્યા અને વેપારીઓના કામકાજમાં એકદમ સરળતા કરી આપી. ઇ. સ. ૧૭૮૪માં પિટ્ટે હિંદને લગતો કાયદો કર્યો. તે પાર્લમેન્ટને સુધારવા માટે એક દરખાસ્ત લાવ્યો; જો કે તેમાં તે ફાવ્યો નહી. પિટ્ટે રોમન કૅથૉલિક પંથને માનનારા લોકોને કેટલીક છૂટ આપી. તેને ગુલામીના વેપારને બંધ કરવો હતો. પણ રાજા અને બીજા લોકો વિરુદ્ધ પડ્યા. તેથી તે વિષે તે કાંઈ કરી શક્યો નહી. પિટ્ટે કૅનેડાના બે ભાગો પાડી નાંખ્યાઃ એક ફ્રેંચો માટે, બીજો ઈંગ્રેજો માટે. ઈ. સ. ૧૭૯૩માં ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. તે પછી આંતર કારભારને વધારે સુવ્યવસ્થિત કરવાની પિટ્ટની બધી હીલચાલો બંધ થઈ. તેની કારકીર્દિનો પહેલો ભાગ પણ તે જ સાથે સમાપ્ત થયો.

પિટ્ટ અને યુરોપ. ઇ. સ. ૧૭૮૪-૯૩:—પિટ્ટે ઈંગ્લંડ, પ્રશિઆ, અને હોલંડની વચ્ચે ત્રિપક્ષ કરાર કર્યો અને ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિઆ, રશિઆ, એ રાજ્યોની વધતી જતી સત્તા ઉપર અંકુશ મૂક્યો. અમેરિકામાં વાન્કુવર (Vancouver) ટાપુ પાસે નૂટ્કા સાઉન્ડ (Nootka Sound) પ્રદેશ ઉપર સ્પેઈને પોતાનો હક સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ પિટ્ટે વાંધો લીધો અને લડાઈની તૈયારી બતાવી. એટલે સ્પેઈને દાવો પાછો ખેંચી લીધો. આ વખતે રશિઆને તુર્કી ઉપર વધારે સત્તા જોઈતી હતી. પણ

રશિઆ કાળા સમુદ્ર (Black Sea) ઉપર સત્તા ભોગવે તે ઈંગ્લંડના હિત વિરુદ્ધ હોવાથી પિટ્ટે તુર્કીનો પક્ષ લીધો અને રશિઆ સામે લડાઈ જાહેર કરવાનો ઠરાવ બહાર પાડયો. પણ ઇંગ્લંડના લોકો વિરુદ્ધ પડતાં તેને ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવો પડયો.

આ બનાવ પછી ઇંગ્લંડે ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરી. તેથી પિટ્ટના પરદેશ સાથેના સંબંધની નીતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. એ બાબત નીચેના પ્રકરણમાં ચર્ચવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૮મું

ત્રીજો જ્યૉર્જ (ચાલુ)

ઇ. સ. ૧૭૮૯–૧૮૦૧

ફ્રાંસમાં મોટી રાજ્યક્રાંતિ (The French Revolution)

ફ્રાંસ સામે મહાયુદ્ધ. પિટ્ટનો કારભાર (ચાલુ)

ફ્રાંસમાં ઉથલપાથલ:—ફ્રાંસમાં રાજ્યકીય, સામાજિક અને આર્થિક કારણોથી અને રૂસો (Rousseau) વૉલ્ટેર (Voltaire) વિગેરે ધુરંધર લેખકોનાં લખાણોને લીધે એક મોટી રાજ્યક્રાંતિ થઈ. ઇ. સ. ૧૭૮૯ના મેની પાંચમી તારીખે વર્સાઈલ્સ મુકામે ફ્રાંસના લોકોના પ્રતિનિધિઓ ઈ. સ. ૧૬૧૪ પછી પહેલી જ વાર ભેગા થયા. તેમણે પોતાના દેશને માટે ઈંગ્લંડના જેવું રાજ્યતંત્ર રાજા પાસે માગ્યું. પૅરિસમાં આ બનાવથી મોટો કોલાહલ થયો. મવાલીઓએ રાજાની સત્તાનો અનાદર કરી બેસ્ટિલ (Bastille)ના કિલ્લાને તોડી બધા કેદીઓને છોડી મૂક્યા. રાજારાણી ગભરાઈ પૅરિસ નાસી છૂટયાં. ફ્રાંસનો રાજા સોળમો લૂઈ ઘણો નબળો રાજા હતો. તેની રાણી મેરિ ઑસ્ટ્રિઆના શાહેનશાહ લિઓપોલ્ડની બેન થતી હતી. તેણે વીએનાના દરબાર સાથે ખટપટ કરી. પણ રાજારાણી નાસી જતાં પકડાઈ ગયાં. રાણીની ખટપટથી અને રાજ્યકુટુંબની નાસભાગથી બળવાના ઝનુની આગેવાનો બહુ કડક બન્યા. તેમણે રાજારાણીને કેદ કર્યાં, અનેક પ્રજાજનોને દેશપાર કર્યા,

સેંકડોને ફાંસી આપી, સેંકડો લોકોની મીલકત જપ્ત કરી, તાજની સંસ્થાને ઊડાડી મૂકી અને મહાજનસત્તાક રાજ્ય (Republic) સ્થાપ્યું. આ કારણોથી ઑસ્ટ્રિઆના અને પ્રશિઆના રાજાઓએ ફ્રાંસ ઉપર ચડાઈ કરી. પણ તે ચડાઈથી તો ઝનુનીઓનું જોર વધી ગયું. તેમણે અતિ કડક કારભાર ચલાવવા માંડયો, જેને "*Reign of Terror*" કહેવામાં આવે છે. તે કારભારમાં રાજારાણીને ફાંસી દેવામાં આવી. આવા બનાવોથી ઈંગ્લંડના અને યૂરોપના લોકોના વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું.

ઈંગ્લંડ અને ફ્રાંસ. ઇ. સ. ૧૭૮૯–૯૩. મૈત્રી? તટસ્થતા? વિગ્રહ?:—ફ્રાંસમાં જ્યારે મોટો વિપ્લવ થયો અને બેસ્ટિલના કિલ્લાને તોડવામાં આવ્યો ત્યારે ઈંગ્લંડમાં ફૉક્સ જેવા ઉદાર દીલના મુસદ્દીઓએ, વર્ડ્ઝવર્થ ને કૉલરિજ જેવા કવિઓએ અને લેખકોએ તે બનાવોને વધાવી લીધા.* પણ પ્રજાના મોટા ભાગને ફ્રેંચોના અત્યાચારોથી દહેશત લાગી: બર્ક જેવા અભ્યાસીઓએ તો એટલે સુધી ભવિષ્ય ભાખ્યું કે એ વિપ્લવથી ફ્રાંસમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર નહી, પણ આપખુદ સત્તાની સ્થાપના થશે.†

---

* ફૉક્સ બોલી ઊઠયો: "How much the greatest event it is that has happened in the world; how much the best."

† બર્કના પુસ્તકમાંથી નીચેનો ઉતારો તેના વિચારો બરોબર બતાવે છે. ઈંગ્રેજી સાહિત્યમાં એ લખાણ ઉત્તમ પ્રતિનું લેખાય છે:

"It is now sixteen or seventeen years since I saw the Queen of France, then the Dauphiness, at Versailles; and surely never lighted on this orb which she hardly seemed to touch, a more delightful vision. I saw her just above the horizon, decorating and cheering the elevated sphere she just began to move in; glittering like the morning star, full of life and splendour and joy. Oh! What a revolution and what a heart must I have, to contemplate without emotion that elevation and that fall. Little did I dream when she added titles of veneration to those of enthusiastic, distant, respectful love, that she should ever be obliged to carry the sharp anti-

પોતાના વિચારોને જાહેરમાં મૂકવા બર્કે "*Reflection on the French Revolution*" નામનું પુસ્તક બહાર પાડયું. એની હજારો નકલો ટૂંક મુદતમાં ખપી ગઈ. ઇંગ્રેજો ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ વિરુદ્ધ પડ્યા. તેમને એવો ડર લાગ્યો કે એવી જ ખુનામરકી પોતાના દેશમાં પણ કદાચિત્ પ્રસરે. ફૉક્સ અને એના પક્ષકારો એમ માનતા કે ફ્રાંસમાં ચાલી રહેલી ખુનામરકી થોડા વખતમાં શાંત થઈ જશે, રાજ્યક્રાંતિની સારી અસર ફ્રાંસના રાજ્યવહિવટમાં અને સમાજમાં કાયમ રહેશે અને ફ્રેંચ લોકો એકંદર સુખી થશે અને દેશમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થપાશે. તેઓ એમ માનતા હતા કે ઇંગ્રેજોએ પોતાના રાજ્યતંત્રને સુધારવું જોઈએ. એ સુધારાથી કાંઈ ફ્રાંસની ખુનરેજી દેશમાં દાખલ થશે નહી. ઉલટું, તેથી લોકો સુખી

---

dote against disgrace concealed in that bosom; little did I dream that I should have lived to see such disasters fallen upon her in a nation of gallant men, in a nation of men of honour and of cavaliers. I thought ten thousand swords must have leaped from their scabbards to avenge even a look that threatened her with insult.—But the age of chivalry is gone. That of sophisters, economists, and calculators, has succeeded, and the glory of Europe is extinguished for ever. Never, never more shall we behold that generous loyalty to rank and sex, that proud submission, that dignified obedience, that subordination of the heart, which kept alive, even in servitude itself, the spirit of an exalted freedom. The unbought grace of life, the cheap defence of nations, the nurse of manly sentiment and heroic enterprise, is gone! It is gone, that sensibility of principle, that chastity of honour, which felt a stain like a wound, which inspired courage while it mitigated ferocity, which ennobled whatever it touched, and under which vice itself lost half its evil, by losing all its grossness."

Burke's *Reflections on the French Revolution.*

થશે અને કારભાર લોકપ્રિય થશે. પણ બર્ક* અને બીજા વ્હિગ મુસદ્દીઓ આ માન્યતા ધરાવતા નહોતા. તેથી તેઓ પિટ્ટ સાથે ભળી ગયા એ જ નિયમ ઉપર ફૉક્સ અને બર્ક લડી પડ્યા અને તેમની મૈત્રી તૂટી ગઈ. પ્રથમ તો પિટ્ટ ફ્રેંચ બનાવો તરફ તટસ્થ રહ્યો હતો. ઇંગ્લંડના લોકો ફ્રાંસના આંતર કારભારમાં દરમ્યાન ન થાય તેમાં તેમને લાભ છે એમ તે માનતો હતો.

પણ વસ્તુસ્થિતિ એકદમ ફરી ગઈ. ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિના નવા આગેવાનોએ પાડોશનાં રાજ્યોમાં ખટપટ કરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૭૯૨માં ઑસ્ટ્રિઆના શાહેનશાહ ફ્રાંસિસે તથા પ્રશિઆના રાજા ફ્રેડરિક વિલિઅમે ફ્રાંસ ઉપર ચડાઈ કરી અને તેમનાં લશ્કરો ઠેઠ પૅરિસ સુધી પહોંચી ગયાં. પોતાના દેશમાં પરદેશીઓને દાખલ થએલા જોઈને ફ્રેંચ લોકોનું લડાયક ઝનુન ઊકળી ઊઠ્યું નવી તાલીમ પામેલાં તેમનાં લશ્કરોએ પરદેશીઓને હરાવી હાંકી કાઢ્યા અને સેવૉય, નાઇસ, તથા નેધર્લૅંડ્ઝના પ્રદેશોને કબજામાં લીધા. નેધર્લૅંડ્ઝને ફ્રાંસના કબજામાં જોઈ ઇંગ્લંડના મુસદ્દીઓ ગભરાયા. ઇંગ્લંડનો વેપાર તેથી નુકસાનીમાં આવશે એવો ભય તેમને લાગ્યો. ફ્રેંચ સરકારની નૌકાઓને ઍંટવર્પ સુધી દોડતી જોઈ તેમણે ફ્રાંસના નવા કારભારથી ચેતતા રહેવા નક્કી કર્યું. દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૭૯૨માં ફ્રાંસનાં રાજારાણીને ફાંસી દેવામાં આવી. એ કમકમાટી ઉપજાવનારા ખબર ઇંગ્લંડ પહોંચ્યા ત્યારે આખી પ્રજા આવેશમાં આવી ગઈ. તેથી જ્યારે હોલંડની પ્રજાએ ફ્રાંસ સામે ઇંગ્લંડની મદદ માગી ત્યારે તુરત લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી, ઈ. સ. ૧૭૯૩.

પિટ્ટ અને વિગ્રહ:—પિટ્ટ એમ માનતો હતો કે વિગ્રહ ઝાઝો વખત ચાલશે નહી. પણ તેમાં તેની ભૂલ હતી. ફ્રાંસ દેશની પ્રજા એવી

---

* બર્ક એમ ઠસાવતો હતો કે ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિથી યૂરોપની બધી પ્રજાઓ બંડખોર, ઝનુની, નાસ્તિક અને અધમ થઈ જશે. તેથી તે દેશ સામે લડાઈ કરવી જોઈએ. ઈ. સ. ૧૭૯૭ના જુલાઈમાં તે મરી ગયો. મરણ સુધી તે યુદ્ધનો હિમાયતી રહ્યો. તેથી જ કૅનિંગે એક વાર કહ્યું હતું કે: "Here there is but one event, but that is an event for the world; Burke is dead!" એક સમર્થ ચિંતક અને લેખક કેટલે સુધી જગતનો ભાગ્યવિધાતા થઈ શકે છે!

નબળી નહોતી. પિટ્ટની આ પહેલી ભૂલ હતી. બીજું, તેણે ફ્રાંસના જૂના રાજ્યતંત્રના પક્ષપાતીઓ ઉપર વધારે પડતો ભરોસો રાખ્યો અને તેમને મદદ કરવા જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી લશ્કરી ટૂકડીઓ રોકી. આ સાહસથી ઈંગ્રેજો ઝાઝું સાધી શક્યા નહી. ત્રીજું, લશ્કરના સેનાપતિઓને નીમવામાં પિટ્ટ જૂનાં જમાનાના ધોરણને વળગી રહ્યો. ચોથું, ઈંગ્લંડનાં મિત્રરાજ્યોનો વહિવટ એકદમ સડી ગયો હતો અને ફ્રાંસ સામે લડવા જતાં તેમનો જ ખુડદો વળી જાય એમ હતું, તે પિટ્ટ જોઈ શકયો નહી. પાંચમું, પ્રશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ અને રશિઆ એમને તો સ્વાર્થ સાધવો હતો. આ બાબત પિટ્ટ પહેલેથી કળી શકયો નહી. છેલ્લું, લડાઈખાતાની વ્યવસ્થા ઘણી ખરાબ હતી. યોજનાઓનો પાર નહોતો; જ્યારે તેમાંની એક પણ યોજના રીતસર પાર પડી શકી નહી ટૂંકામાં **નાનો** પિટ્ટ વિગ્રહ માટે સરજાએલો નહોતો.

મિત્રરાજ્યો અને ફ્રેંચ સત્તા. ઇ. સ. ૧૭૯૩-૯૭:—શરુઆતમાં મિત્રરાજ્યોની ફત્તેહ થઇ. જો તેઓ સંપીને લડ્યાં હોત તો લડાઈનો અંત તુરત આવત. ફ્રાંસની અંદર લોકોએ નવા તંત્ર વિરુદ્ધ બંડ ઊઠાવ્યું હતું. ખુદ રાજ્યતંત્રમાં અનેક ફેરફારો થયા કરતા હતા અને દેશમાં ખાધાખોરાકીની મુશ્કેલીઓ હતી. પણ મિત્રરાજ્યોમાં કુસંપ હતો, જેનો લાભ ફ્રાંસને મળ્યો. પરિણામે ફ્રેંચો શત્રુઓને હઠાવી શક્યા. માત્ર ફ્રાંસનો કેટલોક દરિયાપારનો મુલક અને વેપાર ઈંગ્લંડના હાથમાં જઈ શકયો. હોલંડ ફ્રાંસને શરણ થયું. સ્પેઈન, પ્રશિઆ, વિગેરે વિગ્રહમાંથી ખસી ગયાં, ઇ. સ. ૧૭૯૫. નેપોલિઅને ઑસ્ટ્રિઆને ઇટાલિમાંથી કાઢી મૂક્યું અને તે વીએના સુધી ચાલ્યો ગયો. તેથી ઑસ્ટ્રિઆએ ફ્રેંચો સાથે સુલેહ કરી. આ વખતે જર્વિસે (Jervis) સેઈન્ટ વિન્સેન્ટ ભૂશિર આગળ સ્પેઈનના નૌકાસૈન્યને હાર આપી. નેલ્સન આ નૌકાયુદ્ધમાં હાજર હતો. પણ ઇંગ્લંડ એકલું પડી ગયું હતું. તેથી નેપોલિઅને ખુદ ઈંગ્લંડ ઉપર સવારી મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો અને ડચ લોકોએ ઇંગ્લંડ ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું. પણ ઈંગ્રેજોએ તેમને હરાવ્યા. આ જીતથી ઇંગ્લંડ અને આયર્લંડ શત્રુઓની સવારીથી બચી ગયાં. નેપોલિઅન દરિયા ઉપર અથવા ખુદ ઇંગ્લંડ કે આયર્લંડ ઉપર સવારીઓ મોકલી ઈંગ્રેજોને હંફાવી શકયો નહી, એટલે તેણે જુદો રસ્તો લીધો.

નેપોલિઅન અને ઈંગ્રેજોનું એશિઆઈ સામ્રાજ્ય. ઇ. સ. ૧૭૯૮–૧૮૦૧:—યુરોપમાં ઈંગ્લંડ હજુ શરણ થયું નહોતું. પણ ઈંગ્લંડના દરિયાપારના વેપારને હાથ કરી, ઇજિપ્તને કબજે કરી, અને હિંદુસ્તાનમાં ઈંગ્રેજોના દુશ્મનોને મદદ મોકલી ઈંગ્રેજ સામ્રાજ્ય ડૂબાવવાના હેતુથી, તથા ફ્રાંસને તે દિશામાં સાર્વભૌમ બનાવવા નેપોલિઅને નિર્ણય કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૮માં તેણે નાઈલ નદીના મુખ આગળનો તમામ ઇજિપ્ત દેશ સર કર્યો. તેની સામે નેલ્સન ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં દાખલ થયો અને અબુકિર (Aboukir)ના અખાત પાસે ફ્રેંચ નૌકાઓને

નેપોલિઅન

જોતાં તેણે તેમના ઉપર હલ્લો કર્યો. ફ્રેંચો હારી ગયા. નેપોલિઅને સિરિઆ જીત્યું. પણ સર સિડ્‌ની સ્મિથ નામના ઈંગ્રેજ નાવિક સરદારે એકર બંદરનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. તેથી નેપોલિઅને તે બંદરનો ઘેરો ઊઠાવી લીધો, ઇ. સ. ૧૭૯૯. ત્યાર પછી સર રાલ્ફ એબરક્રૉમ્બિએ ઍલેક્ઝાંડ્રિઆ પાસે ફ્રેંચોને હરાવ્યા, એટલે ફ્રેંચો ઇજિપ્ત પણ ખાલી કરી ગયા, ઇ. સ. ૧૮૦૧. આ વખત દરમ્યાન ઈંગ્રેજોએ હિંદમાં ફ્રેંચોના મિત્ર ટિપુને હરાવી માર્યો, એટલે મ્હૈસુર બ્રિટિશોનું રક્ષિત રાજ્ય બન્યું.

મિત્ર રાજ્યો ફરી ફ્રાંસ સામે. ઇ. સ. ૧૭૯૯–૧૮૦૨:—નેપોલિઅન જ્યાં ગયો ત્યાં બધે તેણે જૂનાં સડેલાં રાજ્યતંત્રોને ઊડાડી મૂક્યાં, તેમને બદલે નવાં રાજ્યતંત્રો અને નવાં રાજ્યો ઊભાં કર્યાં અને બધે પ્રજાસત્તા ગોઠવી. હોલંડમાં બટેવિઅન રિપબ્લિક, સ્વિટ્‌ઝર્લંડમાં

હેલ્વેટિક (Helvetic) રિપબ્લિક, જિનોઆમાં લિગુરિઅન (Ligurian) રિપબ્લિક અને રોમમાં રોમન રિપબ્લિક ઊભાં થયાં. પ્રશિઆ પાસેથી અને ઑસ્ટ્રિઆ પાસેથી તેણે મોટો મુલક પડાવ્યો અને સિસિલિમાં તથા નેપલ્સમાં પાર્થેનોપિઅન (Parthenopean) રિપબ્લિક ઊભું કર્યું. નેપોલિઅને માલ્ટાનો ટાપુ કબજે કર્યો. તેથી રશિઆનો ઝાર ક્રોધે ભરાયો. તુર્કીનો સુલતાન નેપોલિઅનની ઇજિપ્તની અને સિરિઆની હીલચાલોથી સામે થયો. તેથી ઇંગ્લંડે આ બધાં રાજ્યોને ઉશ્કેર્યાં. ફરીથી ઇંગ્લંડે ફ્રાંસ સામે પ્રપંચ રચ્યો અને રશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ અને નેપલ્સ વિગેરે ફ્રાંસ સામે લડાઈ કરવા તૈયાર થયાં, ઇ. સ. ૧૭૯૯.

શરુઆતમાં તો મિત્રરાજ્યોએ ફ્રેંચોને હરાવ્યા. પણ તેમનામાં બીલકુલ સંપ નહોતો. દરેક રાજ્ય સ્વાર્થ પ્રમાણે વર્તતું હતું. તેથી ટૂંક મુદતમાં જ ઝાર તટસ્થ થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૭૯૯ની આખરમાં નેપોલિઅન ફ્રાંસમાં કુલમુખત્યાર (Consul) બન્યો હતો. તેણે સ્વિટ્ઝર્લૅંડમાંથી અને ઉત્તર ઇટાલિમાંથી ઑસ્ટ્રિઆનાં લશ્કરોને કાઢી મૂક્યાં. પરિણામે ઑસ્ટ્રિઆએ, સ્પેઇને, પોર્ટુગલે, સિસિલિએ, રશિઆએ, તુર્કીએ અને પોપે નેપોલિઅન સાથે સુલેહ કરી. બીજાં રાજ્યો પણ વિગ્રહમાંથી ખસી ગયાં. આવી રીતે ફરીથી ઇંગ્લંડ એકલું પડી ગયું. આ જ અરસામાં ઝારની આગેવાની નીચે સ્વીડને, પ્રશિઆએ અને ડેન્માર્કે ઇંગ્લંડની દરિયાઈ જોહુકમી સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો અને લડાઈની ધમકી આપી. પણ ઇ સ. ૧૮૦૧માં નેલ્સને ડેન્માર્કને કોપનહેગન પાસેના નૌકાયુદ્ધમાં હરાવ્યું. તેથી ડેન્માર્ક, રશિઆ અને સ્વીડન ઇંગ્લંડના નૌકાબળને શરણ થયાં અને ઇંગ્રેજોના તમામ દરિયાઈ નિયમો તેમણે કબૂલ કર્યા.

નેલ્સન

એમિએન્સ (Amiens)નું તહ. ઇ. સ. ૧૮૦૨:—આવી રીતે નેપોલિઅન આખા યૂરોપને ધ્રૂજવતો હતો. યૂરોપના મોટા મોટા રાજવીઓ તેનાથી થરથરતા હતા. તેણે વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડને એકલું પાડી દીધું હતું, જો કે સમુદ્ર ઉપર હજુ ઇંગ્લંડનું બળ હતું. ખરી રીતે, બંને પક્ષોને સુલેહ જોઇતી હતી. તેથી ઇ. સ. ૧૮૦૨માં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે એમિએન્સ મુકામે તહ થયું. એ તહથી ઇંગ્લંડને લંકા અને ત્રિનિદાદના ટાપુઓ મળ્યા. ઇજિપ્ત તુર્કીને પાછું સોંપવામાં આવ્યું. માલ્ટા ટાપુનો કબજો ત્યાંના Knights of St. John-નાઇટ્સ ઑફ સેન્ટ જોનને મળ્યો. પણ તેની બાંહેધરી માટે યૂરોપનાં મોટાં મોટાં રાજ્યો જવાબદાર થયાં. ઇંગ્લંડે ફ્રાંસને તેનો જીતેલો દરિયાઇ મુલક પાછો આપ્યો. આ તહ લાંબું ચાલ્યું નહી. તેની દરેક કલમમાં નેપોલિઅનનો અને ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિનાં સૂત્રોનો વિજય જોવામાં આવે છે.*

પિટ્ટનો આંતર કારભાર. ઇ. સ. ૧૮૯૩–૧૮૦૨. વિગ્રહનો "બાઉ":—પિટ્ટના આંતર કારભારના બે વિભાગો પડી શકે છે: (૧) ઇ. સ. ૧૭૮૩થી ૧૭૯૩ સુધી; (૨) ઇ. સ. ૧૭૯૩થી ઇ. સ. ૧૮૦૨ સુધી. કારભારની પહેલી મુદતમાં તેણે સારા સુધારાઓ દાખલ કર્યા હતા. પણ કારભારની બીજી મુદતમાં તેણે પોતાનું ધોરણ એકદમ બદલાવી નાંખ્યું. પિટ્ટને અને તેના મિત્રોને ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિનો 'બાઉ' લાગ્યો હતો એમ કહીએ તોપણ ચાલે. તેમણે એવું માની લીધું કે વિગ્રહ દરમ્યાન જો ઇંગ્લંડમાં સુધારાઓ દાખલ કરવામાં આવશે તો ઇંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર ક્રાંતિકારક થઇ જશે, લોકોમાં બંડખોરવૃત્તિ જાગશે, દેશમાં મોટી ઉથલપાથલ થશે અને ઇ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિનાં પરિણામો ઉપર પાણી ફરી વળશે. પિટ્ટ અને તેના પક્ષકારો આવો વિચાર કરતાં એક બાબતને ભૂલી ગયા. એ બાબત એ હતી કે ઇંગ્લંડના લોકોને ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ જોઇતી નહોતી. ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં સુધારાઓની ખાસ જરુર હતી. તે દેશમાં પ્રજાસત્તાની વાતો કરનારાઓની સંખ્યા

* આ તહ ઉપર શેરિડનની ટીકા:—"Look at the map of Europe. You will see nothing but France."

મૂઠીભર માંડ હશે. છતાં પિટ્ટ અને તેના પક્ષપાતીઓ સુધારાના નામમાત્રથી હવે ભડકવા માંડ્યા. સુધારાની કોઈ પણ નજીવી વાતમાં પણ તેમને બંડખોર ચળવળ લાગી. મુખ્ય પ્રધાને આવી દરેક ચળવળને દાબી દેવા માટે સખ્ત ઉપાયો લીધા. તેણે કહેવાતાં રાજદ્રોહી લખાણો સામે ઠરાવો બહાર પાડ્યા. ઈંગ્લંડમાં વસતા પરદેશીઓ ઉપર સખ્ત પહેરો મૂકવામાં આવ્યો. રાજદ્રોહના કાયદાને કડક કરવામાં આવ્યો. જાહેર સભાઓ સામે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. હેબિઅસ કૉર્પસને બંધ કરવામાં આવ્યો. વર્તમાનપત્રોનો ફેલાવો ન વધે તે માટે તેમાં પ્રકટ થતી જાહેરખબરો ઉપર કર નાંખવામાં આવ્યો. વર્તમાનપત્રોનું ખરચ વધે તે માટે તેમને લગાડવાના સ્ટૅમ્પનો લાગો વધારવામાં આવ્યો. રાજકારણની ચર્ચા કરતી સભાઓ ઉપર સખ્તાઈ કરવામાં આવી. છાપખાનાંને અને વાચનાલયોને સરકારી અંકુશ તળે મૂકવામાં આવ્યાં: મજૂરોમાં મહાજનો સામે કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા. અનેક માણસો ઉપર છેક નજીવા કારણસર કામ ચલાવવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. ઘણા માણસોને દેશપાર કરવામાં આવ્યા. બાતમીદારોનું અને જાસુસોનું જોર અતિ વધી ગયું. અદાલતોમાં ન્યાયાધીશો રાજકારણી ગુનાઓ માટે સખ્ત સજા ફરમાવતા. પંચો પણ ખોટો ન્યાય આપતા.

આવા કડક કારભાર માટે કશું કારણ નહોતું. તે વખતના ઇંગ્રેજો ચોક્કસ વફાદાર હતા. જવલ્લે, કોઈ ઇંગ્રેજે દેશદ્રોહી થઈ શત્રુ સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો હશે. કારભાર ઉપર કોઈ પણ જાતની ટીકા ન થઈ શકે એ માન્યતા જ ખોટી હતી.

છતાં આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આવા કડક કારભારને રાજાની સંમતિ હતી અને તે સામે પ્રજામાંથી થોડા જ આગેવાનો કોપ પ્રદર્શિત કરતા. પાર્લમેન્ટમાં તો ફૉક્સ જેવા રડ્યાખડ્યા મૂઠીભર ઇંગ્રેજો વિરોધ કરતા. પણ તેમનો પોકાર બહાર કોઈના કાન સુધી પહોંચી શકતો નહી.* છતાં સ્વતંત્રતા માટેની તેમની લડત ભવિષ્યના જમાના માટે

* તે કહેતો કે "Liberty is order." "Liberty is strength."

ઓછી આશાજનક અને પ્રેરક નહોતી. આ વર્ષો દરમ્યાન દેશમાં લોકોનો અસંતોષ વધતો જતો હતો અને તે માટે અનેક કારણો હતાં. પ્રથમ તો ઇંગ્લંડને નેપોલિઅન જેવા સમર્થ દુશ્મન સામે લડવાનું હતું. તેથી રાષ્ટ્રનું દેવું વધારવું પડ્યું. વેપારરોજગારમાં મંદી આવી ગઈ. અનેક લક્ષાધિપતિઓએ નાદારી નોંધાવી. ઇંગ્લંડની બેન્કે રોકડ નાણું આપવાનું બંધ કર્યું. તે જ સાથે ખેતી નિષ્ફળ ગઈ. ઇંગ્લંડના લોકોને બહારથી અનાજ મળી શક્યું નહી. તેથી તેમને અનેક હાડમારી ભોગવવી પડી. આવે વખતે પિટ્ટે લોકો ઉપર નવા કરવેરાઓ નાંખ્યાઃ જેમકે આયપતવેરો, વારસા ઉપરનો વેરો, સ્ટૅમ્પવેરો વિગેરે.

આવા અસંતોષને પ્રકટ કરવા પ્રજા તરફથી જે જે પ્રવૃત્તિઓ થતી તે તમામ પ્રવૃત્તિઓને દાબી દેવા પ્રધાનમંડળે પ્રયત્નો કર્યા. એ પ્રયત્નો સામે લોકો વાંધો ઉઠાવતા ત્યારે મંત્રીમંડળ તે વાંધાને રાજદ્રોહ તરીકે ગણતું અને આગેવાનોને સખ્ત સજા કરાવતું.*

આયર્લંડ અને ઇંગ્લંડ. ઈ. સ. ૧૭૯૩–૧૮૦૦:—ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિની અસર આયર્લંડમાં ન થાય એ કદિ બને જ નહી. પિટ્ટના કારભારની શરુઆતમાં આયર્લંડનાં ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ, અને વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું

---

*ટોરિ પક્ષનો ઇ. સ. ૧૭૯૨–૧૮૩૦નો કારભાર નીચે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

"Unblest by Virtue, Government a league
Becomes, a circling junto of the great
To rule by law; Religion mild, a yoke
To tame the stooping soul, a trick of state
To mask their rapine, and to share their prey."

Thomson's *Liberty*.

ખોરાકની હાડમારી વિષે આ વાક્ય વાંચવું:—

"The question of peace or war is not in itself so formidable as that of the scarcity with which it is combined."

પિટ્ટના ભાષણમાંથી.

હતું. પણ ત્યાંના લોકોને શાસનપદ્ધતિમાં મોટા ફેરફારો* જોઈતા હતા. રોમન કૅથૉલિકોને રાજ્યતંત્રમાં દાખલ કરવા, પાર્લમેન્ટના બંધારણને પ્રજાની અનુમતિરૂપ બનાવવું, મહેસૂલની પદ્ધતિમાં એકદમ ફેરફાર કરી નાંખવો, ઈંગ્લંડના નીમેલા અમલદારોની સત્તાને તોડી પાડવી, અને દરેક બાબતનો આઈરિશ પાર્લમેન્ટના મત મુજબ નિકાલ કરવો, આટલાં વાનાં આયર્લંડમાં કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટો અને તમામ રોમન કૅથૉલિકોને જોઈતાં હતાં. વૂલ્ફ ટોન (Wolfe Tone), એમેટ (Emmet) વિગેરે આગેવાનોએ દુશ્મનો સાથે ખાનગી મસલત ચલાવી. તેમણે આખા દેશમાં સ્વયંસેવકો (Volunteers) ની મંડળીઓ ઊભી કરી. તેમની સામે પ્રોટેસ્ટંટોએ પણ (Orangemen) ઑરેન્જમેન નામનાં મંડળો ઊભાં કર્યાં. આ બંને પક્ષો વચ્ચે મારામારી થઈ. ફ્રાંસને તો તક જોઈતી જ હતી. તે દેશે આયર્લંડના લોકોને મદદ કરવા કેટલુંક લશ્કર મોકલ્યું. પણ બ્રિટિશ મંત્રીમંડળે બળવાને સખ્તાઈથી દાબી દીધો. લૉર્ડ લેઇકે બંડખોરોને વિનિગર હિલ (Venegar Hill) પાસે અને વેકસફૉર્ડના કિલ્લા પાસે હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૭૯૮. તેથી આયર્લંડ શાંત થયું. પણ આઇરિશ બળવાથી એક બાબત પિટ્ના મગજમાં બરોબર ઠસી ગઈ. તેને હવે ખાતરી થઈ ગઈ કે આયર્લંડને કાયદાઓ કરવાની સ્વતંત્રતા ઇ સ. ૧૭૮૨માં આપવામાં આવી હતી તે યોગ્ય થયું નહોતું. તેણે બંને દેશોને એકત્રિત કરવાનું નક્કી કર્યું.

પણ આ નિર્ણય પાર પડે તે માટે બ્રિટિશ સરકારે આયર્લંડના કૅથૉલિકોને મનાવી લેવાની ખાસ જરુર હતી. તેથી પિટ્ટે તે લોકોને કહ્યું કે જો બંને દેશો એક થશે તો જ કૅથૉલિકોને ધાર્મિક અને બીજી છૂટ આપવામાં આવશે. કૅથૉલિકો આ જાળમાં સપડાયા. તેમણે પિટ્ના નિર્ણયને અનુમતિ આપવા હા પાડી. બીજો વિરોધ આયર્લંડની પાર્લમેન્ટના સભાસદોનો હતો. પિટ્ટે તે માટે બીજી યોજના કરી. તેણે એ સભાસદોને લાંચરૂશવત આપી પોતાના મતમાં જીતી લીધા. તેણે કેટલાકોને અમીરો

* ગ્રૅટનના કહેવા પ્રમાણે આયર્લંડનાં દરદ મુખ્યત્વે ચાર હતાં: (1) A foreign legislature (2) A foreign judicature (3) Army (4) Legislative Privy Council.

બનાવ્યા, કેટલાકોને સારાં વર્ષાસનો બાંધી આપ્યાં, કેટલાએકોને નોકરીઓ આપી, અને એવી રીતે તેમને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા. આ કામ પાર પાડવા માટે પિટ્ટે પ્રામાણિક કૉર્નવૉલિસને રોકયો હતો અને તેણે તે કામ આબાદ પાર ઊતાર્યું, ઇ. સ. ૧૮૦૦.

પિટ્ટની નવી યોજનાથી ઈંગ્લંડના હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં આઇરિશ લોકોથી ચુંટેલા એકસો, અને હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝમાં આઇરિશ અમીરોથી ચુંટેલા કુલ ૨૮ સભાસદો બેસતા થયા. પિટ્ટે આયર્લંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચને ઇંગ્લંડના ચર્ચ સાથે જોડી દીધું. માત્ર તેણે એવી યોજના કરી કે ભવિષ્યમાં ઇંગ્લંડના હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝમાં આયર્લંડના ચર્ચના ચાર બિશપો વારાફરતી બેસી શકે.

આઇરિશ કૅથૉલિકો. પિટ્ટનું રાજીનામું. જ્યૉર્જની હઠીલાઈ. ઇ. સ. ૧૮૦૧:—પિટ્ટે આયર્લંડને ઇંગ્લંડ સાથે જોડી દીધું તે વખતે આયર્લંડના રોમન કૅથૉલિકોને કેટલાક ધાર્મિક તથા રાજ્યકીય અધિકારો આપવાનું વચન આપ્યું હતું. બંને દેશો એક થયા ત્યાર પછી તેણે તે સવાલ પોતાના મંત્રીમંડળ સમક્ષ મૂકયો. પણ તેના સહમંત્રીઓ તેથી વિરુદ્ધ પડ્યા અને કેટલાએકોએ તો તે વાતને રાજાને પહોંચાડી. તેથી રાજાએ પિટ્ટને તેવા અધિકારો ન આપવાનો હુકમ કર્યો. પિટ્ટે તે હુકમ સામે વાંધો ઊઠાવ્યો અને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું.

પિટ્ટ એમ સમજતો હતો કે આયર્લંડ અને ઈંગ્લંડ એક રાજ્ય થશે, એટલે આયર્લંડને ન્યાય મળશે અને આયર્લંડના ઝઘડાનો અંત આવશે. પણ એમાં તેની ભૂલ હતી. બંને દેશોનું રાજ્યતંત્ર એક થતાં આયર્લંડનો અસંતોષ ઉલટો વધ્યો અને ઓગણીસમી સદીમાં આયર્લંડનું પ્રકરણ ઇંગ્લંડના રાજકારણમાં ઘણું મહત્ત્વનું થયું.*

---

* કૉર્નવૉલિસે એ વખતે પણ ચોખ્ખું કહી દીધું હતું કે: "Ireland could not be saved without the union. But you must not take it for granted that it will be saved by it."

પિટ્ટનું મરણ. તેની કારકીર્દિની સમાલોચના:—ઈ. સ. ૧૮૦૧માં પિટ્ટે રાજીનામું આપ્યું ત્યાર પછી તે એક વાર એટલે ઈ. સ. ૧૮૦૪માં બીજી વાર મુખ્ય પ્રધાન થઈ શક્યો. પણ તે વખતે તેની તબીઅત અતિ નરમ રહેતી અને કારભારમાં તે ઝાઝો ભાગ લઈ શક્યો નહોતો. ઈ. સ. ૧૮૦૫માં નેપોલિઅને ઑસ્ટ્રિઆના લશ્કરને આઉસ્ટરૂલિટ્ઝ પાસે સખ્ત હાર ખવડાવી. ઇંગ્લંડના મહાન્ શત્રુની આવી અજોડ ફત્તેહના ખબર પડતાં પિટ્ટ ભગ્નાશ થઈ ગયો. તે બોલી ઊઠ્યો કે "Roll up that map of Europe. It will not be wanted for these ten years." થોડા દિવસો પછી તે મરી ગયો, જાન્યુઆરિ, ઈ. સ. ૧૮૦૬. એમ કહેવાય છે કે મરતી વખતે તે "My country: how I leave my country" એ શબ્દો બોલ્યો હતો.

પિટ્ટની કારકીર્દિની સમાલોચના નીચે આપી છે.

મૅકૉલે જેવા કેટલાએક લેખકો એમ કહી ગયા છે કે ઈ. સ. ૧૭૮૪થી ઈ. સ. ૧૭૯૩ સુધી પિટ્ટ વ્હિગ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વર્ત્યો હતો, જ્યારે ઈ. સ. ૧૭૯૩થી ઈ. સ. ૧૮૦૫ સુધી તે ટોરિ પક્ષના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વર્ત્યો હતો. પણ આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. ખરું કહીએ તો, પિટ્ટ નવા જમાનાનો ટોરિ મુસદ્દો હતો અને તેણે પોતાના કારભારમાં બૉલિંગબ્રોકનાં સૂત્રોને પરોવ્યાં હતાં. તેણે તાજની સત્તાની પુનઃસ્થાપના કરી. પણ તે સત્તાને પ્રજામતને અનુમત બનાવી રાજાને લોકપ્રિય કર્યો. જ્યાં સુધી પ્રજા કોઈ પણ નવા કાર્યને માગે નહી ત્યાં સુધી તે કાર્ય કરી બતાવવું નહી અને જૂના વિચારોને અને જૂની સંસ્થાઓને નવા કાળને અનુમત કરવાં, જૂના ધોરણનો કેવળ નાશ ન કરવો, એમ તે માનતો હતો. તેણે બીજાના જ વિચારોને પોતાના કારભારો દરમ્યાન વ્યવહારમાં મૂક્યા. તેણે કોઈ નવા વિચારો પ્રજાને આપ્યા નથી. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રને તેણે સુધાર્યું તો તે ફૉક્સના ધોરણ ઉપર. પાર્લમેન્ટને સુધારવા તેણે પ્રયાસ કર્યો, તે પોતાના બાપના, વિલ્કસના અને ફૉક્સના ધોરણ ઉપર. તેણે આયર્લંડના રાજ્યતંત્રમાં મોટો ફેરફાર કર્યો. પણ તેમાં તેણે ગ્રૅટન વિગેરેના વિચારો જુદા રૂપમાં મૂક્યા. કરપદ્ધતિમાં તેણે ઍડમ સ્મિથના ગ્રંથને પ્રમાણભૂત માન્યો. વિગ્રહ

કરવામાં તે ડંડાસના મત મુજબ વર્તતો. પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં તે ગ્રૅનવિલને અનુસરતો. અલબત્ત, તેના કારભારમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની પ્રગતિ થઈ. તે ખરો મુખ્ય પ્રધાન હતો—માત્ર નામનો નહી. મંત્રીમંડળમાં બધા સભ્યો પિટ્ટની આજ્ઞાને અનુસરતા. રાજા સાથેના સંબંધમાં તે હમેશાં મુખ્ય પ્રધાન તરીકે અને પાર્લમેન્ટના આગેવાન તરીકે વર્તતો, એક તાબેદાર વઝીર તરીકે નહી. કરપદ્ધતિમાં તેણે કરેલા ફેરફારોને લીધે દેશનાં આવક અને ખર્ચ ઉપર પાર્લમેન્ટની સત્તા વધી અને લોકો દેશનો હિસાબ બરોબર સમજતા થયા.

પિટ્ટના ઇન્ડિઆ બિલથી ફૉક્સના મુસદ્દાની નબળાઈએ જરા પણ દૂર થઈ નહી અને વર્ષો સુધી ડંડાસે પોતાના પક્ષના અને દેશના—સ્કૉટ્લંડના માણસોને બ્રિટિશ હિંદના કારભારમાં ભર્યા કર્યા. લશ્કરની અને નૌકાબળની બાબતોમાં પિટ્ટે બેદરકારી બતાવી. તે સુધારાઓની ચર્ચા પણ સહન કરી શકતો નહી. તેણે કારભાર નકામો કડક કરી નાંખ્યો. પરદેશ સાથેના સંબંધમાં પિટ્ટ ખરો ટોરિ હતો—પહેલાં તેણે ફ્રેંચો સાથે સુલેહ કરી; રશિઆ સામે તે લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ ગયો હતો. ભવિષ્યમાં એ જ પ્રમાણે ડિઝ્રાઈલિએ તુર્કીનો પક્ષ લીધો. પિટ્ટે ઊભું કરેલું Sinking fund—અનામત રકમ પાછળથી દેશને ઉલટું ભારરૂપ થઈ પડ્યું.

પિટ્ટે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં ૧૪૦ જેટલા નવા માણસોની ભરતી કરી. સભાસદો હમેશાં તેની સાથે રહેતા. પણ ભવિષ્યમાં ઇંગ્લંડના અમીરો ટોરિ પક્ષના પક્ષપાતી થઈ ગયા. એટલી મોટી ભરતી કોઈ પણ પ્રધાને કરી નથી. જે લોકો દેશના આર્થિક જીવનમાં આગળ આવ્યા, જે લોકોએ પોતાના પક્ષને અનુમોદન આપ્યું, જેઓ વ્હિગોની કે ફૉક્સની સામે થયા, તેમાંના ઘણાખરાને પિટ્ટે અમીરી આપી હતી.

ફ્રાંસની સાથે મસલત કરવામાં અથવા તો મિત્રરાજ્યો સાથે કોલકરારો કરવામાં પિટ્ટ ભવિષ્ય ઉપર અથવા ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિનાં નવાં સૂત્રો ઉપર ખરી નજર કરી શકયો નહી. આ બાબતમાં ફૉક્સ પિટ્ટથી ચડી જતો. છતાં આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇ. સ. ૧૮૦૬

સુધીમાં ફ્રાંસ દેશ સિવાય યૂરોપમાં પિટ્ટના જેવો મુસદ્દી આગળ આવ્યો નહોતો અને તેની કેટલીએક નિષ્ફળતાઓ તો યૂરોપનાં સડેલાં રાજ્યતંત્રોની નિષ્ફળતાઓ કહી શકાય. ચૅથમ, પીલ, ગ્લૅડ્સ્ટન વિગેરે સાથે તેની તુલના થઈ શકશે નહી. છતાં ઇંગ્લંડના મહાન પુરુષોમાં તે ચોક્કસ લેખાશે.*

ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિની અસરો:—આ પ્રકરણ પૂરૂં થાય તે પહેલાં આપણે ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિની અસરોને તપાસી લેવી જોઈએ. તે ક્રાંતિથી યૂરોપમાં પ્રજારાજ્યો થયાં. એ રાજ્યોનો કારભાર લોકસભા મારફત ચાલવા લાગ્યો. દરેક રાજ્યમાં નવા રાજ્યકીય પક્ષો થયા. મધ્યમ સ્થિતિના લોકો હવે આગળ આવ્યા. તેઓ રાજકારણને સમજતા થયા વ્યક્તિવાદના, સમાનતાના અને સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતોનું જોર વધ્યું. ધીમે ધીમે એ અસરો આખા યૂરોપમાં ફેલાઈ. ત્યાર પછી તે વાદ એશિઆમાં અને અમેરિકામાં ગયો. નવી પ્રજાઓએ પરદેશી રાજ્યો સામે બંડ ઉઠાવ્યું અને પોતાના દેશોમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો-રાષ્ટ્રો (Nation States) સ્થાપ્યાં. અમેરિકામાં સ્પેઇનનાં સંસ્થાનો અને પોર્ટુગલનાં સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં. આવી રીતે ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિ એના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનો બનાવ હતો. તેની અસર ઓગણીસમી સદીની આખર સુધી ચાલુ રહી.

પ્રકરણ ૯મું
ત્રીજો જ્યૉર્જ (ચાલુ)
ઈ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૧૫
નેપોલિઅન અને ઇંગ્લંડ

નેપોલિઅન અને ઇંગ્લંડ: ફ્રાંસ સાથે ફરી વિગ્રહ†:—એમિએન્સના કરાર ઉપર હજુ સહીઓ તો થઈ નહોતી ત્યાં તો વળી ઇંગ્લંડ

---

* **મારમિઅનની** પ્રસ્તાવનામાં સ્કૉટ પિટ્ટનાં કેવાં યશોગાન ગાય છે!

Now is the stately column broke;
The beacon-light is quenched in smoke,
The trumpet's silver sound is still,
The Warder silent on the hill.

અને ફ્રાંસ વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. ઇંગ્રેજી પત્રોમાં નેપોલિઅન ઉપર સખ્ત ટીકાઓ પ્રકટ થતી તે નેપોલિઅનને બહુ ભારે પડી. નેપોલિઅન ઇટાલિના પ્રજારાજ્ય (Republic)નો પહેલો પ્રમુખ (President) થયો. તેણે ઇટાલિના પીદ્‌મોંત (Peidmont)નું પરગણું ફ્રાંસ સાથે જોડી દીધું. સ્વિટ્‌ઝર્લંડમાં અને હોલંડમાં તેણે પોતાની વગ સ્થાપી.[૧] તેણે જર્મનીનાં નાનાં રાજ્યોની સ્થિતિ બદલાવી નાંખી. નેપોલિઅને અમેરિકામાં કેટલાએક ટાપુઓને સર કર્યા. આયર્લંડમાં, ઇજિપ્તમાં, સિરિઆમાં, તુર્કીમાં અને હિંદુસ્તાનમાં તેના માણસો સ્થાનિક વસ્તુસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા નીકળી પડ્યા. ઇંગ્લંડે માલ્ટાના ટાપુનો અને હિંદમાં આવેલાં પાંચ ફ્રેંચ થાણુંઓનો કબજો છોડી દેવા ના પાડી. તેથી વિગ્રહ શરુ થયો. મે, ઇ. સ. ૧૮૦૩ *

નવા વિગ્રહનું જુદું સ્વરૂપ:—આ વિગ્રહ ફ્રાંસ સામેના પ્રથમ વિગ્રહથી તદ્દન જુદો હતો. †અગાઉના વિગ્રહમાં ફ્રાંસના લોકો પોતાના દેશમાં આપખુદ સત્તા સામે લડતા હતા અને તેમના ઉપર બહારનાં રાજ્યોના હુમલાઓ સામે બચાવ કરવાની ફરજ આવી પડી હતી. તે વખતે નેપોલિઅન સ્વતંત્ર ફ્રાંસના મોટા રક્ષક તરીકે બહાર પડયો હતો. પણ આ બીજા વિગ્રહમાં ફ્રાંસ અને નેપોલિઅનની રાજ્યનીતિ બદલાઈ ગઈ. ફ્રાંસે હવે બીજાં રાજ્યો ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેમને ખાલસા કરી આખા યૂરોપમાં પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપી. નેપોલિઅનની નીતિમાં તેનો સ્વાર્થ સ્પષ્ટ દેખાયો. તે યૂરોપનાં રાજ્યોમાં પોતાની વ્યક્તિગત સત્તા સ્થાપવા ઇચ્છતો હોય એમ દરેકને ચોક્કસ લાગ્યું.

---

૧ શેરિડને એક વાર કહ્યું: "Look at the map of Europe. You will see nothing but France."

* લડાઈ જાહેર થયા અગાઉ ઈંગ્રેજ વકીલ અને બોનાપાર્ટ વચ્ચે જે મુલાકાતો થએલી તે વાંચવા જેવી છે: Browning, *England and Napoleon*, p. 114.

†આ વિગ્રહના ચાર ભાગો પાડી શકાય: (૧) ઈ. સ. ૧૮૦૩–૦૫, ત્રીજા "કોએલિશન" સુધી. (૨) ઈ. સ. ૧૮૦૫–૦૭, મિત્રરાજ્યોની હાર અને ટિલસિટના કરાર સુધી. (૩) ઈ સ. ૧૮૦૯–૧૨, મૉસ્કોની સવારી સુધી. (૪) ઈ. સ. ૧૮૧૨–૧૫, જ્યારે રાજાઓ નહી પણ પ્રજાઓ નેપોલિઅન સામે લડી અને નેપોલિઅન હારી ગયો.

જે દિવસે પિટ્ટ મુખ્ય પ્રધાન બન્યો તે જ દિવસે નેપોલિયન ફ્રાંસમાં સમ્રાટ્ (Emperor) તરીકે જાહેર થયો. તેનો એક ભાઈ હોલંડનો રાજા થયો અને બીજો ભાઈ નેપલ્સનો રાજા થયો. ઉત્તર ઈટાલિમાં તે પોતે રાજા થયો. પશ્ચિમ જર્મનીનાં રાજ્યોને એકત્રિત કરી તેણે એક નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું અને ત્યાં પોતાના ભાઈને રાજપદે બેસાડયો. તેનો એક ભાઈ સ્પેઈનનો રાજા થયો. તેણે સ્વીડનની ગાદી પોતાના એક સેનાપતિને આપી. તેણે પોલંડમાં નવું રાષ્ટ્ર ઊભું કર્યું.

આ કારણોથી યૂરોપની તમામ પ્રજાઓ નેપોલિયન સામે ઊઠી. તેમણે નવા રાજકારભાર સામે બંડ ઊઠાવ્યાં યૂરોપની તમામ પ્રજાઓના ક્ષોભ સામે નેપોલિયન ટકી શકયો નહી. તેને પહેલો ફટકો સ્પેઈનની પ્રજા તરફથી મળ્યો. જર્મનીના લોકો તેની સામે થયા. યૂરોપની પ્રજાઓના આ ક્ષોભનો લાભ ઇંગ્લંડે લીધો અને ઇંગ્લંડની સરકારે નેપોલિઅનની સત્તાને તોડી પાડી.

નેપોલિઅન સામે વિગ્રહ. ટ્રફાલ્ગર:—જ્યારે ઇંગ્લંડે નેપોલિઅન સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું ત્યારે યુરોપનું કોઈ રાજ્ય ઇંગ્લંડ સાથે ભળ્યું નહી અને ઇ. સ. ૧૮૦૫ સુધી ઇંગ્લંડને નેપોલિઅન સામે એકલા રહી યુદ્ધ કરવું પડયું. નેપોલિઅને ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી. પણ ઈંગ્રેજ નૌકાસૈન્યના સરદાર નેલ્સને ઇ. સ. ૧૮૦૫ના ઑકટોબરની ૨૧મી તારીખે ટ્રફાલ્ગર (Trafalgar) પાસે ફ્રેંચ દરિયાઈ સૈન્યને એવો તો સખ્ત ફટકો માર્યો કે નેપોલિઅનનું તમામ દરિયાઈ બળ નાશ પામ્યું અને તેની ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની બાજી ઊંધી વળી ગઈ. આ નૌકાયુદ્ધમાં નેલ્સન માર્યો ગયો. તેણે પોતાના જહાજ (Victory) ઉપર "England expects that every man will do his duty"–"દરેક જણ આ વખતે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવશે એવી આશા ઇંગ્લંડ ધરાવે છે" એવો મુદ્રાલેખ લખાવ્યો હતો. જ્યારે યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે દુશ્મનના જહાજના કોઈ નાવિકે નેલ્સનના અમલદારી પોશાકને જોઈ તેના શરીર ઉપર બરોબર ગોળી તાકી, જેને પરિણામે નેલ્સન મરી ગયો. પણ મરણ અગાઉ તે જાણી

શક્યો હતો કે ઇંગ્લંડે ફ્રાંસના દરિયાઈ સૈન્યનો નાશ કર્યો હતો. નેપોલિયન*
કહેતો કે "Let us be masters of the sea for six hours and we are masters of the world."

નેપોલિયન સામે ત્રીજો રાજ્યસંઘ. (Coalition) ઇ. સ. ૧૮૦૫–૧૮૦૭:—ઇંગ્લંડે નેપોલિયન સામે લડાઈ જાહેર કરી ત્યાર પછી નેપોલિયન ફ્રાંસનો સમ્રાટ્ થયો અને ઇટાલિનો રાજા થયો. તેથી યૂરોપનાં મોટાં રાજ્યો સામાં થયાં. ઑસ્ટ્રિઆ, પ્રશિઆ અને રશિઆ એ ત્રણ રાજ્યોએ ઇંગ્લંડ સાથે કરાર કર્યો. યૂરોપનાં રાજ્યોએ ત્રીજી વાર ફ્રાંસની વધતી જતી સત્તા સામે સામનો કરવા તૈયારી કરી. પણ નેપોલિયને તેમને તુરત નોખાં કરી નાંખ્યાં.

યૂરોપનાં રાજ્યોની નેપોલિયન તરફથી હાર: ઇ. સ. ૧૮૦૫–૧૮૦૭. યૂરોપમાં નેપોલિયનનું વર્ચસ્વ:—પ્રથમ તો નેપોલિયને ઑસ્ટ્રિઆના ૩૦,૦૦૦ માણસોના લશ્કરને ઉલ્મ (Ulm) પાસે શરણ થવાની ફરજ પાડી, ઇ. સ. ૧૮૦૫. ઇંગ્લંડના એક મિત્રરાજ્યની આ હાર થઈ તેને બીજે દિવસે નેલ્સને ફ્રેંચોને ટ્રફાલ્ગરના દરિયાઈ યુદ્ધમાં હરાવ્યા હતા. નેપોલિયન ઑસ્ટ્રિઆના પાટનગર વીએના (Vienna)માં દાખલ થયો. ત્યાર પછી બે માસની મુદતમાં નેપોલિયને રશિઆનાં અને ઑસ્ટ્રિઆનાં સંયુક્ત લશ્કરોને ઑસ્ટરલિટ્ઝ (Austerlitz) પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી. ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તેણે પ્રશિઆના લશ્કરને જેના (Jena) પાસે હરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૭માં તેણે ફ્રીડલેંડ (Friedland) પાસે રશિઆના લશ્કરને હરાવ્યું.

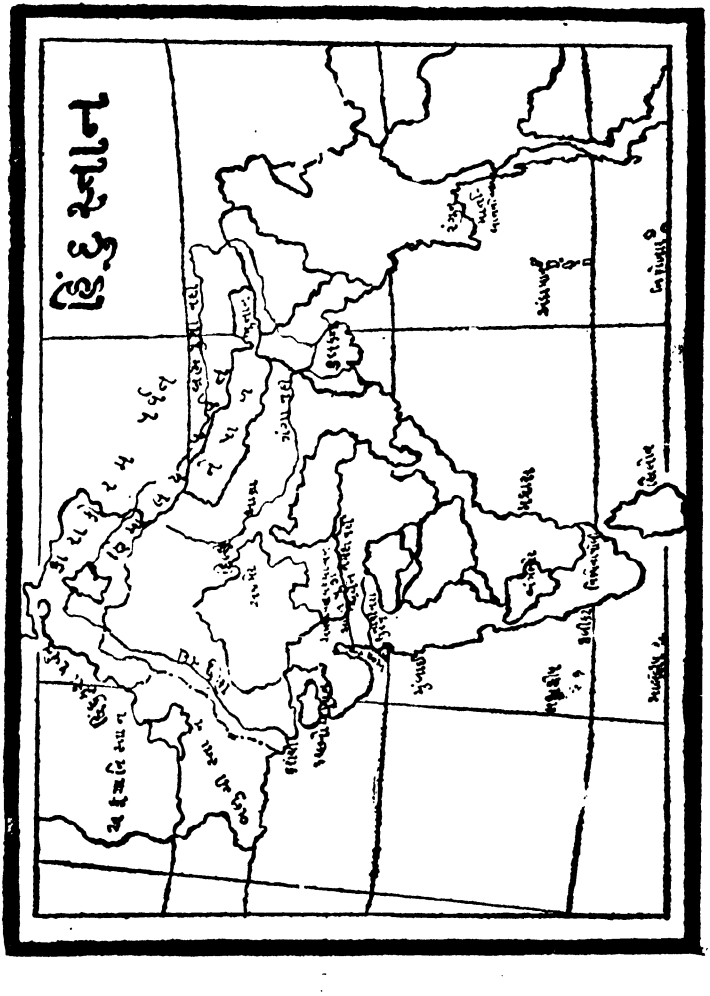
આવી સખ્ત હાર ખાધા પછી કોઈ પણ રાજ્ય ટકી શકે તો નહી તેથી ઑસ્ટ્રિઆ, પ્રશિઆ અને રશિઆ ઇંગ્લંડના પક્ષમાંથી નીકળી ગયાં. તેમણે નેપોલિયનને એટલે ફ્રાંસને મોટા મુલકો કાઢી આપ્યા. નેપોલિયને ઑસ્ટ્રિઆના શાહેનશાહ (Emperor) ફ્રાંસિસને 'Holy Roman

*માડ્રિડના શહેરીઓને નેપોલિયને કહ્યું: "The Bourbons cannot reign in Europe and no power under the influence of England can exist on the Continent."

Empire"–"હોલિ રોમન એમ્પાયર"ના પ્રમુખનું પદ છોડી દેવાની ફરજ પાડી. તેણે જર્મનીમાં North Geman Confederation–ઉત્તર જર્મનીનાં રાજ્યનું મંડળ ઊભું કર્યું. પશ્ચિમ જર્મનીમાં તેણે વેસ્ટફાલિઆ (Westphalia)નું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેણે પોલંડને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર કર્યું. નેપોલિઅને સ્પેઈન અને પોર્ટુગલ કબજે કર્યાં. તેથી રશિઆએ ટિલ્સિટ (Tilsit) મુકામે તેની સાથે મૈત્રીનો કરાર કર્યો, ઈ. સ. ૧૮૦૭. આવી રીતે નેપોલિઅન આખા યૂરોપનો ધણી થયો. માત્ર ઇંગ્લંડ તેની સામે જોર બતાવતું હતું.

પિટ્ટનું મરણ:—નેપોલિઅને ઑસ્ટરલિટ્ઝ પાસે મિત્રરાજ્યોને પરાજય પમાડયાના ખબર પિટ્ટને મળ્યા ત્યારે તે બોલી ઊઠયો કે "Roll up that map of Europe. It will not be wanted for these ten years." આ બનાવથી તે નિરાશ થઈ ગયો. ઈ. સ. ૧૮૦૬ના જાન્યુઆરિ માસમાં તે મરી ગયો.

હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્લંડનું સામ્રાજ્ય: ઈ. સ. ૧૭૯૯–૧૮૦૫:—જ્યારે ઇંગ્લંડ અને મિત્રરાજ્યો યૂરોપમાં નેપોલિઅન સામે લડતાં હતાં ત્યારે ઇંગ્રેજોએ હિન્દમાં એક યા બીજે બહાને પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. એ વખતે બંગાળમાં વેલેસ્લી ગવર્નર જનરલ હતો. તેણે મ્હૈસુરના સુલતાન ટિપુ સામે લડાઈ જાહેર કરી. લડાઈમાં ટિપુ માર્યો ગયો. ઇંગ્રેજોએ મ્હૈસુરના રાજ્યના મલબાર વિગેરે પ્રદેશો ખાલસા કર્યા અને મ્હૈસુરની ગાદી ઉપર તેના પ્રથમના હિન્દુ રાજવંશના વારસને બેસાડયો. વેલેસ્લીએ હિન્દનાં ઘણાંખરાં રાજ્યોને સહાય્યક યોજના લાગુ કરી. તેથી અયોધ્યાનો નવાબ વઝીર, હૈદરાબાદનો નિઝામ અને પૂનાનો પેશવા ઈસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીના રક્ષિત બન્યા. અયોધ્યાના નવાબે કંપનીને રોહિલખંડ અને ગોરખપુર એ બે પ્રાંતો આપ્યા. નિઝામે ફ્રેંચ સરદારોને પોતાની નોકરીમાંથી રજા આપી અને ઇંગ્રેજોની સરદારી નીચે એક લશ્કર રાખવા કબૂલાત આપી. વેલેસ્લીએ સુરતના નવાબને વર્ષાસન આપી સુરત ખાલસા કર્યું. તેણે કર્ણાટકના નવાબને રાજ્યદ્રોહના કારણસર નવાબીથી ભ્રષ્ટ કરી કર્ણાટકને બ્રિટિશ મુલક બનાવ્યો. તેણે તંજાવરના મરાઠા રાજા (શાહજી

ભોંસલેના વંશજ) ને વર્ષાસન આપી તે સંસ્થાનને ખાલસા કર્યું. પૂનાનો બાજીરાવ પેશવા ઇ. સ. ૧૮૦૨ના વસઈના તહનામાથી કંપની સરકારનો આશ્રિત બન્યો હતો. તે બીજા મરાઠા રાજ્યકર્તાઓને ન ગમતાં તેમણે એટલે નાગપુરના રાજા રઘુજી ભોંસલેએ અને ગ્વાલિઅરના રાજા દૌલતરાવ સિંધિઆએ કંપની સામે લડાઈ જાહેર કરી. પણ તેમાં તેઓ હારી ગયા. તેથી સિંધિઆએ કંપનીને ભરુચ જિલ્લો સોંપી દીધો અને ગંગા-જમના વચ્ચેના દુવાબ ઉપરની પોતાની સત્તા કંપનીને આપી દીધી. એ કરારથી કંપનીએ દિલ્હીના મોગલ પાદશાહ આંધળા શાહઆલમનો કબજો લીધો. ઈંગ્રેજો મોગલ સમ્રાટ્‌ની સ્થિતિએ આવી ગયા અને તેમને દિલ્હી, આગ્રા વિગેરે પ્રાંતો મળ્યા. રઘુજી ભોંસલેએ કટક અને બાલેશ્વરના પ્રાંતો અને નિઝામ સરકારની હદ ઉપરનો કેટલોક મુલક ઈંગ્રેજોને સ્વાધીન કર્યો. ઈંગ્રેજોને ઈંદોરના જશવંતરાવ હોળકર સામે આ વખતે લડાઈ થઈ હતી. મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધોથી ઈંગ્રેજો ગૂજરાતમાં અને રાજસ્થાનમાં વગવાળા થયા અને થોડાં વરસો બાદ તેઓ તે પ્રદેશોમાં આવેલાં સંસ્થાનો પરત્વે સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવતા થયા. ઈંગ્રેજોએ હવે હિન્દુસ્તાનનાં લગભગ તમામ બંદરોનો કબજો લીધો. પરિણામે તેમનો હિન્દ સાથેનો વપાર વધ્યો. ઈંગ્લંડના લોકોને તેથી મોટો લાભ થયો. આ વખતે ઈંગ્રેજોએ હિન્દી મહાસાગરમાં આવેલા ફ્રેંચ ટાપુઓને કબજે કર્યા. તેથી હિન્દમાંથી ફ્રેંચ સત્તા નાબુદ થઈ. વેલેસ્લી પછી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ (ઇ. સ. ૧૮૦૫), સર જ્યૉર્જ બાર્લો (ઇ. સ. ૧૮૦૫–૧૮૦૭), લૉર્ડ મિન્ટો (ઇ. સ. ૧૮૦૭–૧૮૦૯) અને માર્કવેસ્ હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલો થયા. તેમાં હેસ્ટિંગ્સ સિવાયના ગવર્નર જનરલોના અમલ દરમ્યાન હિન્દમાં ઈંગ્રેજોનો મુલક વધ્યો નહી; કારણ કે તેઓ વિગ્રહવાદી નહોતા. પણ જ્યારે હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો ત્યારે કંપની અને મરાઠી તથા ગુરખા રાજસ્થાનો વચ્ચે યુદ્ધો થયાં અને ફરી કંપનીને મોટા મુલકો મળ્યા, જે આપણે યોગ્ય વખતે વિચારીશું.

નેપોલિઅનનો ઈંગ્લંડ સામેનો રોષ : ઈંગ્રેજ વેપાર સામે પ્રતિબંધ:—નેપોલિઅને યૂરોપનાં મોટાં મોટાં રાજ્યોને હરાવ્યાં પણ

ઇંગ્લંડનું જોર હજુ નરમ પડયું નહોતું. તેથી તેણે ઇંગ્લંડને નમાવવા માટે તેના વેપારને તોડવાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તેણે પ્રશિઆ અને ઑસ્ટ્રિઆને હરાવ્યાં હતાં, એટલે તે રાજ્યો તેના કહેવા મુજબ વર્તવા તૈયાર હતાં. તેથી ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તેણે બર્લિન મુકામેથી જાહેરનામું (Berlin Decrees) બહાર પાડી પોતાની પ્રજાને તથા પોતાનાં આશ્રિત રાજ્યોની પ્રજાઓને બ્રિટિશ ટાપુઓ સાથે વેપાર કરવાની બંધી કરી. જેટલા બ્રિટિશ પ્રજાજનો પોતાના મુલકમાં રહેતા હતા તેમને કેદી તરીકે તેણે જાહેર કર્યા અને તેમની મીલકત કબજે કરવાનો હુકમ બહાર પાડયો. નેપોલિઅનની આ યોજનાને "Continental system" કહેવામાં આવે છે.

નેપોલિઅનની ઈંગ્રેજ વેપાર સામેની જેહાદ સામે ઈંગ્લંડની સરકારે તાબડતોબ હુકમો કાઢયા. તેણે બ્રિટિશ બંદરો ઉપર પ્રશિઆનાં જે જે વહાણો હતાં તેમને બધાંને તેમના માલ સહિત કબજે કર્યાં અને જર્મનીના આખા ઉત્તર કાંઠા ઉપરના વેપારને (એટલે બ્રેસ્ટથી એલ્બ નદીના કિનારા સુધી) પાકો પહેરો બેસાડયો. બ્રિટિશ સરકારે ફ્રેંચ અને ફ્રેંચ પ્રજાનાં મિત્રરાજ્યોના વેપારને અટકાયતમાં લીધો. જવાબમાં નેપોલિઅને વૉરસૉનું જાહેરનામું (Warsaw Decree) બહાર પાડયું અને ઉત્તર જર્મનીના કાંઠા ઉપર પડી રહેલા તમામ બ્રિટિશ માલને જપ્ત કર્યો. આ પ્રતિબંધોથી ખાસ કરીને ફ્રાંસને અને તેનાં મિત્રરાજ્યોના દેશાવરના વેપારને ઘણું નુકસાન થયું. ઈંગ્લંડને બહુ નુકસાન થયું નહી; કારણ કે દરિયાઈ સાર્વભૌમત્વ ઇંગ્લંડનું હતું અને ઇંગ્લંડનો વેપાર તો ધમધોકાર ચાલતો હતો. પણ જર્મનીને એક ખાસ ફાયદો થયો. ઈંગ્લંડનો માલ તે દેશમાં જતો બંધ થયો. તેથી તેના આંતર ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળ્યું અને જર્મનીના વેપારીઓએ અને અર્થશાસ્ત્રીઓએ એ લાભનો બોધ લઈ ભવિષ્યમાં પોતાના દેશને આર્થિક સ્વતંત્રા મળે એવી પ્રવૃત્તિ શરુ કરી.

ઈંગ્લંડે ફ્રેંચ જોહુકમી સામે જે હુકમો બહાર પાડયા તે "Orders in Council" કહેવાય છે.

ઇંગ્લંડ અને ડેન્માર્ક તથા હોલંડ:—ઇંગ્લંડે જાહેર કરેલા પ્રતિબંધોથી અમેરિકાની પ્રજા બ્રિટિશ સરકાર ઉપર ખૂબ ચીડાઈ. નેપોલિઅને ડેન્માર્કને પોતાની યોજના સ્વીકારવાનું દબાણ કર્યું. ડેન્માર્કની સરકારે ઇંગ્લંડની સરકારના વાંધાઓ તરફ કશું લક્ષ આપ્યું નહી. તેથી બ્રિટિશ સરકારે ડેન્માર્કની રાજધાની કોપનહેગન (Copenhagen)ના બંદર ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો અને ડેન્માર્કના નૌકાસૈન્યને કબજે કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૦૭. ઇ. સ ૧૮૦૯માં બ્રિટિશ સરકારે શેલ્ટ (Scheldt) નદીનો અને આંતવર્પના બંદરનો કબજો લેવા લશ્કર મોકલ્યું. પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં બ્રિટિશ સરકાર આખા યૂરોપની આંખે ચડી અને યૂરોપનાં દરિયાઈ રાજ્યો એકત્ર થઈ ગયાં. રશિઆ, સ્વીડન, ડેન્માર્ક અને હોલંડ એમણે આ વિરોધની આગેવાની લીધી. તે રાજ્યોનો મુખ્ય દાવો એવો હતો કે બ્રિટિશ સરકારે વેપારનાં જહાજોની તપાસ કડક રીતે કરવી જોઈએ નહી.

નેપોલિઅન: ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૮૧૩:—આ વખતે નેપોલિઅનને યૂરોપમાં ઉપરાઉપરી ફત્તેહો મળ્યે જતી હતી. તેણે ઑસ્ટ્રિઆના લશ્કરને ફરીથી વાગ્રામ (Wagram) પાસે હરાવ્યું. તેણે રશિઆના ઝાર ઍલેક્ઝાન્ડરને પોતાના પક્ષમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૮૦૮માં તેણે સ્પેઇનના રાજાને તથા તેના પુત્રને પદભ્રષ્ટ કર્યા અને સ્પેઇનની ગાદી પોતાના ભાઈ જોસેફને આપી. તેણે પોર્ટુગલ દેશને જીતી લીધો; કારણ કે તે દેશના લોકો તેની વેપારી યોજનાની સામે થતા હતા.

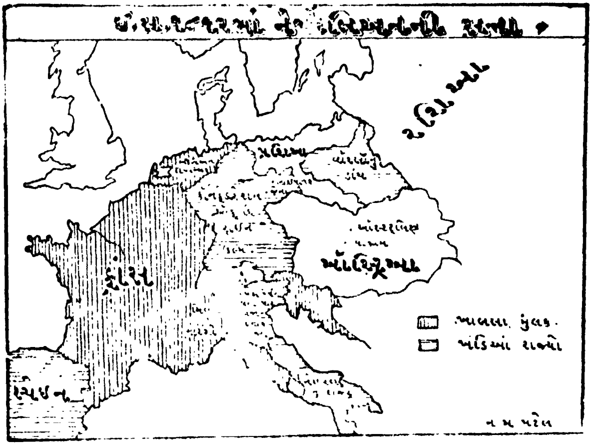
સ્પેઇનમાં નેપોલિઅનની હાર: ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૪:— નેપોલિઅનના આ સાહસથી આખો સ્પેઇન દેશ તેની સામે સળગી ઊઠયો.*

---

* સ્પેઈનના વિગ્રહનો ઇતિહાસકાર નેપિઅર-Napier લખે છે કે: "Those veterans had won nineteen pitched battles and innumerable combats, had made or sustained ten sieges and taken four great fortresses; had twice expelled the French from Portugal, once from Spain; had penetrated the French and killed or captured 20,00,000 leaving of their number 4,000 dead, whose bones whiten the plains and mountains of the Peninsula."

નેપોલિઅને પણ કબૂલ કર્યું કે: "It was the Spanish ulcer which was the cause of my undoing."

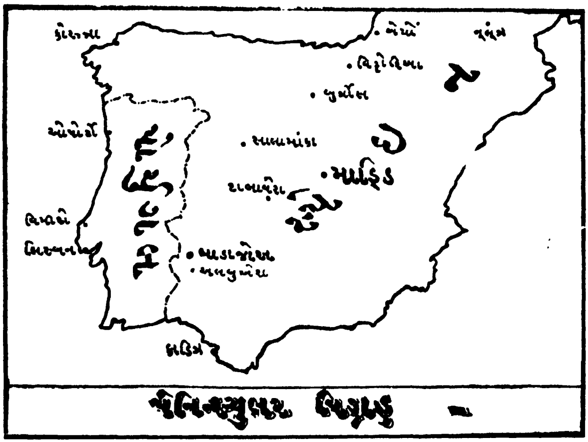
ઇંગ્લંડની સરકારે તે અ-સંતોષને પોતાના લાભમાં ઊતાર્યો. તેણે પોર્ટુગલના લોકોની મદદે સર આર્થર વેલેસ્લીને મોકલ્યો. બ્રિટિશ સરદાર સર જૉન મૂર (Sir John Moore) તેની મદદે ગયો. વેલેસ્લીએ પોર્ટુગલ દેશમાં ફ્રાંસ લશ્કર સામે મજબુત કિલ્લેબંદી કરી; જો કે આ વખતે સર જૉન મૂર કોરના (Corunna) પાસે લડતાં માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૮૦૯. વેલેસ્લીએ ધીમે ધીમે ફ્રેંચ લશ્કરોને સ્પેઇન તરફ હઠાવ્યાં અને ત્રણ વરસોમાં તેણે

તેમને આખા સ્પેઇન દેશમાંથી હરાવી કાઢી મૂકયાં. આ સંગ્રામમાં ટાલાવેરા (Talavera) ઇ. સ. ૧૮૦૯, વિટ્ટોરિઆ (Vittoria) ઇ. સ. ૧૮૧૩, ટુલૂ (Tulouze) ઇ. સ. ૧૮૧૪, અને પિરિનિઝ ઇ. સ. ૧૮૧૪ એ મુખ્ય યુદ્ધો હતાં. આ ફત્તેહોથી ખુશ થઇ ત્રીજા જ્યૉર્જ રાજાએ આર્થર વેલેસ્લીને ડ્યૂક ઑફ વેલિંગ્ટન (Wellington) બનાવ્યો. આ વિગ્રહ "Peninsular War" કહેવાય છે.

નેપોલિઅનની રશિઆમાં હાર: ઇ. સ. ૧૮૧૨–૧૩:— નેપોલિઅને પોર્ટુગલના લોકોને તાબે કર્યાં; કારણ કે તેમણે તેની બ્રિટિશ વેપાર સામેની યોજનાનો વિરોધ કર્યો હતો. તે જ પ્રમાણે નેપોલિઅને

રશિઆના ઝાર ઉપર ચડાઈ કરી; કારણ કે તે દેશના ઝારે તે યોજનાનો અમલ કરવા નાં પાડી. પણ જેમ નેપોલિઅન સામે આખા સ્પેઈનના અને પોર્ટુગલના લોકો ઊઠયા અને ઈંગ્રેજોની મદદથી તેમણે ફ્રેંચોને પોતાના વતન બહાર કાઢી મૂકયા, તેજ પ્રમાણે રશિઆના લોકો પણ નેપોલિઅન સામા ઊઠયા અને તેમણે તેના લશ્કરને મોટી નુકસાનીમાં ઊતારી ઘરભેગું કરી દીધું.

નેપોલિઅને લગભગ સાડાછ લાખ માણસોના લશ્કર સહિત રશિઆ ઉપર ચડાઈ કરી. ઇ. સ. ૧૮૧૨ના સપ્ટેમ્બરમાં તે મૉસ્કો શહેરમાં દાખલ થયો. પણ ઝાર તેથી ડગ્યો નહી. રશિઆના લોકોએ મૉસ્કો શહેરને બાળી નાંખ્યું અને ફ્રેંચ લશ્કરને મળતાં દાણા–પાણી તથા ઘાસ બંધ કર્યાં. તેથી ઇ. સ. ૧૮૧૩માં નેપોલિઅન પાછો ફર્યો. પણ રસ્તામાં લાખો માણસો બરફથી અને ભુખમરાથી મરી ગયાં અને માત્ર સાઠ હજાર સિપાઈઓ ઘરભેગા થઈ શક્યા. ઉપરાંત એક હજાર જેટલી તોપો રશિઆના હાથમાં ગઈ.

આવી રીતે નેપોલિઅને બંને દેશોમાં હાર ખાધી. છતાં ઇ. સ. ૧૮૧૩–૧૪માં પોતાના શત્રુઓ સામે તે મોટાં લશ્કરો બહાર પાડી શક્યો તે તેની અજબ દક્ષતા પૂરવાર કરે છે.

નેપોલિઅન સામે ચોથો રાષ્ટ્રસંઘ (Coalition): ઇ. સ. ૧૮૧૨–૧૮૧૪. નેપોલિઅનની એલ્બામાં હદપારી:— રશિઆ ગએલાં ફ્રેંચ લશ્કરો હારી ઘેર પાછાં વળ્યાં; સ્પેઇન તથા પોર્ટુગલમાં ગએલાં ફ્રેંચ લશ્કરો હારી ગયાં. તેથી યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યોમાં હિંમત આવી. પ્રશિઆ અને ઑસ્ટ્રિઆ રશિઆ સાથે મળી ગયાં. તેમનાં સંયુક્ત લશ્કરોએ ફ્રેંચ લશ્કરને લાઇપ્ઝિક (Leipzic) પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી, ઇ. સ. ૧૮૧૩. આ હારથી ફ્રેંચ લશ્કર જર્મની દેશને ખાલી કરી ચાલી ગયું. એક વખતના અ–જેય એવા નેપોલિઅનને હાર ઉપર હાર ખાતો જોઈ ઇટાલિ, હોલંડ, સ્વિટ્ઝર્લંડ વિગેરે દેશોના લોકોએ પણ તેની સામા થવા હિંમત કરી. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોએ પૅરિસ સર કર્યું. ફ્રેંચ પ્રજા શરણ થઈ. નેપોલિઅનને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો. મિત્રરાજ્યોના કારભારીઓએ તેને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલા એલ્બાના ટાપુમાં નજરકેદી તરીકે મોકલી દીધો. નેપોલિઅનની સ્ત્રીને પાર્માનો ટાપુ આપવામાં આવ્યો. સોળમા લૂઈનો નાનો ભાઈ અઢારમા લૂઈનું નામ ધારી ફ્રાંસ દેશની ગાદી ઉપર બેઠો. નવા ફ્રાંસ રાજ્યની સરહદ ઇ. સ ૧૭૯૨ પૂર્વે જેમ હતી તેમ નક્કી કરવામાં આવી. યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યો વિષે છેવટનો નિર્ણય હજુ કરવામાં આવ્યો નહી. આ યોજનાને પૅરિસની પ્રથમ યોજના કહેવામાં આવે છે, ઇ. સ. ૧૮૧૪.

હવે યૂરોપનાં રાજ્યોને નીરાંત વળી. તેમણે સહજ એવું માની લીધું કે યૂરોપમાં હવેથી શાંતિ રહેશે અને નેપોલિઅન કે ફ્રાંસનો બંડખોર પક્ષ ફરી સત્તા ઉપર આવી શકશે નહી.

નેપોલિઅનનું અદ્ભુત સાહસ: ત્રણ માસનો છેલ્લો સંગ્રામ. નેપોલિઅન કેદ. The Hundred Days. વૉટર્લૂ: ઈ. સ. ૧૮૧૫:—પણ મિત્રરાજ્યો યૂરોપનું ભાવી વીએના મુકામે નક્કી કરતાં હતાં

ત્યારે તેમને ખબર મળ્યા કે નેપોલિઅન એલ્બા ટાપુથી નાસી છુટયો છે અને ફ્રાંસ આવી પહોંચ્યો છે. નેપોલિઅનના નામની ફ્રેંચો ઉપર જાદુઈ અસર થઈ.* અઢારમો લુઈ નાસી ગયો. નેપોલિઅન પૅરિસમાં દાખલ થયો. તે પછી પોતાના શત્રુઓ સામે ચાલ્યો, માર્ચ–જૂન, ઇ. સ. ૧૮૧૫. નેપોલિઅનની પાસે લગભગ સવા લાખ માણુસોનું લશ્કર હતું. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોની સરદારી બ્લુશરને (Blucher) અને વેલિંગ્ટનને (Wellington) આપવામાં આવી હતી. બંનેની પાસે કુલ લગભગ બે લાખ માણુસો હતા. લિગ્નિ (Ligni) પાસે બ્લુશર હારી ગયો. પણ ક્વાટર બ્રાસ (Quatre Brass) પાસે ફ્રેંચો હારી ગયા. જૂનની અઢારમી તારીખે વૉટર્લૂના મેદાન ઉપર વેલિંગ્ટન અને નેપોલિઅન સામસામા આવ્યા. સવારના સાડા અગ્યાર વાગ્યાથી તે રાતના આઠ વાગ્યા સુધી વેલિંગ્ટને નેપોલિઅન સામે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું. ફ્રેંચો હારી ગયા. સવારે વેલિંગ્ટન અને બ્લુશરનાં લશ્કરો ભેગાં થઈ ગયાં. નેપોલિઅનના લશ્કરનો કચ્ચરઘાણ વળી ગયો. પૅરિસ મિત્રરાજ્યોના હાથમાં ગયું. નેપોલિઅન અમેરિકા નાસી જવા માટે બંદોબસ્ત કરતો હતો. પણ બ્રિટિશ નૌકાઓના પાકા પહેરાને લીધે તે કેદ થયો.§ ઑગસ્ટ માસમાં તેને સેઇન્ટ હેલેનાના ટાપુમાં યૂરોપપાર કરવામાં આવ્યો. ત્યાં ઇંગ્લંડે તેના પર પાકો પહેરો રાખ્યો. નેપોલિઅન ઇ. સ. ૧૮૨૧ના મે માસમાં મરી ગયો.

*પોતાની સામે આવેલા હથિયારબંધ સિપાઈઓ પાસે જઈ તે બોલ્યો: "Soldiers, do you not know your general? If there is one among you who desires to kill his Emperor, let him do it now."

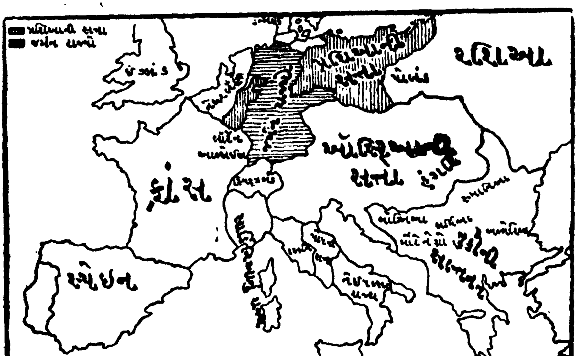
§ નેપોલિઅને ફ્રાંસને કરેલી છેલ્લી સલામ બાયરને નીચેની જુસ્સાદાર કવિતામાં લખી છે, ઈ. સ. ૧૮૧૬:

"Farewell to the Land where the gloom of my glory,
Arose and oveershadowed the Earth with her name;
She abandons me now–but the page of her story,
The brightest or blackest, is filled with my fame.
I have warr'd with a world which vanquished me only,

વીએનાનું તહ : ઇ. સ. ૧૮૧૫:—નેપોલિઅન પહેલી વખત શરણ થયો ત્યારથી તે ઠેઠ પૅરિસ બીજી વાર પડ્યું ત્યાં સુધી વીએનામાં ઇંગ્લંડ, પ્રશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ અને રશિઆના પ્રતિનિધિઓ વિચાર કરતા હતા. પરિણામે વીએના મુકામે થએલા કોલકરારોથી યૂરોપની પરિસ્થિતિ નક્કી થઈ. ફ્રાંસમાં અઢારમા લૂઈને તેની ગાદી પાછી સોંપવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૭૯૨ પ્રમાણે તે દેશની સરહદો નક્કી કરવામાં આવી. લૂઈએ ૪ કરોડ પૌંડનો દંડ ભર્યો. બેલ્જિઅમને અને હોલંડને ઑરેંજના વંશજ નીચે એક રાજ્ય તરીકે મૂકવામાં આવ્યાં. નૉર્વે સ્વીડન સાથે જોડાયું. પ્રશિઆને જર્મનીમાં કેટલોક મુલક મળ્યો. ઑસ્ટ્રિઆને ઇટાલિનો ઉત્તર ભાગ અને ઍડ્રિઆટિક સમુદ્રના કિનારા ઉપરનો કેટલોક ભાગ મળ્યો. રશિઆએ ફિનલૅંડ લીધું. મધ્ય ઇટાલિમાં નાનાં રાજ્યો ઊભાં

When the meteor of conquest allured me too far;
I have coped with the nations which dread me thus lonely,
The last single captive to millions in war."
" Farewell to thee, France ! when the diadem crowned me,
I made thee the gem and the wonder of Earth;
But thy weakness decrees I should leave as I found thee,
Decay'd in thy glory, and sunk in thy worth.
Oh ! for the veteran hearts that were wasted,
In strife with the storm, when their battles were won;
Then the Eagle, whose gaze in that moment was blasted,
Had still soared with eyes fixed on victory's sun !
Farewell to thee, France !–but when liberty rallies,
Once more in thy regions, remember me then;
The violet still grows in she depth of thy valleys,
Though withered, thy tear will unfold it again.
Yet, yet I may baffle the hosts that surround us,
And yet may thy heart leap awake to my voice;
There are links which must break in the chain that hasbound us,
Then turn thee and call on the chief of thy choice."

કરવામાં આવ્યાં અને ઑસ્ટ્રિઆ તેમનું રક્ષક બન્યું. સ્પેઈનની અને પોર્ટુગલની ગાદીઓ તેમના રાજવંશોને મળી. સ્વિટ્ઝર્લૅંડની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે ચારે મોટાં રાજ્યો બંધાયાં. સાર્ડિનિઆને સેવૉય અને નાઈસ મળ્યાં. જર્મનીનાં નાનાં મોટાં રાજ્યો ભેળાં થઈ ઑસ્ટ્રિઆના પ્રમુખપણા નીચે રહે એમ નક્કી થયું. ઈંગ્લંડને (જર્મનીમાં) હેલિગોલૅંડ, માલ્ટા, કેઈપ, મૉરિશિયસ, લંકા, ત્રિનિદાદ, ટૉબેગો અને સેઈન્ટ લ્યુશિઆ મળ્યાં; બીજા જીતાએલા દેશો ઈંગ્રેજોએ સૌ સૌને પાછા આપી દીધા. આયોનિઅન ટાપુઓનું રક્ષણ કરવાની સત્તા ઈંગ્લંડને આપવામાં આવી.

વીએનાના કરાર પછીનો યૂરોપખંડ

આવી રીતે યૂરોપ અને ફ્રાંસ વચ્ચેના ત્રેવીસ વર્ષના મહાવિગ્રહનો અંત આવ્યો. નેપોલિઅનની સાર્વભૌમ સત્તાનો નાશ થયો. ઇંગ્લંડે આ મહાવિગ્રહમાં સતત લડાઈઓ કરી હતી, ઈંગ્રેજ નાણાંથી યૂરોપનાં રાજ્યો નેપોલિઅન સામે લડી શકયાં હતાં, અને ઈંગ્રેજ દરિયાઈ બળથી નેપોલિઅન થાકી ગયો હતો. વિગ્રહનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં ઈંગ્લંડે સ્પેઈનમાં અને બેલ્જિઅમમાં નેપોલિઅનની સત્તાને તોડી હતી. છતાં વીએનાના તહમાં ઈંગ્રેજ મંત્રીમંડળે ફ્રાંસને ટકાવી રાખ્યું એટલું જ નહી, પણ તેણે પ્રશિઆ અને ઑસ્ટ્રિઆના રાજ્યકર્તાઓને કબજામાં રાખી ફ્રાંસની સત્તાને

નબળી કરવા દીધી નહી અને ફ્રાંસને તેના કેટલાક દરિયાઈ મુલકો પાછા આપ્યા. ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિનાં નવાં સૂત્રો પ્રમાણે વીએનાના તહ ઉપર સહીઓ થઈ શકી નહી. પોલંડ, ઇટાલિ, સ્પેઈન, બેલ્જિઅમ, જર્મની, નૉર્વે, તુર્કી, સ્પેઈન અને પોર્ટુગલના દરિયાઈ મુલકોમાં રાષ્ટ્રીય સત્તા કે રાજ્યવહિવટ સ્થાપાયો નહી. ઑસ્ટ્રિઆનો મુખ્ય પ્રધાન મૅટર્નિક (Metternich) નવા સિદ્ધાંતોનો કટ્ટો દુશ્મન હતો. રશિઆનો ઝાર ઍલેક્ઝાંડર શેખચલ્લી હતો અને મૅટર્નિક અને ફ્રાંસનો વકીલ તલેરાં (Talleyrand) એકમત થતાં ઇંગ્લંડ એકલું કાંઈ કરી શક્યું નહી. ઈંગ્લિંડનું પરદેશખાતું આ વખતે કૅસલ્રેના હાથમાં હતું અને કૅસલ્રે જૂના જમાનાની પ્રથાનો પક્ષપાતી હતો. યૂરોપની પરિસ્થિતિ ચાર મોટાં રાજ્યોના કબજામાં આવી. ઇંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર એક પેઢી સુધી નેપોલિઅન સામે ટક્કર ઝીલી શક્યું હતું. તેથી યૂરોપ અંજાઇ ગયું. બધે સ્થળે ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્ર જેવા જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણીઓ થવા લાગી. આવી રીતે વીએનાના કરારથી યૂરોપનો જૂનો યુગ ખલાસ થયો અને નવો યુગ બેઠો. ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિના સિદ્ધાંતો યૂરોપના દરબારોમાં નહી તો પ્રજાઓની રગેરગમાં ફેલાઈ ગયા. તે સિદ્ધાંતોને નમવા સિવાય તેમનો છૂટકો નહોતો.

ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા : ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૮૧૪:—ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ સામે લડતું હતું ત્યારે અમેરિકા સાથે તેને બે વરસ સુધી લડાઈમાં ઊતરવું પડયું. ઈંગ્લિંડની સરકાર અમેરિકાનાં જહાજોની કડક તપાસ કરવા ખાસ આગ્રહ કરતી હતી. તેથી અમેરિકાની સરકારને તેની સામે ક્ષોભ થયો અને પ્રમુખ મેડિસને (Meddison) ઇ. સ. ૧૮૧૨માં ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી. અમેરિકાના રાષ્ટ્રીય (Republican) પક્ષને ઇંગ્લંડના સંસ્થાન કૅનેડાને કબજે કરવું હતું. પણ તેમાં તેમની સરકાર ફાવી નહી. છેવટે ઇ સ. ૧૮૧૪માં ઘેન્ટ (Ghent) મુકામે બંને પક્ષો વચ્ચે સુલેહ થઈ. આ તકથી કૅનેડા અને અમેરિકાનાં રાજ્યો વચ્ચેની સરહદ નક્કી થઈ.

ઇંગ્લંડ અને હિન્દુસ્તાનઃ ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૧૮:—આ વખત દરમ્યાન ઇંગ્લંડ હિન્દુસ્તાનમાં પોતાનું પરિબળ વધારતું જતું હતું. વેલેસ્લીએ ટિપુ, મરાઠાઓ વિગેરેને હરાવ્યા હતા અને બ્રિટિશ રાજ્યને હિન્દુસ્તાનમાં સાર્વભૌમ રાજ્ય કર્યું હતું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. વેલેસ્લી પછી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ ગવર્નર જનરલ થયો. તે હિન્દ આવ્યા કે તુરત મરી ગયો. તેથી તેના પછી સર જ્યૉર્જ બાર્લો ગવર્નર જનરલ થયો. તેના વખતમાં બ્રિટિશ સત્તામાં ખાસ વધારો થયો નહી, ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૦૯. બાર્લો પછી લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ થયો. તેણે જમના અને સતલજ નદીઓ વચ્ચે આવેલાં સીખ રાજ્યોને બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે લીધાં અને સીખ મહારાજા રણજિતસિંહ સાથે અમૃતસર મુકામે મૈત્રીનો કરાર કર્યો. તેના પછી માર્ક્વેસ્ હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો, ઇ. સ. ૧૮૧૩-૨૩. તેણે નેપાળની ગુરખા સરકાર સામે લડાઈ કરી ગઢવાડ, કુમાઉન વિગેરે ગુરખા પ્રદેશો તાબે કર્યા અને બાજીરાવ પેશવા, અપ્પા સાહેબ ભોંસલે, તથા સગીર મલ્હારરાવ હોળકરનાં લશ્કરોને હરાવી તેમની પાસેથી મહારાષ્ટ્ર, ખાનદેશ વિગેરે પ્રાંતો લીધા અને ભોંસલે તથા હોળકરના રાજવંશોને, અને ગુજરાત-કાઠિઆવાડ તથા રાજસ્થાનના રાજવંશોને બ્રિટિશ સરકારના રક્ષિત બનાવ્યા. હેસ્ટિંગ્સ ઇ. સ. ૧૮૨૩માં સ્વદેશ ગયો.

આ વખત દરમ્યાન બ્રિટિશ હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થામાં અગત્યના ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. પિટ્ટે ઇ. સ. ૧૭૮૪નો કાયદો કરી ઈસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીના રાજ્યતંત્રને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ તળે મૂક્યું હતું. ઇ. સ. ૧૭૯૩માં અને ઇ. સ. ૧૮૧૩માં કંપનીનો પટ્ટો નવો કરવામાં આવ્યો. તેમાં હિંદ સાથેના બ્રિટિશ વેપાર ઉપર મૂકવામાં આવેલા કેટલાક અંકુશોને દૂર કરવામાં આવ્યા. હિંદમાં ગવર્નર જનરલોએ તથા મુંબઈ અને મદ્રાસ ઇલાકાના ગવર્નરોએ કાયદાની અદાલતો સ્થાપી, જમીનના મહેસૂલ માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો, વિદ્યાવિકાસ માટે શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપી, અને લોકોને સુખસવડ મળે તે માટે યોગ્ય કામ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૦મું

ત્રીજો જ્યૉર્જ (ચાલુ)

આંતર કારભાર: ઇ. સ. ૧૮૦૩–૧૮૨૦

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ: ઇ. સ. ૧૮૧૫–૧૮૨૦

રાજાનું મરણ: ઇ. સ. ૧૮૨૦

આંતર કારભાર: ઇ. સ. ૧૮૦૩–૧૮૨૦:—ઉપર આપણે ઇ. સ. ૧૮૦૨થી ઇ. સ. ૧૮૧૫ સુધીનો ઇંગ્લંડ અને યૂરોપનાં રાજ્યો વચ્ચેનો પરસ્પર વ્યવહાર જોઈ ગયા. અહીં આપણે તે વરસો દરમ્યાન ઇંગ્લંડના આંતર કારભારને ટૂંકામાં તપાસીશું.

નેપોલિઅન સામે ઇ. સ. ૧૮૦૨માં યુદ્ધ જાહેર કરવામાં આવ્યું ત્યારે ઍડિંગ્ટન (Addington) મુખ્ય પ્રધાન હતો. પ્રથમ નાનો પિટ્ટ કારભારી મંડળથી અલગ રહ્યો હતો. જ્યારે વિગ્રહ શરુ થયો ત્યારે એડિંગ્ટનને પોતાને જ લાગ્યું કે પિટ્ટ તથા બીજા અનુભવી મુસદ્દીઓ પ્રધાનમંડળમાં દાખલ થાય તો દેશ યુદ્ધ સારી રીતે કરી શકે પિટ્ટ તો પોતાના રાજકારણના શત્રુ ફૉકસને પણ મંત્રીમંડળમાં બેસવા દેવો એવો વિચાર ધરાવતો હતો. પણ રાજાને તે ગમ્યું નહી. એડિંગ્ટને† રાજીનામું આપ્યું એટલે પિટ્ટ પોતે ફરી મુખ્ય પ્રધાન બન્યો; ઇ. સ. ૧૮૦૪. પણ એ વખતે તેની તબીઅત ઘણી નરમ રહેતી હતી. તેથી કારભાર ઉપર તે સારું ધ્યાન આપી શકતો નહોતો. તેના વખતમાં નેપોલિઅનની સત્તા પૂર્ણ કળાએ પહોંચી. ઑસ્ટરલિટ્ઝના મેદાન ઉપર નેપોલિઅને ઑસ્ટ્રિઆનાં અને રશિઆનાં લશ્કરોને સખ્ત હાર આપી તે ખબર પિટ્ટને જ્યારે

---

†Once more doth Pitt deem the land crying loud to him–
Frail though and spent, and an hungered for restfulness,
Once more responds he, dead fervours to energize,
Aims to concentre, slack efforts bind.

Thomas Hardy, *The Dynasts*, Act I, Sc. 3.

પહોંચાડવામાં આવી ત્યારે તે બોલી ઊઠયો કે "Roll up this map of Europe. It will not be wanted these ten years." આ સમાચાર મળ્યા પછી પિટ્ ભગ્નાશ થઈ ગયો. ઈ. સ. ૧૮૦૬ના જાન્યુઆરિ માસમાં તે મરી ગયો.‡

પિટ્ ઉપર કેટલાએક વિચારો:—કેટલાએક લેખકો એમ કહે છે કે ઈ. સ. ૧૭૮૪થી તે ઈ. સ. ૧૭૯૩ સુધી પિટ્ વ્હિગ હતો; અને ઈ. સ. ૧૭૯૩થી એટલે ફ્રાંસ સામે યુદ્ધ શરુ થયું ત્યારથી, તે એકદમ ટોરિ થઈ ગયો. (ઓગણીસમી સદીનો વ્હિગ લેખક મૅકૉલે આ મતનો હતો.) પણ તે મત યોગ્ય નથી. પહેલેથી જ પિટ્ શુદ્ધ ટોરિ હતો. તેનો બાપ ચૅથમ પણ શુદ્ધ ટોરિ હતો. બંનેએ, અને ખાસ કરીને નાના પિટ્ટે, ત્રીજા જ્યૉર્જના શિક્ષક અને સલાહકાર બૉલિંગ્બ્રોકના "Patriot King" નામના ગ્રંથના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કારભાર કર્યો. પિટ્ટે તાજની એટલે રાજાની સત્તાને ફરી સ્થાપી; પણ તે સાથે તે સત્તાને તેણે પ્રજામતને અનુકૂળ બનાવી. તેણે રાજાના સિદ્ધાંતોને લોકપ્રિય બનાવ્યા. પિટ્ એમ માનતો હતો કે જ્યાં સુધી પ્રજા કોઈ પણ સુધારાને ઇચ્છે નહી અને માગે નહી ત્યાં સુધી કારભારીઓએ તે સુધારાને ઇચ્છવા કે આપવા નહી. તે એમ માનતો હતો કે જૂનાં ધોરણોનો નાશ કદિ થવો જોઈએ નહી; અને જૂની સંસ્થાઓને નવા જમાનાને માત્ર અનુકૂળ બનાવવી જોઈએ.

પિટ્ટે બીજા લોકોના વિચારો વ્યવહારમાં મૂક્યા. તેણે કોઈ નવો વિચાર પ્રજા સમક્ષ ધર્યો નહોતો. તેણે બ્રિટિશ હિન્દના રાજ્યતંત્રને સુધાર્યું; પણ તે સુધારણા તેણે ફૉક્સના ધોરણ ઉપર કરી. હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સના બંધારણમાં તેણે સુધારો કરવા પ્રયાસ કર્યો; પણ તે માટેના વિચારો તેણે અર્લ ચૅથમ પાસેથી અને ફૉક્સ તથા વિલ્કસ પાસેથી લીધેલા. તેણે

---

‡**મારમિઅન**ની પ્રસ્તાવનામાં સ્કૉટ પિટ્નાં કેવાં યશોગાન ગાય છે!

Now is the stately column broke;
The beacon-light is quenched in smoke,
The trumpet's silver sound is still,
The Warder silent on the hill.

આયર્લૅંડ માટે કારભારની યોજના કરી. પણ તે યોજના મુખ્યત્વે ગ્રૅટન જેવા આઇરિશ મુસદ્દીઓની હતી. કરપદ્ધતિમાં તેણે ઍડમ સ્મિથના ગ્રંથને પ્રમાણભૂત માન્યો; ફ્રાંસ સામે વિગ્રહ કરવામાં તે ડંડાસના મત મુજબ વર્તતો; પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં તે ગ્રૅનવિલના મત મુજબ ચાલતો.

પિટ્ટના કારભાર દરમ્યાન જવાબદાર રાજ્યતંત્રની પ્રગતિ થઈ. તે ખરો મુખ્ય પ્રધાન હતો. મંત્રીમંડળના બધા સભાસદો પિટ્ટની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા. પાર્લમેન્ટમાંની તેની આગેવાની પૂરેપૂરી હતી. તેણે રાજાની તાબેદારી પણ ભોગવી નહોતી. તેથી તેના વખતમાં પાર્લમેન્ટની સત્તા વધી અને લોકો રાજકારણને વધારે સમજતા થયા.

ઇ. સ. ૧૭૯૩ની સાલથી પિટ્ટે કારભારને નકામો કડક કરી નાંખ્યો. એવી કડકાઇની બીલકુલ જરુર નહોતી. તેણે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં કરેલી ૧૪૦ નવા અમીરોની ભરતીથી તે હમેશાં તે સભામાં બહુમતી મેળવી શકતો. એટલી મોટી ભરતી કોઇ પ્રધાને કરી નહોતી.

પિટ્ટ અનેક બાબતોમાં હરીફ ફૉક્સથી ઊતરતો. ફૉક્સ દૂર દૂરના ભવિષ્યને જોઈ શકતો. પિટ્ટમાં તેવું દર્શન જોવાની શક્તિ નહોતી. ફ્રાંસ સામે લડાઈ કરવામાં તેને નિષ્ફળતા મળી તે ચોક્કસ છે. તેમાંની કેટલીક જવાબદારી ઈંગ્લંડનાં મિત્રરાજ્યો, પ્રશિઆ વિગેરેનાં સડેલાં રાજ્યતંત્રોની રહેવી જોઈએ. છતાં પિટ્ટ તે બાબત સ્પષ્ટપણે કળી શક્યો નહી. ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિના ખરા હાર્દને તે યોગ્ય રીતે સમજી શક્યો નહી.

છતાં, એકંદર, પિટ્ટ ઈંગ્લંડના મહાન્ પુરુષોની કોટિમાં ચોક્કસ આવશે. યૂરોપમાં તે જીવ્યો ત્યાં સુધી તેના જેવો બીજો કોઈ પ્રજાપ્રિય મુસદ્દી પ્રકાશમાં આવ્યો નહી.

ફૉક્સનું મરણ:—પિટ્ટ મરી ગયા પછી થોડા મહીના બાદ તેનો હરીફ ફૉક્સ પણ મરી ગયો. ફૉક્સ અર્લ ઑફ ચેધમના હરીફ અર્લ હોલંડનો પુત્ર હતો. પ્રથમ તે ટોરિ પક્ષનો હતો. પણ પાછળથી તે વ્હિગ પક્ષમાં ભળી ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૮૩માં તે મુખ્ય પદે હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તે પાછો મંત્રીમંડળમાં દાખલ થઈ શક્યો હતો. તે રાજાનો ઘણો અળખામણો થઈ ગયો હતો. તે મરણપર્યંત પોતાના વ્હિગ સિદ્ધાંતોને

વળગી રહ્યો. હિન્દુસ્તાનના લોકો તરફ ઈંગ્રેજોએ સદ્‌ભાવ રાખવો જોઈએ, અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને અને આયર્લૅંડને સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ, મંત્રીમંડળે હમેશાં પાર્લમેન્ટને અને પ્રજાને જવાબદાર રહેવું જોઈએ, ગુલામી સદંતર બંધ થવી જોઈએ, પાર્લમેન્ટમાં લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ વધવું જોઈએ, વર્તમાનપત્રો સ્વતંત્ર રહેવાં જોઈએ, એ એના રાજકારણનાં મુખ્ય સૂત્રો હતાં, અને તે તમામ સૂત્રો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. ફૉક્સનું જીવન ઊડાઉ, લંપટ, વ્યસની, અને જુગારી હતું. પણ તે સાહિત્યનો અને કળાનો મોટો ઉપાસક હતો. રાજકારણના ઇતિહાસમાં ફૉક્સનું સ્થાન ઊંચું છે, અને ઓગણીસમી સદીના "લિબરલ" પક્ષનો તે આદિ પુરુષ ગણાય છે.

ગ્રૅનવિલ: પૉર્ટલૅંડ: પર્સિવલ: ઇ. સ. ૧૮૦૯–૧૨:—પિટ્ટના મરણ પછી રાજાએ ગ્રૅનવિલને અને પૉર્ટલૅંડને મુખ્ય પ્રધાનપદ આપ્યાં. આ મંત્રીમંડળમાં ફૉક્સ હતો અને તેને પરદેશખાતું સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેમણે ગુલામીનો વેપાર બંધ કરાવ્યો. ગ્રૅનવિલે રોમન કૅથૉલિકોને લશ્કરમાં દાખલ થવાની દરખાસ્ત રાજા પાસે રજુ કરી. પણ રાજા તેથી નારાજ થયો અને બીજી વાર એવી દરખાસ્ત ન લાવવાનું વચન મંત્રીઓ પાસે માગ્યું. પણ ગ્રૅનવિલે તેવું વચન આપવા ના પાડી. તેથી તેના કારભારનો અંત આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૭.

રાજા જ્યૉર્જે હવે પૉર્ટલૅંડને અને પર્સિવલને મુખ્ય કારભારીઓ બનાવ્યા. તેમણે કૅનિંગને પરદેશખાતું સોંપ્યું અને કૅસલરેને લશ્કરખાતું સોંપ્યું. પર્સિવલ બાહોશ *વક્તા હતો અને તે પ્રામાણિક હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૨માં તેનું ખુન થતાં અર્લ લિવર્પૂલ મુખ્ય પ્રધાન થયો.

લિવર્પૂલનો કારભાર: ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૮૨૭:—અર્લ ઑફ લિવર્પૂલનો કારભાર ઇ. સ. ૧૮૨૭ સુધી ટક્યો. આ વખત દરમ્યાન રાજા ત્રીજો જ્યૉર્જ આંધળો થઈ ગયો હતો અને તેને ચિત્તભ્રમનો વ્યાધિ

---

*ગ્રૅટને (Grattan) પર્સિવલની નીચે પ્રમાણે નોંધ લીધી છે: "He was not a first-rate line of battleships, but he was a first-class cruiser out in all weathers."

લાગુ પડયો હતો. તેથી રિજેન્ટ તરીકે પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ કામ કરતો હતો; જો કે તે માટે પાર્લમેન્ટે કેટલીક અગત્યની શરતો કરી હતી. લિવર્પૂલના કારભાર દરમ્યાન ઇંગ્લંડ અને નેપોલિઅન વચ્ચે જીવસટોસટીનું યુદ્ધ ચાલતું હતું. લોકોમાં નાદારી અને બેકારી વધી ગયાં. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને લીધે જૂના કારીગરો ધંધા વગરના થઈ ગયા. તેમણે તોફાનો કર્યાં. લડાઈ પૂરી થયા પછી વેપારમાં મંદી બેઠી. ખાધાખોરાકીના ભાવોમાં તેજી થઈ. લશ્કરોને રજા થતાં હજારો સૈનિકો ધંધા વગરના થઈ ગયા. નવા વેપારીઓએ પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિત્વ માગ્યું અને વેપાર ઉપરના અંકુશોને કાઢી નાંખવાનો આગ્રહ કર્યો. કારખાનાંમાં જે માલ તૈયાર થતો હતો તેના ખપ માટે પરદેશમાં કોઈ બજારો નહોતાં. પરદેશથી ઘઉં દેશમાં આવતા હોવાથી ઘઉં સોંઘા થતાં ખેડુતોને ઘણું નુકસાન ગયું; અને જ્યારે ખેડુતોને નુકસાનીમાંથી ઊગારવા માટે પરદેશથી આયાત થતા ઘઉંની થોડીક બંધી કરી ત્યારે લોકોને ઘરખર્ચ વધી ગયું. પરિણામે લોકો જમીનના માલિકોની સામા થયા. કારીગરો યંત્રોના ઉપયોગની સામા થયા. વેપારીઓ સરકારની વિરુદ્ધ થયા. અનેક ઠેકાણે બખેડાઓ થયા. એક ઠેકાણે મજૂરોએ યંત્રોને ભાંગી તોડી નાંખ્યાં. (જે Luddite Riots કહેવાય છે.) કેટલાએક બેકાર લોકોએ પોતાનાં દુ:ખોની કહાણી મંત્રીઓને પહોંચાડવા સરઘસ કાઢયાં. (જેમાં Blanketeersનું સરઘસ જાણીતું છે.) કયાંક તો પ્રધાનોનાં ખુન માટે તૈયારીઓ થઈ હતી. (જેમાં Cato street conspiracy જાણીતી છે.)

પ્રધાનમંડળને આ વખતે ઘણું મહત્ત્વનું કામ કરવાનું હતું. રાષ્ટ્રનાં દેવાંને ઘટાડવાની જરુર હતી. લડાઇના સમયમાં પ્રજા ઉપર કરનો જે બોજો લાદવામાં આવ્યો હતો તેને ઘટાડવાની જરુર હતી. મજૂરોની અને કારીગરોની સ્થિતિને સુધારવાની હતી. ચલણમાં સુધારો થવાની જરુર હતી. પણ પ્રધાનોમાં આ કામોને પાર પાડવાની ખાસ શક્તિ નહોતી. તેથી દેશનો અ-સંતોષ વધી ગયો.

એ વખતે હન્ટ અને બીજા વક્તાઓ પાર્લમેન્ટને સુધારવાના વિષય ઉપર ભાષણો આપી લોકોને ઉશ્કેરતા હતા. એક વાર આવું ભાષણ સ્પા ફીલ્ડઝ

(Spa fields) મુકામે થતું હતું ત્યારે લોકો અને પોલિસ વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ. મૅન્ચેસ્ટરમાં પણ એવો જ બનાવ બન્યો.(જે Manchester Massacre અને Petuloo Massacre તરીકે ઓળખાય છે.) લોકોના વધતા જતા અ-સંતોષને દાબી દેવા માટે પ્રધાનોએ સખ્તાઈ કરી. તેમણે જાહેર સભાઓ, સ્વયંસેવકો, અને વર્તમાનપત્રો સામે કાયદાઓ કર્યા. હેબિઅસ કૉર્પસ ઍક્ટનો અમલ બંધ કરાવ્યો, આગેવાન વકતાઓ ઉપર કામ ચલાવ્યું, મૅજિસ્ટ્રેઈટોને ભયંકર સત્તાઓ આપી, નજીવા કારણસર અનેક લોકો ઉપર રાજદ્રોહના આરોપ ઉપર કામ ચલાવી તેમને સખ્ત સજા પહોંચાડી, અને પ્રજાની વ્યાજબી માગણીઓને પણ સંતોષવાની ના પાડી. પરિણામે ઇંગ્લંડની પ્રજાનો ક્ષોભ અતિ તીવ્ર થયો.

છતાં લિવર્પૂલના કારભાર દરમ્યાન થોડીએક પ્રગતિ થઈ તેની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. તેણે કેટલાક નકામા હોદ્દાઓ કાઢી નાંખ્યા, કેળવણીના વિકાસ માટે તપાસ કરાવી, પોસ્ટ ઑફિસ સાથે સેવિંગ બૅંકો સ્થાપી અને દેશના ચલણમાં સુધારો કર્યો.

નીચે આ ટોરિ પ્રધાનોનું આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ આપવામાં આવ્યું છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ: ઈ. સ. ૧૮૧૫–૧૮૨૦. પ્રજાવાદ સામે પ્રયાસ:—ઇ. સ. ૧૮૧૫માં વીએના મુકામે યૂરોપનાં રાજ્યોના મુસદ્દીઓએ યૂરોપની નવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તે કરારની કેટલીક કલમો નવી પરિસ્થિતિને બરોબર પહોંચી શકી નહોતી તે પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા યૂરોપના તે વખતના મુસદ્દીઓ પ્રજારાજ્યના સિદ્ધાંતોને પસંદ કરતા નહોતા અને ફ્રાંસના પ્રજાવાદની કડકાઈને અને ખુનખોરીને આગળ ધરી તે સિદ્ધાંતનો તેઓ ખાસ તુચ્છકાર કરતા હતા. માત્ર ઇંગ્લંડ દેશ તેમાં અપવાદ હતો. યૂરોપમાં એ વખતે પ્રજાવાદ ચોતરફ ફેલાતો હતો. જર્મનીમાં, ફ્રાંસમાં, સ્પેઈનમાં, ઇટાલિમાં, ઈંગ્લંડમાં, આયર્લંડમાં, ઑસ્ટ્રિઆ-હંગરીમાં તથા તુર્કીના યૂરોપીય પ્રદેશોમાં નવો જમાનો શરુ થઈ ગયો હતો અને નવા જમાનાની પ્રજાઓ રાજ્યતંત્રમાં ભાગ માગતી હતી. પ્રજાવાદનો આ પવન દક્ષિણ અમેરિકામાં

આવેલાં સ્પેઇન અને પોર્ટુગલનાં બ્રાઝિલ વિગેરે સંસ્થાનોમાં ગયો. ઑસ્ટ્રિઆ, પ્રશિઆ અને રશિઆ એ રાજ્યોના કારભારીઓ આ પ્રજાવાદની સામા થયા. ઈટાલિમાં ઑસ્ટ્રિઆનું રાજ્ય હતું. જર્મનીમાં ઑસ્ટ્રિઆ ખાસ વગ ધરાવતું હતું. રશિઆના ઝારને પોલંડ વિગેરે પ્રદેશોમાં પ્રજાવાદ ચાલે તે કેમ પોસાય ? તેથી તેના મંત્રીઓએ ઑસ્ટ્રિઆનો સાથ કર્યો.

આ રાજ્યોએ "Holy Alliance" – "હોલિ અલાયંસ"ને સહી આપી. તેમણે તે કરારથી એવું જાહેર કર્યું કે ઇ. સ. ૧૮૧૫ની નિર્ણીત કરેલી પરિસ્થિતિમાં કોઈ રાજ્યે ક્રાંતિવાચક ફેરફારો કરવા નહી; અને દરેક રાજ્યે પોતાની પ્રજા ઉપર ખ્રિસ્ત કાનુનો પ્રમાણે અમલ કરવો. સુલેહ, ધર્મ અને ન્યાય પ્રમાણે યૂરોપનાં રાજાપ્રજા બંનેએ વર્તવું, અને તેમાં કોઈ પ્રજા તરફથી વિક્ષેપ નડે તો કરારના પક્ષકારોએ પરસ્પર મદદે જવું. આ કરારથી યૂરોપના દેશોમાં જૂના વિચારોના પક્ષકારો ફાવી ગયા. તેમણે ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિ (રેવોલ્યુશન)નાં સૂત્રોનો છચોક તિરસ્કાર કર્યો. જ્યાં જ્યાં પ્રજામત વ્યકત થયું ત્યાં બધે ઠેકાણે તેમણે તેના આગેવાનોને એકદમ દાબી દીધા.

ઈંગ્લંડમાં આ વખતે કૅનિંગ (Canning) અને કૅસલરે (Castlereagh) પરદેશખાતાના તથા લશ્કરના મુખ્ય પદે હતા. તેમને આ હોલિ અલાયંસની યોજના અ-વ્યાવહારિક લાગી અને તેનો પ્રજામતનો તિરસ્કાર તેમને રુચ્યો નહી. તેથી ઈંગ્લંડની સરકારે એ અલાયંસની યોજનાને સંમતિ આપવા ના પાડી.

હોલિ અલાયંસનું માઠું પરિણામ આવ્યું. યૂરોપની પ્રજાઓને રાજ્યના કારભારમાં અને લોકસભાઓ (Lagislatures)માં ભાગ મળતાં વાર લાગી. ઈટાલિ, જર્મની, બેલ્જિઅમ વિગેરે દેશોની પ્રજાઓને સ્વતંત્રતા માટે બંડ કરવાં પડ્યાં અને લોહી રેડવાં પડ્યાં. તે યુક્તિથી યૂરોપની સુલેહનો ભંગ થયો. પચાસ વરસો સુધી એવો મામલો રહ્યો. પચાસ વરસ પછી ઇટાલી, જર્મની વિગેરે પરદેશી ધુંસરીથી સ્વતંત્ર થયાં. યૂરોપનાં રાજ્યોને બેલ્જિઅમ, ગ્રીસ વિગેરે દેશોની આંતર પરિસ્થિતિમાં વિક્ષેપ કરવો પડયો, અને તે દેશોની સ્વતંત્રતાને કબૂલ કરવી પડી તેવી જ

રીતે તેમને દક્ષિણ અમેરિકામાં આવેલાં સ્પેઇનનાં તથા પોર્ટુગલનાં સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતાને પણ કબૂલ કરવી પડી. આ બાબતનો વિચાર હવેના પ્રકરણમાં આપણે જોઇશું.

રાજા ત્રીજા જ્યૉર્જનું મરણ : ઇ. સ. ૧૮૨૦:—ઉપર કહેવામાં આવ્યું હતું કે ઇ. સ. ૧૮૧૦ની સાલથી વૃદ્ધ રાજાને અંધાપો આવ્યો હતો અને તે લગભગ બેભાન અવસ્થા ભોગવતો હતો. રાજા ઇ. સ. ૧૮૨૦ના જાન્યુઆરિની ૨૯મી તારીખે કુલ સાત પુત્રપુત્રીઓ મૂકી મરી ગયો. તેના ગુણદોષો આપણે પ્રથમ જ જોઈ ગયા હતા.

પ્રકરણ ૧૧મું

સમાજ, વાઙ્‌મય, ધર્મ, ખેતી, વેપાર–રોજગાર, હુન્નર-ઉદ્યોગ, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ. (Industrial Revolution) તેનાં પરિણામો

બ્રિટિશ–સમાજ:—આ પ્રકરણમાં આપણે અઢારમી સદીના ગ્રેઈટ બ્રિટનના લોકોની ધાર્મિક, આર્થિક તથા સામાજિક સ્થિતિને તાપાસીશું અને તેમાં પ્રથમ આપણે તે વખતના સમાજને જોઈશું.

સમાજ:—ત્રીજા જ્યૉર્જના અમલમાં હિંદુસ્તાનથી અને બીજા દેશોમાંથી મોટી કમાણી કરી જે લોકો સ્વદેશ પાછા ફરતા, તેમને લોકો "નવાબો" કહેતા. સ્વદેશમાં આ "નવાબો" જમીન ખરીદતા, વેપાર કરતા અને પાર્લમેંટમાં ઘૂસતા. તે વખતે પૈસો, વગ, દરજ્જો, રાજ્યસત્તા માત્ર થોડાએક લોકો પાસે હતાં. તે લોકો પાર્લમેંટમાં અને પોતાનાં ગામોમાં સારી વગ ધરાવતા. એમાંના કેટલાએક તો જબરદસ્ત જુગાર અને શરતો ખેલતા. જેમકે ફૉક્સ, જેણે ૨૫ વર્ષની ઉંમરે દોઢ લાખ પૌંડ ગુમાવ્યા હતા. એ વખતે સ્ત્રીઓ પણ જુગાર ખેલતી. એ લોકો મોટા દારુડીઆ હતા; છતાં તેઓ રાજ્યકીય બાબતો ઉપર ઉમંગથી વિવાદો કરતા. ફૉક્સ તો નવા વ્હિગોનો સરદાર લેખાતો. તકરાર થતાં લોકો દ્વંદ્વયુદ્ધ કરતા. (જો કે સૈકાની આખરમાં તે પ્રથા ઓછી થઈ ગઈ.)

નાના પિટ્ટે એક વાર પ્રતિપક્ષી ટીર્ની (Tierney) સાથે ખાલી દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું હતું, જે માટે રાજાએ તેને ઠપકો આપ્યો હતો. તે વખતે ઇંગ્રેજો ફ્રેંચોનો પોશાક પહેરતા. લોકો નાટકોના શોખીન થયા. નાટકોની શિષ્ટતા સુધરી. તેથી અભિનયકળા પણ સુધરી. ગોલ્ડસ્મિથ અને શેરિડન સારાં નાટકો લખી ગયા છે. લોકો જુદી જુદી જાતની સાઠમારીઓમાં રસ લેતા. રસ્તાઓને સુધારવામાં આવ્યા, એટલે મુસાફરી સસ્તી અને સવડવાળી થઈ અને મધ્યમ વર્ગનાં માણસો મુસાફરીના લાભો લઈ શક્યાં. વાચનનો શોખ વધ્યો. એ જમાનામાં છાપાંઓ દ્વારા, પત્રિકાઓ દ્વારા અને પુસ્તિકાઓ (Pamphlets) દ્વારા લેખકો અને વિચારકો પોતાના વિચારોને સમાજમાં ફેલાવતા. ઠેકઠેકાણે વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો સ્થપાયાં. લેખકોએ શૈલીમાં કૃત્રિમતા છોડી સાદી ભાષામાં લખવા માંડ્યું. એ વખતે ઇંગ્લંડમાં પોલિસનો બંદોબસ્ત ઘણો નબળો હતો અને જાનમાલની સલામતી બીલકુલ નહોતી.†

---

†The police in the modern sense had not been created. In the metropolis the watchmen were a corps of Bumbles or Jonathan Wilds. The local government was fortunate if it was gifted with a stupid, lazy, but honest Dogberry. The flogging of women was still a lagal penalty; public elementary education by the state did not exist; our jails and the treatment of prisoners......would have caused King Bomba some twinge of conscience, and were a disgrace to a Christian country, as well as breeding-ground of crime, disease, and vice. × × The sponging house was a familiar institution......A seat (in the House of Commons) could be bought at a known price as easily as a ticket for the opera or the lottery, or the stock of the National Debt......The public service from top to bottom and in every department was clogged and demoralized by pensions, sinecures, and payments by fees enjoyed by functionless drones who absorbed public funds and were a perpetual bar to efficiency. × × × British states-

આ જમાનામાં ઈંગ્લંડમાં નાના ગુના માટે પણ ભયંકર સજાઓ થતી. ચીભડું ચોરનારને ફાંસીની સજા થતી એમ કહીએ તો જરાય અતિશયોક્તિ કહેવાશે નહી. સ્ત્રીઓને જીવતી બાળી મૂકવામાં આવતી. ગુનેગારોને સખ્ત માર પડતો. કેદખાનાંની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર હતી; કેદીઓ કેદ પૂરી થયે ઉલટા વધારે ભયંકર ગુનાઓ કરતા. ઇ. સ. ૧૭૭૩થી જ્હૉન હાવર્ડ નામના પરગજુ માણસે આ બાબત ઉપર લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. રસ્તાઓ ઉપર જાનમાલની જરાય સલામતી નહોતી. પોલિસ એકદમ નાદાર હતી.

વાઙ્મય:—આ સમયમાં ગ્રેઈટ બ્રિટનમાં નામાંકિત લેખકો થઈ ગયા, જેમની કૃતિઓ હિન્દી લોકો ખૂબ આનંદથી વાંચે છે. કાઉપર, બાયરન, બર્ન્સ, બ્લેઈક, શેલી, કીટ્સ, સધી (Southy), વર્ડ્ઝવર્થ, કૉલરિજ એ આ જમાનાના મુખ્ય કવિઓ હતા. ફીલ્ડિંગ અને સ્મૉલેટ એ મુખ્ય નવલકથાકારો હતા. ગોલ્ડસ્મિથનું "*Vicar of Wakefield*" ઈંગ્લંડના મધ્યમ વર્ગનું સુંદર ચિત્ર કહી શકાય. વૉલ્ટર સ્કૉટે ઐતિહાસિક કથાઓ અને કાવ્યો–પોવાડાઓ લખ્યાં. જેઈન ઑસ્ટિન નામની બાઈએ મીઠા વિનોદમાં *Pride and Prejudice, Sense and Sensibility* વિગેરે સમાજને આપ્યાં. શેરિડન સારો નાટકકાર થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૭૮૪માં મોટો લેખક જ્હૉનસન મરી ગયો. તેના પછી ગદ્યસાહિત્યમાં મોટું પરિવર્તન થયું. બૉસવેલે લખેલું જ્હૉનસનનું "જીવનચરિત" અદ્વિતીય ગણાય છે. હ્યૂમે ઇતિહાસ ઉપર સારું લખાણ આપ્યું. ઉત્તમ ઇતિહાસલેખક ગિબન એ વખતે થઈ ગયો. ઇ સ. ૧૭૬૬–૮૮ દરમ્યાન તેણે

---

men had yet to learn that there is only one safe system of insurance against revolution—the conviction in the heart of every citizen, however humble, that he is really a partner in the best life which his state exists to promote.

Pp. 184-86 in *England under the Hanoverians*,
by Robertson.

આ સ્થિતિ સાથે આપણી વર્તમાન દશા સરખાવો; શું આપણી દશા કેટલીક બાબતમાં વધારે સારી નથી?

Decline and Fall of the Roman Empire નામની કૃતિ સુંદર ભાષા, વિચારો અને કળાથી સમૃદ્ધ કરીને જગતને આપી. બ્લૅકસ્ટને કાયદાઓ ઉપર પ્રમાણભૂત સાહિત્ય રજુ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૬માં ઍડમ સ્મિથનો *Wealth of Nations* નામનો અર્થશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અદ્ભૂત ગણાતો ગ્રંથ બહાર પડયો. વસ્તી અને ખોરાકી વચ્ચેના સંબંધ ઉપર ઇ. સ. ૧૭૯૮માં માલ્થસે એક ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો, જે ગ્રંથ હજુ તે વિષય ઉપર અગ્ર સ્થાન ધરાવે છે. રાજકારણમાં બર્કનું નામ હમેશાં પહેલું રહેશે. રાજકારણ અને ચાલુ ઇતિહાસની હકીકતો ઉપર જુનિઅસ અને હૉરેઇસ વૉલ્પોલનાં પત્રો વાંચવા જેવાં છે. ચિત્રકારોમાં રેનૉલ્ડઝ (Reynolds)ની કીર્તિ આખા યૂરોપમાં પ્રસરી. વિલિયમ જૉન્સની આગેવાની નીચે હિંદુસ્તાન અને એશિઆ તથા આફ્રિકાના દેશોની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ થયો. પ્રીસ્ટલીએ ઑકિસજન શોધી કાઢયો, હર્શેલે ખગોળમાં નામ કાઢયું, કૂકે ઑસ્ટ્રેલિઆ ખંડ વસાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૬૮-૭૯.

ધર્મ:—મેથડિસ્ટોએ ચર્ચમાં નવી જાગૃતિ આણી. પરિણામે Evangelicals નામનો એક નવો પક્ષ ચર્ચમાં ઊભો થયો. આ પક્ષની હીલચાલોથી ગુલામી બંધ થઈ, ગરીબોને મદદ મળી, અને લોકો વધારે ધર્મિષ્ઠ બન્યા. આ લોકો રવિવારની છૂટીના દિવસોએ લોકોને મફત શીખવતા અને અનેક રાત્રીશાળાઓ ચલાવતા.

ખેતી:—અઢારમી સદીની અધવચ સુધી ઇંગ્રેજ ખેડુતો જૂના જમાનાના ધોરણ ઉપર ખેતી કરતા. જે ખેતરમાં એક વરસે ખેડ કરી હોય તે જ ખેતરમાં બીજે વરસે ખેડ કરવામાં આવતી નહી. પણ તેને કોરું રાખી દર ત્રીજે વરસે તેની ખેડ થતી. પડતર જમીન ઘણી હતી. પણ ત્રીજા જ્યૉર્જના અમલનાં છેલ્લાં વરસોમાં ખેતીની પદ્ધતિમાં સુધારો થયો. પાક ફરતો ફરતો લેવાતો થયો. પડતર જમીનમાં વાવેતર કરવાનું શરુ થયું. નાનાં અને છુટાંછવાયાં ખેતરોને એક જથ્થે કરવામાં આવ્યાં. ઢોરની ઓલાદને સુધારવામાં આવી. તેથી ખેતી સુધરી અને ખેડુતોની સ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થયો.

વેપારરોજગાર:—આ વખતે ઇંગ્લંડે હિંદમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેથી હિંદનાં બજારો ઇંગ્રેજ વેપારીઓના હાથમાં આવ્યાં. નેપોલિઅન સામેના યુદ્ધ વખતે પણ ઇંગ્લંડનો દેશાવરનો વેપાર સારો ચાલતો હતો.

હુન્નરઉદ્યોગ:—આ જમાનામાં અનેક શોધખોળો થઈ, જેને પરિણામે ઇંગ્લંડના અને યૂરોપના ઉદ્યોગોમાં અને વેપારરોજગારમાં ક્રાંતિકારક ફેરફારો થયા. ઇ. સ. ૧૭૩૮માં જૉન કે (John Kay) નામના માણસે નવું શાળયંત્ર શોધી કાઢ્યું. તેથી વણકરના ધંધામાં અજબ ફેરફારો થયા અને વણાટકામ વધારે પ્રમાણમાં થઈ શક્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૭માં હારગ્રીવ્સ (James Hargreaves) નામના વણકરે કાંતવાનું નવું યંત્ર દાખલ કર્યું, જેના ઉપયોગથી કોઈ પણ નાનું છોકરું આઠ મોટા માણસો જેટલું કાંતી શકતું થયું. ઇ. સ. ૧૭૬૪માં જેઈમ્સ વૉટે (James Watt) વરાળયંત્ર શોધી કાઢ્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૯માં આર્કરાઇટે (Arkright) પાણીથી ચાલતું યંત્ર–જળયંત્ર ઉપજાવ્યું. કાર્ટરાઇટ નામના પાદરીએ ચરખાઓ અને શાળો સુધાર્યાં. વેજવુડે (Wedgewood) માટીનાં વાસણો બનાવવાના ઉદ્યમમાં સુધારાઓ દાખલ કર્યા. અત્યાર સુધી લોકો બળતણમાં લાકડું વાપરતા. પણ હવે કોલસો કાઢવાની યુક્તિમાં સુધારો થતાં કોલસાની ખાણોનું કામ વધી ગયું અને જ્યારે હમ્ફ્રી ડેવિ (Humphrey Davy) એ કોલસાની ઊંડી અને અંધારી ખાણોમાં જવા માટે સલામતી ભરેલી દીવાની યોજના (Safety lamp) શોધી કાઢી ત્યારે કોલસાનો ઉદ્યમ ઘણો આગળ ધપ્યો અને કોલસો સસ્તો મળતાં લોકો તે જ વાપરવા લાગ્યા. કોલસો સસ્તો થતાં ઇંગ્લંડના ઉત્તર પ્રદેશોમાં લોઢાનાં કારખાનાં ઊભાં થયાં અને લોઢું સસ્તું થતાં ઇંગ્લંડનો પોલાદનો ઉદ્યમ જગજાહેર થયો. જેઇમ્સ મૅકેડમ (Macadam) નામના માણસે ઇ. સ. ૧૮૧૧માં કંકરની પાકી સડકો બાંધવાનું બતાવ્યું. પામર (Palmer) નામના માણસે વાહનમાં સુધારો કરી કોચ–ઘોડાગાડીની પ્રથા દાખલ કરી, એટલે ટપાલનાં સાધનો સસ્તાં અને વિશેષ સોઈવાળાં થયાં. વરાળયંત્રની શોધથી રેલવે અને સ્ટીમબોટનો જમાનો આવ્યો.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિઃ—આ શોધખોળોથી ઇંગ્લંડના અને યૂરોપના ઉદ્યમોમાં ક્રાંતિકારક ફેરફારો થયા. રોજ નવાં યંત્રોની શોધ થતી. તે નવાં યંત્રોને ઉદ્યોગમાં લાગુ કરવામાં આવ્યાં. કારખાનાં યંત્રબળથી ચાલવા માંડ્યાં. મુસાફરી સસ્તી અને સોઈવાળી થઈ. જે વેપાર અત્યાર સુધી સ્થાનિક અને પ્રાંતિક હતો તે હવે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય થયો. દેશાવરનો કાચો માલ ઇંગ્લંડમાં સસ્તે ભાવે પોસાવા લાગ્યો. ઈંગ્લંડનાં કારખાનાંમાં તૈયાર થતો માલ દેશાવરમાં જોસભેર ખપવા માંડ્યો. ઈંગ્લંડના લોકો ખેતી કરતા બંધ થયા. આખો દેશ હુન્નરઉદ્યોગપરાયણ અને વેપારપરાયણ થઈ ગયો. મોટાં મોટાં કારખાનાં ઊભાં થયાં. આ કારખાનાંમાં હજારો મજૂરો કામે લાગતા. સ્ત્રીઓ અને બાળકો પાસેથી પણ સખ્ત મજૂરી લેવાતી. દેશનો વેપારરોજગાર વધ્યો. નાની નાની રકમો ભેગી કરી વેપારીઓએ મોટી મુડી ઊભી કરી અને તેવી મુડીથી તેમણે અનેક કારખાનાં સ્થાપ્યાં. ઈંગ્લંડ દેશ આખી પૃથ્વી માટે મોટાં કારખાનાં (Workshop)માં ફેરવાઈ ગયો. આ ફેરફારને અર્થશાસ્ત્રીઓ (Industrial Revolution) ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ કહે છે.

પરિણામોઃ—ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનાં પરિણામોને હવે આપણે વિચારીએ. હુન્નરઉદ્યોગોમાં આવા મોટા ફેરફારો ઇતિહાસના કોઈ સમયે થયા નહોતા. ઈંગ્લંડને તેનો પહેલો અનુભવ થયો. ઇંગ્લંડ કૃષિપ્રધાન દેશ મટી ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ થઈ ગયો. લોઢાનો ઉદ્યોગ જામ્યો. લૅન્કેશિઅરમાં કાપડનાં જંગી કારખાનાં ઊભાં થયાં. બ્રૅડફૉર્ડમાં ગરમ કાપડની મિલો ઊભી થઈ. વહાણવટાનો ઉદ્યમ નવેસર રચાયો અને ઇંગ્લંડનાં જહાજો આખી પૃથ્વીનાં પાણી ઉપર સફર કરવા લાગ્યાં.

ઉદ્યમોની આવી જંગી જમાવટથી દેશની દોલત વધી. મૂલી (Worker) નું મૂલ (Wage) વધ્યું. દેશની વસ્તી વધી. અત્યાર સુધી દક્ષિણના પ્રદેશોમાં લોકોની ગીચ વસ્તી હતી. હવે તેમાં ફેરફાર થયો. દક્ષિણના ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશોના લોકો હવે ઉત્તર પ્રદેશનાં કારખાનાંમાં કામ કરવા ગયા. મોટાં મોટાં શહેરો વસ્યાં, જેમકે લિવરપૂલ, ગ્લૅસગો, ન્યુકૅસલ, મૅન્ચેસ્ટર, બર્મિંગહૅમ વિગેરે. ગામડાં ભાંગી ગયાં. તેમને બદલે

લાખોની વસ્તીવાળાં શહેરો વસ્યાં. લંડન આખી દુનિયાનું વ્યાપારી કેન્દ્ર બન્યું. તેનાં બજારોમાં દેશાવરના ભાવો બોલાતા થયા. અનેક નાની મોટી બેંકો ઊભી થઈ. નાણાંના વિષયનો ઊંડો અભ્યાસ થવા લાગ્યો. અર્થશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય વિચાર થયો. અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્ર એ બંનેનો સંબંધ નિકટ થયો. વેપારીઓ રાજકારણમાં આગળ આવ્યા. તેમણે ઇંગ્લંડ દેશના દેશાવર સાથેના વેપારને અંકુશરહિત કરાવ્યો. ઇંગ્લંડમાં અત્યાર સુધી લોકોની ખાધાખોરાકી પૂરતું અનાજ પાકતું હતું. પણ હવે લોકોએ ખેતી તજી દીધી. તેથી ઇંગ્લંડને દેશાવરથી આયાત થતા અનાજ ઉપર તથા દૂધ, માખણ ઉપર રહેવું પડયું.

ઇંગ્લંડમાં અમેરિકાથી, ઑસ્ટ્રેલિઆથી, હિંદથી અને રશિઆથી ઘઉં આવવા માંડ્યા, હિંદથી, અમેરિકાથી અને ઇજિપ્તથી રૂ આવવા માંડ્યું, ઑસ્ટ્રેલિઆથી ઘઉં તથા ગોમાંસનો ખોરાક આવવા માંડયો, અને હોલંડ, બેલ્જિઅમથી માખણ, ચીઝ વિગેરે દૂધનો માલ આવવા લાગ્યો. ઇંગ્લંડનાં સંસ્થાનો અને તાબેદાર દેશોનો વેપાર ઇંગ્લંડને અગત્યનો થયો. ઇંગ્લંડને હવે આખી પૃથ્વી ઉપર નજર રાખવી પડી. ઇંગ્લંડનું સામ્રાજ્ય વધ્યું. ઇંગ્લંડ દેશે બધા મહાસાગરોનું સ્વામિત્વ લીધું.

કારખાનાંમાં કામ કરનારા મજૂરોની સંખ્યા વધી ગઈ. યંત્રો વડે માલ ઉપજાવવામાં આવતો. તેથી પ્રથમ તો તેઓ બેકાર થયા. પણ જેમ જેમ દેશાવરનો વેપાર વધતો ગયો તેમ તેમ બેકારી ઓછી થઈ ગઈ. મજૂરી મોંઘી થઈ. મોટાં કારખાનાંની સ્થાપનાથી માલનું ઉત્પાદન મોટા પાયા ઉપર (Large scale Production) થયું. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ તે પહેલાંના ઉદ્યમો સ્થાનિક અને નાના હતા. હવે તમામ ઉદ્યમો રાષ્ટ્રીય અને મોટા થયા. નવાં કારખાનાંના માલિકો માલને સસ્તે ભાવે વેચી મોટો નફો કરતા થયા. વેપારીઓ કહે છે તેમ લાખની પાણ થઈ. મજૂરો અને કારખાનાંના માલિકો વચ્ચેનું અંતર વધી ગયું. લાખો મજૂરોને કારખાનાંના દસબાર માલિકો કેવી રીતે ઓળખી શકે ? તેથી એક તરફથી કુબેરના ભંડાર જેટલી દોલતનો ઉપભોગ કરનારા થોડા અતિધનાઢ્ય લોકો, અને બીજી તરફ, રોજ રોટલો મળે તેટલું કમાતા લાખોની સંખ્યામાં ઊભરાતા

મજૂરો, ધનિક અને ગરીબ (Rich and Poor) મીલકતવાળા અને મીલકત વગરના (Propertied and Proletariat) એવા પ્રજાના તદ્દન અલગ અને સ્વાર્થમાં એકદમ જુદા બે વિભાગો પડી ગયા.

પ્રથમ તો, કારખાનાંમાં મજૂરોની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હતી. તેમાં ન મળે હવાઉજાસ, બારીબારણાં, સુખચેનનાં કે આરામનાં સાધનો. તે વખતે વીજળીનાં સાધનો નહોતાં. તેથી ધુમાડો, ખરાબ હવા અને ગીચ વસ્તી, એ કારણોથી શહેરોનો વાસ ઘણો ખરાબ હતો. મજૂરોને રાત-દિવસ કામ આપવામાં આવતું. સ્ત્રીઓનો અને બાળકોનો તેમાં અપવાદ રાખવામાં આવતો નહી. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ, ધાવણાં બાળકોની અને કેડે વળગેલાં બાળકોની માતાઓ, કુમળી વયનાં બાળકો, વૃદ્ધ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બધાંને કામ આપવામાં આવતું. જેમ મજૂરો વધારે, તેમ મજૂરી ઓછી; જેમ મજૂરી ઓછી, તેમ માલનું ઉત્પન્ન સસ્તું; જેમ ઉત્પન્ન સસ્તું, તેમ નફો વધારે: એવા અર્થશાસ્ત્રના નિયમો મુજબ નવાં કારખાનાંના માલિકોનો વર્તાવ હતો; અને અર્થશાસ્ત્રના સર્વમાન્ય નિયમોના પાલનની અપેક્ષાએ તેમને દયા, સહાનુભૂતિ, અનુકંપા વિગેરે સદ્‌ગુણોનું ભાન કદિ થતું નહી. કામ સખ્ત, મજૂરી વધારે, આરામનો વખત બીલકુલ નહી, તહેવારો જેમ બને તેમ ઓછા, કારખાનાંના માલિકો સ્વાર્થી અને પૈસાના જ યારી, મજૂરોનું સંગઠન ગેરકાયદેસર એવી સ્થિતિ પ્રથમ થઈ.

નવો યુગ:—ધીમે ધીમે આ વસ્તુસ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. મજૂરોનું સંગઠન કાયદેસર થયું. તેમની મજૂરીનો ઓછામાં ઓછો દર નક્કી થયો. તેમનું સંગઠન કાયદેસર થયું. તેઓ હડતાળ પાડી પોતાનું ધાર્યું કરી શકે એવી વ્યવસ્થા થઈ. તેમનાં મહાજનો (Trade unions: Labour unions) સ્થપાયાં. રાજ્યે તેમની સ્થિતિને સુધારવા દરમ્યાનગીરી કરી. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને કારખાનાંમાં કામ આપવાની બંધી થઇ. મજૂરી માટે છોકરાંની વય નક્કી કરવામાં આવી. દિવસે કામ કરવાના કલાકોની તથા અઠવાડીઆમાં કામ કરવાના દિવસોની હદ ઠરાવવામાં આવી. કારખાનાં આ કાયદાઓને વશ રહે તે માટે રાજ્ય તરફથી પગારદાર ઈન્સ્પેકટરોની નીમણુક થઈ. કેટલેક સ્થળે મજૂરો અને માલિકો એક થઈ

ઇંગ્લેંડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ —

કારખાનાં ચલાવવા લાગ્યા. કેટલેક ઠેકાણે માલિકોએ મજૂરોને નફામાં ભાગ આપવાનો પ્રબંધ શરુ કર્યો. લોકોએ સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી પોતાની જવાબદારી ઉપર માલ ઉત્પન્ન કરવા માંડયો. માલિકોએ પોતે કારખાનાંની વ્યવસ્થાને સુધારી. તેમણે મજૂરો માટે દવાખાનાં વિગેરે ઊભાં કર્યાં અને તેમનું જીવન સુખી બને તેની ચીવટ રાખવા માંડી.

આ નવી પરિસ્થિતિને જામતાં એક જમાનો લાગ્યો. મજૂરો વ્યવસ્થિત થયા તેથી તેમણે પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિત્વ માગ્યું. તેમણે દેશના ઉદ્યોગોના કારભારમાં ભાગ માગ્યો. તેમણે રાજ્યવ્યવસ્થામાં ફેરફારો માગ્યા. રાજ્યવ્યવસ્થા અત્યાર સુધી વ્યક્તિવાદના સિદ્ધાંતો ઉપર હતી. તે વ્યક્તિવાદનો સિદ્ધાંત હવે ઊડી ગયો. સાયન્સના જ્ઞાનમાં વધારો થતાં નવા રાજ્યસત્તાવાદને અનેરી પુષ્ટિ મળી. રાજ્યે વ્યક્તિગત જીવનમાં દરમ્યાન થવું એ સૂત્ર હવે સર્વમાન્ય થવા માંડયું. આ સિદ્ધાંતનાં કેટલાંક રૂપાંતરો છે. પણ સામાન્ય રીતે તે Socialism-સમાજસત્તાવાદ-કહેવાય છે અને તેનો અતિરેક Communism કહેવાય છે.

રાજ્યની વ્યવસ્થામાં અને સમાજની વ્યવસ્થામાં આ ક્રાંતિઓ ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લાં વરસોમાં સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. પણ તેની ભૂમિકા તે સદીનાં પ્રથમ વરસોમાં તૈયાર થઈ હતી.

પ્રકરણ ૧૨મું

ઓગણીસમી સદીના ઇંગ્લિશ ઇતિહાસનાં ખાસ લક્ષણો

ઇ. સ. ૧૮૧૫ની સાલ પૂરી થતાં આપણે ઇતિહાસના જુદા યુગમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. આ સદીનું ઇંગ્રેજ રાજ્યતંત્ર પ્રજામતને અનુકૂળ થયું. ઇ. સ. ૧૮૩૨માં હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં વેપારીઓના અને શિક્ષિત વર્ગોના પ્રતિનિધિઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા; તેથી જમીનની માલિકી ધરાવતી જૂની અમીરાતની સત્તાનો નાશ થયો અને રાજ્યની કુલ સત્તા વેપારીઓના તથા શિક્ષિત સમાજના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવી; જો કે ઇ. સ. ૧૮૬૫ સુધી જૂની અમીરાતના માણસો મુખ્ય અધિકાર ઉપર ટકી રહ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં શહેરના કારીગરોને મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૮૪માં ગામડાંના મજૂરોને તે અધિકાર મળ્યો, એટલે તે લોકોના પ્રતિનિધિઓ હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં દાખલ થયા. તેથી રાજ્યસત્તામાં મજૂરમહાજનોની વગ થઈ અને ઓગણીસમી સદીની આખરનાં વરસોમાં મજૂરમહાજનોના આગેવાનો

પાર્લમેન્ટમાં સારી લાગવગ ધરાવતા થયા; વીસમી સદીમાં તેમની સંખ્યા વધી અને રાજ્યની કુલ સત્તા ઉપર તેઓ આવ્યા. વર્તમાનપત્રોની અને ભાષણોની મદદથી તથા રાજ્યકીય પક્ષો વિશેષ વ્યવસ્થિત થવાથી આ વખતે ઇંગ્રેજ લોકો રાજકારણને વધારે સમજતા થયા. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ લોકમતને અનુસરતી થઈ. આ યુગમાં ઇંગ્લંડનાં સંસ્થાનો, જેવાં કે કૅનેડા, આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિઆ વિગેરેને સ્વરાજ્ય આપવાની પ્રથા ચાલુ થઈ. ઇંગ્લંડની રાજ્યસત્તા હવે સમાજના જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં દરમ્યાન થઈ. રાજ્યની લોકસંગ્રહની પ્રવૃત્તિઓ વધી ગઈ. તેથી સમાજ-સત્તાવાદ–Socialism–નો ઉદય થયો અને સમાજને હિતકારી જે જે પ્રવૃત્તિ હોય તેને રાજ્યહસ્તક કરી લેવી એ સૂત્રનો સ્વીકાર થયો.

આ સદીમાં સાયન્સ (જડવસ્તુવાદ)નો સારો વિકાસ થયો. સાયન્સ (Science)ની શોધખોળોને હુન્નરઉદ્યોગોને લાગુ કરવામાં આવી અને રેલવે, તાર, ટેલિફોન, આગબોટ, વિગેરેથી સમાજના અને રાષ્ટ્રના જીવનમાં મોટા ફેરફારો થયા.

આ યુગમાં ધર્મની બાબતમાં લોકોને પૂરી છૂટ મળી. લોકો શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ધર્મનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા ઈંગ્રેજી ચર્ચમાં વિશેષ સ્વતંત્રતા આવી અને બિશપો તથા કલર્જિઓ લોકોની ધાર્મિક ઉન્નતિ તરફ વિશેષ લક્ષ આપવા મંડ્યા. ઈંગ્રેજ મુસદ્દીઓએ લોકોની કેળવણી માટે બંદોબસ્ત કર્યો.

પરરાજ્યો સાથેના સંબંધમાં ઇંગ્લંડની પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર થયો. આ સૈકામાં ઇંગ્લંડ હિંદુસ્તાનમાં સર્વભૌમ થયું. ઑસ્ટ્રેલિઆ, આફ્રિકા અને એશિઆમાં ઈંગ્રેજોએ સંસ્થાનો વસાવ્યાં. તેમાંનાં કેટલાંકને કાળક્રમે "સ્વરાજ્ય" આપવામાં આવ્યું. આખી દુનિયા ઉપર ઈંગ્રેજો ફરી વળ્યા. તેથી તેમની રાજ્યનીતિમાં ફેરફાર થયો. દુનિયાનાં તમામ રાજ્યો સાથે ઈંગ્લંડને જુદા જુદા સંબંધો કરવા પડ્યા ઇંગ્લંડનું સામ્રાજ્ય (World Power) જબરદસ્ત સત્તા તરીકે ગણાવા માંડ્યું.

આ સૈકામાં દુનિયાની રાજ્યકીય પરિસ્થિતિમાં જાણવાજોગ ફેરફારો થયા. ઇટાલિમાં અને જર્મનીમાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્રો ગોઠવાયાં. તુર્કીની યૂરોપીય સત્તા નબળી પડી. નવાં બાલ્કન રાજ્યો જન્મ્યાં. અમેરિકા અને જાપાન પ્રથમ પંક્તિનાં રાજ્યોની કોટિમાં આવ્યાં. હિંદમાં અને ચીનમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓનો જન્મ થયો. રશિઆનું મહારાજ્ય વધ્યું. પરિણામે યૂરોપનાં, એશિઆનાં અને અમરિકાનાં રાજ્યોના પરસ્પર સંબંધોમાં ક્રાંતિકારક ફેરફારો થયા. પ્રજામત કેળવાયું. પ્રજાને રાજ્યતંત્રમાં ભાગ મળ્યો. ઈંગ્લંડના કારભારીઓને સ્વદેશના હિત ખાતર આ બધા ફેરફારો ઉપર ચોક્કસ નજર રાખવાની ફરજ પડી અને દરેક ખંડમાં પોતાનું હિત કાયમ રહે તે માટે તેમને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાવું પડ્યું. ખુદ બ્રિટિશ ટાપુઓમાં વસ્તી વધી; વેપારરોજગાર વધ્યા અને આર્થિક સંપત્તિ વધી; હાઉસ ઑફ કૉમન્સ રાજ્યતંત્રમાં વિશેષ ભાગ લેતું થયું; હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝની સત્તા ઘટી; રાજ્યતંત્ર જવાબદાર થયું; તાજની સત્તા ઓછી થઈ; જો કે મહારાણી વિક્ટોરિઆની બાહોશ આગેવાનીને લઈને રાજ્યકુટુંબ કારભારમાં પોતાની વગ સાચવી શક્યું. પણ એ વગ પ્રજા પોતે તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ શકી નહી. સાહિત્ય વિગેરે રાષ્ટ્રીય થયાં. આ બધાં કારણોથી ઓગણીસમી સદીનો ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ ખરી રીતે ઈંગ્લંડની પ્રજાનો ઇતિહાસ કહી શકાય.

પ્રકરણ ૧૩મું

ચોથો જ્યૉર્જ: ઇ. સ. ૧૮૨૦–૩૦

ટોરિઓનો કારભાર

લંપટ રાજા જ્યૉર્જ અને કમનસીબ રાણી કૅરોલિના:— ઇ. સ. ૧૮૨૦માં ચોથો જ્યૉર્જ રાજા થયો. કુમાર અવસ્થામાં જ્યૉર્જ લંપટ, દારુડીઓ, ક્રૂર, કપટી અને ઉડાઉ હતો અને પોતાના વૃદ્ધ બાપનો કટ્ટો દુશ્મન હતો. તે ફૉક્સ અને તેના વ્હિગ અનુયાયીઓ સાથે મૈત્રી ધરાવતો હતો. પણ બાપની અશક્ત સ્થિતિ દરમ્યાન જ્યારે તે રાજ્યની કુલ સત્તા ધરાવતો થયો, ત્યારે તેણે જૂની મૈત્રી છોડી દીધી અને ટોરિઓને અનુમોદન આપ્યું. રાજા જ્યૉર્જ રાજકારણ સમજી શકતો. તે બુદ્ધિશાળી, વિનયી, સંસ્કારી અને ઇંગ્લંડના ચર્ચનો ઝનુની પક્ષપાતી હતો. તેની રાણી કૅરોલિના મૂર્ખ સ્ત્રી હતી. જ્યૉર્જને તે જરાય ગમતી નહી. રાજાએ એક રોમન કૅથૉલિક વિધવા–મિસિઝ ફિટ્ઝવિલિઅમ–સાથે ખાનગી લગ્ન કર્યું હતું. તેથી તેને રાણી સાથે છૂટાછેડા જોઈતા હતા. કૅરોલિના દેશાવરમાં ફરતી હતી. પણ ત્યાં તેને ઇંગ્લંડની રાણીને ઘટતું માન આપવામાં આવ્યું નહી. તેથી તે ઈ. સ. ૧૮૨૦માં ઇંગ્લંડ પાછી આવી. લોકોએ તેને નિર્દોષ અને દયાપાત્ર માની. છૂટાછેડાની વાતને કારભારીઓએ જતી કરી. લોકો હર્ષઘેલા થઈ ગયા. ત્રણ ત્રણ રાત સુધી તેમણે લંડનમાં રોશની કરી. પણ રાજા એકનો બે થયો નહી. રાજ્યાભિષેક (Coronation) વખતે રાણીને વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીનાં બારણાં આગળથી ધક્કો મારી કાઢી મૂકવામાં આવી. આ હડહડતા અપમાન

ચોથો જ્યૉર્જ

પછી તે બિચારી તુરત મરી ગઈ, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૨૭. રાણીના કિસ્સાથી ટોરિઓનો કારભાર ઘણો વગોવાયો.

લિવર્પૂલનો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૨૦–૨૭. હસ્કિસનનું અર્થશાસ્ત્ર. પીલના સુધારાઓ:—ચોથા જ્યૉર્જના અમલ દરમ્યાન ટોરિઓનો કારભાર ચાલુ રહ્યો અને પહેલાં સાત વર્ષ સુધી સાધારણ શક્તિનો, અનુભવી, બધાનાં મન સાચવી લેવામાં કુશળ, અને વૃદ્ધ લૉર્ડ લિવર્પૂલ મુખ્ય મંત્રી તરીકે રહ્યો. શરુઆતમાં લંડનમાં કેટલાકોએ કારભારીઓને મારી નાંખવાનું એક કાવતરું કર્યું, પણ તેઓ પકડાઈ ગયા. આ કાવતરું "Cato Street Conspiracy" કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૨ના ઑગસ્ટમાં કૅસલ્રે આપઘાત કરી મરી ગયો. તેથી કૅનિંગ પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો. પીલ સ્વદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો. તેણે ઇંગ્લંડના કાયદાઓની ગેરવ્યાજબી સખ્તાઈ રદ કરી અને પોલિસ ખાતાને સુધાર્યું. ઇ. સ. ૧૮૨૩માં હસ્કિસન (Huskisson) વેપારના બોર્ડનો પ્રમુખ થયો. તે પિટ્ટનો ચુસ્ત ચેલો હતો અને અર્થશાસ્ત્રનો સારો માહિતગાર હતો. તેણે જગાતમાં ફેરફારો કરી રેશમી અને ગરમ કાપડના તથા લોઢાના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપ્યું, હિસાબી ખાતું સુધાર્યું, ક્રૉમવેલના વખતથી ચાલતા આવતા "Navigation Act"ને રદ કરી દેશના વેપારને, મુખ્યત્વે વહાણવટાને ઉત્તેજન આપ્યું, મજૂરોનાં મંડળો (Trade Unions)ને કાયદેસર કર્યાં, રાષ્ટ્રીય દેવું ઓછું કર્યું, અને ગેરવ્યાજબી કરો માફ કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૨૭ના ફેબ્રુઆરિમાં લિવર્પૂલ માંદો પડવાથી કારભારથી નિવૃત્ત થયો. તેથી કૅનિંગ મુખ્ય પ્રધાન થયો. પણ થોડી જ મુદ્દતમાં તે મરી ગયો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૨૭. નીચે કૅનિંગના કારભારની વિગતો આપી છે.

કૅનિંગ :—કૅનિંગ મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે તેની ઉમર ૫૭ વર્ષની હતી. તેણે પરદેશ ખાતાની નાયબ દિવાની અને મુખ્ય દિવાની કરી હતી અને હિંદના બોર્ડમાં, નૌકાખાતામાં, વેપારના બોર્ડમાં અને બક્ષી-Paymaster–તરીકે જુદી જુદી નોકરીઓ કરી હતી. તે ઇ. સ. ૧૮૨૨માં હિંદનો ગવર્નર જનરલ નિમાયો હતો. પણ કૅસલ્રેના મરણને લીધે હિંદ

ન જતાં તે પરદેશખાતાનો પ્રધાન થયો. કેસલરે અને કૅનિંગ વચ્ચે અણબનાવ રહેતો; એક વાર તો બંને વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ થએલું. કૅનિંગ બર્કનો અને પિટ્ટનો ખરો ચેલો હતો. રોમન કૅથૉલિકને છૂટ આપવી, કરપદ્ધતિમાં ઍડમ સ્મિથના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ફેરફારો કરવા, વેપારને છૂટ આપવી; ગુલામી બંધ કરવી, મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવી, રાજ્યવહિવટને સુધારવો (પણ પાર્લમેંટના બંધારણને સુધારવું નહી), એમ તે માનતો હતો. કૅનિંગ સારો વકતા અને કવિ હતો.

કૅનિંગ અને યૂરોપ: ઇ. સ. ૧૮૨૨–૨૭. સ્પેઈન, દક્ષિણ અમેરિકા, ગ્રીસ, પોર્ટુગલ:—કૅનિંગ જ્યારે લિવર્પૂલના મંત્રીમંડળમાં પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો, ત્યારે તેને ચાર બાબતોનો નિકાલ કરવાનો આવ્યો. (૧) ગ્રીકોએ તુર્કીના અમલ સામે બંડ ઊઠાવ્યું હતું અને રશિઆ અને તુર્કી વચ્ચે લડાઈ સળગે એવું ભય રહેતું હતું. (૨) સ્પેઈનના રાજાએ પોતાની પ્રજાના હકો છીનવી લીધા હતા અને ફ્રાંસ તેને મદદ કરવા ઇચ્છતું હતું. (૩) દક્ષિણ આફ્રિકાનાં સંસ્થાનોએ સ્પેઈન સામે બંડ ઊઠાવ્યું હતું. (૪) પોર્ટુગલ અને બ્રાઝિલના સંસ્થાનના સંબંધનો ફડચો કરવાની જરુર હતી. કૅનિંગે મિત્રરાજ્યોને જણાવ્યું કે સ્પેઈનની આંતર હકીકતમાં કોઈએ દરમ્યાન થવું નહી. પણ ફ્રાંસે એ સૂત્ર સ્વીકાર્યું નહી અને ફ્રેંચ લશ્કરની મદદથી સાતમો ફર્ડિનન્ડ ફરીથી માડ્રિડની ગાદી ઉપર બેઠો. તેણે પ્રજાના આગેવાનોને ખૂબ સતાવ્યા. કૅનિંગ એ બાબતમાં નાસીપાસ થયો. દક્ષિણ અમેરિકાનાં સ્પેઈનનાં બંડખોર સંસ્થાનોનો વેપાર ઇંગ્રેજોને જોઈતો હતો. તેથી ઇંગ્લંડે આ તમામ બંડખોર સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર રાજ્યો તરીકે સ્વીકાર્યાં અને ફ્રાંસને દરમ્યાન થવાનો અવકાશ આવવા દીધો નહી. પોર્ટુગલનો રાજા છઠ્ઠો જ્હૉન બ્રાઝિલ નાસી ગયો હતો તે ઇ. સ. ૧૮૨૦માં સ્વદેશ પાછો આવ્યો. બ્રાઝિલમાં તેનો પુત્ર પેડ્રો રાજા તરીકે જાહેર થયો અને તે દેશ સ્વતંત્ર થયો. પોર્ટુગલમાં કેટલાએક લોકોએ બંડ કર્યું અને ફ્રાંસની મદદ માગી. પણ કૅનિંગે ફ્રાંસની દરમ્યાનગીરીને એકદમ અટકાવી દીધી. તેથી પોર્ટુગલના બંડખોરો દબાઈ ગયા અને બ્રાઝિલની સ્વતંત્રતા પોર્ટુગલે માન્ય કરી. જ્યારે પોર્ટુગીઝ રાજા જ્હૉન મરી ગયો

ત્યારે બ્રાઝિલના રાજા પિટર-જ્હૉનના પુત્ર-વચ્ચે અને જ્હૉનના વારસ બીજા મિગ્યુએલ વચ્ચે તકરાર થઈ. મિગ્યુએલે સ્પેઈનની મદદ માગી. પણ કૅનિંગે એકદમ લિસ્બન તરફ લશ્કર મોકલ્યું; તેથી સ્પેઈને દરમ્યાન થવાનો ઈરાદો જતો કર્યો અને પોર્ટુગલમાં પ્રજાકીય પક્ષની ફત્તેહ થઈ. આ વખતે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના પ્રમુખ મૉન્રો (Monroe) એ એવું જાહેર કર્યું કે અમેરિકા ખંડની બાબતમાં કોઈ યૂરોપી રાજ્યે દરમ્યાન થવું નહી, ઈ. સ. ૧૮૨૩.

આ વખતે ગ્રીકોએ તુર્કી સામે બંડ કર્યું. તે દાબવા માટે તુર્કીના સુલતાને ઈજિપ્તના સુબા મહંમદઅલીના પુત્ર ઈબ્રાહીમપાશાને મદદે બોલાવ્યો. ઈબ્રાહીમે ગ્રીકોને હરાવ્યા. પણ ગ્રીક બંડથી બ્રિટિશ વેપારને ધોકો પહોંચ્યો. રશિઆના ઝારને ગ્રીસ ઉપર પોતાનો કબજો રાખવો હતો. પણ એ રાજ્યનીતિ ગ્રીકોને, સુલતાનને અને કૅનિંગને જરાય રુચતી નહોતી. તેથી બધા પક્ષો વચ્ચે ઈ. સ. ૧૮૨૬ના જાન્યુઆરિ માસમાં સેઈન્ટ પિટર્સબર્ગ મુકામે કરાર કરવામાં આવ્યો, તેમાં સુલતાનના નામના અમલ નીચે ગ્રીસની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવામાં આવી. પણ સુલતાને આ કરાર મંજુર રાખ્યો નહી. કૅનિંગે ફ્રાંસને પોતાના પક્ષમાં લીધું. સુલતાનના નૌકાસૈન્યને મિત્રરાજ્યોના નૌકાસૈન્યે નેવેરિનો (Navarino) પાસે હરાવ્યું, ઑકટોબર, ઈ. સ. ૧૮૨૭. પણ ઑગસ્ટમાં કૅનિંગ મરી ગયો, એટલે વેલિંગ્ટનના હાથમાં રાજ્યનું સુકાન આવ્યું. તેણે કૅનિંગના ધોરણનો ત્યાગ કર્યો. ઝાર નિકોલસે તુર્કો સામે લડાઈ જાહેર કરી. સુલતાનનું લશ્કર હારી ગયું. પરિણામે રશિઆને કાળા સમુદ્રમાં અને તુર્કોના કેટલાક યૂરોપી પ્રદેશોમાં સારા લાભો મળ્યા, જો કે ગ્રીસ સ્વતંત્ર થઈ શક્યું.

પરદેશ ખાતામાં નવા ધોરણનો સ્વીકાર:—કૅનિંગનું ધોરણ ઈંગ્લંડના પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારના ઈતિહાસમાં ક્રાંતિકારક* ગણાય છે. (૧) કૅનિંગે યૂરોપનાં રાજ્યોના રાષ્ટ્રીય પક્ષોને ઉત્તેજન આપ્યું. (૨) તેણે પરિષદોમાં યૂરોપની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવાની પ્રથાને તોડી નાંખી. (૩) તેણે

*The Man Canning was a revolution in himself-મૅરિયટ.

ફ્રાંસને અમેરિકામાં અને સ્પેઈનમાં દરમ્યાન થતું અટકાવ્યું.† (૪) કૅનિંગ તુર્કીની યૂરોપી વગ સામો થયો. પણ રશિઆનું બળ વધે એ તે ઇચ્છતો નહોતો. આ બધા મુદ્દાઓ ભવિષ્યમાં પામર્સ્ટને, ડિઝરાઇલિએ અને ગ્લૅડ્સ્ટને પોતાની રાજ્યનીતિમાં સ્વીકાર્યા. (૫) પરદેશ ખાતાનો વ્યવહાર કૅનિંગે પ્રજા સમક્ષ બેધડક મૂકયો. અત્યાર સુધી આ વિષયમાં પ્રજા કાંઈ પણ જાણી શકતી નહી. (૬) તેણે ઑસ્ટ્રિઆ, પ્રશિઆ અને રશિઆની હોલિ અલાયંસની યોજનાને તોડી નાંખી.

વેલિંગ્ટનનો કારભાર: ઇ. સ. ૧૮૨૮–૩૦:—કૅનિંગના મરણ પછી ગોડરિચે (Goderich) થોડા વખત સુધી મુખ્ય પ્રધાનપણું કર્યું. પણ તેના સહકારીઓમાં મતભેદ થતાં તેણે રાજીનામું આપ્યું અને વેલિંગ્ટન કારભારી થયો, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૨૮. વેલિંગ્ટન પ્રામાણિક, બાહોશ, અને પ્રજાપ્રિય હતો. પણ જુદા જુદા પક્ષને મનાવવામાં તે તદ્દન અશક્ત હતો. તે પોતાના સહકારીઓના વિચારો ઉપર ધ્યાન આપતો નહી. તેથી તેનો કારભાર નિષ્ફળ નીવડયો. તેણે ગ્રીક કિસ્સાને કેવો બગાડી નાંખ્યો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પોર્ટુગલમાં તેણે કૅનિંગના ધોરણનો ત્યાગ કર્યો. વેલિંગ્ટને ઇ. સ. ૧૮૨૮માં "ટેસ્ટ ઍક્ટ" અને "કૉર્પોરેશન ઍક્ટ" રદ કર્યા. આ બાબતનો ઇતિહાસ નીચે વધારે વિગતવાર આપ્યો છે.

આયર્લંડ. કૅથૉલિકોને અપાએલી છૂટ:—આયર્લંડના કૅથૉલિકોને રાજ્યતંત્રમાં જરાય પ્રવેશ મળી શકતો નહોતો. કૅથૉલિક સવાલ ઉપર

---

†If France occupied Spain, was it necessary in order to avoid the consequences of that occupation, that we should blockade Cadiz? No, I looked another way–I sought meterials of compensation in another hemisphere. Contemplating Spain, such as our ancestors had known her, I resolved that if France had Spain, it should not be Spain with the Indies. *I called the new world into existence to redress the balance of the old.* કૅનિંગના ભાષણમાંથી.

બ્રિટિશ કવિ બાયરને ગ્રીક સ્વતંત્રતાના પ્રશ્નને પોતાની કવિત્વશક્તિથી ઇંગ્લંડની પ્રજા સમક્ષ સુંદર રીતે મૂકયો હતો, તે ઈંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસી ચોક્કસ યાદ કરે.

પિટ્ટે ઈ. સ. ૧૮૦૧માં રાજીનામું આપ્યું, ત્યારથી જુદા જુદા મુસદ્દીઓ તે માટે પાર્લમેંટમાં જુદી જુદી વેળાએ મુસદ્દાઓ, ઠરાવો, વિગેરે લાવતા, પણ એમના પ્રયત્નો સફળ થતા નહી. આયર્લંડમાં સુલેહનો ભંગ થશે એવી ધાસ્તી ઈંગ્રેજ મંત્રીમંડળને હમેશાં રહેતી હતી. તેથી તે દેશનો કારભાર અતિ કડક રાખવામાં આવતો. ઇ. સ. ૧૮૧૦માં કેટલાએક આઈરિશ લોકોએ એક કૅથૉલિક કમિટી–કન્વેન્શન–નામનું મંડળ ઊભું કર્યું. પણ આઈરિશ સરકારે તે મંડળોને દાબી દીધાં. તેથી ઇ. સ. ૧૮૨૩માં ઓકૉનેલ (O,Connell) નામના કૅથૉલિક આગેવાને "કૅથૉલિક એસોસિએશન" ઊભું કર્યું. એ મંડળે બધા કૅથૉલિકો પાસેથી કર ઉઘરાવ્યો. દેશનુ રાજ્યતંત્ર તેના સભ્યો સંભાળે એવી આ યોજના હતી. પાર્લમેંટના સભાસદો આ મંડળની આજ્ઞા પ્રમાણે જ ચુંટાતા. ઇ. સ. ૧૮૨૮ના જુલાઈમાં કલૅર કાઉન્ટિ (Clare County)માં ફરી ચુંટણી થઈ. કલૅરનો હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સનો પ્રોટેસ્ટંટ સભ્ય ફિટ્ઝજિરલ્ડ હારી ગયો; ઓકૉનેલ ચુંટાયો. પણ તે કૅથૉલિક હોવાથી હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં કાયદેસર બેસી શકે એમ નહોતું. તેથી મંત્રીમંડળની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ. તેમને માટે કૅથૉલિકો સામેના કાયદાઓ, અથવા તો ઓકૉનેલની ચુંટણી, એમાંથી એકને રદ કર્યા સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો. મંત્રીમંડળમાં પીલ કૅથૉલિક પક્ષનો વિરોધી હતો. પણ જ્યારે તેને સુલેહનો ભંગ થશે એમ લાગ્યું ત્યારે તે સુધારકોના પક્ષમાં ભળ્યો. મુખ્ય પ્રધાન વેલિંગ્ટન એ જ મત ઉપર આવ્યો. રાજા માંડમાંડ મનાયો. રાજ્યકારભારમાં દાખલ થવા માટે કૅથૉલિકો ઉપર જે જે અંકુશો હતા તે બધાને લગભગ દૂર કરવામાં આવ્યા. માત્ર રાજા અથવા તો રાજાનો પ્રતિનિધિ (Regent), ઈંગ્લંડ અને આયર્લંડનો લૉર્ડ ચૅન્સેલર, અને આયર્લંડનો લૉર્ડ લેફ્ટેનન્ટ, એટલા હોદ્દાઓ કોઈ કૅથૉલિક ભોગવી શકે નહી એટલો અપવાદ મૂકવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી કૅથૉલિકોને ફાયદો થયો. પણ આયર્લંડના રોમન કૅથૉલિકોને તો પોતાની સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ ડબ્લિન મુકામે જોઈતી હતી. તેમને ખાસ સંતોષ થયો નહી. હવે ઓકૉનેલે અને તેના સહકારીઓએ ઇંગ્રેજ સામ્રાજ્યના એક પરિપૂર્ણ સંસ્થાન તરીકે, રાજ્યકારભારમાં અને કાયદા કરવાની સત્તામાં આયર્લંડ સ્વતંત્ર થાય એવી હીલચાલ ઉપાડી લીધી.

ચોથા જ્યૉર્જનું મરણ:—ઇ. સ. ૧૮૩૦ના જૂનની આખરમાં રાજા જ્યૉર્જ મરી ગયો. તેથી તેનો ભાઈ ડ્યૂક ઑફ્ ક્લૅરન્સ ચોથા વિલિઅમનું નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૪મું

ચોથો વિલિઅમ : ઇ. સ. ૧૮૩૦–૩૭

લિબરલ પક્ષનો વિજય

રાજા ચોથો વિલિઅમ:—નવા રાજાને નૌકાખાતાનો સારો અનુભવ હતો. પણ રાજ્યના કારભારમાં તેણે ધ્યાન આપ્યું નહોતું. તેના વિચારો વ્હિગ હતા. તે સ્વચ્છંદી કે હઠીલો નહોતો; તે ભલો, ઉદાર, સહૃદય, સાદો, વફાદાર, અદલ ઇન્સાફી, કર્તવ્યનિષ્ઠ, દયાળુ અને નિઃસ્વાર્થી હતો. આવા સદ્ગુણોને લીધે તે અતિ લોકપ્રિય થયો.

ચોથો વિલિઅમ

જૂની ટોરિ સત્તાનો અંત:—વિલિઅમ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે જૂના ટોરિ પક્ષની સત્તાના દિવસો ભરાઇ ચૂક્યા હતા. ટોરિઓમાં બે પક્ષો હતા: (૧) એલ્ડન અને એલેનબરોના અનુયાયીઓ, જેઓ કોઈ પણ સુધારાની વિરુદ્ધ હતા. (૨) કૅનિંગના અનુયાયીઓ, જેઓ કૅથૉલિકો અને ડિસેંટરો સામેના કાયદાઓને રદ કરવા ઇચ્છતા હતા, પણ જેઓ પાર્લમેંટના બંધારણમાં સુધારો કરવા ઇચ્છતા નહોતા. વસ્તુતઃ ટોરિ પક્ષમાં ખરી આગેવાની નહોતી; નહીતર બંનેને એક કરી ટોરિ સત્તાને પુનર્જીવન મળી શકત. ખરી રીતે, જૂના ટોરિ પક્ષનું આયુષ્ય હવે પૂરું થઈ ગયું હતું. તે પક્ષના વિચારોમાં નવા સિદ્ધાંતોનું બળ રેડવાની જરુર હતી. તે બળ

સામાન્ય પુરુષો આપી શકે જ નહી. ચાળીસ વર્ષ પછી ડિઝ્રાયલિએ આ નવું બળ સિંચ્યું, ત્યાં સુધી ટોરિઓ સત્તાથી વિમુખ રહ્યા.

વેલિંગ્ટનનું રાજીનામું:—રોમન કૅથૉલિકો અને ડિસેંટરોના ફડચાથી વેલિંગ્ટનનો કારભાર ઘણો અણુમાનીતો થઈ ગયો. ફ્રાંસમાં દસમો ચાર્લ્સ પદભ્રષ્ટ થયો અને લૂઇ ફિલિપિ (Louis Phillippe)ની આગેવાની નીચે નિયંત્રિત રાજ્યસત્તાની સ્થાપના થઈ. બેલ્જિઅમમાં પણ સ્વતંત્રતા માટે ચળવળો ઊભી થઈ. મંત્રીમંડળે આ ચળવળોને અને ઈંગ્લંડના સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓને વખોડી કાઢી. વેલિંગ્ટન તો એટલે સુધી બોલી ગયો કે "બ્રિટિશ પાર્લમેંટનું બંધારણ યૂરોપની બધી લોકસભાઓના બંધારણોમાં ઉત્તમ છે અને જ્યાં સુધી પોતે કારભારી હશે ત્યાં સુધી પાર્લમેંટના સુધારાનો સવાલ તે હાથમાં લેશે નહી." તેથી લોકો સુધારાને નામે તોફાને ચઢ્યા. ઇ. સ. ૧૮૩૦ના નવેંબર માસમાં સેનાપતિએ કારભારું છોડી દીધું.* તે જ સાથે ટોરિઓની સત્તાનો અંત આવ્યો અને ઘણાં વર્ષો સુધી સત્તાથી ભ્રષ્ટ રહેલા વ્હિગ મુસદ્દીઓનો કારભાર શરુ થયો.

અર્લ ગ્રે (Earl Grey). ઇ. સ. ૧૮૩૨નો સુધારો. વ્હિગ મંત્રીમંડળ. ઇ. સ. ૧૮૩૦–૩૨:—વેલિંગ્ટને રાજીનામું આપ્યું એટલે વિલિઅમે વૃદ્ધ, અનુભવી, બાહોશ, પ્રામાણિક અને ચુસ્ત વ્હિગ આગેવાન અર્લ ગ્રેને નવું મંત્રીમંડળ ઊભું કરવા હુકમ આપ્યો. ગ્રેના મંત્રીમંડળના સભ્યો લગભગ વ્હિગ હતા. તેમણે ઍડમ સ્મિથના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે વેપારને વિશેષ છૂટ આપી અને ખર્ચમાં તથા કરોમાં ઘટાડો કર્યો; તેમનો મુખ્ય વખત પાર્લમેંટના બંધારણમાં સુધારો કરવામાં ગયો, જેની વિશેષ હકીકત નીચ આપવામાં આવી છે.

ઇ. સ. ૧૮૩૨નું બિલ: કારણો:—ઈંગ્લંડના હાઉસ ઑફ કૉમન્સની સભા સત્તરમા સૈકાનાં કાનુનો મુજબ ચુંટાતી. તેના બંધારણમાં સુધારો કરવાની પ્રવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૭૬૦થી શરુ થઈ હતી. ફ્રાંસની

---

* વેલિંગ્ટનના ગુણદોષ એક સુંદર વાક્યમાં બતાવવામાં આવ્યા છે: "The Duke had an intellectual contempt for social equals and a social contempt for intellectual equals."

ઉથલપાથલથી, નેપોલિઅન સામેના મહાવિગ્રહથી, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી, અને મહાવિગ્રહનાં આર્થિક પરિણામોથી તે પ્રવૃત્તિને પાર્લમેંટ બહાર દેશમાં ઘણું સારું પોષણ મળતું. પણ ખુદ્દ પાર્લમેંટમાં એક પછી એક સુધારાની તમામ દરખાસ્તો ટોરિઓના વિરોધથી ઊડી જતી. કેટલાંએક ભાંગી ગએલાં શહેરો Old Sarum, Gratton rotten boroughs–ને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના અધિકારો હતા. ઘણા કિસ્સાઓમાં તો એવી જગ્યાઓ માત્ર નામની હતી. એકાદ બે માણસો હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં બબ્બે પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકતા, જ્યારે મૅન્ચેસ્ટર, લીડ્‌ઝ, બર્મિંગહામ, જેવાં હજારોની વસ્તીવાળાં શહેરોને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો બીલકુલ હક નહોતો. પરગણાં (Counties) ને મતાધિકાર એકસરખો હતો. પણ શહેરોમાં તે એકસરખો નહોતો. જમીનના માલિકો પોતાની વતી હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં સભ્યો મોકલતા.* કેટલીક જગ્યાઓના વતનીઓ તો જેઓ વધારે પૈસા આપે તેમને હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મોકલતા. મત આપનારાઓની સંખ્યા (૧૫,૦૦૦ જેટલી) ઘણી ઓછી હતી. ચુંટણીનાં ખર્ચો ઘણાં વધી ગયાં હતાં. લાંચરૂશવતો ખુલ્લે છોગે લેવાતી દેવાતી. આ ગંભીર ખામીઓને એકદમ દૂર કરવાની જરુર હતી. દેશમાં સુધારાને નામે હરહંમેશ તોફાનો થતાં. યૂરોપના કેટલાએક દેશોમાં પ્રજાઓને મતાધિકારો આપવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૦માં ફ્રાંસમાં મધ્યમ વર્ગના લોકોના આગેવાનોએ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપ્યું હતું. બેલ્જિઅમ હોલંડથી સ્વતંત્ર થવાની હીલચાલ કરી રહ્યું હતું. લોકો એમ કહેવા લાગ્યા કે જો ઇંગ્લંડને વધારે આઝાદ અને સંતુષ્ટ થવું હોય તો હાઉસ ઑફ કૉમન્સના બંધારણમાં સુધારો કર્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો. સુધારકોમાં બે પક્ષો હતાઃ (૧) પહેલો પક્ષ વ્હિગ લોકોનો હતો. તેઓ મધ્યમ વર્ગને મતનો અધિકાર આપવા માગતા હતા. પણ તેથી આગળ જવા તેઓ ઇચ્છતા નહોતા. (૨) બીજો પક્ષ "રૅડિકલ"

---

* "The country belongs to the Duke of Rutland, Lord Lonsdale, the Duke of Newcastle and about twenty other holders of boroughs. They are our masters." Sydney Smith in 1821.

(Radical) વર્ગનો હતો. આ લોકોનો મુખ્ય આગેવાન બ્રૂમ (Brougham) હતો. તેઓ એમ કહેતા કે દરેક પ્રજાજનને મતાધિકાર મળવો જોઈએ, ચુંટણી દર વર્ષે થવી જોઈએ, અને ચુંટણીનાં પરગણાં એકસરખાં હોવાં જોઈએ. આ બીજો પક્ષ હજુ બહુ બળવાન નહોતો. તે પક્ષના અનુયાયીઓમાં લેખકો, ફિલસુફો, અર્થશાસ્ત્રીઓ અને પરગણાંઓ હતા. પણ વ્હિગ આગેવાનો તેમની મદદથી પોતાના વિરોધીઓને અને રાજાને સુધારાના પક્ષમાં લાવી શક્યા, અથવા તેમને ના પાડતાં અટકાવી શક્યા. આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરુર છે.

સુધારાનાં ત્રણ "બિલો": ઇ. સ. ૧૮૨૮–૩૨:—અર્લ ગ્રેએ સુધારા વિષે ભલામણો કે સૂચનાઓ કરવા એક નાની સમિતિ નીમી. ઇ. સ. ૧૮૩૨ના માર્ચમાં રસલે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં પહેલું બિલ રજુ કર્યું. પણ તેમાં મંત્રીમંડળ હારી ગયું. તેથી પાર્લમેંટને રજા આપવામાં આવી. નવા હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં વ્હિગ લોકોની બહુમતી થઈ. અર્લ ગ્રે ફરી મુખ્ય પ્રધાન થયો. બીજું બિલ હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાંથી પસાર થયું, સપ્ટેંબર, ઇ. સ. ૧૮૩૧. પણ હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં તે ઊડી ગયું. તેથી રસલે ત્રીજું બિલ દાખલ કર્યું. હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં તે સહીસલામતીથી પસાર થયું; પણ અમીરો પાછા સામા થયા. મંત્રીમંડળે રાજાને નવા અમીરો ઉમેરવાની સલાહ આપી. રાજાએ ના પાડી. મંત્રીઓએ રાજીનામું આપ્યું. વિલિઅમે વેલિંગ્ટન, વિગેરે જુદા જુદા આગેવાનોને "દાબી" જોયા. પણ દેશમાં તોફાનો ઉપર તોફાનો થતાં હોવાથી કોઈ આગેવાને નવું મંત્રીમંડળ ઊભું કરવા હા પાડી નહી. તેથી અર્લ ગ્રે પાછો મુખ્ય મંત્રી થયો. જો અમીરો પાછા સામા થાય તો જરુર પડતી સંખ્યામાં નવા અમીરો ઉમેરવા, એવું લિખિત વચન તેણે આ વાર રાજા પાસેથી લઈ લીધું હતું. તેથી જૂન માસમાં સુધારાના બિલ ઉપર રાજાએ સહી આપી. લોકોને જે જોઈતું* હતું તે મળ્યું, જૂન, ઇ. સ. ૧૮૩૨.

ઈ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાનો મુસદ્દો (Reform Bill of 1832):—હવે આપણે આ સુધારાના મુખ્ય મુદ્દાઓ તપાસીએ. બે હજારથી ઓછી વસ્તીવાળા ૫૬ કસ્બાઓ (Boroughs)ને એકદમ

* The bill, the whole bill, and nothing but the bill.

'મતના અધિકારથી બાતલ કરવામાં આવ્યાં. ચાર હજારથી ઓછી વસ્તીવાળા ૩૦ કસ્બાઓમાં દરેકને બેને બદલે એક જ મત રહેવા દેવામાં આવ્યું. આ કલમથી કુલ ૧૪૩ જગ્યાઓ ખાલી પડી, જે ૧૪૩ જગ્યાઓ નવાં ૪૪ શહેરો, ૬૫ પરગણાં, ૨૧ કસ્બાઓ, ૮ સ્કૉટ્લંડ અને ૫ આયર્લંડ વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવી. હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સની કુલ સંખ્યા ૬૫૮ અગાઉ માફક કાયમ રાખવામાં આવી. કસ્બાઓમાં દસ પૌંડનું વાર્ષિક ઘરભાડું આપનારાઓને, અને પરગણાંમાં ૪૦ પૌંડ આપનારાઓને, તથા કેટલાએક ભાડુતોને મતના અધિકાર મળ્યા. બિલને લીધે કુલ સાડાચાર લાખ નવા મતદારો ઉમેરાયા.

પરિણામો:—ઈ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાઓથી મધ્યમ વર્ગના દુકાનદારોને, કારીગરોને, અને ખેડુતોને રાજ્યકારભારમાં પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું. જૂના અમીરોની સત્તા એટલે અંશે ઓછી થઈ; પણ ખેડુતોએ અમીરોના ફરમાન મુજબ મતના અધિકારનો ઉપયોગ કર્યો, એટલે અમીરોની સત્તા એકદમ ઓછી થઈ નહી. મજૂરોને અધિકાર આપવામાં આવ્યો નહી. કેટલાએક લેખકો અને રૅડિકલ પક્ષના માણસો, (માનવ જાતને મતનો અધિકાર જન્મસિદ્ધ છે એ મુદ્દા ઉપર) વધારે સુધારાઓ માગતા હતા. તેઓ ઈ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાથી નિરાશ થયા. એ લોકોએ વિશેષ સુધારાઓ માટેની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લીધી. ઈ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાથી મધ્યમ વર્ગના આગેવાનો તુરતમાં મુખ્ય પદ ઉપર આવી શક્યા નહી, અને ઈ. સ. ૧૮૬૭ સુધી તો રાજ્યકારભાર અમીરોના હાથમાં જ રહ્યો. પણ તે વખત પછી રાજ્યકારભારની અને પાર્લમેંટની આગેવાની મધ્યમ વર્ગના લોકોના શિર ઉપર આવી. હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝની વગ ઓછી થઈ. તેથી હવેથી પ્રજાકીય શાસન (Democracy)નો યુગ શરુ થયો. જૂના વ્હિગ પક્ષનું અને જૂના ટોરિ પક્ષનું રૂપાંતર થયું. વ્હિગ પક્ષ "લિબરલ" પક્ષ કહેવાયો ટોરિ પક્ષ "કૉન્ઝર્વેટિવ" પક્ષ કહેવાયો. રૂપાંતરો વિષે વિશેષ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

"લિબરલ" પાર્લમેંટ. (૧) અર્લ ગ્રે: ઇ. સ. ૧૮૩૩–૩૪:— હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સના બંધારણમાં સુધારો થયો એટલે તુરત જ જૂને

પાર્લમેંટ બરખાસ્ત થઈ. નવી ચુંટણીમાં "લિબરલો"ની બહુમતી થઈ. અર્લ ગ્રે મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે પોતાનાં વચનો અનુસાર દેશના કારભારમાં અગત્યના સુધારાઓ કર્યા. આયર્લંડના રોમન કૅથૉલિક ખેડુતો પ્રોટેસ્ટંટ જમીનદારોને જમીન–મહેસૂલ ભરતા નહોતા અને મંડળો સ્થાપી સરકારને અને વફાદાર લોકોને અસહ્ય કનડગત કરતા હતા. તેથી અર્લ ગ્રેએ કડક કાયદાઓ કરી તેમને દાબી દીધા. લિબરલ પ્રધાનોએ ઈંગ્રેજ સંસ્થાનોમાં ગુલામીનો ધંધો બંધ કરાવ્યો, ઈસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીને નવો ચાર્ટર–પટ્ટો કરી આપી હિંદનો વેપાર ખુલ્લો કર્યો, હિંદને નવું રાજ્યતંત્ર આપ્યું, ઈંગ્લંડની બેંકની વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો, પ્રાથમિક કેળવણીને માટે પહેલવહેલી સરકારી મદદ આપી, કારખાનાંમાં કામ કરતાં છોકરાંને માટે કામ કરવાના કલાકોમાં ઘટાડો કર્યો, અને સામ્રાજ્યની અદાલતો ઉપર અપીલ સાંભળવા માટે પ્રિવિ કાઉંસિલની સમિતિને અદાલતમાં ફેરવી નાંખી. આઇરિશ ચર્ચના ઉત્પન્નના સવાલ ઉપર મંત્રીમંડળમાં મતભેદ થતાં અર્લ ગ્રેએ રાજીનામું આપ્યું, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૩૪.

(૨) લૉર્ડ મેલ્બૉર્ન:—અર્લ ગ્રે પછી લૉર્ડ મેલ્બૉર્ન–વિલિઅમ લૅમ–મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે ગ્રેના સહકારીઓએ હાથમાં લીધેલો ગરીબોને રાહત આપવાની પદ્ધતિના સુધારાનો કાયદો (Poor Law) પસાર કરાવ્યો. એ કાયદાથી અશક્ત પણ ગરીબ માણસો મધ્યમ વર્ગનાં સશક્ત અને કમાતાં માણસો ઉપર બોજારૂપ થતાં બંધ થયાં અને તેમને સ્થાનિક સંસ્થાઓમાંથી યોગ્ય મદદ મળવી જોઈએ એમ નક્કી થયું. પણ રાજાને મંત્રીઓની રાજ્યનીતિનાં કેટલાંક કૃત્યો માફક ન આવવાથી મેલ્બૉર્ને (Melbourne) રાજીનામું આપ્યું, નવેંબર, ઇ. સ. ૧૮૩૪. પીલ હવે મુખ્ય મંત્રી થયો.

(૩) રૉબર્ટ પીલ–કૉનઝર્વેટિવ પક્ષના સિદ્ધાંતો: ઈ. સ. ૧૮૩૫:—મેલ્બૉર્ને રાજીનામું આપ્યું ત્યારે પીલ સિવાય બીજો કોઈ મુસદ્દી મુખ્ય મંત્રીનું કામ કરવા તૈયાર નહોતો. પણ હાઉસ ઑફ કૉમન્સ અને પ્રજા "લિબરલ" પક્ષનાં હતાં; પીલ પોતે કૉનઝર્વેટિવ હતો. લિબરલ બહુમતી સિવાય રાજ્યકારભાર હાથમાં લેવો એ તેને માટે સલામત નહોતું. આ કારણોથી પાર્લમેંટને રજા આપવામાં આવી. પીલે નવા

કૉનઝર્વેટિવ પક્ષનો રદીઓ બહાર પાડયો* તેમાં તેણે જણાવ્યું કે "જૂના ધોરણનો હું એકદમ નાશ કરવા માગતો નથી; પણ નવા ધોરણને હું તેની સાથે જ સ્વીકારું છું." રાજયતંત્રમાં યોગ્ય સુધારાઓ કરવા, રાજ્યતંત્રનો સડેલો ભાગ દૂર કરવો, ઇ. સ. ૧૮૩૨ના કાયદાનું પાર્લમેંટનું બંધારણ દેશમાં દરેક રાજ્યકીય પક્ષે સ્વીકારવું, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ પ્રજામત પ્રમાણે કામ કરવું, ડિસેંટરોને છૂટ આપવી, ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો, કાયદાઓને સુધારવા, ચર્ચના ઉત્પન્નને રાષ્ટ્રીય હિતમાં ખેંચવું પણ રૅડિકલ પક્ષના વિચારો માન્ય ન કરવા, એ આ રદીઆનાં બીજાં મુખ્ય અંગો હતાં. નવા કૉનઝર્વેટિવ પક્ષના સિદ્ધાંતો આ રદીઆમાં આવી જાય છે.

પીલની પાર્લમેંટમાં કૉનઝર્વેટિવો વધારે સંખ્યામાં હતા. પણ "લિબરલો," "રૅડિકલો" અને આઇરિશોના એકત્ર બળ સામે તેઓ ટકી શકે એવી મોટી સંખ્યામાં નહોતા. આ વખતે ઓકૉનેલ પાર્લમેંટનો "રાજા" થઈ ગયો હતો. આઇરિશ સભ્યોના અનુમોદન સિવાય કોઈ પણ પ્રધાનમંડળ માટે સત્તા ઉપર રહેવાનું અશક્ય થઈ ગયું હતું. પીલને એ કડવો અનુભવ થયો. આયર્લંડના ચર્ચના પ્રશ્ન ઉપર †પીલનું મંત્રીમંડળ પાર્લમેંટમાં હારી ગયું. તેથી ફરી મેલૂબૉર્ન મુખ્ય કારભારી થયો.

(૪) લૉર્ડ મેલબૉર્નનું મંત્રીમંડળ : ઇ. સ. ૧૮૩૫–૩૭ :— મેલબૉર્ને ઇંગ્લંડની મ્યુનિસિપાલિટિઓને પ્રજાકીય બનાવી અને તેમના વહિવટને સુધાર્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૫ તેને બીજા અનેક સુધારાઓ કરવા હતા. પણ ઇ. સ. ૧૮૩૭ના જૂનની ૨૦મી તારીખે રાજા વિલિઅમ મરી ગયો, એટલે મેલૂબૉર્નના બીજા કારભારનો અંત આવ્યો.

ઇંગ્લંડ અને યુરોપ : ઇ. સ. ૧૮૩૦–૩૭. (Lord Palmerston) લૉર્ડ પામર્સ્ટનનો પરદેશ ખાતાનો વહિવટ. વાઇકાઉન્ટ પામર્સ્ટન:—ચોથા વિલિઅમના વખતના આંતર કારભારોની

---

*તે Tamworth Manifesto કહેવાય છે.

† ફ્રેંચ મુસદ્દી અને લેખક ગિઝો (Guizot) ના મત પ્રમાણે Peel has proved himself the most liberal of conservatives, the most conservative of liberals, and the most capable in both parties.

વિગત આપણે ઉપર જોઈ ગયા, હવે આપણે તેના વખતમાં યૂરોપ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચેનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો તે જોઈએ. વિલિઅમના અમલમાં પરદેશ ખાતાનો વહિવટ લૉર્ડ પામર્સ્ટનના હાથમાં હતો. હેનરિ જ્હૉન ટેંપલ અથવા વાઈકાઉન્ટ પામર્સ્ટન ઇ. સ. ૧૭૮૪માં જન્મ્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૦૭માં હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં દાખલ થયો. તેણે નૌકાખાતાના બોર્ડના સભ્ય તરીકે (ઇ. સ. ૧૮૦૮માં) અને લડાઈખાતાના નાયબ મંત્રી તરીકે (ઇ. સ. ૧૮૦૯–૨૮) કામ કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૧થી ઇ.સ. ૧૮૪૧ સુધી પામર્સ્ટન પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો. તે મોટો વક્તા હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૫ સુધી તે ઇંગ્લંડના એક આગેવાન મુસદ્દી તરીકે રહ્યો. અહીંઆં આપણે તેણે ચોથા વિલિઅમના વખતમાં ઇંગ્લંડનું પરદેશ ખાતું કેવી રીતે સાચવ્યું તે જોઈશું.

(૧) સ્વતંત્ર બેલ્જિઅમ: ઇ. સ. ૧૮૩૦–૩૩:—ઇ. સ. ૧૮૧૫માં વીએનાના તહથી હોલંડને અને બેલ્જિઅમને ઑરેંજના વંશજ નીચે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં; પણ બેલ્જિઅમના લોકોને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૦ના ઑગસ્ટ માસમાં બેલ્જિઅનોએ બળવો ઊઠાવ્યો. હોલંડના રાજાએ મિત્રરાજ્યોની મદદ માગી. ફ્રાંસમાં એ વખતે લૂઈ ફિલિપિને રાજા બનાવવામાં આવ્યો હતો. પામર્સ્ટનને ફ્રાંસનો ડર લાગ્યો. તેથી તેણે બેલ્જિઅમના રાષ્ટ્રીય આગેવાનોનો પક્ષ લીધો. યૂરોપનાં રાજ્યોએ બેલ્જિઅમની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી અને એક નાના જર્મન રાજ્ય–સૅક્સ કોબર્ગ (Saxe–Coburg)નો રાજા લિઓપોલ્ડ યૂરોપની સંમતિથી નવા રાજ્યની ગાદીએ આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૦–૩૩. પામર્સ્ટનની આ પહેલી ફત્તેહ હતી.

(૨) પોર્ટુગલ:—બ્રાઝિલનો રાજા ડૉન પેડ્રો (Don Pedro) ઇ. સ. ૧૮૩૧માં ઇંગ્લંડ આવ્યો. તેણે પોર્ટુગલમાં પુત્રી મેરાયાને મદદ કરવા અને ભાઈ મિગ્યુએલ (Miguel)ને દાબી દેવા ઇંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી. પામર્સ્ટને તે મદદ આપી એટલું જ નહી પણ તેણે ફ્રાંસને પોતાના પક્ષમાં લીધું. પરિણામે પેડ્રો પોર્ટુગલમાં દાખલ થયો, મિગ્યુએલ હારી ગયો, મેરાયા પોર્ટુગલની રાણી થઈ, અને તે દેશમાં અનિયંત્રિત રાજ્યસત્તા

(Absolutism)નો અંત આવ્યો, ઈ. સ. ૧૮૩૨-૩૩. પામર્સ્ટનની આ બીજી ફત્તેહ હતી.

(૩) સ્પેઈનઃ—ઈ. સ. ૧૮૩૩ના સપ્ટેમ્બરમાં સ્પેઈનનો રાજા સાતમો ફર્ડિનન્ડ મરી ગયો. તેથી ગાદી માટે તકરાર થઈ. પહેલો ઉમેદવાર મહુમ રાજાનો ભાઈ ડૉન કાર્લો (Don Carlo) હતો. બીજી ઉમેદવારી મર્હુમ રાજાની સગીર કુંવરી ઈસાબેલા (Isabella)ની હતી. ઈસાબેલાને તેની જુવાન મા ક્રિસ્ટિના (Christina) અને "લિબરલ" પક્ષની મદદ હતી. પામર્સ્ટને તેમનો પક્ષ કર્યો. તેણે ઈ. સ. ૧૮૩૪ના એપ્રિલમાં ફ્રાંસ, ઈંગ્લંડ, પોર્ટુગલ અને સ્પેઈન વચ્ચે ચતુષ્પક્ષી કરાર કર્યો. પરિણામે કાર્લો સ્પેઈન છોડી ગયો અને ઈસાબેલા સ્પેઈનની રાણી થઈ. પામર્સ્ટનની આ ત્રીજી ફત્તેહ હતી.

(૪) તુર્કી, રશિઆ, પોલંડઃ—આપણે જોયું હતું કે વેલિંગ્ટને કૅનિંગના ધોરણનો ત્યાગ કરી રશિઆને તુર્કીમાં વધારે વગવાળું થવા દીધું હતું. ઈ. સ. ૧૮૩૧માં ઇજિપ્તના સુબા મહમ્મદઅલીએ પોતાના પુત્ર ઈબ્રાહીમ પાશા માટે સુલતાન પાસે (મોરિઆના ટાપુઓના નુકસાનના બદલામાં) સિરિઆની માગણી કરી. સુલતાને તે આપવા ના પાડી, એટલે ઈબ્રાહીમે સિરિઆ જીતી લીધું અને તે ઠેઠ રાજધાની ઇસ્તંબૂલ સુધી ચાલ્યો ગયો. તુર્કીએ યૂરોપનાં રાજ્યોની મદદ માગી. પણ માત્ર રશિઆએ મદદ આપી. ઝારને ઈસ્તંબૂલ મુકામે જોરાવર જોઈને યૂરોપનાં રાજ્યો ચમક્યાં. તેઓ હવે વચ્ચે આવ્યાં અને સુલતાન પાસેથી ઈબ્રાહીમ પાશાને સિરિઆ અપાવ્યું. સુલતાને આ સલાહ તો માની. પણ તેજ સાથે ઈ. સ. ૧૮૩૩માં તેણે ઝાર સાથે કરાર કર્યો અને રશિઆને ઘણા સારા લાભો આપ્યા. આ કરારથી તુર્કી રશિઆનું રક્ષિત રાજ્ય બની ગયું. ફરી પામર્સ્ટન ગભરાયો. તેણે ઘણા વાંધાઓ ઊઠાવ્યા. પણ તેમાં તે ફાવી શક્યો નહી.

ઈ. સ. ૧૮૩૦માં પોલંડે રશિઆ સામે બંડ કર્યું અને તેણે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી. ફ્રાંસની સરકારે પોલંડના બંડખોરોને મદદ કરવા હા પાડી. પામર્સ્ટનને ફ્રાંસની સરકારનો ભરોસો નહોતો. તેથી તે તટસ્થ રહ્યો.

રશિઆના ઝારે પોલંડના બળવાને દાબી દીધો. પામર્સ્ટને આ કૃત્ય સામે વાંધો લીધો. પણ ઝાર તે વાંધા તરફ તદ્દન બેદરકાર રહ્યો. આ બે બાબતોમાં તેને પાછું હઠવું પડયું.

પામર્સ્ટનની રાજ્યનીતિનાં સૂત્રો નીચે પ્રમાણે કહી શકાય: (૧) રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપવું. (૨) બેલ્જિઅમ, હોલંડ અને સ્પેઇનમાં ફ્રાંસની સત્તા ન વધે એ જોવું. (૩) રશિઆને તુર્કી તરફ ન વધવા દેવું. (૪) Holy Alliance–હોલિ અલાયન્સનાં રાજ્યોને યૂરોપમાં દરમ્યાન થવા દેવાં નહી. (૫) ઇંગ્લંડે યૂરોપી રાજ્યમંડળ (Concert of Powers) માંથી ખસી જવું.

હિંદુસ્તાન: ઈ. સ. ૧૮૧૫–૩૭.—આ વખત દરમ્યાન હિન્દમાં બ્રિટિશ વગ વધતી જતી હતી. હેસ્ટિંગ્સે ગુરખાઓ પાસેથી ગઢવાલ, કુમાઉન, વિગેરે પ્રાંતો મેળવ્યા, ઈ. સ. ૧૮૧૬; અને મરાઠાઓને હરાવી મહારાષ્ટ્ર તથા મધ્ય હિંદમાં કેટલાક મુલકો મેળવ્યા, ઇ. સ. ૧૮૧૮. તેણે રજપુત રાજ્યોને રક્ષિત રાજ્યો બનાવ્યાં અને પિંઢારાઓનો નાશ કર્યો. ઍમ્હર્સ્ટે બ્રહ્મી રાજા પાસેથી આસામ, આરાકાન અને તિનાસરિમના પ્રાંતો લીધા, ઇ. સ. ૧૮૨૬. લૉર્ડ વિલિઅમ બૅંટિંકે રણજિતસિંહ (સીખ મહારાજા), સિંધના અમીરો અને ભાવલપુરના નવાબ સાથે રશિઆ સામે મૈત્રી કરી; અને કૂર્ગ તથા કાચારનાં રાજ્યોને કંપનીના મુલકમાં ભેળવી દીધાં. પંજાબ સિવાય આખો હિંદુસ્તાન ઇંગ્રેજોના કબજામાં આવી ગયો અને ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીની તે બધા પ્રદેશોમાં સાર્વભૌમ સત્તા થઇ. એ જ વખતે દેશના તમામ ભાગોમાં બ્રિટિશ સૂત્રો ઉપર રાજ્યવ્યવસ્થાની ઘટના કરવામાં આવતી હતી. આ ફેરફારોનું સવિસ્તર વર્ણન આપવાની જરુર નથી*.

---

*વિગતવાર ઈતિહાસ માટે આ જ લેખકનો "હિંદનો ઈતિહાસ" જોવો.

હૅનોવર વંશનો અમલ

દ્વિતીય યુગ—નવીન યુગ

ઇ. સ. ૧૮૩૭–૧૯૩૫

વિક્ટોરિઆનો યુગ

પ્રકરણ ૧૫મું

(૧) મહારાણી વિક્ટોરિઆ: જૂના અમીરોનો કારભાર: મેલ્બૉર્ન, પીલ, રસલ, પામર્સ્ટન

ઇ. સ. ૧૮૩૭–૫૨

રાજા વિલિઅમનું મરણ:—ઇ. સ. ૧૮૩૭ના જૂનમાં રાજા ચોથો વિલિઅમ મરી ગયો, એટલે તેની ભત્રીજી વિક્ટોરિઆ ગાદીએ બેઠી.

મહારાણી વિક્ટોરિઆ:—મહારાણી વિક્ટોરિઆ ત્રીજા જ્યૉર્જના ચોથા પુત્ર એડવર્ડ ઑગસ્ટસ અથવા ડ્યૂક ઑફ્ કેન્ટની પુત્રી થતી હતી. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૯ના મેની ૨૪મી તારીખે થયો હતો. ડ્યૂક ઑફ્ કેન્ટ ઇ. સ. ૧૮૨૦માં મરી ગયો. તેથી વિક્ટોરિઆએ માની દેખરેખ નીચે કેળવણી લીધી હતી. એની મા જર્મન રાજપુત્રી હતી. વિક્ટોરિઆ બ્રિટિશ મહારાજ્યની ગાદીની વારસ છે એ વાત તે આઠ વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી તેને કાને પણ પડી નહોતી. નવી રાણીનું જીવન સાદું, નિયમિત, અને કરકસરી હતું. તે સુશિક્ષિત, ઉદાર, માયાળુ, સમજુ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, ભલી, પ્રજાવત્સલ, અને સામ્રાજ્યના અભિ-

મહારાણી વિક્ટોરિઆ

માનથી ભરેલી હતી. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં કોઈ રાજ્યકર્તાએ તેના જેટલો લાંબો અમલ કર્યો નથી. તેના અમલમાં ઈંગ્લંડ સમૃદ્ધિ અને સત્તાને

શિખરે પહોંચ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૦ના ફેબ્રુઆરિમાં વિકટોરિઆ એક જર્મન રાજકુમાર–પોતાના મામાના દીકરા પ્રિન્સ આલ્બર્ટ–ને પરણી. પ્રિન્સ આલ્બર્ટ ઉદાર, સમજુ અને બાહોશ રાજપુરુષ હતો. તેની સલાહ રાણીને ઘણી કીંમતી થઈ પડી. આલ્બર્ટ ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં કદિ દરમ્યાન થયો નહી. તે સાહિત્ય, સાયન્સ અને પંડિતો ઉપર પ્રીતિ ધરાવતો. ગરીબોને મદદ કરવામાં તે મુખ્ય રહેતો. તેનામાં વિશેષ પડતી ગંભીરતા હોવાથી ઈંગ્રેજો તેને બરાબર ઓળખી શક્યા નહી. પ્રિન્સ આલ્બર્ટ ઇ. સ. ૧૮૬૧ની આખરમાં મરી ગયો. તેથી રાણી વિક્ટોરિઆ ઘણી ખિન્ન થઈ ગઈ. વીસ વર્ષ સુધી તેનો શોક ગયો નહી. ત્યારથી તેણે સમાજમાં હરવુંફરવું બંધ કર્યું.

લૉર્ડ મેલ્બૉર્નનો કારભાર: ઇ. સ. ૧૮૩૭–૪૧:—વિકટોરિઆ ઈંગ્લંડની રાણી થઈ ત્યારે લૉર્ડ મેલ્બૉર્ન મુખ્ય પ્રધાન હતો. રાણી પોતે બાળક અને બિનઅનુભવી હતી. મેલ્બૉર્ન અનુભવી મુસદ્દી હતો. તેણે જુવાન રાણીને રાજ્યકારભારની હકીકતનો સારો અનુભવ આપ્યો, અને દેશની પરિસ્થિતિમાં જે ક્રાંતિકારક પરિવર્તન થયું હતું તેનો સાચો ખ્યાલ આપી છેલ્લા ત્રણ રાજાઓના અમલો દરમ્યાન તાજની વગ તથા ઇજ્જત ઘટી ગયાં હતાં તે વધાર્યાં. મેલ્બૉર્ને "પેની પોસ્ટેજ" દાખલ કર્યું, અને પાર્લમેંટના કામકાજને પ્રસિદ્ધ પાડવાની છૂટ આપી. તેણે ઇ. સ. ૧૮૩૯માં રાજીનામું આપ્યું અને પીલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. પણ પીલની અને રાણીની વચ્ચે દરબારમાં રહેતી સ્ત્રી–નોકરો વિષે વાંધો પડતાં મેલ્બૉર્ન બીજી વાર પ્રધાન થયો. ઇ. સ. ૧૮૪૧માં તેણે રાજીનામું આપ્યું. રાણી તેને મુરબ્બી ગણતી.

કૅનેડામાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર: લૉર્ડ ડરહૅમનો "રિપોર્ટ". ઇ. સ. ૧૮૩૯–૪૮:—કૅનેડામાં ઉત્તર ભાગમાં ઈંગ્રેજો વસતા હતા અને દક્ષિણમાં ફ્રેંચો વસતા હતા. બંને પ્રાંતોનો રાજ્યવહિવટ ઈંગ્લંડથી નીમેલા ગવર્નરો કાઉંસિલોની મદદથી ચલાવતા. દરેકમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની એક સભા અને બીજી ગવર્નરે નીમેલી સભા કાયદાઓ કરતી. આ રાજ્યતંત્રમાં પ્રજાને કાંઈ સત્તા નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૩૭ની સાલથી કૅનેડાની પ્રજામાં અ–સંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો. ફ્રેંચ લોકોના આગેવાન પેપિનો

(Papineau)ને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. ગવર્નરો કડક સ્વભાવના આવ્યા. પરિણામે સંસ્થાનમાં બળવો થયો. ઇ. સ. ૧૮૩૮માં મેલ્બૉર્ને લૉર્ડ ડરહૅમને ગવર્નર જનરલ તરીકે મોકલ્યો. તે કડક મિજાજી અને ક્રોધી હતો. પણ તેના રાજ્યકીય વિચારો "રૅડિકલ" હતા. તેણે તે સંસ્થાનની સામાન્ય પરિસ્થિતિ વિષે એક બહુ અગત્યનું નિવેદન ઇંગ્રેજ સરકારને રજુ કર્યું. એ નિવેદનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો મેલ્બૉર્નના મંત્રીમંડળે સ્વીકાર્યા. બંને પ્રાંતોને એક કરવામાં આવ્યા; લોકોને કાયદાઓ કરવાના અગત્યના હકો આપવામાં આવ્યા; કારભાર લોકોને જવાબદાર રહે એવું સૂત્ર સ્વીકારવામાં આવ્યું. ક્રમે ક્રમે આ સૂત્રો પ્રમાણે બધાં ઇંગ્રેજ સંસ્થાનોનો વહિવટ ઘડવામાં આવ્યો. કૅનેડાના લોકોને સંતોષ થયો. હજુ સુધી તેઓ ઇંગ્રેજ સામ્રાજ્યની બહાર નીકળ્યા નથી.

તુર્કી. પામર્સ્ટન અને પરદેશ ખાતું : ઇ. સ. ૧૮૩૯–૪૨:— સ્પેઈન, પોર્ટુગલ અને તુર્કીનાં પ્રકરણોમાં પામર્સ્ટને કેવું વલણ લીધું હતું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ઇ. સ. ૧૮૩૯માં મહંમદ અલીએ ફરી સુલતાનના લશ્કરને હરાવ્યું. ફ્રાંસનો લૂઈ ફિલિપિ મહંમદ અલીને મદદ કરતો હતો. રશિઆ કાળા સમુદ્રમાં બળવાન્ થાય, કે ફ્રાંસ ઇજિપ્તમાં અને સિરિઆમાં બળવાન્ થાય તે ઇંગ્લંડના હિત વિરુદ્ધ હતું; તેથી પામર્સ્ટને રશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ અને પ્રશિઆ સાથે લંડન મુકામે કરાર કર્યો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૪૦. એ કરારથી તુર્કીને રક્ષણ મળ્યું, મહંમદ અલીને હારીને સિરિઆમાંથી જવું પડ્યું, અને ફ્રાંસ એકલું પડી ગયું. લૂઈ ફિલિપિને આ કરાર માફક આવ્યો નહી. પામર્સ્ટન તો ફ્રાંસ સાથે લડવા પણ તૈયાર હતો. તેથી લૂઈએ તુરત નમતું આપ્યું અને લંડનના કરારમાં ફ્રાંસ પણ ભળ્યું, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૪૧. તુર્કીને સિરિઆ અને અરબસ્તાન પાછાં મળ્યાં; મહંમદ અલીએ સુલતાનની હકુમત કબૂલ કરી અને ૧૮૩૩માં રશિઆને આપેલા ખાસ લાભો સુલતાને પાછા ખેંચી લીધા.

અફ્ઘાનીસ્તાન:—પામર્સ્ટનના પરદેશ ખાતાના કારભાર દરમ્યાન હિંદના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ ઑકલૅંડે અફ્ઘાનીસ્તાન સામે પણ લડાઈ જાહેર કરી; ઇ. સ. ૧૮૩૮–૪૨.*

* આ માટે લેખકનો હિન્દનો ઇતિહાસ જોવો.

ચીનઃ—ચીનની સરકારે હિંદના અફીણની આયાતને બંધ કરી, એટલે પામર્સ્ટને લડાઈ જાહેર કરી. ચીનાઓ હારી ગયા. નાનકિંગના કરારથી ચીનની સરકારે હૉંગકૉંગનો ટાપુ ઇંગ્રેજોને સ્વાધીન કર્યો, કૅન્ટોન, એમૉય, શાંગહાય, અને બીજાં બે બંદરોનો વપાર ઇંગ્રેજોને સોંપ્યો અને ઉપરાંત મોટો દંડ ભર્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૨. પામર્સ્ટનના આ બંને વિગ્રહો ગેરવ્યાજબી હતા.

ચાર્ટિસ્ટો. (Chartists):—ઇ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાઓથી રૅડિકલોને અને મજૂરોને સંતોષ થયો નહોતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તેમણે પોતાનાં જુદાં મંડળો સ્થાપ્યાં. તેમણે એક રદીયો બહાર પાડયો અને છ બાબતો પાર્લમેંટ પાસે માગીઃ (૧) વાર્ષિક પાર્લમેંટ, (૨) દરેક માણસને મત આપવાનો અધિકાર, (૩) ગુપ્ત રીતે મત આપવાનો હક (Vote by ballot), (૪) પાર્લમેંટના સભ્યો માટે વેતન, (૫) પાર્લમેંટના સભ્ય થવા માટે માલધારી (Property) હોવાના ધોરણનો ત્યાગ, અને (૬) ચુંટણી માટે એકસરખાં પરગણાં (Electoral Districts). આ મુદ્દાઓ કાંઈ નવીન નહોતા. ઘણી વાર તેવી માગણીઓ કરવામાં આવી હતી અને ફૉક્સ જેવા "લિબરલ" આગેવાનોની તેમને અનુમતિ હતી. આ પ્રવૃત્તિના આગેવાનો ચાર્ટિસ્ટો (Chartists) કહેવાય છે. છ મુદ્દાઓ માનવ જાતિના હકપત્ર (Chart) સમાન છે એમ તેઓ માનતા હતા. સુધારાને નામે આ વખતે ઇંગ્લંડમાં ઠામઠામ સુલેહનો ભંગ થયો. પ્રધાનોએ બંડખોરોને દાબી દીધા. પણ "ચાર્ટિસ્ટ" પ્રવૃત્તિઓ નરમ પડી નહી. તેમના તમામ મુદ્દાઓ ધીમે ધીમે ઇંગ્રેજ સરકારે સ્વીકાર્યા.

સર રૉબર્ટ પીલનો કારભારઃ—મેલ્બૉર્ન પછી સર રૉબર્ટ પીલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. પ્રથમ આપણે તેનું પૂર્વચરિત તપાસીશું.

સર રૉબર્ટ પીલઃ—પીલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૮ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં લૅંકેશિયરમાં થયો હતો. તેનો બાપ એક ગરીબ માણસમાંથી કાપડનો મોટો ધનાઢય વેપારી થયો હતો. તે પિટ્ટના ટોરિ કારભારનો પક્ષપાતી હતો. તેણે નાણાંના વિષય ઉપર અને કારખાનાંના વહિવટ ઉપર અગત્યનું સાહિત્ય બહાર પાડયું હતું. પીલ ઇ. સ. ૧૮૦૯માં પહેલી વાર

ઉસ ઑફ કૉમન્સમાં દાખલ થયો. તે પિટ્ટનો અનુયાયી હતો. પર્સિવલે અને સંસ્થાનોના નાયબ દિવાનની જગ્યા આપી હતી અને લિવર્પૂલે ે આયર્લંડનો ચીફ સેક્રેટરિ બનાવ્યો હતો. તે Bullion Committee- ણુંના વિષયની સમિતિનો પ્રમુખ હતો. ત્યાર પછી તે સ્વદેશ ખાતાનો ક્રેટરિ થયો; જ્યારે તેણે ઇંગ્લંડના કાયદાઓમાં અને પોલિસખાતામાં ઘણા ગત્યના સુધારાઓ કર્યા. વેલિંગ્ટન જ્યારે મુખ્ય મંત્રી થયો ત્યારે પીલે ી સ્વદેશ ખાતું હાથમાં લીધું. તે વખતે તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે ૅલિકોને પાર્લમેંટમાં બેસવા દીધા સિવાય બીજો ઇલાજ નથી. તેથી ણે જીવનભરના સિદ્ધાંતોનો રાજ્યહિત ખાતર ત્યાગ કર્યો અને ઇ. સ. ૮૨૯માં કૅથૉલિક બિલ પસાર કરાવ્યું. પાર્લમેંટના સુધારાના વિષય ઉપર લ જૂના વિચારો ધરાવતો હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૦માં વેલિંગ્ટન થે તેણે રાજીનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૨માં હાઉસ ઑફ મન્સને સુધારવામાં આવ્યું. નવી પાર્લમેંટમાં પીલે "લિબરલ" પક્ષને નુમોદન આપ્યું. તે રૅડિકલ પક્ષની ક્રાંતિકારક દરખાસ્તો વિરુદ્ધ હતો. સ. ૧૮૩૪માં તેણે (ટૅમવર્થ મુકામેથી) પોતાનો રદીઓ બહાર ડ્યો. તે રદીઆના મુદ્દાઓ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.* ઇ. સ. ૮૪૧માં વિક્ટોરિઆએ તેને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો. પીલના જીવનના ર વિભાગો પાડી શકાય: (૧) ઇ. સ. ૧૮૧૮ સુધી. આ વખતે તે સ્ત ટોરિ હતો. (૨) ઇ. સ. ૧૮૧૮–૨૯. આ વખતમાં તે "લિબરલ" ક્ષ તરફ વળતો હતો. (૩) ઇ. સ. ૧૮૨૯–૩૨. આ સમયમાં તે લિબરલ" પક્ષ તરફ વળ્યો. (૪) ઇ. સ. ૧૮૩૨–૫૦. આ સમયમાં ણે "લિબરલ" પક્ષના પ્રજાપ્રિય મુદ્દાઓ પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખ્યું.

પીલનો છેલ્લો અને કૅાન્ઝર્વેટિવોનો પહેલો કારભાર. ાનિયંત્રિત વેપાર (Free Trade). અનાજની આયાત

---

*From the passing of the Reform Act Peel was not ıch more than half a conservative; before he died, he was good deal more than half a liberal.

P. 122, J. R. Thursfield's *Peel.*

ઉપરના કાયદાઓ રદ. ટોરિઓને જ હાથે "લિબરલ" સિદ્ધાંતોની ફત્તેહ: ઈ. સ. ૧૮૪૧-૪૬:—આ વખતે ઈંગ્લંડમાં પરદેશનું અનાજ સોંઘે ભાવે અને સારા જથ્થામાં આયાત થતું હતું. તેથી દેશના ખેડુતોને અને મુખ્યત્વે જમીનના માલિકોને નુકસાન થતું. સરકારે તેમને આ નુકસાનીથી બચાવવા માટે પરદેશી અનાજની આયાત ઉપર અંકુશ મૂકયો. પણ તેથી લોકોને નુકસાન થયું; કારણ કે પરદેશી અનાજની આયાતથી લોકોને અનાજ, મુખ્યત્વે ઘઉં સસ્તા મળતા; પણ તે આયાત ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે અનાજ એટલે ઘઉં મોંઘા થયા અને લોકોનો અ-સંતોષ વધી પડયો. પીલ મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે આ સવાલ ઘણો વિકટ થઈ ગયો હતો.

આ સવાલ મુખ્યત્વે અર્થશાસ્ત્રનો હતો; ઈંગ્લંડનો દેશાવરનો વેપાર અનિયંત્રિત રહે, કે તે ઉપર અંકુશ રહે, એ હતો; Free trade, અને Protection નો હતો. ઇંગ્લંડના કારભારીઓએ વીસ વરસો અગાઉ "નેવિગેશન ઍકટ" રદ કરી અનિયંત્રિત વેપાર તરફ પોતાનો પક્ષપાત જાહેર કર્યો હતો; હવે તે પક્ષપાતને જરા વધારે વિસ્તારથી નવું રૂપ આપવાની જરુર હતી. લોકોને તે વખતે ખોરાકનાં સોંઘાં સાધનો જોઈતાં હતાં. ઈંગ્લંડનાં કારખાનાંનો માલ તે વખતે હિંદ વિગેરે દેશોનાં બજારોમાં વેચાતો શરુ થયો હતો; અને તે સામે યૂરોપ કે એશિઆમાં (અત્યારે છે તેમ) કોઈ હરીફ પ્રજાનો બનાવેલો કારખાનાંનો માલ નહોતો. ઈંગ્લંડના વેપારીઓને તેનું જરા પણ ભય નહોતું. એ કારણથી તેમણે "લિબરલ" અનિયંત્રિત વેપારનો પક્ષપાત કર્યો અને બ્રિટિશ સરકારને દેશાવરના વેપારને એકદમ જગાતથી છૂટો કરી દેવા આગ્રહ કર્યો. પીલે એ મતને સ્વીકાર્યું, જો કે તે પ્રથમ તેથી વિરુદ્ધ હતો.

આ વખતે રાજ્યમાં ઉત્પન્ન કરતાં ખર્ચ વધી પડ્યું હતું અને દર વર્ષ સરકારને ખોટ જતી હતી. પીલે આ ખોટ પૂરી કરવા યોગ્ય ઉપાયો લીધા. તેણે આયપતવેરો નાંખ્યો અને બીજા ઉપાયોથી ઉત્પન્ન વધાર્યું. તેણે કાચા માલની આયાત ઉપરની ઘણી જગાતો કાઢી નાંખી. તેણે બ્રિટિશ માલની નિકાસને ઉત્તેજન આપ્યું અને હંમેશના વપરાશની ચીજો સોંઘી

કરી. ઉત્પન્ન વધ્યું એટલે રાષ્ટ્રીય દેવું ઓછું થયું. ઇ. સ. ૧૮૪૪માં પીલે ઇંગ્લંડની બૅંકના પટ્ટાની શરતોમાં ઘણા અગત્યના ફેરફારો કર્યા. તે ફેરફારોથી બૅંક દેશના વેપારરોજગારમાં વધારે ઉપયોગી થઈ. જગાતો અને કરો ઉઘરાવવાની પદ્ધતિમાં ફેરફારો કરી તેનું ખર્ચ ઘટાડવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૬માં આયર્લંડમાં મોટો દુષ્કાળ પડયો. આયર્લંડના લોકોનો અરધો ભાગ બટાટાના પાક ઉપર નભતો. આ પાક ઇ. સ. ૧૮૪૬માં એકદમ નિષ્ફળ ગયો. ઇંગ્લંડમાં પણ દુષ્કાળ પડયો. પણ એ વખતે સરકાર પરદેશી અનાજની આયાત ઉપર જાપતો રાખતી. જો આ જાપતો કાયમ રહે તો આયર્લંડમાં અને ઇંગ્લંડમાં ભૂખમરાથી લાખો લોકો મરી જાય. વળી લોકો બંડ કરે એ નોખી વાત. તેથી પીલે ખૂબ વિચાર કર્યો. "લિબરલ" આગેવાન રસલ નવા મતનો હતો. બ્રિટિશ ટાપુઓમાં કૉબ્ડન, બ્રાઇટ, વિગેરે આગેવાનો ઘણાં વર્ષ થયાં અનિયંત્રિત વેપાર (Free trade) માગતા હતા. પ્રજાને પણ એ જ જોઈતું હતું. માત્ર થોડાએક ખેડુતો અને જમીનદારો સ્વાર્થ ખાતર વિરોધ બતાવતા હતા. રાણીએ રસલને કારભાર સોંપવા માંડયો, પણ તેણે ના પાડી. તેથી તે પીલના મતમાં ભળી. પીલના મંત્રીમંડળના મુખ્ય સભાસદો નવા મતના થયા. તેથી ઇ. સ. ૧૮૪૬ના જાન્યુઆરિ માસમાં પીલે ઇંગ્લંડનાં બંદરોને દેશાવરના વેપાર માટે ખુલ્લાં કરી દીધાં–માત્ર નામની જગાત તેણે ચાલુ રાખી. ડિઝરાઈલિ અને બીજા ટોરિઓ અથવા "સંરક્ષકો" (Protectionists) પીલ સામે થયા. તેમણે "લિબરલો" અને "રૅડિકલો" સાથે મળી જઈ પીલને અને તેના સહકારીઓને કારભારમાંથી કાઢી મૂકયા.

પીલના કારભાર દરમ્યાન નાનાં છોકરાંઓને અને સ્ત્રીઓને કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતાં અટકાવવામાં આવ્યાં અને કામ વખતે તેમને અકસ્માત્ થાય તો તે માટે બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. કારખાનાંમાં છોકરાંના કામ કરવાના વખતમાં ઘટાડો થયો. તેમને કેળવણી મળે તેવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. આયર્લંડમાં પીલે મેનૂથ (Maynooth)ની રોમન કૅથૉલિક કૉલેજને કાયમ મદદ બાંધી આપી અને કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. તેણે ઓકૉનેલ ઉપર કામ ચલાવી તેને કેદમાં મોકલાવ્યો; તે આઇરિશ મહાપુરુષ ઇ. સ. ૧૮૪૬માં મરી ગયો. આયર્લંડમાં તોફાનો

બહુ થતાં હતાં તે માટે કડક કાયદાઓની જરુર હતી; પણ તેમાં પીલના વિરોધીઓની બહુમતી થતાં તેણે રાજીનામું આપ્યું, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૪૬.

પીલના વખતમાં કૅનેડા અને અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોની સરહદો નક્કી કરવામાં આવી. બીજા કરારોથી ઈંગ્લંડને વાન્ કુંવરનો ટાપુ મળ્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૬. પીલે ચીન તથા અફ્ઘાનીસ્તાન સાથે સુલેહો કરી. ફ્રાંસમાં પામર્સ્ટને ઈંગ્લંડ સાથે જે કડવાશ ઉત્પન્ન કરી હતી તે પીલના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન લૉર્ડ ઍબરડીને દૂર કરી. આ વખતે હિંદુસ્તાનમાં એલેન્બરોએ સિંધ પ્રાંત કબજે કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૩.

સર રૉબર્ટ પીલની મુસદ્દીગીરી:—રોમન કૅથૉલિક સવાલ ઉપર અને અનાજ ઉપરની જગાતના સવાલ ઉપર પીલનું વર્તન ચર્ચાપાત્ર રહેશે. તેણે પાર્લમેંટને તે બંને સવાલો ઉપર યોગ્ય કાયદાઓ કરવાનું કહ્યું, પણ તેમ કરવાની તેને જરા પણ સત્તા નહોતી; કારણ કે કૉનઝર્વેટિવો તો બંને સવાલો વિષે ચુસ્ત એકમત ધરાવતા હતા. જ્યારે તેમણે પીલને પાર્લમેંટમાં મોકલ્યો અને તેના કારભારને અનુમતિ આપી, ત્યારે પીલે તેમને એ બાબતોમાં સુધારાઓ કરવાનું સૂચવ્યું પણ નહોતું. પીલ હંમેશાં પોતાનું મત ફેરવતો. તેનું જીવન જુદા જુદા વિચારોના બળ નીચે પરિવર્તન પામતું. વેલિંગ્ટન વિગેરેના સહવાસને લીધે જૂના વિચારોથી તે એકદમ છૂટો થઈ શકતો નહોતો. ખરું કહીએ તો પીલ કોઈ પણ એક પક્ષનો ચુસ્ત પક્ષપાતી નહોતો. કાયદાઓનો સુધારો, પોલિસ, નાણાંનો વિષય, કરપદ્ધતિ, બૅંક, વેપાર, કારખાનાંની સ્થિતિ, પરદેશ ખાતું, રોમન કૅથૉલિક પ્રશ્ન, એ દરેક વિષયમાં પીલ પોતાથી વધારે માહિતગાર લેખકોના અને ચિંતકોના વિચારો મુજબ અને મધ્યમ વર્ગના ઈંગ્રેજોના જીવનને અનુકૂળ આવે તેમ વર્ત્યો. પીલ ખરો મુખ્ય મંત્રી હતો. સહકારીઓને હમેશાં પીલના કહ્યામાં જ રહેવું પડતું; પીલ ટોરિઓનો કે કૉનઝર્વેટિવોનો નહી, પણ મધ્યમ વર્ગના ઈંગ્રેજ વેપારીઓનો ખરો આગેવાન કહી શકાય.* તે ઇ. સ. ૧૮૫૦માં ઘોડા ઉપરથી પડી જતાં મરી ગયો.

---

*By his financial, his administrative and finally by his fiscal reforms, Peel smoothed the way for that victorious commercialism, which for at least a generation made Great

લૉર્ડ જહૉન રસલનો કારભાર: ઇ. સ. ૧૮૪૬–૫૨:—પીલના રાજીનામા પછી "લિબરલ" અમીર લૉર્ડ રસલ મુખ્ય કારભારી થયો. તેના વખતમાં આયર્લંડમાં "Young Ireland" નામના મંડળના સભાસદોની આગેવાની નીચે લોકોએ બંડ ઊઠાવ્યું; જો કે તે બંડને મંત્રીઓએ તુરત દાબી દીધું. રસલના સહકારી મંત્રીઓ તેને યોગ્ય અનુમોદન આપતા નહોતા. તેથી પામર્સ્ટને મંત્રીઓને પાર્લમેન્ટમાં હરાવ્યા એટલે રસલે રાજીનામું આપ્યું, ઇ. સ. ૧૮૫૨.

પામર્સ્ટન અને યૂરોપ: ઇ. સ. ૧૮૪૬–૫૨:—રસલે પરદેશ ખાતાનું કામકાજ પામર્સ્ટનને સોંપ્યું હતું. પામર્સ્ટન "ચટાક" હતો. સ્વભાવ પ્રમાણે તેણે યૂરોપમાં "સપાટાઓ" ચલાવવા માંડ્યા. પહેલાં તો સ્પેઇનની જુવાન રાણી ઇસાબેલાનાં અને તેની બેનનાં લગ્ન ફ્રાંસના રાજા લૂઈ ફિલિપિએ પોતાના પસંદ કરેલા માણુસો-એક સ્પેનિશ જણુ સાથે અને બીજું પોતાના જ પુત્ર સાથે કરાવ્યાં. ઑસ્ટ્રિઆએ પોલંડનું બાકી રહેલું શહેર ક્રૅકો પોતાના મુલક સાથે જોડી દીધું. પામર્સ્ટન આ બને બાબતોમાં કાંઈ કરી શક્યો નહી. પામર્સ્ટને પોર્ટુગલની મેરાયાની સત્તાનું રક્ષણુ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં સ્વિટ્ઝર્લંડમાં કૅથૉલિક અને પ્રોટેસ્ટંટ સંસ્થાનો વચ્ચે નાનું યુદ્ધ થયું; જેમાં પ્રોટેસ્ટંટ સંસ્થાનો (Cantons) જીત્યાં; યૂરોપનાં રાજ્યો સ્વિટ્ઝર્લંડમાં દરમ્યાન થવા ઇચ્છતાં હતાં, પણુ ઇગ્લંડ અલગ રહ્યું, તેથી તેઓ કાંઈ કરી શક્યાં નહી. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં ફ્રાંસમાં બળવો થયો અને લૂઈ ફિલિપિ પદભ્રષ્ટ થયો. ઑસ્ટ્રિઆમાં, હંગરિમાં, બોહેમિઆમાં અને જર્મનીમાં બળવાઓ થયા. સાર્ડિનિઆના રાજા ચાર્લ્સ આલ્બર્ટની આગેવાની નીચે ઇટાલિઅનોએ ઑસ્ટ્રિઆના રાજકુટુંબના રાજ્યકર્તાઓને કાઢી મૂકયા, જો કે ઑસ્ટ્રિઆના શાહેનશાહ (Emperor) યુવાન્ જોસેફે ફરીથી ઇટાલિમાં સત્તા સ્થાપી અને હંગરિના બંડખોરોને રશિઆની મદદથી દબાવી દીધા. તુર્કીના સુલતાને આ બંડખોરોને આશરો આપ્યો.

Britain the mart, the *entrepot*, the banking centre and the ocean-carrier of the world.

P. 70, *Political History of England, 1837–1901.*

પામર્સ્ટને તેની મદદે ઈંગ્રેજ નૌકાઓ મોકલી; તેથી રશિઆ અને ઑસ્ટ્રિઆ નરમ પડ્યાં. ગ્રીસમાં બે ઈંગ્રેજોને તેની સરકાર તરફથી જે નુકસાન થએલું તેની ભરપાઈ કરી આપવા પામર્સ્ટને ગ્રીક રાજા ઉપર લશ્કરી દબાણ કર્યું. ઈંગ્લંડમાં કેટલાકોએ તેના કૃત્યને વખોડી કાઢ્યું. ખુદ રાણી વિક્ટોરિઆ તેના ઉપર બહુ ચીડાઈ ગઈ. કારણ એટલું કે પામર્સ્ટન ઘણી બાબતોનો નિકાલ રાણીથી છાનો કરી નાંખતો. રાણી તે માટે તેને સખ્ત ઠપકો આપતી. પણ પ્રધાન સુધરતો જ નહી. ઇ. સ. ૧૮૫૧ના ડિસેમ્બરમાં ફ્રાંસમાં પ્રિન્સ લૂઈ નેપોલિઅને પ્રજારાજ્યને ઊડાવી દીધું અને પોતે સામ્રાટ્ બન્યો. પામર્સ્ટને આ બનાવને અનુમતિ આપી. પણ રાણી અને રસલ ઘણાં ગુસ્સે થયાં. તેથી પામર્સ્ટનને રાજીનામું આપવું પડયું. પામર્સ્ટનના આ સપાટાઓથી યૂરોપનાં રાજ્યો ઈંગ્લંડને શકદાર ગણવા લાગ્યાં અને રશિઆએ તો તુરતમાં તેનું વેર લીધું.

પ્રકરણ ૧૬મું

(૨) રાણી વિક્ટોરિઆ : (ચાલુ)

ઇ. સ. ૧૮૫૨–૬૫.

જૂના અમીરોના કારભારો : ડર્બી, ઍબરડીન, પામર્સ્ટન.

ઍબરડીન : ઇ. સ. ૧૮૫૨–૫૫:—રસલ પછી લૉર્ડ ડર્બી–લૉર્ડ સ્ટૅન્લી–સંયુક્ત મંત્રીમંડળ (Coalition)નો પ્રધાન થયો. તે "પ્રોટેક્શનિસ્ટ" હતો. ડિઝ્રાઇલિ આ મંત્રીમંડળનો ખજાનચી હતો. પણ બજેટ ઉપર તકરાર થતાં તે હારી ગયો. તેથી મંત્રીઓએ રાજીનામું આપ્યું અને ઍબરડીન મુખ્ય પ્રધાન થયો, ઇ. સ. ૧૮૫૨. આ નવા કારભારમાં ગ્લૅડ્સ્ટન ખજાનચી હતો. તેણે કેટલાક નવા કરો નાંખ્યા અને જૂના તથા ગેરવ્યાજબી કરો રદ કર્યા. આ વખતે યૂરોપમાં લડાઈ ચાલી રહી હતી. તેમાં ઇંગ્લંડ સંડોવાયું. તેથી નાણું વ્યાજે ન લેતાં નવા કરોના ઉત્પન્નમાંથી ગ્લૅડ્સ્ટને લડાઈનું ખર્ચ નિભાવ્યું. રસલને પાર્લમૅંટના બંધારણમાં સુધારો

જોઈતો હતો, પણ ઍબરડીનના અને પામર્સ્ટનના વિરોધથી તે કાંઈ કરી શક્યો નહી. ન્યૂકૅસલ લડાઈખાતાનો પ્રધાન હતો. પણ તે નબળો અને બિનઅનુભવી હોવાથી ક્રિમિઆના વિગ્રહમાં ઈંગ્રેજ સૈન્યને ઘણી હલાકી ભોગવવી પડી; અને પ્રજાનો, રાણીનો, અને પાર્લમેંટનો અ-સંતોષ ઘણો વધી ગયો અને પાર્લમેંટે ઍબરડીનના કારભાર ઉપર નિંદાત્મક ઠરાવ પસાર કર્યો. તેથી ઍબરડીને રાજીનામું આપ્યું, ડિસેંબર ઇ. સ. ૧૮૫૪. રાણીએ ડર્બીને મુખ્ય પદ આપવા માંડયું, પણ તેણે ના પાડી. તેથી ઈકોતેર વર્ષની ઉમરે લૉર્ડ પામર્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૫૫.

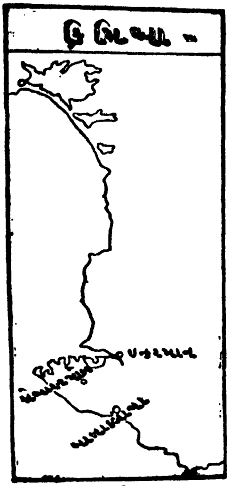
હિંદુસ્તાન. ઇ. સ. ૧૮૪૬–૫૬:—આ વખતમાં હિંદમાં કંપનીએ આખું પંજાબ જીતી લીધું, બિનવારસ રાજાઓનાં રાજ્યો–સાતારા, નાગપુર, ઝાંસી–આ વખત દરમ્યાન ખાલસા થયાં, અને અયોધ્યાને બ્રિટિશ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૬–૫૬. ડેલ્હાઉસિ તે વખતે ગવર્નર જનરલ હતો.

રશિઆ. તુર્કી. ફ્રાંસ. ઈંગ્લંડ. ઇ. સ. ૧૮૫૩–૫૪:—હવે આપણે યૂરોપની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ. ઇ. સ. ૧૭૪૦ની સાલના એક કરારથી તુર્કીના સુલતાનના કબજાના પૅલેસ્ટાઇન પ્રાંતની પવિત્ર ખ્રિસ્તી જાત્રાની જગ્યાઓ ઉપર ફ્રાંસને અમુક હકો આપવામાં આવ્યા હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બે પંથો છેઃ (૧) લૅટિન (૨) ગ્રીક. ફ્રેંચો લૅટિન પંથ–ચર્ચ–ના છે. ફ્રાંસના લૅટિન પાદરીઓ જેરુસલેમ વિગેરે પવિત્ર સ્થળોનો કબજો ભોગવતા બંધ થયા. તેથી ગ્રીક પાદરીઓએ તેમનો કબજો સંભાળ્યો. તેથી ફ્રાંસના પ્રમુખ અને પછી સમ્રાટ્–લૂઈ નેપોલિઅને ખ્રિસ્તી યાત્રાનાં સ્થળોને ફ્રેંચ કબજામાં લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. સુલતાને તે હકો સ્વીકાર્યા. પણ રશિઆ ગ્રીક પંથ (Church)નાં રાજ્યોમાં મુખ્ય ગણાતું હોવાથી ઝારે ગ્રીક પંથનો પક્ષ લીધો. તેણે જેરુસમેલ વિગેરે પવિત્ર સ્થળોના જ નહી પણ તુર્કીની સલ્તનતના તમામ દોઢ કરોડ ગ્રીક લોકો–સર્વિઆ, બલ્ગેરિઆ, વિગેરે સુલતાનના પ્રાંતોના ગ્રીકો–ના હકોનો પોતે ખરો સંરક્ષક છે એમ જાહેર કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૪માં નિકૉલસ ઝાર ઈંગ્લંડ

આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે તુર્કીની સલ્તનતને વહેમથી જોવા માટે પરદેશ ખાતાના પ્રધાન ઍબરડીનને ઈસારો કર્યો હતો. તે જ ઍબરડીન હવે મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેણે લૉર્ડ સ્ટૅફૉર્ડ રૅટ્‌ક્લિફને ઈસ્તંબૂલ મુકામે મોકલ્યો. રૅટ્‌ક્લિફની સલાહથી સુલતાને રશિઆના જૂના અધિકારોને કબૂલ રાખ્યા, પણ નવા અધિકારોને માન્ય રાખ્યા નહી. ઝારે તેથી પોતાના પ્રતિનિધિઓને ઈસ્તંબૂલથી પાછા બોલાવી લીધા અને ડૅન્યુબ નદીના તુર્કીના હવાલાના પ્રાંતો–મૉલ્ડેવિઆ વિગેરેમાં લશ્કરો મોકલ્યાં. આ બનાવથી યૂરોપનાં મોટાં રાજ્યો દરમ્યાન થયાં. ફ્રાંસે અને ઈંગ્લંડે પોતાનાં નૌકાસૈન્યોને કાળા સમુદ્રમાં રવાના કર્યાં. પણ એ દરમ્યાનગીરી કાંઈ કામમાં આવી નહી. તુર્કીએ રશિઆ સામે લડાઈ જાહેર કરી અને રશિઆના નૌકાસૈન્યે સાઈનોપે પાસે તુર્કીની કેટલીક નૌકાઓને ડુબાડી દીધી. આ સમાચાર ઈંગ્લંડ અને ફ્રાંસ પહોંચ્યા ત્યારે તે દેશોની પ્રજાઓ ખળભળી ઊઠી. બંને સરકારોએ ઝારને મૉલ્ડેવિઆ અને વૅલેશિઆના પ્રાંતો ખાલી કરવાનું કહેવરાવ્યું. પણ ઝારે ના પાડી. રશિઆ કાળા અને ભૂમધ્ય સમુદ્રોમાં મુખ્ય સત્તા ધરાવે તે ઈંગ્લંડના એશિઆઈ અને આફ્રિકાના સામ્રાજ્યને નુકસાનકર્તા હતું. ઈંગ્લંડના ભલભલા મુસદ્દીઓ, જેવા કે પિટ્ટ, કૅસલરે, કૅનિંગ, પામર્સ્ટન વિગેરેએ રશિઆ સામે વિરોધ કર્યો હતો અને તુર્કીનો પક્ષ કર્યો હતો. તેથી ઈંગ્લંડે અને ફ્રાંસે રશિઆ સામે લડાઈ જાહેર કરી, માર્ચ, ઈ. સ. ૧૮૫૪. ઑસ્ટ્રિઆ અને પ્રશિઆ પહેલાં દરમ્યાન થયાં હતાં. પણ તેઓ લડાઈથી અલગ રહ્યાં.

ક્રિમિઆનો વિગ્રહ : ઈ. સ. ૧૮૫૪–૫૬:—બાલાકલાવા અને ઈન્કરમાન : સેબાસ્ટપોલનો ઘેરો:—શરુઆતમાં તો રશિઆએ મિત્રરાજ્યોના લશ્કરી દબાણને લીધે ડૅન્યુબ નદી ઉપરના બંને પ્રાંતો ખાલી કરી દીધા. પરદેશ ખાતાના પ્રધાન લૉર્ડ ક્લૅરંડને ક્રિમિઆ (Crimea) ના દ્વીપકલ્પ ઉપર સવારી મોકલી. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોએ Sebastapol –સેબાસ્ટપોલને ઘેરો નાંખ્યો; એક ફ્રેંચ સેનાપતિ મંદવાડમાં મરી ગયો; બીજો ફ્રેંચ સેનાપતિ તદ્દન નબળો નીવડ્યો, બાલાક્લાવા (Balaclava) પાસે ઈંગ્રેજ ટુકડીએ અજબ બહાદુરી બતાવી રશિઅનોનો અટકાવ કર્યો.

આ કૃત્ય The Charge of the Light Brigade કહેવાય છે, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૮૫૪. ઇન્કરમાન (Inkerman) ટેકરા પાસે રશિઅન લશ્કર હારી ગયું. સેબાસ્ટપોલ ઉપર હલ્લો કરીને તે કિલ્લો લઈ શકાત, પણ ફ્રેંચ સેનાપતિએ ના પાડી. ઇંગ્રેજ લશ્કરી વ્યવસ્થા ઘણી અ-સંતોષકારક હતી. અધૂરામાં પૂરૂં સખ્ત વાવાઝોડું થયું. તેથી લશ્કરનો તમામ સરંજામ નાશ પામ્યો. મરડો, કૉલેરા, ટાઈફૉઈડ, એ દરદો ફાટી નીકળ્યાં, સેંકડો સિપાઈઓ અને ઢોરો તેમનાં ભોગ થઈ પડ્યાં, દરદીઓની સારવાર માટેની વ્યવસ્થા ઘણી ભયંકર હતી. લંડન "ટાઈમ્સ" પત્રના પ્રતિનિધિએ આ ખબર ઇંગ્લંડ મોકલ્યા. ફ્લૉરેંસ નાઇટિંગેઇલ સ્વયંસેવિકાઓને લઈને રણક્ષેત્ર ઉપર ગઈ. લોકો ઉશ્કેરાઈ ગયા જેથી ઍબરડીને રાજીનામું આપ્યું. પામર્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેની આગેવાની નીચે બાજી સુધરી. ઝાર નિકોલસ મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૮૫૫. પ્રખ્યાત ઇટાલિઅન મુસદ્દી કાઉંટ કાવૂરે (Cavour) સાર્ડિનિઆથી એક લશ્કર મિત્રરાજ્યોની મદદે મોકલ્યું. ૩૪૯ દિવસના ઘેરા પછી સેબાસ્ટપોલ શરણ થયું અને રશિઅન લશ્કરો હારી ગયાં, સપ્ટેંબર ઇ. સ. ૧૮૫૫. આ જ અરસામાં કાર્સ રશિઅન લશ્કરના હાથમાં ગયું. સાથે વિગ્રહનો પણ અંત આવ્યો.

પૅરિસનું તહ: માર્ચ, ઇ. સ. ૧૮૫૬:—ઑસ્ટ્રિઆની સરકાર બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરવા દરમ્યાન થઈ. એક વર્ષની વાટાઘાટ પછી પૅરિસ મુકામે કરાર કરવામાં આવ્યો. તે પ્રમાણે તુર્કીની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિઆ, રશિઆ અને સાર્ડિનિઆ પરસ્પર બંધાયાં; તુર્કી યુરોપના રાજ્યમંડળ (Concert of Europe)માં દાખલ

થયું; તુર્કીના આંતર કારભારમાં કોઈએ દરમ્યાન થવું નહી એમ નક્કી થયું; સુલતાને પોતાની તમામ પ્રજાની પરિસ્થિતિ સુધારવાનું વચન આપ્યું; ક્રિમિઆ રશિઆને અને કાર્સ તુર્કીને પાછાં મળ્યાં; કાળા સમુદ્રમાં સુલેહ વખતે સર્વ રાજ્યોને એકસરખી છૂટો આપવામાં આવી; ડૅન્યુબ નદી સર્વમાન્ય નદી થઈ; મૉલ્ડેવિઆ, વૉલેશિઆ અને સર્વિઆની સ્વતંત્રતા માટે મિત્રરાજ્યો જામીન થયાં. રશિઆના અગાઉના તમામ અધિકારો રદ થયા. સુલેહથી ફ્રાંસના નેપોલિઅનનું માન વધ્યું. તે ઈટાલિનો અને રશિઆનો મિત્ર થયો. સાર્ડિનિઆ વગવાળું રાજ્ય થયું અને નવા ઈટાલિનો ઉદય થયો.*

પિટ્ટ, કૅસલ્રે, કૅનિંગ અને પામર્સ્ટન તુર્કીના મિત્રો હતા; તેમના પછી ડિઝ્રાઈલિએ તે જ ધોરણ સ્વીકાર્યું. એ વખતે કેટલાએક ઇંગ્રેજ મુસદ્દીઓ આ મૈત્રી ઉપર કટાક્ષથી જોતા હતા. છેલ્લા મહાવિગ્રહમાં તુર્કી ઈંગ્લંડ સામે અને જર્મની સાથે રહી લડ્યું તે ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ તો ક્રિમિઆનો વિગ્રહ ફોકટ લડાયો હતો એમ કહેવું પડશે.†

રાજકારણ કદિ કાયમ રહેતું નથીઃ આજના મિત્રો કાલે શત્રુઓ થઈ બેસે છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ક્રિમિઆના વિગ્રહથી ધારેલાં પરિણામો આવ્યાં નહી અને ઇંગ્લંડની તથા રશિઆની હરીફાઈ ઓછી થઈ નહી.‡

પામર્સ્ટનનો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૫૫-૫૭:—પામર્સ્ટને ક્રિમિઆના યુદ્ધનો અંત આણ્યો. તેણે લડાઈખાતું સારી રીતે સુધારી દીધું. ઇ. સ. ૧૮૫૬-૫૭માં ઇંગ્લંડ અને ઈરાન વચ્ચ લડાઈ થઈ. શાહે હિરાત ઉપર ચડાઈ કરી. ઇરાન હારી ગયું. ચીનની સરકારે એક ઇંગ્રેજ વહાણ

---

*In the waters of the Tchernya the stain of Novara was wiped out for ever; out of the mud of the trenches was modern Italy built up. Trvelyan.

†The Crimean war was a blunder and a crime.

‡When one reads the treaty, there is nothing to show which is the conqueror and which the conquered.

ફ્રેંચ વકીલોની નોંધ.

રોકી રાખ્યું અને તેના ખલાસીઓને કેદ કર્યા, તે કારણથી પામર્સ્ટને ચીન સામે લડાઈ જાહેર કરી. ફ્રેંચો ઈંગ્રેજો સાથે ભળ્યા. ચીનાઓ હારી ગયા. તેથી તેમણે યાંગ-સે-કિઆંગ નદી ઉપરનો વેપાર ખુલ્લો કર્યો, પરસ્પર વકીલો મોકલવાની શરત લખી આપી, અને ખ્રિસ્તી ધર્મને રક્ષણ આપવાનું વચન આપ્યું, ઇ. સ. ૧૮૫૭. પાર્લમેંટે ચીનના વિગ્રહની રાજ્યનીતિને વખોડી કાઢી તેથી પામર્સ્ટને રાજીનામું આપ્યું. પણ પ્રજાને તેની રાજ્ય-નીતિ ગમી ગઈ હતી. તેથી નવી પાર્લમેંટમાં પામર્સ્ટનની બહુમતી થઈ. ઉંમરે વૃદ્ધ, પણ સ્વભાવે અને કામકાજ કરવામાં યુવાન્ પામર્સ્ટન વળી પાછો મુખ્ય મંત્રી થયો, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૮૫૭.

ઉપરાઉપરી બદલાએલાં મંત્રીમંડળો: પામર્સ્ટન અને ડર્બી (બીજી વાર) **ઇ. સ. ૧૮૫૭–૫૮:**—પામર્સ્ટનનો સ્વભાવ રાણીને જરાય ગમતો નહી. વળી ટોરિઓ અને બ્રાઇટ જેવા લિબરલો તેની વિરુદ્ધ હતા. ઈ. સ. ૧૮૫૭–૫૮માં હિંદમાં સિપાઈઓએ બળવો કર્યો. પામર્સ્ટને બ્રિટિશ હિંદના કારભાર માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. દરમ્યાન ફ્રેંચ સમ્રાટ્ નેપોલિઅનના ઉપર કોઈએ બૉમ્બ ફેંક્યો. ગુનેગારની તપાસ કરતાં એમ માલુમ પડયું કે કાવતરું ઇંગ્લંડમાં થયું હતું. ફ્રેંચ સરકાર અને પ્રજા ઇંગ્રેજો ઉપર ઘણાં ચીડાયાં. આવાં કાવતરાં સામે પામર્સ્ટને હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં એક મુસદ્દો રજુ કર્યો. પણ તેમાં હારી જતાં તેણે રાજીનામું આપ્યું, ફેબ્રુઆરિ, ઈ. સ. ૧૮૫૮.

રાણીએ હવે લૉર્ડ ડર્બીને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો. ડિઝરાઇલિ બીજી વાર ખજાનચી થયો. સિપાઈઓનો બળવો શાંત થઈ ગયો, એટલે બ્રિટિશ હિંદના કારભાર માટે નવો કાયદો કરવામાં આવ્યો, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૫૮. દરમ્યાન ઑસ્ટ્રિઆ અને સાર્ડિનિઆ વચ્ચે લડાઈ સળગી ઊઠી હતી. ફ્રાંસ ઇટાલિને ઉત્તેજન આપતું હતું. નેપોલિઅને ઇટાલિમાં લશ્કર મોકલ્યું. ડિઝરાઇલિએ હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સના બંધારણમાં સુધારો કરવનો ઠરાવ કર્યો. પણ પરદેશ ખાતાના કારભાર ઉપર અને સુધારાના સવાલ ઉપર લિબરલો અને પીલના અનુયાયીઓ ભેગા થઈ ગયા. પરિણામે ડર્બી અને ડિઝરાઇલિ હારી ગયા અને પામર્સ્ટન ફરી મુખ્ય પ્રધાન થયો, મે, ઇ. સ. ૧૮૫૯.

લૉર્ડ પામર્સ્ટનનો છેલ્લો કારભાર: ઈ. સ. ૧૮૫૯–૬૫. **ખજાનચી ગ્લૅડ્સ્ટનઃ**—પામર્સ્ટનના છેલ્લા મંત્રીમંડળમાં ગ્લૅડ્સ્ટન ખજાનચી થયો. અત્યાર સુધી ગ્લૅડ્સ્ટન પીલના પક્ષકારોમાં ખપતો હતો. પણ તે જૂના કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષમાંથી હંમેશને માટે ખસી ગયો અને લિબરલોની સાથે કારભારમાં દાખલ થયો. પામર્સ્ટન પોતે પાર્લમેંટના સુધારાથી વિરુદ્ધ હતો. પણ તે સવાલનો ખાસ ઉત્સાહી રસલ મંત્રીમંડળમાં હતો; છતાં તે પ્રશ્ન હમણાં તો અધર જ રહ્યો. પામર્સ્ટનના આંતર કારભારમાં ગ્લૅડ્સ્ટનના આર્થિક સુધારાઓ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જોગ છે. તેણે ફ્રાંસ સાથે વેપારનો કરાર કર્યો, સાધારણ વપરાશની ઘણી જણસો ઉપરની જગાતો ઓછી કરી અથવા કાઢી નાંખી, કાચો માલ, ખાધાખોરાકીની ચીજો અને કારખાનાંમાં બનેલો માલ, એટલી ચીજો ઉપર માત્ર નામની જ જગાત રાખી, અને જેમ બને તેમ ઓછી ચીજો ઉપર થોડીશી જગાત રહેવા દીધી. આયપતવેરો હવેથી દેશમાં કાયમનો કર થયો. ગ્લૅડ્સ્ટને કાગળ ઉપરની જગાત કાઢી નાંખી. તેમાં હાઉસ ઑફ કૉમન્સ અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ વચ્ચે તકરાર થઈ. તેથી પ્રજા ઉપરના જૂના કરોમાં ફેરફારો કરવાની અને નવા કરો નાંખવાની સત્તા હાઉસ ઑફ કૉમન્સની જ છે, અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝને તે બાબતમાં ખાસ દરમ્યાન થવાની સત્તા હોવી જોઈએ નહી, એ ઉપયોગી સૂત્ર સ્વીકારનારા ત્રણ ઠરાવો પામર્સ્ટને હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં પસાર કરાવ્યા, જુલાઈ, ઈ. સ. ૧૮૬૦. બીજે વર્ષે ગ્લૅડ્સ્ટને હાઉસ ઑફ કૉમન્સની નાણાં ઉપરની સત્તા વિશેષ સાબુત કરી. જગાતના ફેરફારોથી અને ફ્રાંસ સાથેના વેપારના કરારથી ઇંગ્લંડનું ઉત્પન્ન વધ્યું. તેથી ખજાનચીએ આયપતવેરો ઘટાડી દીધો અને ખોરાકીનાં સાધનો ચા વિગેરે સોંઘાં કર્યાં. ગ્લૅડ્સ્ટને પોસ્ટ ઑફિસ સેવિંગ્સ બૅંકો સ્થાપી. મધ્યમ વર્ગના લાખો લોકો પોતાનાં બચત નાણાં સલામતીથી આ બૅંકોમાં રાખી શક્યા અને સરકારને ઓછે વ્યાજે નાણું મેળવવાની સારી સગવડ થઈ; હરઘડી શરાફી પેઢીઓ અને બૅંકો પાસે જવાની તેને જરુર રહી નહી. રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓનાં ખર્ચો તપાસવા ગ્લૅડ્સ્ટને એક સ્વતંત્ર અમલદાર નીમ્યો. આ સુધારાથી પાર્લમેંટની આર્થિક સવાલો ઉપરની સત્તા વધી. તેણે રાજ્યનું કેટલુંક નકામું ખર્ચ કાઢી નાંખ્યું.

પામર્સ્ટનના કારભારનું યૂરોપ: ઇંગ્લંડની તટસ્થતા: ઈ. સ. ૧૮૫૯–૬૫:—પામર્સ્ટન યૂરોપનાં રાજ્યોના આંતર કારભારમાં બહુ માથું* મારતો, પણ તેના છેલ્લા કારભારમાં ઇંગ્લંડ તટસ્થ રહ્યું; કારણ કે એ વખતે જ્હૉન રસલ પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો. ક્રિમિઆના વિગ્રહ વખતે સાર્ડિનિઆના રાજ્ય તરફથી કાઉંટ કાવૂરે મિત્રરાજ્યોને લશ્કરી મદદ મોકલી હતી અને પૅરિસની પરિષદ્‌માં સાર્ડિનિઆને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું હતું, તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ફ્રાંસના સમ્રાટ્ નેપોલિઅને સાર્ડિનિઆનો પક્ષ લીધો અને નાઇસ તથા સેવૉયના પ્રાંતોના બદલામાં તેણે સમસ્ત ઇટાલિમાંથી ઑસ્ટ્રિઆના પક્ષકાર રાજ્યકર્તાઓને કાઢી મૂકી સમગ્ર ઇટાલિનું એક રાજ્ય બને તે માટે તમામ મદદ આપવા કાવૂરને વચન આપ્યું. રાણી વિક્ટોરિઆને ઇટાલિઅનોનું બંડ ગમતું નહોતું. પણ પામર્સ્ટનના મંત્રીમંડળે ઇટાલિનો પક્ષ લીધો. ઇટાલિ એક રાજ્ય થયું, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૬૧. ચીનની સરકારે ઇ. સ. ૧૮૫૮ની Tienstien–ટીનસ્ટીનની સુલેહ હજુ કબૂલ કરી નહોતી. તેથી પામર્સ્ટને ચીનના કિનારા ઉપર સવારી મોકલી. ઇ. સ ૧૮૬૦ના પેકિનના તહથી પહેલો કરાર મંજૂર થયો અને ટીનસ્ટીનનું બંદર બ્રિટિશ વેપાર માટે ખુલ્લું થયું. લૂઈ નેપોલિઅનને મેકિસકોમાં ફ્રાંસની વગ કરવી હતી. તેથી તેણે પોતાનો ગુપ્ત હેતુ મનમાં રાખી ઇંગ્લંડને યુક્તિથી ફ્રાંસના પક્ષમાં લીધું. પણ રસલ યુક્તિ સમજી ગયો, તેથી ઇંગ્લંડ નેપોલિઅનના કાવાદાવાઓમાં ફસાયું નહી, ઇ. સ. ૧૮૬૧–૬૨. ઇ. સ. ૧૮૬૧માં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોના ઉત્તર અને દક્ષિણ વિભાગો વચ્ચે ગુલામીના પ્રશ્ન ઉપર લડાઈ સળગી ઊઠી. ઇંગ્લંડમાં કેટલાએક લોકો દક્ષિણ સંસ્થાનો તરફ, તો કેટલાએક ઉત્તર તરફ હતા. "ટ્રેન્ટ" નામની ઇંગ્રેજ મેઇલ આગબોટમાં

---

*પામર્સ્ટનની પરદેશ સંબંધી રાજ્યનીતિ નીચે આપેલા તેના ભાષણના એક ભાગ ઉપરથી એકદમ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે: It is a narrow policy to suppose that this country or that is to be marked as the eternal ally or the perpetual enemy of England. We have no eternal allies and we have no perpetual enemies. Our interests are eternal and perpetual.

દક્ષિણ વિભાગનાં સંસ્થાનો તરફથી ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસની સરકારો સાથે મસલત કરવા બે વકીલો નીકળ્યા હતા, તેમને ઉત્તર વિભાગનાં સંસ્થાનોની સરકારે પકડયા. "ટ્રેન્ટ" બ્રિટિશ આગબોટ હતી. તેથી બંને સરકારો વચ્ચે લડાઈ સળગી ઊઠત; પણ રાણી અને પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વચ્ચે પડ્યાં અને બંનેનાં મનનું સમાધાન થયું. બ્રિટિશ ગોદીમાં તૈયાર થએલી "આલાબામા" (Alabama) નામની એક મનવારે ઉત્તર સંસ્થાનોના વેપારને ઘણું નુકસાન કર્યું. તેથી તેમણે વાંધો ઊઠાવ્યો, જેનું સંતોષકારક સમાધાન કરવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૬૩ના જૂનમાં પોલંડમાં રશિઆ સામે બળવો થયો. પ્રશિઆમાં પ્રિન્સ બિસ્માર્ક (Bismarck) ચૅન્સેલર-વઝીર હતો. ફ્રાંસ પોલ લોકોના પક્ષમાં હતું. તેથી બિસ્માર્કે ઝારનો પક્ષ લીધો. ફ્રેંચ સમ્રાટ્ નેપોલિઅને ઝારને ધમકી આપી. પણ ઇંગ્લંડ લડાઈમાં ઉતરવા ઇચ્છતું હતું તે ઝાર સારી રીતે જાણતો હતો. તેથી તેણે નેપોલિઅનની ધમકી ઉપર કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહી. બિસ્માર્કને ઑસ્ટ્રિઆને જર્મનીમાંથી કાઢવું હતું અને જેમ સાર્ડિનિઆની આગેવાની નીચે ઇટાલિ એક થયું હતું તેમ, પ્રશિઆની આગેવાની નીચે જર્મનીનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોને તેને એક કરવાં હતાં. આ વખતે ડેન્માર્કની પાસે આવેલાં શ્લેશવિગ અને હૉલ્સ્ટાઇન (Schleswig અને Holstein)ની માલિકીનો સવાલ ઊભો થયો. એક રીતે તે બંને સંસ્થાનો (ડચિઓ) ડેન્માર્કના રાજાની માલિકીનાં હતાં. પણ હૉલ્સ્ટાઇનમાં જર્મનો વસતા હતા અને તે જર્મનીનું એક નાનું સંસ્થાન ગણાતું. શ્લેશવિગમાં જર્મનો ઝાઝા નહોતા. પણ જર્મનીને મન તે પણ જર્મન સંસ્થાન હતું. ડેન્માર્કને બંને પરગણાં -ડચિઓ-પોતને માટે જોઈતાં હતાં. તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૩માં અગાઉના એક કરારની ઉપરવટ થઈને પણ નવા ડેઇન રાજા નવમા ક્રિશ્ચિઅને બંને ડચિઓને પોતાના કબજામાં લીધી. બિસ્માર્કે તુરત જ પોતાનો લાગ જોયો. તેણે પ્રશિઆને નામે બને સંસ્થાનોમાં લશ્કરો મોકલ્યાં, ઇ. સ. ૧૮૬૪. બિસ્માર્કે ઑસ્ટ્રિઆ સામે બીજો પ્રપંચ રચ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૬માં તેણે ઑસ્ટ્રિઆ સામે લડાઈ જાહેર કરી તેને જર્મનીના પ્રમુખપણામાંથી બાતલ કર્યું, અને બંને ડચિઓ તથા હૅનોવર, વિગેરેને પ્રશિઆમાં ભેળવી દીધાં. તેણે જર્મનીમાં ઉત્તરનાં તમામ સંસ્થાનોને

પ્રશિઆના રાજાના પ્રમુખપણા નીચે મૂકી દીધાં. પ્રશિઆ મોટા રાજ્યની કોટિમાં આવ્યું; બિસ્માર્કનું બળ વધ્યું; પ્રશિઆને કીલનું ભવ્ય બંદર મળતાં ત્યાં ભવિષ્યમાં પ્રચંડ નૌકાસૈન્ય તૈયાર થયું; ઇ. સ. ૧૯૧૪–૧૮ના મહાયુદ્ધની તૈયારીઓ શરુ થઈ. આ વખતે ઇંગ્લંડે તટસ્થતા જાળવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૬૫ના ઑકટોબર માસમાં પામર્સ્ટન ૮૧ વર્ષની ઉમરે મરી ગયો. બુઢ્ઢાપામાં પણ તેનામાં જુવાનીનાં ઉત્સાહ અને શક્તિ હતાં.

પામર્સ્ટનની રાજ્યનીતિ:—ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં આપણે પામર્સ્ટનની યૂરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો સાથેની રાજ્યનીતિ તપાસી ગયા છીએ. પામર્સ્ટન નહોતો વ્હિગ કે લિબરલ; નહોતો ટોરિ કે કૉન્ઝર્વેટિવ; તે રૅડિકલ પણ નહોતો. પરદેશ ખાતાના કારભારમાં તે કૅનિંગનો ચેલો હતો. બેલ્જિઅમ, ગ્રીસ, ઇટાલિ, સ્પેઇન, પોર્ટુગલ અને તુર્કીનો તે મિત્ર હતો; પરદેશી પ્રજાઓને તે સુખી અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર નીચે રહેલી જોવા ઇચ્છતો હતો. તે પાર્લમેંટના જૂના બંધારણને તોડવા ઇચ્છતો નહી. તે ગરીબોની દયા ખાતો અને મજૂરોની પરિસ્થિતિને સુધારવા માટે તે હમેશાં ઉત્સાહ બતાવતો; ઇંગ્રેજો તેને સારી પેઠે ચાહતા. લિબરલો, કૉન્ઝર્વેટિવો અને રૅડિકલો તેને અનુમોદન આપતા. વસ્તુતઃ તે ઓગણીસમી સદીનો નહી પણ અઢારમી સદીનો મુસદ્દી હતો. હરકોઈ સવાલ ઉપસ્થિત થયો કે તુરત તે તેના ઉપર નિર્ણય કરી નાંખતો અને પછી કરેલા નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તતો. એ બાબતમાં તે કદિ ઢીલ કરતો નહી. ઇંગ્રેજ પ્રજાનો તે માનીતો મુસદ્દી હતો. રાણીને તે ગમતો નહી; કારણ કે તે "ચટાક," ગમ્મતી, ઉતાવળીઓ, ઉદ્ધત અને સ્વતંત્ર મિજાજનો હતો. તેની રાજ્યનીતિથી ઇંગ્લંડ યૂરોપની રાજ્યનીતિમાં આગેવાન થયું; એ જ સાથે તેના જોહુકમીપણાથી યૂરોપનાં રાજ્યોના દરબારોનો ઇંગ્લંડ ઉપરનો ભરોસો ઘટી ગયો. પામર્સ્ટન દેશનો આગેવાન હતો ત્યાં સુધી જુદા જુદા પક્ષો તેના દબાણમાં હતા; તેના મરણ પછી એ પક્ષો દબાણથી છૂટા થઈ ગયા અને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં નવું પરિવર્તન થયું. પામર્સ્ટન ઇંગ્લંડનો

છેલ્લો વૃદ્ધ મુસદ્દી હતો. તેના પછી નવા આગેવાનો આગળ આવ્યા અને તેમના કારભારોમાં ઓગણીસમી સદીના નવા વિચારોને જોસ મળ્યું.§

પ્રકરણ ૧૭મું

વિક્ટોરિઆનો યુગ (ચાલુ)

ઇ. સ. ૧૮૩૫–૯૫

નવા "લિબરલો" અને "કૉન્ઝર્વેટિવો"

ગ્લૅડ્સ્ટન. ડિઝરાઇલિ. "યુનિઅનિસ્ટ" પક્ષ.

નવા સવાલો:—પામર્સ્ટનના મરી ગયા પછી જે નવાં મંત્રીમંડળોએ ઇંગ્લંડનો કારભાર સંભાળ્યો, તેમને તદ્દન નવા કોયડાઓ ઊકેલવા પડ્યા. પહેલું તો પાર્લમેંટનું બંધારણ ફરી ગયું; પ્રજામત પાર્લમેંટમાં વધારે પડવા માંડ્યું. બીજું, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોના વહિવટ માટે યોગ્ય સૂત્રો ઘડાયાં. ત્રીજું, યૂરોપમાં ઇટાલિ અને જર્મની, એ બે નવાં રાજ્યો થતાં ઇંગ્લંડના પરદેશ ખાતાનો કારભાર ફરી ગયો. ચોથું, એક રાષ્ટ્રીય પક્ષ ઊભો થયો; જે પક્ષને આયર્લંડને ઇંગ્લંડની પાર્લમેંટના અંકુશથી મુક્ત કરવું હતું. આ જ અરસામાં આયર્લંડમાં ઇંગ્લંડથી દરેક બાબતમાં તદ્દન સ્વતંત્ર થવાની હીલચાલ શરુ થઈ. છેલ્લું, વિક્ટોરિઆ રાણીના અમલનાં છેલ્લાં ત્રીસ વરસોમાં સામાજિક સુધારાઓ દાખલ થયા. પ્રજાના પરસ્પર વ્યવહારમાં રાજ્યે

---

§ The veteran Parliamentarian, a Whig by association, a Conservative in sentiment, popular with the masses though he had small sympathy with their aspirations, had exactly represented the passing phase of public opinion. His death was the "letting out of the waters," and a prelude to a new era of stress and activity in domestic politics.

Pol. Hist. of England, Vol. XII.

જેમ બને તેમ ઓછું દરમ્યાન થવું જોઈએ એ જૂનો વ્યક્તિવાદ (Individualism) નબળો થઈ ગયો. તેને બદલે પ્રજાહિતની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યે હાથમાં લઈ લેવી જોઈએ એ રાજ્ય કે સમાજ સત્તાવાદ (Socialism) લોકપ્રિય બન્યો. તેનાં પરિણામો વીસમા—ચાલુ—સૈકામાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ; પણ તેનો પાયો ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં નંખાયો હતો.

રસલ: ઇ. સ. ૧૮૬૫–૬૬:—પામર્સ્ટનના મરી ગયા પછી રસલ મંત્રીમંડળનો મુખ્ય પુરુષ થયો. જામેઈકાના સંસ્થાનના હબસીઓએ આ વખતે બળવો કર્યો. તેથી ગવર્નર (Eyre) આયરે લશ્કરી કાયદો (Martial law) જાહેર કર્યો અને ઘણા નિરપરાધી માણસોને ફાંસી આપી અને દેશપાર કર્યા. રસલે આ વિષયમાં ઘણી બેદરકારી બતાવી. પાર્લમેંટના સુધારાના સવાલ ઉપર રસલ હારી ગયો. તેથી ડર્બી મુખ્ય પ્રધાન થયો, જૂન, ઇ. સ. ૧૮૬૬. ડર્બી વૃદ્ધ અને અશક્ત હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૮માં તે નિવૃત્ત થયો, એટલે ડિઝરાઇલિ મુખ્ય સત્તા ઉપર આવ્યો.

ડર્બીનું મંત્રીમંડળ: ઇ. સ. ૧૮૬૬–૬૮. ડિઝરાઇલિનું રિફૉર્મ બિલ: ઇ. સ. ૧૮૬૭:—રસલે હાઉસ ઑફ કૉમન્સના બંધારણના સવાલ ઉપર રાજીનામું આપ્યું હતું. પણ તે બાબત પ્રજામાં ઘણી ચર્ચાતી હતી. ઇંગ્લંડમાં કામદાર લોકોએ તોફાનો કર્યાં. બ્રાઇટ જેવા ધુરંધર વક્તાઓએ તે પ્રશ્ન પોતાનો કર્યો. આ વખતે ડિઝરાઇલિ જે હાઉસ ઑફ કૉમન્સનો—"લીડર"—આગેવાન હતો, તેણે સુધારાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો, ઑગસ્ટ ઇ. સ. ૧૮૬૭. નવા કાયદાથી હાઉસ ઑફ કૉમન્સના સભ્યોની સંખ્યામાં કાંઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નહી. પણ નકામા કસ્બાઓ (boroughs)ના મતાધિકારો લઈ લેવામાં આવ્યા; જ્યારે સારા કસ્બાઓના તથા પરગણાંના અધિકારો વધારવામાં આવ્યા. નવા સુધારાથી લગભગ અગ્યાર લાખ માણસોને ચુંટણીના હકો મળ્યા. પરિણામે કામદાર વર્ગના કેટલાએક લોકો પાર્લમેંટની ચુંટણીમાં ભાગ લેતા

થયા; મધ્યમ વર્ગના લોકોનું બળ એટલે અંશે નબળું પડયું. કૉન્ઝર્વેટિવ પ્રધાનમંડળે આ સુધારો કર્યો તેથી મજૂરવર્ગનાં મંડળો તે પક્ષમાં ભળ્યાં. લૉર્ડ ડર્બી જેવા ચુસ્ત ટોરિઓને ડિઝરાઇલિના આ નવા પ્રયોગનો ઝાઝો ભરોસો નહોતો.* પણ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ બધા પક્ષને અનુભવથી એટલી તો ખાતરી થઈ શકી કે ઇ. સ. ૧૮૬૭ના કાયદાથી ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રને હાનિ નહી, પણ લાભ થયો હતો. તેથી ડિઝરાઈલિ કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષનો ખરો આગેવાન બન્યો.

આ વખતે એબિસિનિઆના સુલતાને કેટલાક યૂરોપિઅનોને અને બ્રિટિશ એલચીને કેદ કર્યા. તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૮માં તેની સામે હિંદથી લશ્કર મોકલવામાં આવતાં તેની સરકાર શરણ થઈ. યૂરોપ બહાર ઈંગ્લંડ દરમ્યાન થયું. પણ ખુદ યૂરોપમાં જ પ્રશિઆ અને ઑસ્ટ્રિઆ વચ્ચે જે ટૂંકો વિગ્રહ થયો તેમાં ઈંગ્લંડ તદ્દન તટસ્થ રહ્યું. ઑસ્ટ્રિઆ હારી ગયું. પ્રશિઆ બિસ્માર્કની ભભકભરી કુનેહથી ઉત્તર જર્મનીનાં રાજ્યોનું આગેવાન બન્યું, જૂન, ઇ. સ. ૧૮૬૬. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં પાર્લમેંટે કૅનેડાના જુદા જુદા પ્રાંતોનું એક સંસ્થાન બનાવી તેને ગવર્નર જનરલ નીચે મૂકયું અને પ્રાંતોને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો નીચે મૂક્યા. દરેક પ્રાંતને જુદી ધારાસભા આપવામાં આવી. આ એકત્રિત થએલાં સંસ્થાનમાં કોલંબિઆ, વાનકુંવર ટાપુ અને પ્રિન્સ એટવર્ડ ટાપુ ભળ્યાં. આયર્લંડના ચર્ચનો સવાલ આ વખતે મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. તે ઉપર ગ્લૅડ્સ્ટને ડિઝરાઇલિને હરાવ્યો. તેથી પાર્લમેંટને રજા આપવામાં આવી. નવી ચુંટણી થઈ તેમાં લિબરલો ફાવ્યા. તેથી ડિઝરાઇલિએ રાજીનામું આપ્યું, ડિસેંબર, ઇ. સ. ૧૮૬૮.

હવેથી ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં બે મહાન્ પુરુષોનો અખાડો જામ્યો: એક તરફ ડિઝરાઇલિ અને બીજી તરફ ગ્લૅડ્સ્ટન. ઇ. સ. ૧૮૮૦ સુધીનો બ્રિટિશ ઇતિહાસ એટલે ગ્લૅડ્સ્ટન અને ડિઝરાઇલિનું દ્વંદ્વયુદ્ધ.

ગ્લૅડ્સ્ટન: ઇ. સ. ૧૮૩૩–૧૮૯૮:—ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં ગ્લૅડ્સ્ટનના જીવનચરિત વિષે આપણે કાંઇ જોઈ શક્યા નથી. ઇ. સ. ૧૮૬૮ની

*It is a "leap in the dark."

સાલથી તે ઠેઠ ઇ. સ. ૧૮૯૮ સુધી ગ્લૅડ્સ્ટન ઈંગ્લંડનો ધુરંધર મુસદ્દી હતો. તેથી તેના જીવનનો આગલો ભાગ અહીં તપાસવાની જરુર છે; તેના જીવનનો પૂર્વ વૃત્તાંત અને તેના ગુણદોષ એમને જાણ્યા વગર આપણે હવે પછીનાં ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ બરોબર સમજી કે વિચારી શકીએ નહી.

વિલિઅમ એવર્ટ ગ્લૅડ્સ્ટન (William Ewart Gladstone) ઇ. સ. ૧૮૦૯ના ડિસેંબર માસમાં લિવર્પૂલ મુકામે જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ સર જ્હૉન ગ્લૅડ્સ્ટન લિવર્પૂલનો મોટો વેપારી હતો. તે પહેલાં વ્હિગ હતો. પણ પાછળથી પિટ્ટની અને કૅનિંગની મૈત્રી થતાં તે કૉન્ઝર્વૅટિવ પક્ષમાં ભળ્યો હતો. નાનપણથી જ ગ્લૅડ્સ્ટનના મગજ ઉપર કૉન્ઝર્વૅટિવ વાતાવરણની સજ્જડ છાપ પડી હતી. શાળામાં અને કૉલેજમાં ગ્લૅડ્સ્ટન ઘણાં છટાદાર ભાષણો કરતો. એ વખત દરમ્યાન તેને ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યનો શોખ લાગ્યો. કૉલેજ છોડ્યા પછી તેને ચર્ચમાં દાખલ થવું હતું. પણ તે વિચાર તેણે છોડી દીધો અને ઇ. સ. ૧૮૩૩માં તે પહેલી વાર પાર્લમેંટમાં દાખલ થયો. પાર્લમેંટમાં તે હમેશાં કૉન્ઝર્વૅટિવ આગેવાન સર રૉબર્ટ પીલનો પક્ષ કરતો. ઇ. સ. ૧૮૩૫માં પીલના મંત્રીમંડળમાં ગ્લૅડ્સ્ટન સંસ્થાનોનો નાયબ દિવાન (Under Secretary of State for the Colonies) થયો. પીલને રાજીનામું આપવું પડયું એટલે ગ્લૅડ્સ્ટન નિવૃત્ત થયો. ઇ. સ. ૧૮૪૧માં પીલ ફરી મુખ્ય પ્રધાન થયો, ત્યારે તેણે ગ્લૅડ્સ્ટનને બોર્ડ ઑફ ટ્રેઈડનો પ્રમુખ અને મંત્રીમંડળનો સભ્ય બનાવ્યો. ગ્લૅડ્સ્ટને આ વખતે વેપારરોજગાર, જગાત, કરપદ્ધતિ, વિગેરેનો સારો અભ્યાસ કર્યો. પીલે આયર્લંડની મેનુથ (Maynooth) કૉલેજને સરકારી મદદ આપી. તે ટોરિ ગ્લૅડ્સ્ટનને ગમ્યું નહી, તેથી તેણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું

ગ્લૅડ્સ્ટન

આપ્યું. પણ ઇ. સ. ૧૮૪૬માં તે પાછો મંત્રીમંડળમાં દાખલ થયો અને સંસ્થાનોનો સેક્રેટરિ (Colonial Secretary) બન્યો. અનાજની આયાત વિષેના કાયદાઓ (Corn Laws) રદ થયા પછી પીલે રાજીનામું આપ્યું એટલે ટોરિઓનો અંત આવ્યો. ત્યાર પછી ગ્લૅડ્સ્ટન ઇટાલિ ગયો. ત્યાં નેપલ્સના રાજ્યકર્તાનો જુલમ જોઈ તેનું અંતર બળી ગયું, અને યૂરોપ તરફના વલણમાં તે "લિબરલ" વિચારો ધરાવતો થયો. ઇ. સ. ૧૮૫૨ના ઍબરડીનના મંત્રીમંડળમાં ગ્લૅડ્સ્ટન Chancellor of the Exchequer –ખજાનચી થયો. તેણે ક્રિમિઆના વિગ્રહના ખર્ચને પોતાના બાહોશ બજેટોથી નિભાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૫માં તેણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું. હવે તે લગભગ "લિબરલ" થઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૮માં લૉર્ડ ડર્બીએ તેને આયોનિઆના ટાપુઓના કમિશનરની જગ્યા આપી. પામર્સ્ટનના કારભારમાં ગ્લૅડ્સ્ટન બીજી વાર ખજાનચી થયો. તે વખતે તેણે કરેલા તમામ સુધારાઓને આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. પામર્સ્ટનના મરણ પછી ગ્લૅડ્સ્ટન પહેલી વાર હાઉસ ઑફ કૉમન્સનો લીડર–આગેવાન થયો. તે હવે ચુસ્ત લિબરલ થયો હતો. હાઉસ ઑફ કૉમન્સને સુધારવા તેણે પાર્લમેંટમાં એક બિલ દાખલ કર્યું. તેમાં તે ફાવ્યો નહી. રસલના છેલ્લા કારભારનો અંત આવ્યો. ડર્બી અને ડિઝરાઇલિ સત્તા ઉપર આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૮માં કાન્ઝર્વેટિવ આગેવાનોની હાર થઈ. તેથી રાણીએ "લિબરલ" પક્ષના આગેવાન ગ્લૅડ્સ્ટનને મુખ્ય મંત્રીનું પદ આપ્યું *

ગ્લૅડ્સ્ટનના ગુણદોષ:—ગ્લૅડ્સ્ટનનું શરીર જેટલું મજબુત હતું તેટલું જ તેનું મનોબળ મજબુત હતું. જે કોઈ બાબત તે હાથમાં લેતો તેનો તે કોઈ પણ રીતે નિકાલ કરતો. તે નિકાલ એ બાબતનો પૂરો અભ્યાસ કર્યા પછી જ તે કરતો. તે ઘણો ઉદ્યમી હતો. તેના વિચારો ઘણા ઊંચા હતા. દરેક ઊંચા વિચારને તે વ્યવહારમાં મૂકતો. ગ્લૅડ્સ્ટનના

---

* Liberalism was at its zenith, more hopeful and more self-confident than it had been since the first reform bill or again to become during the remainder of the nineteenth century. P. 231, Vol. XII, *Political Hist. of England,* edited by Hunt and Poole.

ચારિત્ર્યનું એક બીજું ખાસ લક્ષણ નોંધવા જેવું છે. તેનો સ્વભાવ ઉદાસીન હતો. ફત્તેહથી તે કદિ મલકાતો નહી, તો નિષ્ફળતાથી તે કદિ નિરાશ થતો નહી. દુ:ખી પ્રજાઓની તે દયા ખાતો. તે મોટો ભાષણકર્તા હતો. જ્યારે તે ભાષણ કરતો ત્યારે શબ્દો અને વાક્યો આપોઆપ તેના હોઠમાંથી સરવા માંડતાં. તે સ્વભાવે ઘણો ભોળો હતો. માણસોની પરીક્ષા કરવામાં તે ઘણી વાર ભૂલ ખાતો. ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર તેને ઘણી શ્રદ્ધા હતી. ગ્લૅડ્સ્ટન લડાઈમાં માનતો નહી; લડાઈ ઉપર તેને તિરસ્કાર છૂટતો. નાનાં મોટાં રાજ્યો ભેગાં થઈ પંચ મારફત પોતાની તકરારોનું સમાધાન કરે એમ તે ઇચ્છતો. ઈંગ્લંડના સામ્રાજ્યમાં તેને શ્રદ્ધા હતી. પણ તે સામ્રાજ્યના બધા ભાગો સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ એમ તે માનતો. ગોરી પ્રજાઓએ સંસ્થાનોના અસલ વતનીઓ ઉપર ન્યાય અને નીતિનાં ધોરણો પ્રમાણે અમલ કરવો જોઈએ એમ તે માનતો. પહેલેથી જ કોઈ ચોક્કસ કરેલાં સૂત્રો પ્રમાણે ગ્લૅડ્સ્ટન વર્ત્યો નથી; જેમ જેમ વખત જતો તેમ તેમ તે વિચાર કરતો અને સમય પ્રમાણે તે પોતાનાં સૂત્રો નક્કી કરતો. દેશાવર સાથે વેપારની છૂટ, પરરાજ્યો સાથે સુલેહ, ખુદ ઈંગ્લંડમાં લોકોની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યકારભાર, રાજ્યના ખર્ચમાં ખૂબ કરકસર, એ તેનાં મુખ્ય સૂત્રો વર્ણવી શકાય. ગ્લૅડ્સ્ટન "લિબરલ" હતો પણ તે "રૅડિકલ" નહોતો. માણસજાતની સમાનતામાં તે કદિ માનતો નહી. જૂની સંસ્થાઓ તરફ અને જૂનાં ધોરણો તરફ તે પૂજ્યભાવ ધરાવતો. ગ્લૅડ્સ્ટને લિબરલ પક્ષને નવો ઓપ આપ્યો અને કૅાન્ઝર્વેટિવો સામે તે પક્ષને મજબુત બનાવ્યો.

ગ્લૅડ્સ્ટન અને આયર્લંડ:—આયર્લંડનો સવાલ હજુ અણઉકલેલો રહ્યો હતો. તે સવાલના મુખ્યત્વે ત્રણ મુદ્દાઓ હતા: (૧) ધર્મનો (૨) જમીનનો (૩) રાજ્યસત્તાનો. આયર્લંડના લોકો ધર્મે રોમક કૅથૉલિકો હતા. જ્યારે ઈંગ્લંડના લોકો ધર્મે પ્રોટેસ્ટન્ટ હતા. આયર્લંડમાં જમીનની માલિકી પ્રોટેસ્ટન્ટોના હાથમાં હતી અને રોમન કૅથૉલિક પ્રજા માત્ર જમીન ખેડી તે ઉપર ગણોત ભરી પ્રોટેસ્ટન્ટ જમીનદારોની તાબેદારી ઊઠાવતી. આયર્લંડનો ત્રીજો પ્રશ્ન રાજ્યકીય હતો. આયર્લંડ ઇ. સ. ૧૮૦૧ના કાયદાથી ઈંગ્લંડ સાથે સંકળાએલું હતું. તે તેના લોકોને ગમતું નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૨૯થી

કૅથૉલિકોને પાર્લમેન્ટમાં બેસવાની છૂટ હતી. પણ તે દેશની પ્રજાને ઇંગ્લંડ સાથેનો સંયુક્ત કારભાર જરાય ગમતો નહોતો અને જેમ બને તેમ વેળાસર તેમને ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટની સત્તાથી મુક્ત થવું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૪૫માં ભયંકર દુષ્કાળ પડયો હતો. તેમાં દસ લાખ માણુસો ભૂખમરાથી મરી ગયાં હતાં, જ્યારે તે પછીનાં વરસોમાં દસ લાખ માણુસો સ્વદેશ છોડી અમેરિકા ચાલ્યાં ગયાં હતાં. આ લોકોએ ઇંગ્લંડ સામે પોતાના દેશનો રોષ વધારે કર્યો. આયર્લંડનાં દારુણ દુઃખોની બધી જવાબદારી તેમણે ઇંગ્લંડની સરકારને શિર નાંખી. તેમણે પોતાના દેશભાઈઓને નાણુાંની મદદ મોકલી અને ઇંગ્લંડ સામે બળવો કરીને પણ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે તેમણે આઈરિશ પ્રજાને ઉશ્કેરી.

આયર્લંડના કૅથૉલિક લોકોને ઉપજનો દસમો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચના ખરચ પેટે આપવો પડતો. આ હડહડતો અન્યાય હતો. જે રોમન કૅથૉલિક આઈરિશ લોકો એ દસમો ભાગ ન આપતા તેમને બ્રિટિશ સરકાર ફરજ પાડી આપવાનું કહેતી. છતાં જે લોકો ન આપતા તેમની જમીન લઈ લેવામાં આવતી અને તેમનાં બાળબચ્ચાંને રંજાડવામાં આવતાં. જે લોકો આવા કાયદા સામે થતા તેમની સામે વધારે કડક કાયદાઓ લાગુ પાડવામાં આવતા, તેથી આઈરિશ પ્રજાનો રોષ રોજ રોજ વધતો જતો હતો. આયર્લંડમાં આ વખતે ઓકૉનેલની વગ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. લોકોને બંડ કરી સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી, જ્યારે ઓકૉનેલને બંડ કરીને સ્વતંત્રતા જોઈતી નહોતી. લોકોએ તેના સામે મંડળો ઊભાં કર્યાં, જે Fenians કહેવાતાં હતાં; (કારણ પુરાણા ઇતિહાસના આઇરિશ રાજાઓના પરિચારકો તે નામથી ઓળખાતા હતા.) તેમનો આગેવાન ઓબ્રાયન (O'Brien) હતો. બ્રિટિશ સરકારે આ મંડળને દાબી દેવા પ્રયત્નો કર્યા. પણ તેમાં તે ફાવી નહી.

આવે વખતે ગ્લૅડ્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે ત્રણ માર્ગો લીધાઃ (૧) પ્રથમ તો તેણે આઇરિશ ચર્ચને રોમન કૅથૉલિક પ્રજાના ઉત્પન્નના

ફ્સમા ભાગથી મુક્ત કરવા નિશ્ચય કર્યો. (૨) બીજું, તેણે આઇરિશ ખેડુતોની સ્થિતિનો સુધારો કરવાનો વિચાર કર્યો. (૩) ત્રીજું, તેણે આયર્લંડને ઈંગ્લંડના સામ્રાજ્યનો તાબેદાર નહી પણ સ્વરાજ્ય ભોગવતો પ્રદેશ બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો.*

(૧) પ્રથમ તો ગ્લૅડ્સ્ટને આયર્લંડનાં અને ઈંગ્લંડનાં ચર્ચોને નોખાં કરી નાંખ્યાં, તેમને મળતી તમામ મદદ બંધ કરી, તેમના નિભાવ માટે બીજો બંદોબસ્ત કર્યો, અને બધું ખર્ચ કાઢતાં બાકી વધેલી રકમનો ઉપયોગ ગરીબ આઇરિશ લોકોને રાહત આપવા માટે કરવો, એવો ઠરાવ કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૬૯.

(૨) ખેડુતોની કંગાળ સ્થિતિ એ આયર્લંડનું બીજું દરદ હતું. જમીનના માલિકો બહારગામ રહેતા અને મહેસૂલ વસુલ કરવા પોતાના માણસોને મોકલતા. જમીનને સુધારીને જો ખેડુત વધારે ઉત્પન્ન કરે તો તેનો લાભ માલિકો ભોગવતા, અને નિયમસર મહેસૂલ વસુલ ન થાય તો તેઓ ખેડુતોને કાઢી મૂકતા. ગ્લૅડ્સ્ટન છેલ્લી બાબતનું નિવારણ કરી શક્યો, પણ આઇરિશ ખેડુતોને માટે મહેસૂલના બંદોબસ્તની બાબતમાં અને સુધારેલી ખેતીથી થતા વિશેષ ઉત્પન્નના યોગ્ય હિસ્સાની બાબતમાં કાંઈ કરી શક્યો નહી, ઇ. સ. ૧૮૭૧. તેણે આયર્લંડમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. લિબરલ પ્રધાનોએ આયર્લંડ માટે આટલાં આટલાં વાનાં કર્યાં, છતાં ફેનિઅનોની હીલચાલો કાંઈ નરમ પડી નહી. તેથી ગ્લૅડ્સ્ટનને તેમની સામે કડક કાયદાઓનો અમલ કરવો પડ્યો.

(૩) આયર્લંડને સ્વરાજ્ય આપવાની વાત ગ્લૅડ્સ્ટને હાલ તો મોકુફ રાખી.

કેળવણી. લશ્કર. નોકરી. ઉદ્યમી કારભાર. ઇ. સ. ૧૮૭૦-૭૪:—ગ્લૅડ્સ્ટનના સહકારી ફૉર્સ્ટરે ઇ. સ. ૧૮૭૦માં પ્રાથમિક કેળવણી માટે આખા દેશમાં યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો, જો કે હજુ પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિઆત નહોતી. અમુક ખાતાં સિવાય રાજ્યના

---

*ડિઝરાઈલિ કહેતા કે આયર્લંડના ત્રણ પ્રશ્નો એટલે (૧) Starving People (૨) an alien church and (૩) an absentee aristocracy.

તમામ મોટા હોદ્દાઓ જાહેર પરીક્ષાઓનાં પરિણામો ઉપર ભરવા એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. કાર્ડવેલ નામના બાહોશ અમાત્યે લશ્કરી ખાતું સારી રીતે સુધાર્યું. લશ્કરના મોટા હોદ્દાઓ (Commissions) અત્યાર સુધી ખરીદી શકાતા; જે કાર્ડવેલે (Cardwell) બંધ કર્યું. લડાઈ વખતે લશ્કર એકદમ ભેગું થઈ શકે તે માટે તેણે નવી વ્યવસ્થા કરી. તેણે સેનાપતિને લશ્કર ખાતાના મંત્રીની નીચે મૂકયો. ગ્લૅડ્સ્ટને લોકોને પોતાનાં મતો ખાનગી (By Ballot) આપવાનો હક આપ્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૪ની ચુંટણીમાં ગ્લૅડ્સ્ટનનો પક્ષ હારી ગયો. કૉન્ઝર્વેટિવો બહુમતીએ પાર્લમેંટમાં આવ્યા. તેથી રાણીએ તે પક્ષના વિખ્યાત આગેવાન ડિઝરાઇલિને પ્રધાન બનાવ્યો, ફેબ્રુઆરિ, ઈ. સ. ૧૮૭૪.

ગ્લૅડ્સ્ટન અને યૂરોપ: ઇ. સ. ૧૮૬૮–૭૪:—ગ્લૅડ્સ્ટનના પહેલા કારભાર દરમ્યાન યૂરોપમાં જબરા ફેરફારો થયા. ફ્રાંસ અને પ્રશિઆ વચ્ચે લડાઈ થઈ. પ્રશિઆ સાથે દક્ષિણ જર્મનીનાં રાજ્યો જોડાયાં. ફ્રેંચ સમ્રાટ્ નેપોલિઅન હારી ગયો અને કેદ પકડાયો; પૅરિસ પડયું; નેપોલિઅનના સામ્રાજ્યનો નાશ થયો; તેને બદલે ફ્રાંસમાં પ્રજારાજ્ય (Republic) ની સ્થાપના થઈ. દક્ષિણ જર્મનીનાં રાજ્યો ઉત્તર જર્મની સાથે એકત્રિત થયાં અને પ્રશિઆના રાજાની આગેવાની નીચે જર્મન સામ્રાજ્ય (German Empire) ની સ્થાપના થઈ. ફ્રાંસે જર્મનીને આલ્સાસ (Alsace) અને લૉરેન (Lorraine) ના પ્રાંતો આપ્યા. ઇટાલિએ રોમમાં રાજધાની કરી. પોપની રાજ્યકીય (Temporal) સત્તાનો નાશ થયો. રશિઆના ઝારે ઇ. સ. ૧૮૫૬ની પૅરિસની સુલેહની કેટલીક શરતોનો ઇનકાર કર્યો અને બ્લૅક સી–કાળા સમુદ્ર ઉપર પોતાનો હક જાહેર કર્યો. "આલાબામા" મનવાર વિષે ઈંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચે જે તકરાર ચાલી હતી તેનો ફેંસલો પંચે ઈંગ્લંડ વિરુદ્ધ આપ્યો. તેથી ઈંગ્લંડે અમેરિકાને રૂ. ૧ કરોડનો મોટો દંડ નુકસાની પેટે ભર્યો. આ બધા વિપગ્રહોમાં ગ્લેડ્સ્ટનનું મંત્રીમંડળ તટસ્થ રહ્યું. તેથી તેમના ઉપર દેશ ઘણો ચીડાઈ ગયો અને ઇ. સ. ૧૮૭૪માં જ્યારે ચૂંટણી થઈ ત્યારે તે હારી ગયો. તેના પછી ડિઝરાઇલિ મુખ્ય પ્રધાન થયો.

ડિઝરાઇલિઃ—ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં આપણે ઘણી વાર ડિઝરાઇલિ વિષે લખી ગયા છીએ. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં તે કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષના આગેવાન તરીકે મુખ્ય પ્રધાન થયો; ઇ. સ. ૧૮૮૦ સુધી તે હોદ્દા ઉપર રહ્યો. એ વખત દરમ્યાન તેણે કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષને નવો ઓપ આપ્યો. વર્ષો સુધી તેણે નક્કી કરી રાખેલાં સૂત્રો ઉપર કૉન્ઝર્વેટિવોએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કારભાર ચલાવ્યો. એ કારણોથી ડિઝરાઇલિ અથવા લૉર્ડ બીકન્સફીલ્ડનું પૂર્વ ચરિત્ર તપાસવાની અહીં ખાસ જરુર છે.

બેન્જામિન ડિઝરાઇલિના બાપદાદાઓ યાહુદીઓ હતા અને સ્પેઇનથી તેઓ ઇંગ્લંડમાં વસવા આવ્યા હતા. બેન્જામિનના બાપ આઇઝાકે ઇંગ્લંડના ચર્ચનો પંથ સ્વીકાર્યો. તે કવિ, લેખક અને નવલકથાકાર હતો. બેન્જામિન તેનો બીજો પુત્ર થાય. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૦૪ના ડિસેંબર માસમાં થયો હતો. કેળવણીની બાબતમાં તેના ઉપર ઝાઝું લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહોતું, પણ બેન્જામિન ચાલાક, કડક, ઉદ્ધત, ટીખળી, મિથ્યાભિમાની અને ખુમારીથી તથા નવા વિચારોથી ખૂબ ભરેલો હતો. પોશાકમાં તે હમેશાં ફાંકડો રહેતો—ઓળખીતાઓ એનાં દરબારી અને ભપકાદાર કપડાં જોઈ ખૂબ હસતા. ઇ. સ. ૧૮૨૧માં તે એક સૉલિસિટરની ઑફિસમાં કારકુન થયો. વીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે "*Vivian Grey*" નામની અદ્ભુત અને નવીન વિચારોથી એકદમ સમૃદ્ધ વાર્તા ઇંગ્રેજ સાહિત્યપ્રેમીઓને ચરણે રજુ કરી. એ વાર્તામાં કર્તાએ પોતાના જીવનનું આલેખન કર્યું છે. તેણે રાજ્યકીય, સામાજિક અને આર્થિક વિષય ઉપર વાર્તાઓ દ્વારા પોતાના વિચારો જાહેર કરવા માંડ્યા. તેણે સ્પેઇન, માલ્ટા, એશિઆ માઇનર, અને જેરુસલેમનો પ્રવાસ કર્યો. તેના બાપનો વિચાર એવો હતો કે પુત્ર મોટો વકીલ થાય અને કાયદાના જ્ઞાનમાં અને વકીલાતના ધંધામાં નામ કાઢે. પણ બેન્જામિન જુદી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તેને તો પાર્લમેંટમાં દાખલ થઈ ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રના ઇતિહાસમાં મોટું નામ કાઢવું હતું. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૭માં તે પાર્લમેંટમાં દાખલ થયો* આ વખતે પીલે જૂના ટોરિ વિચારોનો ત્યાગ કર્યો

*જ્યારે તે પ્રથમ બોલવા ઊભો થયો ત્યારે બધાએ તેની રીતભાત ઉપર મશ્કરી કરી તેને બોલતો બંધ કર્યો. તેથી તે ક્રોધથી બોલી ઊઠયો: I will sit down now, but the time will come when you will hear me.

હતો અને નવા "લિબરલ" વિચારોને તે અમલમાં મૂકતો હતો. તેથી તેના મિત્રોએ ડિઝરાઇલિને પોતાના પક્ષની આગેવાની આપી. ઇ. સ. ૧૮૫૧માં, ઇ. સ. ૧૮૫૮-૫૯માં, અને ઇ. સ. ૧૮૬૭માં તે Chancellor of the Exchequer-ખજાનચીના હોદ્દા ઉપર હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં તેણે પાર્લમેંટના બંધારણમાં યોગ્ય ફેરફારો કર્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૪ની ચુંટણીમાં લિબરલો હારી ગયા. વિક્ટોરિઆ રાણીએ ડિઝરાઇલિને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. જ્યારે જ્યારે તે કારભારી મંડળની બહાર રહેતો ત્યારે દરેક વાર તે કોઇક અદ્દ્ભુત વાર્તા લખી કાઢતો.

કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષનો પુનર્જન્મ:—ઇ. સ. ૧૮૭૪માં ડિઝરાઇલિની બાહોશ અને નવીન વિચારોથી સમૃદ્ધ આગેવાની નીચે કૉન્ઝર્વેટિવો રાણીના અમાત્યો બન્યા. તેનો લાભ લઇ વૃદ્ધ ડિઝરાઇલિએ તે પક્ષને નવો રંગ આપ્યો. (૧) લિબરલોએ હમણાં દેશની બધી સંસ્થાઓમાં ફેરફારો કરવાની ધમાલ કરી હતી. તેથી ડિઝરાઇલિએ જાહેર કર્યું કે ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રની તમામ ઐતિહાસિક સંસ્થાઓનું કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષ યોગ્ય રક્ષણ કરશે. (૨) "લિબરલ" મુસદ્દીઓએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અવગણના કરી હતી, સંસ્થાનો ઉપર જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહોતું અને બ્રિટિશ હિત તરફ દુર્લક્ષ બતાવ્યું હતું; તેથી ડિઝરાઇલિએ જાહેર કર્યું કે યૂરોપ અને એશિઆમાં ઇંગ્લંડ તટસ્થ નહી રહે. સંસ્થાનોને યોગ્યતા પ્રમાણે ઇંગ્લંડ "સ્વરાજ્ય" આપશે. તે સામ્રાજ્યને મજબુત બનાવશે અને દરેક બાબતમાં બ્રિટિશ હિત ઉપર મુખ્ય લક્ષ આપવામાં આવશે. (૩) "લિબરલો" રાજ્યતંત્રમાં તાજનું અપમાન કરતા હતા; તેથી ડિઝરાઇલિએ જાહેર કર્યું કે "તાજ" રાજ્યતંત્રમાં અને સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થામાં અગત્યનો ભાગ લઇ શકે છે. તેથી પ્રજાએ તેને માન આપવું જોઇએ. (૪) "લિબરલો"એ ચર્ચનો તુચ્છકાર કર્યો હતો; તેથી કૉન્ઝર્વેટિવો ચર્ચની સત્તાના સંરક્ષકો તરીકે બહાર પાડ્યા. (૫) ડિઝરાઇલિએ જાહેર કર્યું કે કૉન્ઝર્વેટિવો મજૂરો, ગરીબો, વિગેરેને યોગ્ય મદદ આપશે અને તેમને રાજ્યતંત્રમાં ભાગ આપશે; તેણે "લિબરલો"ને વેપારીઓ અને કારીગરોના પ્રતિનિધિઓ તરીકે તુચ્છકારી કાઢ્યા. તેણે જાહેર કર્યું કે રાજ્યમાં માલધારીઓ, મજૂરો, કારીગરો,

મુસદ્દીઓ, લેખકો, બધાને યોગ્ય ન્યાય મળવો જોઈએ; તેમણે પરસ્પર લડવું જોઇએ નહી. આ સૂત્રોમાં આપણે બૉલિંગ્બ્રોકની અને બર્કની રાજ્યનીતિનાં સૂત્રો જોઈ શકીએ છીએ. ઈંગ્લંડના લોકો ડિઝરાઇલિને બરોબર સમજી શકતા નહોતા; તે વસવાટે ઈંગ્રેજ અને પાશ્ચાત્ય હતો, છતાં સ્વભાવે, બુદ્ધિમાં, કલ્પનાશક્તિમાં અને સમજશક્તિમાં તે યાહુદી-હિબ્રૂ અથવા પૌર્વાત્ય હતો.*

ડિઝરાઇલિનો કારભાર: ઇ. સ. ૧૮૭૪-૮૦.—(૧) હવે આપણે ડિઝરાઇલિનો કારભાર તપાસીએ. ડિઝરાઇલિએ ચર્ચની અને કેળવણીની સંસ્થાઓમાં સુધારો કર્યો, કામદારોને અને મજૂરોને Trade Unions-મંડળોના કાયદાઓ કરી રાહતો આપી, અને ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારી. તેણે ઇજિપ્તના ખેદિવ (Khedive)ના સુએઝની સંયોગીભૂમિ-હવે નહેર-ના શેરો ખરીદી લીધા અને એશિઆના એ પ્રદેશ ઉપર બ્રિટિશ હકુમતની સ્થાપના કરી, ઇ. સ. ૧૮૭૫. ઇ. સ. ૧૮૭૬માં મહારાણી વિકટોરિઆએ કૈસર-એ-હિંદનો ઇલ્કાબ ધારણ કર્યો. ડિઝરાઇલિએ લૉર્ડ લિટ્ટનને હિંદનો વાઇસરૉય બનાવ્યો. તેણે અફઘાનીસ્તાન સામે લડાઇ જાહેર કરી.

(૨) આ વખતે તુર્કીની સલ્તનતના ડૅન્યુબિઅન પ્રાંતોમાં રુમાનિઆ નામનું રાજ્ય સ્થપાયું. ઇ. સ. ૧૮૭૫-૭૬માં તુર્કીના યૂરોપી પ્રાંતોમાં એટલે બોઝ્નિઆ, હર્ઝેગોવિના, સર્વિઆ, અને બલ્ગેરિઆમાં બંડો થયાં.

---

* Seemed the orient spirit incarnate, lost
In contemplation of the Western Soul:
Reposeful, patient, undemonstrative,
Aloof from our mutations and unrest,
Alien to our achievements and desires,
Another brain dreaming another dream,
Another heart recalling other loves;
And in majestic taciturnity,
Refraining his illimitable scorn.

A Study in Contrasts by William Watson.

તુર્કીએ બલ્ગેરિઆમાં અસહ્ય જુલમો કર્યાની વાત એ દરમ્યાન બહાર આવી. ગ્લૅડ્સ્ટને મુસલમાની રાજ્યસત્તાને યૂરોપમાંથી નાબુદ કરવાની ઝુંબેશ લીધી. ઝારના લશ્કરે ઇ. સ. ૧૮૭૮માં એડ્રિઆનોપલ અને ઇસ્તંબૂલ કબજે કર્યાં. તેથી સુલતાને નામોશીથી સુલેહ કરી. તુરત ઈંગ્લંડ દરમ્યાન થયું. ઇ. સ. ૧૮૭૮ના જુલાઈ માસમાં બર્લિન મુકામે સંધિ થઈ. તેમાં ઑસ્ટ્રિઆને બોઝ્નિઆ અને હર્ઝેગોવિનાના પ્રાંતો મળ્યા, સર્વિઆ અને બલ્ગેરિઆ સ્વતંત્ર થયાં; ઈંગ્લંડને સાઇપ્રસનો ટાપુ મળ્યો; અને રશિઆને કાળા સમુદ્ર ઉપર કેટલાક અધિકારો મળ્યા.

આ વખતે ટ્રાંસવાલના સ્વતંત્ર ડચ રાજ્યને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં જોડી દેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૭૮. પશ્ચિમ આફ્રિકામાં લૉર્ડ વૂલ્ઝીએ આશાંટીઓને હરાવી કુમાસી કબજે કર્યું. ટ્રાંસવાલ પાસેનું ઝુલુલેંડ કબજે થયું. પણ ડિઝરાઇલિના અફ્ઘાન વિગ્રહથી અને તુર્કીની રાજ્યનીતિથી ઈંગ્રેજો કંટાળી ગયા. ગ્લૅડ્સ્ટને કૉન્ઝર્વેટિવો સામે વૃદ્ધ ઉંમરે આખા દેશમાં અને ખાસ કરીને સ્કૉટ્લંડમાં સખ્ત આઘાતો કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૦ની નવી ચુંટણીમાં લિબરલોની બહુમતી થતાં ગ્લૅડ્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો. ડિઝરાઇલિને રાણીએ લૉર્ડ બીકન્સફીલ્ડ (Beaconsfield) બનાવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૮૧માં મરી ગયો.*

ગ્લૅડ્સ્ટનનો બીજો અને ત્રીજો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૮૦-૯૬:- (૧) બીજા કારભાર દરમ્યાન ગ્લૅડ્સ્ટને આયર્લંડનું પ્રકરણ હાથમાં લીધું.

---

*ગ્લૅડ્સ્ટન અને ડિઝરાઈલિનો સુંદર મુકાબલો નીચે આપ્યો છે:—

Disraeli, with all his penetration, could not understand, any more than Gladstone, with all his piety, could forgive Disraeli. Gladstone was emotional and composed in mind; Disraeli was clear in intellect and superbly self-controlled. Gladstone was a crowd-interpreter; Disraeli a crowd-compeller. Gladstone was a man of enormous talent; Disraeli one of incontestable genius. Gladstone was an opportunist; Disraeli an idealist. Gladstone was highly ecclesiastical; Disraeli deeply religious. Gladstone's horizon was small and easily

પણુ આયર્લંડના લોકોએ "બૉયકૉટ"ની હીલચાલ શરુ કરી. સુલેહનો ભંગ તો ત્યાં થયાં જ કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૨ના મે માસમાં હરામખોરોએ આઇરિશ સેક્રેટરિ લૉર્ડ ફ્રેડરિક કૅવેન્ડિશ અને તેના મદદનીશ બર્ક એમનાં ફિનિક્સ પાર્કમાં ધોળે દિવસે ખુન કર્યાં. તેથી ગ્લૅડ્સ્ટને સખ્ત કાયદાઓ પસાર કર્યા. આ વખતે હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સના બંધારણમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો અને લગભગ વીસ લાખ નવા માણુસોને મત આપવાનો હક મળ્યો, જૂન, ઇ. સ. ૧૮૮૫. પાર્લમેન્ટમાં આ વખતે પાર્નેલ (Parnell) નામનો આઇરિશ આગેવાન ઘણો જોરાવર હતો.

(૨) ગ્લૅડ્સ્ટનના બીજા કારભાર દરમ્યાન મધ્ય, પશ્ચિમ અને પૂર્વ આફ્રિકાની યૂરોપનાં રાજ્યો વચ્ચે વહેંચણી કરવામાં આવી. ટ્રાંસવાલના બોર લોકોએ બળવો કર્યો અને માજુબા હિલ ઉપર ઈંગ્રેજ લશ્કરને કેદ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૮૧માં ટ્રાંસવાલ સ્વતંત્ર થયું. ગ્લૅડ્સ્ટને અફ્ઘાન વિગ્રહનો અંત આણ્યો અને અફ્ઘાનીસ્તાનનું રાજ્ય અબ્દુર્રહમાનને આપી તેને ઈંગ્લંડનો રક્ષિત બનાવ્યો. ઇજિપ્તમાં અરબી પાશાએ બંડ કર્યું તેથી લૉર્ડ વૂલ્ઝીએ તેને હરાવ્યો અને ઈંગ્લંડે ઇજિપ્તનો કુલ કબજો લીધો, ઇ. સ. ૧૮૮૨.

ઇ. સ. ૧૮૮૪માં સુદાનના લોકો ખેદિવની સામે ઊઠ્યા. ગ્લૅડ્સ્ટને ગૉર્ડનને મોકલ્યો. પણ તે ખાર્તુમ (Khartum)નો બચાવ કરતાં માર્યો ગયો. રશિઆએ અફ્ઘાન સરહદ ઉપર પેંજદેના પ્રાંતની માગણી કરી અને હિંદના વાઇસરૉય ડફરિને જો કુનેહથી કામ ન લીધું હોત તો જરુર લડાઇ સળગી ઊઠી હોત, ઇ. સ. ૧૮૮૫.

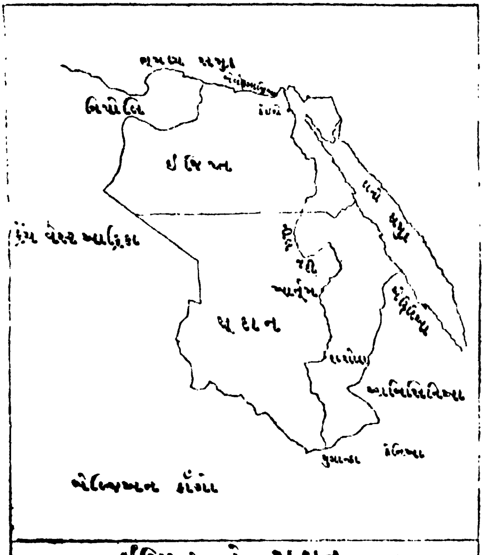
---

visible to the naked eye; Disraeli lived in a universe of wide expanses and large vsitas. In every way they were antipathetic, contradictory, and incompatible.

Pp. 208-209; *Prime Ministers of 19th century,* (*1926*) edited by Hearnshaw.

એવા જ બીજા સુંદર ચારિત્ર્યલેખનના નમુના માટે જુઓ, *Pol. Hist. of Eng.* Vol. XII, P. 222.

આયર્લૅંડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઇજિપ્ત, સુદાન, વિગેરેનાં પ્રકરણોમાં ગ્લૅડ્સ્ટન બીલકુલ કુનેહ કે બાહોશી બતાવી શકયો નહી. તેથી ઇ. સ. ૧૮૮૫ના જૂનમાં તેણે રાજીનામું આપ્યું. કૉન્ઝર્વેટિવ આગેવાન લૉર્ડ સૉલ્સબરિ મુખ્ય પ્રધાન થયો. પણ નવી ચુંટણીમાં કૉન્ઝર્વેટિવોને બહુમતી ન મળી. તેથી તેણે રાજીનામું આપ્યું. ગ્લૅડ્સ્ટન ફરી મુખ્ય મંત્રી થયો. તેણે આયર્લંડને "હોમરુલ"–સ્વરાજ્ય આપવાની યોજના પોતાના મંત્રીમંડળ સમક્ષ રજુ કરી. પણ હાર્ટિંગ્ટન, જોસફ ચૅમ્બરલેઇન, વિગેરે લિબરલ આગેવાનો તે યોજનાથી વિરુદ્ધ થયા અને તેઓ કૉન્ઝર્વેટિવોની સાથે

ઈજિપ્ત ને સુદાન.

મળી ગયા. "લિબરલ" પક્ષમાં આવી રીતે બે તડ પડયાં. જો ગ્લૅડ્સ્ટનની યોજનાનો સ્વીકાર થયો હોત તો આયર્લૅંડ શાંત થાત ને બ્રિટિશ ઇતિહાસનું રૂપ ફરી જાત. પણ કૉન્ઝર્વેટિવો અને કેટલાક લિબરલોની હઠીલાઇથી

આયર્લંડ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેના મતભેદનો ઉકેલ થઈ શક્યો નહી. બંને પ્રજાઓ વચ્ચેની કડવાશ ઉલટી વધતી ગઈ. ગ્લૅડ્સ્ટને રાજીનામું આપ્યું અને નવી ચુંટણી થઈ.

યુનિઅનિસ્ટો:—આયર્લંડને "સ્વરાજ્ય" ન મળવું જોઈએ અને ઇંગ્લંડ તથા આયર્લંડની એકતા (Union) કાયમ રહેવી જોઈએ એ ધોરણને જે પક્ષે સ્વીકાર્યું તે પક્ષના લોકો યુનિઅનિસ્ટો (Unionists) કહેવાયા. આયર્લંડને સ્વરાજ્ય આપવાના હીમાયતીઓ "લિબરલો" કહેવાયા.

પહેલી યુનિઅનિસ્ટ પાર્લમેંટ : ઇ. સ. ૧૮૮૬-૯૨:—ઇ. સ. ૧૮૮૬ના જુલાઈ માસમાં નવી ચુંટણી થઈ. યુનિઅનિસ્ટો બહુમતીથી પાર્લમેંટમાં દાખલ થયા. લૉર્ડ સૉલ્સબરિ બીજી વાર મુખ્ય મંત્રી બન્યો. તેના વખતમાં આયર્લંડની પરિસ્થિતિ કફોડી થઈ. બાલ્ફર આયરિશ સેક્રેટરિના હોદ્દા ઉપર હતો. તેના કડક કારભારથી સુલેહ સચવાઈ. પણ આઇરિશ "સ્વરાજ્ય"ના પ્રશ્નને હવે વહેલોમોડો ઉકેલ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૮૭માં રાણીને પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાંનો ઉત્સવ આખા સામ્રાજ્યમાં ઊજવાયો. ઇ. સ ૧૮૮૮માં ઈંગ્લંડનાં પરગણાં (Counties)માં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને વધારે પ્રજાકીય (Democratic) કરવામાં આવી. કૉન્ઝર્વેટિવ મંત્રીમંડળે સેસિલ ર્‌હોડ્ઝ (Cecil Rhodes)ને પૂર્વ આફ્રિકામાં ર્‌હોડેશિઆનું સંસ્થાન વસાવવાનો પટ્ટો કરી આપ્યો. આ વખતે ઝાંઝીબારમાં અને યુગેંડા (Uganda)માં બ્રિટિશ હકુમત સ્થપાઈ ડફરિને ઉત્તર બ્રહ્મદેશ જીતી લીધો. ઇ.સ. ૧૮૯૨માં નવી ચુંટણી થઈ. તેમાં આઇરિશ હોમ રુલરો (Home Rulers) અને લિબરલો યુનિઅનિસ્ટ કરતાં વધી ગયા; તેથી સૉલ્સબરિએ રાજીનામું આપ્યું. ગ્લૅડ્સ્ટન ચોથી અને છેલ્લી વાર મુખ્ય પ્રધાન થયો, ઇ. સ. ૧૮૯૨.

ગ્લૅડ્સ્ટનનો ચોથો અને છેલ્લો કારભાર : ઇ.સ. ૧૮૯૨-૯૫:—ગ્લૅડ્સ્ટને પોતાના મિડલોથિઅન (Midlothian) પ્રવાસમાં પ્રજાને વચનો આપ્યાં હતાં, કે જો લિબરલો સત્તા ઉપર આવશે તો તેઓ ઈંગ્લંડ અને સ્કૉટ્લંડનાં ચર્ચોને રાજ્યના સંબંધથી છૂટાં (disestablished) કરશે, કામદાર વર્ગ માટે કાયદાઓ કરશે, આયર્લંડને "સ્વરાજ્ય" આપશે

અને દારુની બદી ઉપર યોગ્ય અંકુશ મૂકશે. તેથી પ્રધાન થયા બાદ તુરત ગ્લૅડ્સ્ટને આયર્લંડને સ્વરાજ્ય આપવાનું બિલ પાર્લમેંટમાં દાખલ કર્યું; તેમાં લશ્કર, વેપાર, જગાત અને પરદેશ ખાતા સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં આયર્લંડને "સ્વતંત્રતા" આપવામાં આવી હતી. પણ બિલ હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝમાં પસાર થઈ શક્યું નહીં. તેથી ગ્લૅડ્સ્ટને તે સવાલ પડતો મૂક્યો. આઇરિશ પ્રકરણ બાવીસ વર્ષ સુધી અદ્ધર રહ્યું; પરિણામે બંને પ્રજા વચ્ચે મતભેદ કાયમ રહ્યો. તેનું ભયંકર પરિણામ ઇંગ્લંડને વીસમી સદીના બીજા દશકામાં ભોગવવું પડ્યું. ગ્લૅડ્સ્ટને પૅરિશો–નાનાં ગામડાંને વિશેષ (સ્થાનિક) સ્વરાજ્ય આપ્યું. અમીરોની સભાએ તેના કેટલાક ઉદાર મુદ્દાઓને રદ કર્યા. તેથી તેણે અમીરોની સત્તા પર કાપ મૂકવાની ધમકી આપી. તે હવે ઘરડો થઈ ગયો હતો. તેને આંખે બરાબર સૂઝતું નહોતું. કાને તે બરાબર સાંભળી શકતો નહોતો. તેના સહકારીઓ તેનાથી કંટાળી ગયા હતા. એ કારણોથી ગ્લૅડ્સ્ટને ઇ. સ. ૧૮૯૪ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં રાજીનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૯૮ના મે માસમાં તે મરી ગયો. લૉર્ડ રોઝબરિ (Rosebery) લિબરલ પક્ષનો આગેવાન થયો. ઇ. સ. ૧૮૯૫ના જુલાઈ માસમાં નવી ચુંટણીમાં લિબરલો હારી ગયા. યુનિઅનિસ્ટો સત્તા ઉપર આવ્યા; લૉર્ડ સૉલ્સબરિ ત્રીજી વાર મુખ્ય પ્રધાન થયો. આ સત્તા યુનિઅનિસ્ટોએ ઠેઠ ઇ. સ. ૧૯૦૬ સુધી ભોગવી.

લિબરલોના વખતમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે સિઆમના રાજ્ય સંબંધી મતભેદ થતાં પરસ્પર કરાર કરવામાં આવ્યો. બંને રાજ્યોએ સિઆમને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કબૂલ્યું, ઇ. સ. ૧૮૯૩–૯૬. દક્ષિણ આફ્રિકામાં નાતાલ (Natal) ને "સ્વરાજ્ય" આપવામાં આવ્યું. માટાએલાલેંડ ઉપર બ્રિટિશ હકુમત સ્થાપવામાં આવી. આ વખતે જાપાને ચીનને હરાવ્યું. લડાઈ વખતે રશિઆ, જર્મની અને ફ્રાંસ જાપાન વિરુદ્ધ વર્ત્યાં. તેથી તે રાજ્ય ઇંગ્લંડનું મિત્ર બન્યું, ઇ. સ. ૧૮૯૪–૯૫.

યુનિઅનિસ્ટ કારભાર: ઇ. સ. ૧૮૯૫–૧૯૦૧:—કૉન્ઝર્વેટિવો અને લિબરલ યુનિઅનિસ્ટો હોમરુલરો અને ગ્લૅડ્સ્ટનના અનુયાયીઓ સામે એક થયા. તેમણે વિક્ટોરિઆના અમલનાં બાકી રહેલાં છ વર્ષ દરમ્યાન

મુખ્ય સત્તા ભોગવી. બાલ્ફર તેમનો મુખી (Leader) થયો. મિ. જોસફ ચેમ્બરલેઈન સંસ્થાનો (Colonies)નો સેક્રેટરિ થયો. તેણે પોતાની નવી રાજ્યનીતિનાં સૂત્રો બહાર પાડ્યાં. સંસ્થાનો અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેનો વેપાર વધારવો, બ્રિટિશ ટાપુઓની વધતી જતી વસ્તીને સંસ્થાનોમાં વસાવવી અને દરેક સંસ્થાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના કારભારમાં યોગ્ય વગ આપવી, એ તેની રાજ્યનીતિનાં નવાં સૂત્રો હતાં. એ પ્રમાણે તેણે કૅનેડા, ઑસ્ટ્રેલિઆ, દક્ષિણ આફ્રિકા અને ન્યુઝીલંડના પ્રતિનિધિઓની પરિષદોને (Imperial Oonference) બચાવ, વેપાર, વસાહત, ટપાલ વિગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા નિમિત્તે જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે સ્થળે બોલાવવાની પ્રથા શરુ

બ્રિટિશ દક્ષિણ આફ્રિકા

કરી. ઇ. સ. ૧૮૯૭માં વિક્ટોરિઆ રાણીએ હીરક મહોત્સવ (Diamond Jubilee) ઊજવ્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં ઑસ્ટ્રેલિઆનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો

એકત્રિત થયાં. બ્રિટિશ પાર્લમેંટે એકત્રિત સંસ્થાનોને કૅનેડાના જેવું "સ્વરાજ્ય" આપ્યું.

બોર લોકો સાથે વિગ્રહ : ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૧:—આ મંત્રીમંડળના કારભાર દરમ્યાન દક્ષિણ આફ્રિકાના બોર સંસ્થાનિકોએ ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી. બોર પ્રજારાજ્યનો પ્રમુખ ડચ જન ક્રુગર (Kruger) હતો. તેને પોતાનો વેપાર વધારવા બંદર જોઈતું હતું; પણ ઈંગ્લંડની સરકાર વચ્ચે આવી. ઇંગ્રેજો ટ્રાંસવાલની સોનાની ખાણો ઉપર નજર કરતા હતા. બ્રિટિશ સંસ્થાન Rhodesia–રૂહોડેશિઆના અમલદાર ડૉ. જેમિસને ટ્રાંસવાલના કેટલાએક ઇંગ્રેજોની અને કેઇપ કૉલોનિના પ્રધાન રૂહોડ્ઝની શીખવણીથી વગર કારણે અને માત્ર બ્રિટિશ વગ વધારવા માટે, જૉનીઝબર્ગ (Johannesburg) ઉપર હલ્લો કર્યો, ડિસેંબર ઇ. સ. ૧૮૯૬.* બોર લોકો આ ગેરવ્યાજબી અને હડહડતા અન્યાયી હુમલાથી ઇંગ્લંડ ઉપર ચીડાઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૮૯૯ના ઑકટોબર માસમાં બંને પ્રજાઓ વચ્ચે વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. ઑરેંજ ફ્રી સ્ટેઇટ (Orange Free State)ના વલંદાઓ ટ્રાંસવાલની મદદે ગયા. ક્રિશ્ચિઅન દ વેટે (Christian de Wet) અને લૂઈ બોથાએ (Louis Botha) ઇંગ્રેજ લશ્કરોને ખૂબ થકવી દીધાં. પણ લૉર્ડ રૉબર્ટસની અને કિચનરની કુનેહથી બ્રિટિશ લશ્કરોની ફત્તેહ થઈ; ઑરેંજ ફ્રી સ્ટેઇટને અને ટ્રાંસવાલને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં, ઇ. સ. ૧૯૦૨. પાછળથી આ બધાં રાજ્યો એકત્રિત થયાં અને તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાનું સમૂહ રાજ્ય (Federation) ઊભું કર્યું.

યુનિઅનિસ્ટોનો પરદેશ ખાતાનો કારભાર: ઇ. સ. ૧૮૯૫-૧૯૦૧:—યુનિઅનિસ્ટોએ અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો સાથે વેનેઝુએલા સંબંધી તકરારનો નિકાલ કર્યો. મુખ્યત્વે, આ વખતે ઈંગ્લંડ અને જર્મની વચ્ચે અંતસ્ વધતું જતું હતું, અને જર્મની, ઑસ્ટ્રિઆ તથા તુર્કી એક થતાં જતાં હતાં. તેમની સામે ભવિષ્યમાં ફ્રાંસ, ઈંગ્લંડ

*જર્મન શાહેનશાહ કાઈઝર બીજા વિલિઅમે આ વખતે ક્રુગરને પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવનારો તાર મોકલ્યો હતો.

અને રશિઆ એક થયાં. ઈંગ્લંડે ક્રીટના ટાપુને તુર્કીથી છૂટો પડવા દીધો–તે ટાપુ ગ્રીસને ગળી જવો હતો, ઇ. સ. ૧૮૯૭. ઇ. સ. ૧૮૯૮માં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોની સરકારે સ્પેઈનને હરાવી ક્યુબા (Cuba)નો ટાપુ સર કર્યો. તે વખતે સૉલ્સબરિએ અમેરિકન પક્ષ લઈ બંને પ્રજાઓ વચ્ચે સુવાસ ઉત્પન્ન કર્યો. યૂરોપનાં મોટાં રાજ્યોએ ગરીબ અને નાદાર ચીનની સરકાર પાસેથી આ વખતે જુદા જુદા લાભો પડાવ્યા. સર હર્બર્ટ–લૉર્ડ કિચનરે (Kitchener) સૂદાનનો કબજો લીધો અને ત્યાં બ્રિટિશ હકુમત સ્થાપવામાં આવી. ઈંગ્લંડની સરકારે મધ્ય આફ્રિકાની નાઈજર (Niger) કંપની પાસેથી હિંદુસ્તાનના ત્રીજા ભાગ જેટલી જમીન ઇ સ. ૧૮૯૮માં ખંડી લીધી. આ વખતે રશિઆના ઝારના પ્રોત્સાહનથી હેગ (Hague) મુકામે એક સર્વરાષ્ટ્રીય પરિષદ્ બોલાવવામાં આવી.

રાણી વિક્ટોરિઆનું મરણ: યુગપલટો. ઇ. સ. ૧૯૦૧:— આવી રીતે જ્યારે બ્રિટિશ ઇતિહાસ જગત્‌ના ઇતિહાસમાં ભળી જતો હતો અને માનવ ઇતિહાસના જૂના કલેવરમાં નવું વીર્ય સિંચાતું હતું ત્યારે ઓગણીસમી સદીનો ઇતિહાસ, અને તેની સંસ્કૃતિ, એ બંનેની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમી મહારાણી વિક્ટોરિઆ, તેનો આત્મા પોતાના નશ્વર દેહને ઇ. સ. ૧૯૦૧ના જાન્યુઆરિની બાવીસમી તારીખે છોડી ગયો.

વિક્ટોરિઆનો યુગ: વાઙ્મય, સામાજિક પ્રગતિ, વિગેરે:— વિક્ટોરિઆના અમલ દરમ્યાન Science–સાયન્સની અજબ પ્રગતિ થઈ. તે પ્રગતિને સમજાવવા માટે એ યુગના કવિઓએ, કળાકારોએ, ઇતિહાસના લેખકોએ અને મુસદ્દીઓએ પ્રયત્ન કર્યો. એમાં ટેનિસન કવિ–ઇ. સ. ૧૮૦૯–૧૯૦૨–પહેલું સ્થાન લેશે. તેણે *The Princess, In Memoriam, Maud, Idylls of the King*, જેવાં સુંદર મહાકાવ્યો લખ્યાં. લૉંગફેલો (Longfellow)એ સારી કીર્તિ મેળવી. બ્રાઉનિંગ (Browning) ઇ. સ. ૧૮૧૨–૮૯ અને તેની સ્ત્રી કાવ્યકળામાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. મૅથ્યુ આરનોલ્ડ (Mathew Arnold)–જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૨–કવિ, લેખક, અને ટીકાકાર હતો. સ્વિનબર્ન (Swinburne) –ઇ. સ. ૧૮૩૭–૧૯૦૯ ઘણો લોકપ્રિય કવિ હતો. મૉરિસ રાજ્યસત્તા-

-વાદી (Socialist) કવિ હતો. નવલકથાના લેખકોમાં ડિઝરાઇલિએ રાજ્યકીય પ્રશ્નોને વાર્તાના રૂપમાં પ્રજા સમક્ષ મૂક્યા. લૉર્ડ લિટ્ટન-ઇ. સ. ૧૮૦૪-૧૮૪૩, ઠૅકરે (Thackeray) વિગેરે નવલકથાઓ, નાટકો અને ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખી ગયા. ચાર્લ્સ ડિકન્સ (Charles Dickens) -ઇ. સ. ૧૮૧૨-૭૦-નામના લેખકે સાહિત્યને નવો જ રંગ આપ્યો. તેણે પોતાની વાર્તાઓમાં અને લખાણોમાં (*Pickwick Papers, Oliver Twist, David Copperfield*) મધ્યમ વર્ગનાં અને ગરીબ માણસોનાં જીવનોનાં સુંદર અને રમુજી ચિત્રો આપ્યાં છે. સ્ત્રીઓએ સારી સામાજિક વાર્તાઓ લખી. ઉદાહરણમાં શારલોટ બ્રૉન્ટ (Charlotte Bronte), મેરિઅન ઇવાન્સ (Marian Evans), જ્યૉર્જ ઇલિઅટ (George Eliot), મિસિસ ગૅસ્કેલ (Mrs. Gaskell), વિગેરે. ચાર્લ્સ અને જેઇમ્સ કિંગ્સલે (Kingsley) નામના બે ભાઈઓ ઇતિહાસ, રાષ્ટ્રહિત, ધર્મ વિગેરે ઉપર લખી ગયા. ચાર્લ્સ કિંગ્સલીએ *Westward Ho* ની ઇલિઝાબેથના વખતની ઐતિહાસિક કથા લખી છે. જ્યૉર્જ મેરેડિથ (Meredith), Thomas Hardy-હાર્ડિ, એ બીજા લેખકો, નાટકકારો અને કવિઓ થઈ ગયા. ટૉમસ બૅબિંગ્ટન મૅકૉલે-ઇ. સ. ૧૮૦૦-૫૯-નિબંધલેખક, ઇતિહાસલેખક અને કવિ થઈ ગયો. તેના મિલ્ટન વિગેરે ઉપરના નિબંધો, તેનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ (ઇ. સ. ૧૬૮૮-૧૭૦૨) અને તેની કેટલીક કવિતાઓ હજુ આપણી નિશાળોમાં અને કૉલેજોમાં રસથી વંચાય છે. તે વ્હિગ અથવા લિબરલ પક્ષનો હતો અને તેનાં લખાણોમાં વ્હિગ પક્ષની દૃષ્ટિથી દરેક બાબત ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ટૉમસ કાર્લાઇલે પદ્યાત્મક ગદ્યમાં *Erench Revolution, Sartor Resartus, Letters and Speeches of Oliver Cromwell, Frederick the Great, Past and Present, Heroes and Hero-Worship* લખ્યાં. તેણે પોતાનાં લખાણોમાં વિખ્યાત સ્ત્રી-પુરુષોનો અને રાજ્યસંસ્થાઓનો સામાન્ય ઇતિહાસ નહી, પણ જનતાનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તે દંભ, અસત્ય, વિગેરેનો મોટો શત્રુ હતો. તે હમેશાં માણસની શક્તિનો પૂજારી હતો. ઓગણીસમી સદીમાં જર્મનીમાં ઐતિહાસિક સાહિત્યની અદ્ભુત

પ્રગતિ થઈ. જર્મન લેખકો ઇતિહાસ, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, વિગેરેને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વિચારતા હતા. ઇંગ્લંડમાં તેની અસર થઈ. ફ્રાઉડે (Froud) વૂલ્ઝીથી તે ઠેઠ સ્પેઇનના આર્મેડાના પરાજય સુધીનો ઇતિહાસ નવી શૈલીથી લખ્યો, ઇ. સ. ૧૮૬૯. રૅડિકલ જ્યૉર્જ (George) ગ્રોટે. કૉનૉપ થર્લવૉલે (Connop Thirlwoll), અને જ્યૉર્જ ફિનલેએ ગ્રીસનો ઇતિહાસ લખ્યો. બકલે (Buckle) નામના ઇંગ્રેજે સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ લખ્યો. તે લખાણમાં તેણે એવું બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે રાષ્ટ્રની પ્રગતિ કે અવનતિનો મુખ્ય આધાર તેનાં હવામાન, વિગેરે પર છે. બકલે નાસ્તિક લેખક હતો. સર હેનરિ મેઇને (Maine) જૂનાં અને વર્તમાન ધર્મશાસ્ત્રો (Jurisprudence)નો અભ્યાસ કર્યો. તે એક વાર હિન્દના વાઇસરૉયની કાઉંસિલનો સભ્ય હતો. બિશપ વિલિઅમ સ્ટબ્ઝે (Stubbs) જૂનાં સાધનોનું સંશોધન કરી *Constitutional History of England* નામનો મહાગ્રંથ લખ્યો. એડવર્ડ ફ્રીમેને (Freeman) જગત્‌ના ઇતિહાસના દરેક યુગ ઉપર માન્ય ગ્રંથો લખ્યા. બિશપ ક્રેટન (Creighton) બીજો ઇતિહાસ લેખક થઈ ગયો. સર જ્હૉન સીલી (Seeley) એ *Expansion of England*માં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ફિલસુફી સમજાવી. Lecky-લેકીએ ઇંગ્લંડના અઢારમા સૈકાના ઇતિહાસ ઉપર અને *History of Rationalism in Europe, History of European Morals, Democracy,* વિગેરે પુસ્તકો લખ્યાં. ગ્રીન (Green)નો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ હજુ કૉલેજોમાં આનંદથી વંચાય છે. રસ્કિને (Ruskin) કળા, સમાજ, અને અર્થશાસ્ત્રનો ધાર્મિક દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કર્યો. ફિલસુફીમાં, અર્થશાસ્ત્રમાં અને નીતિશાસ્ત્રમાં સર જ્હૉન સ્ટુઅર્ટ મિલે નામ કાઢ્યું. આપણા લોકો તેના ગ્રંથો ખાસ વાંચે છે. વિજ્ઞાનની અદ્‌ભુત શોધોનો લાભ લઈ તેના ઉપર હર્બર્ટ સ્પેન્સરે નવું સમાજશાસ્ત્ર (Sociology) રચ્યું. ડાર્વિને (Darwin) ઉત્ક્રાંતિવાદ (Evolution)નો સંદેશ આપ્યો. તે એમ પ્રતિપાદન કરી ગયો છે કે જગત્‌માં હરહંમેશ અન્યોન્ય યુદ્ધ કે હરીફાઈ થયાં કરે છે. તેમાં જેની વધારે શક્તિ તે ફાવે છે. તે સિદ્ધાંત **Survival of the Fittest** કહેવાય છે. તેણે એક બીજો સિદ્ધાંત

પ્રતિપાદન કર્યો કે મનુષ્યજાતિનો ધીમે ધીમે વિકાસ થયો છે; આ વિચારો ખ્રિસ્તી ધર્મથી વિરુદ્ધ હતા. હક્ઝલે (Huxley) વિગેરેએ તે વિચારોને વિશેષ પુષ્ટિ આપી. આ વખતે ફૅરૅડે (Faraday), ટૉમસન, વિગેરે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ તાર, ટેલિફોન, વિજળી, હવા વિગેરેમાં અજબ શોધો કરી દ્રવ્ય (Matter) અને ચેતન (Force) જેવા ગૂઢ વિષયો ઉપર ઘણા નવા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન થયું. જેમ જેમ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ થઈ, તેમ તેમ બધાને ખાતરી થતી ગઈ કે દ્રવ્ય-ચેતનનો અભ્યાસ કાંઈ સરળ નથી અને અત્યાર સુધી થએલાં સંશોધનો તો મહાસાગરના અગાધ પાણીના એક બિંદુના લેખામાં પણ આવી શકે નહી. ટૉમસ ગ્રીન (Thomas Green) જેવા ફિલસુફે આ સિદ્ધાંતથી લોકોને પરિચિત કર્યા. તે ફિલસુફીનો અને નીતિશાસ્ત્રનો મોટો અભ્યાસી હતો. આથી આ લોક અને પરલોકના સંબંધને લોકો વધારે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચારવા લાગ્યા. સાહિત્ય ઉપર તેની અસર થઈ. મેરિ કૉરેલિ, વેલ્સ, શૉ, જેવા લેખકોએ એ વિષયો ઉપર ઘણાં સારાં લખાણો આપ્યાં. રડયાર્ડ કિપલિંગે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર સારી કવિતાઓ અને વાર્તાઓ લખી. વિજ્ઞાન, ધર્મ, અથવા ફિલસુફીની પરસ્પર હરીફાઈથી સાહિત્યને અને કળાને અનેરી પુષ્ટિ મળી.

આ સૈકામાં અનેક પુસ્તકાલયો, પત્રિકાઓ માસિકો, ત્રૈમાસિકો, વર્તમાનપત્રો, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની વાતો-ચર્ચા કરનારાં મંડળો ઊભાં થયાં.

પોસ્ટ, તાર, આગબોટ, રેલવે, વીજળી, ટેલિફોન, વિગેરે સાધનોથી આ વિચારોનો સર્વત્ર પ્રસાર થયો. ઇ. સ. ૧૮૭૦ની સાલથી રાષ્ટ્ર પોતે લોકોને કેળવણી આપતું થયું. પાર્લમેંટના સુધારાઓથી બ્રિટિશ જનતા સામાજિક અને રાજ્યકીય પ્રશ્નો ઉપર સારો વિચાર કરતી થઈ. લોકો સુધર્યા. માણસજાત પ્રગતિ (Progress)માં માનવા લાગી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિકાસ સાથે બ્રિટિશ વેપારરોજગાર વધ્યો. કારખાનાં, શહેરો, એક તરફ કરોડપતિઓ, બીજી તરફ એકદમ કંગાળ આદમીઓ, ખાધાખોરાકી માટે પરદેશની આયાત ઉપર જ અવલંબન, બેકારી, (Unemployment), હડતાલો (Strikes), દેવાળાં, બેંકોની વ્યવસ્થા, અનેક કંપનીઓની ઉત્પત્તિ,

એ આ યુગનાં ખાસ આર્થિક લક્ષણો કહી શકાય. રાષ્ટ્રને આર્થિક વિષયો ઉપર વધારે લક્ષ આપવું પડ્યું. કારખાનાં, કેળવણી, આરોગ્ય, અને વસવાટ માટે પાર્લમેંટે યોગ્ય કાયદાઓ કર્યા. લોકોએ પણ આ બાબતો પોતાના હાથમાં લીધી. સહકારી મંડળો સ્થપાયાં. કામદારવર્ગે પોતાનાં મંડળો સ્થાપ્યાં. છતાં લોકો સંતોષાયા નહી. તેઓ એમ કહેવા લાગ્યા કે રાષ્ટ્રે તમામ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પોતાના હાથમાં લઈ લેવી જોઈએ. આ રાષ્ટ્રસત્તાવાદો (Socialism, Collectivism, Communism) ઓગણીસમી સદીની આખરનાં વર્ષોમાં ખાસ આગળ આવ્યા. મજૂર અગર કામદારપક્ષ વિશેષ બળવાન થયો. તે એમ માનવા લાગ્યો, કે દેશના ગરીબ લોકોની પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે એક જ માર્ગ છે—જેમ બને તેમ પાર્લમેંટમાં કામદારપક્ષના પ્રતિનિધિઓને વધારે સંખ્યામાં મોકલવા. એ કારણથી દેશમાં ત્રણ પક્ષો થયા: (૧) લિબરલો, (૨) યુનિઅનિસ્ટો, અને (૩) લેબરાઈટો (Labourites). જેમ જેમ લેબરાઈટોનું બળ વધતું ગયું તેમ તેમ પહેલા બે પક્ષોએ ભેગા થવા માંડ્યું.

આવી રીતે વાઙ્મય, કળા, હુન્નરઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, ફિલસુફી, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓ, એ પ્રજાના જીવનના બધા પ્રદેશોમાં પરિવર્તન થયું.

પ્રગતિનો પ્રદેશ જ એવો છે. તેને માટે નથી આદિ, નથી અંત; એ કોઈ અનેરો વિષય છે. ઇતિહાસ તો તેને સહેજ સહેજ સમજાવી શકે.

વીસમી સદી

સાતમો એડ્વર્ડ: ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૦:—મહારાણી વિક્ટોરિઆના મરણ પછી તેનો મોટો પુત્ર એડ્વર્ડ ગાદીએ આવ્યો. તેને પ્રિન્સ ઑફ્ વેઇલ્સ તરીકે રાજ્યકારભારનો ખાસ અનુભવ આપવામાં આવ્યો નહોતો. તે સ્વભાવે શિકાર, દમદમાટ, રમત ને મુસાફરી કરવાનો શોખીન હોવાથી કારભારમાં તેણે બહુ લક્ષ પણ આપ્યું નહી. છતાં યૂરોપના રાજ્યકર્તાઓની મુલાકાતે તે વારંવાર જતો. યૂરોપના દરબારોમાં તેના કુટુંબનાં કોઈ કોઇ માણસો સગાંસંબંધી નીકળી આવતાં. યૂરોપના ઘણા રાજ્યકર્તાઓ ઇંગ્લંડમાં આવી ગયા. પરિણામે ઈંગ્લંડ, ફ્રાંસ અને રશિઆ વચ્ચે પરસ્પર સમજુતી થઈ અને જર્મની સાથે ઈંગ્લંડને જે મતભેદ વધતો જતો હતો તે બહુ ગંભીર થઈ શકયો નહી. ઇ. સ. ૧૯૧૦ના મે માસમાં તે મરી ગયો.

સાતમો એડ્વર્ડ

સમ્રાટ પાંચમા જ્યૉર્જ: ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૯૩૬:—એડ્વર્ડ પછી તેનો પુત્ર જ્યૉર્જ ગાદીએ આવ્યો. તેનો મોટો ભાઇ ડ્યૂક ઑફ્ ક્લૅરન્સ ઇ. સ. ૧૮૯૨માં ગુજરી ગયો ત્યાર પછી તે પ્રિન્સ ઑફ્ વેઇલ્સ તરીકે રહ્યો હતો. રાજા થયા અગાઉ તેણે નૌકાસૈન્યમાં નોકરી કરી હતી. તે અભ્યાસી, સહાનુભૂતિવાળો, પાર્લમેંટના કામકાજથી સારી રીતે વાકેફ, સાદો, ઉદ્યમી, અને સારી વક્તૃત્વશક્તિ ધરાવનારો હતો. તે ઇ. સ. ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરિ માસમાં મરી ગયો. હાલ તેનો મોટો પુત્ર એડ્વર્ડ આઠમો ગાદી ઉપર છે.

ઈંગ્લંડ અને યૂરોપ : ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૪:—ઈટાલિ, જર્મની, ઑસ્ટ્રિઆ અને તુર્કી, એ રાજ્યો પરસ્પર કરારથી મિત્રરાજ્યો તરીકે રહેવા બંધાયાં હતાં એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તેથી ઇ. સ. ૧૯૦૪માં ઈંગ્લંડે તથા ફ્રાંસે કરાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં ઈંગ્લંડે રશિઆ સાથે કરાર કર્યો તથા ઈરાનમાં અને અફઘાનીસ્તાનમાં પરસ્પર વગની વહેંચણી કરી. બાલ્કન પ્રદેશોમાં ગ્રીસે ક્રીટ દબાવ્યું. બલ્ગેરિઆ અને સર્વિઆ સ્વતંત્ર થયાં—રશિઆની તેમને ખાનગી મદદ હતી. ઑસ્ટ્રિઆએ બોઝનિઆ અને હર્ઝેગોવિના દબાવ્યા. બાલ્કન રાજ્યો તુર્કી વિરુદ્ધ અને અંદર અંદર લડ્યાં. ઇ. સ. ૧૯૦૪માં

પાંચમો જ્યૉર્જ

રશિઆ અને જાપાન વચ્ચે લડાઈ સળગી ઊઠી. રશિઆ હારી ગયું. તેથી પૅસિફિક મહાસાગરમાં જાપાનનું બળ વધ્યું. જર્મનીએ આફ્રિકામાં, પૅસિફિક મહાસાગરમાં, અને ચીનમાં મુલકો મેળવ્યા અને અમેરિકામાં તથા તુર્કીમાં પોતાની વગ સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૯૧૪ સુધીમાં યૂરોપની સ્થિતિ આ પ્રકારની હતી—એક તરફ જર્મની, ઑસ્ટ્રિઆ, ઈટાલિ અને તુર્કી; બીજી તરફ ઈંગ્લંડ, ફ્રાંસ, રશિઆ અને જાપાન; વચમાં બાલ્કન પ્રદેશો, અમેરિકાનાં સંસ્થાનો અને ઈરાન તથા ચીન જેવાં નબળાં રાજ્યો.

મંત્રીમંડળો : ઈ. સ. ૧૯૦૧-૧૪:—વિક્ટોરિઆના મરણ વખતે ઈંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન લૉર્ડ સૉલ્સબરિ હતો અને કૉન્ઝર્વેટિવો પ્રધાનપદે હતા. સૉલ્સબરિ પછી બાલ્ફર મંત્રી થયો, ઇ. સ. ૧૯૦૨. કૉન્ઝર્વેટિવો

ઇ. સ. ૧૯૦૬ સુધી સત્તા ઉપર રહ્યા. ત્યાર પછી નવી વરણી (Election) થઈ. તેમાં લિબરલો ફાવ્યા. તેથી તેઓ મંત્રીપદે આવ્યા. તેમનો સરદાર Henry Campbell Bannermann મુખ્ય મંત્રી થયો. તે ઇ. સ. ૧૯૦૮માં મરી ગયો. તેથી ઍસક્વિથ (Asquith) (મૃત્યુ, ઇ. સ.૧૯૨૮) મુખ્ય પ્રધાન થયો. ઇ. સ. ૧૯૧૪માં જ્યારે મહાવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે લિબરલો કારભાર ઉપર હતા અને ઍસક્વિથ મુખ્ય પ્રધાન હતો.

આંતર કારભાર : ઇ. સ. ૧૯૦૮-૧૪:—આ વખતે વૃદ્ધ માણસોને સરકારી ખર્ચે વર્ષાસનો આપવામાં આવ્યાં. સર્વ પ્રજાને માટે વીમાની યોજના નક્કી કરવામાં આવી. વધતા જતા ખર્ચને પહોંચી વળવા સાહુકારો ઉપર નવા કરો પડ્યા. ઇ. સ. ૧૯૦૯માં લૉઈડ જ્યૉર્જ (Lloyd George) ખજાનચી હતો. તેણે જમીનદારો ઉપર સખ્ત કર મૂક્યો. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝે તે કરને ઉડાડી મૂક્યો. તેથી લિબરલોએ રાજીનામું આપ્યું. નવી વરણી થઈ, તેમાં તેઓ ફાવ્યા. પણ અમીરો સામા થયા; વળી લિબરલો ફાવ્યા; તેથી અમીરો નમ્યા અને તેમણે લૉઈડ જ્યૉર્જના બજેટને પસાર થવા દીધું. ઍસક્વિથે અમીરોની નાણાં ઉપરની સત્તા કમી કરવા "પાર્લમેન્ટ ઍક્ટ" પસાર કર્યો.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય : ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૪:—મહારાણી વિક્ટોરિઆના મરણ અગાઉ ઑસ્ટ્રેલિઆનાં સંસ્થાનો એક થઈ ગયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં ન્યુઝીલંડનાં સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું. બે વર્ષ પછી હિંદમાં મોર્લેએ અને મિંટોએ સુધારાઓ દાખલ કર્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં સંસ્થાનો એકત્રિત થયાં. સસ્થાનોએ ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યને અમુક મદદ કરવા વચનો આપ્યાં. લિબરલોએ ઇ. સ. ૧૯૧૪માં આયર્લંડને "હોમરુલ" —સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય આપવાની હિંમત કરી. પણ લડાઈ જાહેર થતાં તમામ વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ.

મહાયુદ્ધ : ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૯:—ઓગણીસમી સદીમાં ચારેય ખંડોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાના પવન ફુંકાતા હતા અને તેમાં તુર્કી જેવા નબળા

દેશનું સામ્રાજ્ય વીંખાઈ ગયું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૧ની હાર પછી ફ્રાંસ જર્મની ઉપર વેર લેવા તનમનાટ કરી રહ્યું હતું. જર્મનીને પોતાની વધતી જતી પ્રજાના વસવાટ માટે અને વધતા જતા વેપારરોજગારનાં નવાં બજારો માટે સંસ્થાનો અને નવા લાભો જોઈતા હતા. રશિઆને તુર્કી, ઈરાન અને અફ્ઘાનીસ્તાનનાં જૂનાં રાજ્યો ઉપર સત્તા જોઈતી હતી. યૂરોપનાં બધાં રાજ્યોમાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓમાં દારુગોળો તૈયાર થતો હતો. ઘણી યુનિવર્સિટિના પ્રોફેસરો છચોક પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અને સમાજને યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવાને પોકાર કરી રહ્યા હતા. ઑસ્ટ્રિઆ-હંગરિના મહારાજ્યની પ્રજાઓને સ્વતંત્ર થવું હતું. ચોતરફ નૌકાબળ, જમીનનું લશ્કર, વેપાર, હુન્નરઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, વિગેરેમાં પ્રજાઓ અને રાષ્ટ્રો વચ્ચે તીવ્ર હરીફાઈ ચાલી રહી હતી; દેશેદેશનાં વર્તમાનપત્રોમાં એ જ મત જાહેર કરવામાં આવતું હતું. જેમ દરિયામાં છૂપાઈ રહેલો વડવાનળ પ્રકટ્યા વગર રહેતો નથી, જેમ શાંત દેખાતો જ્વાળામુખી પર્વત ફાટી નીકળ્યા વગર રહેતો નથી, જેમ રાખમાં છૂપાઈ રહેલો અગ્નિ દાવાનળરૂપે ફેલાયા વગર રહેતો નથી, તેમ યૂરોપનાં રાજ્યોની પરસ્પર હરીફાઈનો છૂપો અગ્નિ ભયાનક દાવાનળરૂપે પ્રકટ્યા વગર નહી રહે, એમ બધા વિચારવંત માણસો સારી રીતે સમજતા હતા. ઘાસની ગંજીઓને સળગતાં કેટલી વાર લાગે છે? તેને માત્ર એક તણખાની જ જરુર હોય છે. ઈ. સ. ૧૯૧૪ના જૂનની ૨૮મી તારીખે બોઝ્નિઆના મુખ્ય શહેર સેરાજેવો (Serajevo) મુકામે સર્વિઆના એક માણસને હાથે ઑસ્ટ્રિઆના પાટવી કુંવર (Archduke) ફ્રાંસિસ ફર્ડિનન્ડ અને તેની સ્ત્રી એમનાં ખુન થયાં. ઑસ્ટ્રિઆએ ખુનની જવાબદારી ખુન કરનાર ઉપર નહી મૂકતાં સર્વિઆની સરકારના શિર ઉપર નાંખી. સર્વિઆને રશિઆની મદદ હતી, તો ઑસ્ટ્રિઆને જર્મનીની મદદ હતી. ઑસ્ટ્રિઆના વયોવૃદ્ધ શાહેનશાહે સર્વિઆના રાજા પાસેથી કેટલીએક સમજુતીઓ અને નવા હકો માગ્યા. સર્વિઆએ ના પાડી. ઑસ્ટ્રિઆએ સરહદ ઉપર લશ્કરો મોકલ્યાં. રશિઆએ સર્વિઆને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. જર્મની ઑસ્ટ્રિઆના પડખામાં રહ્યું. રશિઆને ફ્રાંસે મદદ કરી. જર્મનીએ પોતાનાં લશ્કરો બેલ્જિઅમની અંદર થઈ પૅરિસ ઉપર રવાના કર્યાં. બેલ્જિઅમમાં જર્મન લશ્કરો દાખલ થાય તે

ઈંગ્લંડને કેમ પરવડે ? ઈંગ્રેજ સરકારે વાંધો ઊઠાવ્યો. જર્મનીએ વાંધાનો ઈનકાર કર્યો એટલે ઈંગ્લંડ લડાઈમાં ઊતર્યું, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૯૧૪. ઈટાલિ થોડા વખત પછી મિત્રરાજ્યો સાથે ભળ્યું, મે, ઇ. સ. ૧૯૧૫. તુર્કી અને બલ્ગેરિઆ જર્મનીની સાથે ભળ્યાં. રુમૅનિઆ, મૉન્ટિનિગ્રો, ગ્રીસ, પોર્ટુગલ, અમેરિકાનાં સંસ્થાનો, સિઆમ, ચીન, જાપાન, વિગેરે મિત્રરાજ્યો સાથે ગયાં.

મહાયુદ્ધમાં નાનાં મોટાં થઈને કુલ ચોવીસ રાજ્યો જર્મની, ઑસ્ટ્રિઆ-હંગરિ, તુર્કી અને બલ્ગેરિઆ સામે લડાઈમાં ઊતર્યાં; તેમાં કુલ ૫,૯૧,૭૬,૮૦૦ સિપાઈઓ લડ્યા; ૩,૩૫,૦૦,૦૦૦ માણસો ઘાયલ થયા; ૭૭,૮૧,૦૦૦ માણસો માર્યા ગયા, અને ૭૦,૮૦,૫૦૦ માણસો કેદ થયા કે ગુમ થયા.

યુગપલટો:—મહાયુદ્ધની થોડીક હકીકત તો આ ઇતિહાસમાં આવવી જોઈએ; કારણ કે તે હકીકત વાંચવાથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવું મહાભારત યુદ્ધ કદિ થયું નથી. જૂની યુદ્ધકળા આ મહાભારત સંગ્રામમાં નાશ પામી. નવી યુદ્ધકળાનો જન્મ થયો. લડાઈનાં મેદાનો ઉપર ખોદેલી ખાઈઓમાં રહેતા સિપાઈઓ પાછળ બધાં-રાજા રાણીથી માંડી નાનામાં નાનું બાળક-લડાઈનાં સાધનો તૈયાર કરવામાં રોકાયાં: અર્થશાસ્ત્રીઓ, વિજ્ઞાનીઓ, કવિઓ, લેખકો, વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓ, વિદ્યાર્થીઓ, ઠુંઠાં, લંગડાં, આંધળાં, રોગી, બધાં સૌ સૌની શક્તિ પ્રમાણે લડાઈનું કામ કરતાં. તેઓ પોતાની સરકારો કહે તેમ ખાતાં, પીતાં, પહેરતાં, રહેતાં, બોલતાં, લખતાં, વાંચતાં, મુસાફરી કરતાં, કામ કરતાં. દરેક ઉંમરલાયક અને સશક્ત માણસ સિપાઈ થયો. દરેક સ્ત્રીએ અને દરેક બાળકે ઘેર રહી રાષ્ટ્રને મદદ કરી. મહાભારત સંગ્રામમાં અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, વિગેરે દરેક અભ્યાસમાં મોટું પરિવર્તન થયું. પચાસ વર્ષની સુલેહના વખતમાં જે ન થઈ શકત તે ચાર વર્ષની નજીવી મુદતમાં થઈ શક્યું. ઉપરાંત યૂરોપ, એશિઆ, આફ્રિકા અને અમેરિકાની તમામ વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ. જેમ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી દ્વાપરયુગ ઊતર્યો અને કળિયુગ બેઠો, તેમ આ મહાભારત સંગ્રામ પછી દુનિયાની સંસ્કૃતિએ જૂના યુગમાંથી નવા યુગમાં પ્રવેશ કર્યો.

હવે આપણે આ દાવાનળનો ટૂંકો ખ્યાલ આપીએ.

મહાયુદ્ધ: ફ્રાંસ અને બેલ્જિઅમ: ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૬:— જર્મનીએ એક સાથે ૩૧,૦૦,૦૦૦ માણસો બેલ્જિઅમમાં મોકલ્યા. બેલ્જિઅમ પાસે બે લાખનું લશ્કર તૈયાર હતું. ટૂંક મુદતમાં દુનિયામાં ક્યાંય નહી હોય એવા મજબુત કિલ્લાઓ એક પછી એક જર્મનીએ સર કર્યા. ઈંગ્લંડથી સર જ્હૉન ફ્રેંચ ૬૬,૦૦૦ માણુસોનું નાનકડું લશ્કર લઈ પૅરિસ બચાવવા ગયો. એના ઉપર જર્મનો તૂટી પડ્યા; જર્મનીની તોપોએ કેર વર્તાવ્યો; ઇંગ્રેજોએ પૂંઠ પકડી. જર્મનો એઈન (Aisne) નદી ઉપર આવી અટકી ગયા. ત્યાં બંને પક્ષ સામસામી ખાઈઓ ખોદી ચાર વર્ષ સુધી પડી રહ્યા. આ ખાઈઓ સ્વિટ્ઝર્લંડની સરહદ ઉપરથી તે ઉત્તરના દરિયાકિનારા સુધી આવી રહી હતી. બેલ્જિઅમ અને ફ્રાંસનો ઉત્તર ભાગ જર્મનીના પંજામાં આવી ગયા. રણક્ષેત્રો ઉપર જર્મનોએ નવાં નવાં અસ્ત્રો અને શસ્ત્રો વાપર્યાં; તેમાં માણસોને મૂર્ચ્છામાં નાખનારો એક વાયુ (Gas) હતો. મિત્રરાજ્યોએ આ નવાં મારક સાધનો સામે રક્ષણના ઉપાયો લીધા.

રશિઆની હાર:—પૂર્વમાં રશિઆના ઝારે પૂર્વ પ્રશિઆ ઉપર ચડાઈ કરી; જર્મન સરદાર હિન્ડનબર્ગે તે લશ્કરને કાપી નાંખ્યું. જર્મનો વૉર્સોમાં દાખલ થયા. તેમણે રશિઆના લશ્કરને તોપોના મારથી ઊડાડી દીધું. સો સો ગાઉ સુધી એક રશિઅન સિપાઈ ઊભવા પામ્યો નહી. ઝાર પાસે માણુસોની અખૂટ ભરતી હતી. પણ તેની પાસે દારુગોળો નહોતો અને દારુગોળા વગર બહાદુરમાં બહાદુર સિપાઇઓ પણ શું કરી શકે?

ગૅલિપોલિ:—ઈંગ્લંડથી સર જ્હૉન હૅમિલ્ટન સવા લાખ માણુસો લઈ ગૅલિપોલિ (Gallipoli)ના દ્વીપકલ્પ ઉપર ઉપડયો. પણ તુર્કીની સરકારે જર્મન મદદથી બચાવકામો તૈયાર કરી દીધાં હતાં; તેથી હૅમિલ્ટન એકદમ નિષ્ફળ ગયો અને તેને પાછું વળવું પડ્યું. આ ચડાઈમાં ઑસ્ટ્રિઆનાં અને ન્યૂઝીલંડનાં લશ્કરોએ ભાગ લીધો હતો.

સર્વિઆ:—સર્વિઆ તો મરણતોલ થઈ ગયું. મિત્રરાજ્યોએ ગ્રીક બંદર સૅલૉનિકા (Salonica)નો કબજો કર્યો અને ત્યાંથી દુશ્મનોને કબજામાં રાખ્યા.

કુત–અલ–મારા:—ઈરાનના અખાતમાંથી જનરલ ટાઉનશેન્ડે બગદાદ ઉપર ચડાઈ કરી. પણ કુટ (Kut) આગળ તુર્કીને શરણ થવું પડયું, ઈ. સ. ૧૯૧૬–૧૭.

ઈંગ્લંડની તૈયારી:—દરમ્યાન ઈંગ્લંડમાં લૉર્ડ કિચનર ફરજિઆત ધોરણથી લાખોનું લશ્કર તૈયાર કરતો હતો, લૉઈડ જ્યૉર્જ હજારો કારખાનાંઓમાં દારુગોળો તૈયાર કરાવતો હતો, કૉન્ઝર્વેટિવો લિબરલોને મંત્રીમંડળમાં દાખલ થઈ મદદ કરતા હતા. કામદારપક્ષના આગેવાનો વગર વિરોધે લડાઈના કામમાં રોકાયા. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના તમામ ભાગોમાંથી હજારો સૈનિકો મહાયુદ્ધમાં લડવા નીકળી પડ્યા.

ઈટાલિ તથા રુમૅનિઆની હાર:—પૂર્વમાં રશિઅન સરદારે ઑસ્ટ્રિઆને હરાવ્યું, તો જર્મનીએ રુમૅનિઆનાં લશ્કરોનો ઘાણ કાઢી નાંખ્યો. તેજ પ્રમાણે ઈટાલિની હાર થઈ, ઈ. સ. ૧૯૧૭.

વિમાની બળ:—આ યુદ્ધમાં વિમાનોથી દુશ્મનોને સતાવવામાં આવતા.

દરિયાઈ લડાઈ. જટ્લેંડ: મે–જૂન, ઈ. સ. ૧૯૧૬: અમેરિકા લડાઈમાં દાખલ:—બંને પક્ષનાં લશ્કરો ચોતરફ જમીન ઉપર યુદ્ધ કરતાં હતાં ત્યારે તેમના કાફલાઓ તો શાંત પડી રહ્યા હતા. મિત્રરાજ્યના કાફલાઓ વેપારનું અને કિનારાઓનું રક્ષણ કરતા હતા. ઈંગ્લંડનું નૌકાસૈન્ય ડોવર પાસે અને ઉત્તરમાં ઑર્કનિના ટાપુ પાસે વહેંચાઈ ગયું હતું, અને ત્યાંથી જર્મન નૌકાસૈન્ય ઉપર પાકો પહેરો રાખતું હતું. બંને પક્ષો દરિયામાં સુરંગ નાંખતા અને વહાણોને ઉડાડી દેતા, પરસ્પર વેપારની જણસો કબજે કરતા અને એક બીજાને ભૂખે મારવાની કોશીશ કરતા. ઈ. સ. ૧૯૧૬ના મે માસની છેલ્લી તારીખે જર્મન કાફલો બ્રિટિશ કાફલા સામે થયો; તેમાં જર્મનો હારી ગયા. તેમની સબમરીનોનો મિત્રરાજ્યો એ

નાશ કર્યો જર્મનીની સબમરીનો વગર સૂચનાએ ગમે તે સ્ટીમરોને હવે ડુબાડવા મંડી–દાખલા તરીકે *Lusitania.* આવાં કૃત્યોથી અમેરિકા ઘણું ચીડાયું અને પ્રેસિડંટ વિલ્સનની આગેવાની નીચે લડાઈમાં દાખલ થયું. ઇ. સ. ૧૯૧૭.

રશિઆમાં રાજપલટો : ઇ. સ. ૧૯૧૭:—જર્મનીએ રશિઆને જબરદસ્ત ફટકાઓ માર્યા હતા. રશિઆમાં ભૂખમરો વધવા લાગ્યો. ઝારના અમલની પોલ ખુલ્લી થઈ ગઈ. લોકોએ બળવો કર્યો. સિપાઈઓ લોકોના થયા. મધ્યમ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ સત્તા ઉપર આવ્યા. ઝાર પદભ્રષ્ટ થયો. લેનિન અને ટ્રૉસ્કિની આગેવાની નીચે રાજ્યસત્તાવાદી (Socialists) ઓએ બીજો બળવો કર્યો; ઝારને અને તેના કુટુંબને મારી નાંખવામાં આવ્યાં; સોવિએટ (Soviet)નો અમલ શરુ થયો, માર્ચ–નવેંબર, ૧૯૧૭. તેમણે ઇ. સ. ૧૯૧૮ના માર્ચમાં જર્મની સાથે સુલેહ કરી.

જર્મનીમાં રાજપલટો:—જર્મનીના લોકો લડાઈથી કંટાળી ગયા; કાઈઝરની પોલ જાહેર થઈ ગઈ. તેમને રશિઆનો ચેપ લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૮ના નવેંબરમાં લોકોએ બળવો કર્યો; કાઈઝરનું કુટુંબ પદભ્રષ્ટ થયું; નાના મોટા રાજાઓ રાજ્યો છોડી ગયા; દેશમાં એક રાજ્ય (Republic) સ્થાપવામાં આવ્યું; નવા રાજ્યે મિત્રરાજ્યોની સાથે સુલેહ કરી.

જર્મન સંસ્થાનો:—મિત્રરાજ્યોએ જર્મનીનાં તમામ સંસ્થાનો એક પછી એક તાબે કર્યાં હતાં. જેમકે, ટોગોલૅંડ, કામેરુન, પશ્ચિમ ને પૂર્વ આફ્રિકા, સામોઆ, બિસ્માર્ક આર્કિપેલેગો, સિંગટાઉ, વિગેરે.

મિત્રરાજ્યોની ફત્તેહ : નવેંબર, ઈ. સ. ૧૯૧૮:—ઇ. સ. ૧૯૧૮ના માર્ચ, એપ્રિલ અને મે મહીનાઓમાં જર્મન સરદાર લુડેન્ડૉર્ફે ત્રણ વાર ઇંગ્રેજોને કૅલે તરફ, આમીન્સ તરફ અને પૅરિસ તરફ ભગાડી મૂકયા અને જે જમીન ઇંગ્રેજોને લેતાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં હતાં તે જમીન તેમને ત્રણ દિવસમાં છોડી દેવી પડી. પણ ઉપર કહ્યું તેમ ખુદ જર્મનીમાં હારનો ગર્ભ પાકી ગયો હતો. પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને અમેરિકાથી દસ લાખ માણસો મોકલ્યાં. તુરત માઇલોના માઇલોની આખી હાર ઉપર જર્મનોને રોકવામાં આવ્યા. ત્રણ માસમાં તો તેઓ મિત્રરાજ્યોનો બધો પ્રદેશ છોડી ચાલ્યા ગયા.

મિત્રરાજ્યોએ બલ્ગેરિઆ ઉપર ચઢાઈ કરી. બલ્ગેરિઅનો હારી ગયા. તુર્કી શરણ થયું. ઑસ્ટ્રિઆનો શાહેનશાહ ફ્રાંસિસ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં મરી ગયો; તેની જુદી જુદી પ્રજાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગઈ; તેનું લશ્કર હારી ગયું; આવી રીતે મિત્રરાજ્યોની ચોમેર ફત્તેહ થઈ.*

રાજપલટો. રાજ્યપલટો. પ્રજાપલટો : નવી દુનિયા:— વર્સાઇલ્ઝ મુકામે સુલેહ થઈ, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૯૧૯. પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન આ સમાધાનીમાં મુખ્ય હતો. કાઇઝર દેશપાર થયો; તેના બીજા સહકારી રાજાઓ દેશપાર થયા; ફ્રાંસને આલ્સાસ અને લૉરેનના પ્રાંતો પાછા મળ્યા; જર્મનીના કાફલાને ડુબાડી દેવામાં આવ્યો; તેનાં લશ્કરોને ઘટાડી નાંખવામાં આવ્યાં; પોલંડ, ઝેકોસ્લૉવેકિઆ, યુગોસ્લાવિઆ, હંગરિ અને ઑસ્ટ્રિઆનાં નવાં રાજ્યો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં; ઇટાલિને ટ્રીસ્ટનો પ્રાંત મળ્યો; ઑસ્ટ્રિઆ-હંગરિનું સામ્રાજ્ય વીંખાઈ ગયું; ડેન્માર્કને શ્લેશ્વિગ મળ્યું; જર્મનીનાં સંસ્થાનો લઈ લેવામાં આવ્યાં; કિયાઉ-ચાઉ (Kiaochow) જાપાનને, પૅસિફિકના ટાપુઓ ઑસ્ટ્રેલિઆને અને પૂર્વ-પશ્ચિમ આફ્રિકા દક્ષિણ આફ્રિકાને મળ્યાં; રૂમેનિઆને ટ્રાન્સિલવૅનિઆ મળ્યું; ગ્રીસને એશિઆ માઇનરમાં થોડીક જમીન મળી; ફ્રાંસે સિરિઆ લીધું; ઇંગ્લંડે પેલૅસ્ટાઇન અને મેસોપોટેમિઆ-ઇરાક-લીધાં; જર્મનીએ મોટો દંડ ભરવાનું ઠર્યું. નાનાંમોટાં રાજ્યોનું એક આંતર રાષ્ટ્રીય રાજ્યમંડળ (League of Nations) થયું. તેમાં પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન ખાસ મુખી હતો. Mandatory States-ની નવી યોજના તૈયાર થઈ. દુશ્મનો પાસેથી જે જે દેશોને મિત્રરાજ્યોએ લીધા તે માટે તેમણે પોતાની બાંહેધરી આ લીગને આપી.

રશિઆની સલ્તનતના કટકા થઈ ગયા. બિસેરૅબિઆ રૂમાનિઆએ લીધું; ફિનલૅંડ, લેટ્વિઆ, લિથોનિઆ, ઇસ્ટ્રિઆ અને યૂક્રેઇનનાં નોખાં રાજ્યો થયાં. રશિઆની સરકારે ઇરાન, ચીન અને અફઘાનીસ્તાન ઉપરના જૂના હકો જતા કર્યા; બોખારા, આર્મિનિઆ વિગેરે પ્રદેશોમાં પ્રજા-રાજ્યો ઊભાં થયાં. ચીનમાં જૂની શાહેનશાહત નાશ પામી. તુર્કીએ ઇસ્તંબૂલથી અંગોરા રાજધાની કરી, સુલતાનને કાઢી મૂક્યો અને પ્રજા-રાજ્ય સ્થાપ્યું; મુસ્તફા કમાલ આ નવા રાજ્યનો મુખી થયો.

---

* 'Above men there is a moral law and above warfare peace." General Foch.

આયર્લેંડ : આફ્રિકા:—ઇ. સ. ૧૯૧૬માં આયર્લેંડે ઇંગ્લંડ સામે બળવો કર્યો. લડાઈ પછી આયર્લેંડને "સ્વરાજ્ય" આપવામાં આવ્યું. પણ અલ્સ્ટરને તેનાથી છૂટું રાખવામાં આવ્યું. તેને જુદી પાર્લમેંટ આપવામાં આવી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ દ વેટ વિગેરેએ બંડ ઊઠાવ્યું હતું.

મંત્રીમંડળો : ઈ. સ. ૧૯૧૮–૩૬:—લડાઈ પૂરી થયા પછી ઈંગ્લંડમાં નવી વરણી થઈ; લૉઈડ જ્યૉર્જના પક્ષકારો (Coalitionists) બહુમતીએ પાર્લમેંટમાં આવ્યા. તેથી તે મુખ્ય પ્રધાન તરીકે ચાલુ રહ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૯૧૮માં મતદારોની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. લૉઈડ જ્યૉર્જે ઇ. સ. ૧૯૨૨ના ઑકટોબરમાં રાજીનામું આપ્યું. કૉન્ઝર્વેટિવોની બહુમતી હતી. તેથી તેમનો મુખી બૉનર લૉ (Bonar Law) અને તેના મરણ પછી બૉલ્ડવિન (Stanly Baldwin) મુખ્ય પ્રધાન થયો. આ પ્રધાનમંડળે ઇ. સ. ૧૯૨૪માં જગાતના વિષય ઉપર રાજીનામું આપ્યું. લિબરલો, કૉન્ઝર્વેટિવો, કામદારપક્ષ, એ ત્રણેયમાં એકે પક્ષ બહુમતીએ પાર્લમેંટમાં દાખલ થઈ શકયો નહી. તેથી કામદારપક્ષનો આગેવાન રામ્સે મૅકડોનલ્ડ (Ramsay Macdonald) મુખ્ય મંત્રી થયો, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૯૨૪. તેમને લિબરલોની મદદ હતી એટલે તેઓ રાજ્યતંત્ર ચલાવી શક્યા. પણ રશિઆ સાથેના વર્તનમાં તેમના હરીફોએ દેશમાં ખોટી ધાંધલ મચાવી. તેથી દસ મહીનામાં તો મૅકડોનલ્ડે રાજીનામું આપ્યું ને બૉલ્ડવિન વળી મુખ્ય પ્રધાન થયો, ઇ. સ. ૧૯૨૫. ઇ. સ. ૧૯૨૯ના જૂન માસમાં ઇંગ્લંડમાં ફરી વરણી (Election) થઈ. તેમાં કામદારવર્ગની બહુમતી થઈ. તેથી રાજાએ તેમના આગેવાન રામ્સે મૅકડોનલ્ડ (Ramsay Macdonald) ને પ્રધાનપદ આપ્યું. પણ આ સમાજસત્તાવાદી પક્ષને એકદમ સત્તા ઉપરથી નીકળી જવું પડ્યું. નવી વરણી થઈ. તેમાં ત્રણ પક્ષોમાં કોઈ પણ એક પક્ષ બહુ જોરમાં નહોતો. તેથી લિબરલ, કૉનઝર્વેટિવ અને લેબર અથવા સોશ્યાલિસ્ટ, એમનું એકત્રિત પ્રધાનમંડળ ઊભું કરવામાં આવ્યું અને મૅકડોનલ્ડ મુખ્ય પ્રધાન થયો. ઇ. સ. ૧૯૩૫માં નવી વરણી થઈ. તેમાં લેબર પક્ષનું જોર વધારે થયું. પણ મૅકડોનલ્ડ હારી જતાં મુખ્ય મંત્રી તરીકે બૉલ્ડ્વિન થયો. તેમના કારભારોને વિગતવાર તપાસવાની અહીં જરુર નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર

રાજ્યવહિવટની સામાન્ય સંસ્થાઓ:—દરેક સુવ્યવસ્થિત અને પ્રગતિશીલ રાજ્યમાં ત્રણ પ્રકારની સંસ્થાઓ જોવામાં આવશે: (૧) કાયદાઓ કરતી સંસ્થાઓ, જેને આપણે લોકસભાઓ (Legislatures) કહીશું; (૨) કાયદાઓને લાગુ કરતી સંસ્થાઓ, જેને આપણે અદાલતો, ન્યાયમંદિરો, કે કોર્ટો (Courts) કહીશું; અને (૩) Executive કાયદાઓનો, ધારાધોરણોનો, અને નિયમોનો વહિવટ કરતી સંસ્થાઓ, જેને આપણે વહિવટી સંસ્થાઓ કહીશું.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર:—રાજ્યતંત્રના પાયા હમેશાં ઊંડા હોય છે. કાયદાઓ, સનંદો, નિયમો, રાજાપ્રજા વચ્ચે અથવા પ્રજાનાં જુદાં જુદાં અંગો વચ્ચેના કરારો, વિગેરે રાજયતંત્રના મુખ્ય પાયાઓ કહી શકાય. આ પાયાઓ ઉપર બધી ઈમારતનું ચણતર કરેલું હોય છે. કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર એકદમ ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી. રાજ્યતંત્રના વિકાસ માટે વર્ષોનાં વર્ષો જોઈએ છીએ; માત્ર કાયદાઓ અને નિયમો પ્રમાણે રાજ્યનો વહિવટ ચાલતો નથી. અમલદારો કાયદાઓનો અને નિયમોનો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે અમલ કરે છે. તેથી રાજ્યતંત્રનો વિકાસ અમલદારોની આપખુશી ઉપર આધાર રાખે છે. એક વખતના અમલદારની આપખુશી ત્યાર પછીના અમલદારને દૃષ્ટાંતરૂપે કામ લાગે છે. અમલદારોના અને રાજ્યતંત્રનાં બીજાં અંગોના અનુભવો રૂઢિરૂપે રાજ્યતંત્રમાં દાખલ થઈ જાય છે. ઘણી વાર આ રૂઢિઓ, દૃષ્ટાંતો, અને અનુભવો કાયદાઓ અને નિયમો કરતાં વધારે માન્ય ગણાય છે. રાષ્ટ્રનો વહિવટ આવા અણલખ્યા અનુભવો ઉપર વર્ષો સુધી ચાલે છે.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર આવા અણલખ્યા (unwritten) અનુભવો ઉપર ઘણે ભાગે ચાલે છે. જેમકે (૧) રાજ્યતંત્ર પ્રજાને જવાબદાર હોવું જોઈએ એ સિદ્ધાંતને ઈંગ્લંડનો કોઈ માનવી હવે તુચ્છકારતો નથી; પણ એ સિદ્ધાંતને પાર્લમેન્ટે કોઈ કાયદારૂપે પસાર કર્યો નથી; (૨) રાજ્યતંત્ર પ્રધાનમંડળ

મારફત ચાલવું જોઈએ, અને પ્રધાનમંડળના માણસો હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં બહુમતી ધરાવતા પક્ષના માણસો હોવા જોઈએ, પ્રધાનમંડળનો મુખ્ય પુરુષ મુખ્ય પ્રધાન તરીકે ગણાવો જોઈએ, એ સૂત્રો પાર્લમેન્ટે કોઈ કાયદામાં જણાવ્યાં નથી; છતાં અત્યારે એ સૂત્રો કાયદા કરતાં વધારે માન્ય ગણાય છે. અહીં તો અમુક દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે. પણ આખા બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં અનુભવને વધારે માન અપાય છે. તેથી એમ કહેવાય છે કે બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર કોઈ કાળે અમુક તારીખે ઉત્પન્ન થયું નથી; પણ તેનો કાળક્રમે વિકાસ થયો છે; બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર લિખિત નથી; તે રાજ્યતંત્ર અલિખિત છે, તેમાં જ તેના વિકાસની ખરી ચાવી રહેલી છે. બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર પ્રજામતને અનુસરતું રાજ્યતંત્ર છે. આ બાબત નીચે વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

તાજ: (Crown):—ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રની મુખ્ય સંસ્થા તાજ છે. તાજ આખા સામ્રાજ્યમાં સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે. સામ્રાજ્યની બધી પ્રજાઓ તાજની-ઇંગ્લંડના રાજાની-પ્રજાઓ ગણાય છે. તાજની સત્તા સાર્વભૌમ સંસ્થાના જેટલી છે. તાજની સંમતિ વગર કોઈ કાયદો થઈ શકે નહી. તાજને નામે સામ્રાજ્ય લડાઈ જાહેર કરી શકે અથવા કોલકરારો કરી શકે; અદાલતોમાં ન્યાય તાજને નામે અપાય છે; બધા રાજ્યતંત્રની સર્વોપરિ સત્તા તાજ પાસે રહે છે; સિક્કાઓ તાજને નામે પડે છે; ગુનેગારોને સજાની માફી માત્ર તાજ આપી શકે છે; લાયક લોકોને માનચાંદ આપવાની સત્તા તાજને છે; પાર્લમેન્ટને બોલાવવાની અને તેને બરખાસ્ત કરવાની સત્તા તાજની છે. ટૂંકામાં, તાજ (એટલે રાજા કે રાણી) ઇંગ્લંડમાં કુલ સત્તા ધરાવે છે.

આ બધી સત્તા અત્યારે તાજ પોતે બજાવી શકતું નથી; એ સત્તા તાજના પ્રધાનો અત્યારે ભોગવે છે. આખા દેશનું અને સામ્રાજ્યનું રાજ્યતંત્ર રાજાને નામે રાજાના પ્રધાનો ચલાવે છે; છતાં રાજા તદ્દન નિરર્થક સત્તાધારી નથી. દેશના અને સામ્રાજ્યના આંતર કારભારમાં રાજા સારી સત્તા ધરાવે છે અને વહિવટની ઘણી નાનીસૂની બાબતોમાં રાજા દરમ્યાન થાય છે. પ્રથમ તો રાજા મુખ્ય પ્રધાનની પસંદગી કરવામાં

સત્તા વાપરી શકે છે. બીજું, પ્રધાનો ગમે તેટલા ફરે છે. પણ રાજા તો એકનો એક રહે છે. તેથી રાજાનો અનુભવ પ્રધાનો કરતાં વધારે હોય છે. તે કારણથી રાજા કારભારની બાબતો વિષે પ્રધાનોને યોગ્ય સલાહ આપી શકે છે. પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં રાજા પ્રધાનોને ખાસ સલાહ આપી શકે છે; કારણ કે બીજા દેશોના રાજાઓ સાથે ઇંગ્લંડનો રાજા સમાન ભાવે પત્રવ્યવહાર કરી શકે છે અને તેમની સાથે તેનો સંબંધ વધારે પાકો હોય છે. છતાં રાજાને હમેશાં પ્રધાનોને, પાર્લમેન્ટને અને પ્રજામતને વશ રહેવું પડે છે. આમાં ખરી રીતે તો રાજાને સારું છે; કારણ કે રાજ્યકારભારનો જશ-અપજશ પ્રધાનોને શિરે રહે છે; રાજાની સત્તા ઓછી થઈ છે તો તે સાથે જ રાજાની જવાબદારી અને રાજાની ચિંતાઓ પણ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે. ઈગ્લિંડના રાજ્યતંત્રના પારિભાષિકમાં એક સર્વમાન્ય વાક્ય હવે ઘર કરી ગયું છે—The King can do no wrong—રાજા કોઈ ખોટું કામ કરી શકે નહી; એટલે રાજા રાજ્યકીય ખોટું નથી કરતો; દેશનાં રાજ્યકીય અનિષ્ટો માટે રાજાને જવાબદાર ગણવામાં આવતો નથી. પણ તેથી રાજા કાયદાની ઉપરવટ થઈને કોઈ ખોટું કામ કરી શકે નહી. રાજા કોઈ ગુનો કરે તો તેની જવાબદારી પ્રજાજનના જેટલીજ રહે છે.

King in Council:—પહેલાં ઈગ્લિંડના રાજા પાસે એક મોટું મંત્રીમંડળ રહેતું; આ મંત્રીમંડળની તમામ સત્તાઓ પાર્લમેંટના પ્રધાનમંડળ (Cabinet) પાસે ચાલી ગઈ છે; છતાં આ જૂના મંત્રીમંડળ પાસે હજુ કેટલીક નામની સત્તા રહી ગઈ છે. તે સત્તા અત્યારે રાજાને નામે પ્રધાનમંડળ વાપરે છે. બધાં જાહેરનામાંઓ અને હુકમો આ કાઉંસિલ મારફત કાઢવામાં આવે છે. જ્યારે જ્યારે રાજા નવી પાર્લમેંટને બોલાવે છે ત્યારે હમેશાં તે હુકમ આ કાઉંસિલ મારફત કરવામાં આવે છે. નવો રાજા ગાદીએ આવે છે ત્યારે સારું રાજ્ય કરવાના સોગન તે આ કાઉંસિલમાં લે છે. પ્રધાનો, બિશપો, શેરિફો, વિગેરે મોટા મોટા અમલદારો પોતાની નીમણુકો થયા પછી રાજાને વફાદાર રહી નોકરી કરવાનું વચન આ કાઉન્સિલમાં લે છે. પાર્લમેન્ટ પોતે આ કાઉન્સિલને નિયમો કરવાની,

સ્થાનિક મંડળોના ઉપર હુકમો મોકલવાની, પરવાનાઓ આપવાની, તપાસણી કરવાની, પરચુરણ સત્તાઓ આપે છે. કેટલાંક વહિવટી કામો કરતી વખતે કાઉન્સિલના મુખ્ય અમલદાર-ક્લાર્ક (Clerk) ની સહી લેવી પડે છે.

આવી રીતે આ કાઉન્સિલ કેટલુંક અગત્યનું કામ કરે છે.

પ્રધાનમંડળ (Cabinet):—ઉપર કહ્યું તેમ ઇંગ્લંડનો રાજા પહેલાં રાજ્યકારભારમાં પ્રધાનમંડળની સલાહ પૂછતો. આ મંડળ "Curia Regis" કહેવાતું. એ કાઉન્સિલ સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના વખત સુધી ટકી. સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજાઓને એ સભાના સભાસદોની મોટી સંખ્યાથી કંટાળો આવતાં તેમણે એમની બધાની સલાહ પૂછવી બંધ કરી. પણ તેઓ તેમાંથી થોડાએક અનુભવી અને વિશ્વાસુ માણસોને માત્ર બોલાવતા. બીજા ચાર્લ્સના વખતમાં પ્રીવિ કાઉન્સિલને પ્રધાનમંડળ તરીકે ગણવાનો ચાલ બંધ થયો અને પ્રધાનો પોતાના કારભાર માટે પ્રજાને કે પાર્લમેન્ટને જવાબદાર નહોતા. ઇ. સ. ૧૬૮૮માં જેઈમ્સ પદભ્રષ્ટ થયો અને વિલિઅમ તથા મેઇરિ રાજારાણી થયાં, ત્યારથી કારભારી મંડળ પાર્લમેન્ટને જવાબદાર રહેવું જોઈએ એમ ઈંગ્રેજ મુસદ્દીઓ માનવા લાગ્યા; વૉલ્પોલ, મોટો પિટ્ટ, નાનો પિટ્ટ, વિગેરે પ્રજામતને વશ રહી દેશનો કારભાર કરવા લાગ્યા. પહેલો જ્યૉર્જ ઈંગ્રેજી ભાષા સમજી શકતો નહી. તેથી તેણે કારભારી મંડળના પ્રમુખસ્થાને બેસવાનું બંધ કર્યું. તેના પછીના રાજાઓએ આ રૂઢિ ચાલુ રાખી. પરિણામે કારભારી મંડળની બેઠકોમાં રાજાની પ્રત્યક્ષ હાજરી બંધ થઈ. કારભારનું બધું નાનું મોટું કામકાજ પ્રધાનો પોતે ઉપાડવા મંડ્યા. આ વખત દરમ્યાન દેશમાં બે મોટા રાજ્યકીય પક્ષો-વ્હિગ અને ટોરિ ઊભા થયા. કાળક્રમે આમાંથી જવાબદાર રાજ્યતંત્ર વિકાસ પામ્યું. એ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો આત્મા કૅબિનેટ (Cabinet) છે.

રાજ્યકીય પક્ષોનો કારભાર: જવાબદાર રાજ્યતંત્ર: (Responsible Government. Government by party):—કૅબિનેટ અથવા પ્રધાનમંડળનો વિચાર આપણે કરીએ તે અગાઉ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો ખરો અર્થ સમજવાની ખાસ જરુર છે. જવાબદાર રાજ્યતંત્ર એટલે પ્રધાનમંડળ લોકમતને અનુસરીને કારભાર કરે

તેવું રાજ્યતંત્ર. પ્રધાનમંડળ લોકમતને બે રીતે અનુસરી શકે, અથવા તો સમાજ પ્રધાનમંડળ ઉપર બે રીતે અંકુશ રાખી શકે-પ્રધાનોની રાજ્યનીતિ અને લોકમત એ બંને વચ્ચે જ્યારે ભેદ માલમ પડે ત્યારે પ્રધાનો પોતાની નોકરીઓનું રાજીનામું આપી દે, અને રાજા બીજા પ્રધાનોને નીમે છે. પ્રધાનોને રાજીનામું આપી દેવાની ફરજ લોકોની વતી પાર્લમેંટમાં અથવા વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં બેસતા લોકોના પ્રતિનિધિઓ પાડી શકે, અથવા લોકો કે પ્રજા સીધી રીતે પ્રધાનોને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી શકે. ઇંગ્લંડમાં બંને રીતે જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો અમલ કરાવી શકાય છે. જો પ્રજા સીધી રીતે પ્રધાનોને રાજીનામું આપવાની અથવા પોતાના વિચાર પ્રમાણે કારભાર કરવાની ફરજ હમેશાં પાડે તો કારભાર ઘણો બગડી જાય, તેથી પ્રજા સીધી જવાબદારી પ્રધાનો પાસેથી વારંવાર માગતી નથી. એ જવાબદારી પ્રજા હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં બેસતા પોતાના પ્રતિનિધિઓ મારફત પ્રધાનો પાસેથી હરહંમેશ માગે છે અને તે પ્રતિનિધિઓ પ્રજામતને હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં બરોબર રજુ કરવા બંધાયા છે.

કૅબિનેટનો કારભાર:—કૅબિનેટ અથવા પ્રધાનમંડળ મારફત ચાલતો ઇંગ્લંડનો કારભાર જુદા જ પ્રકારનો છે. ઇંગ્લંડમાં અત્યારે ખાસ ત્રણ રાજ્યકીય પક્ષો છે-લિબરલ, કૉન્ઝર્વેટિવ, અને લેબર. કૅબિનેટના પ્રધાનો હમેશાં, વિના અપવાદે, અને દરેક બાબતમાં, એક જ પક્ષના હોવા જોઈએ. કારભારની **વિગતો** પરત્વે તેમના વચ્ચે મતભેદ હોઈ શકે; પણ કારભારનાં **મૂળ સૂત્રો** ઉપર તો તેઓ બધા એકમત રહેવા જોઈએ. કારભાર ઉપર આવતાં અગાઉ આ લોકો પોતાના વિચારો પ્રજા સમક્ષ મૂકે છે. તેઓ પ્રજાને વચન આપે છે કે જો અમે બહુમતીએ હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં ચુંટાઈને જઈ શું તો અમે જાહેર કરેલા અમારા પક્ષના કાર્યક્રમ પ્રમાણે અમે દેશનો કારભાર ચલાવીશું. પ્રજાને જો આ કાર્યક્રમ ગમે તો બહુમતીએ એ પક્ષને પ્રજા હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં મોકલે. જે પક્ષ બહુમતીએ હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં જાય તે પક્ષના આગેવાનો કારભારની તમામ જવાબદારી રાજા પાસેથી સંભાળી લે છે. જ્યાં સુધી તેઓ કારભાર ઉપર રહે છે,

જ્યાં સુધી હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં તેમની બહુમતી રહે છે, અને પ્રજામત તેમને અનુકૂળ હોય છે, ત્યાં સુધી તેઓ કારભારની તમામ જવાબદારી પોતાને શિરે રાખે છે, પોતાના પક્ષના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પોતે અગાઉ પ્રજા સમક્ષ મૂકેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે કાયદાઓ કરે છે, પરદેશો સાથે વ્યવહાર રાખે છે, અને બીજાં ખાતાં સંભાળે છે. બધા પ્રધાનો એક સાથે કારભાર ઉપર આવે છે, અને તેઓ એક સાથે કારભાર ઉપરથી ખસી જાય છે. દરેક પ્રધાન પોતાના બીજા સાથીઓ સાથે સહકાર કરવા બંધાયલો હોય છે. દરેકની જવાબદારી બે જાતની હોય છે, વ્યક્તિગત (Several કે Individual) અને સમસ્તમંડળગત (Collective). કોઈ પ્રધાન પોતાના પક્ષના સિદ્ધાંતોને છોડી દે, પોતાના સાથીઓને સહકાર આપે નહી, બોલે કાંઈ અને વર્તે કાંઈ, પોતાની સંમતિ વગર અથવા તેની વિરુદ્ધ કોઈ નવો કાર્યક્રમ ગોઠવે, પોતાના ખાતા વિષે હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સમાં નિંદાત્મક ઠરાવ પસાર થયો હોય, તો તેને એકદમ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી દેવું પડે છે. પ્રધાનમંડળના બધા સભાસદો કોઈ આગેવાનને તાબે રહેવા બંધાયલા હોય છે. તેઓ પોતે રાજા સાથે પ્રધાનમંડળની વતી કાંઈ વાટાઘાટ કરી શકે નહી; તમામ વાટાઘાટો માત્ર પ્રમુખ કે મુખ્ય પ્રધાનમંડળની મારફત જ થવી જોઈએ.

કૅબિનેટમાં ૨૦–૨૨ કારભારીઓ બેસે છે, પણ તેનું ખરું કામકાજ તો ચાર પાંચ મુખીઓના હાથમાં હોય છે. પહેલાં તો કૅબિનેટના કામકાજની કશી નોંધ રાખવામાં આવતી નહી. પણ ગયા મહાયુદ્ધ વખતે લૉઈડ જ્યૉર્જ બંને પક્ષના પ્રધાનમંડળ (Coalition Ministry) નો મુખ્ય પ્રધાન હતો, ત્યારથી કૅબિનેટના કામકાજની નોંધ રાખવાનો રિવાજ શરુ થયો અને કૅબિનેટ માટે એક જુદી ઑફિસ ખોલવામાં આવી. એ રિવાજ હજુ ચાલુ છે. પ્રથમ કૅબિનેટમાં થતાં કામકાજનો કોઈ હેવાલ રાખવામાં આવતો નહી. તે સંબંધી જે હકીકતો આપણે જાણતી હોય તે બ્રિટિશ મુસદ્દીઓનાં જીવનચરિત્રો, તેમનાં પ્રસિદ્ધ થએલાં પત્રો, વિગેરે ઉપરથી આપણે જાણી શકતા; બીજી કોઈ રીતે નહી. પણ હવે તે માટે સેક્રેટરિઅટ અથવા ઑફિસ રાખવામાં આવી છે.

મુખ્ય પ્રધાન :—કૅબિનેટ અથવા પ્રધાનમંડળનો મુખી મુખ્ય પ્રધાન (Prime Minister) કહેવાય છે. આ હોદ્દો પ્રથમ બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં નહોતો. પણ ઇ. સ. ૧૯૦૫ની સાલથી તે હોદ્દો ધોરણસર થયો છે. તે અગાઉ લોકો અને પાર્લમેંટ પ્રધાનમંડળના આગેવાનને મુખ્ય પ્રધાન કહેતા. પણ રાજ્યતંત્રની પરિભાષામાં એ નામ દાખલ થયું નહોતું. મુખ્ય પ્રધાન ઇંગ્લંડનો ખરો કારભારી કહી શકાય. રાજાની તમામ સત્તા તે પોતે વાપરે છે. કારભારની દરેક બાબત વિષે રાજા તેની સલાહ મુજબ વર્તે છે. બ્રિટિશ સલ્તનતના મોટા મોટા હોદ્દાઓને તે ભરે છે. કારભારી મંડળમાં કોને દાખલ કરવો, કોને દાખલ ન કરવો, તે તેની મુનસફીની વાત છે. હાઉસ ઑફ કૉમન્સની આગેવાની (Leadership) તેના હાથમાં હોય છે. તે સરકારી કામકાજની બધી માહિતી પાર્લમેંટને આપે છે. તે રાજાને કારભારી મંડળના કામકાજની અને તેના અભિપ્રાયોની ખબર આપી શકે છે. તે રાજાને જવાબદાર હોય છે, અને તે પાર્લમેંટને તથા પ્રજાને પણ જવાબદાર હોય છે. મુખ્ય પ્રધાનની પસંદગી કરવાનો અધિકાર રાજાનો ગણાય છે. પણ પસંદગી કરતી વખતે રાજાએ શક્તિ, આગેવાની, પ્રજાનો વિશ્વાસ, કારભાર જેના હાથમાં હોય તે પક્ષના માણસોનું વલણ, એ બધું જોવું પડે છે. હવે બનતાં સુધી મુખ્ય પ્રધાન હાઉસ ઑફ કૉમન્સનો હોવો જોઈએ. આ કારણથી ઇંગ્લંડના ભલા ભલા મુસદ્દીઓ નિવૃત્ત થતાં સુધી હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં જતા નથી. મુખ્ય પ્રધાન જ્યાં સુધી પ્રજાનો અને હાઉસ ઑફ કૉમન્સનો વિશ્વાસ ભોગવતો હોય ત્યાં સુધી તેની સત્તા રાજાથી પણ વધારે હોય છે. તે ગમે તેવાં અનુભવી અને પાકી વયનાં રાજારાણીને પણ દબાવી શકે છે. ગ્લૅડ્સ્ટન રાણી વિક્ટોરિઆને ખૂબ દબાવતો. પણ એક વાર પ્રજાને કે હાઉસ ઑફ કૉમન્સને તેના ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો એટલે મુખ્ય પ્રધાન પાર્લમેંટના ગમે તે સાધારણ સભાસદ જેવો થઈ જાય છે. અત્યારે લૉઇડ જ્યૉર્જની આવી સ્થિતિ છે! મુખ્ય પ્રધાન જો કારભારની બાજી ફેરવી નાખે, તો કારભારી મંડળમાંથી તેને ખસી જવું પડે છે અથવા રાજીનામું આપી દેવું પડે છે. મુખ્ય પ્રધાન અને બીજા કારભારીઓ બીજી બાબતો પરત્વે સરખા હોય છે. કારભારી મંડળનું પ્રમુખસ્થાન તેની પાસ રહે છે.

તેથી તેટલા પુરતી તેની સત્તા વિશેષ છે એમ કહી શકાય. આવી રીતે મુખ્ય પ્રધાન રાજાનો ધુરંધર સલાહકાર અને પ્રથમ અમલદાર છે, કારભારી મંડળનો પ્રમુખ છે, દેશના એક રાજ્યકીય પક્ષનો આગેવાન છે, અને હાઉસ ઑફ કૉમન્સની કે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝની આગેવાની ધરાવે છે; તેની પાસે કોઈ એક ખાતું પણ રહે છે. તેને રહેવા માટે સરકારી મકાન મળે છે. મુખ્ય પ્રધાનનું માન કાંઈ જેવું તેવું નથી. તેની ખુરસી રાજા, રાણી, પાટવીકુંવર, રાજકુટુંબનાં માણસો, અને યૉર્કના આર્ચબિશપ પછી હોય છે. તે પગાર લેતો નથી. પણ સાધારણ રીતે તે First Lord of the Treasury નો હોદ્દો લે છે અને તે હોદ્દાનો પગાર તેને મળે છે. જો તે એ હોદ્દો ન લે તો બીજું કોઈ ખાતું સંભાળે છે અને તે ખાતાના મુખ્ય અધિકારીને મળતો પગાર તેને મળે છે.

પાર્લમેંટ હાઉસ

પાર્લમેંટના બે વિભાગો છે: હાઉસ ઑફ કૉમન્સ અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ.

ઉપર તાજ, તેની કાઉંસિલ, કારભારી મંડળ, અને મુખ્ય પ્રધાન, એટલાં બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રનાં અંગો આપણે જોઈ ગયા. હવે આપણે પાર્લમેંટ જોઈએ.

પાર્લમેંટ:—રાજા અને પાર્લમેંટ દેશમાં સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે. તેઓ એક મત થતાં ગમે તે કાયદો રદ કરી શકે છે અને ગમે તે કાયદો પસાર કરી શકે છે. ઈંગ્લંડના કારભારનું તમામ કામકાજ પાર્લમેંટને તાબે રહે છે. કોઈ પણ કાયદો પાર્લમેંટની સંમતિ વગર પસાર થઈ શકે નહી. રાજાએ પણ પાર્લમેંટના કાયદાઓ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. પાર્લમેંટનાં મુખ્ય કર્તવ્યો નીચે આપ્યાં છે.

પાર્લમેંટનાં કર્તવ્યો:—પાર્લમેંટ દેશના કારભાર ઉપર વિચાર (Deliberation) કરી શકે છે, તે વિષે ઠરાવો (Resolutions) પસાર કરી શકે છે, પ્રધાનોને નિન્દી (Censure) શકે છે, રાજાની સંમતિથી કાયદાઓ કરે છે, કારભારી મંડળને અને રાજાને નાણું આપી શકે છે, પ્રજા ઉપર કર નાંખી શકે છે, ગમે તે પ્રધાનના ઉપર કામ ચલાવી શકે છે અને કારભારીઓને પ્રશ્નો અને ઉપપ્રશ્નો પૂછી કારભાર વિષે ખબર મેળવી શકે છે.

હાઉસ ઑફ કૉમન્સ:—રાજા કારભારી મંડળની સલાહ પ્રમાણે અથવા આપખુશીથી નવી વરણી (Election) કરવાનો હુકમ આપી શકે છે. પાર્લમેંટને બરખાસ્ત કરવાનો, બોલાવવાનો અને રજા આપવાનો અધિકાર રાજા કે તાજને હોય છે. પણ એ અધિકાર હવે તાજ માત્ર કારભારી મંડળની સલાહ પ્રમાણે વાપરી શકે છે; તેથી વિરુદ્ધ અને આપમુખત્યારીથી ભાગ્યે જ તે અધિકાર તાજથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

રાજા દરેક કાઉન્ટિ–પરગણા–ના શેરિફને અને કસ્બા કે શહેર (Borough)-બરોના મેયરને લિખિત હુકમ (Writ) મોકલે છે અને વરણી કરવાનો હુકમ આપે છે. આ માટે ઈંગ્લંડ, સ્કૉટ્લંડ, વેઇલ્સ અને ઉત્તર આયર્લંડના લગભગ ૬૦૦ વિભાગો પાડી નાંખવામાં આવ્યા છે. આવો દરેક વિભાગ મતદારમંડળ (Constituency) કહેવાય છે. તેને એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે. કેટલાક વિભાગ બે

પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકે છે. દરેક વિભાગમાં રાજ્યકીય પક્ષો-લિબરલ, કૉન્ઝર્વેટિવ અને લેબર અથવા સોશ્યલિસ્ટ પક્ષો-નાં મંડળો હોય છે. તે મંડળો પોતાના પ્રતિનિધિઓનાં નામો ધોરણસર શેરિફને અને મેયરને મોકલે છે. જો એક જ નામ મૂકવામાં આવે તો વરણી થતી નથી. જો વધારે નામો મૂકવામાં આવે તો વરણી થાય છે. જે ઉમેદવાર બહુમતી મેળવે તે ચૂંટાય છે.

દેવાળીઆઓ, ચિત્તભ્રમના રોગવાળાઓ અને ઈંગ્લંડના ચર્ચના ક્લર્જિઓ પાર્લમેન્ટમાં બેસી શકતા નથી. ચુંટણીમાં આવનાર ઉમેદવાર પાસેથી અમુક રકમ અનામત લેવામાં આવે છે; જો તે અમુક મતો ન મેળવી શકે તો અનામત મૂકેલી રકમ જપ્ત થાય છે. લેભાગુઓ ચુંટણીમાં ન ઊભા રહે તે માટે આ નિયમ કરવામાં આવ્યો છે. સગીર વયનાં સ્ત્રીપુરુષો, દેવાળીઆઓ અને ચિત્તભ્રમથી પીડાતા લોકો માત્ર મત આપી શકતાં નથી; તેમના સિવાય લગભગ બધાં સ્ત્રીપુરુષો અત્યારે મત આપી શકે છે.

વરણી માટે સાધારણ રીતે આખા દેશમાં એક જ દિવસ રાખવામાં આવે છે. તે દિવસે મતદારો નિયત કરી રાખેલી જગ્યાએ (Polling Station)જઈ પોતાનું મત કોઈ ન જુએ તેમ સરકારે આપેલા કાગળ ઉપર (ગુપ્ત રીતે) નોંધી આવે છે. પછી અગાઉથી નીમાએલા અમલદારો શેરિફની કે મેયરની હાજરીમાં મતોનાં કાગળીઆંની પેટીઓ ઉઘાડે છે, મતો ગણે છે અને બહુમતી મેળવનાર ઉમેદવારને પ્રતિનિધિ તરીકે જાહેર કરે છે. હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં આરી રીતે કુલ ૬૭૦ સભ્યો ચુંટાઈને આવે છે. સાધારણ રીતે દર ૭૦,૦૦૦ માણસો દીઠ એક પ્રતિનિધિ ત્યાં બેસે છે. જ્યારે ચુંટણીનું કામ ખલાસ થાય છે ત્યારે રાજા બધાને-કૉમન્સને અને લૉર્ડ્ઝને --હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં બોલાવે છે અને પોતાનું ભાષણ તેમના બધા સમક્ષ વાંચે છે.

હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ:—હવે આપણે પાર્લમેંટનું ત્રીજું અંગ-હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ લઈએ. આ સંસ્થા ઘણી જૂની સંસ્થા છે. તે પહેલાં ઘણી વગવાળી અને જોરાવર સંસ્થા હતી. આ સંસ્થામાં અત્યારે નીચે પ્રમાણે લોકો બેસે છે:

(૧) ઈંગ્લંડ, સ્કૉટ્લંડ અને આયર્લંડના ટેમ્પોરલ અમીરો લગભગ ૭૦૦. તેઓ ડ્યૂક (Duke), માર્કવેસ (Marquess), અર્લ (Earl), વાઈકાઉન્ટ (Viscount), અને બૅરન (Baron)ના ચડતા ઊતરતા વર્ગોમાં આવી જાય છે. આ લોકોની જગ્યા વંશપરંપરા ચાલી આવે છે, અથવા રાજાએ તેમને નવેસર તે જગ્યા વંશપરંપરા આપેલી હોય છે.

(૨) ચર્ચના પ્રતિનિધિઓ. (Spiritual Peers)

(૩) અપીલો સાંભળવા જિંદગીભર બેસતા ચાર ન્યાયાધીશો (Lords of Appeal in Ordinary)

સ્પીકર (Speaker). લૉર્ડ ચૅન્સેલર. (Lord Chancellor):—રાજા પોતાનું ભાષણ કૉમન્સ અને લૉર્ડ્ઝની સંયુક્ત સભા સમક્ષ વાંચી રહે છે ત્યારે બંને નોખા પડી જાય છે અને પોતપોતાના સભાગૃહમાં ચાલ્યા જાય છે. પછી કૉમન્સ લોકો પોતાનો પ્રમુખ-**સ્પીકર**-પસંદ કરે છે. રાજાની સંમતિ મેળવ્યા પછી તે પ્રમુખ કામકાજ શરુ કરે છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝનો પ્રમુખ **લૉર્ડ ચૅન્સેલર** કહેવાય છે. પ્રમુખ અથવા સ્પીકરની સત્તા અને તેનો હોદ્દો ઘણાં અગત્યનાં ગણાય છે. સ્પીકર ઉપર કૉમન્સની સ્વતંત્રતાનો આધાર હોય છે. સાધારણ રીતે સ્પીકરની ખુરસી કાયમ રહે છે અને બધા રાજ્યકીય પક્ષો સ્પીકરનાં તટસ્થતા, નિષ્પક્ષપાતિપણા અને પ્રામાણિકપણા ઉપર વિચાર કરી અનુભવી અને જાણીતા માણસને પસંદ કરે છે. કૉમન્સમાં જે ભાષણો થાય છે તે બધાં સ્પીકરને સંબોધીને કરવામાં આવે છે. સ્પીકર સભામાં સુલેહશાંતિ જાળવે છે, કૉમન્સના નિયમો પ્રમાણે ચર્ચાઓ કરવા દે છે, કોઈ સભ્ય નિયમથી બહાર જાય તો તેને નિયમમાં લાવે છે, અનિયમિત ઠરાવો, વિગેરેને ચર્ચા બહાર ઠરાવે છે, સુલેહશાંતિનો ભંગ કરનાર સભ્યને શિક્ષા કરે છે, અને રાજા પાસેથી હાઉસ ઑફ કૉમન્સના હકોનું સંરક્ષણ માગે છે. સ્પીકરના કામકાજને સરળ કરવા માટે ખાસ એક ઑફિસ રાખવામાં આવે છે. કોઈ પણ મુસદ્દો પૈસા સબંધી છે કે નહી તે જાહેર કરવાની સત્તા સ્પીકર એકલો ભોગવે છે અને તેનો અભિપ્રાય બંધનકર્તા ગણાય છે.

પાર્લમેંટનું કામકાજ:—પાર્લમેંટ રાત્રે પોણાત્રણ વાગ્યાને સુમારે બેસે છે અને ફેબ્રુઆરિથી ડિસેંબર મહીના સુધી મળે છે, જો કે એ મુદ્દત દરમ્યાન ઈસ્ટર, વસંતઋતુ, વિગેરે દિવસોએ રજા પાળવામાં આવે છે. પ્રથમ સવાલોના જવાબો આપવામાં આવે છે. ત્યાર પછી કાયદાઓ કરવાનું કામકાજ હાથમાં લેવામાં આવે છે.

બિલ:—કાયદાઓ બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે. પાર્લમેંટ જે કાયદાઓ જાહેર પ્રજા માટે કરે છે તે કાયદાઓ સાધારણ જાહેર કાયદાઓ (Ordinary Public Bills) કહેવાય છે. જે કાયદાઓ સ્થાનિક ઉપયોગના હોય છે અથવા અમુક વર્ગ માટે કરવામાં આવે છે તે કાયદાઓ Private Bills-ખાનગી કાયદાઓ કહેવાય છે. જેમકે કોઈ ઠેકાણે રેલવે કરવા માટે. કોઈ સભ્ય પોતાની જવાબદારી ઉપર કાયદો કરાવવા ઇચ્છે તે Private Member's Bill કહેવાય છે. પાર્લમેન્ટના કોઈ પણ વિભાગમાં—કૉમન્સમાં કે લૉર્ડ્ઝમાં—મુસદ્દા દાખલ થઈ શકે છે મુસદ્દા પ્રધાનમંડળ તરફથી કે ગમે તે સભ્ય તરફથી દાખલ થઈ શકે છે. જે મુસદ્દાને પસંદગી આપવામાં આવે છે તે પહેલી વાર તે વિભાગમાં વંચાય છે. આ વખતે કોઈ ચર્ચા થતી નથી. ત્યાર પછી મુસદ્દો છપાય છે. પછી તે બીજી વાર વંચાય છે. આ વખતે મુસદ્દાના સામાન્ય સિદ્ધાંતો માત્ર ચર્ચાય છે; તેની વિગતો તપાસવામાં આવતી નથી. જો હાઉસ એ વખતે પસંદગી બતાવે તો મુસદ્દાનું ત્રીજી વાર વાચન થઈ શકે છે, પણ તે અગાઉ સમગ્ર સભા તરફથી તેની તપાસ કરવા એક સમિતિ નીમાય છે. આ સમિતિ હાઉસને પોતાનું નિવેદન (Report) કરે છે. એ વખતે હાઉસ કે સભામાં મુસદ્દા ઉપર સુધારોવધારો થઈ શકે છે. ત્યાર પછી તેનું ત્રીજું અને છેલ્લું વાચન થાય છે. આ વખતે મુસદ્દાનો દરેક શબ્દ સભામાં ચર્ચાય છે અને તે ઉપર વિગતવાર ચર્ચા થાય છે. જો મુસદ્દો આ છેલ્લી કસોટીમાંથી પસાર થાય તો સભા તેને સંમતિ આપે છે. આવી રીતે એક હાઉસમાંથી પસાર થએલો મુસદ્દો બીજા હાઉસ પાસે જાય છે અને ત્યાં પણ તેનું ત્રણ વાર વાચન થાય છે. છેલ્લા વાચન વખતે જો બીજા હાઉસે મુસદ્દાને સંમતિ આપી હોય તો તે મુસદ્દો રાજા

પાસે જાય છે. રાજાની સહી થતાં તે કાયદો થાય છે. જે કોઈ મુસદ્દો હાઉસ ઑફ કૉમન્સે પસાર કર્યો હોય, પણ જેને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝે બે વર્ષ સુધી સંમતિ ન આપી હોય તે મુસદ્દો આપોઆપ સીધો રાજા પાસે જઈ શકે છે. જો રાજા તેને સંમતિ આપે તો હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝનો વિરોધ હોય છતાં તે કાયદો થઈ શકે છે. Private Bills–ખાનગી મુસદ્દાઓ માટે પાર્લમેન્ટ એક ખાસ સમિતિ નીમે છે. જો સમિતિમાંથી મુસદ્દો પસાર થાય તો પાર્લમેન્ટ તેને હાથમાં લે છે; પણ એમાં ઘણું ખર્ચ થાય છે.

બજેટ:—બધાં ખાતાંના મુખ્ય અમલદારો પોતાનાં ખાતાંને જોઈતા પૈસાના હેવાલો ત્રિજુરીના અમલદારને મોકલે છે. તે અમલદાર એ બધા હેવાલો ઉપરથી ખર્ચનો અંદાજ કાઢે છે. ખર્ચ કાઢવા માટે જોઈતાં નાણું કેવી રીતે ઉપજાવવાં એનો પણ અંદાજ નીકળે છે. પછી બંને બજેટ રૂપે હાઉસ ઑફ કૉમન્સ પાસે મુકાય છે. આ વખતે હાઉસ ઑફ કૉમન્સ સ્પીકરને રજા આપે છે અને નવો પ્રમુખ ચુંટાઈ બધા સભ્યો સમિતિમાં ગોઠવાઈ જાય છે. ત્યાર પછી તે ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. જેવી રીતે સામાન્ય મુસદ્દાઓ ત્રણ વાર દરેક સભામાં વંચાય છે તેવી રીતે બજેટના મુદ્દાઓવાળું ફિનૅન્સ બિલ–નાણુંાંનો મુસદ્દો દરેક સભામાં ત્રણ વાચનમાંથી પસાર થાય છે. પછી રાજાની સંમતિ મળતાં તે કાયદો થાય છે. ખર્ચપૂરતું નાણું કેમ મેળવવું તે માટે હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ખાસ બેઠક ભરે છે. એ બેઠકનું ખાસ નામ Committee of Ways and Means હોય છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ હાઉસ ઑફ કૉમન્સની વિરુદ્ધ જાય, તો નાણુંાંને લગતો મુસદ્દો પરબારો રાજા પાસે સંમતિ માટે લઈ જવામાં આવે છે અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝનો વિરોધ તદ્દન નિરર્થક થઈ જાય છે. કોઈ મુસદ્દો નાણુંાંને લગતો છે કે કેમ તે જાહેર કરવાની છેવટની સત્તા હાઉસ ઑફ કૉમન્સના સ્પીકરને આપવામાં આવી છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝની સત્તાઓ ઉપર આવડો મોટો કાપ ઈ. સ. ૧૯૧૧ના કાયદાથી મૂકવામાં આવ્યો છે.

અત્યારે બ્રિટિશ સરકાર લગભગ ૮૨,૫૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ દર વર્ષે પ્રજા પાસેથી ઉઘરાવે છે. પણ પાર્લમેંટ આવડી મોટી રકમ એકસામટી

કારભારી મંડળના હાથમાં મૂકી દેતી નથી અને તે રકમમાંથી ગમે તે ખર્ચ કરવાની સત્તા આપી દેતી નથી. જે જે કાર્ય માટે કારભારી મંડળ પાર્લમેંટ પાસે ખર્ચ માગે છે તે દરેક કાર્ય માટે પાર્લમેંટ જુદું ખર્ચ આપે છે. ખર્ચ અંદાજપત્રમાં બતાવેલા મુદ્દા માટે જ થવું જોઈએ એમ પાર્લમેંટ હુકમ કરે છે. આ કાર્ય Appropriation કહેવાય છે. પાર્લમેંટે બતાવેલા મુદ્દા પ્રમાણે ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે કે કેમ તે પાર્લમેંટ તરફથી નીમાએલી એકાઉન્ટ કમિટી તપાસે છે. કોઈ ભૂલ પકડાઈ જતાં તે વિષેની ખબર તે સંસ્થા તુરત પાર્લમેંટને આપે છે.

કારભારી મંડળ માત્ર ખર્ચ માગી શકે છે; પાર્લમેંટનો કોઇ સભ્ય કારભારી મંડળ (એટલે તાજ)ની પરવાનગી વગર ખર્ચ માગી શકતો નથી. પાર્લમેંટના સભ્યો ખર્ચ ઘટાડી શકે. પણ તેઓ ખર્ચ વધારી શકે નહી, તેમ તેઓ નવું ખર્ચ માગી શકે પણ નહી.

હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ ન્યાયસભા તરીકે :—હાઉસ ઑફ કૉમન્સની અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝની સત્તાઓ આપણે ઉપર જોઈ. પણ હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ પાસે એક ખાસ જૂની સત્તા હજુ રહેવા દેવામાં આવી છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ કોઈ વાર અદાલતનું કામ કરે છે. આ કામ બે જાતનું છે: (૧) તે સભા પ્રાથમિક ફરિયાદ સાંભળી શકે છે—Original Jurisdiction. (૨) તે સભા અપીલ સાંભળી શકે છે. પહેલી સત્તા પ્રમાણે જે અમીરો ઉપર રાજદ્રોહનો અને ફોજદારી ગુનાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય છે તે અમીરો સામેની ફરિયાદો સાંભળે છે.* ઉપરાંત હાઉસ ઑફ કૉમન્સ તરફથી જે લોકો ઉપર ફરિયાદી કરવામાં આવી હોય તે લોકોનું કામ હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં ચાલે છે—દાખલા તરીકે, બકિંગહામ જેવા પ્રધાન ઉપર હાઉસ ઑફ કૉમન્સે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં કામ ચલાવ્યું હતું, તે જ પ્રમાણે વૉર્રન હેસ્ટિંગ્સના કારભાર ઉપર હાઉસ ઑફ કૉમન્સે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં કામ ચલાવ્યું હતું. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ અપીલ સાંભળી શકે અને તે ઉપર યોગ્ય ફેંસલો આપી શકે. તે માટે તેમાં ચાર ન્યાયાધીશો જિંદગીભર બેસે છે. અપીલનો નિકાલ તેમની સલાહ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

---

*હમણાં જ આ સત્તાને સામાન્ય અદાલતોને આપવામાં આવી. (ઇ.સ ૧૯૩૬)

હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝનું ખરું પ્રયોજન:—ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એટલું તો જણાઈ ગયું હશે કે બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં ખરી સત્તા હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ભોગવે છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ ઘણી ઓછી સત્તા વાપરી શકે છે. દેશના ખરા આગેવાનો હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં બેસે છે. સામ્રાજ્યના વ્યવહારનાં મુખ્ય સૂત્રો હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં નક્કી થાય છે. પ્રજા હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ઉપર પોતાના વિચારોના અમલની જવાબદારી મૂકે છે. રાજાની દૃષ્ટિ હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ઉપર ઠરે છે. આખું સામ્રાજ્ય હાઉસ ઑફ કૉમન્સના ઉપર નજર ઠેરવે છે; પણ હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ કાંઈ તદ્દન નિરર્થક નથી. મોટા મોટા લશ્કરી અમલદારો, સામ્રાજ્યના ભાગોના ગવર્નરો અને ગવર્નર જનરલો વિગેરે, હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં જગ્યાઓ મેળવે છે. તેમનો વહિવટી અનુભવ પાર્લમેંટને જુદે જુદે વખતે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ અત્યારે ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં બહુ અગત્યની સત્તા ધરાવતું નથી તે ખરું છે; પણ તેની પાસે કાયદાઓમાં સુધારો કરાવવાની, કાયદાઓને ઢીલમાં નાંખવાની અને રાજ્યતંત્ર ઉપર દૃષ્ટિપાત કરવાની સત્તાઓ હજુ છે; જો તે સત્તાઓનો બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેમાં રાષ્ટ્રને લાભ છે. ઉપરાંત જે લોકો હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં ચુંટાઈ શક્યા ન હોય, જેઓ ગરીબ, વૃદ્ધ પણ અનુભવી હોય, તેમને તે સભામાં નીમવામાં આવે છે અને પ્રજા તેમનાં અનુભવનો ને બુદ્ધિનો લાભ લઈ શકે છે.

રાજ્યકીય પક્ષો:—ઇંગ્લંડનો અને તેના સામ્રાજ્યનો તમામ કારભાર રાજ્યકીય પક્ષો ઉપર આધાર રાખે છે. અત્યારે ઇંગ્લંડમાં મુખ્ય ત્રણ રાજ્યકીય પક્ષ (Political Parties) ગણાવી શકાય: (૧) કૉન્ઝર્વેટિવ, (૨) લિબરલ, (૩) સોશ્યલિસ્ટ. દરેક મતદાર આ ત્રણમાંથી એક પક્ષનો હોય છે. દરેક પક્ષ ગામે ગામે, શહેરે શહેરે, તાલુકે તાલુકે, પ્રાંતે પ્રાંતે પોતાનાં મંડળો સ્થાપે છે, અને નાણું ઉઘરાવી વર્તમાનપત્રો, માસિકો, ત્રૈમાસિકો, વિગેરે દ્વારા અને ભાષણો દ્વારા, પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરે છે અને પ્રજાને પોતાનામાં ભેળવવા તજવીજ કરે છે. કૉન્ઝર્વેટિવો વેપારરોજગારનું રક્ષણ માગે છે, સામ્રાજ્યને વધારવા ઇચ્છે

છે, તાજને અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝને રાખવા ધારે છે, અને આર્થિક, બાબતોમાં રાષ્ટ્રની દરમ્યાનગીરી માત્ર મોટા વેપારીઓ માટે ઇચ્છે છે. લિબરલો સામ્રાજ્યના ભાગો તરફ વિશેષ સહાનુભૂતિ બતાવે છે, તાજનું, અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝનું માત્ર સમયપૂરતું રક્ષણ ઇચ્છે છે, વેપાર-રોજગારમાં રક્ષણ નહી, પણ નિરાબાધ છુટ્ટી ટકાવી રાખવા ઇચ્છે છે, અને ઉધમો માટે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઇચ્છે છે. સોશ્યલિસ્ટો આર્થિક બાબતમાં રાષ્ટ્રીય નિયમન ઇચ્છે છે, મુડીદારોની માલમતા ઉપર કાપ મૂકી ગરીબોનો કરનો બોજો ઓછો કરવા ધારે છે, દરેક આર્થિક વ્યવહારમાં રાષ્ટ્રના (Interference)ને વધાવી લે છે, હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ તથા તાજની સત્તા તરફ માનથી જોતા નથી, સામ્રાજ્ય તરફ સહેજ બેદરકારી બતાવે છે, ધર્મની બાબતમાં બેપરવા રહે છે, અને ગરીબ શ્રીમંતોના ભેદો જેમ બને તેમ વહેલા દૂર થાય તે જોવા ઇચ્છે છે.

રાજ્યનો વહિવટ: અમલદારવર્ગ:—કારભારી મંડળ પાર્લમેંટના અથવા વધારે સ્પષ્ટતાથી લખવામાં આવે તો પાર્લમેંટના સભ્યોમાં બહુમતીવાળા પક્ષની એક સમિતિ છે. એ મંડળના સભાસદો રાજાની વતી જુદાં જુદાં ખાતાંના મુખ્ય પ્રધાનો તરીકે કામ કરે છે. પણ તેઓ જ્યાં સુધી પાર્લમેંટનો વિશ્વાસ ધરાવતા હોય છે ત્યાં સુધી કારભાર ઉપર રહે છે. તે વિશ્વાસ તેઓ ગુમાવી બેસે છે ત્યારે તેઓ સત્તા ઉપરથી એકદમ ખસી જાય છે. તેઓ સત્તા ઉપર હોય છે ત્યારે દેશનાં બધાં ખાતાં સંભાળે છે. પણ સત્તાભ્રષ્ટ થતાં ખાતાંનો કારભાર તેઓ પોતાના વિરોધીઓને સોંપી દે છે. કારભારી મંડળના સભાસદો આવી રીતે આવે છે અને જાય છે. પણ દેશનો કારભાર તો હરહંમેશ ચાલવો જોઈએ, તેમાં કોઈ દિવસ વિક્ષેપ પડવો જોઈએ નહી. કારભારી મંડળના સભાસદો બધાં ખાતાંના ઉપયોગ માટે સામાન્ય નિયમો કે સિદ્ધાંતો નક્કી કરે છે. ખાતાંના અમલદારો તે પ્રમાણે વર્તે છે. આ ખાતાંના અમલદારોને પોતાનાં ખાતાંનો વર્ષોનો અનુભવ હોય છે. તે અનુભવનો લાભ તેઓ રાજી ખુશીથી કારભારી મંડળને આપે છે. કારભારી મંડળનો દરેક સભાસદ સાધારણરીતે એકેક ખાતું પોતાની પાસે રાખે છે. એ ખાતામાં ઈંગ્લંડની સિવિલ સર્વિસ અને તાબેદારી

સર્વિસના અમલદારો કાયમ નોકરી કરતા હોય છે. કારભારી મંડળ ફરી જાય છે. કારભારી મંડળ "લિબરલ" પક્ષનું હોય, કે "કૉન્ઝર્વેટિવ" પક્ષનું હોય, કે "સોશ્યલિસ્ટ" પક્ષનું હોય–તે મંડળ વારંવાર બદલાતું જાય છે. પણ આ લોકો હરહંમેશ ખાતાંમાં નોકરી કર્યે જાય છે; તેમના પગારો, પેન્શનો, વિગેરે તેમને નિયમ પ્રમાણે મળ્યે જાય છે. તેઓ ગમે તે રાજ્યકીય પક્ષના હોય છે. પણ જ્યાં સુધી તેઓ નિયમસર નોકરી ઊઠાવે છે ત્યાં સુધી તેમને બીલકુલ કનડવામાં આવતા નથી. આ કારણથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કારભાર અસ્ખલિત ચાલ્યો જાય છે. અનુભવી અમલદારો બિનઅનુભવી પણ પ્રજામતને અનુસરીને વર્તવા બંધાએલા કારભારીઓને સલાહ આપે છે; તેઓ પ્રજામત પ્રમાણે કારભાર કરતા કારભારી મંડળના સભાસદોના વિચારો પ્રમાણે પોતપોતાનાં ખાતાંઓનો વહિવટ કરે છે. દરેક ખાતામાં કાયમનો સેક્રેટરિ (Permanent Secretary) હોય છે. તે ખાતાનો મુખ્ય ગણાય છે. તેની ઉપર Under Secretary of State હોય છે. તે કારભારી મંડળનો સભ્ય હોય છે. આ માણસ કારભારી મંડળ સાથે બદલાય છે. તે પાર્લમેંટનો સભ્ય હોય છે અને હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સ કે હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડ્ઝ એ બેમાંથી એક સભામાં બેસે છે. તેના ઉપર મુખ્ય સેક્રેટરિ હોય છે. તે પાર્લમેંટનો સભ્ય અને કારભારી મંડળમાં બેસનારો છે. કાયમનો સેક્રેટરિ પાર્લમેંટમાં બેસી શકતો નથી. તે કારભારી મંડળનો સભાસદ હોતો નથી. તે ઉત્તરોત્તર ચડતો ચડતો છેવટે કાયમના સેક્રેટરિના હોદ્દા ઉપર આવે છે. ખાતાંના અમલદારો તેની નીચે કામ કરે છે. બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર ઉપર એક ગ્રંથ લખનાર કોઈ વિદ્વાન કહેતો ગયો છે તેમ It is not the business af a Cabinet Minister to work his department. His business is to see that it is properly worked.

નીચે બ્રિટિશ કારભારનાં મુખ્ય ખાતાં જણાવવામાં આવ્યાં છે.

૧. ત્રિજુરી ખાતું (The Treasury):—આ ખાતાનો ઉપરી સામાન્ય રીતે મુખ્ય પ્રધાન હોય છે. તેના હોદ્દાનું નામ First Lord

of the Treasury હોય છે: ખાતાનું ખરું કામકાજ તો Chancellor of the Exchequer–ખજાનચી કરે છે. આ ખજાનચીને મદદ કરવા માટે જે અમલદાર રાખવામાં આવે છે તે Finance Secretary to tne Treasury કહેવાય છે. એ બંને જણા કૅબિનેટમાં બેસે છે. ત્રિજુરી ખાતાના કાયમના અને વડા અમલદારનો હોદ્દો આ બંને હોદ્દાઓ પછી આવે છે. ખજાનચીનું કામકાજ ઘણું અગત્યનું ગણાય છે. ઇંગ્લંડના તમામ નાણાંવ્યવહાર માટે ત્રિજુરી ખાતું જવાબદાર ગણાય છે.

૨. રાષ્ટ્રના સેક્રેટરિઓ (Secretaries of State):— ત્રિજુરી પછી રાષ્ટ્રના જુદા જુદા સેક્રેટરિઓ આવે છે. અત્યારે આવા સાત સેક્રેટરિઓ નીમાય છે. તેમને સાત જુદાં જુદાં ખાતાંઓ સોંપવામાં આવે છે. (૧) Home Office–આંતર કારભાર માટે, (૨) Foreign Office–પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહાર માટે, (૩) War Office–યુદ્ધ માટે, (૪) Dominions and Colonial Office–સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો અને તાબેદાર સંસ્થાનો માટે, (૫) India Office–હિંદુસ્તાન માટે, (૬) Air Force–વિમાનો માટે, અને (૭) Scottish Office–સ્કૉટ્લંડ માટે.

આ ખાતાંનાં નામો તેમનાં કર્તવ્યોને સૂચવે છે, એટલે તે ઉપર વધારે લખવાની જરુર નથી.

Admiralty—દરિયાઈ લશ્કર ખાતું:—જેમ જમીનના લશ્કર માટે જુદું ખાતું હોય છે તેમ દરિયાઈ લશ્કર માટે એક જુદું ખાતું રાખવામાં આવ્યું છે. તેનો મુખી First Lord of the Admiralty કહેવાય છે.

૩. Board of Trade:—વેપાર માટે જે ખાતું રાખવામાં આવ્યું છે તે Board of Trade કહેવાય છે. તેનો પ્રમુખ (President) કારભારી મંડળનો એક સભ્ય હોય છે.

૪. Ministry of Education:—કેળવણી ખાતાનો પ્રધાન કારભારી મંડળમાંથી નીમાય છે.

૫. Ministry of Health:—આરોગ્યખાતું નવું ખોલવામાં આવ્યું છે. તેના મુખ્ય અમલદારની નીમણુક કારભારી મંડળમાંથી થાય છે. આ ખાતું દર વર્ષે બે કરોડ પૌંડનું ખર્ચ કરે છે અને તેમાં ૪,૦૦૦ માણસો કામ કરે છે.

૬. ખેતી ખાતું. માછી ખાતું:—ઇંગ્લંડમાં ખેતી બહુ થતી નથી છતાં તે માટે જુદું ખાતું કરવામાં આવ્યું છે. તેની નીચે માછીના ઉદ્યમને મૂકવામાં આવ્યો છે. આ ખાતાનો પ્રમુખ કારભારી મંડળનો એકાદ માણુસ હોય છે.

૭. જાહેર બાંધકામ ખાતું:—રસ્તાઓ, રાજમહેલો, વિગેરે ઉપર આ ખાતું નજર રાખે છે. તે માટે કારભારી મંડળમાંથી એક પ્રધાન કોઈ વાર નીમાય છે.

૮. લૅંકેસ્ટરની ડચિનો ચૅન્સેલર:—લૅંકેસ્ટરમાં આવેલાં રાજાનાં જમીનો અને જંગલો. તથા તેમનાં મહેસુલ માટે જે જુદો અધિકારી નીમાય છે તે લૅંકેસ્ટરની ડચિનો ચૅન્સેલર કહેવાય છે. તે ઘણી વાર કારભારી મંડળ-કૅબિનેટનો કોઈ પણ સભાસદ હોય છે. વસ્તુતઃ તે રાજાનો નોકર ગણાય છે. રાજાનું તમામ ખર્ચ લૅંકેસ્ટરની ડચિના ઉત્પન્નમાંથી અને પાર્લમેંટે તેને આપેલી રકમ (Civil List)માંથી કાઢવામાં આવે છે.

૯. પેન્શન માટે પ્રધાન:—આ પ્રધાન ૧૮,૦૦૦ માણુસોનો ઉપરી હોય છે. તે દર વર્ષે છ કરોડ પાઉંડ જુદા જુદા લોકોને પેન્શનો આપવામાં ખર્ચે છે. આ ખાતું લડાઈ દરમ્યાન ખોલવામાં આવેલું.

૧૦. કામદાર વર્ગ માટે પ્રધાન :—ઇંગ્લંડમાં કામદારવર્ગનું બળ રોજ રોજ વધતું જાય છે, અને બેકારી, હડતાળો, વિગેરે માટે ખાસ લક્ષ અપાય છે. એ સઘળું કામ આ ખાતું કરે છે.

૧૧. પોસ્ટ ઑફિસ:—ટપાલ, તાર અને ટેલિફોન આ ખાતાં પાસે રહે છે અને તેનો મુખ્ય અમલદાર પોસ્ટ માસ્તર જનરલ કૅબિનેટમાં બેસે છે. આ ખાતું સરકાર તરફથી વૃદ્ધ અને અશક્ત માણુસોને પેન્શનો આપે છે.

અદાલતો:—રાજા અને પાર્લમેંટ કાયદાઓ કરે છે; અમલદા
કાયદાઓનો અમલ કરે છે; કાયદાઓ લાગુ પાડવાનું અથવા
આપવાનું કામ અદાલતો કરે છે. નાના ગુનાઓનો નાની પોલિસ અદા
ન્યાય કરે છે. જો ગુનો મોટો હોય તો ક્વાર્ટર સેશન (Quar
Session) નામની અદાલતોમાં તેનો ન્યાય થાય છે. અદાલતો
અને મોટાં શહેરો માટે હોય છે. પ્રાંતોના મૅજિસ્ટ્રેટો કાઉન્ટિ મેજિ
(County Magistrates) કહેવાય છે. શહેરના મૅજિસ્ટ્રેટો રે
(Recorders) કહેવાય છે. આ અદાલતોમાં કોઈ વાર પંચ (Ju
તો કોઈ વાર પંચ વગર કામ ચલાવવામાં આવે છે. જો ગુનો ગંભીર પ્રક
હોય તો લંડનની અથવા એસાઈઝ (Assize) માટે નિયત થએલા કોઈ શહે
બેસતી હાય કૉર્ટ ઑફ્ જસ્ટિસ (High Court of Justice)-
અદાલતમાં કામ ચલાવવામાં આવે છે. હાય કૉર્ટોના ન્યાયાધીશોની નીમ
લૉર્ડ ચૅન્સેલર કરે છે. હાય કોર્ટના ફેંસલા સામે લંડનની ફોજદારી અપી
અદાલત (Court of Criminal Appeal)માં અપીલ થઈ શકે
પંચમાં બાર જણા હોય છે.

શકમંદ મરણ થયું હોય તો તેનો પ્રાથમિક ન્યાય કૉરોનર (Coron
આપે છે. કૉરોનરને પંચની મદદ લેવી પડે છે.

ઉપર આપણે ઈંગ્લંડની ફોજદારી અદાલતો જોઈ. હવે આ
તે દેશની દીવાની અદાલતો જોઈએ. નાના દીવાની દાવાઓ કા
કોર્ટોમાં ચૂકવાય છે. આ અદાલતોમાં પંચની મદદ લેવામાં આવે
તે માટે દાવાની રકમ પાંચ પાઉંડથી નીચે હોવી જોઈએ નહી. કા
કોર્ટના ફેંસલા સામે વડી અદાલત–હાય કોર્ટમાં અપીલ નોંધાવી શકાય

હાય કૉર્ટ દીવાની અને ફોજદારી સત્તા ધરાવે છે. હાય કો
દીવાની વિભાગમાં ત્રણ જાતની અદાલતો છે: (૧) King's Ben
Division, જ્યાં કેટલાક દીવાની અને ફોજદારી દાવાઓ આવે છે,
Chancery Division, જ્યાં મીલકતના દાવાઓ નોંધાય છે,
Probate, Divorce and Admiralty Division,
વારસાના, ધણીધણીઆણી વચ્ચે ફારગતીના, અને દરિયા ઉપર ક

વહાણો, સ્ટીમરો, વિગેરે ઉપર થતા કિસ્સાઓ ઉપર દાવાઓ નોંધાય છે. હાય કોર્ટના ફેંસલાઓ સામે Court of Appeal–અપીલની અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે. અપીલની અદાલત સામે હાઉસ ઑફ્ લૉર્ડઝની અપીલની અદાલતમાં અપીલ નોંધાવી શકાય છે.

આ અદાલતો સિવાય પ્રિવિ કાઉન્સિલની કમિટીની એક જુદી અદાલત રાખવામાં આવી છે. આ અદાલત કેટલાંક સંસ્થાનોની અને હદની અદાલતોના ફેંસલાઓ સામે અપીલો સાંભળે છે. કેટલીક ધાર્મિક બાબતોના દાવાઓ પણ ત્યાં નોંધાય છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય:—હવે આપણે ઈંગ્લંડનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય લઈએ. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (Local Self-Government) નો નાનામાં નાનો વિભાગ Parish–પૅરિશ છે. ત્યાર પછી કાઉન્ટિ–પ્રાંત આવે છે. ઈંગ્લંડમાં પૅરિશ અથવા નાનાં ગામડાં અને કાઉન્ટિ કે પ્રાંતો અત્યારે બહુ અગત્ય ધરાવતાં નથી. સો ઈંગ્રેજોમાં એંશી ઈંગ્રેજો શહેરોમાં વસે છે. તેથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં શહેરનો વહિવટ ખાસ અગત્ય ધરાવે છે. શહેરનો વહિવટ કરતી સંસ્થાના સભાસદો Aldermen અથવા Councillors કહેવાય છે. તેનો પ્રમુખ મેયર અથવા લૉર્ડ મેયર Lord Mayor કહેવાય છે. શહેરનો વહિવટ કરનારી સંસ્થા Town Council કહેવાય છે, તેના સભાસદોનો ત્રીજો ભાગ દર ત્રણ વર્ષે નવો ચુંટાય છે. પરિણામે વરણી દર વર્ષ થાય છે. કાઉન્સિલરો શહેરનો વહિવટ કરવા માટે એક નાની સમિતિ નીમે છે અને મેયર પસંદ કરે છે. આ મેયર અને નાની સમિતિ આખા શહેરનો વહિવટ કરે છે. એ વહિવટ પાર્લમેંટે આપેલી સત્તાઓ પ્રમાણે થવો જોઈએ. શહેરનો વહિવટ રોજરોજ ઘણો મુશ્કેલ અને વિગતવાર થતો જાય છે. તેથી તે કામકાજ જુદાં જુદાં ખાતાં માટે જુદી જુદી Standing Committees–કાયમ સમિતિઓ મારફત અને પગારદાર અમલદારો મારફત કરવામાં આવે છે. પૅરિશ, કાઉન્ટિ અને મોટાં શહેરો ઉપરાંત નાનાં શહેરો અને તાલુકા (Rural Areas) માટે આવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ઉપર દેખરેખ

રાખવાની સત્તા Ministry of Health– આરોગ્યના પ્રધાનને આપવામાં આવે છે. પહેલાં આ દેખરેખ Local Government Board–સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું બોર્ડ રાખતું.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું કેળવણી વિગેરેનું ખર્ચ મધ્યવર્તી સરકાર અને સ્થાનિક સરકાર બંને ભોગવે છે; લોકો તે માટે કરવેરા આપે છે; કેટલુંક ખર્ચ કરજ કરીને કરવામાં આવે છે.

કેળવણી, આરોગ્ય, બેકારી(Unemployment), કામદારો માટે કાયદાઓ:—ઇંગ્લંડમાં અને સ્કૉટ્લંડમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અપાય છે. દેશની જુદી જુદી ધાર્મિક સંસ્થાઓ પોતાને ખર્ચે બહુ સારી નિશાળો ચલાવે છે. માધ્યમિક કેળવણી અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે સરકાર તરફથી સારી મદદ મળે છે. આરોગ્યની સંભાળ રાખવા માટે ખાસ પ્રધાન નીમાય છે. કામદારો માટેના પ્રધાનનું ખાતું બેકાર લોકોને અને વૃદ્ધ લોકોને મદદ આપે છે. તે ખાણો, કારખાનાં, બંદરો વિગેરે ઠેકાણે કામ કરતા કામદારોની સલામતી ઉપર દેખરેખ રાખે છે; તે ઉપરાંત કામદારો અને તેમના શેઠીઆઓ વચ્ચે તકરારોની સમાધાની માટે તેઓ જવાબદાર રહે છે. તે માટે અમલદારો રોકે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય:—ઉપર આપણે બ્રિટિશ ટાપુઓનો વહિવટ જોયો; પણ બ્રિટિશ રાજા અને પાર્લમેંટ બ્રિટિશ ટાપુઓ ઉપર જ નહી, પણ દુનિયાના બીજા દેશો ઉપર પણ અત્યારે અમલ કરે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ૪૬,૩૦,૦૦,૦૦૦ માણસો વસે છે તેમાં માત્ર સાત કરોડ ગોરાઓ છે. સામ્રાજ્યમાં જુદી જુદી નાની મોટી સરકારોનાં રાજ્યો ક્યાં ક્યાં છે તે તપાસવાની અહીં જરુર નથી. પણ તેમાંની મુખ્ય સરકારો અહીં આપવામાં આવી છે.

(૧) પહેલાં તો ઈંગ્લંડ, સ્કૉટ્લંડ અને ઉત્તર આયર્લંડ આવે છે. તેમનું રાજ્યતંત્ર આપણે ઉપર જોઈ ગયા.

(૨) પછી સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો આવે છે. તેમનાં નામો અહીં આપ્યાં છેઃ—ન્યુફાઉન્ડલંડ, ઑસ્ટ્રેલિઆ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ન્યુઝીલંડ, અને આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ (Irish Free State). આ સંસ્થાનો સ્વરાજ્ય ભોગવે છે. ઇંગ્લંડની સરકાર તેમના વહિવટમાં સામાન્ય રીતે દરમ્યાન થતી નથી. આ સંસ્થાનોમાં ઇંગ્લંડની સરકાર ગવર્નર જનરલો મોકલે છે. એ ગવર્નર જનરલો સંસ્થાનોની પાર્લમેંટોના કહ્યા મુજબ અમલ કરે છે. કૅનેડા અને ઑસ્ટ્રેલિઆ માટે જુદાં અને લગભગ સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્રો છે. તેમનો વહિવટ ગવર્નરો અને તેમના પ્રધાન કરે છે. આ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો Dominions–ડુમિનિઅનો કહેવાય છે.

(૩) ડુમિનિઅનો પછી હિન્દુસ્તાન દેશ આવવો જોઈએ. તે કાળક્રમે ડુમિનિઅન થશે; છતાં અત્યારે આપણે ડુમિનિઅનના કેટલાક અધિકારો ભોગવીએ છીએ, જેમકે હિંદી સરકાર આંતર રાષ્ટ્રીય મંડળો (International Institutions)માં અને Imperial Conference–સામ્રાજ્યની પરિષદ્‌માં ડુમિનિઅનોની માફક પ્રતિનિધિઓ મોકલે છે અને તેઓ ડુમિનિઅનોના પ્રતિનિધિઓ જેટલો અધિકાર ભોગવે છે.

(૪) હિંદુસ્તાન પછી Crown Colonies–તાબેદાર સંસ્થાનો આવે છે, જેમકે સિલોન, જિબ્રાલ્ટર, હૉંગકૉંગ, ફીજી, અને જામેઇકા. આ સંસ્થાનોની સરકારો બ્રિટિશ સરકારની સીધી તાબેદારી ભોગવે છે અને તેમને કાયદાઓ કરવાની અને રાજ્યકારભાર કરવાની સ્વતંત્રતા બહુ આપવામાં આવી નથી, જો કે કેટલેક ઠેકાણે–જેમકે સિલોનમાં લોકસભા હોય છે ખરી.

(૫) રક્ષિત દેશો (Protectorates.) તાબેદાર સંસ્થાનો પછી રક્ષિત પ્રદેશો આવે છે. આ દેશોના આંતર કારભારમાં બ્રિટિશ સરકાર બહુ દરમ્યાન નથી થતી, પણ તેમનો પરદેશ સાથેનો વ્યવહાર બ્રિટિશ સરકાર સંભાળે છે. તેટલા પૂરતી તેમના આંતર કારભારમાં તે દરમ્યાનગીરી કરે છે. ઈજિપ્ત પ્રથમ આ વિભાગમાં આવી જતું; હાલ સુદાન, મેલે પેનિન્સ્યુલા, ઝાંઝીબાર વિગેરે આ વિભાગમાં આવી જાય છે.

(૬) છેવટે Mandated Territories એટલે ઇંગ્લંડની જામીનગીરી ઉપર જેમનું રાજ્યતંત્ર ચાલે છે તેવા દેશો આવે છે. આ પ્રદેશો હમણાંજ એટલે કે ગયા મહાયુદ્ધ પછી જ ઇંગ્લંડની સરકારને League of Nations –લીગ ઑફ નેશન્સ તરફથી સોંપવામાં આવ્યા છે. ઇંગ્લંડની સરકાર આ પ્રદેશોના રાજ્યકારભાર માટે લીગને જવાબદારી ધરાવે છે ને તે પ્રદેશોમાં ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યના ડુમિનિઅનોની સરકારોને અપાએલા પ્રદેશો આવી જાય છે. આવી રીતે સુપરત થએલા પ્રદેશોમાં ઇંગ્લંડ પૅલેસ્ટાઇન અને મેસોપોટેમિઆ માટે, દક્ષિણ આફ્રિકા જર્મન સાઉથ–વેસ્ટ આફ્રિકા માટે, અને ઑસ્ટ્રેલિઆ ન્યુઝીલંડ, પૅસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા કેટલાક (જર્મન) ટાપુઓ માટે, જવાબદાર છે.

સામ્રાજ્ય અને ઇંગ્લંડ:—આવું સામ્રાજ્ય દુનિયાના ઇતિહાસમાં હજુ સુધી થયું નથી. વસ્તી, રાજ્યકીય સંસ્થાઓ, હવામાન, પેદાશ, આયાત નિકાસ, વેપાર, ગમે તે દૃષ્ટિએ તે સામ્રાજ્યનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તેમાં એક લક્ષણ ખાસ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે–તે લક્ષણ તેની વિવિધતાનું છે. આ સામ્રાજ્ય ટકી રહે તે માટે ઇંગ્લંડના લોકોએ નીચેની બાબતો ખાસ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ:–સામ્રાજ્યના લોકોમાં સંતોષ રહેવો જોઈએ; સામ્રાજ્યના ભાગો સાથે ઇંગ્લંડનો વ્યવહાર અસ્ખલિત રહે તે માટે રેલવે, સ્ટીમરો, અને વિમાનોના ધોરી રસ્તાઓનો કબજો ઇંગ્લંડના હાથમાં રહેવો જોઈએ; સામ્રાજ્યના પ્રદેશોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવી જોઈએ; સામ્રાજ્યના પ્રદેશો દુનિયાના જે ભાગમાં હોય તે ભાગનાં પરરાજ્યો સાથે મિત્રતા રહેવી જોઈએ, તેમની સામે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ફત્તેહ માટે પૂરી તૈયારી હોવી જોઈએ; અને છેવટે ખાસ તો, ઇંગ્લંડના લોકોમાં સામ્રાજ્ય માટે અભિમાન, અને સામ્રાજ્યનો વહિવટ કરવાની અને તે ઉપર નજર રાખવાની ખાસ શક્તિ, હોવાં જોઈએ. હિંદુસ્તાન એ સામ્રાજ્યનો ખાસ અગત્યનો પ્રદેશ ગણાય છે. ઇંગ્લંડની અત્યારની વગ હિંદુસ્તાન દેશ સાથેના તેના નિકટ સંબંધને આભારી છે.

ઇતિવાકયો

દરેક દેશને મુશ્કેલીઓ હોય છે. મુશ્કેલીઓ વગરનો કયો નસીબદાર દેશ હશે? ઇંગ્લંડને પણ અનેક મુશ્કેલીઓ નડી છે. પણ એ તમામ મુશ્કેલીઓની પાર જઈ તેણે પોતાને માટે પ્રથમ પદ મેળવ્યું છે. ઇંગ્લંડમાં પ્રથમ નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં. તેઓ ઘણાં વર્ષ પછી એક છત્ર નીચે મુકાયાં. ઇંગ્લંડ એક છત્ર નીચે આવ્યું ત્યારે તેને સ્કૉટ્લંડની અને ફ્રાંસની બીક રહેતી. સ્કૉટ્લંડ સાથે ઇંગ્લંડે એકભાવ સાધ્યો અને ફ્રાંસને દબાણમાં રાખ્યું. એ સિદ્ધ કરતાં ઇંગ્લંડે સેંકડો વર્ષ લીધાં. દરમ્યાન દેશમાં સુવ્યવસ્થિત અને લોકમતને અનુકૂળ રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થપાઈ. રાજ્યકીય વિકાસને અનુકૂળ આર્થિક સંસ્થાઓ થઈ. સાહિત્ય અને કળા વિગેરેનો ઉદય તે પ્રમાણે થયો. ત્યાર પછી બ્રિટિશ લોકો દુનિયાની પ્રજામાં આગેવાની લેતા થયા. તેઓ સ્પેઇન, ફ્રાંસ, અને જર્મની સાથે હરીફાઈમાં પાર પડ્યા. ઇંગ્લંડે રાજાની કડકાઈને અને જોહુકમીને દાબમાં રાખ્યાં. તેણે આયર્લંડના સવાલનો હમણાં જ સંતોષકારક નિકાલ આણ્યો છે. અત્યારે તેની આંતર કાર્યવાહીમાં, સામ્રાજ્યના વ્યવહારમાં, અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધમાં મોટું પરિવર્તન ચાલી રહ્યું છે. ઇંગ્લંડની પ્રજામાં સ્વમાન, નીડરપણું, કુનેહ, અને વ્યવહારકુશળતા છે. તેના આગેવાનોમાં મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ છે. તેનું રાજ્યતંત્ર પ્રગતિશીલ છે. તેની સમાજઘટના પ્રગતિને અનુકૂળ છે. તે કારણોથી નવી વિટંબણાઓને બ્રિટિશ લોકો પાર પાડી દેશે, એમ તેના ઇતિહાસના દરેક અભ્યાસીને વિશ્વાસ રહે છે. માત્ર એટલી જ ઇચ્છા રહે કે જેમ ભૂતકાળમાં ઇંગ્લંડમાં બર્ક અને ફૉક્સ જેવા સમર્થ, પારકાને દુઃખે દાઝનારા, પરગજુ, અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય મુસદ્દીઓ થઈ ગયા, તેમ ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ ટાપુઓના પુત્રો સ્વાતંત્ર્યપ્રિય, આપખુદ અમલનો તિરસ્કાર કરનારા, અને હમેશાં પ્રગતિને ચાહનારા થાય. યુગેયુગના ઇતિહાસના પટ ઉપર જે પ્રજા આ દૃષ્ટાંતો મૂકતી જશે તે પ્રજા અમર રહી જશે.

બે હજાર વર્ષ પૂર્વે દુનિયામાં રોમ શહેરનું સામ્રાજ્ય બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જેટલું મોટું નહી, તો એટલું વિવિધ તો હતું જ. તે સામ્રાજ્ય

છસો વર્ષ સુધી અખંડ રહ્યું હતું. તે તૂટી ગયું તે પછી પણ તેની કીર્તિ અને તેનું નામ લગભગ એક હજાર સુધી ચાલ્યાં. એ સામ્રાજ્યનાં યશોગાન રોમન કવિઓએ, મુસદ્દીઓએ, અને વક્તાઓએ ખૂબ કર્યાં છે. રોમ શહેરે પ્રવર્તાવેલી એક પ્રજાજનની (Citizenship) અને એકચક્રી રાજ્યની ભાવના, તેણે આપેલી સુલેહશાંતિની યાદગીરીઓ, તેના ઇજિનિઅરોએ બાંધેલાં ધોરી રસ્તાઓ અને નહેરો, રોમની અદાલતોએ આપેલો ન્યાય, રોમના કાયદાશાસ્ત્રી (Jurists)ઓએ પ્રવર્તાવેલાં કાયદાશાસ્ત્રો, રોમ શહેરે સ્થળે સ્થળે ટકાવી રાખેલી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, ટૂંકામાં, રોમ શહેરના સામ્રાજ્યના વાદે યૂરોપની, પશ્ચિમ એશિઆની અને ઉત્તર આફ્રિકાની પ્રજાઓનાં જીવનમાં ઊંડું મૂળ ઘાલ્યું હતું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે જુદી જુદી પ્રજાઓને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના, જવાબદાર રાજ્યતંત્રના, વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રના, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના, અને પ્રગતિશીલ કારભારના પાઠો શીખવ્યા છે. ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટ સમસ્ત દુનિયાની પાર્લમેન્ટોની જનની (Mother of Parliaments)ને સ્થાને મુકાય છે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનો દરેક અભ્યાસી એટલી આશા તો રાખી શકે કે તેને હાથે સામ્રાજ્યની પ્રજાઓ સામ્રાજ્યના પ્રજાજનોના જેટલી સમાન ભાવનાઓ વિચારે, અને તેના પ્રજાજનોની માણસાઈ (Individuality) નો વિકાસ થાય.

રોમના સામ્રાજ્યના કવિએ કહ્યું છે તેમ આપણે ઇચ્છીએ કે,

Fealty, peace itself, and honour, and the ancient
Moral awe, the long-forgotten virtue,
Now dares to return, it approaches its horn
Full of blessing.

રાજ્યનિષ્ઠા, શાંતિ, આત્મભાન, પુરાણાં ન્યાયનીતિનાં સૂત્રો, યુગોના ભૂલાઈ ગએલા સદ્‌ગુણો, એ બધાં પાછાં તાજાં થાય, અને તેમનાં યશોગાન અને આશીર્વાદો ચોતરફ સુણાય.

સમાપ્ત

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

પૂરવણી

પ્રોફેસર [illegible]વલાલ હિંમતરામ કામદાર, એમ. એ.

પૂરવણી

સાલવારી અને માર્ગદર્શક વિષયો

ખંડ પહેલો

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦—પ્રાચીન બ્રિટનોનો વસવાટ, કેલ્ટ લોકોનો વસવાટ, બંનેનું મિશ્રણ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫–૫૪ જુલિયસ સીઝરની સવારી.

ઇ. સ. ૪૩—રોમના રાજ્યની સ્થાપના; કોટકિલ્લાઓ, રોમનાં સંસ્થાનો, રસ્તાઓ, શહેરો, વેપાર, રોમની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર, સરહદોનો બચાવ; નિશાળો; લૅટિન ભાષા; ખ્રિસ્તી પંથ.

ઇ. સ. ૪૦૭—રોમના રાજ્યનો નાશ.

ઇ. સ. ૪૪૯—સ્કૉટ્લંડના પિક્ટ લોકોની ને આયર્લંડના સ્કૉટ લોકોની સવારીઓ. કેન્ટમાં જ્યૂટ (Jute) લોકોનો વસવાટ.

ઇ. સ. ૪૫૦—સસેક્સ, વેસેક્સ, ઇસેક્સ, ઇસ્ટ ઍંગ્લિયા, ને નૉર્ધંબ્રિયામાં ઍંગલ લોકોનો ને સૅક્સન લોકોનો વસવાટ. રોમની સંસ્કૃતિનો ને ખ્રિસ્તી પંથનો વિનાશ. બ્રિટનોનું વેઇલ્સ, કૉર્નવૉલ, સ્ટ્રૅથક્લાઇડમાં ભરાઈ જવું.

ઇ. સ. ૬૨૦—નૉર્ધંબ્રિયાનું સાર્વભૌમ રાજ્ય.

ઇ. સ. ૭૨૦—મર્સિયાનું સાર્વભૌમ રાજ્ય.

ઇ. સ. ૮૨૦—વેસેક્સની સાર્વભૌમ સત્તા. રોમન કૅથૉલિક પંથનો ફરી પ્રચાર.

ઇ. સ. ૮૦૦–૮૭૦—ડેઇન લોકોની સવારીઓ.

ઇ. સ. ૮૭૧–૯૦૦—આલ્ફ્રેડ રાજાનો અમલ.

ઇ. સ. ૮૭૧–૮૯૨—ડેઇન લોકો સાથે લડાઈઓ; કરાર; સુધારાઓ; લશ્કર; નૌકાબળ; રાજ્યખર્ચનો બંદોબસ્ત; કારીગરો ને પંડિતોને ઉત્તેજન; લૅટિન સાહિત્યનું ભાષાંતર; નિશાળોની સ્થાપના; અદાલતો; કાયદાઓનું એકીકરણ; ચર્ચનો બંદોબસ્ત.

ઇ. સ. ૯૦૦–૧૦૧૧—સૅક્સન રાજાઓનો અમલ. એડવર્ડ, એથલસ્ટન, એડગર, એથલરેડ.

ઇ. સ. ૧૦૧૧-૧૦૪૨—ડેનિશ રાજાઓનો અમલ. સ્વેઇન; કેન્યુટ; એડવર્ડ ધ કન્ફેસર.

ઇ. સ. ૧૦૪૨-૧૦૬૬—એડવર્ડ ધ કન્ફેસર.—નૉર્મન લોકોની વગ. નૉર્મંડિના વિલિયમની ગાદી માટે ખટપટ. ગૉડવિનની પુત્રીનું રાજા સાથે લગ્ન; ગૉડવિનની સત્તા. ગૉડવિનના પુત્રો. હેરૉલ્ડ, વેસેક્સનો મુખ્ય અધિકારી; રાજાનું મરણ; વિલિયમની સવારી; હેરૉલ્ડના ભાઇઓની ખટપટ.

ઇ. સ. ૧૦૬૬—હેરૉલ્ડની હાર. તેનું માર્યા જવું. નૉર્મનોની ફતેહ.

નૉર્મન રાજાઓ

ઇ. સ. ૧૦૬૬-૧૦૮૭—વિલિયમ ધ કૉન્કરર.—સૅકસનોનાં બંડો; નવી રાજ્યવ્યવસ્થા–ફ્યૂડલ સિસ્ટમ:—જમીનની વહેંચણી; જુદા જુદા ભાગોમાં નવા નૉર્મન અમીરોનો વસવાટ; વફાદારીના સોગન; કોટકિલ્લાઓ; વસતિપત્રક; કડક અમલ.

ઇ. સ. ૧૦૮૭-૧૧૦૦—વિલિય રુફસ. રાજાના ભાઈ રૉબર્ટ સાથે યુદ્ધ ને કરાર. ક્રૂઝેડના સંગ્રામની શરુઆત. એન્સેલમ સાથે તકરારો.

ઇ. સ. ૧૧૦૦-૧૧૩૫—પહેલા હેનરિનો અમલ.—રૉબર્ટ સાથે યુદ્ધ ને કરાર; નૉર્મંડિ તાબે, ઇ. સ. ૧૧૦૬. એન્સેલમ સાથે તકરારો. રાજા તરફથી ચાર્ટર અથવા હકપત્ર; કાયદાઓનો સુધારો; અદાલતોની નવી વ્યવસ્થા; કુંવરનું ડૂબી જવું; રાજાનું મરણ. રાજકુંવરી મટિલ્ડા ગાદીની વારસ. વિલિયમ કૉંકરરના ભાણેજ સ્ટિવનનું સિંહાસન ઉપર બેસવું.

ઇ. સ. ૧૧૩૫-૫૪—સ્ટિવનનો અમલ. ખૂનામરકી. મટિલ્ડાના પક્ષકારોની સવારીઓ ને તેમનાં બંડો.

ઇ. સ. ૧૧૪૧—રાજાનું કેદ થવું. મટિલ્ડાનો ખરાબ કારભાર. મટિલ્ડાના પુત્ર હેન્રિ સાથે કરાર. સ્ટિવનનું મરણ.

પ્લૅન્ટેજેનેટ વંશ

ઇ. સ. ૧૧૫૪-૮૯—બીજા હેનરિનો અમલ.—તેની સત્તા:–ઇંગ્લંડમાં, નૉર્મંડિમાં ને મેઇનમાં; અંજૂમાં ને ટૂરેઇનમાં; એક્વિટેઇનમાં;

બ્રિટનમાં સુધારાઓ:–કરપદ્ધતિ; નવી લશ્કરી વ્યવસ્થા; અદાલતોની ને કાયદાઓની એકસરખી વ્યવસ્થા; બેકેટ સાથે તકરાર.

ઇ. સ. ૧૧૭૦—બેકેટનું ખૂન.

ઇ. સ. ૧૧૭૧—આયર્લૅંડના બળવો. રાજાનો વિજય.

ઇ. સ. ૧૧૭૩—રાજપુત્રોનાં બંડ.

ઇ. સ. ૧૧૮૯–૯૯—રિચર્ડ. જેરુસલેમ ઉપર સવારી.

ઇ. સ. ૧૧૯૨—જેરુસલેમના સુલતાન સાથે કરાર. લૉંગચૅમ્પનો ઇંગ્લંડનો વહીવટ. રાજાના ભાઈ જ્હૉનની ખટપટ.

ઇ. સ. ૧૧૯૪—જ્હૉનની હાર ને રિચર્ડ ફરી રાજસત્તા ઉપર.

ઇ. સ. ૧૧૯૯–૧૨૧૬—રાજા જ્હૉન.

ઇ. સ. ૧૧૯૯—અંજૂ, ટૂરેઈન, ને મેઈનના પ્રાંતોનું નુકસાન.

ઇ. સ. ૧૨૦૪—નૉર્મંડિનું નુકસાન.

ઇ. સ. ૧૨૦૫–૧૩—લૅન્ગ્ટન આર્ચબિશપની પદવી ઉપર. જ્હૉન ને પોપ વચ્ચે તકરાર. જ્હૉનનું નમવું.

ઇ. સ. ૧૨૧૩–૧૫—બૅરનોનું બંડ.

ઇ. સ. ૧૨૧૫—બૅરનોની ફતેહ. મૅગ્નાચાર્ટા ઉપર જ્હૉનની સહી. ફ્રેંચ રાજકુંવર લૂઈની સવારી.

ઇ. સ. ૧૨૧૬—રાજાનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૨૧૬–૭૨—ત્રીજો હેન્રિ.

ઇ. સ. ૧૨૧૬–૨૭—સગીર રાજા. પેમ્બ્રોકનો કારભાર.

ઇ. સ. ૧૨૨૭—રાજા કુલમુખત્યાર. પરદેશીઓની વગ. બૅરનોનાં બંડો. પોપ સાથે સંધિ.

ઇ. સ. ૧૨૫૮—ઑક્સફર્ડની શરતો.

ઇ. સ. ૧૨૬૧—સાઈમનનું ઇંગ્લંડ પાછું આવવું.

ઇ. સ. ૧૨૬૪—રાજા ને રાજપુત્ર કેદ.

ઇ. સ. ૧૨૬૫—સાઈમનની પાર્લમેંટ. સાઈમનની હાર. તેનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૨૭૨—રાજાનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૨૭૨-૧૩૦૭—પહેલો એડવર્ડ.

ઇ. સ. ૧૨૭૭—વેઇલ્સના લેવેલિનની હાર. વેઇલ્સની જિત. તેનો બંદોબસ્ત.
ઇ. સ. ૧૨૮૨-૮૩—પ્રિન્સ ઑવ્ વેઇલ્સ.
ઇ. સ. ૧૨૯૦—સ્કૉટ્લંડની ગાદી માટે ખટપટ. જ્હૉન બેલિયલ રાજા.
ઇ. સ. ૧૨૯૫—પહેલી પાર્લમેંટ. પાર્લમેંટ ને રાજા. લોકમાન્ય અમલ.
ઇ. સ. ૧૨૯૬—એડવર્ડની સ્કૉટ્લંડ ઉપર સવારી. ફતેહ.
ઇ. સ. ૧૨૯૭—વિલિયમ વૉલેસની સ્ટર્લિંગ બ્રિજ પાસે ફતેહ.
ઇ. સ. ૧૨૯૮—વૉલેસની હાર. તેનો શિરચ્છેદ.
ઇ. સ. ૧૩૦૬—રૉબર્ટ બ્રૂસ સ્કૉટ લોકોનો રાજા.

ઇ. સ. ૧૩૦૭-૨૭—બીજો એડવર્ડ.

ઇ. સ. ૧૩૧૪—બૅનાકબર્ન પાસે અંગ્રેજોનો પરાજય.
ઇ. સ. ૧૩૨૪—બ્રૂસનું મરણ. રાજા ને બૅરનો વચ્ચે તકરાર. ગેઇવસ્ટનનો શિરચ્છેદ.
ઇ. સ. ૧૩૨૭—રાજાનું ખૂન.

ઇ. સ. ૧૩૨૭-૭૭—ત્રીજો એડવર્ડ.

ઇ. સ. ૧૩૩૮—ફ્રાંસ સામે સો વર્ષના વિગ્રહની શરુઆત.
ઇ. સ. ૧૩૪૬—ક્રેસિની લડાઈ; અંગ્રેજોનો વિજય.
ઇ. સ. ૧૩૪૯—ઇંગ્લંડમાં મહામારીનો રોગ.
ઇ. સ. ૧૩૫૬—પોઇટીઅર્સની લડાઈ; બ્લૅક પ્રિન્સની ફતેહ; ફ્રેંચ રાજા જ્હૉન કેદ.
ઇ. સ. ૧૩૬૦—બ્રેટિગ્નિની સુલેહ.
ઇ. સ. ૧૩૬૦-૭૬—અંગ્રેજોની હારો, ફ્રાંસમાં ને સ્પેઇનમાં.
ઇ. સ. ૧૩૭૭—વિક્લિફનો પોપ સામે વિરોધ. લોલાર્ડોની સ્થાપના.

ઇ. સ. ૧૩૭૭-૯૯—બીજો રિચર્ડ.

ઇ. સ. ૧૩૮૧—ખેડૂતોનું બંડ; ટાયલરનું ખૂન; રિચર્ડની સમયસૂચકતા. રિચર્ડ ને બૅરનો; રિચર્ડ ને લોલાર્ડો; લૅંકેસ્ટરની ખટપટ.
ઇ. સ. ૧૩૯૯—રિચર્ડ કેદ; ખૂન. બૉલિંગબ્રોક રાજા.

લૅંકેસ્ટર વંશ

ઇ. સ. ૧૩૯૮-૧૪૧૩—ચોથો હેન્રિ.

ઇ. સ. ૧૩૯૯—ડગ્લસ અને પર્સિનાં બંડો.

ઇ. સ. ૧૪૦૩—પર્સિની હાર. સ્કૉટ લોકોની હાર.

ઇ. સ. ૧૪૧૩—રાજાનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૪૧૩-૧૪૨૨—પાંચમો હેન્રિ. ફ્રાંસ સામે ફરી લડાઈ.

ઇ. સ. ૧૪૧૫—અજનકુરની લડાઈ.

ઇ. સ. ૧૪૨૦—હેન્રિને ફ્રાંસની ગાદીનું વચન.

ઇ. સ. ૧૪૨૨—હેન્રિનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૪૨૨-૧૪૬૧—છઠ્ઠો હેન્રિ.

ઇ. સ. ૧૪૨૯—જ્હૉન ઑવ્ આર્કનો ઉદય. ઑર્લીઆંનો ઘેરો.

ઇ. સ. ૧૪૩૧—જ્હૉનને દેહાંતની સજા. હૅન્રિનો પૅરિસ મુકામે રાજ્યાભિષેક.

ઇ. સ. ૧૪૫૩—રિચર્ડ, ડયુક ઑવ્ યૉર્કની ખટપટ. અર્લ ઑવ્ વૉરિકનો ઉદય.

ઇ. સ. ૧૪૫૯—યૉર્ક ને વૉરિકનાં બંડ. બંને દેશપાર.

ઇ. સ. ૧૪૬૦—વૉરિકની ફતેહ. વેઈકફીલ્ડ પાસે યૉર્કનું માર્યા જવું; વૉરિકની હાર, સેઈન્ટ આલ્બન્સ પાસે.

ઇ. સ. ૧૪૬૧—ટાઉટનની લડાઈ. રાજકુમાર એડવર્ડ રાજા. હેન્રિનું ફ્રાંસ નાસી જવું.

ઇ. સ. ૧૪૬૧—૧૪૭૧—ચોથો એડવર્ડ.

ઇ. સ. ૧૪૬૫—એડવર્ડ ને વૉરિક વચ્ચે કુસંપ.

ઇ. સ. ૧૪૬૯—એડવર્ડનું ફ્રાંસ નાસી જવું.

ઇ. સ. ૧૪૭૧—બાર્નેટની લડાઈ. ટયુકસબરિની લડાઈ. એડવર્ડની ફતેહ. હેન્રિનું ખૂન. એડવર્ડનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૪૭૧-૮૪—ત્રીજો રિચર્ડ. ભત્રીજાઓનાં ખૂન.

ઇ. સ. ૧૪૮૫—હેન્રિ ટયુડરની સવારી. બૉસવર્થફીલ્ડનું યુદ્ધ. રિચર્ડનું માર્યા જવું.

સાહિત્ય. કળા.—ચૉસર, ઇ. સ. ૧૩૩૫–૧૪૦૦. મૅલોરિ, ઇ. સ. ૧૪૦૦–૧૪૭૧. નૉર્મન્ડિનું સ્થાપત્ય. રિનેસન્સ–સંસ્કૃતિનો પુનર્જન્મ.

ખંડ બીજો

ટ્યુડર વંશઃ ઇ. સ. ૧૪૮૫–૧૬૦૩.

ઇ. સ. ૧૪૮૫–૧૫૦૯—સાતમો હેનરિ.

ઇ. સ. ૧૪૮૭—લૅમ્બર્ટ સિમ્નેલનું બંડ. સ્ટાર ચેંબરની સ્થાપના.

ઇ. સ. ૧૪૯૭–૯૯—પરકિનનું બંડ. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ને ઉત્તર સમુદ્રમાં ઇંગ્લંડની વગ. હૉલંડ સાથે વેપારનો કરાર. રાજકુંવરોનાં ને રાજકુંવરીઓનાં યુરોપના દરબારોમાં લગ્નો.

ઇ. સ. ૧૫૦૯–૪૭—આઠમો હેનરિ.

ઇ. સ. ૧૫૧૩—Battle of the Spurs.

ઇ. સ. ૧૫૨૦—ફીલ્ડ ઑવ્ ધ ક્લૉથ ઑવ્ ગોલ્ડ. હેનરિનો ફ્રાંસના રાજા ફ્રાંસિસ સાથે મેળાપ અને પાંચમા ચાર્લ્સ સાથે મિત્રભાવ. રાણી કૅથેરિનનો સવાલ.

ઇ. સ. ૧૫૨૯—વૂલ્ઝી સત્તાભ્રષ્ટ. વૂલ્ઝીની રાજ્યનીતિઃ–સુલેહ, ઇંગ્લંડનું યુરોપમાં વજન; કેળવણી; તેની અભિલાષાઓ. **રેફર્મેશન.**

ઇ. સ. ૧૫૨૯—લ્યૂથરનો પોપ સામે વિરોધ.

ઇ. સ. ૧૫૩૨—ઍનબોલીન સાથે રાજાનું લગ્ન.

ઇ. સ. ૧૫૩૫—હેનરિ ને પોપ વચ્ચે તકરાર.

ઇ. સ. ૧૫૩૯–૪૭—પાર્લમેંટના પોપ સામેના કાયદાઓ. Pilgrimage of Grace. મઠોની મિલકત ખાલસા.

ઇ. સ. ૧૫૪૦—ક્રૉમ્વેલને દેહાંતદંડ. તેની રાજ્યનીતિઃ–રોમના ચર્ચથી ઇંગ્લંડની સ્વતંત્રતા.

ઇ. સ. ૧૫૪૨—સૉલ્વેમૉસ પાસે સ્કૉટ રાજાની હાર.

ઇ. સ. ૧૫૪૭—રાજાનું મરણ. તેની રાણીઓઃ–કૅથેરિન; ઍન બોલીન; જેઇન સીમૂર; ઍન ઑવ્ ક્લીવ્ઝ; કૅથેરિન હાવર્ડ; કૅથેરિન પાર.

ઇ. સ. ૧૫૪૭–૫૩—છઠ્ઠો એડવર્ડ.

ઇ. સ. ૧૫૪૭–૪૯— સૉમરસેટનો કારભાર. ઉદાર રાજ્યનીતિ.

ઇ. સ. ૧૫૫૧—સૉમરસેટને દેહાંતદંડ.

ઇ. સ. ૧૫૪૯-૫૩—નૉર્ધમ્બરલૅંડનો કારભાર; પ્રૉટેસ્ટંટ ઝનૂન. લેડિ જેઇન ગ્રેનો કિસ્સો.

ઇ. સ. ૧૫૫૩—લેડિ જેઇન ગ્રેને દેહાંતદંડ. નૉર્ધમ્બરલૅંડને દેહાંતદંડ.

ઇ. સ. ૧૫૫૩—રાજાનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૫૫૩-૫૮—રાણી મેરિ.

ઇ. સ. ૧૫૫૪—મેરિનું ફિલિપ સાથે લગ્ન.

ઇ. સ. ૧૫૫૫—લૅટિમર ને રિડલીને દેહાંતદંડ; ક્રૅન્મરને દેહાંતદંડ. કૅથૉલિક પંથની સ્થાપના.

ઇ. સ. ૧૫૫૮—કૅલેનું નુકસાન.

ઇ. સ. ૧૫૫૮-૧૬૦૩—રાણી ઇલિઝાબેથ.

ઇ. સ. ૧૫૫૮—Act of Supremacy. Act of Uniformity. નવા ચર્ચની સ્થાપના.

ઇ. સ. ૧૫૬૪—ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા.

ઇ. સ. ૧૫૮૭—સ્કૉટ લોકોની રાણી મેરિને દેહાંતદંડ.

ઇ. સ. ૧૫૮૮—આર્મેડાનો પરાજય.

ઇ. સ. ૧૫૯૬—અંગ્રેજો કાડિઝમાં.

ઇ. સ. ૧૫૯૯—ઇસેક્સ આયર્લૅંડમાં.

ઇ. સ. ૧૬૦૦—ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિની સ્થાપના.

ઇ. સ. ૧૬૦૧—આયર્લૅંડમાં શાંતિ.

ઇ. સ. ૧૬૦૩—રાણીનું મરણ.

સાહિત્ય; શોધખોળ; વેપારરોજગાર; બેન જ્હૉન્સન; બેકન; રૅલે; શેઇક્સપિયર; સ્પેન્સર. નાવિકો—ડ્રેઇક; હૉકિન્સ; હાવર્ડ.

પ્રશ્નો

1. The chief fault of Henry VIII was his "monstrous selfishness." Examine, in the light of this statement, his relations with (a) his ministers, (b) his parliaments, (c) the church.

2. What were the means employed by Henry VII to secure the throne to himself and his family and to strengthen the power of the crown ?

3. Describe the relations between England and Spain since the marriage of Mary and Philip II in 1554 to the defeat of the Spanish Armada in 1588. What were the results of the success of England in this struggle ?

4. Describe the literary, commercial, and sea-faring activities of the English people in the reign of Elizabeth.

5. What were the claims of Henry VII to the throne of England ? Explain the various measures by which he sought to make the power of the English crown absolute.

6. "Elizabeth found England divided and weak; she left it united and strong." Explain this remark with reference to her difficulties and achievements.

7. How do you account for the despotic power which the Tudor sovereigns were allowed to exercise ?

8. Give a brief sketch of the attitude of the different Tudor sovereigns to the Reformation.

9. Why does the Tudor period indicate the dawn of a new era ?

10. What induced Philip of Spain to think of an invasion of England ? To what do you attribute the defeat of the Armada ? What were the great results of the defeat ?

11. What were the characteristics common to the Tudor sovereigns ? How do you account for the fact that in the Tudor period the House of Commons increased very much in power and importance ?

12. How will you show that Elizabeth's reign forms one of the most brilliant periods in English history ?

13. Why was the Reformation received so well in England ? How did Henry VIII break the papal power ? How was the Reformed Church finally established in England ?

ખંડ ત્રીજો

સ્ટુઅર્ટ વંશ : ઇ. સ. ૧૬૦૩-૧૭૧૪.

ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫—પહેલો જેઇમ્સ.

ઇ. સ. ૧૬૦૩—બાય પ્લૉટ. મેઇન પ્લૉટ.

. સ. ૧૬૦૪—હૅમ્પ્ટન કોર્ટ કૉન્ફરન્સ.

ઇ. સ. ૧૬૦૫—ગનપાઉડર પ્લૉટ.

ઇ. સ. ૧૬૧૧—બાઇબલનું ભાષાંતર. પહેલી પાર્લમેંટને રજા.

ઇ. સ. ૧૬૧૪—Addled Parliament.

ઇ. સ. ૧૬૧૬—રૉબર્ટ કાર બરતરફ.

ઇ. સ. ૧૬૧૮—રૅલેને દેહાંતદંડ. બોહિમિયામાં બંડ. ત્રીસ વર્ષના વિગ્રહની શરુઆત.

ઇ. સ. ૧૬૨૦—અમેરિકામાં ઇંગ્લંડના વસવાટની શરુઆત. Pilgrim Fathers.

ઇ. સ. ૧૬૨૧—નવી પાર્લમેંટ. સ્પેઇનની કુંવરી સાથે પાટવી કુંવરના લગ્ન માટે ખટપટ.

ઇ. સ. ૧૬૨૨—પાર્લમેંટને રજા.

ઇ. સ. ૧૬૨૪—નવી પાર્લમેંટ.

ઇ. સ. ૧૬૨૫—રાજાનું મરણ.

ઇશ્વરદત્ત હક; જેઇમ્સની પાર્લમેંટ સાથે તકરારો.

ઇ. સ. ૧૬૨૫-૪૯—પહેલો ચાર્લ્સ.

ઇ. સ. ૧૬૨૫—સ્પેઇન સામે લડાઇ.

ઇ. સ. ૧૬૨૬—ફ્રાંસના પ્રૉટેસ્ટંટો સામે ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા. અંગ્રેજોની હાર. બીજી પાર્લમેંટ.

ઇ. સ. ૧૬૨૮—બકિંગહામનું ખૂન. Petition of Right. ત્રીજી પાર્લમેંટ.

ઇ. સ. ૧૬૨૯—પાર્લમેંટને રજા. ઈલિયટ કેદ.

ઇ. સ. ૧૬૩૩—રાજાના આપખુદ અમલનો આરંભ. લૉડ : ચર્ચની વ્યવસ્થા. વેન્ટવર્થ આયર્લંડમાં: "Thorough."

ઇ. સ. ૧૬૩૪—શિપમનિ ટૅક્સ.
ઇ. સ. ૧૬૩૬—હૅમ્પડનનો વિરોધ.
ઇ. સ. ૧૬૩૭—લૉડની ધર્મવ્યવસ્થા સામે સ્કૉટ્લંડનું બંડ. Solemn League and Covenant.
ઇ. સ. ૧૬૩૯—First Bishops' War. લૅાંગ પાર્લમેંટની બેઠક.
ઇ. સ. ૧૬૪૦—સ્ટ્રૅફૉર્ડને દેહાંતદંડ. લૉડ કેદમાં. Grand Remonstrance.
ઇ. સ. ૧૬૪૨—ચાર્લ્સ પાર્લમેંટમાં. યુદ્ધની શરુઆત. એડ્જહિલનું યુદ્ધ. રાજા ઑક્સફર્ડમાં.
ઇ. સ. ૧૬૪૩—ન્યુ બેરિની લડાઈ.
ઇ. સ. ૧૬૪૪—માર્સ્ટનમૂરની લડાઈ. સ્કૉટ લોકો રાજા સામે. ક્રૉમ્વેલની ફતેહ. Self-denying Ordinance. નવું લશ્કર.
ઇ. સ. ૧૬૪૫—નેઈઝબિની લડાઈ: રાજાની હાર.
ઇ. સ. ૧૬૪૭—રાજાનું તાબે થવું. Independents. રાજા વાઈટના ટાપુમાં કેદ.
ઇ. સ. ૧૬૪૮—પ્રેસ્ટનની લડાઈ: સ્કૉટ લોકોની હાર. Pride's Purge. The Rump.
ઇ. સ. ૧૬૪૯—રાજા ઉપર કામ. તેનો શિરચ્છેદ.

ઇ. સ. ૧૬૪૯–૫૮—ક્રૉમ્વેલ.

ઇ. સ. ૧૬૪૯—આયર્લંડ ઉપર વિજય. આયરટનની ફતેહ.
ઇ. સ. ૧૬૫૦—ડનબારની લડાઈ. કુંવર ચાર્લ્સની હાર. બ્લેઈકની ચૅનલમાં ફતેહ. ડચનો પરાજય.
ઇ. સ. ૧૬૫૧—વુર્સ્ટરની લડાઈ. કુંવર ચાર્લ્સની બીજી હાર. સ્કૉટ લોકો ઉપર ક્રૉમ્વેલની ફતેહ. ક્રૉમ્વેલ પ્રોટેક્ટર.
ઇ. સ. ૧૬૫૩—રંપ બરતરફ. બૅરબોન્સ પાર્લમેંટ. નવું રાજ્યતંત્ર.
ઇ. સ. ૧૬૫૪—ડચ લોકો ઉપર ફતેહ.
ઇ. સ. ૧૬૫૫—જામેઈકાનો કબજો. ક્રૉમ્વેલ કુલમુખત્યાર.

ઇ. સ. ૧૬૫૭—ડંકર્કનો કબજો. ફ્રેંચો સાથે મિત્રતા ને સ્પેઇન સામે યુદ્ધ.

ઇ. સ. ૧૬૫૮—છેલ્લી પાર્લમેંટને રજા. ક્રૉમ્વેલનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૬૫૮–૬૦—રિચર્ડ ક્રૉમ્વેલ. લૅમ્બર્ટ ને મંક.

ઇ. સ. ૧૬૫૮—રંપ પાર્લમેંટનું ફરી મળવું.

ઇ. સ. ૧૬૬૦—બીજા ચાર્લ્સને નિમંત્રણ.
સાહિત્ય: મિલ્ટન; બનિયન.

ઇ. સ. ૧૬૬૦–૮૫—બીજો ચાર્લ્સ.

ઇ. સ. ૧૬૬૧–૬૭—કલૅરન્ડનનો કારભાર: કલૅરન્ડન કોડ.

ઇ. સ. ૧૬૬૧—Corporation Act.

ઇ. સ. ૧૬૬૨—Act of Uniformity.

ઇ. સ. ૧૬૬૪—Conventicle Act.

ઇ. સ. ૧૬૬૫—Five Miles Act.

ઇ. સ. ૧૬૬૫–૬૭—ડચ વિગ્રહ–લોવેસ્ટૉફ્ટ આગળ અંગ્રેજોનો વિજય.
ચૅનલ ઉપર તોપોનો મારો. અંગ્રેજોનો ગભરાટ. લંડનમાં ભયંકર આગ.

ઇ. સ. ૧૬૬૮—ટેમ્પલનો ત્રિપક્ષ કરાર.

ઇ. સ. ૧૬૭૦–૭૪—કૅબાલનો કારભાર.

ઇ. સ. ૧૬૭૦—ડોવરનો ગુપ્ત કરાર.

ઇ. સ. ૧૬૭૨—Declaration of Indulgence. હૉલંડ સામે વિગ્રહ.

ઇ. સ. ૧૬૭૩—Test Act.

ઇ. સ. ૧૬૭૪—હૉલંડ સાથે મિત્રતા. ડૅન્બિ મુખ્ય પ્રધાન.

ઇ. સ. ૧૬૭૮—ટાઇટસ ઓટ્સનું ધતિંગ: પોપિશ પ્લૉટ.

ઇ. સ. ૧૬૭૯—શેફ્ટ્સબરિની આગેવાની. નવી પાર્લમેંટ. હેબિયસ
કૉર્પસ ઍક્ટ. Exclusion Bill. વ્હિગ પાર્લમેંટ.

ઇ. સ. ૧૬૮૦—બીજી વ્હિગ પાર્લમેંટ.

ઇ. સ. ૧૬૮૧—ઑક્સફર્ડ પાર્લમેન્ટ. આપખુદ અમલની શરુઆત.

ઇ. સ. ૧૬૮૩—રાઈ હાઉસ પ્લૉટ. વ્હિગોનો પરાજય.

ઇ. સ. ૧૬૮૫—રાજાનું મરણ.

વિજ્ઞાન. સાહિત્ય. કળા.—ડ્રાઇડન; ન્યૂટન; વર્તમાનપત્રો; રેન; પેપિસ; બૉઇલ; રૉયલ સોસાયટિ.

ઇ. સ. ૧૬૮૫-૮૮—બીજો જેઇમ્સ.

ઇ. સ. ૧૬૮૫—આર્ગાઇલનું બંડ. મન્મથની સવારી. સેજમૂરની લડાઈ. જેઇમ્સનો લોખંડી ન્યાય. મન્મથને દેહાંતદંડ. ટેસ્ટ ઍક્ટ રદ.

ઇ. સ. ૧૬૮૭—હાઇ કમિશન કોર્ટની ફરી સ્થાપના.

ઇ. સ. ૧૬૮૭—Declaration of Indulgence. યુનિવર્સિટીમાં ને કૉલેજોમાં કૅથોલિક નીતિ. સાત બિશપો ઉપર કામ.

ઇ. સ. ૧૬૮૮—વિલિયમ ને મેરિને નિમંત્રણ; જેઇમ્સ પદભ્રષ્ટ.

ઇ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૦૨—વિલિયમ ત્રીજો ને મેરિ.

ઇ. સ. ૧૬૮૯—Bill of Rights. કિલિક્રાંકીની લડાઈ. આયર્લૅંડમાં બંડ. લંડનડરિનો ઘેરો. ઑગ્ઝબર્ગની લીગનો વિગ્રહ શરૂ.

ઇ. સ. ૧૬૯૦—બૉઇનની લડાઈ. આયર્લૅંડના બંડની શાંતિ. બીચિહેડનું નૌકાયુદ્ધ. અંગ્રેજોનો પરાજય.

ઇ. સ. ૧૬૯૨—લાહોગનું નૌકાયુદ્ધ. અંગ્રેજોનો વિજય. ગ્લેન્કોનો વધ. સ્ટાઇનકર્ક પાસે અંગ્રેજોની હાર.

ઇ. સ. ૧૬૯૪—ઇંગ્લંડની બૅંક. મેરિનું મરણ. વ્હિગ મંત્રીમંડળ.

ઇ. સ. ૧૬૯૫—નૅમ્સ વિલિયમના કબજામાં.

ઇ. સ. ૧૬૯૭—રિસ્વિકનો કરાર.

ઇ. સ. ૧૬૯૮—ડેરિયન કંપનિનું પ્રકરણ. First Partition Treaty.

ઇ. સ. ૧૬૯૯—Second Partition Treaty.

ઇ. સ. ૧૭૦૦—સ્પેઇનના ચાર્લ્સનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૭૦૧—ઍક્ટ ઑવ્ સેટલમેન્ટ. ગાદીના વારસાનો નિર્ણય.

ઇ. સ. ૧૭૦૨—વિલિયમનું મરણ.

વિલિયમનું ચારિત્ર્ય. લૂઇની રાજ્યનીતિ. પાર્લમેંટની વધતી જતી વગ. ઇંગ્લંડનું યુરોપમાં દરમ્યાન થવું. વ્હિગ ને ટોરિ પક્ષો. સ્પેઇનની ગાદી.

ઇ. સ. ૧૭૦૨–૧૪—ઍન.

ઇ. સ. ૧૭૦૨–૧૭૧૩—સ્પેઇનની ગાદી માટેનો વિગ્રહ. લડાઈનાં ક્ષેત્રો. ઇટાલિ, નેધરલૅન્ડ્ઝ, જર્મનિ, સ્પેઇન, ભૂમધ્ય સમુદ્ર.

ઇ. સ. ૧૭૦૪—જિબ્રાલ્ટરનો અંગ્રેજ કબજો. બ્લેનહીમ પાસે અંગ્રેજ સત્તા.

ઇ. સ. ૧૦૭૬—રૅમિલિઝ પાસે અંગ્રેજોની ફતેહ.

ઇ. સ. ૧૭૦૭—સ્કૉટ્લંડ સાથે ઐક્યનો કરાર.

ઇ. સ. ૧૭૦૮—આઉડિનાર્ડની ફતેહ.

ઇ. સ. ૧૭૦૯—માલ્પાકવેટની ફતેહ. સૅશેવરેલ ઉપર કામ.

ઇ. સ. ૧૭૧૦—ગૉડોલ્ફિન ને વ્હિગ લોકો.

ઇ. સ. ૧૭૧૪—યૂટ્રેક્ટનો કરાર. ઍનનું મરણ.

માર્લબરો ને તેની સ્ત્રી. મિસિસ મેશામ. ઍનનો સ્વભાવ. બૉલિંગબ્રોકની રાજ્યનીતિ. સ્પેઇનના સામ્રાજ્યનો વિનાશ.

સાહિત્ય: સ્ટીલ, ડીફો, ઍડિસન, સ્વિફ્ટ, પોપ, જૉન્સન.

પ્રશ્નો

1. Show how Oliver Cromwell rose to power. Analyse his system of government.

2. Mention some of the unconstitutional measures of James II and show how they led to the Revolution of 1688.

3. State the causes of Charles II's popularity at the beginning of his reign. Why did he grow unpopular after a few years ?

4. Why did William III accept the crown of England ? How far was he supported by the English people in his foreign policy ?

5. Who were the chief advisers of Charls I ? What influence did they exercise over his policy and with what result ?

6. What do you understand by parliamentary government ? Say how William III was the first sovereign to work it successfully ?

7. What do you know of the character of James I ? What made him quarrel with his parliament ?

8. How did Cromwell come to power after the execution of Charles I ? Give a brief sketch of his home and foreign policy.

9. Who were Puritans ? What part did they play in the religious and political history of England in the days of Cromwell and Charles II ?

10. Describe the domestic and foreign policy of William III. Why is he considered a great statesman ?

11. What were the relations of Charles I with his Parliaments ? Compare them whith those of Charles II with his Parliaments.

12. What were the effects of the revolution of 1688 on (a) the standing army, (b) appointment of ministers, (c) position of judges ?

13. Why was it necessary to bring about the union of England and Scotland (1707) ? How did it affect each of them ?

14. What was the position of England on the continent in the reign of Charles II ? How far was the king responsible for it ?

15. What do you think of Cromwell as a *man* and as a *ruler* ?

16. How will you show that William III was a great statesman ? Account for his unpopularity and also for the increase in the strength and power of parliament in his reign.

17. "Never had a sovereign a higher notion of his dignity, never was any less qualified to sustain it." Justify this remark about James I.

18. State why the Restoration was received with great joy. How do you account for the subsequent unpopularity of Charles II ?

પૂરવણી

સાલવારી અને માર્ગદર્શક વિષયો.

ઈ. સ. ૧૭૧૪–૨૭—પહેલો જ્યૉર્જ.

ઈ. સ. ૧૭૧૪–૧૬—સ્ટૅનહોપ ને ટાઉન્ડશેન્ડનો કારભાર.

ઈ. સ. ૧૭૧૫—પ્રિટેન્ડરની સવારી. શેરિફ્મૂરની ને પ્રેસ્ટનની લડાઈઓ.

ઈ. સ. ૧૭૧૬—સેપ્ટેનિઅલ ઍક્ટ. વેસ્ટમિન્સ્ટરનો કરાર.

ઈ. સ. ૧૭૧૭—ત્રિપક્ષ કરાર—ફ્રાંસ, ઇંગ્લંડ અને હોલંડ વચ્ચે મૈત્રી. સંડરલૅંડ સત્તા ઉપર.

ઈ. સ. ૧૭૧૮—ઑસ્ટ્રિઆ સાથે મૈત્રી. બિંગની સ્પેઈન ઉપર ફત્તેહ.

ઈ. સ. ૧૭૧૯—Peerage Bill.

ઈ. સ. ૧૭૨૦—સાઉથ સી કંપનીની નાદારી. વૉલ્પોલની સત્તાનો ઉદય. કાર્ટેરેટની રાજ્યનીતિ.

ઈ. સ. ૧૭૨૫—વીએનાના કરારો. ઑસ્ટ્રિઆની ગાદી માટે ખટપટો.

ઈ. સ. ૧૭૨૭—પહેલા જ્યૉર્જનું મરણ.

વિષયો: વ્હિગ અમીરોની સત્તા; રાજાનું ચારિત્ર્ય. મંત્રીમંડળ–કૅબિનેટ–નો ઉદય. વ્હિગ મંત્રીઓનો નાણાંનો કારભાર. વૉલપોલની રાજ્યનીતિ.

ઈ. સ. ૧૭૨૭–૬૦—બીજો જ્યૉર્જ. રાણી કૅરોલિનાની સત્તા.

ઈ. સ. ૧૭૨૧–૪૨—વૉલ્પોલનો કારભાર:—સુલેહ; રાષ્ટ્રીય કરજમાં ઘટાડો; Sinking Fund; પરદેશ સાથે વેપારની છૂટ; દાણ અને જગાતમાં સુધારાઓ; કૅબિનેટનો વિકાસ.

ઈ. સ. ૧૭૨૯—સેવિલનો કરાર.

ઈ. સ. ૧૭૩૧—વીએનાનો બીજો કરાર.

ઈ. સ. ૧૭૩૮—રાણીનું મરણ.

ઈ. સ. ૧૭૩૯—સ્પેઈન સામે લડાઈ. જેનકિન્સનું પ્રકરણ.

ઈ. સ. ૧૭૪૧—નવી પાર્લમેન્ટ. વૉલ્પોલની સત્તાનો નાશ.

ઈ. સ. ૧૭૪૨–૪૪—કાર્ટેરેટનો કારભાર. યૂરોપમાં દરમ્યાનગીરી.

ઇ. સ. ૧૭૪૩—ડેટિન્જનની લડાઈ. ફ્રેંચોનો પરાજય.

ઇ. સ. ૧૭૪૪–૪૮—ઑસ્ટ્રિઆની ગાદીનો વિગ્રહ.

ઇ. સ. ૧૭૪૫—બીજા પ્રિટેન્ડરની સવારી. પ્રેસ્ટનપૅન્સ પાસે તેની ફત્તેહ. કલોડનની લડાઈમાં ઇંગ્રેજોની ફત્તેહ. ફૉન્ટિનોય પાસે ઇંગ્રેજોનો પરાજય.

ઇ. સ. ૧૭૪૬—હિંદમાં ડૂપ્લેનું રાજકારણ. પહેલો કર્ણાટક વિગ્રહ.

ઇ. સ. ૧૭૪૮—એ-લા-શા-પેલનું તહ.

ઇ. સ. ૧૭૪૫–૪૬—પેલ્હામોનો નબળો કારભાર. અમેરિકામાં ફ્રાંસ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વિગ્રહ. સાત વર્ષના વિગ્રહનાં પગરણ.

ઇ. સ. ૧૭૫૪—પેલ્હામનું મરણ. ન્યુકૅસલનો કારભાર.

ઇ. સ. ૧૭૫૬–૬૧—મોટા પિટ્ટનો કારભાર. ન્યુકૅસલનું રાજીનામું.

ઇ. સ. ૧૭૬૦—રાજાનું મરણ.

ઇંગ્રેજ સામ્રાજ્ય: મુસાફરો અને સંશોધકો.

ઇ. સ. ૧૪૯૭—કૅબટ ઉત્તર અમેરિકામાં.

ઇ. સ. ૧૫૮૩—ગિલ્બર્ટ ન્યુફાઉન્ડલંડમાં.

અમેરિકામાં વસવાટ: રાજાના પ્રયાસોથી.

ઇ. સ. ૧૫૮૫—રેલેનો પ્રવાસ, વર્જિનિઆમાં.

ઇ. સ. ૧૬૦૭—વર્જિનિઆમાં વસાહત. મેરિલૅંડમાં વસાહત. કૅરોલિના. જ્યૉર્જિઆ.

પ્યુરિટનોનાં વસાવેલાં સંસ્થાનો.

ઇ. સ. ૧૬૨૦—ન્યુપ્લિમથ.

ઇ. સ. ૧૬૩૦—મૅસૅચ્યુસેટ્સ.

ઇ. સ. ૧૬૩૩—કનેક્ટિકટ અને ન્યુહૅવન. રૂહોડ ટાપુ.

પ્રજાનાં જીતેલાં.

ઇ. સ. ૧૬૫૫—જામેઇકાની જીત.

ઇ. સ. ૧૬૬૧—ન્યુયૉર્ક અને ન્યુજર્સિ ડચ પાસેથી તાબે.

ઇ. સ. ૧૬૮૩—પેન્સિલવેનિઆ, પેને વસાવેલું.

હિંદુસ્તાન.

ઇ. સ. ૧૬૦૦—ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીની સ્થાપના.
ઇ. સ. ૧૬૧૨—સુરતમાં કોઠી.
ઇ. સ. ૧૬૩૯—મદ્રાસમાં કોઠી.
ઇ. સ. ૧૬૬૮-૬૯—મુંબઈનો પટ્ટો.
ઇ. સ. ૧૭૧૭—ફરુખસિઅરનું ફરમાન.
ઇ. સ. ૧૭૪૪-૪૮—પહેલો કર્ણાટક વિગ્રહ.
ઇ. સ. ૧૭૫૧-૫૪—બીજો કર્ણાટક વિગ્રહ : આર્ની; કાવેરી; અર્કાટ.
ઇ. સ. ૧૭૫૮-૬૩—ત્રીજો કર્ણાટક વિગ્રહ : વાંદિવાશ. પોંદિચેરી.
ઇ. સ. ૧૭૫૧—અર્કાટનો ઘેરો. બીજો કર્ણાટક વિગ્રહ.
ઇ. સ. ૧૭૫૭—પ્લાસીનું યુદ્ધ. કંપનીની બંગાળમાં સર્વોપરિ સત્તા.
ઇ. સ. ૧૭૬૦—વાંદિવાશનું યુદ્ધ. કંપનીની કર્ણાટકમાં સર્વોપરિ સત્તા.
ઇ. સ. ૧૭૬૪—બકસરનું યુદ્ધ. શાહઆલમ અને શુજા-ઉદ્-દૌલા ઉપર ફત્તેહ.
ઇ. સ. ૧૭૬૫—બંગાળ અને બિહારની દીવાની કંપનીને-ઇલ્લાહાબાદનો કરાર.
ઇ. સ. ૧૭૫૬-૬૩—સાત વર્ષનો વિગ્રહ–Seven years' War.
ઇ. સ. ૧૭૫૬—બિંગનો માઇનૉર્કા આગળ પરાજય. સિરાજ-ઉદ્-દૌલાની કલકત્તાની સવારી. બ્લૅક હૉલ ઑફ કલકત્તા.
ઇ. સ. ૧૭૫૭—કંબરલેંડનો યૂરોપમાં પરાજય. ફ્રેડરિકની ફત્તેહ. પ્લાસીની લડાઈ. ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીની બંગાળમાં ફત્તેહ.
ઇ. સ. ૧૭૫૮—કૅનેડામાં વૂલ્ફની લૂઇબર્ગ પાસે ફત્તેહ.
ઇ. સ. ૧૭૫૯—લૅગૉસ બે અને ક્વિબેરોં બે આગળ ઇંગ્રેજોનો દરિયાઈ વિજય. જર્મનીમાં ફ્રેડરિકનો વિજય-પરાજય. કવીબેક આગળ વૂલ્ફની ફત્તેહ.
ઇ. સ. ૧૭૬૦—રાજાનું મરણ. મોંતિઅલ કબજે. કૅનેડા ખાલસા. વાંદિવાશ આગળ કૂટની ફતેહ.
ઇ. સ. ૧૭૬૧—પિટ્ટનું રાજીનામું. પોંડિચેરી ખાલસા.
ઇ. સ. ૧૭૬૨—સ્પેઇન સાથે લડાઈ. મૅનિલા કબજે.
ઇ. સ. ૧૭૬૩—પૅરિસનો કરાર.

મુખ્ય વિષય. પિટ્ટનો કારભાર:—(૧) ૧૭૫૬–૫૭. (૨) ૧૭૫૭–૬૧.
તેની રાજ્યનીતિ–ફ્રેંચ સામ્રાજ્ય અને વેપારને તોડવાં; યૂરોપનાં રાજ્યોને ફ્રાંસ સામે મદદ કરવી; ઇંગ્રેજ સામ્રાજ્ય અને વેપાર જમાવવાં.

સાહિત્ય—બૉલિંગબ્રોક; લૉક; ચેસ્ટરફીલ્ડ; મેથડિસ્ટ પ્રવૃત્તિ; વેઝ્લી; વ્હિટફીલ્ડ.

ઇ. સ. ૧૭૬૦–૧૮૨૦—ત્રીજો જ્યૉર્જ.

કારભારો.

ઇ. સ. ૧૭૬૦–૬૧—પિટ્ટ.
ઇ. સ. ૧૭૬૧–૬૩—બ્યુટ.
ઇ. સ. ૧૭૬૩–૬૫—બેડફૉર્ડ અને ગ્રૅનવિલ.
ઇ. સ. ૧૭૬૫–૬૬—રૉકિંગ્હૅમ.
ઇ. સ. ૧૭૬૬–૬૮—મોટો પિટ્ટ.
ઇ. સ. ૧૭૬૮–૭૦—ગ્રૅફ્ટન.
ઇ. સ. ૧૭૭૦–૮૨—લૉર્ડ નૉર્થ.
ઇ. સ. ૧૭૮૨–૮૩—રૉકિંગહૅમ અને શેલ્બર્ન.
ઇ. સ. ૧૭૮૩—ફૉક્સ અને લૉર્ડ નૉર્થ.
ઇ. સ. ૧૭૮૩–૧૮૦૧—નાનો પિટ્ટ.
ઇ. સ. ૧૮૦૧–૨—એડિંગ્ટન.
ઇ. સ. ૧૮૦૨–૬—નાનો પિટ્ટ.
ઇ. સ. ૧૮૦૬–૭—ફૉક્સ, ગ્રૅનવિલ અને પૉર્ટલૅંડ.
ઇ. સ. ૧૮૦૭–૧૨—પર્સિવલ અને પૉર્ટલૅંડ.
ઇ. સ. ૧૮૧૨–૨૦—લિવર્પૂલ.
ઇ. સ. ૧૮૨૦—રાજાનું મરણ.

અમેરિકાનો સવાલ.

અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો વહિવટ; પૅરિસના તહથી બદલાએલી સ્થિતિ; બચાવનું ખર્ચ; વેપાર ઉપર અંકુશ.

ઇ. સ. ૧૭૬૫—ગ્રૅનવિલે પસાર કરેલો સ્ટૅમ્પ ઍક્ટ.
ઇ. સ. ૧૭૬૬—રૉકિંગહામને હાથે સ્ટૅમ્પ ઍક્ટ રદ. ઇંગ્લંડના સાર્વભૌમપણાનો ઠરાવ.

ઇ. સ. ૧૭૬૭—ટાઉનશેન્ડની ચા અને કાચી ઉપર જગાતો. અમેરિકામાં બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર.

ઇ. સ. ૧૭૭૦—નૉર્થે રદ કરેલી જગાતો. ચા ઉપર જગાત ચાલુ. બૉસ્ટનમાં તોફાન.

ઇ. સ. ૧૭૭૩—બૉસ્ટનમાં તોફાનો ચાલુ. બૉસ્ટનને શિક્ષા.

ઇ. સ. ૧૭૭૪ મૅસૅચ્યુસેટ્સના હકો રદ. ફિલાડેલ્ફિઆમાં કૉંગ્રેસ.

ઇ. સ. ૧૭૭૫—લેક્સિંગટનની લડાઈ અને ગેઇગની હાર.

ઇ. સ. ૧૭૭૬—સંસ્થાનોનું સ્વતંત્ર જાહેર થવું. બંકરહિલની લડાઈ. લૉર્ડ હોવેની ફત્તેહ. બ્રૂકલીન પાસે અમેરિકનોની હાર.

ઇ. સ. ૧૭૭૭—સારાટોગા પાસે ઇંગ્રેજ સરદાર બરગૉઇનની હાર.

ઇ. સ. ૧૭૭૮–૮૦—ફ્રાંસ અને સ્પેઇન અને પછી હોલંડ લડાઈમાં ઊતરે છે.

ઇ. સ. ૧૭૮૦—સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ આગળ ઇંગ્રેજ નૌકાબળની ફત્તેહ.

ઇ. સ. ૧૭૮૧—યૉર્કટાઉન પાસે કૉર્નવૉલિસની હાર.

ઇ. સ. ૧૭૮૩—વર્સાઇલ્સની સુલેહ, સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા.

હિંદુસ્તાન : ઇ. સ. ૧૭૬૫–૮૯.

ઇ. સ. ૧૭૭૨–૮૫—વૉરેન હેસ્ટિંગ્સનો કારભાર.

ઇ. સ. ૧૭૭૩—રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ.

ઇ. સ. ૧૭૭૮–૮૨—પહેલો મરાઠા વિગ્રહ.

ઇ. સ. ૧૭૭૮–૮૪—હૈદરઅલી અને ટિપુ સામે વિગ્રહ.

ઇ. સ. ૧૭૮૪—પિટ્ટનો કાયદો.

ઇ. સ. ૧૭૮૫–૯૩—કૉર્નવૉલિસનો કારભાર.

ઇ. સ. ૧૭૯૩—ટિપુ સામે લડાઈ.

ઇ. સ. ૧૭૮૩–૯૮—શૉરનો શાંત કારભાર.

આંતર કારભારોના મુખ્ય બનાવો : ઇ. સ. ૧૭૬૦–૯૨.

ઇ. સ. ૧૭૬૩–૬૪—વિલ્કસનો પ્રશ્ન.

ઇ. સ. ૧૭૬૫—રાજાની પહેલી માંદગી.

ઇ. સ. ૧૭૬૮–૭૦—મિડલસેક્સની ચુંટણીનું પ્રકરણ.

ઇ. સ. ૧૭૭૩—રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ.

ઇ. સ. ૧૭૮૦—લૉર્ડ ગૉર્ડનની આગેવાની નીચે બંડ.

ઇ. સ. ૧૭૮૨—ગ્રૅટનની આગેવાની નીચે આયર્લંડને સ્વતંત્રતા. પાર્લમેંટનો સુધારો.

ઇ. સ. ૧૭૮૩-૮૪—ફૉક્સનાં અને પિટ્ટનાં ઈન્ડિઆ બિલો.

ઇ. સ. ૧૭૮૭—ફ્રાંસ સાથે વેપારનો કરાર. સુલેહભરી અને કરકસરી રાજ્યનીતિ.

ઇ. સ. ૧૭૮૮—રાજાની માંદગી.

ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ: ઇ. સ. ૧૭૮૯–૧૮૧૫.

ઇ. સ. ૧૭૮૯—ફ્રાંસમાં રાજ્યવિપ્લવ–Revolution.

ઇ. સ. ૧૭૯૦—ફ્રાંસમાં નિયંત્રિત રાજસત્તાની સ્થાપના.

ઇ. સ. ૧૭૯૧—બર્કનું પુસ્તક–French Revolution–બહાર પડ્યું. ફ્રેંચ રાજારાણીનું નાસી જવું. તેઓ કેદ. તેમની ઑસ્ટ્રિઆ અને પ્રશિઆ સાથે ખટપટો. વ્હિગોમાં તડ.

ઇ. સ. ૧૭૯૨—ફ્રેંચો અને ઑસ્ટ્રિઆ તથા પ્રશિઆના રાજાઓ વચ્ચે લડાઈ. વાલ્મી પાસે જર્મનોની હાર.

ઇ. સ. ૧૭૯૩—ફ્રાંસમાં હત્યાકાંડ. રાજારાણીને દેહાંતદંડ. પ્રજારાજ્ય–Republic–ની સ્થાપના. યૂરોપ અને ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ સામે. "ડિરેક્ટરેટ"નું રાજ્યતંત્ર. મિત્રરાજ્યોની હાર. (The First Coalition.) પહેલો મિત્રરાજ્ય સંઘ.

ઇ. સ. ૧૭૯૪—હોલંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે સમાધાની.

ઇ. સ. ૧૭૯૫—સ્પેઇન અને પ્રશિઆ સાથે ફ્રાંસની સમાધાની.

ઇ. સ. ૧૭૯૬—ઑસ્ટ્રિઆ સાથે ફ્રાંસની સમાધાની.

ઇ. સ. ૧૭૯૭—નેપોલિઅનની સત્તાનો ઉદય. સેઇન્ટ વિન્સેંટ પાસે ઇંગ્રેજ નૌકાબળની ફત્તેહ.

નેપોલિઅન: ઇ. સ. ૧૭૯૯–૧૮૧૫.

ઇ. સ. ૧૭૯૮—નેપોલિઅન. ઇજિપ્તમાં અબૂકિર અખાતમાં નેલ્સનનો વિજય.

ઇ. સ. ૧૭૯૯—ટિપુનો પરાજય. એકરનો સિડનીથી કરેલો બચાવ. નેપો-

લિઅનની સિરિઆમાં નિરાશા. નેપોલિઅન First Consul તરીકે. અલેક્ઝાન્ડ્રિઆ પાસે ઇંગ્રેજોની ફત્તેહ.

ઑસ્ટ્રિઆ અને રશિઆ નેપોલિઅન સામે. બીજો મિત્રરાજ્ય સંઘ: The Second Coalition.

ઇ. સ. ૧૮૦૦—ઑસ્ટ્રિઆ અને ઝારની નેપોલિઅન સાથે સમાધાની. યૂરોપનાં દરિયાઈ રાજ્યો ઇંગ્લંડ સામે. કોપનહેગન પાસે નેલ્સનનો વિજય; રશિઆ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સમાધાની.

ઇ. સ. ૧૮૦૨—એમિએન્સનું તહ.

પિટ્ટનો કડક કારભાર. પરદેશીઓ સામે, સભાઓ સામે. હેબિઅસ કૉર્પસ મોકુફ.

આયર્લંડ: ઇ. સ. ૧૭૮૪–૧૮૦૧.

ઇ. સ. ૧૭૯૫–ફિટ્ઝવિલિઅમનો કારભાર. કૅથૉલિકો સાથે સમાધાનીના માર્ગો.

ઇ. સ. ૧૭૯૬—ફ્રેંચોની મદદ.

ઇ. સ. ૧૭૯૭—ડચ લોકોની મદદ.

ઇ. સ. ૧૭૯૮—આયર્લંડમાં બંડ. વિનિગર હિલ અને વેક્સફૉર્ડની લડાઈઓ.

ઇ. સ. ૧૮૦૦—આયર્લંડ અને ઇંગ્લંડ એક રાજ્ય તરીકે. પિટ્ટનો કાયદો.

ઇ. સ. ૧૮૦૧—પિટ્ટનું રાજીનામું.

નેપોલિઅન સામે ફરી યુદ્ધ: ઇ. સ. ૧૮૦૩–૧૮૦૯.

ઇ. સ. ૧૮૦૩—વિગ્રહની શરુઆત.

ઇ. સ. ૧૮૦૪—નેપોલિઅનનો "ઍંપરર" તરીકે અભિષેક; ઇંગ્લંડ ઉપર સવારીની તૈયારીઓ.

ઇ. સ. ૧૮૦૫—સ્પેઇન અને ફ્રાંસ વચ્ચે મૈત્રી. ટ્રફાલ્ગર પાસે નેલ્સનનો વિજય; નેલ્સનનું મૃત્યુ. ઑસ્ટ્રિઆ અને રશિઆ સાથે ઇંગ્રેજોના કરાર. ત્રીજો મિત્રરાજ્ય સંઘ (Third Coalition) ઉલ્મ અને ઑસ્ટરલિટ્ઝની નેપોલિઅનની અપ્રતિમ ફત્તેહો. ઑસ્ટ્રિઆની ભયંકર હારો. નેપોલિઅન વીએનામાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૬–પ્રશિઆની ઑસ્ટરલિટ્ઝ અને જેના પાસે ભયંકર હારો. પિટ્ટનું મરણ.

ઈ. સ. ૧૮૦૭—ટિલ્સિટ મુકામે ઝાર અને નેપોલિઅન વચ્ચે કરાર. (Confederation of the Rhine) રૂહાઈન નદીનું નવું રાજ્ય-મંડળ. બર્લિનથી નેપોલિઅનનાં બ્રિટિશ વેપાર સામે જાહેરનામાં. ઈંગ્લંડ ઉપર પહેરો. યૂરોપ નેપોલિઅનને શરણે.

ઈ. સ. ૧૮૦૮—સ્પેઈનમાં નેપોલિઅનનો ભાઈ જોસેફ રાજા. ઈંગ્લંડનો નેપોલિઅનને જવાબ-Orders in Council. સ્પેઈનમાં બંડ.

સ્પેઈનમાં વિગ્રહ: ઇ. સ. ૧૮૦૮-૧૮૧૩ (Peninsular War)

ઈ. સ. ૧૮૦૮—વિમીરાની લડાઈ. સર જ્હૉન મૂરની તૈયારી.

ઈ. સ. ૧૮૦૯—કોરુન્નાની લડાઈ. વેલિંગ્ટનનો ટાલાવેરા પાસે વિજય.

ઈ. સ. ૧૮૧૦—ઈંગ્રેજો પોર્ટુગલમાં. ઈંગ્રેજોની સ્પેઈન ઉપર ચડાઈ.

ઈ. સ. ૧૮૧૧—આલ્મેદા સર. આલબુએરા પાસે ઈંગ્રેજોની ફત્તેહ.

ઈ. સ. ૧૮૧૨—સાલામાંકા પાસે ઈંગ્રેજોની ફત્તેહ.

ઈ. સ. ૧૮૧૩—ઉત્તર સ્પેઈનમાંથી ફ્રેંચ લશ્કરનું ચાલ્યા જવું. વિટ્ટોરિઆની લડાઈ. ઈંગ્રેજો ફ્રાંસમાં.

ઈ. સ. ૧૮૧૪—બૅયોં ઉપર સવારી. ટુલૂઝ સર. ફ્રેંચ પરાજય.

નેપોલિઅન અને યૂરોપ: ઇ. સ. ૧૮૦૯–૧૫.

ઈ. સ. ૧૮૦૯—ઑસ્ટ્રિઆની વાગ્રામ પાસે હાર. પ્રશિઆની તૈયારી.

ઈ. સ. ૧૮૧૧—નેપોલિઅન અને ઝાર વચ્ચે બંદરો વિષે મતભેદ.

ઈ. સ. ૧૮૧૨—મૉસ્કો ઉપર નેપોલિઅનની અજબ સવારી. પ્રશિઆ, સ્વીડન, ઑસ્ટ્રિઆ અને બીજાં રાજ્યો નેપોલિઅન સામે. ચોથો મિત્રરાજ્ય સંઘ (Fourth coalition).

ઈ. સ. ૧૮૧૩—નેપોલિઅનની લાઈપ્ઝિક પાસે ભયંકર હાર.

ઈ. સ. ૧૮૧૪—નેપોલિઅન શરણે, એલ્બામાં દેશપાર. ફ્રાંસમાં લૂઈનું રાજ્ય.

ઈ. સ. ૧૮૧૫—નેપોલિઅન ફરી ફ્રાંસમાં. વૉટર્લૂની લડાઈ. નેપોલિઅન હેલિનામાં દેશપાર. વીએનાનું તહ.

અમેરિકા સામે યુદ્ધ: ઈ. સ. ૧૮૧૨–૧૪.

હિંદુસ્તાન: ઇ. સ. ૧૭૯૮–૧૮૨૩.

ઈ. સ. ૧૭૯૮–૧૮૦૫–વેલેસ્લીનો કારભાર: કંપનીસાર્વભૌમ; કર્ણાટક તાંજોર, સુરત, કટક, બાલાસોર, દિલ્હી, આગ્રા, રોહિલખંડ, ગોરખપુર ખાલસા.

ઇ. સ. ૧૮૦૨—વસઈનો કરાર.

ઇ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૦૪—મરાઠાઓ સામે વિગ્રહો.

ઇ. સ. ૧૮૦૯—અમૃતસરનો કરાર. નભા વિગેરે સીખ રાજ્યો ઉપર સત્તા. મિન્ટોનો કારભાર.

ઇ. સ. ૧૮૧૬—ગુર્ખા વિગ્રહ-કમાઉન, ગઢવાલ ખાલસા.

ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮૧૮—ચોથો મરાઠા વિગ્રહ. મહારાષ્ટ્ર ખાલસા. રજપુત રાજાઓ સાથે નવા કરારો. હેસ્ટિંગ્સનો કારભાર.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ: Industrial Revolution.

ઇ. સ. ૧૭૬૬—કાંતવાના નવા સંચાઓની શોધની શરુઆત.

ઇ. સ. ૧૭૬૯—સ્ટીમ ઇંજિનની શોધ.

ઇ. સ. ૧૭૮૫—વણાટકામના સંચાઓની શોધની શરુઆત. સૂતર અને ઊનનાં કાપડનાં કારખાનાં. લોઢાનાં કારખાનાં. લોકોનો કારખાનાંવાળાં શહેરોમાં જમાવ. યૉર્કશિયર, લૅંકેશિયર, અને પશ્ચિમનાં શહેરો અને બંદરોનો વિકાસ. મજૂરોની સ્થિતિ; તેમનું રક્ષણ. નવા વેપારીઓ. કારખાનાંના માલિકો. નવું અર્થશાસ્ત્ર-ઍડમ સ્મિથનો ગ્રંથ (Wealth of Nations.) ૧૭૭૬: માલ્થસ. રિકાર્ડો. દેશાવર સાથે વધતો જતો વેપાર. વધતી જતી આબાદી. ખોરાકની તંગી. મજૂરોનાં તોફાનો. સાર્વજનિક જમીનની થોડા લોકોએ કરેલી ખરીદી. ખેડુતોની નુકસાની. ગરીબોની બેકારી. પરિણામો—પાર્લમેંટના સુધારા માટે પોકારો; ક્રાંતિના ઉપાયોની સૂચનાઓ; રૅડિકલ પક્ષનો જન્મ. બૅંકો.

નવું સાહિત્ય : કળા:—વર્ડ્ઝવર્થ; સ્કૉટ; કોલરિજ; શેલી; કીટ્સ; ગોલ્ડસ્મિથ; ફીલ્ડિંગ; જેઇન ઑસ્ટિન; બર્ક; ગિબન; રેનોલ્ડ્ઝ. ઑસ્ટ્રેલિઆમાં કૂકનો પ્રવાસ. (Evangelists.) નવો સંપ્રદાય.

આંતર બનાવો.

ઇ. સ. ૧૮૦૭—ગુલામી બંધ.

ઇ. સ. ૧૮૧૯-૨૦—સુલેહનો ભંગ. Six Acts. Cato Street Conspiracy. નવા છ કડક કાયદાઓ. મંત્રીઓ સામે કાવતરૂં.

ઇ. સ. ૧૮૨૦-૩૦—ચોથો જ્યૉર્જ.

કારભારો.

ઇ. સ. ૧૮૨૦-૨૭—લૉર્ડ લિવર્પૂલ.
ઇ. સ. ૧૮૨૭—ગૉડ્રિચ.
ઇ. સ. ૧૮૨૮-૩૦—ડ્યૂક ઑફ્ વેલિંગ્ટન.
ઇ. સ. ૧૮૩૦—રાજાનું મરણ.

મુખ્ય બનાવો.

ઇ. સ. ૧૮૨૨—કાયદાઓમાં પીલના સુધારાઓ.
ઇ. સ. ૧૮૨૩—હસ્કિસનના આર્થિક સુધારાઓ.
ઇ. સ. ૧૮૨૨-૨૭—કૅનિંગનો પરદેશ સાથેનો વ્યવહાર. અમેરિકા; પોર્ટુગલ; સ્પેઇન; ગ્રીસ; (નેવેરિનોની લડાઈ.)
ઇ. સ. ૧૮૨૮—ટેસ્ટ અને કૉર્પોરેશન કાયદાઓ રદ.
ઇ. સ. ૧૮૨૯—કૅથૉલિકોને છૂટ. આયર્લંડમાં શાંતિ. કૅનિંગની રાજ્યનીતિ.

ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૭—ચોથો વિલિઅમ.

કારભારો.

ઇ. સ. ૧૮૩૦—વેલિંગ્ટન.
ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૪—અર્લ ગ્રે.
ઇ. સ. ૧૮૩૪—લૉર્ડ મેલબોર્ન.
ઇ. સ. ૧૮૩૪-૩૫—સર રૉબર્ટ પીલ.
ઇ. સ. ૧૮૩૫-૩૭—લૉર્ડ મેલબોર્ન.

બનાવો.

ઇ. સ. ૧૮૩૦—ફ્રાંસમાં લૂઈ ફિલિપિની સત્તાની સ્થાપના. પામર્સ્ટનની રાજ્યનીતિ સ્પેઇનમાં, પોર્ટુગલમાં, તુર્કીમાં, ઇજિપ્તમાં, પોલંડમાં.
ઇ. સ. ૧૮૩૨—હાઉસ ઑફ્ કૉમન્સનો સુધારો. Reform Bill. બેલ્જિઅમ સ્વતંત્ર.
ઇ. સ. ૧૮૩૪—Poor Law.
ઇ. સ. ૧૮૩૫—સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો.
ઇ. સ. ૧૮૩૭—રાજાનું મરણ.

હિંદુસ્તાન : ઇ. સ. ૧૮૨૩-૩૭.—

ઇ. સ. ૧૮૨૬—પહેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ. આસામ, આરાકાન અને તિનાસરિમ ખાલસા. ગવર્નર જનરલ ઍમ્હર્સ્ટ.

ઇ. સ. ૧૮૨૯-૩૫—બેન્ટિન્કનો કારભાર. રણજિતસિંહ. બાવલપુરના નવાબ અને સિંધના અમીરો સાથે સુલેહો. મ્હૈસુરમાં બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર; કાચાર અને કૂર્ગ ખાલસા.

સમાજસત્તાવાદી (Socialist) લેખકો—ડૉમ પેઇન, રૉબર્ટ ઓવન, ફ્રાંસિસ પ્લેઇસ. **ચાર્ટિસ્ટ લોકોનો ઉદય**—તેમના છ મુદ્દાઓ:- દરેક માણસને મતનો અધિકાર, ગુપ્ત રીતે મત આપવાની છૂટ, એકસરખાં મતદારમંડળો, વાર્ષિક પાર્લમેંટો, પાર્લમેંટના સભ્યોને પગાર, માલધારીપણાથી મતદાર હોવાના ધારાને રદ કરવાનું. તેમની જુદી જુદી અરજીઓ, ઇ. સ. ૧૮૩૯, ૧૮૪૨, ૧૮૪૮.

પ્રશ્નો

1. What was the nature of the rivalry between England and France during the 18th century? What part did the elder Pitt play in the struggle?

2. What is a coalition ministry? Mention some important coalitions. What were the objects with which they were formed and how far did they succeed?

3. How did England's quarrel with American colonies begin? How far were the Americans justified in their resistance?

4. Show how the French Revolution influenced the domestic and foreign policy of the Younger Pitt.

5. Sketch the career of Walpole with particular reference to his services with regard to constitutional, colonial and financial matters.

6. Sketch the career of the Elder Pitt with special reference to his work as war-minister.

7. What do you understand by the Cabinet system of government? Describe the chief features of its working before the outbreak of the recent World War.

8. What led to the revolt of the American colonies? Account for their success.

9. What were the methods adopted by the Younger Pitt at home and abroad in connection with the French Revolutionary War ?

10. What do you know of the Berlin Decrees of Napoleon and the Orders in Council of the English Government ? What similar measures were adopted by the fighting nations in the recent World War ?

11. Explain clearly the meaning of "Patriot King" as used by George III. To what extent did he succeed in his ambition and how ?

12. Describe the attempts made in the Hanoverian Period to restore the Stuarts to the throne, and say why they failed.

13. Compare the two Pitts as war and peace ministers. Point out the common features of their character.

14. Why was there a great demand for Parliamentary reform in the reign of William IV ? Why did the attempts made before this to reform Parliament fail ? Mention the important changes produced by the Reform Act of 1832, and its effects on the general condition of the country.

15. What, in your opinion, were the strong and weak points of Walpole's administration ?

16. Describe the events that led to the independence of the English colonies in America.

17. What was the attitude of the leading English statesmen of the time towards the question ?

18. Mention the events under which the disabilities of the Roman Catholics were finally removed. Who were the great men whose names are associated with this relief ?

વિક્ટોરિઆનો યુગ : ઇ. સ. ૧૮૩૭–૧૯૦૧.

કારભારો.

ઇ. સ. ૧૮૩૭–૪૧—લૉર્ડ મેલબોર્ન.
ઇ. સ. ૧૮૪૧–૪૬—સર રૉબર્ટ પીલ.
ઇ. સ. ૧૮૪૬–૫૨—લૉર્ડ રસલ.
ઇ. સ. ૧૮૫૨–૫૫—લૉર્ડ ઍબર્ડીન.
ઇ. સ. ૧૮૫૫–૫૭—લૉર્ડ પામર્સ્ટન.
ઇ. સ. ૧૮૫૭—લૉર્ડ પામર્સ્ટન.
ઇ. સ. ૧૮૫૮—લૉર્ડ ડર્બી.
ઇ. સ. ૧૮૫૯–૬૫—લૉર્ડ પામર્સ્ટન.
ઇ. સ. ૧૮૬૫–૬૬—લૉર્ડ રસલ.
ઇ. સ. ૧૮૬૬–૬૮—લૉર્ડ ડર્બી. ખજાનચી ડિઝરાઇલિ.
ઇ. સ. ૧૮૬૮–૭૪—ગ્લૅડ્સ્ટન.
ઇ. સ. ૧૮૭૪–૮૦—ડિઝરાઇલિ.
ઇ. સ. ૧૮૮૦–૮૫—ગ્લૅડ્સ્ટન.
ઇ. સ. ૧૮૮૫—લૉર્ડ સૉલ્સબરિ.
ઇ. સ. ૧૮૮૫—ગ્લૅડ્સ્ટન.
ઇ. સ. ૧૮૮૬–૯૨—લૉર્ડ સૉલ્સબરિ.
ઇ. સ. ૧૮૯૨–૯૪—ગ્લૅડ્સ્ટન.
ઇ. સ. ૧૮૯૪–૯૫—લૉર્ડ રોઝબરિ. (લિબરલ).
ઇ. સ. ૧૮૯૫–૧૯૦૧—સૉલ્સબરિ અને બાલ્ફર.

મુખ્ય વિષયો. પીલની રાજ્યનીતિ. ગ્લૅડ્સ્ટનની અને ડિઝરાઇલિની રાજ્યનીતિ. સામ્રાજ્યનો વિકાસ. પામર્સ્ટનની રાજ્યનીતિ.

મુખ્ય બનાવો.

ઇ. સ. ૧૮૩૭–૪૦—કૅનેડામાં બંડ. જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપના.
ઇ. સ. ૧૮૪૧—પામર્સ્ટને કરેલું તુર્કીના સવાલનું નિરાકરણ.
ઇ. સ. ૧૮૪૨—અફ્ઘાન વિગ્રહનો અંત. ચીનના વિગ્રહનો અંત.
ઇ. સ. ૧૮૪૪—ઈંગ્લંડની બૅંકની નવી વ્યવસ્થા.

ઇ. સ. ૧૮૪૬—અનાજની આયાત ઉપરની જગાત રદ. આયર્લંડમાં દુષ્કાળ.

ઇ. સ. ૧૮૪૮—યૂરોપમાં બળવાઓ. ફ્રાંસમાં નેપોલિયનની સત્તાનો ઉદય. સ્વિટ્ઝર્લંડમાં લડાઈ. પોલંડમાં બળવો. પ્રશિઆમાં બળવો.

ઇ. સ. ૧૮૫૨—ગ્લૅડ્સ્ટનના સુધારાઓ. અનિયંત્રિત વેપાર.

ઇ. સ. ૧૮૫૪—ક્રિમિઆનો વિગ્રહ: બાલકલાવા, ઇંકરમાન, સૅબાસ્ટપોલ; સાઇનૉપીનું નૌકાયુદ્ધ.

ઇ. સ. ૧૮૫૬—પૅરિસનું તહ.

ઇ. સ. ૧૮૫૭—ઇરાન સાથે વિગ્રહ. ચીન સાથે વિગ્રહ.

ઇ. સ. ૧૮૫૭-૫૮—હિંદમાં સિપાઈઓનો બળવો.

ઇ. સ. ૧૮૬૦-૬૫—ગ્લૅડ્સ્ટનનાં બજેટો.

ઇ. સ. ૧૮૬૦—પેકિનનો કરાર. ઇટાલિમાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યસત્તા.

ઇ. સ. ૧૮૬૧—અમેરિકામાં સ્વકીય યુદ્ધ. (Civil War) "ટ્રેન્ટ"નું પ્રકરણ. "આલાબામા"નો સવાલ.

ઇ. સ. ૧૮૬૪-૬૬—સૅડોવાની લડાઈ, ઑસ્ટ્રિઆની હાર. પ્રશિઆની ફત્તેહ. ડેન્માર્ક સામે પ્રશિઆની ફત્તેહ.

ઇ. સ. ૧૮૬૭—બીજું રિફૉર્મ બિલ. મજૂરોને મત આપવાનો હક. "A leap in the dark". "Tory Democracy."

ઇ. સ. ૧૮૬૭—કૅનેડાનું નવું સંસ્થાનિક રાજ્ય.

ઇ. સ. ૧૮૬૮—ગ્લૅડ્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન.

ઇ. સ. ૧૮૬૯—આઇરિશ ચર્ચ રાજ્યથી છૂટું. ખેડુતોને રાહત; કેળવણી; લશ્કરમાં સુધારાઓ; નોકરી માટે પરીક્ષાનું ધોરણ.

ઇ. સ. ૧૮૭૦-૭૧—પ્રશિઆ અને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ; પ્રશિઆની ફત્તેહ. જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના.

ઇ. સ. ૧૮૭૫—સુએઝની નહેરના શેરોની ખરીદી

ઇ. સ. ૧૮૭૬—મહારાણી વિકટોરિઆ કૈસર-એ-હિન્દ.

ઇ. સ. ૧૮૭૮—તુર્કીનો પક્ષ. રશિઆ સામે યુદ્ધ. લિટનની વાઇસરૉયગીરી.

ઇ. સ. ૧૮૭૭—બર્લિનનો કરાર.

ઇ. સ. ૧૮૮૦—અફ્ઘાન વિગ્રહનો અંત. રિપન વાઇસરૉય.

ઇ. સ. ૧૮૮૨—આયર્લંડમાં બે ભયંકર ખુનો.

ઇ. સ. ૧૮૮૪—ટ્રાંસવાલમાં બંડ; માજુબા હિલ. ઈંગ્લંડની ઇજિપ્તમાં સત્તા. સુદાનમાં બંડ; ગૉર્ડનનું માર્યા જવું; ખાર્તુમનો બચાવ; સુદાન ખાલસા.

ઇ. સ. ૧૮૮૬—ત્રીજું રિફૉર્મ બિલ; વધારે મજૂરોને મતનો હક.

ઇ. સ. ૧૮૮૭—Golden Jubilee.

ઇ. સ. ૧૮૮૮—સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો.

ઇ. સ. ૧૮૯૨—ગ્લૅડ્સ્ટનની આઇરિશ રાજ્યનીતિ–"હોમરુલ."

ઇ. સ. ૧૮૯૭—Diamond Jubilee.
જોસફ ચેમ્બર્લેઇનની રાજ્યનીતિ.

ઇ. સ. ૧૮૯૭–૧૯૦૧—બોર લોકો સામે વિગ્રહ; આફ્રિકામાં બ્રિટિશ સત્તા.

ઇ. સ. ૧૮૯૮—કિચનરની સુદાનમાં ફત્તેહ.

ઇ. સ. ૧૯૦૦—ઑસ્ટ્રેલિઆને સ્વરાજ્ય.

ઇ. સ. ૧૯૦૧—વિકટોરિઆનું મરણ.

ઇતિહાસ. સાહિત્ય. કળા. વિજ્ઞાન. ધર્મ:—ટેનિસન, લૉંગફેલો, આરનોલ્ડ, સ્વિનબર્ન, ઠેકરે, ડિકન્સ, ઇલિઅટ, ગૅસ્કલ, કિંગ્સ્લી, મેરેડિથ, હાર્ડિ, મૅકૉલે, કાર્લાઇલ, ફ્રાઉડ, ગ્રીન, થિર્લવૉલ, ગ્રોટ, ફ્રીમૅન, સ્ટબ્સ, સીલી, લૅકી, રસ્કિન, મિલ, સ્પેન્સર, ડારવિન, હક્‌ઝ્લી, ન્યૂમૅન, મૅનિંગ, માર્ક્સ. રેલવે, પોસ્ટ, તાર, આગબોટ, ટેલિફોન, વિજળી, કેળવણી, મજૂરમંડળો, સમાજસત્તાવાદ, રાષ્ટ્રસત્તાવાદ. (Socialism.)

હિંદુસ્તાન: ઇ. સ. ૧૮૩૭–૧૯૧૯.

ઇ. સ. ૧૮૩૯–૪૨—પહેલો અફઘાન વિગ્રહ.

ઇ. સ. ૧૮૪૩—સિંધ ખાલસા.

ઇ. સ. ૧૮૪૬—જાલંધર દુઆબ ખાલસા. પંજાબ ઇંગ્રેજ રક્ષણ નીચે.

ઇ. સ. ૧૮૪૯—પંજાબ ખાલસા.

ઇ. સ. ૧૮૪૯–૫૬—**ડેલ્‌હાઉસિનો કારભાર.** નાગપુર, સાતારા, ઝાંસી, અયોધ્યા, બ્રોમ અને પેગુ ખાલસા.

ઇ. સ. ૧૮૫૭–૫૮—સિપાઈઓનો બળવો. કૅનિંગનો કારભાર.

ઇ. સ. ૧૮૭૭—બલુચીસ્તાનમાં બ્રિટિશ વગ.
ઇ. સ. ૧૮૭૮–૮૦—બીજો અફઘાન વિગ્રહ.
ઇ. સ. ૧૮૮૫—રાવળપીંડીનો દરબાર. કાબુલના અમીર સાથે નવો કરાર.
ઇ. સ. ૧૮૮૬—ઉત્તર બ્રહ્મદેશ ખાલસા.
ઇ. સ. ૧૮૯૨—નવા સુધારાઓ.
ઇ. સ. ૧૮૯૫–૯૮—વાયવ્ય સરહદ ઉપર તોફાનો.
ઇ. સ. ૧૯૦૯—નવા સુધારાઓ.
ઇ. સ. ૧૯૧૯—નવા સુધારાઓ.

તાબેદાર સંસ્થાનો.

મલાયામાં પેનાંગ, ઇ. સ. ૧૮૦૦. સિંગાપોર, ઇ. સ. ૧૮૧૯. **નૉર્થ બૉર્નિઓ,** ઇ. સ. ૧૮૮૧. સારાવાક, ઇ. સ. ૧૮૮૮. **ચીનમાં** હૉંગકૉંગ, ઇ. સ. ૧૮૪૧. વેઇ–હાઇ–વેઇ, ઇ. સ. ૧૮૯૮. **પૅસિફિક મહાસાગરમાં** ફિજિ, ઇ. સ. ૧૮૭૪, ફૉકલૅંડ ટાપુઓ, ઇ. સ. ૧૮૩૩.

આફ્રિકામાં સિએરા લિઓન, ઇ. સ. ૧૭૮૭. ગોલ્ડ કોસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૨૧. દક્ષિણ નાઇજીરિઆ, ઇ. સ. ૧૮૯૯. આશાંતી, ઇ. સ. ૧૮૭૩. યુગૅન્ડા, ઇ. સ. ૧૮૮૨. ઝાંઝીબાર અને પૂર્વ આફ્રિકા, ઇ. સ. ૧૮૯૦.

પ્રશ્નો

1. What was the state of the franchise in England before the Reform Act of 1832? By what stages has this right been extended since then?

2. Review briefly the relations of England with Turkey since the Crimean War.

3. Describe the important measures of Gladstone's first administration, 1868–1874.

4. What were the political and economic grievances of the people of England from the end of the Napoleonic

War to the middle of the 19th century? How were they remedied?

5. Explain the terms:—Conservative; Liberal; Unionist; Home Ruler and Labourite. Mention illustrious names, representative of each party.

6. What were the views of Disraeli on (a) the abolition of Corn Laws, (b) the Irish Question, (c) the Eastern Question?

7. Give an account of the important political and social reforms introduced in England during the reign of William IV.

8. Sketch the career of Gladstone. In what way did he differ from Disraeli on the Turkish question?

9. Trace the history of political parties in England from 1832 to 1901.

10. What were the various attempts made to grant home-rule to Ireland? What has been the attitude of Ireland towards them?

11. What were the relations between England and Ireland in the nineteenth century? How have they been settled?

રાજ્યવહિવટ ઉપર પ્રશ્નો

1. What are the prerogatives of the British Sovereign? How will you show that they cannot be exercised against the wishes of the House of Commons?

2. What are the principles observed in the appointment of Cabinet Ministers? Write what you know of the responsibility of ministers before and after the Revolution.

3. Write what you know of the constitution, functions, and powers of the House of Commons. What are the relations between the two Houses of Parliament in the matter of money-bills and ordinary bills?

4. Examine the powers and position of the Crown in the English constitution.

5. What are the prerogatives of the Crown? How far does the King exercise them?

6. Estimate the relations of the British Cabinet with the House of Commons.

7. Describe the procedure by which a private bill becomes law in England.

8. What is the Cabinet? How was it instituted in England? How has it affected the responsibility of ministers? Write what you know of some important coalition ministries.

પરચુરણ નોંધો માટે બાબતો.

Write short notes on:—Hampton Court Conference The Theory of Divine Right of Kings. John Wilkes. Abolition of Slavery. Navigation Laws. Pilgrim Fathers. Darien Scheme. Free Trade. Daniel O'Connell. Benevolences. The Jacobites. The Methodists. Tariff Reform. The Near East Question. Suppression of Monasteries. Cabal Ministry. Massacre of Glencoe. Persecution of Wilkes. Lord Palmerston. The Dissolution of the Monasteries. The Declaration of Indulgence. The Chartists Movement. Impeachment and Bill of Attainder. The Peerage Bill. The Holy Alliance. Liberals and Conservatives. The Civil List. The National Debt. Appropriation of Supplies. John Wesley. The Freedom of the Press. The importance of the battle of Naseby. William Wilberforce. Whigs and Tories. The importance of the Seven Years' War.

[redacted]

[redacted]

[redacted]